

600003375O

INSTITUTIONES
THEOLOGIAE
CHRISTIANAE DOGMATICAE.

SCHOLIS SUIS

SCRIPSIT

ADDITA DOGMATUM SINGULORUM
HISTORIA ET CENSURA

IUL. AUG. LUD. WEGSCHEIDER

PHILOS. ET THEOLOGIAE D. HUIUSQUE P. P. O. IN ACADEMIA
FRIDERICIANA.

Γνώσεσθε τὴν ἀλήθειαν, καὶ ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς.
Io. 8, 32.

EDITIO QUINTA AUCTIOR ET EMENDATIOR.

HALAE
SUMTIBUS LIBRARIAE GEBAUERIANAE.
1826.

PIIS MANIBUS

MARTINI LUTHERI

VIRI IMMORTALIS MEMORIAE

VERITATIS EVANGELICAE VINDICIS

LIBERTATIS COGITANDI ASSERTORIS

TYRANNIDIS PONTIFICIAE EVERSORIS

QUI LIBROS SACROS

VETERIS ET NOVI TESTAMENTI

QUANTUM ILLA AETAS FEREBAT

FIDELITER ELEGANTER LUCULENTE

IN LINGUAM GERMANICAM TRANSLATOS

POPULARIBUS APERUIT

IN IISQUE LEGENDIS ET INTERPRETANDIS

RATIONI HUMANAE SUUM IUS

HIERARCHIAE VEL IMPRUDENTIA VEL MALIGNITATE

OPPRESSUM VINDICAVIT

QUAMQUE VIAM

IN SACRIS AD CHRISTI PRAECEPTA INSTAURANDIS

IPSE PRAEIVERAT

EA UT PERGERENT

POSTEROS ADMONUIT

HUNCCE LIBELLUM

ANNO MDCCCXVII

QUO REFORMATIONIS SACRORUM

AB IPSO FELICITER INCHOATAE

TERTIA SECULARIA

PIE CELEBRATA SUNT

INSCRIPSIT

I. A. L. W.

PRAEFATIO.

In adornanda *quinta* huius libri editione, denuo omni ſtudio elaboravi, ut eum doctorum virorum approba*tione*, quam ei hucusque contigiſſe laetor, digniorem redderem, efficeremque, ut ab ea, quam animo intenderam, perfectione propius abeſſet. Itaque diligenter perpendi, quae prudentes rerum divinarum exiſtimatores, et ipſi quoque adverſarii doctrinae purioris in hoc libro expoſitae, haud quidem omnino memores τοῦ ἀληθεύειν ἐν ἀγάπῃ, cum alibi, tum in cenſuris eiusdem monuiſſent; eorumque rationem habui, quantum per univerſum eius conſilium ſingularumque partium conſenſum fieri potuit, in compluribus locis vel corrigendis vel amplificandis, adeo, ut ſingulis fere paginis vel addita quaedam ſint, vel antea ſcripta copioſius illuſtrata, vel adverſus dubitationes firmata. Quo in negotio fateor, me leviora quaedam eorum iudicia haud reſpexiſſe, qui, aut quid per noſtrae aetatis rationes a breviario theologiae dogmaticae poſtuletur, haud ſatis intelligant, aut in decretis de variis doctrinae Chriſtianae partibus parum ſibi conſtent, aut

dialecticis quibusdam argutiis et spinoso disserendi genere omnia persequantur, aut denique mystica quadam *μισολογίᾳ* et superstitiosa veterum obsoletarumque opinionum veneratione ducti, quae recentior aetas et progressus in quibuscunque artium ac literarum generibus facti meliora docuissent, vel superbe contemnant, vel propter ipsam novitatem in invidiam adducant.

In ordine rerum tractatarum libenter equidem, nonnullis criticorum admonitionibus adductus, hic illic quaedam commutassem. Attamen quum hic liber quater iam editus academicis scholis inserviat, curandum erat, ut in capitum consecutione et numero quaevis discrepantia vitaretur. Neque in alia qualicunque rerum dispositione locus defuisset, an alia praeferenda esset, dubitandi. Enimvero quum plurimis et aequissimis harum rerum arbitris consilium meum probatum fuisse vidissem, in hac quoque nova operis editione *primum* quidem universam locorum theologicorum seriem, ab opinione religionis Christianae vi supernaturali constitutae suspensam sive systema *Supernaturalismi*, quem dicunt, ad formulam symbolicam ecclesiae Lutheranae, subiunctis tamen et Reformatarum *confessionum* decretis, accurate exposui, *deinde* vero, perpetua dogmatum singulorum historia atque censura subiecta, itemque selecta ubique optimorum librorum notitia addita, puriorem etiam religionis doctrinae typum (*τύπον διδαχῆς* Rom. 6, 17.) exhibui omnino sibi constantem et ex iis potissimum scripturae sacrae effatis, quae dilucide atque perspicue enunciata rationis humanae legibus a Deo ipso menti nostrae insitis optime conveniunt, erutum, quod *Ratio-*

nalismi ſyſtema dicitur. Haud quidem diffitendum eſt, *Supernaturalismi* quoque ſyſtema, quod, omiſſis theologorum recentiorum emendationibus, e libris Symbolicis candide expoſui et cuius cenſuram modeſtam, exemplo firmatus theologorum clariſſimorum, ſuscepi, biblico fundamento minime deſtitutum eſſe, praeſertim ſi ſingula quaedam bibliorum ſſ. enunciata ad praeiudicata dogmata conſtituenda violenter contorqueantur. At peritum candidumque interpretem non fugiet, in iisdem libris ſſ. non unam eandemque exſtare doctrinae formulam, ipſosque ſcriptores ſſ., non omnino ſibi conſtantes, Deo ipſo permittente, diverſos expoſuiſſe *τρόπους παιδείας*, quorum alii notiones et ſententias aevo Chriſtiano divulgatas eidemque ſatis bene accommodatas referunt, ſub quibus verae religionis ideae involutae latent, alii puriorem ſimplicioremque religionis doctrinam manifeſto exhibent, omnibus omnium temporum hominibus probandam, quippe quae cum ſanae rationis ideis optime conveniat. Quae quum ita ſint, et theologi omni tempore fruſtra in eo elaboraverint, ut diverſas illas formulas qualescunque inter ſe conciliarent, ad ſyſtema ſententiarum dogmaticarum omnibus numeris abſolutum inde exſtruendum, non eſt, quod religioni nobis ducamus, eas iam recte discernere atque ſeparare, et, purioris doctrinae ad ſumma praecepta ethica accommodatae typum ſequentes, ſententiarum ex aevi incultioris notionibus repetendarum uſu tantum ſymbolico conſervato, illius fundamentis certioribus univerſam religionis inſtitutionem ſuperſtruere. Neque vero eſt ulla rationis a Deo nobis inſitae auctoritate maior auctoritas, quippe quum in omni vitae

institutione eam ducem officiorumque magistram sequi Deus ipse nos iubeat. Itaque quaecunque excogitata fuerit *positiva* fidei religiosae forma, hactenus demum probari debet, si vera rationis de religione decreta cum virtute arctissime coniuncta, apte et convenienter suis dogmatibus aut symbolis adumbrat. Nullius enim, ipsa scriptura s. teste (Matth. 7, 21. 25, 14 ff. Io. 4, 23. 24. Rom. 2, 13. Iac. 2, 19.), dogmatis pretium in se ipso est, sed unumquodque tantum habet dignitatis, quanta est eius cum virtute et vera pietate necessitudo et coniunctio, quantumque valet ad bene beateque vivendum. Neque porro cogitari potest alia ratio, qua, mirum in modum auctis omnium artium ac disciplinarum incrementis, religionis doctrinae sua semper auctoritas constare possit; eademque via homines Deum optimum maximum ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ adorantes impiam incredulitatem pariter ac superstitionem, tanquam duo scopulos utrimque imminentes, facillime evitant.

Quanquam igitur in ipsis totius operis principiis et fundamentis nihil erat, quod mutandum videretur, aut quod ab ea, quam institueram, differendi via et ratione recederem; haud pauca tamen reperi, quae vel accuratius dicenda essent, vel dilucidius fusiusve explicanda. Itaque quum hac nostra aetate exstiterint, qui principatum rationis et intellectus a Deo humanae naturae prae ceteris animalibus concessum parum aestimantes, nobis religionem a ratione prorsus alienam obtrudere vellent, alii item fuerint, qui, spretis rationis praeceptis, aut ab obscuris sensibus, aut ab altiore quadam animi conscientia, vel *irradiatione*

et revelatione rerum divinarum naturam noſtram longe ſuperante religionem repeterent, equidem praecipue in eo elaboravi, ut rectum rationis uſum denuo commendarem et rationalis theologiae fundamenta, quantum fieri poſſet, et amplificarem et communirem, itemque maiore quam antea in luce ponerem veritatem *huius* ſententiae, quae omnes fidei doctrinas ad *ſumma* praecepta ethica accommodandas et ad horum normam tanquam ad obruſſam exigendas eſſe, ipſa ſcriptura ſ. duce, ſtatuit. Ceterum tantum abeſt, ut eos imitandos putem, qui nuper falſo iactatae ὀρθοδοξίας eccleſiaſticae pannis ſuam philoſophandi rationem myſticam aut ſcholaſticam exornare coeperunt, ut neminem, niſi eos inter veteres ac recentiores *philoſophos*, qui, ſubtilitate cum ſumma evidentia coniuncta, aequiſſimis harum rerum exiſtimatoribus ſua placita probarunt, ſtrenue ſecutus, *Chriſtianismi rationalis* ſyſtema confirmare ſtuduerim. Sic enim expoſita religio Chriſtiana, et, ſecretis temporalibus velamentis, ad internam veritatem et congruentem rationis principiis tenorem revocata, vere divinam originem et auctoritatem optime prae ſe fert; quippe quum ipſam rationem, cuius ope dignitas ac ſalubritas eius ad omnem poſteritatem commendatur, Dei beneficio debeamus, nec minus omnes eae res in facto poſitae, quam maxime memorabiles, quibus adiuvantibus illa et tradita primum et propagata eſt, a Dei providentia repetendae ſint.

Quum autem omnis de rebus ſacris popularis inſtitutio ad verum bonorum finem dirigenda ſit, et maximopere ita conformanda, ut homines, quod Apo-

ſtolus bene monuit Tit. 2, 12., in hoc orbe terrarum *σωφρόνως καὶ δικαίως καὶ εὐσεβῶς* vivendum eſſe ſib certiſſime perſuadeant, praecipue in ſcholis theologiae dogmaticae academicis eo connitendum eſt, u futuri religionis doctores, et ipſi hac perſuaſione penitus imbuti, in concionibus et catecheſibus ad populum habendis prudenter verſari diſcant, caveantque, ne aut antiquatis opinionum commentis pertinacius inhaerendo, aut novas inconſulto ac temere effutiendo, veriſſimorum etiam de religione, virtute e honeſtate praeceptorum vim infringant, populumque in perniciosum hunc errorem inducant, ut ſanctiſſima illa omnis verae humanitatis fundamenta in libris ſacris clariſſime expoſita, vel tanquam futilia e una cum obſoletis dogmatibus antiquata contemnant, vel, mutato in melius de quibusdam eccleſiaſticae doctrinae partibus iudicio, ipſa quoque abroganda aut corrigenda eſſe opinentur. Itaque et hac de re inſtitutionibus meis praecepta addere haud ſupervacaneum duxi.

Omnino noſtrae aetatis rationes et univerſae de rebus divinis opinionum varietates hoc poſtulare videntur, ut theologiae ſtudioſi, qui ſe ad doctrinam religionis Chriſtianae populo tradendam parant, non ſolum dogmatum olim publice receptorum argumentum viciſſitudinesque probe intelligant, ſed ſanum etiam iis iudicium adhibere (1 Theſſ. 5, 21.), et quid in antiquiorum theologorum decretis ſcripturae ſ. auctoritate rationi bene excultae probata teſtatum non ſit, exquirere conſueſcant.

Nam illud quidem hodie nemo harum rerum prudens existimator exspectabit, fieri posse aut futurum esse, ut totus ille dogmatum complexus, qualem sacrorum emendatores eosque secuti theologi seculi XVI et XVII ad sui temporis rationes accommodate composuerunt, intelligentibus etiamnum probetur, et quae inde a proximis fere duodecim lustris philologiae, historiae et philosophiae luce tandem aliquando melius ac verius exposita sunt, a doctioribus deserantur, vel etiam in ipsam popularem religionis institutionem revocari possint. Namque rationis ideas, quae veritatis signo commendatae, nostris quidem temporibus, semel ad plurimos populi cuiusdam cives pervagatae fuerint, vel hierophantarum et inani eorum, qui se solos orthodoxos, quin etiam divinitus inspiratos, putant, arrogantia, vel fallaci mystagogorum, qui religionis speciem fraudibus aut cupiditatibus praetendunt, simulatione, ullo tempore plane exstingui posse, nemo unquam, qui providentiae divinae cursum historiae luce illustratum intuetur, sibi persuaserit. Omnino progressus in literarum doctrinis per tot secula facti iique non a singulorum hominum ingenio vel arbitrio profecti, sed sensim divina providentia concurrentibus cultiorum gentium studiis effecti plerosque Protestantium ecclesiarum socios ad altiora quasi scientiae atque culturae templa adduxerunt, unde aliam fidei religiosae formam ac speciem intuentur, quam maioribus nostris pro illius aetatis rationibus licuit. Non enim sola certorum hominum aut librorum auctoritate confidere possunt, nisi interna veritatis persuasio accedat; ac si maxime cuperent eiusmodi aucto-

ritatem denuo amplecti, non possent in *tanta* co tionis naturae luce et antiquitatis pariter atque or historiae notitiis insigniter illustratis et amplific caecutire, nisi ipsi vellent vel meticulosa *quad* animi anxietate et imbecillitate, vel pravis adeo piditatibus abducti oculos sibi praestringere. Mu veterum falsas opiniones dies delevit ac radicitus stirpavit; naturae et sanae rationis iudicia confirm vit. Atque in hoc ipso admirabilem Dei *vim et* ficaciam agnoscimus, qui, ut in artibus ad ext num vitae cultum spectantibus, non continuo *hor* nibus omnia tribuit, sed sensim per tot *secula* exercuit, „curis acuens mortalia corda, Nec torp gravi passus sua regna veterno"; sic in *cognitio* rerum divinarum atque coelestium sensim ac ped tentim voluit mortales ab humilioribus ad superio perducere, non in eodem, quem aliquando attig runt, cognitionis campo angusto crudeliter in pe petuum continere; et si veritas laborare *videatur* i terdum, eandem, quam quidem ipse regni divi conditor et verbis et factis tam egregie commendav (Io. 18, 37. coll. 1. Tim. 6, 13.), exstingui *omni* nunquam patietur. Atque ipsius *Protestantismi*, ve quidem et genuini (§. 13.), consilium et officium e consensum in religionis decretis non aliter, nisi san rationis hominibus insitae luminibus accensis, pe ficere, in iis vero, quae ab ea non possunt *cert* et indubitatis argumentis stabiliri, vel quae idearu ad religionem pertinentium quasi velamenta et inv lucra, quibus et ipsa purior doctrina carere omnii nequit, exhibere videntur, opinionum varietatem discrepantiam tolerare et concedere; adeo, ut „

rebus necessariis tantum unitas sit, in dubiis vero libertas, in omnibus caritas". Unde civitatum rectores singulis civibus hanc veniam dare decet, ut ipsi statuant, quam in religione amplectenda et salute sua paranda viam ac rationem sequantur, modo ne iustas leges civiles seditiose violent aut recusent.

At si quis timeat, ne, convulsis atque remotis obsoletis quibusdam theologorum veterum decretis *positivis* eorumque involucris temporalibus, omnis religio funditus tollatur, is cogitet, sensibus a numine ipso, Apostolo teste (Rom. 2, 18 ff.), homini insitis studium ad veram religionem emergendi in animo bene composito excitari et sustentari, nec ullam religionis doctrinam homini cultiori eidemque ethicis praeceptis recte imbuto probari posse, quae sanae rationis decretis ab ipso bene perspectis repugnet, nec pleno perfectoque assensu comprobari possit. Accedit, quod in veritate indaganda nulla valet usucapio estque praecipuum libertatis Evangelicorum momentum curare, ne ius suum scripturam s. interpretandi aliis quam sanae rationis et verae eruditionis terminis circumscribatur ac definiatur. Ac tantum abest, ut rectus rationis usus omnino pios religionis sensus, inprimis pietatem in Deum gratumque sensum beneficiorum e Christi doctrina ad genus humanum redundantium, debilitet atque infringat, ut utriusque officii vim egregie augeat, efficiatque, ut homo vere religiosus divinum numen amet et vereatur, tanquam parentem et sanctissimum et sapientissimum, in quo omnis Christianae doctrinae summa vertitur, non, quod est superstitiosi ho-

hibere, aut quasi interdicto quodam coërcere se ve professi sunt. Ac profecto si quis alius persuas fuit, „veritati neminem praescribere posse, non lo ginquitatem temporum, non patrocinia personaru non privilegium regionum" (Tertull. de vel. vi cap. 1.), is certe fuit Lutherus ceterique sacroru emendatores, quorum exemplum illi minime imita tur, qui, quicquid post illos in rebus divinis a libris ss. interpretandis melius constitutum fuerit, v fastidiunt, vel in suspicionem impiae novaturien temeritatis adducunt. Quodsi Luthero eiusque soci novitas tam invisa fuisset, ubi nunc essent illa sacr rum ab iis emendatorum pignora, quae illi propt solam vetustatem, nos ob divinae veritatis semina i iis latentia adamamus? Illud autem praecipue aga ecclesiae doctores, ut Christi et Apostolorum de De sanctissimo et de moribus et officiis doctrinam qua purissimam populo strenue impertiant, ut eius ver tatem haud ab antiquis dogmatum formulis et loc rum quorundam subtilitatibus pendere, sed ipsa anin natura bene exculta, teste scriptura s., optime con firmari ostendant; ut sensim relictis aut rectius con stitutis doctrinae formulis, quae certis tantum hom num ac temporum rationibus accommodatae era haud amplius defendendis ad simpliciorem τρόπον πα δείας, in ipsis N. T. libris ss. aeque indicatum ide que etiam *positivae* doctrinae forma induendum tran eant, nec pro luce cognitionis fumum vendant obso letarum ac derelictarum opinionum, quamvis cum ca lore quodam pietatis fucatae coniunctum, sed potiu verae virtutis pietatisque igniculos ex ipsa genuina Christi doctrinae luce exardescere patiantur.

Omni

Omnino genus humanum a sapientissima et benignissima Dei providentia regitur, nec verendum est propterea, ne ab iis, quae, ipso Deo adiuvante, hac nostra aetate in studiis historicis, philologicis et philosophicis facta progressione vera et iusta cognovimus, perversis institutis, quasi praestigiis quibusdam, prorsus depellamur. Sed ipsorum etiam religionis doctorum et ecclesiae praesidum sanctissimum est officium providere, ne, doctrinae formulis ecclesiae obtrusis et scripturae s. interpretatione rerumque divinarum scientia quasi forensibus circumscripta cancellis, λογικῇ λατρείᾳ, ipsa Christi et Apostolorum auctoritate commendata, detrimenti quid capiat, neque clandestinis Iesuitarum aliorumque inscitiae patronorum, quae in dies latius serpunt, consiliis doctrinae spargantur Christi et Apostolorum praeceptis ac libertati Evangelicae prorsus oppositae veterumque superstitionum, mysticismi ac fanatismi tenebrae, ad tempus certe, reducantur.

Restat, ut debito cum honore ac gratissimo animo recorder virorum clarissimorum, quorum scriptis vel monitis in hoc libro denuo edendo studiose usus sum. Nam si hic libellus doctis iustisque harum rerum existimatoribus, placere atque consiliis supra significatis satisfacere perrexerit, magna eius laudis pars viris illis debetur de universa re literaria, inprimis sacra, optime meritis.

Faxit Deus, ut hic liber non solum studium theologiae tum historico-dogmaticae tum rationalis adiuvet atque promoveat, sed etiam veram religio-

nem pietatemque arctiſſime coniunctam cum vir
et cum nobiliſſima ea animi fortitudine, quae, „ſu
mum credens nefas animam praeferre pudori",
ſenſuum illecebris, nec aegrae mentis ludibriis
recto veritatis, honeſtatis ac decoris tramite ab
ſe patitur, in animis eruditionis theologicae ſtud
ſorum alat atque confirmet. Inprimis in iudican
aliorum de religione ſententiis memores ſemper
effati illius praeclariſſimi, quo veris Ieſu diſcipu
non coeca et obſcura aliqua fides ſervatori (*τῷ φ*
τοῦ κόσμου Io. 8, 12.) praeſtanda, nedum certa qu
dam meritum eius ſplendidiſſimum interpretandi
adumbrandi via et ratio ſtrenue iniungitur, ſed am
mutuus ad Chriſti exemplum accommodatus tanqu
Chriſtianae religionis quaſi teſſera eius cultoribus co
mendatur: *Ἐν τούτῳ γνώσονται πάντες, ὅτι ἐμοὶ μαθ*
ταί ἐστε, ἐὰν ἀγάπην ἔχητε ἐν ἀλλήλοις. Io. 13, 35.

Dedi Halae d. XVI Martii a. cIↃIↃcccxxvi.

SUMMARIUM
INSTITUTIONUM THEOLOGIAE DOGMATICAE.

PROLEGOMENA.

Caput I. De religione.

§. 1. Religionis notio historica. (Priorum editionum §§. 1 et 2. in unam contractae.) §. 2. Religionis origo et notio philosophica. §. 3. Continuatio. §. 4. Religionis notio in libris V. et N. T. exposita. §. 5. Variae religionis species. §§. 6. 7. Continuatio. §. 8. Origo et utilitas notionis de revelatione supernaturali. §. 9. Varia notionem revelationis explicandi tentamina. §. 10. De Supernaturalismo. §. 11. De Rationalismo. §. 12. Continuatio. (Pr. editt. §. 12. in duas divisa.) §. 13. De religione Christiana in universum.

Caput II. De theologia.

§. 14. Theologiae notio. §. 15. Theologiae nexus cum philosophia. §. 16. Praestantia theologiae. §. 17. Difficultates studii theologici. §. 18. Divisio theologiae. §. 19. Theologiae rationalis utilitas. §. 20. De theologia dogmatica eiusque nexu cum theol. morali. §. 21. Theologiae dogmaticae cum symbolica coniunctio.

Caput III. De theologiae dogmaticae systemate recte componendo.

§. 22. Summa fidei. §. 23. Articuli fidei. §. 24. Analogia fidei et scripturae sacrae. §. 25. Continuatio. §. 26. De accommodatione. §. 27. Utrum religio Christiana ad maiorem perfectionem evehi possit? §. 28. Historia dogmatices. §. 29. Continuatio. §. 30. Ecclesia evangelica ab inconstantiae reprehensione aliisque criminibus vindicata. §. 31. Methodus dogmatices tradendae.

THEOLOGIAE DOGMATICAE

Pars I.

DE SCRIPTURA SACRA, RELIGIONIS CHRISTIANAE FO PRIMARIO, EIUSQUE AUCTORITATE DIVINA.

Caput I.

De scriptura s. in universum.

Caput II.

De divina scripturae s. auctoritate.

Pars II.

DE DEO.

Caput I.

De exsistentia Dei unius.

Caput II.

De attributis Dei.

CAPUT III.

De Trinitate in Deo.

CAPUT IV.

De Deo creatore.

Sectio 1. De Deo rerum universitatis creatore.

Sectio 2. De Deo, naturarum intelligentium creatore.

A. *De hominibus primum creatis.*

B. *De Angelis.*

CAPUT V.

De providentia Dei.

Pars IV.

DE REBUS POST MORTEM FUTURIS.

Caput I.

De vita post mortem speranda.

Caput II.

De sorte hominum post mortem exspectanda.

PRO

PROLEGOMENA.

CAPUT I.

DE RELIGIONE.

§. 1.

Religionis notio historica.

Nullam fere aut fuisse aut esse reperimus gentem, nisi forte fuerit immanitate prorsus efferata, quin ad numen aliquod cognoscendum atque colendum evecta h. e. religionis [a]), quamvis incultae, sensibus et notionibus sit imbuta [b]). *Cognoscere* numen dicimus eum, cuius menti inhaeret notio de natura quadam viribus instructa humanas superantibus, ex qua semet ipsum ceterasque res sensuum ope percipiendas pendere, persuasum habet [c]). *Colere* vero numen dicitur, qui animi sensus et facta ad hoc numen referre studet. Quibus positis, religionis notionem, qualem historia gentium nobis suppeditat, in universum ita definire licet, ut sit *modus certus numen qualecunque cognoscendi atque colendi*; unde religionis partes constituuntur *theoretica* (religio *theoretica*, quae sola *cognitione* numinis continetur), et *practica* (religio *practica* [d]) s. *cultus* numinis), ab animo hominis vere religiosi haud seiungendae. Cf. Matth. 7, 21. Rom. 2, 13. Col. 1, 9. 10. Iac. 1, 22—27.

Fluxit inde discrimen, quod, *obiecto* et *ſubi* diverſe cogitato, alii quidem aliter definiverunt [e]), ter religionem *obiectivam*, quae rectius appellatur ligionis doctrina, i. e. complexus quidam notionun enuntiationum de modo certo numen cognoſcendi at colendi per ſe cogitatus, v. c. religio Iudaica — *ſubiectivam*, ſive cognitionem numinis, quam quis l bet, ac ſtudium, ipſum colendi [f]), tum ſenſibus ani (*cultu* numinis *interno*), tum actionibus piis (*cu* eiusdem *externo*, vel *publico* vel *privato*), *e. c.* re gio Platonis, Newtoni [g]). Animus religione vere i butus utrique quidem vacabit cultui; at *defectus al* rius non ſemper alterius arguit abſentiam. Religio o iectiva, quae, pluribus communis hominibus, *auct* ritatem publicam nacta eſt, *publicae* religionis n men habet.

Ex aliorum [h]) ſententia religio *obiectiva* dicitu quae religionis *obiecto*, ſive *ideae* [i]) adaequata eſt, h. religio unice vera et perfecta, ad cuius normam relig *ſubiectiva*, cuius quidem plures ſpecies eſſe poſſu conformari debeat.

a) Religionis etymon ab aliis alia ratione explicatum eſt. Vi Lactantii Inſtitutt. div. l. IV. c. 28. „Hac conditione gig mur, ut generanti nos Deo iuſta et debita obſequia praebe mus; hunc ſolum noverimus; hunc ſequamur. *Hoc* vincu pietatis obſtricti, Deo *religati* ſumus; unde ipſa *religio* [no *reſigio* ſed *religatio*, v. Cic. Senect. c. 15.] nomen accepi non ut Cicero interpretatus eſt, a relegendo. — Diximus, n men religionis a vinculo pietatis eſſe deductum, quod hom nem ſibi Deus religaverit et pietate conſtrinxerit: quia ſervir nos ei, ut domino, et obſequi, ut patri, neceſſe eſt." Adſt pulantur Lactantio Hieronymus in Amos. c. 9. et Augu ſtinus Retractatt. I. c. 13. „Uni Deo *religantes* animas noſtras unde *religio* dicta creditur." De vera rel. c. 55. „*Religat* no *religio* omnipotenti Deo, unde rel. dicta creditur." (Am mon *Ausführl. Unterricht in d. chriſtl. Glaubenslehre.* B. I. 1807 p. 11. Ei. Summa Theologiae Chriſt. Ed. 3. 1816. p. 4. Bret ſchneider *Handbuch d. Dogmatik.* I. L. 2. *A.* 1822. p. 1.); alio tamen loco (de Civit. Dei. X. c. 4.) Auguſtinus ad Cicero-

nis expositionem propius accedit: „Ipse fons nostrae beatitudinis, ipse omnis appetitionis est finis. Hunc eligentes, vel potius *religentes* (amiseramus enim negligentes), hunc ergo religentes, unde et *religio* dicta perhibetur, ad eum dilectione tendimus, ut perveniendo quiescamus etc." Ceterum licet verbis istis *legendi* et *ligandi* una eademque *colligendi* notio inesse videatur, tamen verbum *religandi* et nomen *religationis* apud Romanos nusquam sensu quodam metaphorico dicta sunt. Mittimus Massurium Sabinum, qui *religiosum* i. e. *quod* propter sanctitatem aliquam remótum ac sepositum a nobis est, a *relinquendo* dictum esse docuit (Gellii Noct. Att. IV. 9.), et Nigidii versiculum ibid. allatum: „*Religentem* esse oportet, *religiosum* nefas" h. e. qui nimia religione sese adligavit. Audiamus prae ceteris Ciceronem de nat. deor. II. c. 28.: „Qui omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent, et tanquam *relegerent*, sunt dicti *religiosi*, ex *relegendo*, ut *elegantes* ex *eligendo*, tanquam a *diligendo* *diligentes*; ex *intelligendo* *intelligentes*: his enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem, quae in religioso." Cf. Varro de ling. lat. V. 68. Ed. Bip. Optime explicatur dicto illo Ciceroniano, quomodo religione omnino diligentia, studium singulare, cautio non temere agendi et credendi (*Gewissenhaftigkeit*), sine qua vera religio esse non potest, cura denique et caerimonia deorum significetur. Cic. de invent. II. c. 22. 53. Ernesti Clavis Cic. h. v. Eckermann *Handb. f. d. systematische Studium d. christl. Glaubensl.* Th. I. 1801. 2 ff. Paulus *Der Denkgläubige.* I. Bd. 1. p. 50 ff.

b) Aristot. de coelo. I. 3. *Πάντες ἄνθρωποι περὶ θεῶν ἔχουσιν ὑπόληψιν.* Cic. de nat. deorum. I. c. 16. „In omnium animis deorum notionem impressit ipsa natura. Quae est enim gens, aut quod genus hominum, quod non habeat sine doctrina anticipationem quandam deorum?" Ib. I. 17. II. 4. 5. Seneca Ep. 117. — Fuerunt tamen, ipso Cicerone teste (l. l. I. 23.), qui dicerent, multas esse gentes sic immanitate efferatas, ut apud eas nulla suspicio deorum sit. Alios idem sentientes I. Meiners *Grundriss der Geschichte aller Religionen.* Lemgo. 2. *A.* 1787. §. 1. At historia gentium docet, religionis vestigia, quamvis obscura, apud omnes gentes ad humanitatis sensum emergentes deprehendi.

c) Hac *cognoscendi* significatione accepta, definitioni supra propositae, religionem in universum adumbranti, nil inest, quod iure possit reprehendi. Cf. Stäudlin *Dogmatik u. Dogmengeschichte.* 3. *A.* 1809. 75. Omnino enim, ut cum Alberto

Magno (Summa theologiae. tract. III. quaest. 13.) loqu„Deus *cognosci* potest, sed non *comprehendi*" (Gerlac*ligionsphilosophie.* Hal. 1818. §. 37.); et quo perfectior fuerit rerum divinarum cognitio, eo perfectior religi esse poterit. Cf. Io. 17, 3.

d) Gerhard Loci theologici. Ed. Cotta. II. p. 4. Bud Institutiones Theologiae Dogmat. Lipf. 1724. p. 5. — B schneider *Systemat. Entwicklung aller in d. Dogmatik kommenden Begriffe.* 3. *A.* L. 1825. p. 3 f.

e) Baumgarten-Crusius *Einleit. in d. Studium d. Dogtik.* L. 1820. 5.

f) Reinhard *Vorlesungen üb. die Dogmatik.* 4. *A.* mit li *Zusätzen von* D. Schott. 1818. p. 4.

g) Chr. Weiss Diss. de cultu divino interno et externo r diiudicando. L. 1796. Herder *Von Religion, Lehrmeinun und Gebräuchen.* 1798. 270 f. 288.

h) Eckermann *Handb. d. christl. Glaubensl.* I. 76.

i) *Idea* est notio rei alicuius, quae perfectione summa experi tiaeque fines plane excedente praedita cogitatur, v. c. i numinis, virtutis, pulcritudinis. Quodsi idea cogitatur t quam exemplar, hominis studio propositum, ea sensu stricti archetypum (*das Ideal*) vocatur, v. c. archetypum omnis p fectionis s. Deus, archetypum honestatis s. homo summa perfecta honestate praeditus. Huc referri posset sapiens St corum, tanquam archetypus sapientiae, nisi eum, quam raro, inveniri tamen sibi finxissent. Seneca de constan sapientis. c. 7.

§. 2.

Religionis origo et notio philosophic

E consensu illo gentium facile intelligitur, omni hominum mentes naturali quasi quodam instinctu, philosophis varie explicato [a]), ad religionem ampl ctendam ferri. Qui si altius indagatus fuerit, pa bit, omnem religionem niti ea animi humani fac tate, quamvis sensuum atque imaginationis illecebr saepius corrupta, qua homo, ratione et libertate mor praeditus, super rerum externarum totiusque mun

visibilis ordinem, *temporis* et *spatii* limitibus adstrictum, sese attollit. Animus enim humanus ita comparatus est, ut non modo *sensuum* et *intellectus* ope rerum externarum legumque, quibus rerum natura regitur, cognitionem sibi acquirat, unde persuasio ea efficitur, quae *scientia* (*das Wissen*) vel *historica* vel *mathematica* vel *philosophica* nominatur, sed etiam *rationis* [b]) potissimum vi, *intellectus* quidem et *scientiae* legibus adstrictae [c]), ad ideas sibi informandas ascendat. Rationis autem humanae, quae intellectui, h. e. facultati veram indolem nexumque rerum cognoscendi, iuncta, sensu latiore dicitur *suprema* cognoscendi vis (*das oberste Erkenntnissvermögen*) s. facultas verum cognoscendi ratiocinando (*aus Gründen*), stricte sic dictae proprium est, ideas, inprimis quae ad religionem et virtutem pertinent, concipere. Unde persuasio ea nascitur de idearum ad religionem spectantium veritate, quae *fides* dicta *religiosa rationalis*, sensus quidam est necessitatis (*Gefühl der Nöthigung*) cum recto rationis usu coniunctus, quo animus in cogitandis rebus divinis tenetur. Haec fides, licet *obiecta* eius nec mathematicorum more demonstrari, nec sensibus percipi possint (Hebr. 11, 1. 3.), tamen, siquidem ab efficacia proficiscitur, rectae rationi necessario inhaerente, non minore gaudet certitudine quam scientia [d]).

Facultas autem illa rationis ad religionem perveniendi, nisi institutione et traditione in animo hominis commota fuerit, primum excitatur imbecillitatis suae sensu, a rerum externarum potentia ipsi iniecto [e]). Quo quidem homo ductus quum naturam aliquam notione amplexus est, suis viribus longe superiorem, quam vel cum timore quodam immensae potestatis [f]), vel cum amore benivolentiae [g]) revereatur, ratio, huius cultura sensim adaucta, ulterius iam progreditur. Nam quemadmodum intellectus proprium est, caussas rerum exquirere et indagare, homo constare sibi ne-

quit, nisi ratione duce omnium rerum caussam p riam i. e. *absolutam* et *infinitam* animo sibi info verit, et, quum universae naturae partium cog et consensus ei innotuit, ad *unum* totius mundi a rem omnia retulerit. (Rom. 1, 19. 20.) Deinde quum nemo sui sibi conscius sit adeo ferus, quin quadam honestatis lege, quae ordinem nexumqu rum quendam moralem esse monet, se adstrictum tiat [h]) (Rom. 2, 14 ff.), et quum ordinis istius et fundamentum in se firmum postulet ratio; non po mus, quin universae naturae auctorem simul summ legis moralis latorem ac vindicem esse statuamus, summum bonum *absolute* cogitatum in se complecti Sic ratio argumentis tam *theoreticis* quam *practicis*, dicunt, hominem eo adducit, ut ideam religionis me recte concipiat. Qua bene cognita, non potest, q naturae suae sublimioris (Act. 17, 29.) sibi conscius ligionem *subiectivam* ad ideam illam, quamvis err ribus saepius obvolutam, excolere atque fovere om bus viribus enitatur. Quod ut efficiatur, et reliqu animi facultates, sentiendi imaginandique vis et int lectus potissimum rationi, quae sola idearum procr trix atque nutrix est, inservientes amice conspire necesse est [i]). Tum aequabilis ea atque constans e det *animi affectio, qua homo, necessitudinem su eandemque aeternam, quae ei cum summo omnium rum auctore atque moderatore sanctissimo interced intimo sensu complexus, cogitationes, voluntates actiones suas ad eum referre studet* [k]). Hac in ani affectione, annuente scriptura s. (Io. 4, 24. Rom. 1 1—8. Matth. 5, 48. Hebr. 11, 6. 1 Petr. 1, 15. Ph 3, 20.), recte ponuntur, quae religionis *subiectiv* ideam constituunt, momenta potiora.

a) De religionis origine, non tam historiae quam psychologi ope exploranda, neque cum Schellingio (*Vorlesungen üb d. Methode d. akadem. Studiums.* Tüb. 1803. 167 ff.) e ficta qu dam Heroum traditione derivanda, neque e puriore quad

religione antiquissimae hominum genti divinitus patefacta (*Urreligion*), temporum quidem decursu depravata (Tholuck *Ueb. d. Wesen u. den sittl. Einfl. d. Heidenthums;* in: Neander *Denkwürdigkeiten aus der Gesch. des Christenthums.* V. I. B. 1823. 235 ff.), quae sententia omni solido historiae fundamento destituta est, cf. Aug. Matthiae Pr. de ratione tractandae Graecorum mythologiae. Altenburg. 1821. p. 5. Voss *Antisymbolik.* Stuttg. 1824. E. R. Lange *Einleit. in d. Stud. d. griech. Mythol.* Berol. 1825. p. 5 ff., v. praeter Cic. de nat. deor. II. 5. Lucret. de rerum nat. l. V. Sextum Empiricum adv. Physicos s. Mathematicos. l. IX. Jamblich. de Mysteriis, sect. I. c. 3. [*Συνυπάρξει ἡμῶν αὐτῇ τῇ οὐσίᾳ ἡ περὶ θεῶν ἔμφυτος γνῶσις, κρίσεως τε πάσης ἐστὶ κρείττων καὶ προαιρέσεως, λόγου τε καὶ ἀποδείξεως προϋπάρχει, συνήνωταί τε ἐξ ἀρχῆς πρὸς τὴν οἰκείαν αἰτίαν καὶ τῇ πρὸς τ' ἀγαθὸν* (*τὸν θεὸν* cf. Plotin. Enn. V. fin.) *οὐσιώδει τῆς ψυχῆς ἐφέσει συνυφέστηκεν.*] Parker Disputatt. de Deo et providentia divina. Lond. 1678. Diss. I. Sect. 27., Hobbesii et Spinozae sententiis, Lucretio (l. II. init.) adstipulantibus, maxime opposita. Cudworth Syst. intellectuale. Lat. vert. Mosheim. II. Vol. f. Jenae 1733. V. II. 791 ff. G. I. Voss de theologia gentili etc. ll. IX. Amst. 1750. f. Dav. Hume *The natural history of Religion;* in: *Essays and Treatises on several Subjects.* Ed. 2. Lond. 1784. Vol. II. 401 ff. Stäudlin *Ideen zur Kritik d. chr. Systems.* 1791. 15 ff. Ph. Ch. Reinhard *Abriss einer Geschichte d. Entstehung u. Ausbild. religiöser Ideen.* Jen. 1794. Lib. nost. de Graecorum Mysteriis. Gott. 1805. 20 ff. Meiners *Allgemeine krit. Gesch. d. Religionen.* Hann. 1806. I. 16 ff. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* I. 45 ff. Ammon *Ausführl. Unt. in d. Chr. Gl.* I. 39. Gottl. Phil. Chr. Kaiser *Die bibl. Theologie, oder Judaismus u. Christianismus nach d. grammat. hist. Interpretationsmethode u. nach einer freimüthigen Stellung in die kritisch-vergleichende Universalgeschichte d. Religionen u. in die universale Rel.* I. Th. Erl. 1813. 1 ff.

De iis, qui religionis vel necessitatem vel utilitatem tollere conati sunt, in quibus De la Mettrie (*L'homme machine.* Leiden. 1748. 12. *L'homme plante.* Potsdam. 1748. 8.) et auctor libelli: *Système de la nature.* Londres. 1770. 2 Voll. et alii, cf. Pfaff Introduct. in Hist. Theol. liter. Tubing. 1724—26. III. Voll. 4. T. II. init. Schlegel *Kirchengesch. des 18ten Jahrh.* 1784—88. B. I. 248 ff. — Cicero de nat. deor. I. c. 42. mentionem fecit eorum, qui dixerunt, totam de religione opinionem fictam esse ab hominibus sapientibus reipu-

blicae causa, ut quos ratio non posset, eos ad officium r gio duceret; quo quidem dicto omnem religionem fund tolli. — Pfanner Systema Theol. gentilis *purioris.* l 1679. 4. p. 34 f.

b) Cf. prae ceteris multis Chrysippus ap. *Diog.* Lae VII. 88. *Ὁ νόμος ὁ κοινός ἐστιν ὁ ὀρθὸς λόγος, διὰ πάντων χόμεοος, ὁ αὐτὸς ἐν τῷ Διΐ καθηγεμόνι τούτῳ τῆς τῶν ὄν διοικήσεως ὄντι.* Plutarch. de audit. c. 1. *Ταὐτόν ἐστι ἕπεσθαι θεῷ καὶ τὸ πείθεσθαι λόγῳ. — θεῖον ἡγεμόνα τοῦ β λαμβάνουσι τὸν λόγον, ᾧ τοὺς ἑπομένους ἄξιόν ἐστι μόνους ἐλ θέρους νομίζειν.* Cic. Offic. I. 4. „Homo rationis est part ceps, per quam consequentia cernit, causas rerum videt e rumque progressus et quasi antecessiones non ignorat, simi tudines comparat rebusque praesentibus adiungit atque ann ctit futuras." Tusc. V. 15. „Humanus animus, decerptus mente divina, cum alio nullo, nisi cum ipso Deo, *si hoc f* est dictu, comparari potest. Hic igitur si est excultus, et eius acies ita curata est, ut ne coecetur erroribus, *fit pe* fecta mens, i. e. absoluta ratio; quod est idem virtus." S neca de benef. II. 20. „Mens adeo libera et vaga est, ut n ab hoc quidem carcere, cui inclusa est, teneri queat, quo m nus impetu suo utatur, et ingentia agat, et in infinitum c mes coelestibus exeat." — Krug *Fundamental-Philosophi* §. 75 ff. „*Die Vernunft setzt sich das Absolute, Unendlich zum Ziele, und ist die Quelle der Ideen und Principien in the retischer und prakt. Hinsicht.*" Friedemann Pr. de summ Christ. doctrinae atque rationis humanae in rebus necessari et immutabilibus consensione, diversarum partium concili trice. Witt. 1821. 4. p. 5 ff. Add. Bouterwek *Lehrbuch d philos. Wissenschaften.* I. 2. *A.* Gött. 1820. p. 31. 265. „*Di Vernunft ist das Vermögen der Erkenntniss aus Gründen d. l aus demjenigen in unserm Geiste, woraus wir die Wahrheit ei nes Urtheils ableiten durch richtige Schlüsse. — Die Kraft de wahren Idee des Göttlichen, die in der Vernunft selbst gegrün det ist, wird als der letzte und unmittelbare Grund des religiö sen Vernunftglaubens durch Verdeutlichung dieser Idee verstan desmässig gesichert.*" Paulus *Der Denkgläubige.* I. Heidelb 1825. p. 12. „*Vernunft, wenn wir durch dieses Wort genau di vom Verstehen, Urtheilen, Begehren, Wollen, Empfinden, ver schiedene Wirksamkeit des menschlichen Geistes unterscheiden besteht und wirkt eigenthümlich darin, dass der Menschengeis Vollkommenheit überhaupt zu denken und alles, was ei irgend denkt, mit diesem Mustergedanken (Ideal) als Norm ode Maassstab zu vergleichen und bis dahin zu steigern vermag.*"

c) Bouterwek l. l. p. 31. „*Verstand nennen wir die Summe derjenigen Functionen der Denkkraft, durch welche Begriffe oder abstracte Vorstellungen gebildet werden und sich zu Urtheilen verbinden, aus denen Schlüsse entspringen. — Nennen wir das Vermögen zu denken, Vernunft im weitesten Sinne des Worts, so umfasst sie auch höhere Functionen jenes Vermögens, durch die sich die Vernunft über das blosse Begriffbilden, Urtheilen und Schliessen erhebt. Die Summe dieser höheren Functionen der V. mag Vernunft im höheren Sinne des Worts genannt werden. In jedem Falle aber müssen diese höheren Functionen übereinstimmen mit den logischen in der Einheit des Denkens, ohne welche die V. sich selbst nicht erkennt.*" 235. Ei. *Die Rel. der Vernunft.* Gött. 1824. 91 ff. Gerlach *Religionsphilosophie.* Halle. 1818. §. 45. Paulus l. l. p. 16.

d) Bouterwek *Lehrbuch d. philos. Vorkenntnisse.* 2. *A.* 1820. p. 72 f. Ei. *Lehrb. der philos. Wiss.* I. 2. *A.* Gött. 1820. 65. De Wette *Ueb. Religion u. Theologie.* 2. *A.* Berl. 1821. 12 ff. Auctor a *fide* aliam quandam persuasionis speciem distinguit, *divinationem (Ahnung)* ab ipso vocatam, quae tamen fidei quidam effectus non satis excultus esse videtur. — Gerlach *Religionsphilosophie.* §. 45. — *Scientia (das Wissen)* est firma de re obiecta, quae sensuum aut intellectus ope concipitur, persuasio; *fides* in universum est certa de iis rebus, quas experientia et sensibus non ipsi cognitas habemus, persuasio. (Hebr. 11, 1.) *Fides rationalis* s. *philosophica* est certa de veritate rerum, quae mundi visibilis terminos excedunt, persuasio, ex idearum vi et efficacia profecta. Cf. Bouterwek *Die Rel. der Vernunft.* p. 76 ff. Sic ipsa nos scriptura s. iubet *credere* Deum esse, cuius intimam perceptionem et agnitionem nobis in futura demum vita concessum iri profitetur. (1 Cor. 15, 12.) Itaque in hac ipsa fide includitur desiderium intuitionis, etiamsi dubitationem sustulerit. Attamen fides ea, quamvis supra cognitionem rerum visibilium ascendat, in hoc altius evolandi nisu bene regendo certis cognoscendi principiis carere nequit. — A fide rationali (philosophica) secernenda est *fides historica*, quae argumentis nititur ex aliorum testimonio derivatis. Quodsi fides habetur uni vel pluribus testibus ob solam dignitatem singularem iis attributam, *fides auctoritatis* dicitur, velut fides legato divino aut ecclesiae praestita. *Opinio* denique est persuasio de veritate rei obiectae qualiscunque nullis vel incertis, quamvis speciosis, nitens argumentis. — Cf. Kant *Kritik der reinen Vernunft.* 4. *A.* 848 ff. — Ancillon *Ueb. Glauben u. Wissen in der Philosophie.* B. 1824. —

Krug *Piſteologie.* L. 1825. — J. Ruſt *Philoſophie u. C* *ſtenthum, od. Wiſſen u. Glauben.* Manh. 1825. — C. Haſ fide libri II. L. I. de fide naturali. Tub. 1825.

e) Bouterwek *Lehrb. d. philoſ. Wiſſenſchaften.* 2. *A. Th* p. 216. „*Die Vorſtellung von einer übermenſchlichen Macht ſpringt ſo natürlich aus dem Bewuſstſeyn der Schranken menſchlichen Natur, daſs man dieſes Bewuſstſeyn die pſyc logiſche Grundlage der Religion nennen kann.*"

f) Lucretius de rer. nat. l. V. Verſ. 1217 ff. Petronii tyricon Fragm. V. 872. Ed. Burmann. „Primus in or Deos fecit timor." Cic. de nat. deor. II. 5. Sextus Em piricus adv. Phyſic. l. IX. §. 24.

g) Cic. de nat. deor. I. c. 15. 42. II. 5. 57. de divinat. II. Sext. Empir. l. l. IX. 18. 22. 26. 28.

h) Melanchthon in Examine eorum, qui audiuntur *ante* tum ordinationis (Loc. theol. 695.), docet, *legem moral* eſſe aeternam et immotam ſapientiam et regulam iuſtitiae Deo, patefactam hominibus in creatione et poſtea ſaepe rep titam et voce divina declaratam. — Cic. Fragm. l. *III.* republ. „Eſt quidem vera lex recta ratio, naturae *congruen* diffuſa in omnes, conſtans, ſempiterna, quae vocet ad of cium iubendo, vetando a fraude deterreat — et omnes gent et omni tempore una lex et ſempiterna et immortalis cont nebit; unusque erit communis quaſi magiſter et imperat omnium Deus. Ille legis huius inventor, disceptator, lato cui qui non parebit, ipſe ſe fugiet, ac naturam hominis aſpe nabitur; atque hoc ipſo luet maximas poenas, etiamſi ceter ſupplicia, quae putantur, effugerit." De legib. II. 4. 7. E ad Attic. XIII. 20. „In omni vita ſua quemquam a *recta con ſcientia* transverſum unguem non oportet discedere." Plu tarch. ad princip. indoct. p. 780. ed. Fr. *Τίς οὖν ἄρξει το ἄρχοντος; ὁ νόμος, ὁ πάντων βασιλεὺς θνητῶν τε κ. ἀθανάτω (ὥς φησι Πίνδαρος), οὐκ ἐν βιβλίοις ἔξω γεγραμμένοις, οὐδέ τισ ξύλοις, ἀλλ' ἔμψυχος ὢν ἑαυτῷ λόγος, ἀεὶ συνοικῶν, κ. παραφυ λάττων καὶ μηδέποτε τὴν ψυχὴν ἐῶν ἔρημον ἡγεμονίας.* — Quam vis multi homines legem iſtam moralem, divinitus *menti in* ſitam (Rom. 2, 14 ff.), aut penitus ignorare aut parum curare videantur, facultatem tamen eius cognoſcendae *homini ſui* ipſius probe conſcio ineſſe eamque ab hominibus haud pauci inter plurimas gentes, Deo quidem moderante, optime et in tellectam et excultam et obſervatam fuiſſe, negari non poteſt. „Sunt enim ingeniis noſtris ſemina innata virtutum, quae ſi adoleverint, ipſa nos ad virtutem natura perducit." Cic.

Tusc. III. 1. Jacob *Die allgem. Religion.* 1 ff. 55 ff. Kant *Krit. der prakt. Vern.* 2. *A.* p. 56 ff. Frid. Heinr. Jacobi *Werke.* II. L. 1815. p. 44. Gerlach *Grundriss der philos. Tugendlehre.* H. 1820. p. 11. Salat *Moralphilosophie.* 3. *A.* Münch. 1821.

i) Carus *Nachgelassene Werke.* B. VII. L. 1810. 251 ff. — Theologorum recentiorum nonnulli omnem religionem ad merum sensum eumque ineffabilem (*unaussprechbares Gefühl*, v. De Wette *Bibl. Dogmatik.* B. 1818. 2. *A.* XII. Add. Schleiermacher *Der christl. Glaube, nach d. Grundsätzen der evang. Kirche im Zusammenhange dargest.* I. B. 1821. p. 26 ff. „*Die Frömmigkeit an sich ist weder ein Wissen noch ein Thun, sondern eine Neigung und Bestimmtheit des Gefühls.* 35. *Das Wesen der Frömmigkeit ist, dass wir uns unsrer selbst als schlechthin abhängig bewusst sind, d. h., dass wir uns abhängig fühlen von Gott.*" Cf. Bretschneider *Ueb. das Princip d. chr. Glaubensl. des Hn. Dr. Schl.;* in *Journal für Prediger.* 1825. *1stes St.* p. 1 ff. C. Hase de fide. Tub. 1825. §. 11.), vel etiam simul et ad sensum et ad imaginandi vim revocare conati sunt, de quibus vid. Palmer *Theol. Zeitschrift.* II. St. 1816. 60 ff. At religio subiectiva, etiamsi sine sensus adminiculo in animo hominis concipi et foveri nequit, minime tamen hoc ipso sensu continetur, quippe qui per se obscurus est, nec nisi accedentibus rationis ideis religioni vere inservit. Neque rectius ad solum phantasiae effectum religio revocatur, siquidem illa non nisi ab aliis animi facultatibus suppeditatas cogitationes varie effingit easque imaginibus et vividioribus quasi coloribus animat atque illustrat. — Spalding *Ueb. d. Werth d. Gefühle im Christenthume.* 4. *A.* L. 1784. Bouterwek *Lehrb. d. philos. Wissenschaften.* I. 236. „*Das Urwesen, als Gegenstand moralischer Verehrung, ist der absolute Inbegriff alles dessen, was in menschlichen Verhältnissen Tugend genannt wird. Die moralische Religion bedarf also klarer Begriffe, damit keine unwürdige Vorstellung im Dunkel der Gefühle die Betrachtung des Göttlichen entweihe.*" Planck *Ueb. den gegenwärtigen Zustand u. d. Bedürfnisse unserer protest. Kirche bei dem Schlusse ihres dritten Jahrhunderts.* Erf. 1817. 105 ff.: „*Dringendstes Zeitbedürfniss ist, dass der Neigung des Zeitgeistes zu einer blossen Gefühls-Religion und Religiosität, durch jedes Mittel unter uns entgegen gewirkt werden muss, von dem sich nur irgend ein Erfolg erwarten lässt.*" Gerlach *Religionsphilosophie.* 59 ff.

k) Ammon Summa Theol. Christ. p. 4. Ei. *Ausführl. Unterr. in d. Chr. Glaubensl.* Nürnb. 1807. I. 11 ff., ubi variae religio-

nis expositiones diiudicatae sunt. Bretschneider *mat. Entwickl. d. dogmat. Begr.* §. 1. — Köppen *Philos d. Christenthums.* L. 1813. T. 18 ff. Cf. De Wette *Ueb. gion u. Theol.* 2. A. B. 1821. p. 20 ff.

§. 8.

Continuatio.

Religionis ideam (§. 2.) simul summum honest studium complecti debere [a]), ita, ut homo vera r gione imbutus recta morum praecepta tanquam ip Dei effata colat, probatur *primum* eo, quod idea minis sine sanctitatis nota, quam sola ratio pract bene exculta suppeditat, cogitari nequit, et quod, sita sanctitate voluntatis summi omnium rerum auc ris atque moderatoris, voluntas humana recte conf mata in hoc studio cum voluntate divina prorsus co sentiat necesse est, ita, ut Deus sanctissimus non n summo sanctitatis studio recte coli possit. (Matth. 48. Io. 4, 24. 1 Petr. 1, 15.) Hoc religionis et hon statis vinculum arctissimum ut statuamus, efficit *pra terea* legis moralis conscientia, quae e rectae ration cultu atque efficacia exoritur, et qua omnes omni animi affectiones et cogitationes regi debent, adeo, quaecunque religionis doctrina legi illi repugnat, fi prorsus indigna sit; *deinde* sensuum religionis et vi tutis analogia nexusque proprius, siquidem non n mens integra et pura ad Deum recte cognoscendum c lendumque idonea est (Matth. 5, 8.), et eadem rati quae Deum totius mundi auctorem potentissimum sapientissimum, eundem simul legislatorem benivolen tissimum veraeque virtutis et sanctitatis praeceptore optimum agnoscendum docet [b]); *tum* ipsa natura ho minis rationalis ad summum perfectionis fastigium eve henda, quae, nisi religione ac virtute bene coniunct ad veram dignitatem animique tranquillitatem emerger non potest; variarum *denique* religionum historia. Qu plura enim obtinuere vincula inter religionem aliquam

publicam et morum disciplinam recte constitutam, eo perfectior et ad bene beateque vivendum efficacior illa fuit; quo magis religio a veris morum praeceptis aliena fuit, eo graviora hominibus detrimenta attulit; unde doctrina Christiana virtutis studium cum religione omni modo copulandum esse recte praecipit. Matth. 5, 8. 22, 37. Marc. 12, 33. Io. 4, 24. 1 Tim. 6, 12 ff. 1 Io. 5, 3. 2 Petr. 1, 4.

Neque tamen impedit haec religionis *subiectivae* et honestatis coniunctio intima, quo minus religio *obiectiva* s. doctrina religionis (§. 1.) momenta huius potiora separatim tractet et religionis proprie sic dictae et ethices doctrina distinguatur. Quo facto illa, quae rationem necessitudinis inter Deum hominemque intercedentis *immediate* spectant, comprehendet; haec vero singulas agendi regulas e conscientia legis moralis ducendas et ad rationem illam accommodandas illustrabit. At vero etiamsi universus de officiis erga nosmet ipsos aliosque homines locus tradi potest, nulla religionis ratione habita, multo tamen augustior, efficacior et salubrior est ea morum doctrina, quae comitem habet religionis persuasionem, ex eaque nova quaedam eademque gravissima capit firmamenta. Veruntamen in ipsa hominum vita religionis vis non solum eo cernitur, quod virtus illa tanquam fundamento nititur, et quasi adminiculo erigitur; sed etiam quod in vitae humanae difficultatibus molestiisque tranquillitatem, spem et fiduciam animis affert, hominemque in eam viam deducit, qua, quo consilio et ipse et totum genus humanum genitum sit, optime intelligere possit. Neque minus religionis doctrina ethices adiumento carere potest, quoniam ideae ad religionem spectantes non nisi rationis practicae et conscientiae hominis moralis ope recte constitui et confirmari possunt. Ceterum quaestio ea, utrum religio ex studio honestatis in animo hominis nascatur, an e religione potius hoc studium prodeat, ex supra propositis ita solvitur, ut, hominem

verae probitatis studiosum eo ipso ad numen, tanq summum bonum *originarium*, agnoscendum atque lendum facillime perduci, hominem autem vere giosum veroque in Deum amore ductum (Luc. 10, 1 Io. 5, 3.) sine illo honestatis studio cogitari omn non posse, recte existimetur c).

a) Cf. Veterum hac de re effata praeclara: Platonis, qui c mendat *ὁμοίωσιν θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν. (ὁμοίωσις δὲ δίκαιον ὅσιον μετὰ φρονήσεως γενέσθαι.)* Theaetet. V. II. 121. ed. Bi. Eutyphr. c. 12. p. 38. ed. Fischer. *Ὁμολογοῦμεν τὸ ὅσιον διὰ τοῦτο ὑπὸ τῶν θεῶν φιλεῖσθαι, ὅτι ὅσιόν ἐστιν· οὐ, διότι φιλεῖται, ὅσιον εἶναι.* Xenoph. Mem. *III.* 9. *Τοὺς ἀρίστους δὲ καὶ θεοφιλεστάτους ἔφη (Σωκράτης) εἶναι.* I crat. ad Nicoclem. Ed. Basil. 1580. p. 40.: *Ἡγοῦ δὲ τοῦτο ε θῦμα κάλλιστον, καὶ θεραπείαν μεγίστην, ἐὰν ὡς βέλτιστον δικαιότατον σεαυτὸν παρέχῃς.* Antonini Commentt. de ipso. X. §. 8. *Οἱ θεοὶ θέλουσιν, ἐξομοιοῦσθαι ἑαυτοῖς τὰ λογ πάντα.* — IV. 5. *Ἐνὶ τέρπου καὶ προςαναπαύου, τῷ ἀπὸ πρ ξεως κοινωνικῆς μεταβαίνειν ἐπὶ πρᾶξιν κοινωνικὴν σὺν μνή θεοῦ.* Cic. de nat. deor. II. 28. „Cultus deorum est optim idemque castissimus atque sanctissimus plenissimusque pieta ut eos semper pura, integra, incorrupta et mente et vo veneremur." Persii Sat. II. 71 ff. „Quin damus id su ris — — Compositum ius fasque animo, sanctosque recess Mentis, et incoctum generoso pectus honesto; Haec cedo, admoveam templis, et farre litabo." Seneca Prooem. quaestiones naturales. §. 5.: „Virtus, quam affectamus, magi fica est, non quia per se beatum est, malo caruisse, *sed qu* animum laxat, ac praeparat ad cognitionem coelestium, d gnumque efficit, qui in consortium Dei veniat." Ep. 71. „V rum bonum concedas necesse est, summae pietatis erga de esse." Ep. 95. „Vis deos propitiare? Bonus esto. Satis ill coluit, quisquis imitatus est." Ep. 41. „Sacer intra nos sp ritus (pars animae mundi, s. Dei) sedet, malorum bonorum que nostrorum observator et custos: hic prout a nobis tract tus est, ita nos ipse tractat. Bonus vir sine Deo nemo est." Plin. Panegyric. c. 3. „Animadverto etiam, deos *ipsos* no tam accuratis adorantium precibus, quam innocentia et san ctitate laetari, gratioremque existimari, qui delubris eorum puram castamque mentem, quam qui meditatum carmen in tulerit." Lactant. Inst. div. IV. 4. „Ubi sapientia cum religione inseparabili nexu cohaeret, utrumque verum esse

necesse est; — scilicet ubi Deus colitur unus; ubi vita et actus omnis ad unum caput, et ad unam summam refertur." Sententiam contrariam de tollendo nexu illo inter religionem et virtutem defendit Schelling ll. *Methode d. akad. Stud.* 1803. 150. *Philosophie u. Rel.* 1804. Alia hac de re scripta l. Beck Commentarii historici decretorum religionis Christianae et formulae Lutheriae. L. 1801. p. 4. not. 6. V. quae contra sententiam istam monuimus in libell. nost.: *Ueber die von d. neuesten Philosophie geforderte Trennung der Religion von Moral.* Hamb. 1804. 33 ff. et: de Graecorum Mysteriis religioni non obtrudendis. Gött. 1805. 22. — Salat *Religionsphilosophie.* 2. *A.* Münch. 1821. 51 ff. Fries *Von Deutscher Philos. Art u. Kunst.* Heidelb. 1812. 100. „*Rel. ist That und Tugend oder gar nichts.*" Planck *Ueb. den gegenw. Zustand u. die Bedürfnisse unserer protest. Kirche.* 95 ff. — Bouterwek *Lehrb. d. philos. Wiss.* I. 2. *A.* p. 227—29. „*Jede Religion, deren Grundsätze mit den Grundsätzen der wahren Moral unvereinbar sind, hebt vor der Vernunft sich selbst auf insofern, als keine Wahrheit der andern, also auch keine rel. Wahrheit einer moralischen widersprechen kann.*" 256. Ei. *Die Rel. der Vernunft.* Gött. 1824. p. 20 ff. Gerlach *Grundriss d. philos. Tugendlehre.* H. 1820. §. 52 ff. G. Ch. Müller *Vom Wahren und Gewissen.* B. II. L. 1822. p. 199 ff. *Ueber das Verhältniss der Moralität u. Religiosität.* Add. Melanchthonis praeclare dictum, cuius mentionem fecimus in Progr.; Phil. Mel. Epp. XI ex Autographis nunc primum typis descriptae. H. 1824. p. 31. „Ego mihi ita conscius sum, non aliam ob causam unquam τεθεολογηκέναι, nisi *ut vitam emendarem.*"

b) Bouterwek *Lehrb. d. philos. Wissensch.* I. 2. *A.* p. 228 f. Ei. *Kleine Schriften.* I. Gött. 1818. 140 ff. G. E. Schulze *Philos. Tugendlehre.* Gött. 1817. §. 19.

c) (Meyer v. Knonau) *Geistesreligion u. Sinnenglaube. Vereinigung d. christl. Bekenntnisse.* Winterth. 1822. p. 46. „*Zum Wesen des Protestantismus gehört es, dass seine Bekenner moralischen Sinn und Ausübung der Vorschriften der im Christenthum liegenden Moral als Pflicht und als unerlässlichen Bestandtheil ihres Bekenntnisses ansehn. Wenn wir bisweilen lesen oder hören, dass auch Protestanten und selbst Theologen, sobald von moralischen Ansichten und dem selbstständigen Werthe der Sittlichkeit die Rede ist, Bitterkeit, ja den heftigsten Ingrimm äussern, so beweiset diess nur, dass die Besseren unter ihnen entweder durch einzelne Erscheinungen moralisirender Heuchelei irre gemacht, oder in abergläubischen Systemen befangen sind, und dass die Schlechteren entweder überhaupt*

keine Moralität anerkennen, oder ihre vorgebliche Religion als das Sühnungsmittel ihrer innern Verdorbenheit trachten, und daher in der Sittlichkeit ein Schreckbild er nen, welches sie in ihrer Selbsttäuschung stört." Fr. Jac *Vermischte Schriften. Th. I. L.* 1823. p. 392 f.

§. 4.

Religionis notio in libris V. et N. T. e posita.

Quamvis nulla in sacra scriptura exstet vox, r ligionis notioni supra definitae prorsus respondens; i periuntur tamen vocabula et formulae dicendi in lib Veteris et Novi Testamenti, quibus notio ea, rel quidem ad religionem Iudaicam et Christianam, sim ratione enunciata est, tum sensu quodam *subiectiv* קָרָא בְּשֵׁם יְהוָֹה Gen. 4, 26.; הָלַךְ אֶת הָאֱלֹהִים Ge 5, 24. 6, 9.; הָלַךְ לִפְנֵי יְהוָֹה Gen. 17, 1.; אֶת יְהוָֹה = *φόβος θεοῦ, (κυρίου)* Gen. 20, 11. Ex. 1, 17. 14, 3 Ies. 33, 6. Ps. 111, 10. Prov. 1, 7. 9, 10. Act. 9, 3 Rom. 3, 18. 2 Cor. 5, 11.; et elliptice . . יִרְאָה Io 4, 6. 15, 4.; דַּעַת אֱלֹהִים = *ἐπίγνωσις θεοῦ* Hos. 4, 6, 6. Eph. 1, 17.; אֱמֶת Ps. 26, 3. Dan. 8, 12. 9, 1 1 Reg. 2, 4. = *ἀλήθεια* Rom. 1, 18. 25. vera relig = *πίστις* Act. 6, 7. Rom. 1, 5.; *εὐσέβεια* Act. 3, 1 1 Tim. 2, 2. 3, 16. 4, 7. 8. 6, 3. 5. 6. 11.; 2 Tin 3, 5. Tit. 1, 1. *ἐπίγνωσις ἀληθείας τῆς κατ' εὐσέβειαν* 2 Petr. 1, 3. 6. 7. 3, 11.; *θεοσέβεια* 1 Tim. 2, 10. *προςκυνεῖν θεὸν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ* Io. 4, 24. col Matth. 5, 48. 7, 21. *γινώσκειν τὸν μόνον ἀληθινὸν θεὸ καὶ ὃν ἀπέστειλε Ἰησοῦν Χριστὸν.* Io. 17, 3.; *τὰ ἄνω φρονεῖν* Col. 3, 2.; — tum sensu magis *obiectivo:* רִית = *διαθήκη* Exod. 24. Ier. 31, 31 f. Gal. 4, 24. Hebr 12, 24. (§. 32. *b.*); עֲבֹדָה = *λατρεία* Exod. 12, 26. Io 16, 2. Rom. 9, 4. 12, 1. Hebr. 9, 1. 6.; עֲבֹדַת־יְהוָֹה 2 Chron. 35, 16.; יִרְאַת יְהוָֹה Ps. 10, 10.; רֶךְ יְהוָֹה Ps. 27, 11. 37, 34. al. et simpliciter דֶּרֶךְ = *ὁδός* Amo 8, 14. Ps. 139, 24. Ier. 18, 15. Act. 13, 10. 18, 25 26.

26.; θρησκεία, quam vocem Versio Vulgata *religionis* vocabulo reddidit Act. 26, 5. Col. 2, 18. Iac. 1, 26. 27.; quo quidem Lutherus in versione vernacula nondum usus est; νόμος, religionem Mosaicam inprimis significans Io. 1, 7. Act. 6, 18. Rom. 8, 19. 4, 18. 14. al.; δεισιδαιμονία Act. 25, 19. coll. 17, 22.

§. 6.

Variae religionis species.

Religio, quum non nisi certa nitatur de iis rebus, quae sensibus subiectae non sunt, persuasione (Hebr. 11, 1. §. 2.), pro diversitate ingeniorum, locorum, temporum et literarum atque artium quam maxime varia fuit [a]), unde plures eius species, aliis quidem aliter statuentibus [b]), adumbrari solent. Sic in universum distingui solet religio *vera*, s. quae religionis ideae recte informatae (§. 2.) simillima est, et *falsa*, quae illi repugnat. Veritas tamen non nisi sensu *subiectivo* religioni recte tribui potest [c]). Omnis autem falsa religio ex *superstitione* [d]) nascitur, i. e. persuasione de nexu quodam inter caussam atque effectum, et inter mundum visibilem atque invisibilem, qui, salvis cogitandi agendique legibus a recta ratione sancitis, esse nequit. Ad superstitionem propius accedit vel eius species est *mysticismus* ille, seu persuasio de singulari animae, sensibus quidem acrioribus imbutae et phantasiae ludibriis deditae, facultate ad *immediatum* cum numine ipso aut naturis coelestibus commercium iam in hac vita perveniendi, quo mens *immediate* cognitione rerum divinarum ac beatitate perfruatur [e]). Ratione potissimum habita *subiecti* seu hominis ipsius, qui religionis aliqua specie imbutus est, ea vel *sensualis* vel *rationalis* dici potest, quatenus vel sensus et imaginatio, vel intellectus et ratio in ea effingenda atque conformanda praevalet [f]).

a) *Histoire générale et particulière des Religions et du Culte de tous les peuples du Monde — par* F. H. St. Delaunaye,

ouvrage orné de 300 figures. Paris 1791. II. T. in 4. (gerl lang.) — *Origine de tous les Cultes ou Religion universel* Dupuis, *Citoyen Fr.* 1795. III. Vol. 4. XII. Vol. 8. e tab. aer. inc. — (J. G. Lindemann *Geschichte d. Mein älterer u. neuerer Völker im Stande der Rohheit u. Cultu Gott, Religion u. Priesterthum.* Stendal 1784—95. VII. Vol Meiners *Grundriss d. Geschichte aller Religionen.* 2. *A.* L 1787. Ei. *Allgem. kritische Geschichte d. Rel.* II. Vol. Ha 1806. Haupt *Tabellarischer Abriss d. vorzüglichsten Rel nen u. Religionsparteien d. jetzigen Erdbewohner, insond christl. Welt.* Quedl. 1821. f. — Paulus *Ueb. klimatische schiedenheit im Glauben an Religionsstifter. Memorabilien* 129 ff. Kaiser *Biblische Theologie.* II. Voll. J. K. F. Sch gel *Ueb. d. Geist d. Religiosität aller Zeiten u. Völker. II.* V Hann. 1819. E. R. Lange l. §. 2. *a.* l.

b) Cf. prae ceteris Ammon Summa Th. Chr. Ed. 3. p. 5. categorias sequimur, ratione *quantitatis* habita, religio *individua*, *particularis*, *universalis* (Kaiser *Bibl. Theol* 33.); ratione *qualitatis* est *vera*, *falsa*, *mixta*; ratione r *tionis* est *rationalis* et *revelata*, *externa* et *interna*; rati *modalitatis* est *sceptica*, *thetica*, *apodictica.*"

c) Bretschneider *Handb. d. Dogm.* 2. *A.* I. p. 4 f.

d) De *superstitione*, cuius etymon Cic. de nat. deor. II. 28. r apte explicuit: „qui totos dies precabantur et immolaba ut sui sibi liberi superstites essent, *superstitiosi* sunt appella quod nomen postea latius patuit", cf. Lactantius IV. 2 „Superstitiosi vocantur aut ii, qui superstitem *memoriam* d functorum colunt; aut qui, parentibus suis superstites, col bant imagines eorum domi tanquam deos penates. *Nam q* novos sibi ritus adsumebant, ut deorum vice mortuos honor rent, quos ex hominibus in coelum receptos putabant, *hos si* perstitiosos vocabant;" et Servius ad Aeneid. l. VIII. 187 „superstitio est timor superfluus et delirus; aut ab anicul dicta superstitio, quae multis superstites per aetatem delirat et stultae sunt; aut secundum Lucretium superstitio est supe stantium rerum, i. e. caelestium et divinarum, quae *super no* stant, inanis et superfluus timor." Reinhard *System d. Chr Moral.* I. 414 ff. 5. *A.* C. H. Heidenreich *Psychologisch Entwicklung d. Aberglaubens u. d. damit verbundenen Schwär merei.* L. 1798. Krug *Pisteologie, od. Glaube, Aberglaube u. Unglaube.* L. 1825. p. 147 ff. Veterum de superstitione iudicia v. apud Cic. de nat. deor. I. 42. de divinat. II. 72. Plutarch. de superstitione libell. 629 ff. ed. Reiske; *et com*

mentar. **Wyttenbachii** in ei. ed. Plut. Moral. T. II. p. 276 ff. ed. Lipf. **Theophraſt.** Charact. eth. c. 16. **Suicer.** Thef. eccleſ. ſ. v. δεισιδαίμων. Add. **Lactant.** de vera ſapientia. IV. c. 28. eiusque de falſa religione lib. **Auguſtini** de vera relig. l. — Superſtitioni opponitur *incredulitas* ea, quae argumentis ſana ratione comprobatis et ad perſuadendum idoneis fidem denegat. Superſtitio, hiſtoria teſte, generi humano ad veram religionem atque virtutem evehendo longe plura et graviora damna attulit, quam incredulitas.

e) Cf. E. A. **Borger** Disputatio de myſticismo. Lugd. 1820. — H. **Schmid** *Der Myſticismus des Mittelalters in ſeiner Entſtehungsperiode dargeſtellt.* Jena. 1824. p. 23. Alia praeter hunc librum hac de re ſcr. recenſet *Hermes, redigirt von* D. K. E. Schmid. XXIV. L. 1824. p. 1 ff. „*Das Myſtiſche ſtellte ſich zuerſt dem Gnoſtiſchen entgegen, und bedeutete eine Denkart, in welcher eine Vereinigung mit der Gottheit, ſowohl als Mittel, als auch als Zweck des religiöſen Lebens angenommen wurde. — In allen Geſtalten war der Myſticismus immer eine Ueberſpannung der Gefühlsreligion; nur von einer beſondern Richtung und Beziehung.*" p. 10. „*Die Myſtik iſt immer nur ein Uebel, das, wenn es einmal vorhanden iſt, nur durch die göttlichen Fügungen und durch die urſprüngliche Kraft der menſchlichen Vernunft ausgeglichen und geſühnt werden kann.*" Omnino *myſticismum*, in cuius notione finienda non omnes conſentiunt, prae ſe ferre dicuntur ii, qui, neglectis aut repudiatis ſanae rationis legibus, ſenſibus acrioribus et phantaſiae ludibriis in religione deſcribenda et colenda indulgent. Myſticismus haud raro abit in fanaticum errorem, ſeu animi quendam fervorem ex ſenſuum et phantaſiae impotentia vel animi ingeniique imbecillitate oriundum, et in certis religionis ideis acriter tuendis conſpicuum, qui vel mitior eſt (*Religionsſchwärmerei*), vel vehementior, cum furore eos, qui ſecus ſentire videntur, inſectandi (*Fanatismus*); cuius inter ipſos religionis Chriſtianae, mitiſſimae quidem, crudeliſſima maximeque nefanda exſtant exempla, odio ſempiterno proſequenda, nec, quod Deus bene vertat, unquam repetenda. Ch. F. **Duttenhofer** *Geſchichte d. Religionsſchwärmereien in d. Chriſtl. Kirche.* Heilbr. 1796—99. Vol. III. **Salat** *Ueb. Supernaturalismus u. Myſticismus. Mit hiſtor. pſychol. Aufſchlüſſen üb. die vielbeſprochene Myſtik in Baiern u. Oberöſterreich.* Sulzb. 1823. **Meyer** *Schwärmeriſche Greuelſcenen oder Kreuzigungsgeſchichte einer rel. Schwärmerin in Wildenſpuch Cant. Zürich.* Zür. 1823. 2. *A.* 1825. — **Böhme** *Ueb. Schwärmerei in d. Rel.,* in **Löffler** *Magaz.* IV. 2. p. 1 ff. J. K. **Mezger** *Einige Vor-*

lesungen üb. d. religiöse Schwärmerei. Aarau. 1819. Dr. I Cramer *Predigten.* I. L. 1822. *1ste Pred. Von d. Relig schwärmerei. Fanatismo* opponitur *indifferentismus*, qu *universalis* est, aut *particularis*. V. Buddeus Inst. th. d p. 60. „Ille omnes religiones uno eodemque loco habet, aut nullam omnino, aut solam naturalem admittat. Pri fiat, ab *atheismo* non differt; sin posterius, cum *natural* consentiet. *Particularis* autem ind. revelationem, quam nobis exhibet, equidem admittit, inter Christianorum a sectas aut omnes, aut plerasque, aut quasdam, capitale quod intercedere discrimen negat." — Omnino sensibus hementioribus piis atque phantasiae motibus religionem animo sustentari, nec ipsum studium unionis cuiusdam m lis cum Deo faciendae (Io. 17, 21.) a vera religione alie esse (Schleiermacher *Predigten.* B. 1801. *Die Gemeinsc des Menschen mit Gott.*) dubitari nequit (§. 3.); sunt ta certi quidam fines. Religio enim, quatenus in ipsis homin mentibus insidet, semper aliquid *mystici* habet, propte quod homo excitata quadam sensus affectione ducitur ad nionem, qua Deum, cuius naturam haud comprehendit, sibi persuadet. Verum haec persuasio non proficiscitur ex ipso sensu; quippe qui comitatur tantum eam rationis ar mentationem, qua homo intelligit, naturam divinam, qu vis incomprehensibilem, vere tamen esse nec quidquam ea probabiliter cogitari posse. Sapientis autem et eruditi minis est, hanc rationis efficaciam ab illius sensus comit neque assiduo neque necessario, accurate discernere. Ge lach *Religionsphilosophie.* p. 59. „*Ohne dem Gefühl zu n zu treten, meinen wir doch, dass das wahre Licht dem M schen nur dadurch entstehe, dass er sich des Grundes und wahren Bedeutung seiner Begriffe und Ideen zuvörderst du einen ernsten Verstandesgebrauch bestimmt bewusst werde. A gewinnt er nur dadurch an ihnen sichere Führer im Leben, dadurch erhält selbst das Gefühl erst die ächte Lauterkeit u Stärke.*" 71 ss. 77. — A mysticismo distinguitur *theosoph* (myst. *theoreticus*), quae mysticorum commenta artis forma s *theoretice* exponere atque defendere conatur. Bretschne der *Entw. d. dogmat. Begr.* 3. *A.* p. 21 s.

f) Bouterwek *Lehrb. d. philos. Wissensch.* I. p. 227 ss.

§. 6.

Continuatio.

Si religionis *obiectum* respexeris, ideam numinis colendi seu numen ipsum, quod homines cultu prosecuti sunt, religio, ratione habita *quantitatis*, est vel *Monotheismus* [vel *verus*, i. e. cultus Dei unius et unici, qui solus totius mundi creator et summus moderator esse putatur, vel *falsus*, s. cultus numinis alicuius, aliis numinibus longe potentioris [a])], vel *Polytheismus*, plura numina eaque admodum diversi generis complectens, cuius species est *Dualismus*, qui duo omnium rerum principia statuit sibi invicem adversa [b]); ratione habita *qualitatis*, religio est vel *cultus numinis tanquam mentis perfectissimae*, v. c. religio Christiana recte exposita, vel *cultus numinis cuiusdam ab illa summa perfectione recedentis*, cuius generis sunt variae species *Idololatriae* [c]), *Feticismus* [d]) s. cultus rerum sensu carentium, *cultus animalium* (Rom. 1, 23.), *Sabaeismus* s. Astrolatria, *Anthropolatria* [e]), *Daemonolatria*. Quae diversae religionis formae ad eiusdem ideam (§. 2.) recte informandam iudicari debent.

a) Varie disputatum est, non satis habita ratione discriminis inter Monotheismum *verum* s. purum, quippe qui, non nisi recte informata summi rerum terrestrium concentus ac ordinis ad unam causam referendi notione, ab hominibus cultioribus concipi potuit, et Monotheismum *falsum*: utrum Monotheismus an Polytheismus prior in animis hominum exoriri potuerit; cf. Garve *Anmerkungen zu Ferguson's Moralphilosophie.* L. 1772. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* I. 90 ff. Homines quidem incultiores ab ista notione ita remoti sunt, ut potius rerum, quae fiunt, causas varias ac multiplices esse statuant ideoque et θεῖον illud, quod fide amplectuntur, varie dividant, singulisque naturis excellentioribus inesse sumant. Unde fit, ut vel ibi, ubi notio Monotheismi in animis infixa reperitur, homines facile delabantur ad Polytheismi variam speciem. Veruntamen historia docet, apud Aegyptios, Sinenses, Indos, quod quidem a nonnullis in dubium vocatum est (Meiners Hist. doctrinae de vero Deo. Lemg. 1780. Vol. I.

23 ff. 144 ff. al.) et post Anaxagoram, qui quod *νοῦν* cabat i. e. naturam intelligentem perfectissimam pro no *θεοῦ* tunc temporis gravissimis superstitionibus obnoxio, satis quidem definite, substituit, apud Graecos Monotheism haud prorsus incognitum fuisse. Plessing *Memnonium* 1787. II. 311 ff. 400 ff. 529 ff. Imm. Berger *Gesch. d. Religionsphilosophie, od. Lehren u. Meinungen üb. Gott u. Reli* B. 1800. Priestley *Vergleichung der Gesetze Moses mit d. d. Hinduer, deutsch v.* Ziegenbein. Braunschw. 1801. Atque fieri utique potuit, ut mens humana, rebus secu quidem adiuta, ad Monotheismi aliquam speciem potius, q ad Polytheismum perduceretur. Omnino modus, quo *idea* minis a diversis populis efficta est, magnopere pependit a publicae forma, quae apud alios populos alia exstaret. regimen rerum patriarchale, quod apud Israelitas primum tinuit, facillime ad Monotheismum eos perduxit, nisi h numinis eiusque theocratiae notionem ab *Aegyptiis* repete malueris. Ceterum non nisi rarissime Monotheismum exister omni modo purum, vel Iudaeorum docet exemplum, *qui Deu* tanquam sibi *ἐγχώριον*, aliarum gentium Diis longe potenti rem (Gen. 35, 1. 2. Ex. 3, 14. 15. 18. 6, 3. 18, 11. Deut. 6, 1. Ios. 24, 2. 14 ff. 19 ff. 1 Sam. 7, 3. Ps. 86, 89. Ies. 8, 18. 1 19, 1.), licet in aliis V. T. locis purior numinis idea emice v. c. Gen. 1, 1. 14, 22. Ps. 96, 5. Zach. 6, 4. 5. Mal. 2, 10. Da 4, 31. 32. (Kaiser *Bibl. Theol.* I. 98.), angelorumque agmin stipatum colebant, et ipsorum Christianorum incultiorum, qu partim Tritheismum et cultum hominum sanctorum prae f ferunt, partim Satanam eiusque angelos, tanquam Deo homi nibusque infestissimos, metuunt.

b) *Dualismi* vestigia non modo apud Iudaeos, maxime inde a exilii Babylonici temporibus, sed etiam apud Christianos de prehenduntur. Horn *Göttingisches Museum der Theologie u Lit.* Bd. I. St. 1. 1804. 129 ff. Tennemann *Gesch. d. Philosophie.* VII. 159 ff. Stäudlin *Beiträge zur Philosophie u Gesch. d. Religion u. Sittenlehre überh., u. d. verschied. Glaubensarten u. Kirchen insbes.* 1795—99. V. Bde. IV. 261. Greiling *Theophanien, od. üb. d. symbolischen Anschauungen Gottes.* H. 1808. 115 ff.

c) Pfanner Syst. theol. gentilis purioris. Basil. 1679. 4. p. 8 ff Ant. van Dale Diss. de orig. ac progressu idololatriae — Amst. 1696. 4. Meiners Com. de falsarum religionum origine et differentia, in Commentatt. Soc. Gott. Vol. VII. 58 ff Scriptores reliquos, qui religionum historiam illustraverunt

optime recenset Bretschneider *Syst. Entwickl. d. dogmat. Begr.* 3. *A.* 33 ff.

d) De Brosse *du culte des Dieux Fétiches.* 1760. Germ. B. 1785.

e) Kannegiefser *Grundriss d. Alterthumswissenschaft.* H. 1815. 71 ff. Kaiser *Bibl. Theologie.* I. 82 ff. Ersch u. Gruber *Encyklopädie.* B. IV. p. 280. *Artikel Anthropolatrie.*

§. 7.

Continuatio.

Quodsi fontem religionis consideraverimus, ea vel *naturalis* dicitur (quae si artis forma et subtilitate exposita fuerit, *philosophica* nominatur), quam homo, non pendens ab auctoritate quadam externa, rectae rationis usu cognitionis humanae legibus adstricto mente sibi informat (§. 2.), vel *positiva,* i. e. ab institutione et doctrina, quae certa auctoritate externa sancita est, profecta. Plurimi enim homines fidem religiosam non propriae mentis usu et suapte sponte acquirunt, sed eam ab aliis sibi traditam accipiunt, ita, ut vel nunquam, vel progresso demum rationis cultu, eam diiudicare incipiant. Diversis autem temporibus exstiterunt homines ultra vulgarem captum sapientes, qui suas de religione opiniones aliis traderent; atque hoc modo religionis doctrinas et caerimonias ad posteritatem propagatas videmus. Inde igitur ortae sunt *positivae,* quas dicunt, religiones, quarum auctores magis sensu quodam religioso, quam subtiliore quadam meditatione ducti, plerumque non doctores solum, sed etiam legum latores exstiterunt. Omnis autem *positivae* religionis cognitio et per traditionem et per scripta ad posteros propagata est, unde et ipsam hanc religionem, quatenus eius notitia historia duce comparatur, *historicam,* non satis quidem definite, appellant *a*). Praeterea nulla religio, nisi positiva, *publicae* religionis nomen potest obtinere, propterea quod tantum externa quadam et legitima auctoritate fieri potest, ut in

doctrinis, et caerimoniis consensus communisque gionis cultus oriatur. Atque eiusmodi cultus, ea historia teste, plurimum valuit ad religionem (ip promovendam perficiendamque; nec nisi *positiva* q dam forma religio *naturalis* unquam invaluit. Qu admodum enim omnis humani generis cultura non communi studio et communi vel experientia vel im tione perficitur, ita religionis studium non nisi m torum viribus iunctis bene proficit; et quum div natura a sensibus remota ideoque eius cognitio va erroribus subiecta sit, et ardor cupiditatum ac libi num pios motus in animis hominum nascentes *saep* vel corrumpat vel plane opprimat atque restinguat, quitur, ut praeter naturalem ad religionem *instinct* doctrina requiratur et instituta quaedam publica, qu bus, quippe et originum et symbolorum *gravitate* com mendatis, religio ipsa ad usum transferri sensimq perfici possit. Summa vero religionibus *positivis* a cessit auctoritas eo, quod origo earum repetebatur numinis institutione quadam *supernaturali* sive mir culosa, h. e. manifestas naturae vires superante eiusq cursum consuetum interrumpente, quae *revelatio* pr prie dicitur; unde quaevis fere religio *positiva* sim pro *revelata* habita est. Sensu autem strictiore non ni Iudaica et Christiana revelatae nominantur [b]). Quu scriptores V. et N. T. hanc revelationis notionem nu quam accurate definiverint, et vocabulis: ἀποκάλυψις (Luc. 2, 32. Rom. 16, 25. 1 Cor. 14, 6. 26.), ἀποκα λύπτειν (Matth. 11, 27. Eph. 3, 3. 5. Gal. 1, 16. Phi 3, 15.), φανέρωσις (2 Cor. 4, 2.), φανεροῦν (Io. 9, 3 17, 6. Rom. 1, 19. coll. 2, 12—16. 14, 26.), potiu modum significaverint qualemcunque, et naturalem e supernaturalem, quo Deus usus esse putatur ad religio nis cognitionem hominibus suppeditandam; distincti illa revelationis *naturalis* (Ps. 19, 2. Act. 14, 17. 17 24 ss. Rom. 1, 19. 20. 2, 12—16.), et *supernatura lis* (Gal. 1, 12. 1 Cor. 2, 7—13. 1 Petr. 1, 10—12.

2 Petr. 1, 21.) (*mediatae* et *immediatae*) [d]) inde prodiit. Quo discrimine constituto, revelatio supernaturalis, quod argumentum eius attinet, non dicitur contraria naturali [e]), sed praestantior religione naturali, partim *qualitatis*, partim *quantitatis* habita ratione, et accedere ad naturalem, tum repetendo confirmandoque, tum nova quaedam addendo, quae quidem cum certissimis religionis naturalis elementis, aeque a Deo derivandis, conciliare frustra saepe tentatum est.

a) Ammon Summa Th. Chr. p. 11.

b) Religioni *naturali* vulgo opponitur rel. *revelata*. At rel. revelata non nisi species est religionis *positivae*, cui ad normam discriminis, quod inter *ius positivum* et *ius naturae* constitutum est, religio *naturalis* recte opponitur. Quamquam omnis religio revelata, quatenus pendet ab institutione, quae certa auctoritate externa sancita existimatur, *positiva* s. religio auctoritatis recte appellatur, tamen *arbitrariam*, quippe quae rel. naturalem *cultu arbitrario* auxerit (J. A. Ernesti Vindiciae arbitrii divini in religione constituenda. Opusc. Theol. L. 1775. 187 ff. Cf. Gellius Noct. Att. X. 4., quo l. nomina *naturalia* opponuntur *positis*, quae eadem *arbitraria* appellantur.), eandem non esse dicendam, docuit Morus Commentar. in Theologiae Chr. epitomen. Ed. Hempel. V. I. 50. Cf. Ammon Summa Th. Chr. praefat. p. XIV f. Veruntamen omnis religio *positiva* hucusque cognita praecepta quaedam exhibet et instituta, quae certum numinis *arbitrium*, perperam quidem in Deum translatum, referunt. Hinc usus invaluit, ea religionis Christianae decreta, quae intelligentiae rationisque humanae vim legesque superant, *positiva* stricte sic dicta s. *arbitraria*, vocandi. — In Christianae religionis doctrina pertractanda *positivum* in genere nominamus, quidquid diserto aliquo scripturae s. effato enunciatum atque illius auctoritate confirmatum est.

c) Hieronymus in Comment. ad Galat. 1, 12. „verbum, ait, *ἀποκαλύψεως*, i. e. revelationis, proprie scripturarum est, a nullo sapientum seculi apud Graecos usurpatum, a LXX autem primo inventum" (cf. Amos 3, 7. Dan. 2, 22.). At deprehenditur etiam apud Porphyrium in vita Plotini c. 16. *ἀποκαλύψεις Ζωροάστρου*. Cf. formulae dicendi in V. T. ll. obviae גָּלָה אֶת־אֹזֶן 2 Sam. 7, 2 ff. נִגְלָה בְאָזְנָיִם Ies. 22, 14. כָּרָה אָזְנַיִם Ps. 40, 7. חָזָה אֶת־הָאֱלֹהִים Ex. 24, 11. Iob. 19, 26. — Ies. 1, 1. 2, 1. 13, 1. Hab. 1, 1. al.

d) Revelatio supernaturalis *mediata* nominata est ea, quae terventu caussarum externarum, praesertim Angelorum a lio, ad homines delata fuisse dicitur; *immediata* ea, quae n interveniente caussa externa viris sanctis obtigit. Gerh Loc. Theoll. II. 18 s. Not. Ed. Cotta. Th. Guil. Fra Walch Breviarium Theol. dogmat., Gott. 1775. 20. Eck mann *Handb. d. Chr. Gl.* I. 609 ss. Alii universam revela nem naturalem dixerunt *mediatam*, supernaturalem vero *mediatam.* Baumgarten *Evang. Glaubensl.* III. 8 s. — Löffler *Welche Offenbarung Gottes an uns ist d. unmittelba die durch unsere Natur u. d. Welt, oder die durch andere M schen u. ihre Schriften?* in Ei. *Magaz. f. Prediger.* VIII. 1. 1815. et *Kleine Schriften.* B. II. Weim. 1817. — Ea de re gione persuasio, quae, reiecta quavis revelatione, religione naturalem ad salutem consequendam sufficere, statuit, in a sec. XVII. medio *Naturalismus*, rarius *Rationalismus*, pos rius et *Deismus* vocata est, ita tamen, ut, confuse adhibi et, quemadmodum nostra aetate fit, in contumeliam versis nominibus, non solum *Pelagianismus* (*Nat. moralis*), sed ip etiam *Atheismus*, *Materialismus* et *Fatalismus* hoc nomine niat (§. 10. *a.*). Vid. Ad. Tribechovius Hist. Naturalism a prima sua origine ad nostra usque tempora per suas class deducta. Jen. 1700. 4. et quos l. Buddeus in Isagoge histo theol. ad theol. univ. L. 1727. p. 1385 s. Add. Rechenbe Fundamenta verae rel. L. 1708. 60 ss. 264 s.

e) Leibnitz *Discours de la conformité de la foi avec la raiso* in: *Essais de Théodicée* etc. et Opp. ed. Dutens. T. I. Mo rus Epitome Theol. Christianae. Ed. 4. p. 9. Eckerman *Handb. d. Chr. Gl.* I. 167 ss. 429 ss.

§. 8.

Origo et utilitas notionis de revelation supernaturali.

Omnes fere gentes, apud quas cultus numinis alicuius publice institutus fuit, eius numinis notionem ab ipso illo numine repetiisse eiusque revelationi tribuisse constat [a]), id quod partim ex historiae fontibus, quamvis mythis [b]) traditionibusque saepius turbati *fuerint*, intelligitur, partim ex ipsa animorum humanorum indole satis explicari potest [c]). Quicunque enim naturae

eiusque virium ac legum ignarus et propriae mentis suae efficacitatis haud bene conſcius eſt, is ſingulas effectiones et cogitationes extraordinarias, eas potiſſimum, quae religionem ſpectantes, e notionibus ſenſuum ope conceptis haud bene intelliguntur, ad cauſam quandam ſupernaturalem ſolet referre [d]). Atque haec revelationis opinio, cui ſaepiſſime adiunctum fuit de certa *theocratia* commentum [e]), multis modis hominibus profuit ſive ad res publicas conſtituendas legibusque vinciendas, ſive ad notionem officiorum propagandam; ſiquidem ratio humana ſine inſtitutionis alienae et auctoritatis externae beneficio vix ſatis excoli poſſe videtur. Longum enim ac difficile iter eſt per noſtra ipſorum inventa, breve et efficax per aliorum exempla et praecepta. Neque tamen inde ſequitur, revelationem proprie ſic dictam hominibus prorſus ſ. *abſolute* neceſſariam eſſe; etiamſi homines longe plurimos religione quadam auctoritatis ſ. poſitiva ad bene vivendum egere concedi poteſt.

d) Numine quodam divino ſe actos inſtitutosque ipſi iactaverunt Minos [v. Diod. Sic. Bibl. hiſt. I. 94. *προςποιηθῆναι δέ* (φασιν) αὐτῷ (de Mneve, cf. c. 45., legumlatore Aegyptiorum loquitur) τὸν *Ἑρμῆν δεδωκέναι τούτους* (*ἐγγραπτοὺς νόμους*), *ὡς μεγάλων ἀγαθῶν αἰτίους ἐσομένους· καθάπερ παρ' Ἕλλησι ποιῆσαί φασιν ἐν μὲν τῇ Κρήτῃ Μίνωα, παρὰ δὲ Λακεδαιμονίοις Λυκοῦργον· τὸν μὲν παρὰ Διός, τὸν δὲ παρ' Ἀπόλλωνος φήσαντα τούτους εἰληφέναι. Καὶ παρ' ἑτέροις δὲ πλείοσιν ἔθνεσι παραδέδοται τοῦτο τὸ γένος τῆς ἐπινοίας ὑπάρξαι, καὶ πολλῶν ἀγαθῶν αἴτιον γενέσθαι τοῖς πεισθεῖσι. Παρὰ γὰρ τοῖς Ἀριμασποῖς Ζαθραύστην ἱστοροῦσι τὸν ἀγαθὸν δαίμονα προςποιήσασθαι τοὺς νόμους αὐτῷ διδόναι, παρὰ δὲ τοῖς ὀνομαζομένοις Γέταις, τοῖς ἀπαθανατίζουσι, Ζάμολξιν* (G. E. Groddeck de immortalitatis, quam Getis perſuaſiſſe dicitur Zamolxis, ratione. Viln. 1818. Ei. Graecorum de Zamolxide fabulae. Ib. 1820.) *ὡςαύτως τὴν κοινὴν Ἑστίαν, παρὰ δὲ τοῖς Ἰουδαίοις Μωσῆν τὸν Ἰαὼ ἐπικαλούμενον θεόν· εἴτε θαυμαστὴν καὶ θείαν ὅλως ἔννοιαν εἶναι κρίναντας τὴν μέλλουσαν ὠφελήσειν ἀνθρώπων πλῆθος, εἴτε καὶ πρὸς τὴν ὑπεροχὴν καὶ δύναμιν τῶν εὑρεῖν λεγομένων τοὺς νόμους ἀποβλέψαντα τὸν ὄχλον, μᾶλλον ὑπακούσεσθαι διαλαβόντας.* Strabo l. XVI. cap. 2. V. III. p. 574 ſ. ed. Tauchnit. *Τὸ δὲ πρός-*

ταγμα διττόν· ἢ γὰρ παρὰ θεῶν ἢ παρὰ ἀνθρώπων. Καὶ ἀρχαῖοι τὸ παρὰ τῶν θεῶν ἐπρέσβευον μᾶλλον καὶ ἐσέμνυνο Καὶ ὁ Μίνως — παρὰ τοῦ Διὸς τὰ προςτάγματα λαμβάνων παρακομίζων εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Τὰ δ' ὅμοια ἐποίει καὶ κοῦργος —. Ταῦτα γὰρ ὅπως ποτὲ ἀληθείας ἔχει, παρά γε ἀνθρώποις ἐπεπίστευτο καὶ ἐνενόμιστο· Καὶ διὰ τοῦτο καὶ οἱ τεις ἐτιμῶντο, ὥστε καὶ βασιλείας ἀξιοῦσθαι, ὡς τὰ παρὰ θεῶν ἡμῖν ἐκφέροντες παραγγέλματα καὶ ἐπανορθώματα.], roaster [v. vita Zoroastri, in Zend-Avesta, ex vers. g Kleukeri. III. 1 ff. J. G. Rhode *Die heil. Sage od. d. ligionssystem d. Baktrer, Meder u. Perser, od. des Zendv* Frankf. 1820. N. XIII. p. 413 ff. *Von d. Offenbarung Orm Sittenlehre. Bürgerliche u. gottesdienstl. Gesetze. Vergleich d. Gesetze Ormuzd's mit den Gesetzen Jehovah's. „Der Ve n dad legt alle diese Lehren Ormuzd selbst in den Mund,* u *einer später geschriebenen Stelle im Izeschne heisst es* (Ze Avesta. B. I. 129.): *Zoroaster hat geredet, — wie Orm selbst es ihm gelehrt; so red' auch ich, Zoroaster's Sc ler."*], *Indorum* sapientes [*Institutes of Hindu law - Calcu* 1794. ex vers. J. C. Hüttner *Hindu Gesetzbuch.* Weim. 1; F. Schlegel *Ueb. d. Sprache u. Weisheit d. Indier.* 1809. 1 Friedr. Mayer *Brahma, od. die Religion d. Indier als Br maismus.* L. 1818. 3., ubi antiquissima religio Indica a sum numine ipso, cui *Bramae* nomen inditum est, revelata esse ditur. Cf. *Hermes.* XXIV. p. 251 ff.], Confucius [*Le Ch King trad. p.* Gaubil, *revu p.* de Guignes. Par. 1770.], *baeorum* religionis auctores [Cod. Nasaraeus ed. Matth. No berg. T. I—III. Lond. Goth. 1815. 4. cf. Gesenius *Art.* Z *bier,* in *Probeheft d. allgem. Encyklop. v.* Ersch *u.* Gr ber. 95—100., et eiusd. censura cod. nasar. in *Jen. A. L.* 1817. nr. 48—51.], Muhammedes [cf. Cor. III. p. 48. VII. p. 160. XXXIII. p. 427. ex vers. Boysen. M. totus fraude et mendacio factus fuisse falso fertur; id quod bene cuit censor I. Goethiani *Westöstl. Divan.* I. in *A. L. Z.* 18 nr. 288.]. — Ammon *Ausf. Unterr. in d. Chr. Gl.* I. 86 Beck Commentarii hist. decr. rel. Chr. 12 ff. (Röhr) *Bri üb. d. Rationalismus, zur Berichtigung d. schwankenden u. zu deutigen Urtheile, die in d. neuesten dogmat. Consequenzstr tigkeiten über denselben gefällt worden sind.* Aachen (Zeit 1813. 45 ff.

b) Quaevis religionis doctrina, ab immediata numinis reve tione repetita, mythis involuta fuit. *Mythus* vero generat est narratio quaedam, ad antiquissimam populi aut religio instituti cuiusdam historiam maxime pertinens, quae vel pr

sus ficta est, vel veritatem historicam aut philosophicam additamentis fictis ac plerumque miraculosis exornatam exhibet. Imbecillitas hominum rudiorum, qui accuratiore rerum naturae philosophiaeque cognitione destituti fervidioreque imaginandi vi ducti religionis ideas sine involucris historicis et symbolicis nec ipsi capiunt, nec cum aliis communicare valent, et modus per *traditionem* eas propagandi, mythos istos, quibus omnium religionum origines implicatae sunt, maxime progenuit atque sustentavit; quemadmodum reliqua omnium gentium historia antiquior mythis referta est. (Niebuhr *Römische Geschichte.* B. Th. I. 1812. G. Hermann Primordia historiae Graecae. L. 1820.) Ad origines horum mythorum exputandas vel eruendas historica indagatione severius instituta, fieri potest, ut nonnulla probabilia exsculpantur; in plerisque tamen vix ultra hariolationes et suspiciones vel opinationes progredi licebit. Clem. Alex. Strom. V. 415. *Πάντες οἱ θεολογήσαντες βάρβαροί τε καὶ Ἕλληνες τὰς μὲν ἀρχὰς τῶν πραγμάτων ἀπεκρύψαντο, τὴν δὲ ἀλήθειαν αἰνίγμασι καὶ συμβόλοις, ἀλληγορίαις τε αὖ, καὶ μεταφοραῖς, καὶ τοιούτοισί τισι τρόποις παραδεδώκασιν.* Heyne Commentat. de Apollodori bibliotheca. T. III. 906. Ei. Sermonis mythici s. symbolici interpretatio ad causas et rationes ductasque inde regulas revocatur, in Comm. Soc. reg. Gott. XVI. class. histor. 285 ss. — Religio Graecorum et Romanorum, quae certo mythorum complexu nititur, per fidem publicam sancito, *κατ' ἐξοχὴν Mythologia* dicitur. F. Creuzer *Symbolik u. Mythologie der Alterthums. 2. A. VI Bde.* Darmst. 1819—23. J. H. Voss *Antisymbolik.* Stuttg. 1824.

c) Stäudlin *Dogmatik u. Dogmengesch.* 84.

d) Socrates apud Plat. Apol. Socr. V. I. ed. Bipont. 69. 77. *Πείσομαι δὲ τῷ θεῷ μᾶλλον ἢ ὑμῖν - ἐμοὶ δὲ τοῦτο προστέτακται ὑπὸ θεοῦ πράττειν, καὶ ἐκ μαντειῶν, καὶ ἐξ ἐνυπνίων, καὶ παντὶ τρόπῳ, ᾧπέρ τίς ποτε καὶ ἄλλη θεία μοῖρα ἀνθρώπῳ καὶ ὁτιοῦν προσέταξε πράττειν.* Antonin. de se ipso. III. §. 6. 10. 14.

e) Omnino apud plurimas gentes incultiores norma reipublicae gubernandae *theocratica* praevaluit; unde qui Deorum loco regnare videbantur, et ipsi Dii nominati sunt. De Wette *Commentar üb. d. Psalmen.* 2. *A.* Heidelb. 1823. ad Ps. 7, 2. Hinc apud Philonem de vit. Mos. p. 627. ed. Paris. de Mose dicitur: *ὠνομάσθη ὅλου τοῦ ἔθνους θεὸς καὶ βασιλεύς.* — Heeren *Ideen üb. Politik u. Handel d. alten Völker.* T. I. P. I. p. 20 ss. ed. nov. „*Gesetzgebungen, wenn sie wirklich geltend gemacht werden sollen, bedürfen einer höheren Auctorität, die*

ihnen Achtung und Folgsamkeit sichert. Unter Völkern denen politische Verfassungen sich schon ausgebildet haben, ein gewisser Grad von philosophischer Cultur verbreitet ist, nen Gesetze sich ihre Achtung durch sich selbst verschaffen, die Ueberzeugung den Gehorsam gegen sie zur Pflicht m Aber wie liesse sich dieses bei rohen Völkern erwarten, und che andere Sanction wäre hier gedenkbar, als die der Relig indem sie als Befehle der Götter angesehen werden? Dahe Alterthum die Erscheinung, dass die polit. Gesetzgebungen gleich den Stempel der religiösen Gesetzgebungen tragen Auf diesem Wege konnte die Classe der Priester, wo sie e eigenen Stand, oder selbst eine Caste, bildete, einen so gro Einfluss auf die politischen Angelegenheiten sich verschaffen.

§. 9.

Varia notionem revelationis explicand tentamina.

Notio illa, quae religioni cuique publicae ta quam fundamentum supposita atque traditionibus scriptis, quae ad origines et progressus eius religio pertinent, varie amplificata atque exornata fuit, n que apud Graecos Romanosve, neque postea a prin Christianae religionis cultoribus uberius examinata philosophice tractata est. Neque Patres ecclesiae, n que theologi aut philosophi Scholastici, dogmate inspiratione quadam spiritus divini *continua* inde a r Christianae primordiis, in ecclesia constanter defen revelationis, qua hominum imbecillitati Deum b nigne succurrere voluisse opinabantur, notionem arg mentis philosophicis illustrare et stabilire conati su Emendatores autem sacrorum, nisi quod Pontificioru et Fanaticorum commenta de revelatione spiritus divi continua impugnarent atque reiicerent (§. 41. *g*.), i hac doctrina nihil novarunt. Post longum demum te poris decursum sententia ea de revelatione per Iudaic et Christianae religionis institutum tradita, secundu methodum theoreticam subtilius exposita [a]) et nost tandem aetate in usum potius moralem seu practi

tum [b]), quod ex parte quidem philosophiae a Kantio propositae recte tribuitur [c]), conversa est; ita, ut possibilitas, *utilitas* et ipsa revelationis *necessitas*, admisso tamen a multis rationis principatu, vario modo demonstraretur [d]). Neque vero defuerunt, qui, gravissimis ducti rationibus, omnem revelationem supernaturalem in dubium vocarent, atque in sola naturali defendenda acquiescerent [e]); aut revelationis in mundi hominumque historia deprehendendae commentum aliquod fingerent [f]). Ab aliis vario successu in eo elaboratum est, ut vel servatis quodammodo veteris disciplinae formis novum sensum supponerent, vel novis additamentis, inprimis sententia de homine Dei divinarumque rerum sibi conscio, veterum placita exornarent [g]). Quum novissimo tempore de duabus his super revelatione opinionibus maxime altercatum sit [h]), de Supernaturalismo, quem praeter Christianos plurimos etiam Iudaei, Muhammedani aliique religionis alicuius positivae cultores tuentur, et de *Rationalismo*, cui, varie quidem efficto atque adornato, evangelicae ecclesiae theologi plurimi adstipulantur, iam accuratius exponemus; ita quidem, ut primum universe rem tractemus, deinde de revelatione, cui Christianae religionis doctrina superstructa est, seorsum agamus.

Stäudlin *Ideen zur Kritik d. Systems d. Chr. Rel.* 210 ff. Ei. *Dogm. u. Dogmengesch.* 86 ff. Ammon *Abhandlungen zur Erläuterung seiner wissenschaftl. pract. Theologie.* B. I. St. 1. 2. Gött. 1798. 99. Ritter *Revision d. Urtheile üb. Wunder u. Offenbarung*, in Henke *N. Mag.* I. 206. Bretschneider *Entwickl. aller in d. Dogm. vork. Begriffe.* 3. *A.* L. 1825. 165 ff. Cf. Baumgarten-Crusius *Einleitung in d. Dogmatik.* L. 1820. p. 77 ff.

a) Calov Systema locorum theologicorum. Viteb. 1655. T. I. 268 ff. Quenstedt Theol. didactico-polemica. Ibid. 1701. IV. Voll. f. I. 58 ff. Buddeus Institut. theol. dogmatica. L. 1723. 4. p. 87 ff. 167. In revelatione investiganda ac constituenda discrimen posuerunt inter usum rationis *organicum* s. *instrumentalem* et *normalem*, illum admittentes, hunc repudiantes. Rationem ipsam scilicet *renatam* ac verbo divino

illuminatam, *obiectum informationis*, **neque tamen** *pium probationis*, *pedissequam* fidei, neque vero *duc* esse decreverunt.

b) Lessing *Erziehung des Menschengeschlechts*. B. 178 ei. *Sämmtl. Werke*. V.

c) (Flügge) *Versuch einer histor. krit. Darstellung d. Ein d. Kant. Philosophie auf d. Theologie*. I. 262 ff. II. 248 ff.

d) Kant *Religion innerhalb d. Grenzen d. blossen Vernun* nigsb. 1794. 63 ff. 122. 24. 180 213. 330—36. K. revel unquam factam esse, methodo *theoretica* recte demo posse negavit, illius cogitationi non nisi usum aliquem cum, ad ecclesiae institutum inaugurandum et stabili vindicans. (Fichte) *Versuch einer Kritik aller Offenb* Königsb. 2. *Aufl.* 1794. Ammon *von d. Ursprunge u.* *schaffenheit einer unmittelbaren göttlichen Offenb.* Gött. Fr. Köppen *Versuch zur Bestimmung des Verhältnisses* *Offenb. zu d. Menschen.* 1797. Niethammer *Versuch* *Begründung des vernunftmässigen Offenbarungsgl. Nach* *Lat.* L. u. Jen. 1798. (Grohmann) *Kritik d. Christl. O* *barung*. L. 1798. — Nitzsch de revelatione religionis ext eademque publica. L. 1808. Ei. *Ueb. d. Heil d. Welt*, *d* *Gründung u. Förderung*. Witt. 1817. C. A. Märtens T *phanes*, *od. üb. d. christl. Offenb.* Halb. 1819.

e) (Reimarus) *Unmöglichkeit einer Offenbarung, die alle M* *schen auf eine gegründete Art glauben können*, in Less *Beiträge aus der Wolfenb. Bibliothek*. St. 4. Henke Li menta institutionum fidei Christianae. Ed. 2. 1793. 87 ff. *F* *müthige Betrachtung üb. d. dogmatischen Lehren v. Wun* *u. Offenb.* 1792. — *Ueb. Rel. als Wissenschaft.* Neustrelitz (Grohmann) *Ueb. Offenb. u. Mythologie*. 1799. *Was ist* *Gl. an Wunder überhaupt u. an eine übernatürl. Offenb. ins* *zu halten?* in Henke *N. Magazin*. Bd. I. St. 3. Herde *Geiste d. Christenthums*. 311: „*Offenbarung geht durch* *Zeiten, jede Zeit enthüllt und offenbart. Die Zeit Christi,* *grosse Offenbarerin, hat ihr Amt verrichtet. Wer eine Wa* *heit in helleres Licht stellt, der offenbaret.*" Daub *Theo* gumena. Heidelb. 1806. 317.: „Vera generis humani educ a Deo aeternum inchoatur atque perficitur. — Deus omni praesens et propitius, neminem mortalium negligit, nec quam aut uspiam institutione divina genus humanum privatu (Böhme) De Miraculis ἐγχειρίδιον a Philosopho Theologis hibitum. Zwiccaviae 1805. 138 ff. Tennemann *Geschic* *d. Philosophie*. B. VII. L. 1809. 82 ff. Löffler *Ueb. d. E* *beh*

lehrlichkeit d. *Glaubens an eine unmittelb. Offenb.*, in L. *Magazin f. Prediger.* B. VII. St. 1. 1815. et in ei. *Kleine Schriften* B. II. 1817. *Briefe üb. d. Rationalismus.* 19 ff. — De Wette *Relig. u. Theol.* 2. *A.* B. 1821. Ei. *Dogmatik der ev. Luth. Kirche.* 2. *A.* B. 1821. §. 24 f.

f) Schelling *Philosophie u. Religion.* 1804. 65. Ei. *Vorlesungen üb. d. akad. Studium.* 172 ff.

g) H. Planck *Ueb. Offenb. u. Inspiration.* Gött. 1817. Marheinecke *Die Grundlehren d. christl. Dogmatik.* B. 1819. §. 644. 672. coll. §. 55. 566 ff. — Schleiermacher *Der christl. Glaube nach den Grundsätzen der ev. Kirche im Zusammenh. dargestellt.* II. B. 1822. pag. 178. 195. 497 f.

h) Exeunte sec. XVI et ineunte sec. XVII gravissime altercatum est de usu rationis in religione ac theologia, auctoribus Dan. Hoffmann et Wencesl. Schilling, qua de re v. prae ceteris Schreiter *Unpartheiische Kritik der auffallendsten Behauptungen des Hn. P. Harms die Vernunft, d. Gewissen u. ihr Verhältniss zur Offenb. betreffend.* Eisenberg. 1824. p. 60 ff. Defenderunt rationis usum adversus illos theologi Vitebergenses Consilio a. 1619 edito, quod legitur in. sylloge Consilior. Wittenbergensium. P. I. p. 817. Primam controversiis recentioribus occasionem praebuerunt Reinhard (*Geständnisse, seine Predigten und seine Bildung zum Prediger betreffend.* Sulzb. 1810. p. 95 ff.) et quae super dogmatices systemate a v. b. proposito monuimus in *Allg. Lit. Zeit.* 1811. Nr. 20 f.; item Tzschirner (*Briefe, veranlasst durch Reinhard's Geständnisse,* L. 1811. Bf. 5.). Reliqua scripta, quibus in utramque partem hac de re disputatum est, recensuit Schott (*Denkschrift des homilet. Seminariums zu Jena.* 1816. *Erörterung über d. Verhältniss des Supernaturalismus z. Rationalismus.* p. 6 f.). V. prae ceteris *Briefe über d. Rationalismus.* 1813. Steudel *Ueb. d. Haltbarkeit des Glaubens an höhere Offenbarung Gottes.* Tüb. 1814. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1815, Nr. 101. s. J. A. H. Tittmann *Ueber Supernaturalismus, Rationalismus und Atheismus.* L. 1816. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1816. Nr. 238. ff. et Baumgarten-Crusius *Einleit. in d. Dogm.* p. 80 f. Zöllich *Briefe über den Supernaturalismus, ein Gegenstück zu den Briefen üb. d. Rationalismus.* Sondersh. 1821. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1822. Nr. 83. 84. F. H. Gebhard *Die letzten Gründe d. Rationalismus. In einer Widerlegung d. Briefe des Hn. Zöllich über d. Supernat.* Arnst. 1822. V. Röhr *Krit. Pred. Bibl.* B. IV. H. 1. 1823. p. 46 ff. — E. Sartorius *Unwissenschaftlichkeit*

u. innere Verwandtschaft des Rat. u. Romanismus in de kenntnisprincipien u. Heilslehren des Christenthums. He 1825. Cf. A. L. Z. 1825. Nr. 106. Jen. A. L. Z. 1825. N

Singularem de Supernaturalismo et Rationalismo discep materiem ministrarunt Theses ab Harmsio propositae sind die 95 Theses od. Streitsätze D. Luther's theuern A kens. Zum besondern Abdruck besorgt, und mit andern 9 tzen, als mit einer Uebersetzung von Ao. 1517 in 1817 beg von Claus H., Archid. zu Kiel. K. 1817.), quas praeter commendavit Ammon (Bittre Arznei für d. Glaubensschu der Zeit. Drsd. 1817.); impugnaverunt Schleierma (Sendschreiben an Hn. O. D. Ammon üb. s. Prüfung der H sischen Sätze. Berl. 1818.), Boysen (XCV Thesibus Ha XCV thesibus oppositis. Tychopoli 1818.), Ch. H. Sch (Gespräche im Bücherzimmer üb. die vom P. Harms her 95 Streitsätze. Kiel. II Hefte. 1818.), Maertens (Protest wider den Bannstrahl, welchen H. H. gegen Vernunft und wissen schleudert. Halb. 1818.), Gurlitt (Indice praele num in Gymnas. Hamb. habendar. Hamb. 1818.), Ch. G Schütz, collega coniunctissimus, Thesibus rationi huma iustam in rerum divinarum cognitione aucteritatem assere causa propositis. Hal. 1818. J. C. Schreiter lib. supr maxime commendabili. — Alios libellos in utramque par hac de re scriptos rec. Wilh. Schröter u. Fr. Aug. Kl Für Christenthum u. Gottesgelahrtheit. Eine Oppositionsschr Jen. 1817—19. Bd. I. II. Fr. Ad. Schrödter Archiv Harms'schen Thesen, oder Charakteristik d. Schriften, wel für u. gegen dieselben erschienen sind. Altona 1818. Add. A Lit. Zeit. 1818. Nr. 98 ss. 143 ss. Schwabe Bericht üb. Harmsischen Thesenstreit, in Bertholdt Krit. Journ. d. the Lit. V. XII. 9 ss. Scriptum recentius ab Harmsio editu Dass es mit der Vernunftreligion nichts ist. Kiel. 1819, refu runt ipse Ammon l. An Harms üb. d. Abspannung u. Ueb spannung d. Vernunft in d. Rel. L. 1819. Krug Dass es n d. Vernunftreligion doch etwas ist. L. 1819. et K. A. Ma tens Doctor Martin Luther gegen des Archid. Cl. Harms B hauptung, dass —. Halb. 1819. A. L. Z. EB. 1819. Nr. 135. Nihilo minus H. Hb. Drei Reformationspredigten. Alton. 18 p. 52. nuper haec effatus est: „*Ist etwas versehn von den V theidigern des alten Glaubens, so ists geschehn damit, d. sie — das Christenthum wollten vernunftmäfsig mach was es doch nicht ist, und nimmer hat seyn solle noch werden kann!*"

§. 10.
De Supernaturalismo.

Supernaturalismus ſenſu *objectivo* in univerſum dicitur doctrina de neceſſitate fidem habendi revelationi certae ſupernaturali et immediatae, ſive miraculoſae, ſecluſa ſanae rationis auctoritate; ſenſu ſtricto autem ita vocatur doctrina de neceſſitate fidem habendi eiusmodi revelationi, cuius notitia e ſolis bibliis ſſ. repetitur, ſecluſa rectae rationis auctoritate [a]). Quam revelationem qui defendunt, omnino eam cogitari, fieri, et cum numinis divini virtutibus bene conciliari poſſe (quod *poſſibilitatem* eius dicunt *logicam*, *metaphyſicam* et *moralem*), comprobarunt, argumentis uſi e natura Dei, hominis atque rerum, quae revelantur et modo, quo cognoſcuntur, deſumtis; nec minus *neceſſitatem* eius *abſolutam* e naturae rationisque humanae, per primum primorum hominum peccatum funditus depravatae, debilitate et e religionis naturalis indole manca atque imperfecta evincere ſtuduerunt [b]). Alii, aliis quidem parum accuratius hunc locum tractantibus, diſtinguunt notas revelationis *ſubiectivas* ſeu κριτήρια, quorum ope aliquis cognoſcat ſibique perſuadeat, revelationem vere ſibi factam eſſe, et notas *obiectivas*, argumenta ſcilicet *externa* et *interna*, quibus aliis, revelationem quandam vere divinam eſſe, demonſtrari poſſit [c]). Ad notas *ſubjectivas* referuntur partim ſenſus quidam internus cum revelatione divina coniunctus, partim facta et eventa extraordinaria, ſingulari modo eam declarantia; ad notas *objectivas*, et argumenta quidem *externa*, miracula et vaticinia, ad argumenta *interna* ipſius doctrinae revelatae indoles. Revelatio ſupernaturalis vocatur *externa*, quae mutationibus extra animum humanum in rerum natura percipiendis tradita perhibetur, e. c. Ex. 19, 16 ſſ.; *interna*, quae mutationibus in ipſo animo effectis contigit, e. c. Act. 10, 10 ſſ. 11, 5. 22, 17. 2 Cor. 12, 2 ſſ.

Omnino revelatio supernaturalis ac miraculosa hom bus paucissimis tantum contigisse fertur; unde reli persuasio de veritate eius non nisi e testimonio illo afferri potest, quo quidem gravissimum huius rev tionis argumentum continetur. Ceterum religionis ctrinae supernaturali modo patefactae *mysteria* in docent *absoluta*, eademque *positiva*, distinguend mysteriis dictis *naturalibus*, cuinsmodi religio *natu lis* exhibet, et *dogmatica* et *historica*, h. e. decre facta, quorum naturam et vim mens humana plane pere atque intelligere non valeat [d]); omninoque ra nem humanam, simul ac religionis revelatae doc nam, tanquam vocem Dei ipsius, simpliciter perce rit, *captivandam esse sub obsequium fidei* [e]), cont dunt, id quod et locis nonnullis biblicis, perper quidem explicatis (1. Cor. 2, 14. 2 Cor. 10, 5. E 2, 3. Col. 2, 8.), confirmari sibi persuaserunt.

a) Aliam *Supernaturalismi* expositionem philosophicam adu bravit De Wette *Bibl. Dogmat.* 2. *A.* 27 ff.; aliam eiusd notionem defendit Ammon l. *Der rechte Standpunct. Ein schiedswort an die Leser des Magazins f. chr. Prediger.* L. 1 p. 15 ff. Cf. Böhme *Die Sache des rationalen Supernatu lismus nach Hn. Obh. D. Ammons „Abschiedsworte" daru geprüft und erklärt.* Neust. a. d. O. 1823. p. 53 ff.; et sic alias hac de re finitiones proposuerunt, quae vero tantum fuerunt, ut lites hac de re motas componerent, ut novam s inde, propter ambiguum et spinosum dicendi genus, litiga materiem struerent. Fatendum quidem est, in universum S *pernaturalismum* et *Rationalismum* neque ex logicis neque etymologicis regulis recte sibi opponi. *Supernaturalismo* nin rum, si religionis *obiectum* respexeris, recte opponitur non n *Naturalismus* (s. *Materialismus*), ita, ut, qui illum tene res creatas earumque ordinem et gubernationem a natura qu dam sublimiore, et supra naturam rerum, quae in sensus cad longe evecta i. e. a summo numine pendere statuat, hunc a tem qui foveat, rerum creatarum originem, ordinem et dur tionem a semet ipsa profectam propriis viribus stare ac regi s mat, numine quodam summo haud interveniente. (*Vers. ein Kritik d. Rel.* B. 1790. 117 ff.) Quae quidem persuasio de nu mine quodam summo supra rerum naturam evecto, qua *Supe*

naturalismus nititur, quum ad quaestionem de religionis originem dirimendam adhibetur, duplici modo statui potest, sive ita, ut quis notiones quoque ad religionem pertinentes Deo auctore et moderatore per vires rationi humanae insitas eiusque cogitandi leges proprias esse inventas, auctas et cultas iudicet (*Rationalismus*), sive ita, ut quis easdem non nisi immediato et miraculoso omnemque rationis humanae auctoritatem excludente Dei interventu hominibus traditas statuat (*Supernat.* stricte sic dictus). Quibus positis, ipsi *Rationalistae*, quod ad religionis *obiectum* attinet, pro veris *Supernaturalistis* habendi sunt, neque cum Naturalistis confundendi; et *Rationalismus* et *Supernaturalismus* stricte sic dictus haud inepte ita distingui videntur, ut ille appelletur Supernaturalismus *rationalis*, hic autem Supernaturalismus *teratologicus*. Atque etiamsi, ut fit, *Naturalismus* ita definitus fuerit, ut sit ea de religione persuasio, quae, reiecta quavis revelationis notione, solam aliquam religionem naturalem tuetur, *Rationalistae* tamen a *Naturalistis* eo potissimum recedunt, quod illi divinam aliquam revelationem vere admittunt, adserta quidem rationis facultate hanc revelationem diiudicandi. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* 2. *A.* I. 46. Verum ne finitiones hac de re receptas recteque sibi oppositas (Reinhard *Geständnisse*, *seine Predigten betr.* 95.) denuo conturbemus, in vulgari *supernaturalismi* explicatione theologica subsistendum putavimus. *Supernaturalistae* et *Rationalistae* in eo quidem conveniunt, quod Deum pro causa supernaturali rerum naturae legumque, quibus ea regitur, habent, et quaecunque in rerum natura evenerint, ad Deum providentem, ut causam supremam, vel efficientem, vel permittentem, referunt; inprimis autem verae religionis cognitionem inter homines deprehendendam a Deo tanquam causa suprema ac supernaturali repetunt ideoque *revelationem* divinitus factam statuunt. At differunt in modo huius revelationis definiendo ac iudicando. Namque illi *primum* Deum nonnunquam sublatis istis naturae legibus, s. per *miracula* in rerum natura operatum esse, et eo quidem consilio, ut certam religionis doctrinam eandemque *mysteriis* involutam, cum certis hominibus communicaret; deinde doctrinae, quae modo illo supernaturali patefacta putatur, seclusa rationis auctoritate, ab hominibus fidem habendam esse, contendunt: hi contra *tum* Deum providentem, minime sublatis naturae legibus in rerum natura operatum, nonnullos homines prae ceteris excitasse ad verae religionis praecepta cognoscenda eaque aliis tradenda, docent, *tum* sanae rationi facultatem vindicant religionis doctrinam qualemcunque a revelatione opinata super-

naturali derivatam diiudicandi eiusque argumentum no ad leges cogitandi agendique rationi insitas exactum prob Röhr *Krit. Pred. Bibl.* B. VI. H. 2. 1825. p. 523. „*Die D genz der supernat. u. rationalistischen Denkart über jenen P (Annahme eines übernatürlichen Ursprungs der Reli liegt darin, dass nach der erstern von einem, im philos schen Sinne des Worts, wunderbaren Ursprunge des l giösen unter den Menschen die Rede seyn soll, und dass letztere darauf besteht, alle Offenbarung, d. h. alle gött Belehrung über religiöse Gegenstände, sei dem Menschen dad zu Theil geworden, dass ihm Gott auf providentialem l Anlässe und Gelegenheiten zuführte, die religiöse Ausbild zu erlangen, deren er mittelst seiner Vernunft, als des ihm gebenen ausschliesslichen Organs für das Uebersinnliche, fä ist. Wendet man diese Ansicht auf das Christenthum an, begreift sich leicht, wie der Rationalist den göttlichen (über türlichen) Ursprung desselben eben so bestimmt anerkennt, der Supernaturalist, ohne sich der Einseitigkeit schuldig zu chen, mit welcher dieser nur das eigentlich Wunderbare da für göttlich hält, und ohne dabei der Vernunft zu nahe zu t ten, deren Rechte der Supernaturalist theilweise achtet, u theilweise bestreitet, je nachdem es das Bedürfniss seines S stems mit sich bringt.*"

b) G. Less *Ueb. d. Rel., ihre Gesch., Wahl u. Bestätigung.* 2. 1786. II Bde. I. 1 ff. C. F. Seiler *Ueb. d. göttlichen Off barungen, vornehmlich die, welche Jesus u. d. Apostel empfa gen haben.* Erl. 1796. 97. II Bde. Henke *N. Magazin.* 591 ff. *Ueb. d. Gründe, welche uns berechtigen, eine Offe anzunehmen.* Flatt *Magazin f. christl. Dogmatik.* St. 1. Stäudlin *Dogm. u. Dogmengesch.* 97 ff. Ei. *Ideen z. Kri d. Syst. d. Chr. Rel.* 195 ff. Bretschneider *Handb. d. Dog* I. 108 ff. — Kajetan Weiller *Ideen zur Gesch. d. Entwic lung des religiösen Glaubens.* III Thle. München 1809. p. 12. Hic ex imbecillitate mentis humanae necessitatem revelatio alicuius supernaturalis demonstrare denuo conatus est. At dubitari nequit, quin homo fortunae calamitatibus sic depri possit, ut vix a brutis animalibus differat, exemplo eorum, q terram ab igne nominatam (terra del fuego) et novam Holla diam incolunt; tamen ex eo non sequitur, hominem, quocu que modo ei fortuna favisset, sensum mentemque humo affixi rum fuisse, nisi vis quaedam divina suopte impulsu aut afflat supernaturali melius eum sapere docuisset.

c) Schott Epitome Theologiae Chr. dogmaticae. Ed. 2. L. 182 §. 14. — Calov Syst. loc. th. I. 275. Buddeus Institu

Theol. dogm. 87 f. Carpov. Theol. dogm. I. p. 19. Bretschneider l. l. 64. 111 ff. Ei. *Entw. d. dogmat. Begr.* 5. 4. §§. 31—34.

d) Μυστήριον in N. T. ll. ff. dicitur non tam de doctrina quadam, quae intelligentiae noſtrae vim et notionem omnino fugit, quam de ſingulari uno, altcrove dogmate, adhuc incognito, aut eventis quibusdam, inprimis de conſiliis divinis incognitis olim atque reconditis ob eamque rem intellectu difficilibus, v. Matth. 13, 11. Luc. 8, 10. Rom. 11, 25. 16, 25. 1 Cor. 4, 1. 15, 51. Eph. 1, 9. 3, 3. 4. 9. al. V. etiam Suidas h. v. Μυστήρια ἐκλήθησαν παρὰ τὸ τοὺς ἀκούοντας μύειν τὸ στόμα καὶ μηδενὶ ταῦτα ἐξηγεῖσθαι; et Suiceri Theſaur. eccleſ. h. v. Apud Graecos haec vox non niſi de *myſteriis relative* ſic dictis uſurpatur.

e) Gerhard Loci theologici. ed. Cotta. II. 362. VI. 129. ubi discrimen ponitur „inter rationem ſibi relictam et rat. per verbum Dei refraenatam." Quenſtedt Theol. didactico-polem. Vit. 1701. f. I. p. 43 f. „1. Articuli fidei non in ſe ſunt contra rationem, ſed ſolum ſupra rationem; per accidens vero fit, ut ſint etiam contra rat., quando ratio iudicium ſibi de illis ſumit ex ſuis principiis, nec ſequitur lucem verbi, ſed eosdem negat et impugnat; 2. articuli fidei ſunt non ſolum ſupra ſed et contra rationem corruptam et depravatam, quae illos ſtultitiam eſſe iudicat." Cf. Bretſchneider *Handb.* I. 98 ff.

§. 11.

De Rationalismo.

Doctrina illa quum variis prematur difficultatibus, diſciplinarum, inprimis hiſtoricarum, phyſicarum et philoſophicarum progreſſu in dies magis magisque elucentibus, inter theologos et philoſophos recentiores haud pauci exſtiterunt, qui vario modo ab illa recedentes, uſum rationis humanae in rebus divinis cognoſcendis et explicandis non ſolum *formalem*, ſed etiam *materialem*, ut dicitur, admittendum eſſe cenſerent (*Rationalismus* generatim ſic dictus). Prodiit inde *Rationalismus* proprie ſic dictus, ſ. doctrina de neceſſitate religionis ideis, per rectam rationem homini a Deo ma-

nifestatis, unice fidem habendi et, summa rationi ctoritate vindicata, revelationis cuiusque opinatae pernaturalis argumentum, non nisi ad leges cogit agendique homini a Deo insitas exactum probandi. titur ea persuasio his potissimum rationibus, quae tim ex ipsa humanae mentis natura, partim ex su numinis idea recte informanda ducuntur. *Pri* quemadmodum omnia alia animantia iis viribus p dita sunt, quibus naturae suae fines obtinere po ita sine dubio, ratione, qua sola reliqua animantia perant, hominibus concessa, facultas data est, ad summos generis humani fines obtinendos, sci ad officia tuenda et ad religionem colendam spect intelligendi et observandi [a]). *Deinde* homo simu que eo pervenit, ut rationis et officii sibi conscius necesse est rationem agnoscat supremam cognosce vim (§. 2.), cuius decreta in omnibus vel cogitatio bus vel actionibus servare debeat. Quicunque aute spreto hoc rationis humanae principatu, revelatio quae modo supernaturali ad certos homines delata citur, eam esse auctoritatem statuit, ut ei sine ulla bitatione coeco quodam instinctu parendum sit, is ram hominis naturam ac dignitatem tollit atque ev tit. *Tum* humana mens legibus cogitandi ipsi inna subiecta, quaecunque vel sensuum ope perceperit, cogitatione ac meditatione repererit, proxime q dem ad causam aliquam in mundo sensibus obvio ad origines in ipsa mente latentes referre cogitur ideoque stultae esset arrogantiae, si causam eventus rerum natura observati aut origines verae religionis i ter homines deprehensae in animae facultatibus reco ditas non statim perspexerit, eas prorsus negare ve et supernaturalem ac miraculosum eventum sibi finge cuius certa quaedam nota demonstrari omnino nequit *Praeterea* quum plures religionis doctrinae, quae vul *positivae* dicuntur, revelationis divinae eiusque supe naturalis ac miraculosae dignitatem sibi affectaveri

si quis coeco quodam arbitrio alteram alteri praeferre elit, nulla alia est ratio et via eas examinandi, quam illarum placita cum iis, quae via naturali rectae rationis de Deo eiusque voluntate ipsi innotuerint, diligenter componat; et ad hanc normam sine omni superstitione exigat [d]). Nam qui hac norma in exploranda religionis, quae supernaturalem se profitetur, veritate uti noluerit, ei verendum esset, ne, si forte daemon aliquis aut homo se Dei legatum profiteretur atque falsa ut mala pro veris et honestis venditare auderet, placita summo numine indignissima tanquam ab ipso revelata sibi obtruderentur. Quot mala facinora, neglecta rationis cultura, obtentu nominis et revelationis numinis inter homines patrata sint, historia gentium abunde docet [e]). *Accedit*, quod omnino nulla revelatio, quae, sicut historia, aliorum testimoniis nititur, tam certam nobis potest persuasionem afferre, quam quae ex ratione proficiscitur, cuius decreta homini sua ipsius conscientia innotescunt. Quo magis autem religio intimae humanae mentis conscientiae insita fuerit atque impressa, eo certius homo beneficam eius vim in diversis vitae humanae vicissitudinibus experietur [f]).

Argumentum *denique* speciosissimum, quo esse revelationem supernaturalem ostendunt, *petitionis principii*, quod vulgo dicitur, vitio premitur. Id enim sumitur ex iis, quae in aliquo libro, qui modo quodam supernaturali confectus esse perhibetur, leguntur. Huic autem ipsi fidem esse adhibendam hoc argumento scilicet persuadere conantur, quod supernaturalem revelationem contineat. Itaque demonstrandum pro demonstrato ponunt. Ac si quis, ut fit, rationis humanae imbecillitatem religionisque naturalis insufficientiam, quam dicunt, e peccato originali, ex lapsu protoplastorum scilicet oriundo, demonstrare velit, is sane in eodem errore versabitur.

Wieland *Ueb. d. Gebrauch d. Vernunft in Glaubenssachen. Sämmtl. W.* B. XXXII. 1 ff. ed. Gruber; cf. quos affert C. H.

Fuchs in *Denkschrift auf d. dritte Jubelfeier der Refor als die erste allgemeine in Westpreussen.* B. 1818. p. 56 (Röhr) *Briefe üb. den Rationalismus.* 1813. Gebhar *letzten Gründe des Rationalismus.* Arnst. 1822. Gurlitt *zur Empfehlung d. Vernunftgebrauchs bei d. Studium d. Th gie.* Hamb. 1822. 4. 2. *A.* 1825. Ch. F. Böhme *Die Sac rationalen Supernaturalismus nach Hn. Oberhofpr. D. Am „Abschiedsworte" darüber geprüft u. erklärt.* Neust. 1823.

a) Non obstant nonnullorum querelae (v. prae ceteris Am *Der rechte Standpunct.* L. 1822. p. 19 ff.), qui rationem h nam saepius imbecillam multisque erroribus obnoxiam, ut a se ipsa saepius dissentire videatur, fuisse commem Nam rationem, quatenus suprema eius vis cernatur in concipiendis eademque ipsa recte dicatur *idea*, homini a datam esse facultatem non excultam, sed assidue excolen constat, eiusque aciem, non nisi adiuvantibus rebus fau mis a Dei providentia repetendis, ita curari posse, ut ne p stringatur erroribus. Quapropter distinguendum est inter tionem *in abstracto* et *in concreto*, uti dicitur, cogita Neque vero dubitari potest, quin in rebus gravissimis, qua religionem et honestatem tuendam pertinent, itemque in p ceptis artis logicae, omnes philosophorum scholae mir inter se conveniant; et inter ipsos scriptores sic dictos profa quos iniuste aversantur ac calumniantur tenebrarum patr haud paucos esse constat, qui praeclaras de religione ac vir sententias, Iesu Christi decretis et praeceptis haud absim in medium protulerint. Contra inter eos ipsos, qui eand revelationem sequi se professi sunt, magna opinionum div sitas obtinuit; nec illa revelationis auctoritas impedire pot quo minus eius asseclae ad superstitionem erroresque alios modo ineptos, sed etiam perniciosos, delaberentur. Qu vero Deo placuisset, omnes idem prorsus sentire de rebus vinis, certe sapientissimis praesidiis id effecturus fuisset.

Böhme l. supra l. p. 65 ff.

b) Est quaedam humanae mentis arrogantia, quam falso mo stiam interpretantur, quae, ubi in rerum natura aliquid ac dit, quod non statim ex caussis physicis et moralibus explic posse videtur, id immediatae, quae leges naturae interrum sive miraculosae Dei efficaciae haud cunctanter attribuit. modestum indagatorem decet, ubi talis eventus caussas natu les et intermedias non statim reperiat, earum declaration a futuro tempore potius exspectare, quam continuo prodig et miracula i. e. eventus supernaturali modo effectos, somnia

id quod, quo rudior et incultior homo fuit, eo frequentius accidit. Nihilo minus mens humana, etsi in rebus sensuum ope percipiendis temporis ac spatii limitibus et *causalitatis* legi necessario adstricta tenetur, tamen religione ducta (§. 5.), quaecunque in rerum natura evenerint, ad Deum providentem, supremam scilicet causam, pie referre valet. Sunt enim quidam eventus in rerum natura, quorum causae, sicut rationes et leges naturae, a quibus pendent, ob mentis imbecillitatem aut experientiam mancam non omnibus ex partibus et plane possunt cognosci, e. c. generationis mysterium. Neque tamen inde concludi potest, causas et leges eas hic omnino locum non habere, et ipsum Deum in mundo sensibili interdum sine causarum intermediarum interventu s. *immediate* et *supernaturali* modo operari. Namque Deus ipse leges cognitionis humanae ita constituit, ut, quaecunque in rerum natura evenerint, ad causas suas et ad leges, in ipsa rerum natura positas, revocari debeant, nec nisi his bene cogitatis, primaria summaque rerum causa, a qua omnia continuata serie pendeant, in Deo sit quaerenda; quippe qui cuncta ita disposuerit, ut ordine ac nexu quodam causali, qui ab humana mente indagari ac comprehendi queat, eveniant. Quae quum ita sint, Dei omnipotentiam legibus naturae ab ipso datis superiorem quidem esse concedendum est, homo tamen innatis ipsi cogitandi legibus subiectus divinam in administranda rerum natura vim et efficaciam, nisi ex nexu causarum et eventuum, sensuum experientia cognito, intelligere non potest. At si quis dixerit (v. censura huius l. in Winer — *N. Krit. Journal d. theol. Lit.* B. II. H. 5. p. 518 ff.), Deum revelando efficaciam suam *immediate* exserere in humanam *rationem*, quippe quae *causalitatis* legi haud obnoxia, sed vis quaedam sit sponte sua libere agens, is haud bene memor est legum, quibus animus humanus adstrictus est, qui nulla alia via ac ratione rerum, etiam divinarum, cognitionem sibi comparare atque omnino excoli potest, nisi singulis animi facultatibus bene excultis, tum *intuitione*, quae dicitur, naturae et institutione, tum meditatione et *abstractione*. Praeterea einsmodi persuasione commenta mysticorum de commercio quodam inter Deum et homines immediato foventur ac sustentantur. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1825. Nr. 68. p. 557.

c) Ammon *Bibl. Theologie.* B. II. 2. *A.* p. 342 f. 349 ff. „*Die Wahrnehmung einer Wirkung aus einer übersinnlichen Ursach ist ein Widerspruch.*" Planck *Ueb. d. Haltbarkeit des historischen Beweises für d. Göttlichkeit d. Christenthums.* Gött. 1821. p. 7. „*Kein Mensch kann mit Gewissheit beurtheilen, wo*

die ordnungsmäſsige Wirkſamkeit von Naturkräften auf… hat, und die auſserordentliche Cauſalität einer göttlichen… eingetreten iſt, denn dieſs liegt über die Grenzen unſer… kenntniſsvermögens hinaus. Kein Menſch kann alſo ſich mit Gewiſsheit ſagen, daſs bei irgend einem Erfolg, ſo greiflich er ihm auch ſeyn mag, ein wahres Wunder ſtatt… den habe." Schleiermacher *Der Chriſtl. Glaube nac… Grundſ. der ev. Kirche.* B. I. B. 1821. p. 101. „*Einzelne … ſachen, leibliche oder geiſtige, hängen immer mit and… Raum und Zeit ſo zuſammen, daſs man niemals nach… kann, daſs ſie nicht, in ihrer Einzelheit betrachtet, aus allgemeinen Zuſammenwirken entſtanden wären.*" Prae… hiſtoria docet, multos eiusmodi eventus, olim ſupernatu… et miraculoſos multis viſos, rerum naturalium ſcientia ad… et diligentius exculta, a naturalibus cauſis profectos ex i… poſtea recte explicatos eſſe. Unde merito concluditur, … ut omnes eiusmodi eventus ſimili ratione explicari po… Quod vero *ſupra* rationem eſt, aut ita comparatum, ut … veritas nullo argumento intelligi poſſit, eius cognoſcendi … ſtatuendi nulla menti humanae conceditur via; adeo, ut q… *ſupra* rationem eſſe exiſtimetur, idem *contra* eam ſive ei c… trarium eſſe recte dicatur.

d) Quicunque in diverſas religionis formas animum intendit, … ceſſario ducitur ad hanc quaeſtionem, quaenam earum ve… ſima ſit, et quibus rationibus eius veritas nitatur. Cui ut … ſpondeat, haud alia via eſt, niſi ut inſitam animis noſtris r… gionis *ideam* evolvat, et quae in ea neceſſaria ſint, cla… intelligat; ita, ſolo quaſi cognito, ex quo omnis religio … floreſcit, eo deducitur, ut, quae de ſingularum gentium r… gionibus vel de doctorum placitis hiſtoria narrat, recte diiu… care poſſit.

e) Cf. praeclare dictum Demoſthen. orat. adv. Leptinem … Wolf. H. 1789. §. 105. Εἰ γὰρ ἃ κατὰ μηδένα ἄλλον ἔχο… τρόπον δεῖξαι δίκαιον ὑμᾶς ἀφελέσθαι, ταῦτ' ἐπὶ τῷ τῶν θε… ὀνόματι ποιεῖν ζητήσουσι, πῶς οὐκ ἀσεβέστατον ἔργον καὶ δει… τατον πράξουσι; χρὴ γάρ, ὥς ἔμοιγε δοκεῖ, πάνθ', ὅσα … πράττει τοὺς θεοὺς ἐπιφημίζων (deos afferens cauſam, ut c… pam ſuam hac ſpecie praetexat), τοιαῦτα φαίνεσθαι, οἷα μη… ἄν, ἐπ' ἀνθρώπου (humana auctoritate) πραχθέντα, πον… φανείη. Lucret. de nat. rer. I. 63—102.

f) Mentis humanae cultura vim quoque eius inſitam promov… bonamque et fortem animi voluntatem excitat: nec fieri … teſt, ut humanitas nobilitetur, niſi rationis lumine colluſtr…

antea fuerit. Qui in luce ambulat, minus offenditur, quam qui in tenebris incedit (Matth. 6, 23.). Contra qui obscuris et involutis sensibus ducitur aut vanas imagines amplectitur, ei verendum est, ne a gravissimis morum et virtutis praeceptis aberret, cuius rei atrocissima foedissimaque exempla tulit ipsa aetas nostra. (§. 5. e.) Mystici homines humanae mentis culturam eo impediunt, quod in maximi momenti quaestionibus anfractus et diverticula quaerunt, et obiectiones sibi factas prorsus differunt et amoliuntur. Göthe *Westöstl. Divan.* I. p. 340. „*Der Mystiker schleicht sich an Problemen vorbei, oder sucht sie weiter zu schieben.*"

§. 12.

Continuatio.

Quod vero ad summi numinis ideam attinet recte informandam, persuasio de *supernaturali* et *miraculosa* eademque *immediata* Dei revelatione haud bene conciliari videtur cum idea Dei aeterni, semper sibi constantis, omnipotentis, omniscii et sapientissimi [a]), a cuius virtute per omnem aeternitatem actuosa consiliisque optimis optime accommodata et existentiam et conservationem ac perpetuitatem totius naturae rerum pendere recte statuimus [b]). Namque *primum* discrimen illud, quod vulgo inter operationes Dei *immediatas* ac *mediatas* ponitur, magis ex humana iudicandi ratione, quam ex re ipsa metiendum est. Dei enim operationes quum neque temporis neque loci limitibus circumscribantur, per se non nisi *immediatae* sunt, ita, ut quae Deus operatur, uno ac primario quasi ipsius actu contineantur, neque singulis temporis ac loci diversitatibus quasi repetantur, quamvis mens humana, quippe temporis ac loci terminis in modo cognoscendi ipsi proprio adstricta, universam et quasi simultaneam Dei actionem uno obtutu non queat comprehendere, sed singulas tantum eius partes, prouti temporis successu et ex locorum diversitate prodeunt, secundum *causalitatis* legem ipsi innatam conspiciat ideoque omnia, quae Deus per se *immediate* operatur, eum *mediate* operari recte,

h. e. ipsius cognoscendi legibus prorsus convenie iudicet [e]). *Deinde* si quid est, quantumcunque den id est, in rerum natura effectum, quod vires natu licet certis limitibus sint circumscriptae, efficere potuerint, imperfectione quadam per se non necess laborat natura, quae quidem imperfectionem in naturae conditore supponere nos iubet. *Denique* si statuere auderet, eventum aliquem forte mirab omnino non posse ex legibus naturae explicari, oporteret omnium eius legum perfectissima scie praeditum esse. Quae quum in hominem non c consequitur, ne sic quidem cum sapientia divina m culosam istam revelationem esse conciliandam. si nemio eiusmodi effectionem certis signis cognos potest, ne apta quidem est numini divino patefacien quippe quae hominem in ambiguo relinquat, nec tam unquam ei persuasionem induere possit.

Quae quum ita sint, sola *revelatio naturalis* manifestatio Dei per opera naturae recte defendi p videtur, quam in *universalem* s. communem et *pa culorem* s. singularem dividere liceat. Et *univers* quidem naturalibus animi facultatibus aliisque univ sae rerum naturae praesidiis efficitur, quibus homo concipiendam colendamque rerum divinarum notiti adducitur. *Particularem* vero eandemque *mediatam* alio quidem sensu, quam veteres (§. 7.), dicimus e quae continetur complexu rerum secundum natur evenientium, quibus, Deo auctore, nonnulli homi prae ceteris excitati sunt ad verae religionis princi cognoscenda eaque, popularium quidem desideriis commodata, insigni cum successu aliis tradenda. I iusmodi revelationis nuncius et quasi interpres, q magis apertis divinae providentiae documentis adiu et sancto quodam fervore plenus et virtutis pietatisq studio excellens doctrinae vere divinae i. e. per se v rae Deoque dignae semina sparserit; eo verius ap alios homines doctoris seu legati divini auctoritate p

bit [e]). Etenim sicut mens nostra divinae est naturae indolis, ita non nisi numine adnuente et adiuvante verae religionis cognitionem evehitur. Quod vero les revelationes saepius repeti voluit Deus, nihil aliud ectasse videtur, nisi ut variis temporibus inter homines essent, qui sapientia et pietate sua reliquos erurent et emendarent. Atque haec recte dicitur eductio generis humani ad verum Dei cultum mente faisque praestandum sive ad piam animi sanctimoniam salutem ipsius promovendam instituta. Quaecunque vero cum eiusmodi religione revelata coniunctae ierint narrationes miraculosae atque *mysteria*, ad origines naturales et cognitionis humanae veram indolem evocari debent.

Quum inter omnes humanae scientiae partes cognatio quaedam intercedat, fieri non potuit, quin, mundi [f]), naturae humanae aliarumque rerum cognitione aucta atque exculta, veriores quoque de religione sententiae in ipsius Christianae ecclesiae sinu exorirentur atque propagarentur; ita, ut antiquiores de revetione et coeca fide scriptorum quorundam auctoritati adhibenda opiniones hominibus veriore scientia imbutis amplius satisfacere nequeant. Itaque *Rationalismi* hoc opus est, ut rerum divinarum scientiam cum disciplinarum incrementis sapienter conciliet, recteque distincta essentia et forma, aeternaque idea ab eius temporario quodam velamento seiuncta, revelationis notio eo modo informetur, qui aetatis nostrae luci respondeat, ut denique ipsa illa perfectionis germina, quae in ea latent, sapienter quidem et ad captum hominum erudiendorum, a religionis doctoribus explicentur. — Ceterum *Supernaturalismi* et *Rationalismi* systemata iam paucis descripta, licet vario modo theologi copulanda vel confundenda iudicaverint [g]), adeo sibi sunt opposita, ut, dummodo sibi constent, conciliari inter se omnino nequeant [h]). Nihilo minus utriusque systematis fautores in rebus gravissimis, quae ad veram pie-

tatem fovendam virtutemque tuendam pertinent, quidem prae ceteris in institutione populari tradi usum transferri debent, optime inter se convei ideoque omnis institutionis Christianae summum optime assequuntur a).

a) Ammon *Bibl. Theol.* II. 350 f. „*Ein Wunder, als* ... *chung einer Weltbegebenheit von den Naturgesetzen, ist mit der* Unwandelbarkeit Gottes, *noch mit seiner* wissenheit, *noch mit seiner* Allmacht *vereinbar.*" *Ausf. Unterr. in d. Chr. Glaubensl.* I. 193 ff. Eckern *Handb. d. Chr. Gl.* I. 454 ff.

Sunt, qui dicant, *Rationalistas*, quippe qui, in *indic* rerum caussis atque effectibus rationem solam sequentes, o comprehendere velint i. e. quemcunque effectum ex pro quadam caussa deducere ideoque doctrinae illi de superi rali ac miraculosa Dei efficacia scholasticae fidem dene omnem omnino *fidem* (§. 2.) aspernari. Male vero. Q enim, dum omnia, quae fiunt, sicuti ceteri homines, ex quasi primo fonte repetant, non solum fidei in *universum* buunt, quod fidei est, sed etiam, re accuratius perpensa, ioris ambitus fidem prae se ferunt, quam *Supernatural* vulgo sic dicti, qui ubique locorum, certe in religionis h ria contemplanda, miracula videre sibi videntur. Hi nimi Deum sumunt res humanas naturali ordine in universum gere, et, ubi hic naturalis ordo voluntati ipsius haud amp satisfacere possit, miraculis patrandis ipsi quasi opem ac dicinam ferre; illi vero Deum statuunt ab aeterno omne continua serie secuturas tam sapienter disposuisse, *ut* v. c. ante plura iam secula evenerint, id quod nunc ev praepararent et efficerent, nec opus esset miraculis qui dam quasi intercalaribus; ergo omnem gubernationis di sapientissimae et ima aeque ac summa, maxima aeque ac nima, extrema aeque ac novissima complectentis am agnoscunt, dum isti in singulis tantum effectibus, numen mum prodeuntibus, hic vel illic singularem Dei *omnipo* efficaciam cernere malunt, eoque hominibus rudioris aequiparandi sunt, qui magis ad summam Dei vim et ciam, quam ad sapientiam explorandam promti erant (§ neque cogitabant, „miraculis multo minus declarari ma tem naturae divinae, quam ordine naturae, quum in illi tantum admiremur (rudem quasi), in hoc vero et vim, virtutem rebus etiam abiectis indidit, et sapientiam di

satoris." (Doederlein Institutio theologi Christiani. V. I. p. 615.) Ceterum accusatio illa, quae *Rationalistis* fidem abiudicat, ad contradictionem quasi quandam in adiecto redit, quum in ipsa ratione humana, quam illi, sicut in omnibus, ita et in rebus ad religionem pertinentibus, sequuntur, omnis fides cernatur, quoniam ratione demum fieri potest, ut homo supra naturalem et sensibus obiectum rerum ordinem aliquid sumat ac ponat (§. 2.). Quare et animantia, quae ratione carent, fidei haud sunt capacia ac notiones ad religionem pertinentes hominibus tantum, quasi sanctissimum ipsorum peculium, relinquere debent.

c) Gravis est error *Supernaturalistarum*, nec nisi ex indignis de Dei natura opinionibus explicandus, quum *Rationalistas* ita statuere incusant, Dei efficaciam sola mundi creatione contineri, post illam vero universam rerum naturam quasi horologii instar esse, cuius motus et conversiones Deus ipse nihil agens intueatur, summa scilicet quiete et otio beatus. E contrario ipsi *Supernaturalistae* Deo segnem hanc quietem summo eius numine indignam tribuunt. Ex eorum enim sententia Deus, postquam inde a creatione vim suam miraculis compluribus per totam illam, quae historia biblica continetur, aetatem exseruit, ea finita, a miraculis efficiendis prorsus abstinet. *Rationalistae* vero non solum ortum et existentiam, sed etiam conservationem totius rerum naturae Deo per omnem aeternitatem actuoso, sive creationi eius continuae, quae dicitur, attribuunt. Nimirum naturae vires haud sunt infinitae. Ut igitur Deus earum naturam ac multiplicem inter se nexum constituit plurimisque vinculis colligavit, ita idem necesse est eas vi sua conservet, earumque vicissitudines temperet ac regat. Quod nisi fieret, omnes dissolverentur et ad nihilum redigerentur. Ac si qui sunt, qui opinentur, ad istam conservationem omnipotentia tantum opus esse, non sapientia divina, hic item otiosa, indignum illi in modum divinae naturae virtutes ac proprietates insolubili vinculo inter se copulatas segregant et dissolvunt. Imo ipsa mens divina rerum naturam minimasque eius partes per omnem aeternitatem sustinet ac regit. Et quum totius mundi duratio a sempiterna Dei efficacia, nec spatio nec tempore circumscripta, pendeat, prorsus ineptum est, infinitam illam divinae mentis ἐνέργειαν cum hominis artificis arte comparare, cuius machina post primam constructionem suapte vi per aliquod temporis spatium motum suum conservat. Nam partes huius machinae earumque virtutes artifex haud procreavit, sed potius iis iam multo ante artificium suum exstantibus ita utitur, ut novum inde opus

conficiat, artificiosum fortasse, sed tamen iisdem pa
turae legibus, quas mundi conditor esse voluit, et in
ipsis indagandis et ad usum transferendis omnis homi
cernitur.

Reimarus *Abhandlungen von den vornehmsten Wa der nat. Rel. 6. A.* Hamb. 1791. p. 528 s. 551. Röhr *Ki diger-Biblioth.* B. IV. H. 1. 1823. p. 70 ff.

c) E. F. Hoepfner de discrimine *mediatae* et *immedia* efficaciae rectius intelligendo. L. 1823. p. 21 s. „Qui *tam* Dei efficaciam tuentur, ii recte discernunt inter tionem eius *subiectivam* et *obiectivam.* Nec igitur D *obiective* spectatur, *immediate* in mundum agere nega potius eum omnia, quaecunque tandem fiant, *immedi* ficere affirmant. Negant vero: Deum si *subiective* a spectatur, *immediate* operantem a nobis cognosci s. posse."

d) Herder *Christl. Schriften. Samml.* IV. p. 100 ff. St lin *Dogmatik u. Dogmengesch.* 3. *A.* 105 ff. Ecker *Handb. d. Chr. Gl.* I. 371. Gabler *Journal f. theol. L tur,* B. II. 1806. p. 407 ff.

e) Löffler *Magazin f. Prediger.* B. VII. St. 1. 26 ff. — apud Diog. Laert. VII. c. 1. Σοφοὺς θείους εἶναι· ἔχει ἐν ἑαυτοῖς οἱονεὶ θεὸν (ἔφη). Arrian. Dissertatt. in E p. 412. 457. ed. Uptoni. Clemens Alex. Strom. I Col. 1688. p. 282. Πάντων μὲν γὰρ αἴτιος τῶν καλῶν ὁ ἀλλὰ τῶν μὲν, κατὰ προηγούμενον, ὡς τῆς τε διαθήκης τῆ λαιᾶς καὶ τῆς νέας· τῶν δὲ κατ' ἐπακολούθημα, ὡς τῆς φι φίας. — Zwingli *Sämmtl. Schriften im Auszuge von U* u. Vögelin. Zürich. 1819. Bd. I. Abth. 1. p. 281. „*Got sich allen Menschen geoffenbart. — Göttlich ist Alles, wahr, heilig und untrüglich ist, denn Gott allein ist wahr Wer also Wahrheit spricht, der redet aus Gott, und wer seinem Verstande von den sichtbaren Dingen zur Betrachtun unsichtbaren Gottheit aufsteigt, der thut etwas Gott und s Würdiges und Heilsames und nicht ohne Erleuchtung Gott. Ich wage also auch das göttlich zu nennen, was den Heiden entlehnt ist, wofern es nur heilig, religiös un bestreitbar ist. Denn diess muss von Gott allein herkom woher und von wem es auch zunächst an uns gelangen m* De Wette *Religion u. Theologie.* 2. *A.* B. 1821. 72 ff. 232. — „*Idee der Offenbarung, worin wir die Entwickelung rel. Geistes, besonders in hervorspringenden entscheidenden*

menten, als göttl. Veranstaltung anerkennen." — Schleiermacher *Der christl. Glaube.* I. 105.

f) Schott *Voss u. Stollberg, od. der Kampf des Zeitalters zwischen Licht u. Verdunkelung.* Stuttg. 1820. p. 74 ff. *„Die Sonne steht still, trotz der unfehlbaren Traditions-Exegese."*

g) Vid. prae ceteris D. H. G. Tzschirner *Briefe veranlasst durch Reinhard's Geständnisse.* L. 1811. Br. 5. *Von einem offenbarungsgläubigen Rationalismus.* D. H. A. Schott *Ansichten üb. d. Verhältniss des Rat. zum Supern.*, in Schott u. Rehkopf *Zeitschrift für Prediger.* B. II. St. 1. 81 ff. Ammon Summa Theol. Chr. p. 55 ff. ed. 5. Ei. *Der rechte Standpunct.* L. 1822. Cf. (Böhme) *Ueb. die Behauptung eines rationalen Supernaturalisten, dass für die Christl. Religionswissenschaft zwar der formale, aber kein materialer Vernunftgebrauch gelte.* Altenb. 1820. (Röhr *Krit. Pred. Bibl.* B. II. 1821. p. 106 ff.) Ei. *Die Sache des rat. Supernaturalismus, nach Hn. Ob. Hofpr. D. Ammons „Abschiedsworte" darüber geprüft und erklärt.* Neust. a. d. O. 1823. — H. Planck *Ueb. Offenbarung u. Inspiration.* Gött. 1817. C. L. Nitzsch *Ueb. das Heil der Welt.* Witt. 1817. L. A. Kähler *Supernat. u. Rat. in ihrem gemeinschaftl. Ursprunge, ihrer Zwietracht u. höhern Einheit.* L. 1818. Schirmer *Versuch einer wissenschaftl. Würdigung des Supernat. u. Rationalismus.* L. 1818. Klein *Grundlinien des Religiosismus.* Jen. 1819. Maertens *Theophanes, od. üb. d. Christl. Offenbarung.* Halberst. 1819. Ei. *Antwort auf d. Sendschreiben des Hn. D. Schott.* 1821. Conr. v. Orelli *Ueb. den Kampf des Rat. u. Supernat. nebst Vorrede v.* D. E. G. Bengel. Tüb. 1825. F. Köster *Das Christenthum die höchste Vernunft. Ein Beitrag zur Verständigung üb. die neuesten theol. Streitigkeiten.* Kiel. 1825.

h) Röhr *Krit. Pred. Bibl.* B. IV. H. 2. 1823. p. 250 ff.

i) Tzschirner *Die Verschiedenheit der dogmatischen Systeme kein Hinderniss des Zweckes der Kirche;* in *Mag. f. chr. Prediger.* B. I. St. 1. L. 1823. p. 1 ff. Ch. F. Fritzsche *Ueb. die Vereinbarkeit d. Rationalismus mit dem Zwecke der Kirche;* in Winer u. Engelhardt *N. krit. Journ. der theol. Lit.* B. I. H. 4. 1824. p. 385 ff. J. G. Grotefend *Ansichten, Gedanken u. Erfahrungen üb. d. geistl. Beredsamkeit.* Hannov. 1824. p. 39 ff. *„Beide Systeme (das sup. u. rat.) sind für die Wirksamkeit der geistl. Beredsamkeit gleich und das eine kann für die wahren Zwecke des Christenthums eben so vortheilhaft wirken, wie das andere, wenn die übrigen Bedingungen gleich sind."* Röhr *Krit. Pred. Bibl.* B. VI. H. 2. 1825. p. 324. *„Nur blinde Par-*

theïſucht mag in Abrede ſtellen, daſs der dieſer theol. De (dem Rat.) huldigende Prediger den Wahrheiten des Chr thums, in wie fern ſie als gemeingiltige in den heil. Urk zweifellos vorliegen, die entſchiedenſte göttliche Auctorit geſteht und ſie, mit ihrem Anſehen bekleidet, zum Gegen ſeiner Vorträge machen könne, ſo wie auch, daſs er alle haft geſchichtl. Thatſachen des Chriſtenthums mit eben de ſten Glauben, wie der Supernaturaliſt, umfaſst und als mente des in ihm ſichtbaren göttl. Waltens für ſeinen Z zu nutzen im Stande iſt. Dem Supernaturaliſten darum Vortheil über ihn zugeſtehn, weil jener von manchen neu mentlichen Dogmen, z. B. von der Auferſtehung des Leibes ſichtbaren Wiederkunft Chriſti, dem Weltgerichte u. ſ. w. nen erfolgreichern Gebrauch im Volksunterrichte machen k (Schott *Die Theorie der Beredſ. 2ter Th.* Jen. 1824. p. 2 *heiſst behaupten, die Schaale gewähre kräftigere Nahrung der Kern, und die Abſicht religiöſer Vorträge werde durch ſchäftigung der Phantaſie mit den bildlichen Einkleidungen wiſſer Wahrheiten beſſer erreicht, als durch praktiſche Ve beitung der Wahrheiten ſelbſt für den Verſtand und das Gem nicht zu gedenken, daſs jenes Feſthalten bibliſcher Dogmen men auf der Stufe religiöſer Bildung, welche jetzt ſelbſt groſser Theil des Volks erreicht hat, dem Anſehn des Chri thums, als einer göttlichen Offenbarung, mehr nachtheilig förderlich iſt.*"

§. 13.

De religione Chriſtiana in univerſum

Religionum, quae ſpeciem nomenque poſitivar ac revelatarum (§. 7.) prae ſe ferunt, longe perfec ſima, quippe quae ſola e religionibus publicis, cult Dei ſanctiſſimi moribus emendandis ſ. *perfectione m rali* exhibendum commendat (Matth. 5, 48. Io. 4, 2 24. 1 Petr. 1, 15.) ipſoque eccleſiae inſtituto (Mat 16, 18. 28, 18. 19. al.) promovet, unde et ipſa di nae veritatis magiſtra non ſine numine generi huma conceſſa, ſed iure divina poſſit dici (§§. 12. 44. *b. c.*) eſt religio per Ieſum Chriſtum et Apoſtolos *tradita*, *Iudaismo* [b]) nata et Pauli Apoſtoli potiſſimum opera illo ſeiuncta (Gal. 2, 16 ff. al. coll. Matth. 9, 14—1

i. 4, 23. 24.). Nihilo minus ea, quippe non una idemque forma *positiva* a singulis eius auctoribus et adita et sancita, ingenio seculi, quo primum inno-it, Iudaicisque opinionum commentis accommodata, mythis (§. 42.) traditionibusque implicata fuit [c], nnique tempore a genio seculi variisque eam fingendi onatibus pependit [d]). Unde duae potissimum tempo-is successu prodierunt Christianae religionis formae sibi ppositae, altera superstitionibus nonnullis e *Paganismo* latis [e]), et traditionis [f]) atque hierarchiae auctori-te, commento de ecclesiae et pontificis Romani *in-allibilitate* maxime nitens, *Catholicismus* [g]); altera, iectis istis superstitionibus atque commentis, non nisi riptur ae s. argumento recte investigando atque ad ilum transferendo decreta sua superstruens (§§. 21. 15.), *Protestantismus.* Atque Catholicae quidem ec-lesiae constitutionem et doctrinam non solum rectae ra-ioni, sed etiam ipsius Iesu Christi praeceptis aperte re-ugnare, facile intelligitur. Etenim ius est humanae aturae, cui nunquam potest renuntiari, ut in omnibus bus, cui fides adhibenda sit, propriam liberamque ersuasionem sequi liceat; nec vel singuli homines, l coetus hominum auctoritatem falli nesciam (*infal-bilitatem*) sibi arrogare aut ab aliis postulare possunt, ipsorum decreta temere ac sine iudicio sequantur; primis si de praeceptis religionis aut morum agatur, ctissime cum vera singulorum salute coniunctis [h]). einde vero illa Catholicorum ratio ipsius Christianae ligionis praeceptis repugnat et gravissimis et lucu-ntissimis, ideoque omnibus Christianis arrogatae sibi pontificibus Romanis dominationi ius est intercedere hanc intercessionem publice protestari. *Protestan-smus* autem quum accurata et subtili indagatione li-rorum s. scripturae nitatur eorumque argumentum ad erum vitae usum transferre cupiat, utrumque autem ro illorum librorum diversa indole, saepius obscura, isi adhibito rationis artisque usu obtineri nequeat,

h. e. ipsius cognoscendi legibus prorsus conveni iudicet d). *Deinde* si quid est, quantumcunque de id est, in rerum natura effectum, quod vires nat licet, certis limitibus sint circumscriptae, efficere potuerint, imperfectione quadam per se non necess laborat natura, quae quidem imperfectionem in naturae conditore supponere nos iubet. *Denique* si statuere auderet, eventum aliquem forte mirab omnino non posse ex legibus naturae explicari, oporteret omnium eius legum perfectissima sci praeditum esse. Quae quum in hominem non consequitur, ne sic quidem cum sapientia divina m culosam istam revelationem esse conciliandam. si nemo eiusmodi effectionem certis signis cogno potest, ne apta quidem est numini divino patefaci quippe quae hominem in ambiguo relinquat, nec tam unquam ei persuasionem induere possit.

Quae quum ita sint, sola *revelatio naturalis* manifestatio Dei per opera naturae recte defendi videtur, quam in *universalem* s. communem et *p* *cularem* s. singularem dividere liceat. Et *univer* quidem naturalibus animi facultatibus aliisque uni sae rerum naturae praesidiis efficitur, quibus hom concipiendam colendamque rerum divinarum notit adducitur. *Particularem* vero eandemque *mediatam* alio quidem sensu, quam veteres (§. 7.), dicimus quae continetur complexu rerum secundum natu evenientium, quibus, Deo auctore, nonnulli hom prae ceteris excitati sunt ad verae religionis princ cognoscenda eaque, popularium quidem desideriis commodata, insigni cum successu aliis tradenda. iusmodi revelationis nuncius et quasi interpres, magis apertis divinae providentiae documentis adiu et sancto quodam fervore plenus et virtutis pietatis studio excellens doctrinae vere divinae i. e. per se rae Deoque dignae semina sparserit; eo verius ap alios homines doctoris seu legati divini auctoritate p

fonte Christiana religio perfectior prodiit. Gesenius *Commentar über Jesaia.* B. II. L. 1821. p. 2.

Varie disceptatum est de ratione, quae intercedit rel. Iudaicam inter atque religionis Christianae originem. In universum tenendum est, Christianam doctrinam, quamvis propria sua indole longe praestet Iudaicae, partim plurima repetere dogmata atque praecepta, quae eadem apud V. T. scriptores, Philonem et Rabbinos veteres reperiuntur, partim alia multa, quae cum opinionibus Iudaicis coniuncta sunt, afferre, c. c. doctrinam de Iesu Messia solis Iudaeis accommodatam, omnemque religionem Christianam ortum suum ex Iudaica etiam per *typicam* quandam Veteris T. interpretationem (Rom. 5, 14. 1 Cor. 10, 4. al.) prodere. *Typus* in universum denotat personam aut rem v. c. ritum sacrum (*typi personales* et *reales*), quibus in V. T. libris persona, aut actio quaedam futuri Messiae praesignificari putatur. Jo. Dav. Michaelis *Entwurf der typischen Gottesgelahrtheit.* 2. *A.* Gött. 1763. J. A. Kanne *Christus im A. T. Untersuchungen üb. d. Vorbilder u. messianischen Stellen.* 2 Thle. Nürnb. 1818. — Cf. J. W. Rau *Freimüthige Untersuchungen üb. d. Typologie.* Erlang. 1784. Griesbach Commentatt. II. de imaginibus, quibus auctor ep. ad Hebr. in describenda Messiae provincia usus est. Jen. 1791. 92. 4.

Stäudlin *Gesch. d. Sittenlehre Jesu.* I. 417 ff. 491 ff. *Abriss d. Fortschritte d. hebr. Cultur, bis auf das Zeitalter Jesu;* in Henke *Magaz.* III. 506 ff. Fr. Köppen *Darstellung des Wesens d. Philosophie.* p. 200 ff.

c) De religionis Chr. historia atque doctrina per longum temporis intervallum non nisi ore traditis v. Paulus *Theol. exegetisches Conservatorium. 1ste Liefer.* Heidelb. 1822. Nr. VI. *Von einem mündl. Urevangelium.* Gieseler *Hist. krit. Versuch üb. d. Entstehung der schriftl. Evangelien.* L. 1818. 82 ff.

d) De Wette *Ueb. Religion u. Theol.* 2. *A.* B. 1821. p. 157 ff. Krug *Eusebiologie.* Kgsb. 1819. p. 165 f.

e) Gruber *Ueb. das romantische Epos. Zu* Wieland's *Werken.* Bd. XXIV. p. 198 ff. John James Blunt *Vestiges of ancient manners and customs discoverable in modern Italy and Sicily.* Lond. 1823. Cf. Röhr *Pred. Bibl.* IV. 3. p. 413 ff. — Tzschirner *Der Uebertritt des Hn. v. Haller zur kathol. Kirche beleuchtet.* L. 1821. Ei. *Katholicismus u. Protestantismus.* L. 1822. 2. *A.* 1823.

f) Παράδοσις proprie actus tradendi, metaphorice, omnis institutio, quae fit vel viva voce vel scriptis, doctrina, praece-

ptum, in N. T. libris saepius de iis praeceptis dicitur, ore tantum propagata cultum Dei externum ab Iudaeis standum spectabant, v. c. Matth. 15, 2 ss. Marc. 7, 3. Gal πατρικαὶ παραδόσεις. Paulus Apostolus 2 Thess. 2, 15. q praecepta et coram et per literas a sese tradita παραδόσει cavit, coll. 1 Cor. 11, 2. Similem vocis παραδόσεως usu cuti sunt ecclesiastici scriptores, universam Christianae r stitutionem sive doctrinam hac voce significantes, ita, ι κλησιαστικὴ παράδοσις αἱρέσει opponeretur; v. Eusebii eccles. IV. 8. ἀπλανὴς παράδοσις τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγ Cf. III. 39. Praeiverat Irenaeus, qui (adv. haeres. I c. 3. p. 178. ed. Massuet.) ecclesiam Ephesinam ut μά ἀληθῆ τῆς ἀποστόλων παραδόσεως, verissimum doctrinae g nae Apostolorum testem, laudavit. Cyprianus Ep. ad P p. 215. ed. Oxon. „Si ad divinae traditionis originem r tamur, cessat omnis error humanus. — Ita et nos ad o nem dominicam et Evangelicam et Apostolicam traditio revertamur. — Ea facienda, quae scripta sunt. Deus t tur. — Si ergo aut in Evangelio praecipitur aut in Ap lorum epistolis aut in actibus continetur, observetur di haec et sancta traditio." Gregor. Nyss. de virginit c. 11., quod prius vocaverat ἀμφοτέρας διαθήκας, id postea pellat εὐαγγελικάς τε καὶ ἀποστολικὰς παραδόσεις. Alia Pat dicta huc referenda affert Suicer. Thes. eccl. s. v. παράδ Neque tamen desunt loca, in quibus παράδοσις sicut trad de Christiana doctrina non scripta dicitur v. c. Euseb. co Marcellum l. I. c. 1. Πρὸς τοῖς θείοις ἐγγράφοις, τῆς ἀπὸ ράτων γῆς ἕως περάτων καθολικῆς ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ τὰς τῶν θειῶν γραφῶν μαρτυρίας, ἐξ ἀγράφου παραδόσε σφραγιζομένης. Chrysost. Hom. IV. in 2 Thess. — δῆλον, οὐ πάντα δι' ἐπιστολῆς παρεδίδοσαν, ἀλλὰ πολλὰ καὶ ἀγράφ ὁμοίως δὲ κἀκεῖνα καὶ ταῦτά ἐστιν ἀξιόπιστα· ὥστε καὶ τὴν ράδοσιν τῆς ἐκκλησίας ἀξιόπιστον ἡγούμεθα· παράδοσίς ἐστι, δὲν πλέον ζήτει. Epiphan. Haer. 61. Δεῖ δὲ καὶ παραδ κεχρῆσθαι· οὐ γὰρ πάντα ἀπὸ τῆς θείας γραφῆς δύναται λαμ νεσθαι· διὸ τὰ μὲν ἐν γραφαῖς, τὰ δὲ ἐν παραδόσει παρέδω οἱ ἅγιοι ἀπόστολοι. Prae ceteris traditionem istam commend vit Vincentius Lerinensis Commonitor. l. I. c. 2. „Mu tum necesse est propter tantos, tam varii erroris anfractus, propheticae et apostolicae interpretationis linea *secundum* e*clesiastici et catholici sensus normam dirigatur*, c. 3. Hoc i fit, si sequamur universitatem, antiquitatem, consensionem — c. 38. Divinum canonem, secundum universalis ecclesiae tr ditiones, et juxta catholici dogmatis regulas interpretante

in qua item catholicae apostolicaeque sequantur necesse est universitatem, antiquitatem, consensionem."

Traditio, verbum Dei ἄγραφον (παράδοσις), apud Pontificios vocatur complexus placitorum, quae scriptis N. T. non consignata ex ipsius Christi ore ab Apostolis accepta aut ab ipsis Apostolis, spiritu s. dictante, proposita et continua successione in ecclesia Catholica conservata fuisse dicuntur, et quae pari, quam libros V. et N. T., pietatis affectu et reverentia ecclesia illa suscipit et veneratur. Concil. Trid. Sess. IV. decr. de edit. et usu ss. ll. decr. 1. Chemnitz Examen Concil. Trident. Francof. ad M. 1585. f. p. 60 ss., ubi traditionem istam Pontificiorum veram esse Pandorae pyxidem demonstratur, cuius operculo omne genus corruptelarum, abusuum et superstitionum in ecclesiam fuerit invectum. Jo. C. Orelli Selecta Patrum eccl. capita ad ἐξηγητικὴν sacram pertinentia. Partic. I. Turic. 1820. p. 17. „Magnopere cavendum est, ne traditionem, quam Pontificii etiam nunc venditant, quaeque nostra rursus aetate Stolbergium, Wernerum aliosque variis praestigiatorum artibus irretitos et ipsorum quoque stultitia transversum actos, Romanae curiae misere obnoxios fecit, vocabuli similitudine decepti, cum ea confundamus, quae toties praedicatur ab Irenaeo eiusque aequalibus. Haec enim sincera iam diu obmutuit; turbavit eam temporum longinquitas et superstitionum mole paene incredibili obruit sedula sacerdotum astutia." Marsh *Vergleichende Darstellung d. prot. englischen u. röm. kathol. Kirche. Aus dem Engl. übers. von* Schreiter. Sulzb. 1821. 302 ff. Weinmann *Darstell. u. unparth. Kritik der zwischen der kath. u. prot. obwaltenden Streitfrage üb. d. Tradition als Quelle rel. Lehren u. Ueberzeugungen.* Hildburgh. 1825. Cf. Marheinecke *Ueb. den wahren Sinn d. Tradit. im Kath. Lehrbegriff*, in *d. Studien.* IV. 2.

f) Cognoscitur Romano-Catholicorum doctrina, Protestantium doctrinae formulis opposita, e Canonibus potissimum et decretis Concilii Tridentini, Romae a. 1564 primum editis; Professione fidei (perperam dictae) Tridentinae (Mohnike *Urkundliche Gesch. d. sogen.* Prof. fid. Trid. *u. einiger andern römisch-kath. Glaubensbekenntnisse.* Greifsw. 1822.), quae fidei formula a Pio IV. eodem anno promulgata est, et Catechismo Romano Pii V. iussu primum ed. Lugd. 1567. Accedunt decreta s. *bullae* Paparum et scripta theologorum, qui ecclesiae suae regulam acriter tenuerunt, in quibus sunt Melchior Canus, Petr. Canisius, Dionysius Petavius al. Cf. Chemnitz Examen Concil. Trident. rec. Francof. 1707. f. — Krug

Eusebiologie od. philos. Religionslehre. Kgsb. 1819. 259 ff. *träge zur Gesch. der kath. Kirche im XIX. Jahrh.*, in B *hung auf d. neuesten Verhältnisse derselben gegen die Röm. rie.* Heidelb. 1818. Paulus *Sophronizon. Ergänzung vom J. 1822.* Tzschirner *Katholicismus und Protest mus.* L. 1822. 2. *A.* 1823. Aloys. Frey *Die Finsterlinge serer Zeit.* Quedl. 1822. (Meier v. Knonau) *Geistesreli und Sinnenglaube im 19ten Jahrh.* Winterth. 1822. — *R wie es ist; die Sitten, Gebräuche, Cerimonien, Religion Regierung in Rom. Aus d. Französ. des Santo Domingo *r.* L. 1825.

h) V. Concil. Trid. decretum sess. IV. sancitum: „Praeterea coercenda petulantia ingenia decernit (sacrosancta Synod ut nemo suae prudentiae innixus, in rebus fidei et morum aedificationem doctrinae Chr. pertinentium s. scripturam suos sensus contorquens contra eum sensum, quem tenui tenet sancta mater *Ecclesia*, cuius est iudicare de sensu et terpretatione scripturarum ss., aut etiam contra unanim consensum Patrum, ipsam s. s. interpretari audeat, eti huiusmodi interpretationes nullo unquam tempore in lu edendae forent. Qui contravenerint, per Ordinarios de rentur et poenis a iure statutis puniantur."

i) Omnino plurimi theologi ecclesiae evangelicae Supernat listae plus minusve ad Rationalismum deflexerunt, ita quid ut singula Christianae religionis decreta ad humanae me literis artibusque excultae praecepta diiudicare vel quod modo accommodare conarentur, id quod ipsis ecclesiae ev gelicae auctoribus accidit, qui in explicandis ac constituer Chr. religionis dogmatibus nonnullis rationis principia, qu vis obscuro tantum veritatis sensu ducti, in auxilium voc videntur. Krause Pr. De Rationalismo ecclesiae nostrae doctrina de praedestinatione; et Prr. II. Quaeritur, utrum quantum quove consilio et successu theologi recentiores, omnem s. s. interpretationem ad rationem revocent, a Luth mente atque legibus, quas ille sequendas putavit, defecer in ei. Opuscc theoll. Regiom. 1818. 177 ff. 199 ff. Luther ipsum, quippe qui haec verba notatu dignissima protu (Opp. T. XIX. p. 1940. ed. Walch. in l. *Von den geistl. u. K stergelübden*, a. 1522 conscripto): „*Was nun der Vernu entgegen ist, ist gewiss, dass es Gott vielmehr entgegen Denn wie sollte es nicht gegen die göttliche Wahrheit s was wider Vernunft und menschliche Wahrheit ist;*" haud lo absuisse a Rationalismo isto, licet sibi ipse non constans po

sententiam contrariam maxime professus sit, fuse docuerunt Krause l. l. 199. et Bretschneider *Luther an unsere Zeit.* Erf. 1817. 190 ff. – „*Luther's Rationalismus.*"

De iis, qui dictum illud ac similia iuveni tantum excidisse finxerunt, v. Planck *Gesch. des protest. Lehrbegriffs.* II. p. 99. Friedemann Pr. supra l. de summa Chr. doctrinae atque rationis hum. — consensione. p. 19.

Ab ipso Luthero iam significatum est Rationalismi summum praeceptum, verbis illis memoria dignissimis in Comitiis imperii Wormatiensibus d. 17. April. a. 1521. ab eo pronuntiatis: „*Es sei denn, dass ich mit Zeugnissen der h. Schrift oder mit öffentlichen klaren und hellen Gründen und Ursachen überwunden und überwiesen werde —, so kann und will ich nicht widerrufen, weil weder sicher noch gerathen ist, etwas wider Gewissen zu thun. Hier stehe ich; ich kann nicht anders. Gott helfe mir! Amen.*" De quibus Paulus V. V. in oratione acad. (*Auch zu Heidelberg war D. M. Luther.* Heidelb. 1817.) p. 94. haec monuit: „*Dass hier Luther recht vorsätzlich als biblischer Theolog und doch zugleich als Rationalist sprach, wird noch klarer, da nachher Kurfürst Joachim von Brandenburg ihn fragte:* num dixisset, se non cessurum, nisi convictum scriptura L.? respondit D. Martinus: Etiam, Domine Clementiss., vel *rationibus clarissimis et evidentibus.*" Add. ex Opp. T. XIX. p. 1778. a. 1556 dictum: „*Es ist was ganz ausgemachtes, dass die Vernunft unter allen Dingen dieses Lebens das Beste, ja was Göttliches sei. Sie ist eine Sonne und gleichsam ein Gott, der über die Regierung der Dinge in diesem Leben gesetzt ist. Und diese Herrlichkeit hat Gott nach dem Falle Adams der Vernunft nicht genommen, sondern vielmehr bestätigt.*" Idem Epist. ad Conr. Wolf. T. XXI. p. 1105 „*Ermahnet eure Prediger, dass sie das Evangelium säuberlich und mit stiller Art lehren, nicht mit Poltern, Pochen und Stürmen; denn es wird mit der Zeit wohl selbst fallen, was unrecht ist, wenn die Herzen zuvor wohl und recht gelehrt und unterrichtet werden.*"

Imo Lutherus vel eo ipso, quod a Pontificum decretis eorumque imperiosa tyrannide ad sacram s. provocaret, rationi humanae suum ius vindicavit. Ut enim recte quis uti possit libris codice sacro comprehensis, accuratiore linguarum veterum notitia, multa antiquitatis et historiae tum Judaeorum, tum Christianorum scientia, praeterea criticae artis facultate et ingenio philosophia exculto opus est; quae sine multiplici ra-

tionis usu atque cultura locum habere omnino nequeunt. que Lutherus recte potest rationis in rebus divinis cognos dis examinandisque patronus appellari, quamvis interdum dicandi temeritati infensus, vehementia quadam animi a ptus, veram rationis dignitatem contemnere imminuereque deretur. Vid. Ch. G. Schütz Theses rationi humanae iu in rerum divinarum cognitione auctoritatem asserendi c propositae. H. 1818.

Quae quum ita sint, theologi recentiores, qui ad Lut exemplum certissimis clarissimisque rationibus ducti ultra li symbolicos et usum rationis, quem dicunt *formalem* (§. 10. sapere tandem aliquando didicerunt, non nisi suo iure, l. L., recte uti videntur, neque ideo calumniandi sunt, qu praeeuntibus Harmsio (§. 9. *h.*) aliisque liberalioris divi rum rerum aestimationis osoribus, nuper Sartorio pla in libro sic inscripto: *Die Religion ausserhalb der blossen* *nunft.* Marb. 1822.

k) Fr. Köppen *Philosophie d. Christenthums.* I. p. 191 ss. referri possunt notio numinis primum Abrahamidarum sti postea populo Israelitico ἐγχωρίου (*Nationalgottheit*) et cu eius externus, ita quidem comparatus, ut huius usus sym licus nec significatus sit, nec per se intelligi potuerit, inp mis expiationes, et defectus doctrinae de animorum immor litate. — Garve *Verm. Aufsätze.* 1800. *Das Christenth als Lehrgebäude u. als Institut betrachtet.* 299 ss.

l) Reinhard *Vers. üb. d. Plan, welchen d. Stifter d. chri Religion zum Besten d. Menschen entwarf.* 4. *A.* Witt. 17 G. J. Planck *Geschichte d. Christenthums in d. Periode sei ersten Einführung in d. Welt durch Jesum u. d. Apostel.* Gö 1818. I. 7 ss. Contrariam sententiam de Iesu consilio, relig nem ac gentem tantum Iudaicam amplexo, proposuit J. K. H feli *Nachgel. Schriften, herausgeg. von* D. Stolz. 2 Vo Winterth. 1814. 15. II. 73 s. Etiamsi concedi debet, Iesu quippe qui ipse Arabiae fines, teste Matth. 12, 42, τὰ πέρα τῆς γῆς vocaverit, consilium suum non nisi ad notitiam orb terrarum, tunc temporis apud Iudaeos pervulgatam accomm dasse; tamen eundem, quum notiones de Messia in V. T. propositae regnum quoddam Dei hominumque universale adu braverint (Ps. 22, 29. 47, 9. 72, 11. 86, 9. Ies. 2, 2 ss. 42, Ier. 4, 2. Hagg. 2, 8. — Tob. 13, 9—18. 14, 5—7. al.), pra ter Iudaeos ethnicos quoque populos consilio suo amplexu fuisse, recte statuimus.

m) *Symbolum* philosophice dicimus rem sensuum ope percipiendam, aut veram aut fictam, qua *idea* sive sententia aliqua, maxime quae religionem spectat, adumbratur. Cf. quae de *symbolica* religionis Christianae explicatione commentatus est De Wette *Ueb. Rel. u. Theol.* 157 ff. 198 ff. Quam methodum sequentibus omnino videndum est, ut idea s. sententia universa, quae singulis narrationibus et mythis in s. s. traditis supposita fuerit, ex aliis eiusdem argumenti eiusdemque auctoris aut e rei natura et omnis antiquitatis indole bene explorata, eruatur et ad usum transferatur.

n) Wagner *Religion, Wissenschaft, Kunst u. Staat.* Erl. 1819. p. 203. *„Zoroasters Religion ist zugleich Philosophie, der Griechen Religion ist zugleich Kunst, Moses Rel. ist zugleich Staat, Christus Rel. ist bloss Seele und Leben, aus welchem alles diess kommen kann."*

CAPUT II.

DE THEOLOGIA.

§. 14.

Theologiae notio.

Esti vocabulum illud, quod proprie significat λόγον περὶ θεοῦ sive institutionem de Deo rebusque divinis, sicut vox θεολόγος, apud scriptores profanos et in ecclesia Christiana sensu diverso usurpata est [a]) et nunc quoque ab aliis aliter definitur [b]); tamen plurimi theologi recentiores in eo consentiunt, ut theologia, *obiective* et *generatim* dicatur *doctior* et *subtilior universae religionis doctrinae expositio* [c]), (*Religionswissenschaft, subiective* dicta, *scientia rerum divinarum*). Sensu quodam angustiore *complexus* intelligitur *singularum disciplinarum ad religionis Christianae doctrinam subtiliter exponendam maxime necessariarum.* Omnino differre dicitur theologia a religione, licet utrique unum idemque sit *obiectum,* ipsis cognoscendi fontibus, consilio, argumento, forma et aetate [d]); ex quo efficitur, Christianam religionem pariter atque ecclesiam per se ean-

dem esse et manere posse, etiamsi diversae in iis e[...]terint theologiae formae s. species.

a) *Theologi* nomen, quod quidem in scriptura s. non le[...] apud gentiles tribuebatur iis potissimum, qui de Diis e[...]que natura et historia, omninoque de rebus divinis v. oraculis, ritibus sacris, docte et subtiliter disputavera[...] scripserant. Cic. Nat. deor. III. 21. Primus hoc nomin[...] natus reperitur Pherecydes Syrius (v. Sturz. ad P[...]cyd. fragm. p. 30 ff.), qui, teste Josepho contr. Apion. librum composuit θεολογίας nomine inscriptum, „περὶ οὐρανίων καὶ θείων φιλοσοφήσας." Et Homerus atque [...]siodus, θεογονίας auctores, θεολόγοι vocati sunt (Hero[...] I. c. 53.) et Epimenides, (Sext. Empir. adv. Math. c. 29.). — Varro apud August. de civ. Dei. VI. 5. tri[...] theologiae genus commemorat, theol. *mythicam* i. e. noti[...] fabularum poeticarum de Diis, *civilem* s. notitiam cultus [...]blici Deorum, et *physicam* i. e. cognitionem decretorum [...]losophorum de natura Deor. Add. Euseb, Praeparat. ev. 130. Veteris ecclesiae doctores non modo quemvis rerum [...]vinarum peritum, v. c. scriptores V. et N T., sed κατ' [...]χὴν defensores divinae Christi (τοῦ λόγου) naturae ita app[...]bant, praesertim Ioannem apostolum in ipsa Apocalypseos [...]scriptione et Gregorium Nazianzenum, qui adve[...] Arianos τοῦ λόγου θειότητα propugnavit. Vocabulum the[...]gia a scriptoribus ecclesiasticis olim dici solebat *sensu lat*[...] de doctrina ad Deum eiusque cultum spectante (Augustin [...] civ. Dei. VIII. 1. „Theologia est aut sermo Dei, *aut de* [...]vinitate sermo et ratio." Theodoret Quaest. in Genes. interdum de universa religionis institutione theoretica, se[...] strictiore vero de trinitatis subtili quadam expositione (At[...]nas. or. II. c. Arian. Opp. T. I. 353.), et de summa decr[...]rum ad naturam Iesu Christi divinam pertinentium, cui op[...]sita erat οἰκονομία (Eph. 1, 10.), doctrina de incarnatione Dei eiusque natura humana. Euseb. hist. eccl. I. 1. Theo[...]ret. Dial. II. c. 9. τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ θεοῦ λόγου καλοῦ[...] οἰκονομίαν. Suiceri Thesaur. eccles. s. h. v.

Ex quo tempore autem Petr. Abaelardus sec. XII. b[...]viarium ab ipso editum inscripserat: *Theologia Christia*[...] usus loquendi invaluit supra definitus. V. prae ceteris G[...]hard Loc. theoll. II. 13. „Theologia, *systematice* et *abst*[...]*ctive* considerata, est *doctrina ex verbo Dei exstructa*, qua h[...]mines in fide vera et vita pia erudiuntur ad vitam aeternam[...] Eandem theol. definitionem affert Quenstedt *Theol. di*[...]

ctico-polem. I. 11. — Buddeus Institutt. Th. Dogm. 50. „Theologia est *scientia rerum divinarum*, homini peccatori ad salutem consequendam cognitu necessariarum, prout ex scriptura s. nobis constant, cum facultate eas iterum alios docendi, confirmandi atque defendendi coniuncta." Doederlein Instit. Theologi Christ. I. Ed. 6. 1797. 227. „Continet (theol. *obiective* spectata) omnem eruditionis apparatum, qui ad placita s. codicis eruenda ac ad alias formulas traditione et consuetudine invectas expendendas ac aestimandas requiritur, ac simul philosophiam circa religionis capita, licet non mere sit illa philosophia." Morus Epitome Theol. Chr. 11. „Theol. est *subtilior religionis expositio*, comprehenso simul omni eruditionis apparatu, quem subtilitas illa postulat," Reinhard *Dogmatik*. 20. „Th. est corpus placitorum religionis Christianae, erudite ac subtiliter expositum, et in artis formam redactum."

h) Cf. Ammon Summa Theol. Chr. 5 s. „Theologia *obiective* sumta est doctrina de Deo relato ad mundum et ad homines in specie; *subiective* cogitata, cognitio huius doctrinae." Simili ratione theologiam definiunt Daub Theologum. p. 15. Clodius *Grundriss d. allgem. Religionslehre*. L. 1808. p. 16. — Quatenus theologia sit *habitus*, utrum h. infusus, an acquisitus, theoreticus an practicus — olim et recentius quaesitum. V. Musaeus. Introductio in theol. Jen. 1678. 4. p. 26. Franke *Theol. Encyklopädie*. Alton. 1819. p. 20 f.

i) *Docte* religio Christiana exponitur, quando ex ipso librorum ss. fonte originali, historia illius altius indagata, repetitur; *subtiliter* ab iis, qui tum decreta eius, tum praecepta apto quodam ordine accurate explicant et demonstrant, eaque adhibita cultu philosophica illustrant.

k) Reinhard *Dogmatik*. 20 ff. Rosenmüller de origine theologiae christ. L. 1786. C. C. Tittmann de discrimine theologiae et religionis, in Opuscc. theoll. L. 1803. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* 2. *A.* I. p. 9. — De discrimine inter religionis institutionem subtiliorem et popularem, quod in vetere ecclesia iam obtinuit, vid. Clem. Al. Strom. VII. ed. Paris. et Col. p. 732. Ἡ πίστις σύντομός ἐστι τῶν κατεπειγόντων γνῶσις· ἡ γνῶσις δὲ, ἀπόδειξις τῶν διὰ πίστεως παρειλημμένων ἰσχυρὰ καὶ βέβαιος, διὰ τῆς κυριακῆς διδασκαλίας ἐποικοδομουμένη τῇ πίστει, εἰς τὸ ἀμετάπτωτον καὶ μετ' ἐπιστήμης καὶ καταληπτὸν παραπέμπουσα. Repetita est ἡ γνῶσις a peculiari institutione Iesu Chr. (Euseb. H. E. II. 1.), dissentientibus aliis (Iren. III. 27.), neque ea omnibus communis fuisse

perhibetur (Origen. c. Celſ. I. 7.). Hinc de *disciplina a* in eccleſia Chr. quaeſitum eſt, ab eccleſiae catholicae ſcr ribus potiſſimum, qui eius dogmata et caerimonias ex u antiquitate repetere conati ſunt, fruſtra quidem. V. pra teris Emanuel a Schelſtrate Diſſ. apologet. de di arcani. Rom. 1685. 4.; et quae in contrariam partem mentatus eſt G. E. Tenzel in Exercitatt. ſelect. L. 169 V. II. De diſcipl. arc. Schröckh *Kirchengeſch.* IV. 3 Omnino fieri non poteſt, quin in religionis doctrina tract atque explicanda diverſus ſingula capita eius exponendi m locum habeat, alter doctiorum ingenio, alter vero popı intelligentiae accommodatus; unde discrimen prodiit *inter* ciplinam quandam *eſotericam* et *exotericam*, a Pythag primum ſervatum (Diog. Laert. VIII. 14. 46.), neque a piente doctore plane negligendum (Matth. 4, 11—16.). Niemeyer *Popul. u. prakt. Theologie. 6. A.* H. 1823. *„Ein Gegenſtand der Speculation und eines gelehrten Wi kann die Rel. nur für einen — verhältniſsmäſsig zu der M ge — ſehr kleinen Theil der Menſchen ſeyn; theils wegen Unmündigkeit ihres Verſtandes, theils wegen der durch ganze Lage und ihren Beruf beſtimmten ganz anderen Richt ihres Geiſtes. Sie geht in dieſer Hinſicht nur den Schri oder Gottesgelehrten an."* Ammon *Magazin.* Bd. V. S p. 9 ſſ. *Ueb. d. Unterſchied d. Kirchen- u. Religionslehre.*

§. 15.

Theologiae nexus cum philoſophia.

Arctiſſimo cum vera philoſophia vinculo theol gia, ſi vel formam vel materiem eius reſpexeris, co iuncta cernitur [a]). Non ſolum enim philoſophia rec cogitare iuſtasque rerum notiones informare nos doce verum etiam ideas ipſas ad religionem ſpectantes disc plina ſua ipſius Chriſtianae religionis doctrina purio adiuta, adumbrat easque diiudicat, ita, ut, annuen ipſa ſcriptura ſ. 1 Cor. 10, 15. Eph. 5, 10. Phil. 1, 10 1 Theſſ. 5, 21. Io. 6, 63. 1 Io. 4, 1., nulla religion alicuius poſitivae doctrina homini cultiori poſſit pro bari, niſi ad ſanae rationis, ſenſu veri atque hone recte imbutae, praecepta et theoretica et practica tanquam ad lapidem Lydium, prius exacta fuerit

Dis-

Diſtinguunt *philoſophicam religionis doctrinam* ſ. *theologiam rationalem* (§. 19.) (*philoſophiſche Religionswiſſenſchaft, Religionsphiloſophie*), quae religionis naturalis (§. 7.) fundamenta docte atque ſubtiliter illuſtrat [b]), et *philoſophiam de religione certa poſitiva*, quae philoſophia duce religionis cuiusdam poſitivae argumentum illuſtrat et conſtituit [c]). Philoſophiae hiſtoria docet: partim philoſophos omnium temporum fere omnes religionem tuitos eſſe eosque haud raro in eo elaboraſſe, ut placita ſua cum publica religionis doctrina conciliarent, partim theologos a philoſophia ſubinde ſyſtemati theologiae exſtruendo fundamenta petiiſſe; quo factum eſt, ut philoſophiae converſiones maximam ſemper vim exſeruerint in theologiae formam ipſumque eius argumentum [d]). Quo magis autem noſtris temporibus progreſſu doctrinarum omnium fides *auctoritatis* qualiscunque concuſſa eſt, et fundamenta, quibus theologia olim ſuperſtrui ſolebat, labefactata ſunt; eo gravius ſanae philoſophiae, qua theologia recentior ut fundamento nititur ſolidiſſimo, ſtudium theologiae cultoribus commendari debet. Cavendum tamen eſt, ne genus quoddam philoſophandi ſpinoſum, religionis et virtutis ideas omnino pervertens, pro vera philoſophia amplectamur. Nam certiſſimum eſt, in omni philoſophia niſi doctrinae morum, claris quidem ac perſpicuis notionibus adſtrictae, principatus tribuatur, fieri non poſſe, quin materiae ſive corporum ſive animarum iuſto maior dignitas aſſignetur, unde fit, ut error *Materialismi* conſequatur, varia quidem ſpecie indutus, ſed omnino vel ſcientiae vel vitae recte gerendae adverſus.

Tantum vero abeſt, ut philoſophia religioni, quae animum ad veram Dei agnitionem erigit, repugnet, ut haec ab illa, quae ſint vera fidei religioſae fundamenta, explicari ſibi cupiat. Imo, quod eſt culturae humani generis ſenſim progredienti conſentaneum, religio a cupiditatum illecebris et inhoneſto utilitatis ſtudio ſe-

iuncta, Deo quidem auctore, non nisi ipsorum h num viribus libertate sua et ratione utentium co rari, nec nisi in eo, qui liberaliore doctrina fuerit ditus, esse potest. At si qui eam ipsam, quae ex quadam auctoritate nititur, religionis doctrinam plexi fuerint, hi iisdem vitiis et erroribus labora qui, ubi vel ratio, vel morum honestas parum culta fuerit, in hominibus dominantur *e*).

a) Stäudlin *Dogm. u. Dogmengesch.* 3 ff. — Quo mag versa hac de re iudicia in medium prolata sunt et etiam feruntur, eo accuratius ratio, quae intercedit philosop inter et theologiam, constitui debet. Clem. Alex. phi phiae usum commendat Strom. (I. 16. 366. 20. 375 ff. IV. 8 ed. Potter.) I. 288. ed. Paris. et Col. *Φιλοσοφίαν δέ, οὐ στωϊκὴν λέγω, οὐδὲ τὴν πλατωνικὴν ἢ τὴν ἐπικούρειόν τε καὶ στοτελικήν· ἀλλ' ὅσα εἴρηται περὶ ἑκάστῃ τῶν αἱρέσεων τούτων λῶς, δικαιοσύνην μετὰ εὐσεβοῦς ἐπιστήμης ἐκδιδάσκοντα, σύμπαν τε ἐκλεκτικὸν φιλοσοφίαν φημί.* Ipse Augusti quamvis inique aliis locis de ratione humana iudicaverit, losophos Platonicos, „paucis mutatis verbis et sententiis, Christianos fieri posse." De vera rel. c. 5. et ib. 8. „*Sic* creditur et docetur, quod est humanae salutis caput, aliam esse philosophiam i. e. sapientiae studium et aliam ligionem." Lutherus in ep. ad Mel. a. 1521. scr. Opp. T epp. 360. „Vehementer et toto coelo errare, ait, censeo, philosophiam et naturae cognitionem inutilem putant." eo perventum est, ut Baconis Verulamii in libro exi de augmentis scientiarum (I. l. 5.) prolata vox egregia: „ viores haustus in philosophia a Deo avocare, pleniores Deum reducere," omnibus vere philosophis probata, et tentia ista ab Ambrosio (de Abrahamo l. II. c. 10.) prim proposita de philosophia, theologiae ancilla (Quenstedt did. polem. I. 39.), iamdudum explosa sit. Philosophiam q dem dicimus, „non formulariam illam, quae argutias venat et garrulitate magis quam disputandi subtilitate insignis neque scholasticam aut mysticam, ludentem imperitos obs ritate et mysteriis verborum, quae etiam scholas theolog academicas invasit, sed veram et sobriam, veri indagatric cui uni, ut Strabo ait, caussarum convenit cognitio, et p pria haec virtus est, ut mentem claris, perspicuis, enuclea assuefaciat notionibus." Eichstädt Or. de accurata doctri Principum favore ornata firmissimo dignitatis professoriae pr

sidio. Jan. 1822. 4. p. 14. — F. H. Jacobi *v. d. göttl. Dingen u. ihrer Offenbarung.* L. 1811. p. 56.

b) V. §. 18. a.

c) Bretschneider *Entwickl. d. dogm. Begr.* 2. *A.* 43 ff. — Kant *Religion innerhalb d. Grenzen d. blofsen Vernunft.* 2. *A.* 1794. Fr. Köppen *Philosophie d. Christenthums.* II Thle. L. 1815. 15. De Wette *Ueb. Rel. u. Theologie.* B. 1815. 2. *A.* 1821.

d) Mosheim Diss. ad hist. eccles. pertinentt. Vol. I. 86. De turbata per recentiores Platonicos ecclesia. Löffler *Ueb. den Platonismus d. Kirchenväter, aus d. Franz. d.* Souverain. 2. *A.* 1792. Tennemann *Geschichte d. Philosophie.* B. VII. „*Philosophie im Dienste d. Kirche.*" B. VIII. „*Coalition d. Philos. u. Theol. oder Scholastische Philosophie.*" Cramer *Von d. Schicksalen d. Rel. vom 9ten Jahrh. bis zur Kirchenverb. Forts. d.* Bossuet. V. I. 508 ff. J. G. Canz Philosophiae Wolf. et Leibnit. usus in theologia. 1749. (Flügge) *Hist. krit. Darstellung d. bisher. Einflusses d. Kant. Philosophie auf d. Theol.* Hann. 1796—98. II Voll.

e) Gerlach *Religionsphilosophie.* 92. Cf. Cic. Tusc. V. 2. „O vitae philosophia dux! o virtutis indagatrix expultrixque vitiorum! quid non modo nos, sed omnino vita hominum sine te esse potuisset?" cet.

Cf. quae contra sententiam supra expositam disputavit Schleiermacher V. V. in l. *Der christl. Glaube nach den Grunds. d. ev. Kirche.* B. I. p. 11. „*Wenn die Weltweisheit, die doch eigentlich, nämlich die neuere, sich allmählig aus dem Christenthum entwickelt hat, sich von der christl. Theologie hat frei zu machen gewufst: so mufs auch die christl. Theologie suchen von der Weltw. immer mehr frei zu werden, und besonders sich von der Gemeinschaft mit demjenigen Theile derselben, den man die natürliche Theologie zu nennen pflegt, frei zu machen. Denn diese Gemeinschaft unterhält noch immer zum gröfsten Nachtheil jene Verwirrung, dafs theol. Sätze für philosophische und umgekehrt können gehalten werden.*" Quorum tamen ipse parum memor V. Cl. theologiae symbolicae et ecclesiasticae decreta philosophiae artisque dialecticae ope illustrare atque cum rationis iudicio conciliare studuit, haud satis seiunctis atque distinctis ecclesiae rationisque decretis (§. 16.).

§. 16.

Praestantia theologiae.

Theologiae cum vera philosophia coniunctae [illegible] iniuria nobilis inter disciplinas humanas locus vin[illegible] tur, *primum* propter *dignitatem*, quia summis [illegible] tem humanam imbuit ideis [a]); *tum* propter *ambi*[illegible] siquidem universum rerum ordinem terrestrem a[illegible] ac coelestem amplectitur suaque luce collustrat; *de*[illegible] propter *utilitatem*, quia ad intimam veri honesti cognitionem, ad veram pietatem et ad bene beate vivendum homines evehere valet; *denique* pro[illegible] ipsam *iucunditatem*, qua animum ad altiora illa at[illegible] coelestia emergentem perfundit solatiumque praebet miserrima sorte oppressis, ideoque sane dignissima, quam recte cognoscendam ad usumque transferend[illegible] summo et indefesso studio enitamur.

Spalding *Die Religion, eine Angelegenheit d. Mensc*[illegible] *2. A.* L. 1788. 116 ff. Ammon Summa Th. Chr. 7.

a) Seneca Nat. quaest. l. I. praef. „O quam contemta res homo, nisi supra humana surrexerit, dignus, qui in con[illegible] tium Dei veniat.

§. 17.

Difficultates studii theologici.

Omnino vero theologiae studium multis gravib[illegible] que premitur salebris. Ratione enim *subiecti* habi[illegible] requiritur ingenium foecundum et sagax, diligenti[illegible] pertinacia meditandique perseverantia, et *multiple*[illegible] eruditio insigneque iudicium, librorum sacrorum se[illegible] sui, qui interdum ambiguus et obscurus est, inda[illegible] gando atque diiudicando haud impar, nec minus men[illegible] pura religionis ac virtutis studiosissima (2 Tim. 3, 1[illegible] Io. 3, 21. 8, 47.) [a]). Respectu habito ad *obiecti* sub[illegible] limitatem numinisque naturam perfectissimam mer[illegible]

piritualem (Io. 4, 24.), videndum eſt, ne animus va-
is deceptus imaginibus in ſuperſtitionem et *Anthro-
pomorphismi* et *Anthropopathiae* [b]) errores delabatur,
nec formulas inanes ſophiſticas aut myſticas pro vera
religionis doctrina ad vitae ſanctioris ſtudium alendum
animumque tranquillandum proficiente, amplectatur,
nec meditationis abuſu in dubitandi libidinem inanem
vagamque abducatur incredulitatem, aut temere profe-
rendo, quaecunque ipſe meditando aſſecutus fuerit,
imbecilliores offendat.

Ammon *Ausf. Unterr. in der Chr. Glaubensl.* 59 ff. Add. Erasmus Ratio verae theologiae, in Opp. T. V. 75 ff. Ed. Lugdun.

a) Augustinus de vera religione. c. 3. „Nihil ad percipiendam veritatem magis impedit, quam vita libidinibus dedita et falſae imagines rerum ſenſibilium, quae nobis ab hoc ſenſibili mundo per corpus impreſſae varias opiniones erroresque generant." — Cf. haud inepte a Luthero dictum: *Oratio, meditatio, tentatio* faciunt Theologum." — Clodius *Allgem. Religionsl.* 149 ff. „*Nur durch ein göttliches Leben wird der Mensch Gottes inne.*" F. H. Jacobi.

b) *Anthropomorphismus* ad etymon accommodate recte ſic definitur, ut ſit ea cogitationum noſtrarum formularumque de Deo indoles, qua corporis humani figura aut membra aut actiones in Deum transferuntur, v. c. Ieſ. 57, 17. Ierem. 27, 5. Pſ. 33, 18. Luc. 1, 51. Iac. 5, 4., *Anthropopathia* ſ. *Anthropopathismus* ea, qua ſenſus et cupiditates humanae ei tribuuntur, v. c. Exod. 32, 14. Ier. 31, 20. Quod ſi proprie fit, damnandum, ſenſu metaphorico et analogico admittendum eſt. Ab aliis *Anthropomorphismus* in genere dicitur ea cogitationum noſtrarum formularumque indoles, qua humani et imperfecti aliquid ad Deum transfertur, quod ſi re vera Deo tribuimus, Anthrop. dicitur *dogmaticus* ſ. materialis, ſin ſenſu tantum ſymbolico atque analogico, prout mentis humanae imbecillitas poſtulat, ad Deum refertur, Anthr. vocatur *ſymbolicus* ſ. formalis vel *Anthropopathismus*. Reinhard *Dogm.* 98. Ei. *Moral.* I. §. 108. Alii aliter; cf. Stäudlin *Dogmatik und Dogmengeſchichte.* 197. Erſch u. Gruber *Encyklopädie.* *Art. Anthropomorphismus.* IV. 287 ſ.

§. 18.

Divisio theologiae.

Theologia, cuius variae rationes et partes, ı omnes satis commode, excogitatae sunt, ratione *fo* habita, sicut religio (§. 7.), est vel *naturalis* [a]) (tionalis, philosophica), quae divisa est in *puram* que *empiricam*, vel *positiva*, cuius species est theo gia *Christiana* eademque *revelata*, ad quam stricte dictam referri possunt: 1. theologia *biblica* [b]), q religionis doctrinam proponit e solis bibliis repetit 2. theologia *symbolica* s. ecclesiastica, quae in exp candis potissimum unius [c]) vel plurium [d]) ecclesiar symbolis s. formulis doctrinae publice receptis versat et dogmata atque praecepta inde derivanda illustr Ratione *argumenti* est vel *theoretica* (dogmatica §. 2 vel *practica* [e]) (moralis §. 3.). Ratione *methodi* vel *systematica* sensu stricto dicta, siquidem om theologia artis quandam formam induat necesse est, *popularis* [f]) (vel *acroamatica* vel *catechetica*). Quo sub theologiae voce universum theologicae eruditio ambitum comprehendimus, ad religionis doctrina subtiliter exponendam necessariae, omnis theologia c viditur 1. in theologiam *historicam*, quae fata religi nis et rei Christianae enarrat, 2. *exegeticam*, quae fontibus religionis doctrinae recte explicandis versatu 3. *systematicam*, s. theologiam stricte sic dictam, qu ipsam religionis doctrinam in systematis formam re git et cuius partes sunt theologia *dogmatica* et *moral* 4. *practicam*, sive de religionis doctrina publice tr denda institutionem, cuius quidem argumentum m xima ex parte ad aliarum disciplinarum ditionem pe tinet; sicut ars homiletica proprie pars est quaeda artis oratoriae [g]).

a) Theologiae *naturalis* nomine primus usus est Raymund de Sabunde, natione Hispanus, ineunte sec. XV., auct

libri, primum editi Daventriae 1487. fol., et *Theologia naturalis, sive liber creaturarum*, inscripti.

Scriptores, qui de theologia rationali exposuerunt, v. apud C. H. L. Pölitz *Encyklopädie der philosoph. Wissenschaften.* L. 1807. 455 ff. et K. G. Bretschneider *Entwickl. d. dogm. Begr.* 3. *A.* L. 1825. §. 22 ff. p. 147 ff. Post Christ. Wolf, qui primus exstitit auctor theol. naturalis methodo scientifica pertractatae. II. Voll. 4. L. 1736., prae ceteris laudandi sunt: H. S. Reimarus *Abhandlungen v. d. vornehmsten Wahrheiten d. natürl. Rel.* 1791. 6. *A.* Jerusalem *Betrachtungen üb. d. vornehmsten Wahrheiten der Rel.* Th. I. 1772. M. Mendelssohn *Morgenstunden.* Th. I. B. 1786. *Phädon.* 5. *A.* 1815. — Kant *Relig. innerh. d. Grenzen d. blossen Vernunft.* 2. *A.* 1794. K. H. Heydenreich *Betrachtungen üb. d. Philosophie d. natürl. Relig.* 1790. Ei. *Philosoph. Taschenbuch.* IV Bde. 1796. *Versuch einer neuen Theorie der Religionsphilosophie.* Germanien. 1797. L. H. Jacob *Allgem. Religion.* 1797. 2. *A.* 1801. J. H. Tieftrunk *Die Religion d. Mündigen.* B. 1800. II Bde. Fichte *Anweisung zum seligen Leben.* B. 1806. C. W. Snell *Versuch einer populären philos. Religionslehre.* Giessen. 1806. Kant *Vorles. üb. d. philos. Religionslehre.* L. 1817. — Gerlach *Religionsphilosophie.* H. 1818. Krug *Eusebiologie oder philos. Religionslehre.* Kgsb. 1819. Weise *Philos. Religionslehre.* Heid. 1820. Salat *Religionsphilosophie.* 2. *A.* Münch. 1821. Bouterwek *Rel. d. Vernunft.* Gött. 1824. — J. Berger *Gesch. d. Religionsphilosophie, od. Lehren u. Meinungen d. originellsten Denker aller Zeiten üb. Gott u. Religion.* B. 1800.

b) G. T. Zachariae *Bibl. Theologie.* Gött. 1771—74. IV Thle. 2. *A.* 1786. Vter Th. *von* J. C. Volborth. 1786. W. F. Hufnagel *Handb. d. bibl. Theologie.* Erl. 1785. II Thle. (G. L. Bauer) *Theol. des A. T.* L. 1796. Ei. *Bibl. Theol. des N. T.* L. 1800—2. IV Bde. Chr. F. Ammon *Bibl. Theol.* Erl. 1792. 2. *A.* 1801—2. III Thle. cf. Gabler *Neuestes theol. Journal.* Bd. X. 1802. 402 ff. H. H. Cludius *Uransichten d. Christenthums.* Altona. 1808. G. P. Chr. Kaiser *Die bibl. Theol. od. Judaismus u. Christianismus.* II Thle. 1813. 14. De Wette *Bibl. Dogmatik.* B. 1813. 2. *A.* 1818.

c) Io. Aug. Heinr. Tittmann Institutio symbolica ad sententiam ecclesiae evangelicae. L. 1811. — Theologia ecclesiastica et *orthodoxa*, vocabulo in ll. ff. haud obvio, nominata est, quatenus formulam publicam strenue tuetur. Τῆς ἑτεροδοξίας notio, quae pendet ab ὀρθοδοξίας notione, aliis temporibus aliter definita est. Heterodoxiae et ipsi haeresi semina

veri plerumque inesse easque successu temporis in orthodo abire posse, exemplum docet ipsius Iesu Christi et Apostolo itemque Lutheri, Calixti, Balth. Bekkeri, Sem aliorumque.

d) Planck *Abriss einer histor. Darstellung d. christl. Haup theien, nach ihren Grundbegriffen, Unterscheidungslehren deren prakt. Folgen.* 3. *A.* Gött. 1823. Phil. Marheine Institt. symbolicae. B. Ed. 2. 1825. Ei. *Christl. Symbolik.* Bd III. 1809—13. Winer *Comparative Darstellung des Le griffs d. verschiedenen christl. Kirchenpartheien, nebst voll digen Belegen aus den symbolischen Schriften derselben in Ursprache.* L. 1824. 4.

e) Theologiae *practicae* nomine a nonnullis ea vocata est d plina, quae, exuta scholastica forma, ex universo theolo complexu, quaecunque usui practico potissimum inservi adumbrat, additis simul de fine et de methodo institutionis pularis praeceptis. Val. Frid. Baur *Ueb. d. Verhältniss pract. Theologie zur wissenschaftl.* Tüb. 1811. — Griesb *Anleit. z. Studium d. populären Dogmat.* 4. *A.* Jen. 1789. P mer *Versuch einer prakt. Dogmatik.* L. 1792. J. H. Frit *Handb. d. prakt. Glaubenslehre der Christen.* Magd. III T 1816—20. Niemeyer *Populäre u. practische Theologie.* 6 H. 1823. — Klefeker *Lichtvolle Behandlung der Religi wahrheiten, das Hauptererforderniss eines guten Kanzelredn* Alton. 1822. 2. *A.* 1824.

f) Quod olim vocarunt theologiam *polemicam* s. antithetic theologiae sic dictae *theticae* s. dogmaticae oppositam, id r propriam sive singularem theologiae partem constituit, qui quum in omnibus disciplinis liceat dissentientium opinio impugnare vel refutare. Theologiae *polemicae* nomine p mus usus est Fridemannus Bechmann, theologus Ien sis, cuius theol. polem. cum praefatione Buddei prodiit nae 1710. 4.; Theologiae *elencticae*, quae ἀντιλέγοντας ἐλέγχ conatur (Tit. 1, 9.), Franc. Turretin, cuius *Institutio th logiae elencticae* saepius typis exscripta est, v. c. Lugd. Bat 1696. III Voll. 4.

g) Nösselt *Anweis. z. Bildung angehender Theologen.* H. 17 3. *A. herausg. v.* Niemeyer. H. 1818. II. p. 6 ss. J. E. C Schmidt *Theol. Encyklopädie.* Giess. 1811. p. 3. Plan *Theol. Encyklopädie.* Gött. 1813. Aliam theologiae partiti nem proposuit F. Schleiermacher *Kurze Darstellung theol. Studiums.* B. 1811.

Probata fuit olim Theologis ea ratio theologiae species discernendi, quae pendet a diversa subiectorum, quibus tribuitur, natura et conditione. Theologia ἀρχέτυπος, πρωτότυπος, *originalis*, soli Deo competit, ἔκτυπος, *originata*, est, qua spiritus finiti gaudent, angeli et homines. Distinguunt porro theol. *viatorum* i. e. hominum in statu terrestri versantium, et theol. *patriae* i. e. beatorum. Gerhard Loci theoll. T. II. p. 6. Quenstedt Theol. did. polem. I. 5 ff. Buddeus Institt. Theol. dogmat. p. 69.

§. 19.

Theologiae rationalis utilitas.

Usus eius multiplex in theologia Christiana cognoscenda ac diiudicanda eademque in artis formam redigenda (§. 15.) elucet *primum* ex ipsa indole religionis Christianae, principia et fundamenta illius supponentis eiusque studium commendantis Deut. 30, 11 ff. Ps. 8; 2 ff. 19, 2. Ierem. 31, 33. (Hebr. 8, 10.) Matth. 6, 26 ff. Act. 14, 15—17. 17, 24 ff. Rom. 1, 18. 10, 6 ff.; *tum* e mentis humanae natura, nihil assensu efficaci amplectentis, nisi quod legibus intellectus humani fuerit accommodatum; *deinde* ex analogia cuiusque disciplinae, quae, ut ordine certo exponatur, ad notiones et enuntiationes universales revocari debet; *denique* ex aevi nostri ingenio, partim *mysticismum* (§. 5.) et *misologiam* [a]) quandam prae se ferentis obsoletarumque opinionum patrocinium affectantis [b]), partim novum quendam *Gnosticismum* et *Scholasticismum* tuentis; partim *Syncretismo* [c]), adeoque *Cryptocatholicismo* indulgentis; quae vitia non nisi rationali theologia bene explorata atque stabilita evitari possunt, siquidem ea recte cognita sola veram exhibet normam, ad quam quaevis religio positiva et singulae eius partes exigi ac iudicari debent [d]).

a) Mosche Oratio de seculi nostri misologia. Lubecae. 1815. B. auctor, praeeunte Socrate (ap. Platon. Phaedon. c. 39. ed. Fischer) τῆς μισολογίας voce *odium* significavit *rationum* (s. argumentorum), quo fit, ut de veritate rationibus investi-

15, 14 ff. 34 ff. Io. 4, 23. 24. Rom. 2, 13. Iac. 2
Nullius enim dogmatis, teste f. f., pretium in se
est, sed unumquodque tantum habet dignitatis, qu
est eius cum virtute et vera pietate necessitudo et
iunctio, quantumque habet ad bene beateque vi
dum momenti.

a) Vocabulum δόγμα ex usu loquendi veterum est quodvis d
tum seu placitum [Cic. Quaest. acad. II. 9. Seneca Ep
similiter Clem. Al. Strom. VIII. 777. ed. Col. τὸ μὲν
ait, ἐστὶ κατάληψίς τις λογικὴ i. e. comprehensio, quae ra
fit, κατάληψις δὲ ἕξις καὶ συγκατάθεσις τῆς διανοίας (habit
assensio animi)]. Luc. 2, 1. Act. 17, 7. significat edictum, l
cretum imperatoris; Act. 16, 4. coll. 15, 20. δόγματα sunt
cita ab ecclesia sancita; hinc Eph. 2, 15. Col. 2, 14. de
s. instituta ad legem Mosaicam caerimonialem ritusque s
pertinentia; ubi tamen nonnulli, Theodoreto et Th
phylacto praeeuntibus, ἐν δόγμασι de religionis Christi
decretis interpretantur. Apud Patres eccl. δόγμα saepius
gulas propositiones ad religionis Chr. doctrinam pertine
vel sententias eorum de singulis religionis doctrinis desig
vel etiam universam doctrinam evangelicam, quemadmo
Orig. c. Cels. l. III. 125. Evangelistas et Apostolos διδασκ
τοῦ δόγματος simpliciter nominavit. Singularis huius
usus, quem eundem commendat Eulogius quidam, Arch
Alex., apud Photium cod. 230., exstat in Basil. M. l. de
ritu s. c. 27., ubi doctrinae Chr. duas partes distinguit, τὰ
ρύγματα s. fidei Chr. capita ἔγγραφα et sine ulla occultat
omnibus annuncianda et τὰ δόγματα, de ritibus certis pra
pta, quae ex non scripta Apostolorum traditione et ἐν μυστ
s. μυστικῶς in ecclesia conservantur i. e. obscuritate de i
stria involvuntur, ne eorum ratio ab omnibus perspici p
neve profanis sancta patefiant. Huc refert e. c. τῷ τύπῳ
σταυροῦ κατασημαίνεσθαι, τὸ πρὸς ἀνατολὰς τετράφθαι κατὰ
προςευχήν cet. Rectius Gregor. Nyss. ep. 6. omnem h
nis Christiani scientiam dividit εἰς τὸ ἠθικὸν μέρος, καὶ εἰς
μάτων ἀκρίβειαν, provocans quippe ad verba μαθητεύσατε c
ρεῖν πάντα (Matth. 28, 19. 20.), et dogmaticam religionis
tem, uti pervulgatum fuit in ecclesia vetere, ethicae lo
praeferens. Add. Cyrill. Hieros. Catech. IV. n. 2. ὁ
εὐσεβείας τρόπος ἐκ δύο τούτων συνέστηκε, δογμάτων εὐσεβῶν
πράξεων ἀγαθῶν. Suiceri Thes. Eccl. T. I. 932. (Sta
Symmikta. Th. I. 1802. 157 ff.) Usus nominis theologiae

maticae post Christoph. Matth. Pfaff (Institt. theol. dogmaticae et moralis. Tüb. 1720.) et Buddeum (Institt. theol. dogmaticae. L. 1724.) demum invaluit. Primus illo usus est J. B. Reinhard, Theol. Altdorf., in: Synopsi Theol. dogmat. 1659., quem secuti sunt Joach. Hildebrand. Helmst. 1692. et J. W. Jäger. 1715.

b) Cf. De Wette *Dogmatik d. ev. luth. Kirche.* 2. *A.* p. 16.

c) Böhme *Ueb. d. Verbindung d. Glaubens- u. Sittenlehre; Journal f. Prediger.* Halle. B. 47. St. 1.

§. 21.

Theologiae dogmaticae cum symbolica coniunctio.

Neque minus theologia Christiana dogmatica, quamvis simul formulam certae ecclesiae publicam, e libris eius symbolicis maxime repetendam [a]), respicere debet, cohaeret cum theologia symbolica (§. 18.), quae ipsius demonstrat, quomodo formula Lutherana nitatur, praeter symbola [b]) tria oecumenica dicta, libris symbolicis [c]): 1. *Confessione Augustana* immutata, Melanchthone conscripta et a. 1530 in Comitiis Augustanis, iussu Caroli V. Imp. Rom., ab ordinibus imperii, qui evangelicam doctrinam amplexi fuerant, exhibita; 2. *Apologia Confessionis Augustanae,* a Melanchthone conscripta et Confutationi theologorum pontificiorum opposita a. 1531; 3. *Articulis Smalcaldicis,* ab ipso Luthero compositis a. 1536, et in conventu Smalcaldiensi, ab ordinibus Evang. ecclesiae adiectis celebrato, m. Febr. a. 1537 exhibitis ibique a principibus probatis; 4. *Catechismo minore,* et *maiore,* qui non ecclesiae mandato, sed privato consilio Luthero conscripti et simul editi sunt a. 1529; 5. *Formula concordiae* per sex theologos, Iac. Andreae, Dav. Chytraeum, Mart. Chemnitium, Andr. Musculum, Christoph. Cornerum, Nicol. Selneccerum, Torgae a. 1576 conscripta, in coenobio Bergensi, prope Magdeburgum

velle aperte significet, pro summis ac peculiaribus placiti ac *norma confessionis* et *docendorum* habuisse, contra omnes historias, Patrum sententias, singulorum quoru hominum opiniones, lemmata, corollaria exclusisse. At haec possunt iis opponi: Neque ipsi librorum symb. auc neque principes ac magistratus, qui publice proposuerunt docendi normam, quidquam de istorum placitorum discr unquam monuerunt; neque, si cummaxime volueris, dist satis accurate poterunt res primariae a minus necessar tanto, quo illi libri cohaerent, singularium partium Itaque systema quoddam theologiae symbolicae s. ecclesia nulla alia via et ratione concinnari potest, nisi *universo* rum symb. argumento accurate explorato atque pro mento posito. Verum enim vero quum librorum symb. a res scripturam s. solam esse credendorum normam saepius tendant, quum s. s. effata, litteris indies magis excultis ctius intelligi ac diiudicari coepta sint et quum librorum s auctores nec singuli semper sibi constiterint, neque omn ter sese ubique convenerint: verae Chr. religionis *interp* tum demum esse possunt illi scriptores, ubi a scriptura s., q tum quidem nunc fieri potest ac debet, accuratius intell non recedunt. Quapropter fugienda est *symbololatria* nonnullis recentiorum theologorum probata, qui veterum cita novis commentis exornantes veteribusque formulis no quendam sensum temere subiicientes, universam religioni stitutionem ad theologiae symbolicae formulas, partim quatas, partim summo iure antiquandas, revocare stu Quod ut efficiant, iactant crepantque isti, parum quidem mores veri *Protestantismi*, summam ecclesiae quandam au ritatem, qua constans et immutabilis doctrina tanquam ce sima omnium seculorum norma sancita fuerit. Tantum abest, ut in singulis librorum symbolicorum decretis imm bilis totius ecclesiae persuasio ac confessio insit, ut celeber ecclesiae doctores, nec minus Laici, qui dicuntur, et ips qui praestantiam et immutabilitatem formulae ecclesiast falsis laudibus celebrant, vario modo ab eius argumento re serint ideoque valde incerta et ambigua et fuerit et sit ec siae auctoritas. Niemeyer *Popul. u. prakt. Theologie.* 6 p. XLII s. „*Unsere ältere Dogmatik ging von den Haupt- Beweisstellen der h. Schrift aus, und entwickelte aus ihnen Dogma. — Jetzt hört man immer und immer den Namen* ***Kirche*** *wiederholen, und von den ältern Lehrern dersel wird als lauter* ***Heiligen*** *in so unbedingten Lobsprüchen redet, dass nur der Name der Unfehlbarkeit noch übrig ist.*

Ge

Geist der Kirchenreformatoren ist diess wenigstens nicht geredet. Vielmehr dürfte ein ev. Theologe wohl fragen, was dann eigentlich mit dieser Kirche, deren Glauben wir unbedingt fest halten sollten, gemeint sey? Ob die uns ganz unbekannten Lehrer, welche die älteste Bekenntnissformel entworfen haben, die man ohne alle historische Basis die apostolische nennt? Ob die 300 Bischöfe, die zu Nicäa versammelt waren, und schon von dem ersten christl. Kaiser erinnert werden mussten, nicht um Worte zu streiten und über Unbegreifliches sich leidenschaftlich anzufeinden? Oder ob die Repräsentanten der christlichen Gemeine auf ökumenischen und provinciellen Concilien und Synoden, deren Decrete so oft in dem grellsten Widerspruch mit einander standen? Oder die Vff. des Augsb. Lehrbekenntnisses, oder der Concordienformel? Des Helvetischen Consensus, oder die Wortführer auf der Dordrechter Synode? — Mir will es wenigstens scheinen, als wenn ein unbefangenes Studium der Geschichte, von dem unter uns herrschend werdenden Idealisiren der Heiligkeit der alten Kirche, und der Vollkommenheit ihrer Glaubensformen, nothwendig zurückbringen, unsere Aufmerksamkeit vielmehr auf die Schriftlehre, als auf die statutarische Lehre einer Kirche hinlenken müsste."

c) Editiones librorum symbolic. prae ceteris laudandas curarunt Adam Rechenberg Concordia pia et unanimi consensu repetita confessio fidei et doctrinae Electorum, Principum, Ordinum Imperii eorundem Theologorum, qui Aug. conf. amplectuntur. L. 1678. Edit. noviss. 1742. Ch. Weiss *Christl. Concordienbuch, d. i. der Ev. Luth. Kirche symbol. Schriften.* 1739. 4. J. G. Walch *Christl. Concordienbuch — deutsch und lat., mit hist. Erläuterungen.* Jen. 1750. Mich. Weber Libri symb. eccl. ev.-Luth. accuratius edd. et animadverss. ac disputatt. illustrati. Vit. 1809. V. I. J. A. H. Tittmann Libri symb. eccl. ev. Ad fidem optimor. codd. rec. Misen. 1817. Paginae ed. Rechenb. in margine huius edit. adnotatae sunt.

d) Form. Conc. praefat. ad solid. decl. 632. Ed. Rechenb.

e) Art. Smalc. II. 2. p. 308. „Regulam habemus, ut videlicet verbum Dei condat articulos fidei, et praeterea nemo, ne Angelus quidem." Add. Form. Conc. Epitome. I. 572. „Sola sacra scriptura (cum Veteris, tum Novi Testamenti) iudex, norma et regula cognoscitur, ad quam, ceu ad Lydium lapidem, omnia dogmata exigenda sunt et iudicanda, an pia, an impia, an vera, an vero falsa sint. Cetera autem symbola (sc. ea, quae dicuntur oecumenica, Confessio Augustana non

mutata, Apologia, Artt. Smalcaldici et Catechismi Lu et alia scripta (sive Patrum sive Neotericorum) non ob auctoritatem iudicis: haec enim dignitas solis sacris debetur, sed duntaxat pro religione nostra *testimonium* eandemque explicant." 635. Itaque soli scripturae f. libris symbolicis, auctoritas *constitutiva*, quam dicunt, attribuitur; licet Formulae Conc. auctores illam sente professi sibi ipsi non constiterint. De Wette *Dogmat. luth. Kirche.* 45. — Cf. Bretschneider *Handb. d. Do* I. 2. *A.* 20 ff.

f) Libris symb. olim tribuebatur vis nomenque *normae primariae*, sed *secundariae;* sive, quod alii malunt, *no* sed professionis fidei; non normae *normantis*, sed *nor* Walch Breviar. Th. Symb. Gött. 1765. p. 7.

g) Corpus et Syntagma confessionum fidei, quae in divers gnis et nationibus Ecclesiarum nomine authentice *edita* celeberrimis conventibus exhibitae publicaque auctoritate probatae sunt. Genev. 1581. ed. auct. 1612 et 1654. Ba garten *Gesch. d. Religionspartheien.* H. 1766. p. 820 ff. M heinecke Institutt. symbolicae. B. 1812. p. 91 ff.

h) *Der Chur Brandenburg Reformationswerk: die drey* Conf nes *oder Glaubensbekenntnisse, welche in den Churf. Bran die Religion betreffenden* Edictis *zu beobachten befohlen wo* 1666. Col. Brand. 1695. 4.

CAPUT III.

DE THEOLOGIAE DOGMATIC SYSTEMATE RECTE COMPONENDO.

§. 22.

Summa fidei.

Quum recentiori aetate, utrum religionis Christia theoreticae doctrina omnino philosophiae modo et a exponi possit, et cuinam principio ac fundamento superstrui debeat, quaesitum et simul difficillimum dicatum sit, dogmatices, partim *historica* et *posi* partim *philosophica* decreta complectentis, syste

**omnibus numeris absolutum effingere [a]): in eo ac-
quiescendum esse videtur, ut notiones et propositiones
quaedam universales, e libris sacris erutae, huic theo-
logiae parti tanquam fundamenta supponantur et secun-
dum methodum *syntheticam* et *analyticam* [b]) recte ex-
plicentur. Propositiones illae ad unam quandam revo-
cari possint sententiam primariam, quae dogmatices
christianae vel *fidei summam* seu *summum principium
materiale* (*Hauptinhalt*) exhibeat, ab antiquioribus
quidem ecclesiae evang. theologis nondum quaesitum,
recentioribus aliis alia ratione propositum [c]). Quod,
ad ecclesiae evangelicae formulam in libris symboli-
cis expressam accommodate concinnatum fuerit, ita se
habet: *Deus trinunus generi humano per peccatum ori-
ginis penitus depravato et miseriae aeternae obnoxio per
Iesum Chr. θεάνθρωπον, morte expiatoria defunctum,
viam et rationem patefecit, qua homines per fidem in
morte illa vicaria collocatam, adiuvante spiritu s.,
gratiam Dei et salutem aeternam amissam recuperare
possint* [d]). Sin autem e solis N. T. libris ss. repetie-
ris eiusmodi principium, hoc fere erit: *Deus rerum
omnium auctor atque gubernator sanctissimus* (1 Petr.
1, 15. 16.), *et benignissimus* (Io. 3, 16. Tit. 2, 11.),
*omnibus hominibus per Iesum Christum viam et ratio-
nem patefecit, qua, summo honestatis studio pio Deo
probati* (Matth. 4, 17. 5, 48. 7, 21. 25, 34 ss. Luc.
14, 47. Io. 3, 5. 6. 4, 24. Rom. 5, 11. 12, 1. 1 Cor.
13, 13. 2 Cor. 5, 17. 18. Tit. 2, 14.), *salutem aeter-
nam adipisci possint* [e]). (Io. 17, 3. 1 Tim. 2, 4.) Qui-
bus positis universae theologiae dogmaticae quatuor par-
tes recte constituuntur: *Bibliologia sacra, Theologia*
strictissime sic dicta, *Soterologia*, quae et hominum et
servatoris conditionem ac relationem mutuam adum-
brat, et *Eschatologia*. A summo illo dogmatices princi-
pio *materiali* recte distinguitur eiusdem summum prin-
cipium *formale*, s. sententia quaedam certam aliquam
normam exhibens, a qua quaeque religionis decreta**

pendere ſtatuimus. Quae ſi ad doctrinae eccleſia formulam conſtitui debet, alia nulla eſſe poteſt, haec: ſententia ſcilicet *de univerſo ſcripturae ſ. a mento, quod modo ſupernaturali a Deo revelatum creditur.* Doctrinae vero purioris e N. T. ll. ſſ. rep dae principium *formale* eſt *idea Dei ut creatoris* (14, 15.) *ac moderatoris rerum univerſitatis ſancti* qualis ex ipſa legis moralis conſcientia menti noſtr ſita (§. 2.), adſtipulante ſcriptura ſ. (Deut. 32, 4. M 5, 48. 19, 17. Act. 10, 35. Eph. 4, 24. 1 Petr. 1. 16.), cognoſcitur. Singula dogmata ab hoc prin ita pendent, ut, quaecunque ei repugnant, eo ip dogmatices purioris ſyſtemate ſecludi debeant.

a) Beck Commentt. 178. Dogmatices ſyſtema, non ſicut plinam ſtricte ſic dictam philoſophicam, e ſummo quodam eipio exſtrui poſſe, argumenti eius varietas ſatis luculente monſtrat. Stäudlin *Dogm. u. Dogmengeſch.* 58. Ei. *zur Kritik d. Syſtems d. Chr. Rel.* 270 ff. 302 ff. Cf. Ga *Journal für auserleſ. theol. Lit.* V. p. 3. 10. „*Verdient chriſtlich-theologiſcher Lehrbegriff wirklich den Namen Syſtemes?*" — Schröter u. Klein *Für Chriſtenth. u. tesgel.* B. II. H. 3. 1819. 387 ff. *Briefwechſel üb. den alt neuen Glauben.*

b) Ordo, quem cogitando ſequimur, *methodus* nuncupatur. fert igitur methodus pro diverſitate regulae, ad quam ille eſt compoſitus. Iam ſi hanc regulam ſequitur, ut p cedant ſemper, quae ſequentium rationem, qua nimirum clara vel certa fiant, continent, methodus *ſynthetica* dici Inverſa via methodus incedit *analytica.* Paucis, meth. *thetica* eſt a rationibus ad conſectaria progreſſus, *analyt* ab his ad illas regreſſus. Diiudicentur methodi olim a t logis adhibitae *Ariſtotelico-ſcholaſtica*, vel *analytica*, vel *thetica*, *foederalis*, *comparativa*, *biblica*, et meth. tracta ſingulis doctrinis adhibitae *cauſalis*, *mathematico-demonſ tiva*, et recentiores, meth. *hiſtorica*, *critica*, al. Budde Iſagoge hiſtorico-theologica ad theol. univerſam. L. 1727 p. 426 ff. Heinrich *Verſ. einer Geſch. d. verſchied. Lehrar d. chriſtl. Glaubenswahrheiten.* L. 1790. p. 220 ff. Stäud *Ideen* —. 343 ff. — Melanchthon Loci theol. introd Opp. V. I. Viteb. p. 130. 148. „In doctrina eccleſiae tant ordo quaeritur, non illa methodus demonſtrativa."

c) Heinrich libr. I. Ammon *Ausf. Unterr. in d. Chr. Glaubensl.* 279 ff. Cf. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* I. 713 ff. Summum aliquod principium a sensu communi aut ab *eudaemonismo* ductum rationibus satis firmis stabiliri nequit. Reinhard de notione felicitatis humanae ad iudicium de placitis religionis Chr. parum idonea. Opusc. V. I. 428.

d) Bretschneider *Handb. d. Dogmatik d. ev. Luth. Kirche.* I. 2. A. §. 9. p. 53 ff.

e) Religionis Christianae institutum, quippe quod hominibus primum admotum fuit, qui, a recta Deum colendi ratione varie aberrando, iram atque inimicitiam Dei sibi contraxisse putabantur, et variis de necessitate certarum expiationum commentis imbuti erant, in libris ss. saepius describitur tanquam homines cum Deo reconcilians eosque in gratiam eius reducens. Unde theologi nonnulli recentiores summum universae religionis doctrinae biblicae principium in notione *reconciliationis*, s. *redemtionis*, s. *expiationis* (*Erlösung*, *Versöhnung*) ponendum esse opinati sunt. V. prae aliis De Wette *Ueb. Religion u. Theol.* 178. 2. *A.* 207. Ei. *Bibl. Dogm.* §. 229. Schleiermacher *Der christl. Glaube.* I. 80 ff. Verum quum hanc notionem non tam ab ipso Iesu Christo, qui quidem doctrinae suae summam ad studium similitudinis cum Deo (Matth. 5, 48. Io. 4, 24.) τὴν μετάνοιαν (Matth. 4, 17. 11, 20. Marc. 1, 14. 15. Luc. 10, 25—28. 13, 35. 24, 47. al.) et τὸ σώζεσθαι (Matth. 18, 11. 19, 24. 25. coll. Marc. 10, 26. 12, 29—34. 16, 16. Luc. 8, 12. 19, 10. Io. 3, 17. 5, 34. al. Add. 1 Tim. 2, 4.) sive τὴν ζωὴν αἰώνιον (Matth. 19, 29. Marc. 10, 17. Io. 3, 15. 4, 15. 17, 3.) refert, sed ab Apostolis post fata ipsius demum propositam reperiamus (§. 137.); in summo quodam doctrinae Chr. principio enunciando gravissima illa effatorum Iesu ipsius momenta potius respicienda duximus. Quapropter notionem istam *reconciliationis* s. *redemtionis* non nisi *morali* quodam sensu puriori religionis Chr. doctrinae substruere licet.

§. 23.

Articuli fidei.

Singula capita, quibus doctrina Christiana theoretica continetur, *articuli fidei* (ἄρθρα τῆς πίστεως) dicti, I. ratione habita *fontis*, unde petuntur, s. principii cognoscendi, sunt vel *puri* (positivi), quorum notitia e sola scriptura sacra hauriri potest, v. c. do-

ctrina de Iesu Christo, huius religionis auctore, *mixti* (rationales), qui non modo e libris sacris, etiam e theologia naturali cognosci possunt, e. c. ctrina de providentia; II. ratione *argumenti*, qu fidei Christianae fundamento [a]) vel propius abest longius, vocantur: 1. *fundamentales*, qui salva gionis integritate tolli nequeunt, *a*) *primarii* s. co tutivi, doctrinae religionis Christianae directe nec riae, v. c. de Deo spiritu perfectissimo spirituali m colendo (Io. 4, 24.), per Iesum Christum homines salutem aeternam perducente (Io. 17, 3.), b) *secu rii* s. consecutivi, qui propiore aut remotiore nexu illis cohaerent [b]), e. c. doctrina de angelis; 2. *non damentales* s. illustrantes, qui salva religionis int tate tolli possunt, e. c. doctrina de peccato angeloru In constituendis articulis fidei Christianae fundam libus probe dignoscantur articuli dicti *absolute* fu mentales, h. e. e solis bibliis repetiti et *relative* fu mentales, h. e. e formula ecclesiae alicuius publica rivati [c]). Neque minus investigetur: quaenam pr sitiones fundamentales biblicae propriis singulorum s ptorum ss. iudiciis et temporis ac locorum ration rectius accenseantur, quam universae religionis doc nae puriori, cuius fundamenta ex Iesu ipsius effatis neralibus sanae rationi optime accommodatis recte er fuerint. Quibus perpensis, dogmatices expositioni strae, ad partes eiusdem accommodate, non nisi fidei articulos supponemus fundamentales, et quid primarios, scilicet *doctrinam de scriptura sacra r gionis Christianae fonte*; *de Deo rerum universita creatore et moderatore sanctissimo eoque benignissim de Iesu Christo hominum sospitatore* s. *sotere*; et *animi immortalitate eiusque conditione post mortem m ribus huius vitae congrua*; quibus alios quosdam ta quam secundarios articulos addere licet.

a) Depromta est haec vox ex iis N. T. locis, in quibus vel el menta doctrinae nominantur θεμέλιος Hebr. 6, 1. Rom. 15, 2

1 Cor. 3, 10. (Doederlein Instit. Theologi Christ. Ed. 6. I. 61 ff.), vel doctrina ab ipso Iesu Christo 1 Cor. 3, 11. et ab apostolis vere tradita. Eph. 2, 20. Post Nicol. Hunnium (vid. eiusd. *Διάσκεψις* de fundamentali dissensu doctrinae Lutheranae et Calvinianae. Vit. 1626.), qui *triplex* fidei fundamentum proposuerat, *personale* s. substantiale (Christum), *organicum* (scripturam s.) et *dogmaticum* (articulos fundamentales), alii duplex statuerunt *fundamentum fidei*, alterum *dogmaticum* s. doctrinale, h. e. ipsam doctrinam revelatam in libris sacris traditam eiusque auctoritatem divinam, alterum *reale*, h. e. meritum Christi universum, quod fide apprehensum salutis aeternae homines participes reddit. Hinc patet, quomodo dicatur, fundamentum dogmaticum ad fidem *quae*, reale ad fidem, *qua* creditur, referri. Walch Breviarium theol. dogmaticae. 52 ff. Nos quidem fundamentum fidei (*Glaubensgrund*, *Grundlehre des Christl. Glaubens*) unum idemque ac summam fidei (§. 22.) esse sumimus.

b) Morus Epit. Th. Chr. p. 12.

c) Studium discrimina illa, a Nic. Hunnio primum proposita recte constituendi et constituta defendendi plurimum exercuit theologos seculi XVII. et XVIII. (Walch *Religionsstreitigkeiten d. ev. Kirche.* T. IV. 658 ff.) Vulgo *fundamentales*, praeeunte Hunnio, olim ita definiebant: qui salva fide et salute ignorari non possunt; *primarios* ita, qui salva fide et salute nec ignorari, nec negari possunt: *secundarios* ita, qui ignorari salva salute possunt, sed cogniti semel non debent negari. Calov. Systema locor. theol. V. I. 774. Musaeus Introductio in theol. Jen. 1678. 162 ff. Quenstedt Theol. did. polem. I. 242. Baier Compend. theol. posit. 42 ff. Buddeus Comp. inst. theol. dogm. 25 ff. Ed. Walch. (cf. Reinhard *Dogm.* 33 ff.); at perperam, quia salus aeterna minime pendet a persuasione quadam *theoretica*, sed a fide, quam Deo habemus, *practica*, i. e. a vera virtute Deo probata. Matth. 7, 21. Io. 4, 23. 24. 7, 17. Act. 10, 35. Rom. 2, 12 ff. 12, 2. 3. Gal. 5, 6. Quare theologi recentiores fere omnes finitiones istas improbaverunt, ipse Morus Epit. Theol. Christ. 13., et alii alios proposuerunt articulos fundamentales. Ammon *Ausf. Unterr. in d. Chr. Gl.* 273 ff. (Fuhrmann) *Die Aufhellungen in der Chr. Glaubensl.* I. 781 ff. Henke *Magaz.* B. IV. 433 ff. *Ueb. die Rangordnung d. Chr. Religionslehren nach der Eintheil.* in Art. f. fund. et non fund., primarios et secundarios.

d) Reinhard *Dogm.* 34. Cf. Form. Conc. Solid. decl. Art. III. 683. Ed. Rechenberg. „Articulus *de justitia fidei* praeci-

puus est (ut Apologia loquitur Art. II. 60.) in tota do[c] Christiana, sine quo conscientiae perturbatae nullam [v] et firmam consolationem habere, aut divitias gratiae C[hristi] recte agnoscere possunt. Id D. Lutherus suo etiam [testi]monio confirmavit, quum inquit: Si unicus hic articulu[s sin]cerus permanserit, etiam Christiana ecclesia sincera, co[ncors] et sine omnibus sectis permanet: sin vero corrumpitur, [im]possibile est, ut uni errori aut fanatico spiritui recte ob[vi]ri possit." Cf. §§. 154. 155.

§. 24.

Analogia fidei et scripturae s.

Ea singulorum fidei articulorum, qui in libris clare docentur, ad se invicem relatio, qua, rem[ota] quavis inter singulas doctrinas repugnantia, artic[uli] ipsi se mutuo illustrant, determinant atque *confirm[ant]* vocatur *analogia fidei* a), nomine ex Rom. 12, 6. [n] recte ducto. Nititur consensio illa articulorum *ana[lo]gia scripturae s.* seu ea singulorum eius effatorum in[ter] se consensione, qua alia aliis dictis illustrantur, co[n]stituuntur et confirmantur, ita, ut minus clara et m[a]nifesta diiudicentur e perspicuis et evidentibus b). A[na]logia fidei et anal. scripturae s. ita inter se differu[nt] ut illa ad nonnulla scripturae s. loca, quippe dogm[a]tica, referatur, haec ad omnia cuiuscunque argumen[ti]. Summa quaedam doctrinae Christianae ex clarissim[is] scripturae s. locis collecta, ab aliis *analogiae fidei* n[o]mine dicta, ab aliis rectius *regula fidei* nominata est c) et ea scripturae s. loca, quae vel disertis verbis (*κα[τὰ] τὸ ῥητόν*) placita quaedam continent, vel sic, ut ea r[e]cte ratiocinando e dictis illis possint elici (*κατὰ διάνοιαν*) vocantur *dicta probantia* d). Quaecunque scriptoru[m] sacrorum effata religionis Christianae dogma aliquo[d] perspicue enunciant, *classica* dicta e) (loci classici, se[des] des doctrinarum) nominantur, sicut universa de iis in[sti]stitutio *topices* f) nomine appellata est. In deligendi[s] dictis probantibus videndum est, ne quid dubiae lectio[nis]

is, v. c. 1 Io. 5, 7., aut incertae interpretationis, v. c. Rom. 9, 5. al., proferatur.

a) Baumgarten *Glaubenslehre.* I. 44 ff. Ei. *Polem.* III. 50 ff. 507 ff. Monuerat iam Lutherus: „*Nicht von den einfältigen Worten der Schrift zu weichen, es zwinge ihn denn irgend ein Artikel des Glaubens, daſs man es müſſe anders verſtehn, denn die Worte lauten.*" Opp. III. 25. ed. Walch. — Analogia iſta fidei non eadem eſt ac *regula veritatis* (*κανὼν ἀληθείας ἀκλινής*) ab Irenaeo (adv. haereſ. I. c. 1. 19. p. 114. III. 2. p. 250. ed. Pariſ. 1675. cf. Clem. Al. Strom. VII. 756. ed. Col.), aut *regula fidei*, a Tertulliano (de praeſcriptt. adverſ. haeret. c. 12—20. et aliis locis, vid. Schütz Diſſ. de regula fidei apud Tertullianum. Jen. 1781. 4.) commemorata, qua deſignatur complexus doctrinarum praecipuarum ab Apoſtolis non ſolum ſcriptis, ſed *ore* traditarum et in eccleſia publice receptarum, ad ſimilitudinem Symb. Apoſtolici concinnatus ab Iren. I. 2. et Tert. de virginib. velandis I. c. 1. (Schröckh *Kirchengeſch.* IX. 96 ff. Münſcher *Dogmengeſch.* I. 246 ff. 561 ff.); nec minus illa differt a *regula pietatis*, iniuſta et indigna quaevis a Deo removente ſecundum eccleſiae catholicae auctoritatem, quam regulam Auguſtinus commendat ll. de praedeſt. et gratia c. 1., contra epiſtolam Manichaei, quam vocant, fundamenti. c. 5. Add. Ep. 76. ad Hieronym. „Ego — nullum eorum (librorum canonicorum) auctorem ſcribendo aliquid erraſſe, firmiſſime credo; at ſi aliquid in eis offendero literis, quod videatur contrarium veritati, nihil aliud, quam vel mendoſum eſſe codicem, vel interpretem non aſſecutum eſſe, quod dictum eſt, vel me minime intellexiſſe, non ambigam."

b) Apolog. Conf. Aug. Art. XIII. 290. — „iuxta regulam, hoc eſt, iuxta ſcripturas certas et claras, non contra regulam, ſeu contra ſcripturas interpretari convenit."

c) Notiones *analogiae fidei*, ad quam inde a ſec. XVII theologi eccleſiae Luth., quo certius Fanaticorum et Pontificiorum de ſufficientia ſcripturae ſ. dubitationes repellerent, ſtrenue provocaverunt, et *regulae* fidei ſaepiſſime confunduntur, ita, ut per *analogiam fidei* (*obiective* dictae) non ſolum proprietas quaedam, conſenſus nimirum doctrinae ſeu congruentia credendorum, ſed etiam ſumma ipſa doctrinae Chriſtianae ſibi conſentiens perſpicue cognita, quatenus tanquam regula de ſententiis minus perſpicuis iudicandi ſpectatur, vulgo ſignificata ſit. Rectius tamen analogia ad uſum veterum Graecorum et Latinorum accommodate (Quinctil. inſt. or. I. c. 6.)

de ratione five proportione quadam dicitur. Cf. Gerh Loc. theol. 53. „Regula fidei eft fumma quaedam coel doctrinae ex apertiffimis fcripturae locis collecta." 54. perfpicuis fcripturae locis colligitur regula fidei, ad quam liquorum expofitio conformanda. Ac fi vel maxime prop et genuinum omnium locorum fenfum non affequamur, ta fufficit nihil contra *fidei ἀναλογίαν* in illis interpretandis ferre." Hollaz Examen theologic. Ed. R. Teller. p. „Anal. f. eft harmonia dictorum bibliorum, five eft typu ctrinae, claris et perfpicuis teftimoniis fcripturae fuper ctua." — Baumgarten *Glaubensl.* I. 44. „Nexus, q ticuli fidei tam inter fe, quam cum fine fuo cohaerent, i exinde enata *relatio* eorundem ad fe invicem vocatur ana fidei, — quae requirit primo, ut omnes doctrinae fint ho geneae, feu tam commune principium quam finem eund habeant, fecundo ut fe invicem determinent, atque te fuum fingulae locum f. ordinem occupent." Carpov. Th dogm. I. 240. „Nexus veritatum ad falutem neceffariarum ditur anal. fid. Nexus autem eft — ea veritatum ad fe invi *relatio*, ut una contineat in fe alterius rationem." Budd Inftitutt. Th. dogm. 47. *ἀναλογίαν τῆς πίστεως* nexum, conc tum et fummam nominat praecipuorum doctrinae facrae c tum, feu articulorum fundamentalium, qui arctiffimo inter vinculo connexi, normam velut ac regulam conftituant, quam cuncta exploranda fint, atque exigenda. — Mor Epit. Th. Chr. 14. „Summa illarum propofitionum, eviden et perfpicue exftantium in Scr. f. nominatur analogia doc nae (*πίστεως*), quatenus eft norma iudicandi de ceteris, et luti typus doctrinae." Reinhard *Dogm.* 35. „Analogia fi eft fumma religionis, in fcripturis tam evidenter tradita, omnibus manifefta fit."

d) Cf. Origen. c. Celf. VII. 20. V. I. p. 708. ed. De la Ru *Φαμὲν τοίνυν, ὅτι ὁ νόμος διττός ἐστιν· ὁ μέν τις πρὸς ῥη ὁ δὲ πρὸς διάνοιαν, ὡς καὶ τῶν πρὸ ἡμῶν τινες ἐδίδαξαν. ᾧ ἀκολούθως καὶ ὁ Παῦλος τὸ μὲν γράμμα εἶπεν ἀποκτεῖ ὅπερ ἴσον ἐστὶ τῷ πρὸς τὸ ῥητόν· τὸ δὲ πνεῦμα ζωοποιεῖν, ὃ ἰσοδυναμεῖ τῷ πρὸς διάνοιαν.*

e) (G. L. Bauer) Dicta claffica V. T. notis illuftrata. L. 17 II Voll. (W. D. Fuhrmann) *Exeg. Handb. f. d. bibl. Bew ftellen in der Dogmatik.* T. I. L. 1795. T. II. Abth. 1. 1802. Bretfchneider *Handb. d. Dogm.* I. 280 ff.

f) Hyperius Topica theologia. Bafil. 1573. Teller Topi fcripturae, in Opufcc. varii argum. Frcf. ad V. 1780.

§. 25.

Continuatio.

In constituenda demonstrandaque analogia scripturae s. omni modo fugienda est quaecunque librorum ss. interpretatio allegorica, sensum inferens, non efferens, qualis iam a Philone [a]), Origene [b]), et nostris temporibus, alia quidem forma, a Kantio [c]), Fichtio [d]) aliisque commendata est. Strenue contra tuenda atque sequenda est explicandi ratio grammatico-historica [e]), unice vera optimisque interpretibus probata [f]), quae, sicut in quovis alio vetere scriptore, non nisi levi sui ingenium referente, recte initur ad verum eius sensum inveniendum, ita unam eam ostendit viam, qua ad scripturam s. probe intelligendam pervenire possimus. Accedit, quod scriptores ss. nusquam se occultum quendam sensum allegoricum verbis ab ipsis prolatis subiecisse professi sunt. Quodsi vero hac via ingredientibus nobis non omnium scripturae s. dictorum consensum absolutum atque perfectum agnoscere licet, adeo, ut potius varios de dogmatibus quibusdam doctrinae *typos* (τρόπους παιδείας) inveniamus [g]), quos scriptores ss., non omnino sibi constantes, Deo ipso permittente, quasi ad ingenia lectorum exercenda, proposuerint, et quorum alii notiones ac sententias Christi aetate divulgatas eidemque satis accommodatas referunt, alii puriorem religionis doctrinam exhibent, omnibus omnium temporum hominibus probandam; ut porro multa reperiamus explicatu difficillima, imo nonnulla, quae ipse Origenes οὐκ ἀληθῆ, ἄλογα, καὶ ἀδύνατα dicere haud dubitavit [h]): eorum potissimum analogiam et consensionem studiose anquirere debemus, quae, per se satis perspicua, vere divini sunt argumenti; quatenus scilicet cum vera numinis atque virtutis idea menti nostrae a Deo insita [i]) et per Christum Apostolosque confirmata (Io. 4, 24. Act. 17, 27. Rom. 2, 14. 15. 1 Petr. 1, 15.) et cum religionis omnibus omnium tem-

porum hominibus destinatae (Matth. 28, 18. 19.) dole bene conveniunt, aut historica atque symbo quadam ratione, ad rudiorum potissimum ingenioi captum accommodata, verae religionis ideas apte umbrant k). Quum enim theologi omni tempore stra in eo elaboraverint, ut diversos illos doctrinae pos qualescunque inter se conciliarent, ad systema tentiarum dogmaticarum omnibus numeris absolu inde exstruendum, non est, quod religioni nobis camus, eos iam discernere atque separare, et, non puriores doctrinae typum sequendo, reliquorum ex incultioris notionibus repetendorum usu tantum sy bolico conservato, novum aliquod systema propone quod, eodem iure ac vetus illud, et ipsum positi dicere licet, quatenus scilicet argumentum eius auc ritate divina *interna*, i. e. sanae rationis, divinae ritatis luce collustratae, assensu comprobatum, in bitatis etiam scripturae s. effatis, tanquam auctorit divina *externa* confirmatur. Sic hominibus cultio bus, quibus veritas ipsa per se accepta est, aeque incultioribus, quos non nisi externa quaedam aucto tas movet, bene consulitur. Dolendum quidem e non de omnibus, quae in Evangeliis Iesu Christo t buuntur, effatis satis constare, an recte in eum coll sint; nonnulla enim aperte inter se pugnantia facile s spicionem movent, ea non ab uno eodemque aucto sapientissimo profecta esse. Nihilominus satis mul exstant, e quibus verior divini huius doctoris doctri missis quaecunque speciem atque ingenium aevi rudi ris prae se ferunt, cognosci ideaeque aeternum valit rae universales ad purioris eius doctrinae systema al quod concinnandum repeti possint l). Verum si qu quaerat, quonam iure nos puriorem tantum doctr nae biblicae normam pro vere divina et unice nob sequenda habeamus, provocamus ad mentis human indolem (§§. 11. 12.), qua ad cognitionem rerum pe fectiorem sibi comparandam eamque semel intellectar

irenue defendendam neceſſario ducitur, ad diſerta Ieſu hriſti ipſius (Matth. 9, 16. 17.) et Apoſtolorum effata §. 27.), et ad exemplum diſciplinae noſtrae evangeicae inſtauratorum, qui ſcripturam ſ. recte explicanlam pro unico doctrinae fundamento poſuerunt, et, on omnia ſe penitus abſolviſſe libere profeſſi, veram *Proteſtantismi* indolem univerſam quidem bene adumbraverunt, ſed ſingulas doctrinas poſteris rectius conſtituendas reliquerunt. Ceterum in ſ. codice interpretando hoc agamus, ut explicationi grammatico-hiſtoicae pium animum adiungamus et verum ſcriptoris ſ. enſum bene exploratum, quoad eius fieri poſſit, ad uſum noſtrum transferamus; neque immemores ſimus livinae illius providentiae, quae in quavis cognitione hominibus vel impertienda vel deneganda conſilium ſequitur ſapientiſſimum, et, licet nos lateat, pia mente venerandum.

a) Quod Deus immutabilis. p. 301. 2. De linguarum confuſione. 339. 40. De ſomniis. I. 599. 600. al. Stahl *Philo's Lehrbegriff*; in Eichhorn *Bibl. der bibl. Lit.* IV. 792 ſſ. Henr. Planck Commentatio de principiis et cauſſis interpretationis Philonianae allegoricae. Gott. 1806. Omnino e ſcriptis Philonis, qui recte dicitur praecipuus auctor, ex quo doctrina religionis et formulae theologicae inter Graecos Iudaeos, tempore religionis Chr. naſcentis, uſurpatae poſſint cognoſci, etiam ratio V. T. loca interpretandi in N. T. libris adhibita ſatis illuſtratur.

b) *Περὶ ἀρχῶν*. l. IV. §. 1—8. 12 ſſ. — Similiter Auguſtinus interpretationem librorum ſſ. allegoricam et myſticam ſaepius commendavit, „quidquid in ſermone divino neque ad morum honeſtatem, neque ad fidei veritatem propria referri poteſt, figuratum eſſe" cenſens. De doctrina Chriſtiana. II. c. 53. J. G. Roſenmüller Hiſt. interpretationis librorum ſſ. P. I. Hildburgh. 1795. Flügge *Verſ. einer Geſch. d. theol. Wiſſenſchaften.* I. 551 ſſ. II. 249 ſ. Meyer *Geſch. d. Schrifterklärung.* I. Gött. 1802. 41 ſſ.

c) *Religion innerhalb d. Grenzen d. Vernunft.* 149 ſſ.

d) *Anweiſung zum ſeligen Leben.* B. 1806. 157 ſſ.

e) Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. 260 ff. Ei. *Entw. d. dogm. Begr.* 347 ff. Lutherus et antiquissimi eccl. l theologi, inprimis Gerhardus (Loc. theol. I. c. 25. p. scripturae s. unum sensum ex linguae indole et orationis r adiuvante spiritu s., eruendum tribuerunt, sensum *liter s. verbalem*, vel *proprium* vel *figuratum* s. *tropicum*. C vius, Quenstedtius, Hollazius praeter illum se etiam *mysticum* s. *spiritualem* libris ss. inesse voluerunt, q quidem spiritus s. non diserte verbis subiecerit, ex quo t *spiritualis* quaedam *applicatio* s. accommodatio dicti alic oriri possit. Baumgartenius, Baierus, Buddeu al. primum quidem in sensum verbalem, tum vero in m cum illum inquirendum statuerunt et hunc quidem esse t cem, *typicum* (§. 13.), *allegoricum*, qui rebus externis et bilibus tanquam imagine coelestes et spirituales adumbret *parabolicum*, ubi praeter id, quod parabola docet, casus iusdam futuri insit significatio. Sic, qui in latrones inci significat genus humanum peccato depravatum, Samarita Christum. Ernestius demum et Semlerus, quorum *grammaticam*, hic *historicam* commendabat interpretandi tionem, arbitrariam illam abrogarunt, adstipulantibus opti interpretibus. Bretschneider *Die hist.-dogmat. Ausleg des N. T.* L. 1806. D. K. A. G. Keil *Lehrbuch d. Hermene des N. T. nach Grundsätzen d. grammatisch-histor. Interp* L. 1810. 7 ff. Keil u. Tzschirner *Analekten für d. Stud. exeget. u. systemat. Theol.* B. I. St. 1. *Vertheidigung d. gra mat. hist. Interpret. d. Bücher des N. T. gegen die neuerlich der sie erregten Zweifel u. ihr gemachten Vorwürfe*, v. D. Ke p. 47 ff. Ei. Opuscula acad. ad N. T. interpretationem gra matico-histor. et theol. chr. origines pertinentia. Ed. Gol horn. L. 1821. N. III. p. 84 ff. XIII. p. 377 ff. Omnino i *terpretari* scriptorem aliquem nil aliud est, quam docer quamnam sententiam ille singulis libri sui verbis dicendiq formulis subiecerit, vel efficere, ut alter librum eius lege eadem cogitet, quae ipse scribens cogitavit; id quod fit tu lingua scriptoris, tum περιστάσεσιν historiae subiacentibu quae ad scriptorem et ad tempus, quo scripsit, pertinen bene cognitis. Cf. quae commentatus est Stäudlin Pr. de in terpretatione librorum N. T. historica non unice vera. Got 1807. 4. et in l.: Ammon u. Bertholdt *Krit. Journal d neuesten theol. Lit.* B. I. St. 4. 1814. B. II. St. 1. de sublimior aliqua seu philosophica libros ss. explicandi ratione, quae tamen nisi prius recte adhibita grammatico-historica illa interpreta tione, admitti nequit. Idem fere statuendum est de interpre

tandi ratione, quam commendavit F. G. Germar *Die panharmonische Interpretation der h. Schr.* Schlesw. 1821. p. 564 ff. — Interpretationem quandam *typicam* et *allegoricam* cum historico-grammatica coniungendam denuo commendavit H. Olshausen *Ein Wort über tiefern Schriftsinn.* Königsb. 1824. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1825. Nr. 510. In interpretandis ll. ff. saepius in eo peccatum esse videtur, quod discrimen inter *explicationem* veri scriptoris sensus et inter *applicationem* s. accommodationem eiusdem neglectum est.

f) V. prae ceteris J. A. Ernesti Diss. pro grammat. interpret. ll. ff. (Opp. phil. et crit. ed. 2. p. 225 ff.) „Falsum est, modum interpretandi a rebus ita adfici, ut in alia re alia interpretandi ratio esse debeat. — Quodsi rerum diversitas diversam desideraret interpretationem, necessarium foret, ut tot essent interpretationum genera, quot rerum, quo nihil dici stultius potest." Cf. F. A. Wolf *Darstellung der Alterthumswissensch.*; in *Mus. d. A. W.* T. I. P. I. 37 ff. et quos laudat Friedemann in Pr. supra l. p. 16. Add. Gurlitti Progr. a. 1822 ed. p. 6., ubi praeter alia haec potissimum praecipiuntur: *Primum* est, utrumque codicem s. explicandum esse ex legibus hermeneutices communibus, ideoque, ut quemlibet alium librum antiquitatis, ex lingua, moribus, opinionibus, et cogitandi cogitataque eloquendi modis, illo tempore, quo scriptus, et in illo populo, cui scriptus est, usitatis; nullo autem modo scriptores ff. suas et proprias quasdam sibi poscere interpretandi regulas. *Alterum* est, scripta ff. non philosophos, non dialecticos et grammaticos auctores habere, qui mentis animique sensa ἀκριβεστάτως verbis expresserint, ut nusquam dictio aut uberior sit aut parcior, ut nusquam obscure quid aut ambigue dictum reperiatur, quod non rationis adiumento vel limitandum, vel amplificandum, vel illustrandum et ulterius patefaciendum sit, ut in locis de praedestinatione, de inimicorum et hostium amore, etiam in iis, quae secum pugnantia tradere videntur. Unde sequitur, verba et locutiones scriptorum ff. non ubique urgenda esse et dialectice premenda, sed ex usu hominum, quanquam piorum nec omnino rudium, tamen ad modum quotidiani sermonis ac vitae communis loquentium, accipienda, qui laxius alia, alia angustius, pro re nata aut pro animi impetu enuntiare solent. — Contra eos, qui cum Harmsio nuper conquesti sunt (*Thesis* 87.): „*Die Vernunftreligion will von keiner Auslegung wissen, ausser von der, die sich jeder Kopf für heute und vielleicht für morgen macht*"; cf. quae Ernestius bene monuit (Institutio interpretis N. T. ed. 5. cur. Ammon. L. 1809. p. 30 s.): „Illud quoque intel-

ligitur, rationem sensus verborum in libris sacris inda[g]
non magis esse arbitrariam, quam in ceteris libris, sed p[…]
adstrictam certis a natura linguarum ductis legibus; eaq[…]
causa perabsurde facere, qui librorum divinorum interp[re]
tionem, deque sensu verborum divinorum iudicium, hun[c]
ut pontificis Romani, iudicio (arbitrio) subiiciant." Sch[…]
ter *Unpartheiische Kritik d. Behauptungen des Hn. P. H[…]*
Eisenberg. 1821. p. 104 ff. 180 ff.

g) *Sammlung abweichender Vorstellungen d. neutest. Schrifts[…]*
üb. einen u. denselben Gegenstand. II Thle. L. 1803. Am[mon]
Ausführl. Unterr. in d. Chr. Gl. I. 538. Kaiser *Bibl. T[…]*
I. 124 ff.

h) Philocalia. c. 1. — In longe aliam sententiam abierunt, […]
librorum ss. interpretione nondum bene cognita, *veteres*
mulae nostrae defensores, v. c. Gerhard L. th. II. p. […]
„Quum tota scriptura sit ab immediato spiritus s. afflatu [pro-]
fecta ac *θεόπνευστος*, ideo etiam omnia in ea sunt *συναι[…]*
ac sibi optime constant, ut nihil in ea occurrat contrari[…]
aut repugnans, aut secum diffidens." Add. p. 213. „Scrip[tura]
sui ipsius *infallibilis* est interpres — habet facultatem se
ipsam *infallibiliter* interpretandi." Calov. Systema lo[c.]
theol. I. 551. „Nullus error, vel in leviusculis, nullus me[mo-]
riae lapsus — ullum locum habere potest in universa scr. […]
Quenstedt Theol. did. polem. I. 112.

i) Ammon *Ausführl. Unterr.* 509 ff.

k) Greiling *Theophanien, oder über die symbol. Anschauun[g]*
Gottes. 201 ff. De Wette *Ueb. Rel. u. Theol.* 185 ff.

l) G. Ch. Müller *Vom Wahren u. Gewissen.* II. L. 1822. 14[…]
„Der schöne Kern liegt in mehr als einer Hülle. Es geh[ört]
nicht gemeine Kenntniss dazu, das Reine, Wahre zu find[en,]
das in Geschichte, in Zeitideen, in Accommodationen, in L[o-]
calitäten für uns verhüllt ist, die wir eine ganz andere De[nk-]
weise, Sprache, Vorstellung haben, unter einem ganz ande[rn]
Himmel leben, ein ganz anderes Volk sind. Daher ist dur[ch]
die Bibel nicht weniger Irrthum und Aberglaube verbreitet, a[ls]
verdrängt worden, und in den Händen des Volks wird sie imm[er]
ein missliches Geschenk bleiben, so lange man die Mittel ve[r-]
schmäht, mit ihr zugleich auch das rechte Verständni[ss]
zu verbreiten, wodurch sie allererst dem Volke ein wahres Go[t-]
tesbuch wird, und grossen und reichen Segen stiftet."

§. 26

§. 26.

De accommodatione.

Ut perfecta efficeretur scripturae s. analogia, no- temporibus denuo provocatum est ad accommoda- em (συγκατάβασιν), quae dicitur, qua usi Iesus et stoli ad opiniones populares, etiam vanas, se de- ... putantur. Accommodatio, quae tradendae re- ... doctrinae adhiberi potest, vel ad *materiem*, ... *formam* institutionis atque doctrinae, vel ad ...que pertinet, eaque, quae ad materiem spectat, ...*gativa* est, vel *positiva* (accommodatio stricte sic ...). Iesum et Apostolos accommodatione usos esse ...*ali*, probatur universa religionis tradendae me- ...o et argumentationibus κατ' ἄνθρωπον, quas in do- ... eos secutos esse partim evangelistarum testimonio ...th. 12, 1—8. 22, 31. 32.), partim ipsa Apostolo- professione (1 Cor. 3, 1. 2. 9, 20 ff. Gal. 3, 15. ...r. 5, 11—14.) constat. Omnino autem huc re- ...nda est dictio *gnomica* et *parabolica* ab Iesu usur- ... Iesum vero et accommodationem *negativam* ...l repudiasse, ipse declarat Io. 16, 12. Neque negari ...st, quod pluribus N. T. locis haud obscure signifi- ...ur (Matth. 17, 27. 19, 8. Io. 5, 34. Rom. 14, 1 ff. ...or. 9, 20—22. Gal. 3, 15.), methodo illa religio- doctorem, qui, ipso Paulo Apostolo auctore (1 Cor. 22.), quovis modo licito aliquos servare studebit, ...inere non posse. Verum accommodatione *positiva*, ...iones vanas prae se ferente, usum esse Iesum, quem- modum a Paulo (Act. 16, 3.) et Petro (Gal. 2, 11 ff.) ...tum videmus, hac tantum ratione satis probari pos- , ut Iesum aliter coram populo, aliter coram amicis discipulis de placito quodam tradidisse demonstrare- r; cuius rei certa vestigia in libris ss. frustra quaerun- r. Quodsi igitur eiusmodi accommodationem, quam ...idem optimo recte faciendi consilio adhibitam esse ...xeris, in Iesu institutione admittere nolueris, con-

cedendum esse nonnulli putant, illa effata, quibus opinionibus Iudaeorum praeiudicatis ac falsis favill deri possit, vel perperam intellecta atque relata a scriptoribus ss., vel iis adnumeranda, quae ipse, qui super aevi sui ingenium ac scientiam omnino elatus fuerit, ignorare se professus sit (M 24, 36. Mc. 13, 32.), quaeque providentia divina steritati emendanda tradi voluerit. Veruntame potius hac de re statuendum videtur. Quum satis stet, Iesum Christum in doctrina religionis quam rima vere, recte et intelligenter praecepisse, quae fecto non ab evangelistis, utpote eius ingenio mult ferioribus, ipsi supponi potuerunt, sed genuina ei propria decreta haberi debent; fieri non potest, u quae ei attribuantur ab istis prorsus discrepantia, populares quasdam nec satis perpurgatas seculi sui niones redoleant, ipsum inconstantiae aut inscie arguamus. Mitem potius summi doctoris sapien in eo agnoscere licet, qui communes populi sui e res, longinquitate temporis inveteratos, benig lente sanare, quam repente ac violenter omnes eve et radicitus extrahere maluerit [a]). Itaque nihil in dit, quo minus Iesum nonnunquam, ut maior et potioribus religionis ac virtutis praeceptis adi ad animos audientium pararet, si quid in levi bus errarent, hactenus tolerasse statuamus; ut i connivendum, vel etiam ad ea quodam modo des dendum arbitraretur. Attamen si forte quaedam n occurrant in libris evangelistarum, ubi in gravi doctrinae partibus Iesus a se ipse discessisse, et sibi pugnasse videatur, multo est credibilius, istos eius cipulos, quippe ipsos falsis opinionibus et errori nondum omnino liberatos, nonnulla, praesertim i ginibus et symbolis apud Iudaeos pervulgatis inv perperam intellexisse verumque Iesu Christi consili haud satis recte interpretatos esse, (uti patet e l Matth. 6, 33. Luc. 17, 20. 21. Io. 3, 3. 5. 18, 36. c

c. 24, 21. Act. 1, 6. 2, 30. — Matth. 5, 17. coll. 4, 21 ff. — Matth. 13, 13. coll. Marc. 4, 12. et c. 8, 10. — Matth. 28, 18. 19. coll. Act. 11, 1 — — Io. 10, 8. al.), quam sapientissimum illum generis humani praeceptorem in summis doctrinae capitibus sibi parum constitisse.

De accommodatione (cf. Cic. Verr. III. 28. init.) in sermonibus Iesu scriptisque Apostolorum non admittenda v. C. V. Hauff *Bemerk. üb. d. Lehrart Jesu, m. Rücksicht auf jüd. Sprach- u. Denkart.* 2. *A.* Offenb. 1798. Wolfg. F. Gess *Briefe üb. einige Zeitmaterien.* Stuttg. 1797. Storr *Lehrb. d. Dogm.* 2. *A.* 203 ff.; et quae in contrariam sententiam varie disputata sunt in Semleri Progr. acad. select. H. 1779. Behn *Ueb. d. Lehrart Jesu u. seiner Ap.* L. 1791. P. van Hemert *Ueb. Accomm. im N. T.* Dortm. u. L. 1797. (Böhme) *Neue Erklärung des höchst wichtigen Paulinischen Gegensatzes zwischen Buchstabe u. Geist.* Jen. 1799. Stäudlin *Dogmat. u. Dogmengesch.* 146 ff. Henke *Magaz.* V. 539. Schott Epit. Theol. Chr. Dogm. 2. *Ed.* 60 ff. Niemeyer *Briefe an Christl. Religionslehrer.* I. 94 ff.; quae in universum hac de re monita sunt in Reinhard *Syst. d. Chr. Moral.* III. 185 ff. 5. *A.* Ei. Opusc. ac. V. I. 475 ff. P. G. S. Vogel *Aufsätze theol. Inhalts.* II. St. 2. Henke *N. Magaz.* II. 249 ff. Bretschneider *Entwickl. d. dogm. Begriffe.* 5. *A.* 141 ff. Ei. *Handb. d. Dogm.* I. 2. *A.* 270 ff. — Non nova fuisse iudicia ea de re nuper prolata docuit Carus in Hist. antiquiore sententiarum eccl. Graecae de accomm. Christo inpr. et Apostolis tributa. 1793. 4. Henke *N. Mag.* II. 638 ff. J. Jahn *Nachträge zu seinen theol. Werken, nach s. Tode herausgeg.* Tüb. 1821. II. *Was hielten die Kirchenväter von der Accommodation?* p. 15 ff. „*Aus den hier aus Clemens Al., Tertull., Origenes, Athanasius, Chrysostomus und Hieronymus beigebrachten Stellen erhellt, dass sie die Herablassung, Dispensation und Oekonomie bis zur förmlichen Verstellung, List und Lüge zum Vortheil des Nebenmenschen ausdehnten, welchem Unwesen sich Augustin mit Nachdruck widersetzte, der aber hierbei doch die so beschränkte Accommodation, dass sie nicht zur förmlichen Lüge wird, nicht leugnet.* Ep. 76. a. 404 ad Hieron. scripta." P. 86. eiusd. l. auctor hanc regulam proposuit: „*Wenn zwei unvereinbare Vorstellungen und Angaben von einer und eben derselben Sache, Wirkung, Begebenheit oder Handlung in der Bibel, besonders in dem Munde eben derselben Person, oder in den Schrif-*

ten eben desselben Autors vorkommen: so muss eine von ben nothwendig eine Accommodation, eine Herablassung gemeinen Vorstellungen, eine Bequemung zu dem herrsch Sprachgebrauch seyn."

d) De Wette, *Christl. Sittenlehre.* III. B. 1823. p. 131 f.

§. 27.

Utrum religio Christiana ad maiore perfectionem evehi possit?

Absolutam scripturae s. analogiam anquir theologorum praesertim recentiorum nonnulli in elaboraverunt, ut religionem Christianam maioris fectionis capacem esse probarent; quo facto quicun scripturae loci analogiae repugnare viderentur, eo argumentum sensim emendari ac corrigi posset. nino autem in religionem maior perfectio cadere dic non tam sensu quodam *subiectivo,* quatenus eius co tio in hominibus perfectior reddi potest, quam *ol ctivo,* ita, ut ea religionis doctrinae intelligatur in les, quae permittit adeoque adiuvat et methodi et ip argumenti emendationem temporis successu suscipi dam [a]. In qua eius indole commonstranda respici bet *primum* ad homines, quibus ab initio doctrina tradita fuit, rudiores multisque opinionum comme imbutos, et ad consilium Iesu ipsius religionem su omnibus omnis aevi hominibus (Matth. 28, 19. 16, add. Col. 1, 23.) et iis, qui populo Iudaico multo tiores futuri essent, destinantis; *tum* ad Iesu effata (8, 32. 16, 12. cf. 1 Cor. 13, 10. Eph. 5, 10. 1 Th 5, 21. 1 Io. 4, 1.) et ad eiusdem actiones, quibus i significavit, superesse quaedam in rel. doctrina a se stituta, quae a discipulis vel supplenda vel emenda essent. Sic accurate observavit religionis Iud. cultu externum, ab Apostolis demum sensim abrogatum (Io. 4, 21 ss. Matth. 9, 16. 17.). *Deinde* provocare cet ad religionis ab Iesu et ab Apostolis traditae ipsu

amentum, non omni numero absolutum [b]); *praec* ad hiftoriam doctrinae ecclefiafticae, temporis ceffu, id quod et Iudaicae religioni contigit, emenle; *denique* ad omnium artium et disciplinarum, e ad humanitatem pertinent, commune vinculum ue cognationem, qua efficitur, ut lumen quoddam i alterive affufum et reliquas colluftret. Quae fi coiaveris, haud miraberis, iam inde a rei Chriftianae imordiis apud *Gnofticos* [c]), *Montaniftas* [d]) et Clentem Alex. [e]) notionem quandam de religionis trina emendanda reperiri, cum perfuafione de reveone fupernaturali ac miraculofa quidem minime ciliandam (§. 11.). Videndum tamen eft, ne unifum fidei fundamentum evertatur, ne fua quisque religione commenta eiusdem doctrinae obtrudere coar, neque fymbolicae idearum adumbrationes hiftoaque earum quafi involucra, quae libris ff. infunt, ne reiiciantur, quum verae religioni, virtuti ac nquillitati hominum haud officiant, imo ad eas provendas et confirmandas, in inftitutione praefertim pularí, plurimum conferant. Qua religionis Chrinae emendatione, ad *Rationalismi* quidem praece accommodate, fuscipienda omnem eius doctrinam theologiam rationalem, quanquam *formale* tantum *materiale*, quod dicitur, discrimen inter religio Chr. doctrinam puriorem et theologiam rationalem ercedit [f]), abire debere, haud fequitur. Perfectior tum ut magis magisque inde evadat *Chriftianismus* e, qui, nonnullis ipfius N. T. locis adumbratus, mini τελείῳ etiam (1 Cor. 14, 20.) optime accommotus fit, enixe ftudeamus neceffe eft, μέχρι καταντήσωμεν οἱ πάντες – εἰς ἄνδρα τέλειον [g]) · – ἀληθεύοντες δὲ ἐν ἀγάπῃ, αὐξήσωμεν εἰς αὐτὸν τὰ πάντα, ὅς ἐστιν ἡ κεφαλὴ, ὁ χριστός. Eph. 4, 13 ff. (Io. 18, 37. 1 Cor. 13, 8—13.)

[a]) Semler *Abhandl. von freier Unterfuch. des Canon.* H. 1771. Abh. I. 120 ff. II. 320. Ei. praefat. ad Farmer *Briefe üb. die Dämonifchen.* H. 1785. 22 ff. Zuf. 132. 224. et alia ei. fcripta.

Hic primus inter theologos ecclesiae Lutheranae sententias divinas aeternumque valituras, quae in libris ss. propositae ab iis distinguendas esse docuit, quae solis certorum loc temporumve rationibus accommodatae fuerint. — G. E Lessing *Die Erziehung d. Menschengeschlechts.* B. 1780. W. A. Teller *Die Rel. d. Vollkommnern. Als Beilage zu sen Wörterb. u. Beitrag zur reinen Philos. d. Christent* B. 1792. (Krug) *Briefe üb. d. Perfectibilität. d. geoffenb.* Jen. u. L. 1795. 96. (Cf. quae contra huius sententiam m sunt in Eichhorn *Allg. Bibliothek d. bibl. Lit.* V. VI. 56 (Böhme) *Neue Erklär. d. Paulin. Gegensatzes, Buc Geist.* 1799. Tieftrunk *Die Relig. d. Mündigen.* B. : Niemeyer *Briefe an Christl. Religionslehrer.* I. 93 ss.

b) Huc referri possunt diversae illae, quae super singulis matibus in N. T. ll. exstant, docendi formulae, (v. §§. 98 106. 145. al.), expositio doctrinae passim manca neque sat finita, v. c. super attributis divinis, vita aeterna, liber calypseos tot., inprimis doctrina de Iesu Messia ad not Iudaicas accommodata (§. 120. *b.*), v. Bertholdt Chri gia Iudaeorum. praef. p. XV. „Omnes rerum sacrarum gnari probe norunt, omnia, quae in doctrina christiana stologiam Iudaicam seu Messianismum sapiunt, mere esse μάτισμὸν, quo Numen supremum ceu fulcro seu vehiculo est, ut nova doctrina divinitus patefacta animis Iudae insinuaretur atque eo ceu fundamento, haud vero perenni tamen opportuno, superstruatur." Eandem sententiam fessus est Ammon *Bibl. Theol.* II. p. 7 s. 339. „*Sollen immer Juden bleiben, die ihren Messias vom Himmel erw* (Kant *Relig. innerh. d. Gr. d. Vern. S.* 238.)? *Jesus ha Lehren von seiner Würde, von der Auferstehung der T und dem Weltgericht exoterisch und esoterisch vorg gen. Warum soll es uns nicht erlaubt seyn, die letzte Le thode vorzuziehn, und die Religion Jesu von dem Messiani zu unterscheiden.*" 415 s.

c) Irenaeus adv. haeres. l. III. c. 2. p. 230. ed. Par. „A santur traditioni, dicentes, se non solum Presbyteris, sed e Apostolis existentes sapientiores, sinceram invenisse verita App. autem admiscuisse ea, quae sunt legalia salvatoris ve et non solum App., sed etiam ipsum Dominum modo quid Demiurgo, modo autem a medietate, interdum autem a mitate fecisse sermones; se vero indubitate et incontamina sincere absconditum scire mysterium."

d) Tertull. de velandis virgin. c. 1. De praescriptionibus adv. haeret. c. 52.

e) Strom. I. 278. ed. Col., ubi philosophiam quoque a divinae providentiae efficacia repetendam esse docet. 282. 88. 90. *Ὁ φιλαλήθης Πλάτων, οἷον θεοφορούμενος, ὡς ἐγὼ τοιοῦτός, φησιν, ὁποῖος οὐδενὶ ἄλλῳ ἢ τῷ λόγῳ πείθεσθαι· ὡς ἂν μοι σκοπουμένῳ βέλτιστος φαίνοιτο. αἰτιᾶται γοῦν τοὺς ἄνευ νοῦ καὶ ἐπιστήμης δόξαις πιστεύοντας· ὡς μὴ προσῆκον, ἀφεμένους τοῦ ὀρθοῦ καὶ ὑγιοῦς λόγου, τῷ κοινωνοῦντι τοῦ ψεύδους πιστεύειν.*

f) Henke *Museum f. Religionswissenschaft.* B. III. 1806. 505 ff. „*Ob der Lehrer des Christenthums wesentlich vom Lehrer der Vernunftreligion unterschieden sey.*"

g) Addere liceat Jo. Alph. Turretini in Cogitatt. et dissertt. theolog. Genev. 1737. III Voll. 4. I. §. 70. praeclare dictum: „Theologia haud absimilis est arti statuariae, quae non tam adiiciendo, quam abradendo opera sua perficit. Tantum materiae inutilis vel noxiae abscindendum est, donec id, quod superest, fit novus homo ad Dei imaginem sculptus;" et Fr. Köppen *Philosophie d. Christenthums.* 195.: „*Es wäre an der Zeit, aus der Hülle des Christl. Dogmatismus das echte Christenthum zu entfalten, und dadurch sowohl dem Dogmatismus eine lebendige Bedeutung zu geben, als auch die Gläubigen mit einem gemeinschaftlichen Bande der Liebe zu vereinigen, zu Gliedern und Theilnehmern einer grossen freien Erdengemeine. Solches Unternehmen würde sich als eine philosophische Aufhellung der Christl. Dogmatik zu erkennen geben.*"

§. 28.

Historia dogmatices.

Historia theologiae dogmaticae [a]), a dogmatum historia [b]) probe dignoscenda, universae theologiae, e cuius ambitu th. dogmatica sero tandem systematica quadam forma induta processit, et originem et conversiones complectitur. Quum dogmatices partes in eo recte ponantur, ut *primum* fontes dogmatum sedulo inquirat, *deinde* dogmata inde derivata ordine certo exponat, *postremo* dogmata illa ad rationis principia exacta illustret (§. 20.); in universum ex historia huius disciplinae notandum est: ante Lutheri et socio-

rum reformationem ſacrorum maxime ſecunda legi, inde ab eo tempore primae et ſecundae, et demum inde a Kantio potiſſimum tertiae quoqu ſatis fieri coeptum eſſe. Religionis Chriſtianae do inde a ſeculo ſecundo extremo tum philoſophia primis Alexandrino-Platonicae [c]), aliarumque l rum uſu (τῆς γνώσεως §. 14. *d.*), tum occaſione tarum circa diverſos locos disceptationum a ſimpli formaque populari, doctorum Iudaicorum inſtitu accommodata, qua Ieſus et Apoſtoli eam tradi magis magisque receſſit ſingulisque adaucta eſt do tibus. Deinde a ſeculo fere quinto partim in ſe tiarum, e ſcriptis Patrum collectarum, farragine diſſoluta eſt, partim, praeeunte Iſidoro Hi lenſi [e]), ſeculo octavo ab Ioanne Damaſcen in artis ſcientiaeque formam redigi et in theologiae ſtematicae ſpeciem abire coepit; quam poſtea Scho ſtici [g]) doctores *Sententiarii* [h]), *Summiſtae* [i]), *Qu libetarii* ſ. *Eclectici* [k]), adverſarios nacti theologos n ſticos [l]), adiuncta philoſophiae Ariſtotelicae ſubtilita vario modo plenius effingere conati ſunt. Multitudi tamen formularum inde enatarum, ſuperſtitionum ingraveſcente et impotentia clericorum effectum eſt, verſus initium ſeculi XVI omnis verae religionis disciplinae theologicae efficacia et dignitas tantum n omnis opprimeretur.

a) Buddeus Iſagoge hiſt. theol. ad Th. univ. l. II. c. 1 Semler *Einleit. in d. dogm. Gottesgelehrſ.;* praemiſſa III Voll. operis ab ipſo editi J. S. Baumgarten *Ev. Gl bensl.* H. 1759. 60. Cramer *Fortſ. v.* Boſſuet's *Einleit. d. Geſch. d. W.* B. V ff. (J. G. Gaab) *Erſte Linien zu ei Geſch. d. Dogmat.* 1785. Planck *Einleit. in d. theol. Wiſ ſchaften.* II. 500 ff. Chr. Gottfr. Heinrich *Verſ. ei Geſch. d. verſchiedenen Lehrarten der Chr. Glaubenswahrhei u. d. merkwürdigſten Syſteme u. Compendien derſ., von Chr an bis auf unſere Zeiten.* L. 1790. Flügge *Verſ. einer Geſ der theol. Wiſſenſch.* I. 462 ff. II. 578. III. 54 ff. Ei. *Einl in d. Geſch. d. theol. Wiſſenſch.* H. 1799. Beck Comme

155 ff. Ammon *Ausf. Unterr. in d. Chr. Gl.* I. 328 ff. Stäudlin *Dogm. u. Dogmengesch.* 49 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. 2. *A.* 47 ff. De Wette *Dogm. d. evang. luth. Kirche.* 2. *A.* p. 16 ff.

b) Ziegler *Ideen üb. d. Begriff u. d. Behandlungsart d. Chr. Dogmengesch. N. Theol. Journal.* XII. 525 ff. — Dionysius Petavius de theologicis dogmatib. V Voll. Par. 1654. Ed. 2. (Jo. Clerici) Antv. IV Voll. 1700. Münscher *Handb. der Christl. Dogmengesch.* I. II. Marb. 2. *A.* 1805. III. 2. *A.* 1804. IV. 1819. Wundemann *Gesch. d. Chr. Glaubensl. vom Zeitalter d. Athanas. bis Gregor. d. Gr.* II Voll. L. 1798. 99. Beck l. l. F. Münter *Handb. d. ält. chr. Dogmengesch., deutsch herausgeg. v.* Evers. Gött. 1802—4. 2Bde. Augusti *Lehrb. d. Chr. Dogmensch.* 5. *A.* 1821. Münscher *Lehrb. d. Chr. Dogmengesch.* 2. *A.* Marb. 1818.

c) Meiners *Beitrag zur Gesch. d. Denkart. d. ersten Jahrh. nach Chr. Geb., in einigen Betrachtungen üb. d. neuplat. Philos.* L. 1782. Souverain *Vers. üb. d. Platonismus d. Kirchenvv. übers. v.* Löffler. 2. *A.* 1792. Cf. Keil Commentt. XIV. 1793—1804. de doctoribus vet. eccl. culpa corruptae per Platonicas sententias theologiae liberandis. H. N. Clausen Apologetae ecclesiae Chr. Ante-Theodosiani, Platonis eiusque philosophiae arbitri. Havn. 1817. Imm. Fichte de philosophiae novae Platonicae origine. B. 1818. H. E. F. Guerike de schola, quae Alexandriae floruit, catechetica, commentatio historica et theologica. PP. II. H. 1824. 25.

d) Primus eiusmodi sententias collegit Gennadius Massil. lib. de dogmatib. ecclesiast. Ed. Elmenhorst. Hamb. 1644. 4., posterius Iunilius, Episc. Afric., l. de partibus divinae legis. Frcf. ad V. 1603. et in Biblioth. max. PP. X. 342 ff.

e) Isidor. Hisp. sententiarum libri III. Ed. Col. 1617. 417 ff.

f) Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. ll. IV. T. I. Opp. ed. Mich. le Quien. Par. 1712. f. Rössler *Bibliothek d. Kirchenväter.* Th. VIII. 246 ff.

g) Cramer *Fortsetzung v. Bossuet's Weltgesch.* Bd. V—VII. Schröckh *Kirchengesch.* XXIV. XXIX. XXXIV. Tiedemann *Geist d. speculativen Philosophie.* B. IV. V.

h) Petrus Lombardus, magistri sententiarum nomine ornatus, sec. XII. sentt. libros IV. composuit, ed. Lugd. 1618.

i) Petrus Abaelardus Introd. in Theol. ll. III. et Th. Chr. ll. V. opp. ed. Par. 1616. 4. Alexander ab Hales Summa

formis ac locutionibus, novum et antea inauditum ſum iis ſubiicerent [s]). Veruntamen neque illi, n alii, qui vel cognitione exegeſeos, hiſtoriae ac p ſophiae accurata deſtituti, vel μισολογίᾳ quadam d omnem doctrinam dogmaticam ad veterum theol rum decreta dudum profligata temere revocare ſtu runt, conatuum ſuorum rationem aequis harum r iudicibus probare potuerunt [t]). Omnino iam eo ventum eſt, ut noſtrae aetatis theologi longe plu atque doctiſſimi cum omnis religionis, tum theol dogmaticae fundamentum ſolidiſſimum in ethicis p cipiis et rationalis theologiae decretis indubitatis, ſcriptura ſ. duce, anquirere haud dubitaverint quanquam fuerunt inter eos, qui, parum quidem conſtantes, ſententiam de ſingulis dogmatibus ad ra nis legem exigendis, nec, niſi ſtricte ad eam ex fuerint, probandis, aperte profiteri non auderent que eandem in tradenda theologia dogmatica fun menti loco ponerent.

Planck *Geſch. d. Entſtehung, Veränderung u. Bildung unſ prot. Lehrbegriffs.* 2. *A.* L. 1791—1800. IV Bde. Schrö *Kirchengeſch. ſeit d. Reformation, u. Fortſetzung v.* Tzſch ner. 1804—10. IX Voll. Heinrich l. l. (§. 28.) Tittm *Pragmat. Geſch. d. Theol. u. Rel. in d. proteſt. Kirche wäh der 2ten Hälfte des 18ten Jahrh.* I. Bresl. 1805. A. B. Ma tius *Die Geſtalt d. Dogmatik in der Luther. Kirche ſeit Mo* Wittenb. 1806. (Fuhrmann) *Die Aufhellungen der neu Gottesgelehrten in d. Chr. Glaubensl. von* 1760—1805. L. 18 Ammon *Ausf. Unterr. in d. Chr. Glaubensl.* I. 423 ſſ. Stäu lin *Dogmat. u. Dogmengeſch.* 54 ſſ. Münſcher *Lehrb. Chriſtl. Dogmengeſch.* 136 ſſ. — Tzſchirner *Beurtheile Darſtellung d. dogmat. Syſteme, welche in d. proteſt. Kirche funden werden; in d. Memorabilien.* Bd. I. St. 1. 2. 1810. Ei. *Magazin f. chriſtl. Prediger.* I. 1823. p. 1 ſſ. *Die Verſch denheit der dogmatiſchen Syſteme kein Hinderniſs des Zweck der Kirche.*

a) Phil. Melanchthon Loci communes rerum theoll. ſ. h potypoſes theologicae. Vit. 1521. Loci theoll. recentiſſime a ipſo Mel. recogniti ſunt a. 1559. (Phil. Mel. Loci *theoll*

n fidem editionis primae MDXXI in memoriam iubilaei huius ibri tertii, denuo editi et dissertationibus aliquot historicis et iterariis illustrati a Jo. Chr. Guil. Augusti Th. D. et Pr. n U. Rhen. L. 1821.) Lutherus ipse huic operi primum post cripturam l. locum attribuit in Opp. ed. Walch. T. XXII. 1058. G. T. Strobel *Vers. einer Literärgesch. von* Ph. Mel. locis theoll. Altd. et Nürnb. 1776. — Primam locor. comm. adumbrationem a Mel. antea scriptam et ex ep. Pauli ad Rom. ductam repetiit et praefat. illustr. Friedemann Miscell. crit. V. II. P. 2. p. 554 ff. Viteb. 1824.

Huldrychi Zwingel Isagoge in evangelicam doctrinam. 1525. Rec. in Opp. T. I. 264 ff. Ei. Commentarius de vera et falsa religione. Turici. 1525. Rec. in Opp. T. II. 158 ff. Jo. Calvin Institutio christianae religionis. Bas. 1536. Aucta, ut propemodum opus novum haberi possit, ed. Genev. 1550; postrema ab auctore ipso curata prodiit a. 1558.

Mart. Chemnitz Loci theoll., quibus Ph. Mel. loci communes explicantur. Ed. P. Leyser. Frcf. a. M. 1591. 4. Ed. noviss. Vit. 1690. Add. Victorinus Strigel Loci theoll. in lucem editi labore et studio Chr. Pezelii. Neapoli Nemetum (*Neust. a. d. Hardt*). 1582—85. IV Voll. 4. et Nic. Selneceeri Institutionis religionis Christ. partes III. Frcf. 1575.

Leonh. Hutter Compend. locor. theoll. ex s. s. et libro concordiae collectum. Vit. 1610. Ei. Loci comm. theoll. Vit. 1619. 53. Frcf. 1661. f. Jo. Gerhard Locorum theoll. cum pro adstruenda veritate, tum pro destruenda quorundam contradicentium falsitate per theses nervose, solide et copiose explicatorum tomi IX. Jen. 1622. denuo ed. J. F. Cotta et absolvit G. H. Müller. Tub. 1762—89. XXII Voll. 4. Casp. Erasm. Brochmand Universae th. Systema, in quo omnes et singuli rel. Chr. articuli ita pertractantur, ut vera sententia adferatur et adseratur, controversiae expediantur —. Hafn. 1633. 2 Voll. 4. L. 1638. 4. Ulm. 1658. f.

e) Geo. Calixti Epitome theologiae. Goslar. 1619. Cum animadvv. G. Titii. Helmst. 1666. Calixti Epitome theol. moralis. Helmst. 1634. Cf. *Art. Calixt* in Ersch *u.* Gruber *Encyklopädie.* V. XIV.

f) Methodum *scholastico - analyticam*, praeeunte Calixto, pressius secuti sunt: Jo. Conr. Dannhauer (Hodosophia Christiana s. theol. positiva in certam, plenam et cohaerentem meth. redacta. Argent. 1649. L. 1713. 4.), Abr. Calovius (Systema locor. theoll. e sacra potissimum scriptura et antiqui-

tate, nec non adversariorum confessione doctrinam, pra controversiarum pertractationem exhibens. XII Voll. 4 1655—77.), Jo. Musäus (Introd. in Theol. Jenae. 167 J. Ad. Scherzer (Systema theologiae. L. 1680. 4.), Quenstedt (Theologia didactico-polemica. V. 1685. L II Voll. f.), Dav. Hollaz Examen theologicum acro cum, universam theologiam thetico-polemicam compl Helmst. et L. 1707. Ed. nov. Roman. Teller. 1763. Moderatiores fuerunt J. W. Baier in Compend. theol. vae. Jen. 1686. Ed. Reusch. 1757. et qui simpliciorem nae liberalioremque eius formam exhibent Christ. M Pfaff in Institutt. theologiae dogmat. et moralis. Tub. Jo. Franc. Buddeus Institt. theol. dogm. L. 1723. E 1741. 4. Mosheim Elementa theol. dogm. Ed. Chr. de Windheim. Norimb. Ed. 2. 1764. 2 Voll.

g) Jo. Cocceius Summa doctrinae de foedere et testa Dei. Amst. 1648 et saepius rep. Herm. Witsius *Oecon* foederum Dei cum hominibus. Leov. 1677. 4. et s. rep. Melch. Leydecker de oeconomia trium personarum gotio salutis humanae. Ll. IV., quibus universa reformata ex certis principiis congruo nexu explicatur, demonstrat defenditur. Trai. ad Rh. 1682. 12. Parcius meth. illam a J. H. Heidegger Corpus theologiae Christ. Tig. 1700. II Voll. f. — E theoll. Lutheranis illos secutus est Jo. Wo Jäger (Ius Dei foederale. Tub. 1698. de foedere gratiae. 1712. 4.).

h) Heinrich *Gesch. d. verschiedenen Lehrarten.* 385 ff. B Commentt. 160 ff. — Sociniani eandem quidem, quam testantes secuti sunt, summam fidei normam; aliis tamen rationibus exegeticis ac philosophicis ad alia maximeque di delati sunt dogmata. Marheinecke Inst. symb. 161 ff.

i) Controversiis illis opportunitatem dedit Phil. Jac. Spe *Evangelische Glaubenslehre.* Frcf. 1688. 4., serius J. La Oeconomia salutis evangelica-Christianae praxi accommo H. 1728. 50. aliique, qui quidem, licet scholasticam subti tem improbarent, a symbolorum regula haud deflexerunt.

k) *Aufhellungen d. Chr. Glaubensl.* I. 80 ff.

l) Jo. Bened. Carpzov Liber doctrinalis theologiae puri Brunsv. 1767. Chr. Guil. Franc. Walch Breviarium th dogm. Gott. 1775. Ge. Frid. Seiler Theologia dogmati polemica. Erl. 1774. Ed. 3. 1789. Jo. Pet. Miller The dogm. comp. L. 1785.

i) W. Ab. **Teller** *Lehrb. d. Chr. Glaubens.* Helmſt. 1764. (Ei. J. A. **Erneſti** *Verdienſte um d. Theologie u. Rel.* B. 1782. Cf. not. p.) J. S. **Semler** Inſtit. ad doctrinam Chriſtianam liberaliter diſcendam. H. 1774. (**Niemeyer** *Die Univerſität Halle nach ihrem Einfluſs auf gel. u. prakt. Theologie.* 1817.) Jo. Fr. **Gruner** Inſtitutionum theologiae dogm. libri III. H. 1777. Jo. Chr. Rud. **Eckermann** Comp. theol. Chriſt. theoreticae biblico-hiſtoricae. Ed. 2. Alton. 1792. Ei. *Handb. zum ſyſtemat. Studium d. Chriſtl. Glaubens.* Ibid. 1801—5. IV Voll. Henr. Phil. Conr. **Henke** Lineamenta Inſtitutionum fidei Chriſtianae hiſtorico-criticarum. Helmſt. 1793. Ed. 2. 1795. G. C. **Cannabich** *Kritik alter u. neuer Lehren der Chriſtl. Kirche.* Zerbſt u. L. 1798. 3. *A.* 1805. — Chriſtoph Frid. **Ammon** Summa Theologiae Chr. Gott. 1803. Ed. 2. Erl. 1808. Ed. 3. 1816. Ei. *Ausführl. Unt. in d. Chr. Glaubensl.* I. 1807. **De Wette** *Dogmatik d. evangeliſch-lutheriſchen Kirche nach den ſymbol. Büchern u. den ältern Dogmatikern.* B. 1816. 2. *A.* 1821. — De iis, qui theologiam dictam biblicam illuſtraverunt, vid. §. 18.

k) Jo. Dav. **Michaelis** Comp. theol. dogm. Gott. 1760. Ed. 2. german. 1784. Jo. Dav. **Heilmann** Comp. theol. dogmat. Gott. 1761. 74. Jo. Gottl. **Töllner** *Syſtem d. dogmat. Theologie.* II Bde. Nürnb. 1775. Jo. Chriſtoph **Doederlein** Inſtitutio theologi Chriſtiani in capitibus religionis theoreticis temporibus noſtris accommodata. Altorf. 1780. Ed. 6. cur. **Junge.** 1797. II Voll. Ei. *Religionsunterricht nach d. Bedürfniſſen unſerer Zeit.* I—IV. Th. *u. fortgeſetzt* V—XII. Th. *von* Gottfr. Chr. **Junge.** Alt. u. Nürnb. 1785—1803. S. F. Nath. **Morus** Epitome theol. Chriſt. L. 1789. Ed. 4. 1799. Ei. Commentarius exegetico-hiſtoricus in ſuam theol. Chriſt. epit. Ed. Car. A. **Hempel.** L. 1797. 98. II Voll. Gottl. Chriſt. **Storr** Doctrinae Chr. pars theoretica. Stuttg. 1793. Ei. *Lehrb. d. Chr. Dogm. überſ. mit Zuſätzen von* G. C. **Flatt.** Stuttg. 1803. 2. *A.* I. 1813. Fr. V. **Reinhard** *Vorleſungen üb. die Dogm. mit literar. Zuſätzen herausg. von* Imm. **Berger.** 1801. 4. *A. mit neuen literär. Zuſ. vermehrt v.* Dr. H. A. **Schott.** 1818. J. G. Ch. **Hoepfner** Epitome theol. Chriſt. e Fr. V. **Reinhardi** acroaſibus acc. deſcripta pluribusque obſervatt. aucta. 1805. Ed. 2. L. 1819. **Schott** Epitome theol. Chr. dogmat. L. 1811. Ed. 2. 1822. Jo. Chr. Wilh. **Auguſti** *Syſtem d. Chr. Dogm. nach dem Lehrbegriffe d. Luther. Kirche dargeſtellt.* 1809. 2. *A.* 1825. K. G. **Bretſchneider** *Handb. d. Dogm. d. evang. Luther. Kirche, od. Verſ. einer beurtheilenden Darſtell. d. Grundſätze, welche dieſe Kirche in ihren ſym-*

bol. Schriften üb. die christl. Glaubenslehre ausgesprochen B. I. L. 1814. II. 1818. 2. *A.* 1822. Cf. Wachler *u.* Sch *Theol. Annalen. Dec.* 1823. p. 1001 ff. — E theoll. reff. scr huc referri possunt Sam. Mursinna Compend. theol. d H. 1777. Sam. Endemann Institt. th. dogm. II Voll. H 1777. E. H. D. Stosch Institt. th. dogm. Frcf. ad V. 177

Historicam atque literariam dogmatices partem optime tractavit Chr. Dan. Beck in Commentt. hist. decret religionis Christ. et formulae Lutheriae. 1801.; item sin notiones ad dogmaticam spectantes eiusque literaturam illustravit K. G. Bretschneider *Versuch einer systemat. wicklung aller in d. Dogmatik vorkommenden Begriffe.* L. 3. *A.* 1825.

o) Jac. Carpov Oeconomia salutis N. T. s. theologia reve dogm. methodo scientifica adornata. T. I—III. Jen. 1737— IV. Rudolst. 1765. 4. Dan. Wyttenbach (Th. Ref.) Te men theologiae dogm. meth. scientifica pertractatae. III V Bern. 1741. 42. Frcf. 1747. Pet. Reusch Introductio in th logiam revelatam. Jen. 1744. Isr. Gottl. Canz Comp. th purioris. Tub. 1752. Jo. Ernst. Schubert Institutt. th dogm. Jen. 1753. Sigm. Jac. Baumgarten Theses theo gicae. H. 1746. Ei. *Ev. Glaubensl. herausg. v.* J. S. Seml H. 1759. 60. III Bde. 4. Vol. I et II. ed. 2. 1764. 65.

p) J. B. Basedow *Philalethie. Neue Ansichten in d. Wahrhe u. Rel. d. Vernunft bis in d. Grenzen einer glaubw. Offenb.* 17 *Vers. einer freimüthigen Dogmatik* —. 1766. et alia eiusd. J. G. Töllner *Beweis, dass Gott d. Menschen bereits du seine Offenbarungen in d. Natur zur Seligkeit führt.* 1766. *Meine Ueberzeugungen.* 1769. *Theol. Untersuchungen.* I. B. 1. St. *Der thätige Gehorsam Christi untersucht.* 1768. *Die gö Eingebung der heil. Schrift unters.* 1771. C. F. Bahrdt *Brie üb. d. systemat. Theol. z. Beförderung d. Toleranz.* 1770. 2 B *Vorschläge zur Aufklärung u. Berichtig. des Lehrbegriffs.* 17 *Apologie der Vernunft durch Gründe der Schrift unterstützt Bezug auf d. christl. Versöhnungslehre.* 1781. et al. ei. scr. J. Eberhard *Neue Apologie des Sokrates od. Untersuchung d Lehre von der Seligkeit der Heiden.* 1772. 78. 2 Bde. G. S Steinbart *Gründe für die gänzl. Abschaffung d. Schulsprach des theol. Systems.* 1776. *System der reinen Philos. und Glück seligkeitslehre d. Christenthums.* 1778. W. A. Teller *Religio d. Vollkommnern.* 1792. al.

q) J. H. Tieftrunk Dilucidationes ad theor. relig. Chr. partem. B. 1793. Ei. *Censur d. protest. Lehrbegriffs nach d. Principien*

cipien der *Religionskritik.* III Bde. 2. *A.* 1796. Joh. Wilh. Schmid *Ueb. Christl. Religion, deren Beschaffenheit u. zweckmäfsige Behandlung als Volkslehre u. Wissenschaft, f. das gegenwärt. Zeitalter.* Jen. 1797. Ch. F. Ammon *Entwurf einer wissenschaftlich prakt. Theologie, nach d. Grundsätzen d. Christenthums u. d. Vernunft.* Gött. 1797. C. F. Stäudlin *Dogm. u. Dogmengesch.* Gött. 1800. 4. *A.* 1822. J. E. C. Schmidt *Lehrb. d. Chr. Dogmatik.* Giefs. 1800. Ei. *Chr. Religionslehre.* 1808. — C. Rechlin *Pop. Darst. d. Einfl. d. krit. Philos. auf d. Hauptideen d. bisher. Theologie.* Lüb. 1795. C. W. Flügge *Vers. einer histor. krit. Darstell. des bisher. Einfl. d. Kant. Philos. auf wiss. u. prakt. Theologie.* Hann. 1796. II Thle.

r) Eckermann *Theolog. Beiträge.* Th. III. Herder *Christl. Schriften.* V. 200 ff. Ei. *Metakritik.* 1799. Reinhard *Moral.* 5. *A. Vorrede.*

s) Car. Daub Theologumena s. doctrinae de religione Christ. ex natura Dei perspecta capita potiora. Heid. 1806. Ei. *Einleit. in d. Studium d. Christl. Dogmatik aus d. Standpunkte der Religion.* Heid. 1810. Frid. Henr. Chr. Schwarz Sciagraphia theologiae dogmat. Heid. 1808. Ei. *Das Christenthum in seiner Wahrheit u. Göttlichkeit betrachtet.* Th. I. Heid. 1808. Ei. *Grundrifs d. kirchlich-protest. Dogmatik. 2te veränderte u. deutsch bearbeitete Aufl.* Heid. 1816. (Cf. Tzschirner *Briefe, veranl. durch Reinhard's Geständnisse.* L. 1811. 47 ff. Henr. Planck Pr. exponuntur quaedam de fundamento theologiae recentioris eiusque cum doctrina N. T. consensu. P. I. Gott. 1812. 4. P. II. 1814.) — (Möller) *Speculative Darstellung d. Christenthums.* L. 1819. Th. Ph. Ch. Kaiser Monogrammata Theol. Christ. dogmaticae. Erl. 1819. (Cf. *Jen. A. L. Z.* 1820. Nr. 80.) Marheinecke *Die Grundlehren der christl. Dogmatik.* B. 1819. (Cf. Röhr *Krit. Prediger-Bibliothek.* I. 1820. 5 ff. Planck *Ueb. den histor. Beweis für d. Göttlichkeit d. Christenthums.* Gött. 1821. 305 ff.) — L. F. O. Baumgarten-Crusius *Einleit. in das Studium d. Dogmatik.* L. 1820. (Cf. Röhr l. l. I. 195 ff.) — Schleiermacher *Der Christl. Glaube nach d. Grundsätzen der ev. Kirche im Zusammenhange dargestellt.* B. I. Berl. 1821. B. II. 1822. (Cf. *Allg. Lit. Zeit. Jahrg.* 1823. Nr. 115—117. Branifs *Ueb. Schleiermacher's Glaubensl.* B. 1825. Bretschneider *Ueb. das Princip der christl. Glaubensl. des Hn. D. Schl.*; in *Journal für Prediger.* Bd. LXVI. 1825. p. 1 ff. Ei. *Ueb. den Begriff der Erlösung, Sünde u. Erbsünde in d. chr. Glaubensl. des Hn. D. Schl.*; ibid. Bd. LXVII. 1825. p. 1 ff.) Ei. *Reden üb. die Religion.* 3. *A.*

B. 1822. — Philosophiam a Friesio propositam secutn eandemque commendavit De Wette *Bibl. Dogmatik.* B. 2. *A.* 1818. *Ueb. Religion u. Theol.* B. 1815. 2. *A.* 1821. Bengel *Neues Archiv f. d. Theologie.* B. III. St. 1. Tüb. p. 1—74. St. 2. 351 ff. St. 3. 503 ff.

t) Gabler *Einige Bedenklichkeiten bei dem Eifer mancher n Theologen f. d. Wiederherstellung alter Dogmen*; in Scl ter u. Klein *Oppositionsschrift.* I. 1. 1817. Niemeyer *pul. u. prakt. Theol.* 6. *A.* p. XLII ff.

u) Spittler *Grundriss der Gesch. d. Cristl. Kirche. In der Auflage bis auf unsere Zeiten herab fortgeführt von* D. C Planck. p. 524.

§. 30.

Ecclesia evangelica ab inconstantiae prehensione aliisque criminibus vin dicata.

Scriptis illis, quibus theologia dogmatica in clesia evangelica subinde exposita atque illustrata probe examinatis, haud diffiteri licet: varietatem qu dam mutabilitatemque formulae evangelicae esse con cuam, quod quidem universae Evangelicorum eccle a nonnullis crimini datum est [a]). Verum ad repreh sionem istam bene diiudicandam hoc potissimum ten dum [b]) censemus: *primum*, licet nonnullae religio doctrinae saepe in dubium vocatae, vel temere at inconsulto mutata forma propositae fuerint, esse tan certissima theologiae Christianae theoretico-practi fundamenta, quae, salva religione Christiana ipsa ratione humana, variari prorsus nequeant [c]); *dein* studium veritatis altius indagandae et rectius cognosc dae, quod scriptura s. valde commendat (Io. 5, 39. 32. 1 Io. 4, 1. 1 Cor. 10, 15. 1 Thess. 5, 21.), a D ipso menti humanae, licet errori obnoxiae, esse in tum et quidquid, Deo hoc studium moderante, vera religione temporis successu ab hominibus meli

exploratum et cognitum fuerit, tanquam ab ipso Deo profectum nulla vi humana opprimi nec debere nec posse (Act. 5, 38.); conscientiae autem humanae libertate turpiter ademta aut coercita, non nisi inertiam atque socordiam variique generis vitia et male facta progigni. *Accedit*, quod neque Iesus ipse neque Apostoli discipulis certam quandam praescripserunt fidei profitendae formulam unice tenendam, adeo, ut potius liberum Dei cultum moralem diserte praeceperint (Io. 4, 23. 24. 8, 32. 2 Cor. 3, 17. Gal. 5, 1.) et doctrinam proposuerint ita comparatam, ut perfici et possit et debeat (§. 27.). *Praeterea* nostra aetate iam eo perducta res est, ut religio Christiana non nisi bene distinctis ac separatis, quae ad formam eius mythicam (§. 9.) atque symbolicam [d]) pertinent, ab iis, quae vera atque aeterna eiusdem habenda sunt fundamenta, quippe mythis ac symbolis hic illic involuta, nova quadam luce collustrari et hominibus cultioribus subtiliorique artium et literarum cognitione imbutis denuo commendari posse [e]). *Deinde* tantum abest, ut ecclesiae institutum sola quadam formula immutabili conservari ac contineri possit, quod temere nonnulli finxerunt [f]), ut haec sententia ecclesiae antiquioris historiae non magis, quam universae Christianismi (§. 13.) et Protestantismi (§. 21.) verae indoli repugnet et Papismi speciem referat. Evangelicae autem ecclesiae salus optime promovebitur, si, ad exemplum primaevae ecclesiae, paucissimis contenta dogmatibus et verae religionis practicae studiosissima, probis atque prudentibus gaudebit doctoribus cultuque religioso externo et simplicissimo et omnium illius sociorum desideriis bene accommodato. Historia *denique* religionis doctrinae luculenter demonstrat, tum doctores eius, pro ingeniorum diversitate et pro sua quemque studiorum ratione, ex uno eodemque religionis fonte, qui quidem et ipse diversos doctrinae typos continet (§. 25.), sententias subinde quam maxime contrarias derivasse [g]), ita, ut

a primis inde temporibus per doctores ecclesiastic concilia et pontifices Romanos religionis doctrina s pius alia quadam forma induta prodierit [h]; tum ips religionis Christianae efficaciam salutarem omni te pore pependisse a sanae rationis luce plus minusve affusa; quemadmodum, historia teste, in omni pop coeca quaedam credulitas auctoritatis imperio tem obsecuta gravissima scelera peperit aut cum iis co iuncta fuit, nunquam vero fides religiosa rationis lu collustrata seu philosophica. Eadem historia luce c rius docet, ecclesiam catholicam per tot tantaque cinorum monstra nefanda, quibus crudelissime usa ad haereticos exstirpandos [i], impedire non potui quo minus in ipso eius coetu partium studiis dila rato innumeri essent Christiani, qui puriore imb cognitione a decretorum et cultus ecclesiae catholic commentis longissime abhorrerent, nec, nisi cleric rum astuta ac crudeli dominatione revincti, aut pe verso commodi sui studio ducti, in sinu ecclesiae co tinerentur [k].

Calumnias vero istas, quae nostra aetate a Pon ficiis nonnullis, maxime Neophytis, in Protestantiu coetus et scholas iniectae sunt, quod et doctrina ecclesia evangelica homines ei addictos pronos et pro tos reddat ad seditiones et rerum publicarum conve siones, non est, quod serio refutare conemur, qua prorsus absurdae et historiae testimoniis contrariae sin Inter omnes enim constat, Protestantes quoscunque eo convenire, ut, Iesu Christi et Pauli Apostoli pra ceptis pie obsequentes (Matth. 22, 21. Rom. 13, 1. al. quamvis legitimam reipublicae potestatem revereantu Praeterea vero historia monstrat, eiusmodi respublic perturbatas imperiaque subversa esse maxime in terr Catholicorum regimini subiectis, quum principes Pro testantium doctrinae addicti iustae subditorum caus magis favere soleant, neque eos dominandi impotent ad desperationem adducant [l].

a) Boſſuet *Hiſtoire des variations des égliſes proteſtantes.* V. II. Par. 1688. rec. 1730. I. praef. p. 4. Cf. Jacques Basnage *Hiſt. de l'égliſe* —. Rotterd. 1699. rec. 1725. II Voll. f.

b) Ammon *Ausf. Unterr. in d. Chr. Gl.* I. 478 ff. Tzſchirner *Der Uebertritt des Hn. v. Haller zur kathol. Kirche beleuchtet.* L. 1821. 55 ff. Ei. *Die Gefahr einer deutſchen Revolution beleuchtet.* L. 1822. 64 ff. Ei. *Proteſtantismus u. Katholicismus aus d. Standpuncte d. Politik betrachtet.* 3. *A.* L. 1825. Krug *Die Kirchenverbeſſerung und die Gefahren des Proteſtantismus.* L. 1826. p. 55 ff.

c) Si qui contendunt, Proteſtantium doctrinam certiſſima etiam et firmiſſima religionis decreta attrectare iisque intercedere, et ſuo ſemper quaerendi et indagandi pruritu incertitudinem et opinionum diffidia excitare, hi facile vel erroris vel calumniae convincuntur. Proteſtantes enim non naturalem ſolum Dei revelationem rationi et conſcientiae inſitam ſequuntur, ſed etiam ſcripturam ſacram fontem religionis ipſis eſſe profitentur, eique divinam verorum religionis et virtutis praeceptorum auctoritatem tribuunt; propятereaque diverſae Proteſtantium ſectae immunes ſe a gravioribus erroribus tueri poſſunt, et quamvis in levioribus rebus diſſentiant, tamen in gravioribus omnino conſpirant. Nec defuerunt ſectae, quae, procedente tempore, illam rationis regulam ſecutae, multum profecerint, ut *Anabaptiſtarum*, *Quakerorum*, *Herrnhutianorum* al. exemplum docet. Praeterea Proteſtantes, quum progreſſus artium ac diſciplinarum etiam ad religionis ſcientiam excolendam transferunt, eo ipſo ſibi cavent, ne in pernicioſum ſcientiae et fidei diſcidium incidant, aut omnem religionem prorſus abiiciant. Proteſtantium enim eccleſia tantum in principio fidei, non in omnibus ac ſingulis decretis (§§. 13. 21.), poſtulat conſenſum, qualis nunquam inter Proteſtantes fuit, nec per eius eccleſiae indolem ac naturam unquam eſſe potuit.

d) De *ſymbolis*, quibus ſingulae religiones *poſitivae* partim ornatae, partim etiam corruptae fuerint, quum ipſi harum religionum auctores eiusmodi ſymbola et res per ea adumbratas haud bene cognoverint (*unbewuſste Symbole*), v. De Wette *Bibl. Dogm.* 2. *A.* p. 34.

e) De Wette l. l. p. 31.

f) Feſsler *Anſichten v. Rel. u. Kirchenthum.* B. 1805. III. 90 ff.

g) Clem. Al. Strom. I. 283. ed. Col. Μία μὲν οὖν ἡ τῆς ἀληθείας ὁδός· ἀλλ' εἰς αὐτὴν καθάπερ εἰς ἀένναον ποταμὸν ἐκρέουσι

τὰ ῥεῖθρα ἄλλα ἄλλοθεν. Symmachus Epiſtolae ad diverſ l. X. ep. 54. „Eadem ſpectamus aſtra, commune coelum idem mundus nos involvit; quid intereſt, qua quisque p dentia verum inquirat? Uno itinere non poteſt perveniri tam grande ſecretum."

h) Gabler Or. de tenuibus initiis, vera natura et indole doc nae ev. per Lutherum inſtauratae. Jen. 1818. p. 18. „Quan lites, quanta diſſidia, quanta odia, inprimis inter Ordines n nachorum, Dominicanorum, Franciſcanorum, Ieſuitaru hucusque eccleſiam catholicam miſere turbarunt! Non m antiquiores doctores eccleſiaſtici, *Patres* vocant, in quocun fere doctrinae Chriſtianae capite admodum inter ſe diſſe verum et recentiores Romano-catholici, ipſique praeſules mani, quorum decreta haud raro inter ſe pugnant. At etiamnum acres agitantur lites inter Pontificis Romani ad clas et Epiſcopales, Ultramontanos inter et mere catholicos Paulus *Beurth. Anzeigen einiger Schriften, welche das neue Betragen d. päbſtl. Kirchenregiments — beleuchten.* Heid. 18 *Beiträge zur Geſch. d. kathol. Kirche im 19ten Jahrh. in Bez hung auf d. neueſten Verhältniſſe derſelben gegen die röm. Cur* Heid. 1818. rec. in *Ergänzungsheft zu Sophronizon v.* Paulu 1822. Moritz v. der Weſer *Der Kampf d. Finſterniſs m dem Lichte des 19ten Jahrh.* Düſſeld. 1822.

i) Henke *Kirchengeſch.* II. 295 ff. 475 ff. *Die entlarvte Inq ſition, ein hiſteriſch-philoſ. Gemählde dieſes ſchreckl. Gerich Nach dem Span. Original des* Don Antonio Puigblanch *im Auszuge bearbeitet.* Weimar. 1817. Don Jean Antoi Llorente *Hiſtoire critique de l'inquiſition d'Eſpagne, — rée des pièces originales des archives du conſeil de la Suprê et de celles des tribunaux ſubalternes du Saint Office. Tradu de l'eſpagnol ſur le manuſcrit et ſous les yeux de l'auteur p* Alexis Pellier. T. I—IV. Par. 1817. (*Allg. Lit. Zeit.* 181 Nr. 1 ff.) J. A. Llorente *Die Päbſte, als Fürſten eines Staa und Oberhäupter der Kirche. Von der Begründung des h. Stuh an bis 1822. Aus d. Franzöſ.* 2 Thle. L. 1823. (Krug) *Ant romanus, oder die Kirchengeſchichte; eine Warnungstafel fü Fürſten und Völker vor Begünſtigung des röm. Katholicismu* L. 1823. *Die Hierarchie u. ihre Bundesgenoſſen in Frankreich* Aarau. 1823.

k) Ed. Köhler *Glaube, Unglaube und Aberglaube unſerer Zeit* Dresd. 1825. 59 ff. *Proteſtantismus in der kathol. Kirche.*

l) V. prae ceteris ſcripta n. *b*. II.

§. 81.

Methodus dogmatices tradendae.

In tanta dogmatices ſyſtematum ac decretorum diverſitate iam recte quaeritur, qua via et ratione eius disciplina noſtris temporibus accommodate conformari futuris religionis doctoribus tradi debeat. Quum e praeceptis ipſius doctrinae Chriſtianae, nec minus ex universa Proteſtantiſmi indole, quae theologorum aevi superioris ac noſtri praecipuorum auctoritate atque exemplo ſancita eſt, ſatis intelligatur, non niſi eam probari poſſe fidem religioſam, quae fundamentis nititur certis accurateque exploratis et cognitis, noſtrum animus, ratione habita finium dogmatices pro aetatis noſtrae modulo regundorum, inſtitutionum dogmaticarum hunc fere ordinem ſequi, ut, niſi forte ipſa res tractanda biblicae doctrinae expoſitionem praemitti, vel eandem cum eccleſiaſtica coniungi ſuaderet, *primum* ſingula dogmata exponantur ſecundum formulam ſymbolicam (§. 21.) atque eccleſiaſticam, i. e. ex libris ſymbolicis potiſſimum, in ſubſidium tamen adductis Lutheri, Melanchthonis, Chemnitii, Gerhardi, Calovii, Quenſtedtii, Hollazii, Buddei, Baieri aliorumque huius temporis theologorum ſcriptis [a]); *tum* cuiusvis dogmatis ratio biblica, interpretationis grammatico-hiſtoricae ope eruenda explicetur; *deinde*, addita illius hiſtoria atque cenſura, typus dogmatis ad principia doctrinae Chriſtianae purioris, ethices fundamento ſuperſtructae, univerſa eademque cum ſanae rationis praeceptis bene convenientia, exactus atque conformatus exhibeatur; modus *denique* dogmatis in inſtitutione populari tractandi, prout temporis ratio poſtulat, illiusque uſus practicus doceatur. Quodſi hoc modo, quae in dogmatices diſciplina certa ſunt atque indubitata, denuo confirmata et ab incertis vel ambiguis ſeparata fuerint, nos quidem optime ſtabiliri et promoveri poſſe putamus religionem illam

ſubiectivam, quae non magis a futili quadam in-
dulitate, quam a myſticis opinionibus et ſuperſti-
librorum ſymbolicorum veneratione abhorreat, ve-
que homini viam ad virtutem Chriſtianam ſalutem
aeternam patefaciat.

a) Formulam doctrinae eccleſiaſticam e ſolis libris ſymboli-
petendam eſſe, docuit Bretſchneider *Handb. d. Dogm.*
20 ff. Cf. Form. Conc. Sol. decl. praef. p. 632. „Compen-
ria illa doctrinae forma (et quaſi typus, in quo communis
ctrina, quam eccleſiae ſincerioris et reformatae religionis p-
fitentur, e verbo Dei collecta exſtet) non *privatis*, ſed *pub-*
ſcriptis niti debet" —. Commode tamen formula illa doc-
nae ſymbolica et eccleſiaſtica illuſtrari et expleri poteſt a-
bitis libris ſcriptorum ſupra ll.

THEOLOGIAE DOGMATICAE

PARS I.

De ſcriptura ſacra, religionis Chriſtianae fonte primario, eiusque auctoritate divina.

CAPUT I.

DE SCRIPTURA S. IN UNIVERSUM.

§. 32.

Notio ſcripturae ſ.

Scriptura ſ. [a]) eſt complexus librorum religionis Iudaicae et Chriſtianae doctrinam atque hiſtoriam continentium, qui Veteris et Novi Teſtamenti (*διαθήκης*) [b]) nomine inſcripti ſunt. Pars prior eos libros complectitur, quos populus Iſraeliticus iam ante Chriſtum ſacros habuit quosque diviſit [c]) in Pentateuchum (תּוֹרָה), Prophetas (נְבִיאִים) [d]) et Hagiographa (כְּתוּבִים i. e. ſcripta ſc. ſacra); pars poſterior ſcripta ea continet, quae ab Apoſtolis ſ. religionis Chriſtianae doctoribus a Chriſto ipſo deſignatis primariis, et Evangeliſtis [e]) compoſita ſuperſunt, ſeculis prioribus *τὸ εὐαγγέλιον* ſ. *τὸ εὐαγγελικὸν* et *ὁ ἀπόστολος* ſ. *τὸ ἀποστολικὸν* ſc. *σύνταγμα* nominata [f]), quibus, tanquam appendix, Apocalypſis Ioannis addita eſt. Poſtea vero V. T. a parte potiore *Lex*, N. T. *Evangelium* [g]), et utrumque, *Verbi Divini* nomine, appellatum eſt [h]), non ſatis apte quidem, quia non univerſum ſcripturae ſ. argumentum vere di-

vinum dicere licet (§. 42 f.) [i]). Quum Iesus et Apostoli ad librorum V. T. effata, tanquam doctrinae fundamenta, saepe provocaverint (Io. 5, 39. Matth. 11, 3. 19, 4. 21, 31 ff. Luc. 16, 31. 24, 25— 2 Tim. 3, 16. al.), unde potissimum factum putes, usque ad medium seculum secundum hi libri pro Christianorum scriptura sacra habiti sint [k]), secundarium quendam religionis Christianae fontem continere recte iudicantur. Etsi autem V. et N. T. libri pari auctoritate ornati reperiuntur in scriptis ecclesiae Lutheranae symbolicis et theologorum stricte ea sequentium [l]), decreta tamen et praecepta in V. T. proposita, quae aut Iesu et Apostolorum auctoritate sublata sunt, aut dictis eorum repugnant, ad doctrinam Christianam referri nequeunt. Omnino usus V. T. dogmaticus circumscribendus est, ut, quae paucis tantum in N. T. libris commemorata sunt fidei capita, argumentis idoneis e V. T. libris repetendis apte illustrentur [m]).

a) Nomen ex illis N. T. locis ductum, in quibus Iudaeorum libri sacri nominati sunt αἱ γραφαὶ (Matth. 21, 42.) et ἡ γραφὴ s. scriptura κατ᾽ ἐξοχὴν (Io. 2, 22. Gal. 3, 8. 4, 30 f.), γραφαὶ ἅγιαι (Rom. 1, 2.) et ἱερὰ γράμματα (2 Tim. 3, 15.) h. e. scripta religiose colenda. Chrysostomo potissimum auctore nomen τὰ βιβλία sc. θεῖα invaluit. Hom. II. Opp. V. p. 7. ed. Eton. 16.. et Hom. IX. in ep. ad Coloss. IV. 137. (κτᾶσθε βιβλία, τὰ φάρμακα τῆς ψυχῆς) hanc vocem nude posuit, scripturam s. significans; Hom. X. in Genes. τὰ θεῖα addidit. Bertholdt *Hist. krit. Einl. in das A. u. N. T.* Erl. 1812. I. 38 ff. Ersch Gruber *Encyklop.* B. X. p. 1 ff. *Art. Bibel v.* Gesenius u. De Wette.

b) *Foederis* (בְּרִית) inter Deum hominesque sanciti notio, Patriarchis iam attributa, olim ad Mosaicae (Levit. 26, 42. 45. Deut. 4, 31. 9, 9. Ierem. 33, 20. Ps. 25, 14. 52, 12.), deinde a Christianae religionis institutionem (Matth. 26, 28.) translata est. Metonymice Pentateuchi liber, 1 Macc. 1, 57. βιβλίον διαθήκης dictus (cf. Ex. 24, 7. סֵפֶר הַבְּרִית) διαθήκης παλαιᾶς nomine venit 2 Cor. 3, 14., et sic nomen illud a libro potiore ad omnes Iudaeorum libros ss. transiit. Nomen ἡ καινὴ διαθήκη et Novum Testamentum sec. III. demum medio in locum nominum

τὸ εὐαγγέλιον et ὁ ἀπόστολος successisse probabile est. Bertholdt *Einl.* I. 112 f. — *Testamenti* denominatio petita videtur e versione vulgata, quae vocabula בְּרִית et διαθήκη (Gen 9, 9. 12. 15. 15. Matth. 26, 28.) ita reddidit. Colligitur inde, vocabulum *testamentum* acceptum esse pro *testatione*, *testimonio*, quod ex usu loquendi biblico, sicut voces עֵד, עֵדוּת, μαρτύρια, et constitutionem, legem aliquam (*Verordnung*, *Gesetz*) itemque complexum testimoniorum, legum, religionis institutionum, doctrinam (foedus) significat. Iren. adv. haeres. II. 19. p. 171. ed. Paris. 1675. latin. interpr. „Cynicos, ait, cum Gnosticis eiusdem esse *testamenti*." Tertull. adv. Marcion. IV. 1. vocabulum *instrument.* praeferre videtur, quod et Augustino probatur. De civ. Dei. XX. 4. Id. contra 2 epist. Pelagianorum. III. c. 4. Stange *Theol. Symmikta.* II. 221 ff. *Allg. Lit. Zeit.* 1812. Nr. 284. — Veruntamen nonnullis etiam cum testamento proprie sic dicto comparari videtur novi foederis institutio (Hebr. 9, 16 ff.), ubi vero διαθήκη rectius de foedere morte victimae sanciendo accipitur. — J. G. Rosenmüller Diatribe de vocabuli διαθήκη in libris N. T. vario usu. Erl. 1774. 4. et in Velthusen — Commentatt. Theol. V. II. 204 ff. Paulus *Theol. exegetisches Conservatorium.* 2te *Lief.* Heidelb. 1822. N. VI. p. 145 ff. *Von dem Begriff i Berith u. Diatheke, als Verfassung durch Einwilligung in die Wahl des Gesetzgebers.*

c) Sirac. prolog. Luc. 24, 44. cf. Ioseph. c. Ap. I. 8. de Maccab. c. 18.

d) Hac classe praeter scripta prophetarum, proprie sic dictorum, excepto Danielis libro, libri etiam historici antiquiores Iosuae, Iudicum, Samuelis et Regum comprehenduntur. Hinc Ioseph. (c. Apion. I. 7.) mentionem fecit τῶν προφητῶν τὰ μὲν ἀνωτάτω καὶ τὰ παλαιότατα κατὰ τὴν ἐπίπνοιαν τὴν ἀπὸ τοῦ θεοῦ μαθόντων, τὰ δὲ καθ' αὐτοὺς (suorum temporum res gestas), ὡς ἐγένετο, σαφῶς συγγραφόντων. — Ceterum נָבִיא (אִישׁ הָרוּחַ Hos. 9, 7.), προφήτης, ex usu loquendi scriptorum ss. in genere dicitur, qui sacro quodam fervore correptus de rebus divinis, maxime futuris verba facit, quique et sibi ipsi et audientibus numine divino afflatus et ipsius *Dei interpres* (cf. Exod. 7, 1. 4, 16. Deut. 18, 18. Iud. 6, 8. 2 Sam. 7, 2. Ierem. 15, 19.) esse videtur. Gurlitt Lectionum in N. T. spec. II. Magdeb. 1800. 24 ff., ubi scriptores eam in rem laudat. Add. Gesenius *Hebr. Wörterb.* s. v. נָבָא. De Wette *Bibl. Dogmat.* 2. *A.* §. 143 ff. Paulus l. supra l. N. V. p. 122 ff. *Bibl. Begriffe v. Propheten und d. Prophezeihen.*

e) Apostolorum temporibus evangelistae (Act. 21, 8. Eph. 4
dicebantur, qui nulli ecclesiae separatim praepositi περι
ἐκήρυττον (Theodoret. ad Eph. 4, 11.), non tam prima
gionis doctrinae rudimenta, quam historiam vitae reru
Iesu Christi pro suo quisque ingenii et scientiae modulo
enarrantes. Euseb. H. eccl. V, c. 9.

f) Iren. adv. haer. I. 3. 6. Clem. Strom. V. 664. VI. 784.
856. ed. Potter. Tertull. de pudicit. c. 11. 12. Bapt.
Berthold *Einleit.* I. 51 ff.

g) Morus Commentar. II. 472 ff. Doederlein Instit. II.

h) Calov. Syst. locor. theoll. P. I. 268. „Scriptura est ve
Dei immediato spiritus s. afflatu per prophetas in V., eva
listas et Apostolos in N. T. literarum monumentis consigna
ad aeternam hominum salutem." Musaeus Introducti
theol. p. 242. „Scriptura s. accipitur in significatu sp
liori pro libris, spiritu sancto inspirante, et, quae scrib
essent, immediate suggerente, atque in calamum quasi dict
conscriptis." Quenstedt Theol. did. pol. I. 53. Bud
Institt. theol. dogm. I. 89. Langii oecon. salut. Ed. 4
Cf. *Aufhellungen.* 598 ff.

i) Töllner *Verm. Aufsätze.* Samml. II. 87 ff. Semler *Abha
v. freier Untersuch. des Canons.* IV Thle. 2. *A.* H. 1776
131 ff.

k) Iustin. Cohortat. ad Graec. p. 10. Ὁ πρῶτος τῆς θεοσε
ἡμῶν διδάσκαλος Μωσῆς — τούτους (Μωσῆν καὶ τοὺς λοιποὺς π
φήτας) ἡμεῖς τῆς ἡμετέρας θρησκείας διδασκάλους γεγενῆσθαι
μέν. Gieseler *Hist. krit. Versuch üb. d. Entstehung u.
frühsten Schicksale d. schriftl. Evangelien.* L. 1818. 174 ff.

l) Apolog. C. A. Art. II. 60. IX. 228. Form. Conc. Epit. I. 5
572. „Hoc modo luculentum discrimen inter sacras V. et N.
literas et omnia aliorum scripta retinetur; et sola s. s. iu
norma et regula cognoscitur, ad quam, ceu ad Lydium
pidem, omnia dogmata exigenda sunt et iudicanda." M
lanchth. Loci theoll. L. de discrimine V. et N. T. Que
stedt Theol. did. pol. I. 35. „Una eademque est in V. et N.
quoad *substantiam*, religio; datur tamen aliqua diversitas quo
circumstantias, et quidem 1. ratione obiecti religionis, qu
tum ad Mediatoris Christi humanitatem, quae in typis et u
bris in V. T. iam in ipsa substantia habetur; 2. rat. tempor
illic credebatur in exhibendum, hic in exhibitum Messia
3. rat. graduum perspicuitatis, quae illic nube typorum et r

rum temporalium erat tecta ut et gratiae, quae hic uberior est." Calov. Syst. locor. th. I. 495 ff.

n) Cf. Luther *Werke.* T. V. ed. Wittenb. 1556. p. 2 f. „*Moses ist todt, sein Regiment ist aus gewesen, da Christus kam, er dienet weiter hieher nicht. — Mosen wollen wir halten für einen Lehrer, aber für unsern Gesetzgeber wollen wir ihn nicht halten, es sei denn, dass er gleichstimme mit dem N. T. und dem natürlichen Gesetze.*" — Doederlein Instit. Theologi Chr. I. ed. 6. 172 ff. Reinhard *Dogm.* 45. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. 2. *A.* 88 ff. — Historiam sententiarum de sacra libror. V. T. auctoritate ad Christianos spectante bene enarravit L. D. Cramer Pr. de bibliologia in sacris N. T. libris proposita. Partic. I et II. L. 1820. 4.

§. 33.

Authentia et integritas librorum V. T.

Authentia proprie sic dicta est ea libri alicuius indoles, qua vere eius est scriptoris, cui tribuitur. Quum auctores multorum V. T. librorum, inprimis omnium scriptorum historicorum [a]) et libri Iobi, nusquam commemorentur, et quum e disquisitionibus novissimis constet, quosdam V. T. libros, vel totos, vel ex parte saltem, serius esse conscriptos, quam vulgo existimetur, neque ab iis scriptoribus, quorum nomina prae se ferunt [b]): authentia stricte sit dicta non nisi de prophetis plurimis [c]) recte praedicari potest. Quodsi vero authentiam pro fide i. e. *ἀξιοπιστίᾳ* [d]) acceperis, hanc libris historicis, quatenus verae historiae quaedam fundamenta [e]), non complexum solum mythorum continent (§. 9. n. *a.*), utique tribuendam esse censemus. Reliqua vero scripta antiquissimae aetatis religionem recte adumbrare, argumentis et *externis* et *internis* probari potest. Ad argumenta *externa*, quibus authentia librorum V. T. latiori sensu dicta probari solet, prae ceteris referuntur haec: *Primum* authentia ista V. T. a nullo antiquitatis scriptore in dubium vocata esse videtur; *deinde* in ipsis quibusdam V. T. libris testimonia pro aliis huius canonis libris exhibita repe-

riuntur (cf. de Pentateucho Iof. 1, 8. 8, 31. 23
2 Reg. 14, 6. 22. Efra 3, 2. Neh. 1, 7.; de Iere
Dan. 9, 2.; add. de plurimis libris iunctim Sir. 4
49.); *tum* populus Iudaicus per longum temporis
curfum libros iftos, magna cum diligentia afferv
(Deut. 31, 9. 24—26. Iof. 24, 26. 1 Sam. 10, 2
pro authenticis habuit, nec graviffimis calamitat
adduci potuit, ut fidem iis derogaret *f*). Exftant *pr
terea* Iefu et Apoftolorum teftimonia clariffima, qui
perfuafioni ifti Iudaeorum calculum adiecerunt, M
15, 7. 19, 7. 22, 44. 24, 15. Io. 12, 38. Act. 1,
2, 16. 25. Accedunt *denique* Philonis, Iofep
et Rabbinorum veterum teftimonia. Argumenta
thentiae V. T. demonftrandae *interna* ex ipfa fcrip
rum et rerum narratarum indole, quatenus cum m
numentis hiftoriae populorum antiquiffimorum b
confentiunt, repetuntur *g*). *Integritas* V. T. fcrip
rae defendi poteft *totalis* f. materialis, quatenus n
lam eius partem, quam Iefu Chrifti aevo habue
periiffe fumimus, *partialis* f. formalis, quatenus lib
illos in locis potiora religionis capita tractantibus,
fraude, vel cafu graviter corruptos effe atque depra
tos negamus. Unde facile intelligitur, quomodo re
gionis Iudaicae et ipfius Chriftianae, quatenus haec i
fuperftructa eft, notitia ex libris illis poffit hauriri.

a) His libris et Pentateuchum, non *a* Mofe fed *de* Mofe fcripti
(Hobbes Leviathan. III. c. 33.), recte adnumerari, nr
non dubitant aequi controverfiarum hac de re motarum arbi
Iam in antiqua ecclefia non defuerunt, qui dubiam haber
Pentateuchi originem (Ptolem. ap. Epiph. H. XXXIII.
Hieron. c. Helvid. T. IV. P. 2. 134. „Sive Mofen dicere
lueris auctorem Pentateuchi, f. Efram eiusdem inftauratore
operis, non recufo;" cf. Aben Efra ad Deut. 1, 1.), q
bus recentiori memoria acceſſerunt Rich. Simon, Cler
cus al. V. De Wette *Lehrb. d. hift. krit. Einl. in die k
non. u. apokryph. Bücher des A. T.* Berl. 2. *A.* 1822. §. 15
p. 233 ff. Sed noftris demum temporibus accuratius ea de
expofuerunt Jo. Sev. Vater (*Commentar üb. d. Pentateuc*
III Thle. 1802—5. V. III. 391 ff.) et M. W. L. De Wett

(*Beiträge zur Einl. in das A. T.* II Bde. H. 1806. 7. *Einleit.* 228 ff.). — Gesenius *Gesch. d. Hebr. Spr. u. Schrift.* L. 1815. p. 23. 31 f. et ei. Commentat. de Pentat. Samaritanó. H. 1815. p. 6. Nihilominus Pentateuchi *longe maximam partem esse Mosis opus* Eichhornii, Jahnii et E. F. C. Rosenmülleri (Scholia in V. T. P. I. V. I. ed. 3. L. 1821. p. 4 ff.) est sententia. Cf. Gesenius cens. Schol. Rosenm. in *Allg. Lit. Zeit.* 1825. Nr. 255 ff. Libror. Paralipom. auctoritatem atque fidem historicam, quam defendit J. G. Dahler (De libror. Paral. auct. et fide hist. Argentorati. 1819.), maxime dubiam esse, post De Wettium (*Beiträge z. Einleit. in das A. T.* I.) nuper demonstravit C. P. W. Gramberg *Die Chronik nach ihrem geschichtl. Charakter u. ihrer Glaubwürdigkeit geprüft.* H. 1823.

b) Huc, testibus optimis criticis, referri possunt liber Kohelet, Canticum Canticorum (De Wette *Einleit.* 300 ff. 707 f.) et psalmi nonnulli (De Wette *Commentar üb. d. Psalmen.* Heidelb. 1811. p. 32 ff.).

c) Exceptis Iesaiae (Gesenius *Commentar üb. d. Jesaia.* B, II. L. 1821. *Einleitung.* De Wetté *Einleit.* p. 286 ff.) et Zachariae capitibus nonnullis (De Wette l. l. p. 337 ff.) et libris Danielis (Bertholdt *Daniel aus d. Hebr. Aramäischen neu ubers. u. erkl.* II Thle. Erl. 1806. De Wette §. 255. p. 345 ff.) et Ionae (Rosenmüller Scholia in V. T. P. VII. V. II. L. 1814. p. 324 ff. De Wette §. 256. p. 322 ff.).

d) Doederlein Instit. theol. Chr. T. I. §. 29. p. 78. Reinhard *Dogmatik.* 45.

e) Contra De Wettium hac de re non sine laude commentatus est G. W. Meyer *Apologie d. geschichtl. Auffassung der hist. Bücher des A. T. besonders des Pentateuchs.* Sulzb. 1811. Add. Stäudlin *Die Aechtheit d. Mosaischen Gesetze vertheidigt;* in Ammon u. Bertholdt *Krit. Journal d. neuesten theol. Literatur.* Bd. III. u. IV.

f) Ioseph. contra Apion. I. 8. *Τοσούτου γὰρ αἰῶνος ἤδη παρῳχηκότος, οὔτε προσθεῖναί τις οὐδέν, οὔτε ἀφελεῖν αὐτῶν, οὔτε μεταθεῖναι τετόλμηκεν· πᾶσι δὲ σύμφυτόν ἐστιν εὐθὺς ἐκ τῆς πρώτης γενέσεως Ἰουδαίοις, τὸ νομίζειν αὐτὰ θεοῦ δόγματα, καὶ τούτοις ἐμμένειν, καὶ ὑπὲρ αὐτῶν, εἰ δέοι, θνήσκειν ἡδέως.*

g) Doederlein Instit. Th. Chr. I. §. 38. p. 150 f. Reinhard *Dogmatik.* 46 ff.

§. 34.

Authentia et integritas N. T.

Etſi ſatis evidenter demonſtrari non poteſt, ev gelia quatuor prorſus eadem forma, quam nunc bent, et ſtatim poſt mortem Ieſu Chriſti, a ſcriptori quibus tribuuntur, profecta [a]), et ἀντιλεγόμενα [b]) qu cunque dicantur authentica eſſe: libris tamen, q ὁμολογουμένα vocantur, fere omnibus [c]) et evange quidem, locis nonnullis, de quibus dubitatur, e ceptis [d]), authentia ſtricte ſic dicta haud ſine rati bus idoneis vindicatur. Exſtant enim argumenta a thentiae *externa* in teſtimoniis non ſolum Patrum an quiorum Polycarpi, Iuſtini M., Theophi Irenaei, Clementis Alex., Tertulliani, Or genis, Euſebii aliorumque [e]), ſed etiam haere corum veterum v. c. Marcionis [f]), *Gnoſticoru Ebionitarum*, et adverſariorum doctrinae v. c. Cel Porphyrii [g]). Accedit verſionum, ſyriacae et la nae aliarumque, antiquitas et ſollicitudo eccleſiaru antiquiſſimarum, qua in originem librorum ſſ. inqu ſiviſſe dicuntur. Neque deſunt argumenta authenti *interna* e libris ipſis, e linguae et rerum traditarum i dole petita. Quibus omnibus bene perpenſis in un verſum iudicare licet, N. T. ſcripturam ita eſſe com paratam, ut, advocata etiam criſi ſana philologica philoſophica, hiſtoria et doctrina Ieſu Chriſti et Apo ſtolorum inde erui poſſit fide digniſſima. Scriptor enim vel ipſi teſtes et ſpectatores vitae, doctrinaequ Ieſu Chriſti fuere, vel teſtium comites et ſocii, ſic Marcus et Lucas, et, qui ipſe Apoſtolorum coetui ſe rius adſcriptus fuit, Paulus. Omnes autem veritat et probitatis ſtudium ſingulare prae ſe ferunt. Integri tatem *totalem* N. T. libris tribuimus eam, qua null huius collectionis pars periiſſe putatur, *partialem*, qua tenus libri ſuperſtites ex eo inde tempore, quo i unum volumen redacti fuerunt, nec fraude nec cal tam

m graviter interpolati sunt, ut genuinum eorum argumentum satis probabiliter exponi non possit.

Nath. Lardner *The credibility of the Gospel history.* Lond. Ed. 2. 1740—55. Germ. Berl. et L. 1750—51. Ei. *A supplement to the first book of the sec. part of the credibility* — Lond. 1756. 57. III Voll. Ei. *A large collection of ancient Jewish and Heathen testimonies of the truth of the Christian religion.* Lond. 1764—67. IV Voll. 4. Kleuker *Ausführl. Untersuch. d. Gründe für d. Aechtheit u. Glaubwürdigkeit d. schriftl. Urkunden d. Christenthums.* V Bde. L. 1795—99. — Storr *Lehrb. der Chr. Dogm.* I. 1 ff. Add. Opera isagogica in N. T., auctoribus Michaelis, Marsh, Haenlein, Eichhorn, Schmidt, Hug, Bertholdt, De Wette. — Meyer *Geschichte d. Schrifterklärung seit der Wiederherstell. d. Wiss.* V. Bd. Gött. 1809. 652 ff.

e) Eichhorn *Einleit. in d. N. T.* Bd. I. 2. A. 1820. Schmidt *Histor. krit. Einl. ins N. T.* 1804. 20 ff. Gieseler *Hist. krit. Vers. üb. d. Entstehung u. d. frühesten Schicksale d. schriftl. Evangelien.* L. 1818. Paulus *Theol. exeget. Conservatorium.* 1ste Lief. *Ueb. d. Ursprung der 5 ersten kanonischen u. mehrer apokr. Evv.* Heidelb. 1822. — Quae contra authentiam evangelii Ioannei disputata sunt, refutare conati sumus in libro nostro: *Vers. einer vollst. Einleit. in d. Ev. d. Johannes.* Gött. 1806 78 ff., cui assensum praebuit ill. Eichhorn *Einl. ins N. T.* Bd. II. 1810. 239 ff. Postea genuinam ev. Ioan. originem in dubium vocavit H. Ch. Ballenstedt *Philo u. Johannes, od. fortgesetzte Anwendung d. Philo zur Interpretation d. Joh. Schriften, mit bes. Hinsicht auf d. Frage: ob Joh. Verfasser d. ihm zugeschriebenen Schriften seyn könne?* Gött. 1812; novissime K. G. Bretschneider l. Probabilia de ev. et epp. Io. Ap. indole et origine. L. 1820; cui ex parte adstipulatus est Paulus in h. l. censura. (*Heidelb. Jahrbücher.* 1821.) Cf. Hemsen *Die Authentie der Schriften des Ev. Joh. untersucht.* Schlesw. 1823. H. Olshausen *Die Echtheit d. vier kan. Evv. aus d. Gesch. der 2 ersten Jahrhunderte erwiesen.* Königsb. 1823. F. G. Crome Probabilia haud probabilia, *oder Widerlegung* cet. Leid. u. L. 1824. al. — De tempore, quo evangelia conscripta sunt, nil certi constat. Probabile tantum est, evv. tria priora et acta App. tribus vel quatuor post Iesu Christi mortem praeteritis decenniis, Ev. Ioanneum autem sub finem sec. I. demum eadem forma, quam nunc habent, in vulgus exiisse. Cf. Ammon Pr., quo docetur, Ioannem, ev. auctorem, ab editore huius libri fuisse diversum. Erl. 1811. 4. p. 15. „Fuit

presbyterorum Ephesiorum unus vel alter, Ioannes forte ἀνώνυμος, secundae fortassis atque tertiae Ioannis epistolae au[ctor], qui haec omnia pro concione saepius repetita nomine et i[n] auctoris congregaret et in ordinem redigeret. Io. enim ipse [di]vinum magistrum imitatus maluit docere, quam libros con[scribe]nere (Euseb. H. E. l. III. c. 24.), maluit ecclesias func[tare] quam res in Iudaea actas literis tradere (ib. c. 23.), ab i[n] Patmo redux scribendi sua manu evangelii provinciam pr[opter] infirmitatem corporis fugiens" —. Add. Rambonnet S[pec.] academicum de secunda ep. Ioan. Traj. ad Rh. 1818. de Ioa[nne] presb. p. 29. 49. — Bertholdt *Einl. in das A. u. N. T.* 1249 ff. 1321 f. — Sententia a Planckio V. V. prop[osita] (*Ueb. d. histor. Beweis f. die Göttl. d. Christenthums.* Gott. p. 166 ff.), Matthaeum et Ioannem inter ipsos Iesu Christi [ser]mones et res gestas nonnulla literis mandasse et quasi diar[ia] eorum, quae dixerit et gesserit, conscripsisse, e quo p[ost] evangelia sua composuerint, rationibus satis idoneis destitu[i vi]detur. Cf. Röhr *Krit. Pred. Bibl.* B. VI. H. 1. 1825. p. 10

b) Euseb. Hist. Eccl. l. III. c. 25. Gerhardus (Loc. th. 184 ff. 213 ff.) scripta ἀντιλεγόμενα ab Eusebio dicta i. e. de q[uo]rum auctoribus a quibusdam in ecclesia aliquando fuit dubi[ta]tum, *canonicos* N. T. libros *secundi ordinis* primus nuncu[pa]vit. Horum scriptorum, quae opposita ὁμολογουμένοις (ἐν[δια]θήκοις, γνησίοις), Eusebio eadem fuisse videntur ac νόθα νοθευόμενα (II. 23.) i. e. pro spuriis et canone indignis habit[a] *nonnullis* (III. 3. 23.), duplex ille genus constituit, quor[um] alteri eidemque potiori epistolas Iacobi et Iudae, secund[am] Petri, secundam et tertiam Ioannis adnumerat, alteri v[ero] Acta Pauli Ap., Hermae Pastorem, Apocalypsin Petri, epist[o]lam Barnabae et doctrinas (διδαχάς) Apostolorum, itemque ep[i]stolam Clementis (VI. 13.). Ὁμολογουμένοις et ἀντιλ. terti[um] quoddam scriptorum genus addit, ἄτοπα πάντα κ. δυσσεβῆ i. absurda et impia ab ipso appellata, quae ab haereticis prof[e]cta omnino reiicienda esse docet, ad quae refert v. c. evang[e]lia Petri, Matthiae, Thomae. Eadem esse videntur, quae ἀπ[ό]κρυφα καὶ νόθα nominata sunt ab Iren. adv. haeres. I. c. 1[7.] p. 104. ed. Par. et al. De Wette *Einleitung.* I. 2. *A.* §. 2[6.] p. 35 ff. Simili ratione Eusebii hac de re dicta per se non sat[is] dilucide expressa interpretati sunt Rössler *Bibl. d. Kirchen väter.* IV. 74. Haenlein *Einl. in d. N. T.* I. 112. Alii no[n] nisi duos scriptorum ab Eusebio indicatorum ordines consti[tuunt], Chr. Fr. Schmidt (Hist. antiqua et vindicatio cano[nis] f. V. et N. T. L. 1775. 356.), Bertholdt (*Einl.* I. 120.) alii quatuor, Weber (*Beiträge z. Gesch. d. neutest. Kanons*

Tüb. 1791. 142 ff.), Münfcher (*Dogmengefch.* I. 581 ff.), J. E. Chr. Schmidt in Henke *Magaz.* V. 451. et ei. *Einl.* I. 12.; alii tres, M. C. Chr. Flatt (*Magaz. f. chr. Dogmat.* VII. et VIII.), Vogel (Commentat. de canone Eufebiano pp. III. Erl. 1809—11.), Lücke (*Ueb. d. neuteft. Kanon des Eufebius.* B. 1816.).

c) Contra authentiam epiftolae I. ad Timotheum dubia haud levia in medium protulit Schleiermacher *Ueb. d. fogenannten erften Brief des Paulus an den Timoth.* B. 1807. Cf. quae in contrariam partem commentatus eft H. Planck *Bemerkungen üb. d. erften Pauls Brief an den Timoth.* Gött. 1808. et lib. noftr.: *Die Paftoralbriefe d. Ap. Paulus neu überf. u. erklärt.* Th. I. Gött. 1810. p. 9 ff. Gravioris momenti dubia de authentia epiftolarum ad Timoth. et Titum nuper propofuit Eichhorn *Einl. ins N. T.* B. III. 315 ff. Cf. Bertholdt *Einleit.* VI. p. 3502 ff.

d) De narrationibus mythicis et vaticiniis ex eventu compofitis, quae ferius addita videntur, v. Kaifer *Bibl. Theol.* I. 224 ff.

e) Singula Patrum effata huc fpectantia collegit Lardner l. l. Münfcher *Dogmengefch.* I. 275 ff. Storr l. l. 8 ff.

f) Hahn *Das Ev. Marcions in feiner urfprüngl. Geftalt, nebft dem Beweife, dafs es ein verftümmeltes u. verfälfchtes Lukasev. war.* Königsb. 1823. Cf. (Eichhorn) cenfura huius l. in *Gött. gel. Anz.* 1823. Nr. 39.

g) Lardner *A large Collection of ancients Jewifh and Heathen teftimonies.*

§. 35.

De canone V. T.

Libri *canonici*, *βιβλία κανονικά, κανονιζόμενα, ἐνδιάθηκα*, quibus *apocryphi* diverfo fenfu oppofiti fuerunt, in ecclefia primaeva dicti funt ii, qui auctoritate publica in ecclefia, tum Iudaica, tum Chriftiana, pro facris et divinis habiti funt [a]). Canon five complexus librorum canonicorum V. T. non ante Maccabaeorum tempora, poftquam haud pauca fcripta ad hiftoriam et religionem Iudaicam pertinentia temporis iniuria perierant [b]), alia vero; Efra [c]) (Efr. 7, 6. 10.)

et Nehemia (2 Macc. 2, 18.) potissimum auctori[...] iam maturius retractata [d]) atque collecta fuerant, pl[...] absolutus atque compositus esse videtur; ita quid[...] ut libri apocryphi, tanquam appendix versionis Ale[...]drinae, non nisi sensim adderentur [e]). Varia tan[...] de canone, de quo nec Iudaei Palaestinenses, [...] Alexandrini satis definitam sententiam professi sunt[...] exstant iudicia apud Siracidem (prol. v. 2. cp. 4[...] cf. Luc. 24, 44.), Philonem [g]), Iosephum [...] Eusebium [i]), Origenem [k]), Athanasium [...] et Hieronymum [m]); neque in ecclesia Catho[...] Conciliorum, Laodiceni (a. 364) [n]), Cartha[...]nensis (a. 397) [o]) et Tridentini (a. 1545—63[...] decreta unam eandemque de canone V. T. sententi[...] sanxerunt [q]).

Gerhard L. Th. II. 53 ff. Semler *Abhandl. v freier* [...]*ters. des Kanons.* H. 1771—75. 4 Voll. II. (Corrodi [...] *leuchtung des jüd. u. christl. Bibelkanons.* H. 1792. 2 [...] Münscher *Dogmengesch.* I. 256 ff. 2. *A.* Eichhorn [...] *leit. ins A. T.* I. 28 ff. Bertholdt *Hist. krit. Einl. ins A* [...] *N. T.* I. 54 ff. De Wette *Lehrb. d. hist. krit. Einleit.* in [...] *A. T.* 2. *A.* 1822. p. 14 ff.

a) Post Semlerum, qui vocabulum κανών proprie indice[...] catalogum librorum in coetibus sacris publice praelegendo[...] in ecclesia vetere significasse sibi persuaserat (l. l. I. 11 ff.; [...] opinio, licet usu Patrum minime confirmata, apud plur[...] theologos (Bretschneider *Syst. Entwickl. aller in der* [...] *mat. vork. Begriffe.* 3. *A.* 1825. 339 f.) praevaluit. Primus [...] refellere studuit, rationibus quidem usus gravissimis, censo[...] bri supra l. Bertholdt *Hist. krit. Einleit. ins A. u. N.* [...] Vol. I—III., in *Jen. Allg. Lit. Zeit.* 1815. Nr. 2. (H. Plan[...] Cf. ei. Pr. de significatu Canonis in ecclesia antiqua. Gott. 1[...] Voc. κανὼν apud Graecos tum sensu physico, tum morali, [...]neratim regulam s. normam significat. Cf. Eurip. Hec[...] v. 602. κανὼν τοῦ καλοῦ regula honesti. Hierocles p. [...] ἀληθείας κανών. Ioseph. c. Apion. II. 1072. ὅρον ἐθηκεν [...]τὸς καὶ κανόνα τὸν νόμον. In omnibus Patrum dictis huc r[...]rendis (vid. Suiceri thesaur. eccles. sub h. v.) κανὼν [...] aliud significat, quam quod Paulus Ap. hac voce expressit [...] 6, 16. Phil. 3, 16., normam et regulam fidei Christianae. [...]

a sec. IV. autem κανών, cuius usus primum exemplum exstat apud Chrysostomum (Homil. 58. in Genes. ὁ τῆς θείας γραφῆς κανών) metonymice pro: τὰ βιβλία τοῦ κανόνος, regula pro libris regulam continentibus, positus est, sicut διαθήκη pro βιβλίῳ διαθήκης (1 Macc. 1, 57.). Nomen γραφαὶ κανονικαί simili sensu ab Origene primum usurpatum est in Prologo ad Cant. Canticc. fin. Opp. T. III. 36. et schol. ad Matth. 27, 9. ib. 916. Ed. De la Rue. Verbum Κανονίζειν pro synonymo τοῦ συντάσσειν ταῖς θείαις γραφαῖς habendum est, quod apud Theodoretum legitur Praefat. in Cantic. p. 984. ed. Paris. 1642. Quum verae fidei regulam (regulam veritatis Iren. adv. haeres. III. 11.) non nisi γραφαῖς θεοπνεύστοις inesse putaretur (cf. Isidor. Pelus. ep. 114.: ὅτι δὲ ταῦτα οὕτως ἔχει, τὸν κανόνα τῆς ἀληθείας, τὰς θείας φημὶ γραφάς, κατοπτεύσωμεν.), quae simul pro authenticis habitae sunt, nomina κανών, βιβλία κανονικά, κανονιζόμενα, ἐνδιάθηκα, omnino de collectione seu complexu scriptorum ss., quae eadem θεόπνευστα et authentica esse videbantur, dicta sunt. Chrysost. Epist. ad Rufin: ἔδοξε κἀμοὶ ἐκθέσθαι τὰ κανονιζόμενα καὶ παραδοθέντα πιστευθέντα τε θεῖα εἶναι βιβλία. Βιβλία κανονιζόμενα, et ἀναγινωσκόμενα i. q. ecclesiastica, de quibus Rufinus (Exposit. in symb. Apost.) „in ecclesia quidem, ait, leguntur, sed non proferuntur ad auctoritatem fidei;" et ἀπόκρυφα primum diserte distinxerunt Athanasius Epist. festali. Opp. I. 961. et auctor Synopsis scr. s., quae vulgo Athanasio tribuitur, Opp. II. 126. ed. Bened., itemque Rufinus l. l. Βιβλία ἀπόκρυφα, canonicis quidem opposita, nominata sunt vel ea, quorum origo latebat, vel, inde ab Hieronymi aetate, quorum divina origo dubia erat, vel etiam quae pro spuriis et haereticis habebantur. Athanasius ab haereticis ea ficta esse monet l. supra l. Ersch u. Gruber *Encyklop.* De Wette *Art. Apokryphen.* J. C. Thilo Acta S. Thomae Apostoli ex codd. Pariss. ed. et annott. ill. Praemissa est notitia uberior novae Cod. Apocryphi Fabriciani editionis. L. 1823. p. XC ss.

b) Perierunt, quorum in scripturis ss. fit mentio, *liber bellorum Domini* Num. 21, 14., *liber Iustorum* Ios. 10, 13., bona pars *parabolarum* et *canticorum* Salomonis 1 Reg. 4, 32., *annales regum Iudaeae et Israelis* 1 Reg. 14, 19. 29. 15, 7., libri *prophetae* Nathan et Gad 1 Paral. 29, 29., Achiae et Ieddo 2 Par. 9, 29., Semaiae et Iddo 2 Par. 12, 15., Iehu 2 Par. 20, 34., Hozai 2 Par. 13, 19. Neque vero cum theologis nonnullis Pontificiis (Bellarmin. Disputt. de controversiis Chr. fidei adv. huius temporis haereticos. Ingolst. 1601. IV Voll. f. l. IV., de verbo Dei. c. 4.) colligi inde potest, canonem man-

cum atque imperfectum esse religionis doctrinae fontem. nime enim constat, scripta illa perdita in canonem usquam cépta fuisse; praeterea notitia religionis Iudaicae sufficie reliquis canonis partibus repeti potest. Omnino vero ca qualis nunc exstat, longe purior perfectiorque religionis ctrinae fons dici potest, quam *scrinium* illud *pectoris pa* falso iactatum. Gerhard Loc. theol. II. 81 ff.

c) Cf. quae de synagoga magna (כְּנֶסֶת הַגְּדוֹלָה) e Tract. Taln Hieros. Megilla fol. 74. Bava Bathra fol. 15. commentati critici antiquiores (v. quos laudat Wolf Bibl. Hebr. II. 2 quibus adstipulati sunt Eichhorn *Einleit.* I. 28. Bertho I. 69 ff., qui quidem τὴν συναγωγὴν τῶν γραμματέων e 1 Ma 7, 12. perperam huc retulit. Sed cf. quae contra mon E. Rau de synagoga magna. 1726. 4. De Wette *Ein.* 2. *A.* 15 ff.

d) Theodoret. praefat. in psalmos. Ed. Paris. 1642. T. I. *Πρὸ πεντήκοντα δὲ καὶ ἑκατὸν τῆς ἑρμηνείας ἐνιαυτῶν, θείας πλησθεὶς χάριτος ὁ θαυμάσιος Ἔσδρας τὰς ἱερὰς ἀνέγραψε βίβ ὑπὸ τῆς τῶν Ἰουδαίων ἀμελείας, καὶ τῆς τῶν Βαβυλωνίων δυσ βείας, πάλαι διαφθαρείσας.* Ammon *Ausführl. Unterr. in Christl. Glaubensl.* I. 217 ff.

e) Eichhorn *Hist. Untersuch. üb. den Kanon des A. T.*, im *pertorium.* Th. V. 227 ff. Ei. *Einleit. ins A. T.* Th. I. 77 Bertholdt l. l. 94 ff.

f) De Wette *Einleit.* 2. *A.* 21 f.

g) Philo, qui quidem nusquam indicem V. T. librorum attu omnes praeter l. Danielis, Ecclesiast. et Cant. Cantt. passi notavit, Apocryphos tamen silentio praeteriit. Münsch *Dogmengesch.* I. 257 f.

h) Contra Apion. I. 8. De Wette *Einleit.* 22.

i) Melitonis indicem libror. canonicorum exhibet Hist. ecc l. IV. c. 26. Münscher *Dogmengesch.* I. 266 ff.

k) Euseb. l. l. VI. c. 25. Omisit prophetas minores et addid librum Esrae secundum cum epistola Ieremiae.

l) *Ἐπιστολὴ ἑορτική.* Opp. T. I. et auctor synopsis scripturae p. 154. Athanasius, sicut Cyrillus Hierosol. (Catech. 98.) libris canonicis addidit l. Baruch et epistolam Ieremiae quae cap. 6. huius l. continetur, et Cyrillus l. Esther, quem ille omisit, adiunxit. Item Epiphanius (Haer. VIII. et de mensuris et ponderibus c. 22. 23.) l. Baruch et epist. Ieremiae inter V. T. ll. canonicos refert. Gregorius Nazianzenu

autem (in Carmine) haec scripta et l. Esther et Threnos omisit. Münscher *Dogmengesch.* III. 63 ff.

m) Epist. 2. ad Paulinum et praef. in librum regum. Opp. ed. Francof. T. III. 12 ff., ubi canonem, qualis nunc exstat, descripsit, sicut Ruffinus Expos. in Symb. Ap. Cf. Augustinus de doctrina Christiana. l. II. c. 8., qui, nullo discrimine habito inter ll. V. T. canonicos et apocryphos, canonem in Concilio Carth. confirmatum exhibet.

n) G. D. Fuchs *Bibliothek d. Kirchenversammlungen des 4ten u. 5ten Jahrhunderts.* IV Thle. L. 1780—84. II. 356. Spittler *Krit. Unters. des 60sten Laodic. Kanons.* Brem. 1777. Henke *Kirchengesch.* I. 302.

o) Fuchs l. l. III. 85.

p) Sess. IV. decretum de canon. scripturis, quo ecclesia catholica iis libris, qui apud Protestantes tanquam apocrypha circumferuntur, canonicam auctoritatem ex mero suo arbitrio adiudicavit. Marheineke Institt. symbolicae. 31.

q) Ammon Summa Th. Chr. 41. „Quis nunc conabitur, argumentis mere historicis ductus, tantam componere litem?" — De Wette *Einleit.* 2. *A.* p. 13 ff.

§. 36.

De canone N. T.

Ab initio rei Christianae fides Christianorum, quippe qui Messiae reditum prope instantem exspectabant [a]) (Matth. 16, 28. Io. 21, 22. 1 Cor. 15, 51 ff. 2 Cor. 5, 3 ff. Phil. 3, 20. 1 Thess. 1, 10. 4, 15—17. 5, 1. 1 Tim. 6, 14. Tit. 2, 13. Iac. 5, 7. 1 Io. 2, 18. 28.), magis audiendo, quam legendo (οὐ γράμματι, ἀλλὰ πνεύματι 2 Cor. 3, 6.) excitata atque sustentata est [b]); adeo, ut ipsi Patres eccl. apostolici, qui V. T. ex versione graeca pro unica auctoritate habent, ubi ad Christum provocant, eius dicta et facta tanquam ore tradita non iis verbis referant, quae in evv. canonicis leguntur [c]). Seculo secundo demum, postquam, praeeunte fortasse exemplo quodam Aramaeo libri a Matthaeo conscripti [d]), plures de Iesu Christi vita narrationes in ecclesiis circumferri coeptae erant [e]), numerus

evangeliorum fide dignorum ad quatuor restrictus et haud multo post plurimae quoque epistolae ap[o]licae, non tamen pari auctoritate atque consensu, [c]Apostolorum actis in unum corpus coaluere. Quo fa[cto] testibus Patribus ecclesiasticis f) et conciliis Laodi[ceno] et Carthaginensi, seculo tertio et quarto N. T. ca[non] qualis nunc exstat, casu et consuetudine magis, q[uam] cunctis ecclesiarum et theologorum suffragiis g), se[n]conformatus atque constitutus est. Omnino ex hist[oria] canonis N. T. non internam, sed externam singula[rum] eius partium auctoritatem, a sacrorum emendatori[bus] denuo sancitam (§. 21.), derivari ac firmari posse, cte contenditur h). Nihilominus dubitari nequit, q[uin] canone N. T. religionis Christianae veritatisque div[inae] per eam sancitae documenta et antiquissima et fide gnissima contineantur.

a) Keil u. Tzschirner *Analekten.* St. 1. 1812. 184 ff. *Ueb. Apostolische Lehre v. d. Wiederkunft des Messias, von* Ch[r.] Böhme.

b) Paulus *Theologisch-exegetisches Conservatorium. Erste* [Lie]*ferung.* Heidelb. 1822. Nr. VI. *Die Idee von einem mündl.* [Ur]*evangelium ausführlicher historisch begründet* — (primum p[ro]pos. in *Allg. Lit. Zeit. Jahrg.* 1813. Nr. 105. 106.). Giese[ler] *Ueb. d. Entstehung u. d. frühesten Schicksale der schriftl. E[v.]* L. 1818. 53 ff. Cf. quae contra sententiam ab auctore hui[c] propositam, evv. tria priora ex argumento παραδόσεως [ἀγρά]φου, ab Apostolis in communem usum receptae, repete[nda] esse, monuit Eichhorn in l.: *Einleit. in das N. T.* I. 2. 1820. p. 427 ff.

c) J. C. Orelli Selecta Patrum ecclesiae capita ad εἰσηγη[σιν] sacram pertinentia. Partic. I. Turici. 1820. p. 39. Dr. J. Mynster *Kleine theol. Schriften.* Kopenh. 1825. *Ueb. d. Gl[aub.] unserer Evv. in den Schriften Justins des Märt.* p. 1—49.

d) Distinguendum est inter archetypum evangeliorum (*Urevan*[*]gelium*), de quo prae ceteris vid. Eichhorn *Einl. ins N.* [T.] Bd. I. Bertholdt *Hist. krit. Einl. ins A. u. N. T.* III. 18[1?] 1205 ff., quod, nisi omnium, plurium tamen Apostolorum c[on]sensu, ut regula quaedam doctoribus Christianis exhiberet[ur] a discipulo quodam eorum literis consignatum fuisse statuu[nt]

(cf. quae contra monuerunt Hug *Einleitung.* II. 2. *A.* 1821. p. 76 ff. Gieseler l. l. 49 ff. et Schleiermacher *Ueb. d. Schriften des Lukas.* Berl. I. 1817. p. 2 ff. Paulus *Theol. exeget. Conservat. 1ste Liefer.* Heid. 1822. Nr. I.), — et inter evangelium quoddam, a Matthaeo, quippe quem ceteris Apostolis scribendi peritiorem fuisse, verosimile est, forma breviore primum Syro-chaldaice exaratum. [Non obstant, quae Lucas (1, 2.) refert de iis, qui *ἀπ' ἀρχῆς αὐτόπται καὶ ὑπηρέται γενόμενοι τοῦ λόγου, παρέδοσαν.* Verbum enim *παραδιδόναι* de quavis narratione dicitur, et literis et ore propagata.] Qua quidem lingua evangelium a Matthaeo literis mandatum fuisse, testantur antiquissimi gravissimique ecclesiae scriptores: Papias ap. Euseb. H. E. III. 39. *Ματθαῖος ἑβραΐδι διαλέκτῳ τὰ λόγια συνεγράψατο, ἡρμήνευσε δ' αὐτὰ ὡς ἐδύνατο ἕκαστος.* Irenaeus adv. haeres. III. 1. *M. ἐν τοῖς Ἑβραίοις τῇ ἰδίᾳ αὐτῶν διαλέκτῳ καὶ γραφὴν ἐξένεγκεν εὐαγγελίου.* Hippolytus de XII Apostolis et LXX discipulis. T. 1. p. 30. Opp. ed. Fabric. Origenes ap. Euseb. H. E. IV. p. 25. Eusebius ib. III. 24. add. V. 10. Hieronymus Comment. in Matth. praefat. Item Catalog. viror. illustr. s. v. Matthaeus: „Matth. — evangelium Christi hebraicis literis verbisque composuit: quod quis postea in Graecum transtulerit, non satis certum est. Porro *ipsum hebraicum* habetur usque hodie in Caesariensi bibliotheca, quam Pamphilus martyr studiosissime confecit. Mihi quoque a Nazaraeis, qui in Beroea urbe Syriae hoc volumine utuntur, describendi facultas fuit." — Bertholdt l. l. 1257 ff. Accedit, quod nemo Patrum eccl. contrariam sententiam innuit, novissime defensam ab J. L. Hug *Einl.* II. 2. *A.* 16 ff. F. G. Schubert Diss., qua in sermonem, quo Ev. Matthaei conscriptum fuerit, inquiritur. Gott. 1810. 4., denuo refutatam ab H. Olshausen *Die Echtheit der 4 kanon. Evv.* Kgsb. 1823. p. 19 ff. Ceterum versionem graecam huius evangelii, cuius archetypo narrationum de Iesu vita rebusque gestis ore traditarum certa aliqua norma, quam prae ceteris Lucas et Marcus secuti sint, maxime stabilita fuisse videtur, haud multo post Hierosolymorum excidium in vulgus exiisse probabile est. Bertholdt l. l. 1268.

e) Schmidt *Einleit.* I. 102 ff. Ch. F. Weber *Neue Unters. üb. d. Alter u. Ansehn d. Ev. der Hebräer.* Tüb. 1806. Eichhorn *Einleit. in das N. T.* I. 2. *A.* p. 153 ff. De Wette *Einleit.* 2. *A.* §. 18. J. C. Thilo Acta S. Thomae Apostoli. Praemissa notitia novae Cod. Apocr. Fabric. editionis. L. 1823 p. XCVI ff. Cf. D. F. Schütz Diss. de Evangeliis, quae

ante Evv. canonica in uſu eccleſiae Chr. fuiſſe dicuntur. giorn. 1815. 4.

f) Origenes apud Euſeb. H. E. VI. 15. et ipſe Euſeb ib. III. 25. coll. c. 16., ubi Clementis Romani epiſto μεγάλην καὶ θαυμασίαν καὶ ὁμολογουμένην appellat. Athanaſius ſynopſ. ſcr. ſacrae. 98 ſſ. Auguſtinus de doctr Chriſtiana. l. II. c. 8.

g) Promiſcue uſi ſunt PP. ſec. II libris apocryphis V. et N. parum adhuc ſolliciti de canone aliquo certis finibus circu ſcribendo. J. C. Orelli l. n. c. l. p. 39. Omnino conſ PP. eccleſiae antiquiſſimos ll. N. T., ut ſacris ac divina au ritate praeditis, nunquam uſos eſſe, usque ad medium ſec. παράδοσιν ἀποστολικὴν ore propagatam in tradenda doctr Chr. maxime ſecutos. J. C. Thilo l. l. p. XCVII ſ. Hieronymus Ep. ad Dardanum. „Illud noſtris dicendum eſt: ha epiſtolam, quae inſcribitur ad Hebraeos, non ſolum ab eccl ſiis Orientis, ſed ab omnibus retro eccleſiaſticis graece ſerm nis ſcriptoribus, quaſi Pauli Apoſtoli ſuscipi, licet *plerio* eam vel Barnabae vel Clementis arbitrentur, et nihil intereſſ cuius ſit, quum eccleſiaſtici viri ſit, et quotidie eccleſiaru lectione celebretur. Quodſi eam Latinorum conſuetudo no recipit inter ſcripturas canonicas, nec Graecorum quidem ec cleſiae Apocalypſin Ioannis pari libertate ſuscipiunt; et *tame* nos utraque ſuscipimus, nequaquam huius temporis conſuetu dinem, ſed veterum ſcriptorum auctoritatem ſequentes, q plerumque utriusque abutuntur teſtimoniis, non ut interdu de Apocryphis facere ſolent, quippe qui et gentilium literaru raro utantur exemplis, ſed quaſi canonicis et eccleſiaſticis." Auguſtinus l. l. „epiſtolas Apoſtolorum, ait, quas *plures* e *graviores* eccleſiae accipiant, praeponendas eſſe iis, quas *pau ciores* et *minoris auctoritatis* eccleſiae teneant."

h) Semler *Von freier Unterſuch. des Kanon.* H. 1771 ſſ. (Corrodi) *Verſ. einer Beleucht. d. jüdiſchen u. chriſtl. Bibelkanons* H. 1792. Haenlein *Einleit. in die Schr. d. N. T.* 2. *A.* T. I. 365 ſſ. Eckermann *Theol. Beiträge.* Bd. V. St. 2. 140 ſſ. Ammon *Ausf. Unt. in d. Chr. Gl.* I. 232.

CAPUT II.

DE DIVINA SCRIPTURAE S. AUCTORITATE.

§. 37.

Revelationis notio biblica.

In libris sacris, quod idem de Iesu Christo perhibetur Matth. 11, 27. Io. 5, 30. 7, 16. 8, 42. 10, 36. 12, 49. 50. 17, 8., rerum divinarum cognitio et effata illas spectantia saepissime a Deo eiusque revelatione repetuntur[a]); ita quidem, ut modus atque effectus huius revelationis varie descripti naturae leges eiusque cursum consuetum excedere plerumque videantur. Ex. 4, 12. Deut. 18, 18. Ier. 1 tot. Matth. 11, 25. 15, 3. 4. 16, 17. Io. 6, 45. Act. 4, 19. 1 Cor. 2, 10. 12, 13. Eph. 3, 3—10. 1 Thess. 4, 15. Tit. 1, 3. 2 Petr. 1, 21. Apoc. 1, 19. 14, 13. Commemorantur in huius rei fidem ἐπιφάνειαι Dei ipsius Gen. 3, 8—10. 18, 1 ss. Ex. 3, 2 ss. 19, 20. 40, 34. et angelorum Gen. 18, 2. 19, 1. 2 Sam. 24, 17. 1 Reg. 19, 5—7. Dan. 7, 10. Marc. 16, 5. Luc. 1, 11. 2, 9. 24, 23. Io. 20, 12. Act. 7, 53. 10, 3 ss. Hebr. 2, 2., *voces coelestes* Gen. 22, 11. Matth. 3, 17. 17, 5. Io. 12, 28. Act. 9, 4 ss., *somnia* Gen. 28, 12 s. Matth. 1, 20. 2, 12. 2, 22. et *ecstases* Ies. 6, 1 ss. Ezech. 1, 1 ss. Act. 10, 10 ss. 2 Cor. 12, 2—4.; praeterea revelatio per *rerum naturam* Ps. 19, 1 ss. Rom. 1, 19 ss. et *rationem humanam* Deut. 30, 11 ss. Rom. 2, 14. 15. Act. 17, 24—27., et revelatio per *afflatum seu spiritum divinum*, quo non solum oratores sacri in tradendis oraculis atque decretis divinis (§. 32. *d.*) Num. 11, 25. Ies. 42, 1 ss. Sap. 9, 17. Matth. 10, 20. Io. 14, 26. [b]) 16, 13. 1 Cor. 2, 10. Hebr. 1, 1. 1 Petr. 1, 10—12. 2 Petr. 1, 21., adeoque artifices in exercendis artibus Ex. 31, 3. 35, 31., sed etiam V. T. librorum scriptores in conficiendis his libris Act. 1, 16. 28, 25. adiuti esse dicuntur. Veruntamen in aliis locis afflatum seu spiritum illum divinum Israelitae cuicun-

que contingere potuisse docetur, Ies. 44, 3. Ioel 3, coll. Act. 2, 17 ss. Sap. 7, 27 ss. Sir. 39, 1—9. factum est, ut in N. T. etiam singula doctorum (M 16, 17. Io. 11, 51. Act. 21, 11. Eph. 3, 5. 1 T 4, 9.) et ipsius vulgi effata (Act. 10, 44 ss. 1 Cor 4 ss. 1 Io. 2, 20. 27.), ad efficaciam illam divinam lata sint, ipsumque spiritus sancti donum ad quos que transferatur religionis Christianae cultores temporis initiatos Luc. 11, 13. Act. 2, 38. 8, 15 ss. 17. 1 Cor. 12, 3., qui et θεοδίδακτοι nomina 1 Thess. 4, 9. Ceterum N. T. scriptores *scriptis* divinam auctoritatem nusquam vindicant [c]; Pa Apostolus solus nonnulla, quae scripsit, ad mandat Iesu Christi, alia vero ad suum ipsius iudicium a arbitrium revocavit (1 Cor. 7, 12.). Neque tamen pra tereundum est, in V. T. libris et diras imprecatio (2 Sam. 16, 11.), atque iniuste facta (Ex. 3, 21. 17, 10—14. Deut. 2, 30. 2 Sam. 24, 1 ss. 17.) in Dei mandata referri.

a) Distinguitur auctoritas s. s. divina *obiective* et *subiective* in tellecta. Illa e consensu argumenti scripturae s. cum rec rationis ideis de Deo eiusque ratione ad mundum derivat haec vero e persuasione scriptorum ss. de rebus ab ipsis t ditis modo quodam supernaturali a Deo patefactis. Amm *Bibl. Theol.* I. 30.

b) Knapp Scripta var. arg. Ed. 2. H. 1823. N. IV. De spiritu et Christo paracletis. p. 137 ss.

c) Lucas in evangelii initio, se non nisi diligenter examinan omnia ab origine inde opus suum composuisse, ipse profitetu et Ioannes Ev. 19, 35. ad eam tantum fidem provocat, qu cuique homini sincero debetur.

§. 38.

Doctrina symbolica et ecclesiastica.

Scriptura s. in ecclesia evangelica pro divino re ligionis Christianae fonte habetur, non tam quia sen tentias continet vere divinas i. e. per se veras ideaequ

ei recte informatae convenientes, quam quia origo ei
ascribitur *supernaturalis* s. miraculosa, *inspirationis*
(θεοπνευστίας) [a]) vocabulo atque doctrina, qua simul
aliquae revelationis supernaturalis species in libris ss.
commemoratae eadem auctoritate divina exornantur,
subtilius definita. Quibus positis *religio Christiana* est
*complexus doctrinarum supernaturali modo revelatarum
et institutis divinis ad hominum salutem per Iesum Chr.
comparandam spectantibus.* Atque haec doctrina ita comparata
dicitur, ut humana ratio, nisi a spiritu s. illuminata
fuerit, eam intelligere et credere non possit [b]).
Quanquam libri symbolici [c]), Luthero ipso ambigue
hac de re iudicante [d]), de revelationis, a qua religionis
doctrinam simpliciter repetunt, modo et ratione
plane nihil sanciverunt, exorti tamen sunt haud
multo post doctores ecclesiae male seduli, qui mira
commentorum varietate hunc locum uberius exornarent.
Praeter alias distinctiones [e]) discrimen fecerunt [f])
inter *revelationem*, actum Dei *universalem*, quo res
ignotas antea atque occultas multis et diversis modis,
vel per externum alloquium, vel per somnia et visiones
manifestavit, et *inspirationem*, actum Dei *specialem*,
quo conceptionem et scriptionem rerum cum scriptoribus
sacris modo supernaturali communicatarum
per spiritum sanctum ita moderatus est, ut errores
praecaveret. Neque nuda quadam assistentia et gubernatione
ad praecavendos errores, sed vera *suggestione*
rerum, notionum et verborum (inspiratio *realis* et
verbalis), atque peculiari quodam *impulsu* ad scribendum,
cui nonnulli et *directionem* s. *assistentiam* in
scribendo, tanquam singularem quandam Dei operationem,
addiderunt, inspirationem, aliis tamen, recentioribus
potissimum, aliter statuentibus [g]), contineri
docuerunt [h]).

a) Haec vox in libris ss. nusquam reperitur; semel tantum θεόπνευστος,
vocabulum apud Graecos rarissime usurpatum (Plutarch.
T. IX. p. 583. ed. Reiske: θεόπνευστοι ὄνειροι somnia

a Diis immissa) legitur, 2 Tim. 3, 16., ubi idem est, quod flatu s. spiritu divino suggestus; Vulg. vertit *inspiratus*, *inspirationis* nomen derivandum, quod, sicut θεόπν., tum actu illo divino, tum de Apostolorum statu ac libror. s. dole dictum fuit.

b) Form. Conc. Sol. decl. II. 657. „Etsi humana ratio, seu naturalis intellectus hominis obscuram aliquam notitiae scintillulam reliquam habet, quod sit Deus, et particu aliquam legis tenet; tamen adeo ignorans, coeca et per est ratio illa, ut etiamsi ingeniosissimi et doctissimi ho nes in hoc mundo ev. de filio Dei et promissiones divin aeterna salute legant vel audiant, tamen ea propriis v percipere, intelligere, credere et vera esse, statuere neq Quin potius, quanto diligentius in ea re elaborant, ut rituales res istas suae rationis acumine indagent et comp hendant, tanto minus intelligunt et credunt; et ea omnia stultitia et meris nugis et fabulis habent, priusquam a ritu s. illuminentur et doceantur."

c) In Confess. Aug. art. VII. de abus. p. 42. 44. Apolog. C Aug. praef. 48. Art. II. 81. ed. Rechenb. [„Num fru existimant, toties idem repeti (in ll. ss.)? Num arbitrant excidisse spiritui s. non animadvertenti has voces?"], sing scripturae s. effata ad spiritum s. et Deum referuntur. A Smalcald. P. II. Art. II. p. 308. „Lutherus regulam, quit, habemus, ut videlicet *verbum Dei* (script. s.) condat ticulos fidei, et praeterea nemo, ne Angelus quidem." Ib P. III. Art. VIII. 333. Form. Conc. Sol. decl. praef. 635. (L therus) „hoc discrimen inter *divina* et *humana* scripta p spique posuit: solas videlicet sacras literas pro unica reg et norma omnium dogmatum agnoscendas, iisque nulli omnino hominis scripta adaequanda, sed potius omnia su iicienda esse."

d) De evangeliis tribus prioribus, de epistola Iacobi aliisque c dicis s. partibus ita locutus est, ut ex argumento singuloru librorum ss. gradus auctoritatis divinae in iis constituisse vide tur. Praef. ad versionem N. T. germanicam a. 1524 *editam*, praef. ad ep. Iacobi. Opp. T. XIV. 104. 149. Alia Lutheri e fata huc referenda collegerunt Bretschneider in l. *Luth. an unsere Zeit.* Erf. 1817. p. 202 ss. Krause in Opusc. theo logicc. 207 ss. Attamen in controversiis de sacra coena, quam vis alias inspirationem verbalem aversatus, ipsis scripturae verbis, quippe quae Dei verba essent, inhaerendum esse, acer rime contendit; interdum etiam sibi ipsi inspirationem aliquam

vindicavit. Opp. T. II. 140. — Planck *Gesch. d. Entstehung u. Bildung des protest. Lehrbegr.* V. II. 97 ff.

) V. c. inter caussam scr. s. efficientem *principalem* (Deum trinunum) et *instrumentalem* („homines Dei sanctos, quos merito Dei *amanuenses*, Christi *manus* et spiritus s. *tabelliones* s. *notarios* vocamus") Gerhard Loci theoll. II. 26. Hollaz Examen theol. Ed. Teller. 74 ff.; inter *assistentiam* et *inspirationem*; *aspirationem* (impulsum ad scribendum), *postspirationem* (consequens testimonium s. approbationem rerum et vocum scriptarum), *inspirationem* (gratiam praesentissimam concomitantem). Dannhauer Hodosophia. 54. Quenstedt Theol. did. polem. I. 70.; inter inspirat. *activam* et *passivam*; inspirat. *antecedentem*, quae res plane incognitas scriptoribus ss. patefecit, *concomitantem*, quae in rerum aliunde notarum v. c. historicarum expositione errores praecavit, et *consequentem*, quae humana scripta ut vera per instinctum divinum probavit, ut in evv. Marci et Lucae. Alii aliter. Cf. Doederlein Inst. th. Chr. I. 100 s. Distinxerant iam Iudaei undecim revelationis gradus. Cotta ad Gerhardi Locos th. II. 18 ss. Defendunt gradus inspirationis Teller (Diss. de inspirationis scr. s. iudicio formando. 1764.), Töllner (*Eingebung d. heil. Schr.* 1771. 103 ff.), quatuor statuens, Michaelis (*Dogmat.* 2. *A.* 120 ff.) al.

) Quenstedt Theol. did. polem. I. p. 52. „Vox revelationis notat vel *materialiter* ipsam rem revelatam, vel *formaliter* ipsum actum revelationis: hoc modo accepta sumitur vel late pro quacunque rerum occultarum manifestatione a Deo profecta, vel stricte pro revelatione illa peculiari et gratiosa in Verbo facta, quae supernaturalis, sive revelatio per Spir. S. appellatur et est actus divinus externus, quo Deus sese humano generi per verbum suum patefecit ad salutarem eiusdem informationem, vel denique specialissime pro ἀποκαλύψει, s. revelatione Prophetis et Apostolis facta per ἄμεσον ἔλλαμψιν s. immediatum Spir. S. illapsum et afflatum, quae πρώτως dicitur revelatio." 68 ff. „Inspiratio est actio Spiritus S., qua actualis rerum cognitio intellectui creato supernaturaliter infunditur; seu est interna conceptuum suggestio, seu infusio, sive res conceptae iam ante scriptori fuerint cognitae, sive occultae. Revelatio potuit tempore antecedere scriptionem, haec (insp.) cum scriptione semper fuit coniuncta, et in ipsam scriptionem influebat. — Quandoque etiam revel. cum ipsa insp. concurrit atque coincidit, quando scil. divina mysteria inspirando revelantur, et revelando inspirantur, in ipsa scriptione."

72. „Non solum res et sententias, in scr. s. contentas, sensum verborum, Prophetis et Apostolis inspiravit spiritu sed etiam ipsamet verba et voces omnes ac singulas indivi liter Sp. s. scriptoribus suppeditavit, inspiravit et dicta Bretschneider *Entw. d. dogm. Begr.* 3. *A.* 169 f.

g) Nonnulli cum Reinhardo (*Dogmat.* p. 52.) distinguunt spirationem *late* dictam, s. efficaciam spiritus div. in a oratorum divinorum, qua etiam res notas proponentes e ris expertes erant; et insp. *stricte* dictam, s. *revelatio* h. e. eam efficaciam spiritus div., qua oratores div. r ignotarum notitias accipiebant sine errandi periculo. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 2. *A.* p. 247. „E *zwar der Satz festzuhalten, daſs das N. T. die Schrift Männern enthalte, welche göttlicher Offenbarung genossen. daſs es also, in wie weit es Offenbarungslehre vorträgt,* f divinam *habe; aber eine Inspiration der Schriften selbst ist n anzunehmen.*"

h) Cf. Calovii, Hollazii, Musaei (Introd. in theol. c. Baieri, Buddei, Baumgarteni aliorumque institu nes dogmaticas ad h. l., quibus e theologis recentioribus stipulati sunt Seiler Theol. dogmatico-polem. 38 ff. D. revelationis et inspirationis discrimine rite constituendo. 1791. 4. Storr *Lehrb. d. Chr. Dogmatik.* I. 186 ff. al. Stäudlin *Jesus der göttl. Prophet. Ein Beitrag zur Ap getik.* Gött. 1824. Cf. *A. L. Z.* 1825. Nr. 35 f.

§. 39.

Continuatio.

Inspirationis notio, qualis iam definita est, sc pturae s. effatis ita comprobatur, ut, quae Iesus spiritu divino, paracleto, Apostolos in exponenda r ligionis doctrina adiuturo, enunciavit (Io. 14, 16. 2 15, 26. 16, 7—15. cf. Matth. 10, 19. 20. Mc. 13, 1 Luc. 12, 11. 12. — 21, 14. 15.), et Apostoli de ei auxilio ipsis revera suppeditato universe professi su (Act. 2, 4. 4, 31. 1 Cor. 2, 9. 10. 7, 40. 12, 3. E 3, 5. Gal. 1, 12. 1 Thess. 2, 13.), ad libros quoque iisdem religionis propagandae causa conscriptos tran ferantur. Neque minus argumenta petita sunt tum

ſis locis, quibus Apoſtoli ſe ſpiritu divino edoctos et gubernatos aliquid literis mandare ipſi diſerte monent, Act. 15, 23. 28. 1 Tim. 4, 1. 1 Cor. 7, 40., tum ex iis, quibus Ieſus et Apoſtoli V. T. ſcriptis auctoritatem quandam divinam vel ipſam θεοπνευστίαν tribuunt, Matth. 5, 17. 18. 22, 43. Luc. 24, 27. Io. 5, 39. 46. 10, 35. (2 Tim. 3, 15, 16.) 2 Petr. 1, 19—21. Addi poſſunt ea V. T. dicta, in quibus mandatum aliquod divinum de rebus certis ſcribendis commemoratum eſt, Ex. 34, 27. Deut. 31, 19. Ieſ. 8, 1. Ier. 36, 2. Inſpirationis autem ſingulorum verborum argumenta repetita ſunt ex hiſce ſcripturae ſ. locis: Exod. 4, 12. Ier. 1, 9. Matth. 10, 20. Luc. 12, 11. 12. 21, 15. 1 Cor. 2, 12. 13. 1 Tim. 4, 1. 2 Tim. 3, 16.; itemque e natura rei, quum cogitata ſine verbis cum aliis communicari vix queant. Quod praeter alia quaedam argumenta a) nonnulli ad inſpirationem probandam adduxerunt et quo ſolo *fidem* dictam *divinam* comparari voluerunt, *teſtimonium ſpiritus ſancti internum*, quo perſuaſio immediata de effectibus religionis Chriſtianae in mentibus humanis ſupernaturalibus b) contineri dicitur, a ſupernaturaliſtis recentioribus aut latiore ſenſu definitum, aut tanquam nil probans reiectum eſt c). Ceterum Marci et Lucae libris, ad quos promiſſiones Ieſu ſupra allatae referri nequeunt, θεοπνευστία vindicatur, propterea quod, teſtibus ſcriptoribus eccleſiaſticis d), nil fere niſi dicta Apoſtolorum repetiiſſe dicuntur; vel quod, ſicut alii Apoſtolorum diſcipuli, ſpiritus ſ. dotibus imbuti fuerint, cf. 1 Cor. 12, 1—11. 1 Io. 2, 27. Act. 8, 18. 19, 6.

a) Diiudicentur argumenta *a tuto*, argg. a teſtimonio eccleſiae, ab antiquitate doctrinae, a generis ſcribendi librorum ſſ. praeſtantia et virtute derivata, al. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* I. 597 ſſ. Guſt. Fr. Nic. Sonntag Doctrina inſpirationis eiusque ratio, hiſtoria et uſus popularis. Heidelb. 1810. p. 181 ſſ.

b) Hollaz Examen theologicum acroamat. ed. Teller. p. 116. „Per int. ſp. ſ. teſtimonium intelligitur actus ſupernaturalis

spiritus sancti, per verbum Dei attente lectum, vel aud perceptum, virtute sua divina, scripturae s. communica cor hominis pulsantis, aperientis, illuminantis et ad ob quium fidei flectentis, ut homo illuminatus ex internis mo bus spiritualibus vere sentiat, verbum sibi propositum a I ipso esse profectum." Similiter Baumgarten *Evang. Gl bensl.* III. 120 f.

c) Mosheim *Dogm.* 142. „Potest aliquis pios motus sentire tamen errare!" — Morus Epit. p. 59., Doederlein In Theol. Chr. I. 22. 99., Reinhard *Dogm.* 65. („Testim. sp est animi certa persuasio ex usu legitimo librorum ss. or eorum doctrinam ad instituendum, corrigendum et tranqu landum animum esse maxime idoneam.") testimonio sp. s. a gumentum ab experientia ductum substituerunt. Verum finitum, doctrinam Chr. modo *supernaturali* patefactam el minime probat. — Nomen illud testimonii sp. s. *interni*, opponitur eiusdem test. *externum* seu persuasio de origine r ligionis Chr. supernaturali per miracula (Hebr. 2, 4.) effect perperam ductum est e Rom. 8, 16. 1 Cor. 2, 4. 1 Ioann. 5, Schott Epit. Theol. Chr. dogm. p. 17. ed. 2. Eckerman l. l. I. 674 ss. *Aufhellungen.* 585 ss.

d) Irenaeus adv. haeres. III. 1. *Μάρκος μαθητὴς καὶ ἑρμην τῆς Πέτρου καὶ αὐτὸς τὰ ὑπὸ Πέτρου κηρυσσόμενα ἐγγράφως ἡμ παρέδωκε.* Clem. Alex. Hypotyp. l. IV. apud Euseb. H. I. 15. Id. H. E. III. 39. Papias ibid. V. 8. Lucam verit tem hausisse, perhibet Eusebius H. E. III. 24., *ἐκ τῆς ἅμ Παύλῳ συνουσίας κ. διατριβῆς, καὶ τῆς τῶν λοιπῶν ἀποστόλω ὁμιλίας*, Pauloque approbante evangelium edidisse.

§. 40.

Historia dogmatis.

Quemadmodum Iudaei (§. 37.), aeque ut alia priscae gentes *a*), efficaciam virium animo a natur insitarum haud probe dignoscentes, animi motus sen susque acriores atque insolitos et cogitationes subit menti iniectas a quodam numinis afflatu s. inspiration (i. e. ab efficacia numinis immediata seu praesidiis na turalibus haud utente) repetebant: ita illi iam inde s secundo ante Christum natum seculo, ad scripta sua sa cra hanc inspirationis opinionem transtulerunt (1 Macc.

;, 9.) [b]), quae narrationibus de prodigiosa librorum perditorum restitutione per Esdram [c]) et de graecae rsionis Alexandrinae origine [d]) admodum commenta atque confirmata est. Quo facto iam antiquiores clesiae Christianae doctores eandem sententiam varie tornatam [e]), neque vero subtilius definitam, non som de Iudaeorum, sed non multo post etiam de Chriianorum libris ss. [f]) professi sunt eamque acriter conra haereticos [g]) defenderunt; ita tamen, ut alii, sicut ostea Synodorum Patres, sibi ipsis etiam inspirationem indicarent [h]), alii eandem adeo ethnicis non omnino enegatam fuisse existimarent [i]), nonnulli tamen hanc thnicorum inspirationem a daemonum efficacia deriarent [k]).

a) Apud Graecos et Romanos poetae, vates, philosophi et alii divino quodam afflatu vel numine ipso hominem penitus occupante excitari dicebantur, quod respondet hebraico רוּחַ יְהוָה הָיְתָה עַל — Ezech. 1, 3. et — יַד יְהוָה הָיְתָה עַל 1, 3. 3, 14. 22. (*πνευματοφόρος* apud LXX Hos. 9, 8. *φερόμενος ὑπὸ πνεύματος ἁγίου* 2 Petr. 1, 21.). Hinc *θεοδίδακτοι*, *θεοφόροι*, *θεοφορούμενοι*, *θεόσοφοι*, *θεόδοχοι*, *θεόπνευστοι*, *θεομάντεις*, *θεῖοι*, *ἔνθεοι*, *ἐπίπνοοι*, *ἐνθουσιαστικοὶ*, *ἀποδαιμονίζοντες*, *βακχευόμενοι*, *μαινόμενοι*, divino numine afflati, inspirati, furentes, cet. appellati sunt. Vel in furore sive *μανίᾳ* aut *ἐνθουσιασμῷ*, teste Platone in Phaedr. X. 316. ed. Bip., aliquid honorifici inesse existimabant, cf. Cic. de divinat. I. 37. Iustin. narrante l. XLIII. c. 2. Fauni uxor Fatua, „assidue divino spiritu impleta, velut per furorem futura praemonebat." — Knapp Scripta varii argumenti. Ed. 2. H. 1823. Prolus. I. in loc. 2 Petr. 1, 19 — 21. p. 36. „Quum in vatibus, ubi oracula fundunt, magna animi commotio et vero etiam mentis alienatio conspiciatur, apparet, quid causae sit, cur ea vocabula, quae de vaticinando dicuntur, etiam simpliciter *insanire* vel *furere* significent, veluti hoc ipsum verbum *vaticinari* apud latinos e. c. Cic. pro Sext. c. 10. et הִתְנַבֵּא Hebraeorum, 1 Sam. 18, 10. cf. 19, 24. Est etiam Graecorum *μάντις* a primitivo verbo *μαίνομαι*, quod ipsum quoque de *ἐνθέοις* usurpatur." — Plato in Ione. IV. 186. poetas epicos non arte adiutos, sed *ἐνθέους* quaecunque poemata bona conficere dixit; et p. 187.: *Ὁ θεος, ἐξαιρούμενος τούτων νοῦν, τούτοις χρῆται ὑπηρέταις, καὶ τοῖς χρησμῳδοῖς, καὶ τοῖς μάντεσι τοῖς θείοις.*

Platonis dialogus ΙΩΝ. Ed. G. G. Nitfch. L. 18: Cap. IV. Platonis de enthufiasmo fententia. Cf. Home Odyff. I. 347. XXII. 347. (Apud Hebraeos etiam interd cantu et mufice afflatum illum divinum excitatum fuiffe, p tet e Reg. 3, 15. 1 Sam. 10, 5.) Il. II. 484. Hefiod. Th gon. V. 22. 30 ff. Cic. p. Arch. c. 8. Horat. Carm. IV. v. 29 ff. Ovid. d. art. am. III. 549. — De philofophis vino numine afflatis v. Plato Apol. Socr. I. 69 ff. Add. ei fententia: ἀλλ' οὐδ' ἂν διδάξειν, εἰ μὴ θεὸς ὑφηγεῖτο. Epi mis. IX. 269. Cic. Tufc. V. 4. Seneca Ep. 90. Qui ctil. Inft. orat. X. 1.; de vatibus v. Aefchyl. Agam. v. 12 Eurip. Iphig. Aulid. v. 762. Xenoph. Mem. I. 1. Pla Apol. Socr. I. 51.: *Οἱ θεομάντεις καὶ οἱ χρησμῳδοὶ λέγουσι πολλὰ καὶ καλά, ἴσασι δὲ οὐδὲν ὧν λέγουσι.* Meno IV. Phaedr. X. 360: *ἡ μαντικὴ ἐπίπνοια* i. e. vaticinii infpira Apollini tribuitur. Diodor. Sic. XVI. c. 26. Virg Aen. VI. 46 ff. Ibique Heyne. Ovid. Met. II. 640 f. Lu can. Pharfal. V. 161 ff. Cic. de nat. deor. II. 66. „Nem vir magnus fine aliquo afflatu divino unquam fuit." Ad Homer. Od. XVIII. 155. Plutarch. de oraculor. defect qui multum philofophatus fuper *fpiritu divino*, quem vari nominibus, *μαντικὸν ῥεῦμα κ. πνεῦμα, ἐνθουσιαστικὸν πν., τοῦ πνεύματος δύναμιν* appellat. Paulus *Theol. - exeget.* C *fervat.* 2te *Lief.* 1822. p. 131 ff. *Unterfchied u. Vereinig d. Begriffe μάντις, προφήτης, ὑποφήτης.* Alia veterum eff huc referenda dabit Knappii commentat. fupra l. lectu d gniffima. — De Aegyptiis, Perfis et Indis religionis cond res et fapientes fuos divino inftinctu actos vel edoctos ef praedicantibus vid. Jablonsky Pantheon Aegyptiacum. Fr ad V. 1750—52. 4. Kleuker *Zend - Avefta aus d. Franz des* Anquetil. 1776—77. III B. 4. Ei. *Anhang zum Zend Avefta.* 1781. II B. 4. Paulinus a fct. Bartholomae Syftema Brachmanicum. Rom. 1791. Heeren *Ideen üb. d. Po litik, den Verkehr u. d. Handel d. vornehmften Völker der alt Welt.* II. Th. 3. *A.* 1815. 415 ff. *Von den Vedas.* — Rei hard Explanatio l. Ief. 11, 1—5. in Velthufen — Commen tatt. theol. V. I. p. 7. In univerfa antiquitate, „omnes, quo rum animi, ardore aliquo inflammati et excitati, vel futura vi debantur praefentire, vel omnino fapientia fingulari, commo tionum vehementia, orationis flumine, affectu, torrentis in ftar, abreptae ac profufae, aliis antecellere, hi omnes *divin fpiritu afflari* putabantur, et *agitari.*"

b) Philo de Monarch. I. 820. ed. Parif. *Ἑρμηνεῖς γάρ εἰσιν οἱ προφῆται θεοῦ, καταχρωμένου τοῖς ἐκείνων ὀργάνοις πρὸς δήλω*

σιν; ὧν μὲν ἐθελήσῃ. Quis rerum div. haeres. 517.: Προφήτης γὰρ ἰδίων μὲν οὐδὲν ἀποφθέγγεται, ἀλλότρια δὲ πάντα ὑπηχοῦντος ἑτέρου. De praem. et poen. 918. — De duplici genere θεοπνεύστων apud Phil. v. Stahl in Eichhorn *Bibl.* IV. 789 ff. Discrimen posuisse videtur inter τοὺς ἑρμηνεῖς τοῦ θεοῦ proprie sic dictos, qui mandata Dei hominibus tradunt, et τοὺς προφήτας, qui vaticinia edunt. Verum etiam prophetas, ut vere θεοπνεύστους, ἑρμηνεῖς nominavit. De Monarchia. I. 820. Ceterum Mosen quidem pro summo maximeque insigni mysteriorum divinorum interprete habuit (De vita Mosis. II. 656. III. 681. De nominum mutatione. 1064., ubi ἀρχιπροφήτης nominatur); at reliquis V. T. scriptoribus non nisi eandem, quam suis ipsius scriptis, attribuit, θεοπνευστίαν ll. de Cherub. 112. et de migrat. Abrah. 395. Samaritani uni Mosi revelationem tribuunt, hanc vero Mosis prophetiam iam in ipso hexaëmero creatam, et postea Mosi traditam esse fingunt, quippe hoc beneficio divino prae caeteris mortalibus digno. V. Gesenius Commentat. de Samaritanorum theologia. Hal. 1823. p. 26. 27. coll. Sir. 1, 1. 4, 9. 24, 1—9. Sap. 7, 27. 8, 19 ff. — Ioseph. c. Apion. I. c. 7. (v. supra §. 32. d.) prophetis τὴν ἐπίπνοιαν tribuit. Archaeol. IV. 6. 5. de Bileamo dixit: Τοιαῦτα ἐπεθείαζεν οὐκ ὢν ἐν ἑαυτῷ, τῷ δὲ θείῳ πνεύματι πρὸς αὐτὰ κεκινημένος. Arch. XIII. 10. 7. Hyrcano, et B. I. III. 7. 9. IV. 10. 7. sibi ipsi donum prophetiae tribuit. — Münscher *Dogmengesch.* I. 332 ff.

c) L. IV. Esdr. c. 14. Tertull. de cultu foem. c. 3.

d) Ioseph. Arch. XII. 2. Philo de vit. Mos. l. II. 660. Iust. Coh. ad Gr. 13. 16 ff. ed. Paris. Epiphan. de ponderib. et mensuris. §. 3. — Eichhorn *Einleitung ins A. T.* I., 313 ff. Bertholdt *Einl. ins A. u. N. T.* II. 516 ff.

e) Inspiratio Mosis et prophetarum refertur nunc ad Deum, nunc ad spiritum div., nunc ad λόγον. Iustin. M. Cohort. 32. 35., Dial. c. Tryph. 7. 109. Apol. I. 31. 36. Theophil. ad Autol. l. 14. II. 9. 10. Iren. adv. haeres. II. 47. p. 203. ed. Paris. „Scripturae perfectae sunt, quippe a verbo Dei et spiritu eius dictae." Clem. Alex. Protr. 66. 68. Strom. VI. 765. ed. Potter. Tertull. Apol. 18. 20. 31. Origen. Prooem. de princ. IV. 1. c. Cels. VII. 354. ed. Spencer.

f) Apostolorum scriptis a primis eorum lectoribus inspirationem stricte sic dictam nondum tributam fuisse, inde quoque patet, quod Paulus sententiarum ab ipso propositarum longe alia argumenta, nec usquam ab inspiratione ducta, profert. Et Pa-

tres eccl. primum parcius dixerunt de N. T. librorum insp tione, et ita quidem, ut a libro prophetico Apocalypseos ceteros transirent. Iust. Dial. c. Tryph. c. 81. 179. Is aut sui quoque temporis hominibus inspirationem concessam fu docet c. 88., quod idem Irenaeus, teste Eusebio H. V, 7., et posteriori tempore Lactantius (Instit. VI. 10.) que de aequalibus suis perhibuerunt. Theophil. ad Au II. 565. III. 388. Iren. adv. haeres. III. 1, qui l. III. 16 etiam singulorum verborum inspirationem defendit. At nagoras de prophetis tantum profitetur, spiritum s. eo oribus, ut instrumentis, usum esse (ὡς αὐλήτης αὐλὸν ἐμπνεῖ legat. pro Christo. c. 9. cf. c. 7. 18. Tertull. vero et A stolos spiritu div. *inundatos* fuisse dixit. Adv. Iud. c. 8. Or Comm. in Matth. 428. ed. Huet. De princ. IV. 2. (Apost rum scriptis tamen minorem inspirationis vim tribuit, qu propheticis, apostolos interdum sine spiritu aliquid protul ratus. Comm. in Ioann. 4. — Rösler *Biblioth. d. Kirche* II. 271.) Euseb. H. E. III. 24. V. 28. Cyprian. de u eccl. p. 111. ed. Brem. — Schröckh *Kirchengesch. Th.* Münscher *Handb. d. Dogmeng.* I. 532 ff.

g) Adnumerantur iis: *Ebionitae*, qui aeque ac Simon Mag cf. Epiphan. Haer. 21. 5. Theodoret. Haer. fab. I. omnes fere prophetas repudiarunt, ex N. T. *evangelium Ma* thaei prae ceteris aestimantes. Epiph. Haer. 30. 18. E seb. H. E. III. 27.; — *Gnostici*, qui V. T. aut integru aut ex parte a summo Deo profectum esse negabant, nec N. T. omnibus partibus et locis aeque existimabant. Ire adv. haeres. II. 28. III. 1. 2. 9. 34. 36. Ptolemaei ep. Grabe Spicileg. Patrum. Sec. II. T. II. 69. Epiph. Hae 42. Tertull. de praescr. haer. c. 51. Augustin. de ha resib. 21. Münscher *Dogmengesch.* I. 340 ff.; — *Encrat tae*, qui, teste Eusebio H. E. III. 29., acta Apost. et Pau epistolas condemnabant; — *Manichaei*, V. T. libros cont mnentes, in N. T. alia bona, alia mediocria, alia pessima co tineri opinabantur. August. c. Faustum l. XXXII. Mün scher l. l. III. 93 ff.

h) Tertull. de exhort. castitatis. c. 4. Is omnes libros *ad aedi ficationem habiles*, v. c. Enochi librum, Sibyllina oracula, Deo esse profectos censuit, de cultu fem. I. 3. II. 10. ad na tiones. II. 12. Similiter Origenes Hermae pastorem scriptu ram vocat *valde utilem divinitusque inspiratam*. Comm. in ep ad Rom. ad. 16, 14.

i) Clem. Alex. Strom. I. 4. 351. ed. Potter: Πάντων αἰτιο

τῶν καλῶν ὁ θεός et c. 20. 576., inprimis Cohort. ad gent. c. 9. 72.: Ἀκούσατε οὖν οἱ μακρὰν, ἀκούσατε οἱ ἐγγύς· οὐκ ἀπεκρύβη τινὰς ὁ λόγος· φῶς ἐστι κοινὸν, ἐπιλάμπει πᾶσιν ἀνθρώποις. Add. Strom. VI. 5. 761. Orig. (c. Cels. IV. 503. VI. 631.) τὸν λόγον dixit, apud eminentes nonnullos Graecos iam prius fuisse, quam Christus in terram venerit.

k) Theophil. ad Autol. II. cc. 2—8. Sibyllina tamen oracula, more plerorumque Patrum, v. c. Iustini Cohort. 53 ff. et prophetas in pari habuit honore. II. 58. (Münscher *Dogmeng.* I. 216.) Tertull. Apol. c. 22. de praescr. c. 7. adv. Marcion. V. 19. Euseb. Caes. Demonstr. evang. l. V. Chrysostom. Homil. in 1 Cor. 29.

§. 41.

Continuatio.

Quae Theodorus Mopsvestenus [a]) et alii [b]) contemtim iudicaverunt de nonnullorum V. T. librorum origine et auctoritate divina, ea impedire non potuerunt, quo minus sententia de inspiratione utriusque sacri codicis, per universam ecclesiam et ipsis doctoribus clarissimis [c]) probata, vario modo confirmaretur [d]). A theologis scholasticis, quum eo tempore auctoritas divina et Patribus ecclesiae insignibus tribueretur, et synodis [e]) atque ecclesiae universae, praesertim vero Pontifici Romano, tanquam summo scripturae s. interpreti eique falli nescio, pauca tantum ad doctrinam illam subtilius tractandam allata sunt [f]). Sacrorum emendatores quum divinam scripturae s. auctoritatem contra adversarios in universum tantummodo defendissent [g]), seculi XVII theologis reliquum fuit, subtiliorem inspirationis theoriam effingere (§. 38.), a qua vero, praeeuntibus Socinianis [h]), Arminiani [i]) et ipse Calixtus [k]) aliique [l]) recedere conati sunt. Postquam usque ad medium seculum XVIII inspiratio supernaturalis omnium verborum et literarum, imo a nonnullis punctorum et accentuum [m]), strenue defensa erat, exstiterunt tandem, inprimis e Lutheranorum

familia, qui, exegeticis potissimum atque histori[...] ducti argumentis, doctrinam ecclesiasticam variis r[...]tionibus emendare anniterentur, vel certis quibusd[...] circumscriberent limitibus n), vel eam penitus tol[...]rent o).

a) De libro Iobi, de scriptis Salomonis, inprimis Cantico Ca[...] Cf. Acta concilii V. oecum. Constantinop. in Harduini C[...]cilior. c. V. III. 86 ff. — Münscher *Dogmengesch.* [...] p. 105 f.

b) Chrysostomo (Homil. 2. in ps. 50.) et Gregorio Na[...] (Orat. 36.) testibus. — Münscher l. l. III. 106.

c) Effata hucpertinentia Lactantii, Athanasii, Basilii [...] Gregoriorum, Hieronymi, Chrysostomi, Aug[...]stini, Cyrilli Alex. aliorumque v. apud Sonntag Doc[...] inspir. 95 ff. Neque tamen praetereundum est, scriptores ill[...] passim laxiores de inspiratione sententias prae se ferre. S[...] Augustinus de consensu evang. II. c. 12., evangelistas r[...] enarrasse perhibet, „ut quisque meminerat, ut cuique cor[...] erat, vel brevius vel prolixius." Item Chrysostomus [...] Act. 23, 6. (Opp. VIII. 362. Ed. Montfaucon.) de Paulo A[...] *πάλιν*, ait, *ἀνθρωπίνως διαλέγεται, καὶ οὐ πανταχοῦ τῆς χάρι[τος] ἀπολαύει, ἀλλὰ καὶ παρ᾽ ἑαυτοῦ τι συγχωρεῖται εἰςφέρειν.*

d) Omnino divinam scripturae originem *demonstrare* paucior[...] aggressi sunt, doctrinae divinitatem, ab illa haud diserte d[...]stinctam, defendisse satis habentes. Augustini demum ae[...]tate, quum traditionis et ecclesiae auctoritas adeo crevisse[...] ad has provocatum est, ut dignitas quaedam divina scriptor[i]bus ss. vindicaretur. Iunilius vero, episcopus African[us] sec. VI., argumenta a Patribus antiquioribus passim prolat[a] rursus excitavit et coniuncta exhibuit, ut scripturae divinita[...]tem vindicans divinam eius originem probaret. V. De parti[...] divinae legis. c. 20. 29. Bibl. Max. Patr. V. X. 350. Ioann[...] Damasc. de fid. orth. IV. 18.

e) Postquam Constantinus Caesar Patres synodi Nicaena[e] a. 325 spiritu divino praeditos fuisse publice declaraverat (Eu[...]seb. Vit. Const. III. 17. 21.), concilium Ephesinum a. 451 i[n] recitando decreto synodali ab hac sententia incipere haud du[...]bitavit: per se, sanctissimum concilium, spiritum s. ita decre[...]visse cet. Socrates Hist. eccl. l. VIII. c. 34.

f) Pauci tantum liberius iudicaverunt de inspir., sicut Petrus

Lomb. Sentent. l. I. d. 10. 16. 17., inprimis vero Petrus Abaelardus Introd. in theol. Christ. et Theol. Christ. l. 2. „Si Deus, ait, asini voce olim usus sit, ut prophetam erudiret, quidni philosophos dignos habeat, quum in sanctissimis et altissimis rebus versentur? Qui Christiano quodam sensu praediti nostrae religionis mysteria indagaverint, Pythagoras et Plato, viri summa pietate et reverentia in Deum affecti, ac Socrates — unde fidei donum acceperint, nisi a Deo?" Cramer *Fortsetzung von* Bossuet. VII. p. 166 ff. Sonntag l. l. 114 ff.

g) Confess. Aug. XVIII. 42. Apol. praef. 48. II. 81. XIII. 288. Artt. Smalcc. P. III. A. VIII. fin.

h) Faust. Socin. de auctoritate scriptorum s. 1570. Catechismus Racov. Ed. Oeder. p. 22 ff. Gruner Inst. theol. pol. p. 409 ff.

i) Episcopii Instit. IV. 1. 4. Grotii Opp. theoll. T. IV. Bas. 1732. V. prae ceteris Votum pro pace eccl. 672. J. le Clerc *Sentimens de quelques théologiens de Hollande sur l'histoire critique du V. T. composée par* M. Simon. L. 11. 12. Simili ratione contra insp. dogma disputavit Ben. Spinoza in Tractatu theologico-polit. Hamb. 1670. 4.

k) Respons. Moguntinis oppos. Thes. 22. Adjungi potest Calixto Richardus Simon, qui disquisitionibus historicis et criticis de canone et moderatiore inspirationis theoria ab ipso proposita (*Traité de l'inspiration des livres sacrés.* Rot. 1687.) ad liberaliorem eius doctrinam viam munivit. Omnino ecclesia catholica duriora illa de inspiratione placita non admisit, quamquam non veritati obtemperans in ea re, sed pontificibus suis serviens.

l) De Naturalistis, qui sec. XVII et XVIII inspirationis doctrinam variis rationibus impugnaverunt, de Pietistis et Mysticis, qui duriorem Supernaturalistarum theoriam improbaverunt, v. *Aufhellungen d. neuern Gottesgel.* I. 617 ff. Sonntag l. l. 131 ff. 147 ff.

m) Acerrime punctorum θεοπνευστίαν propugnaverunt Buxtorfii, pater et filius, acad. Bas. proff. Edidit hic contra Lud. Capellum Salmuriensem, qui contrariam sententiam defenderat, Tractat. de punct. vocal. et accent. origine, antiquitate et auctoritate. Basil. 1648, quo facto ecclesiae Helveticae, in additamento ad libros symbolicos, quod *formulae consensus* nomine appellatur (§. 21.) Capelli librum et sententiam pu-

bliee damnaverunt. Gerhard Loc. th. II. 266. *Aufhel gen in d. Chr. Gl.* 617 ff.

n) Töllner *Die göttl. Eingebung der Heil. Schrift unters* 1771. Semler *Abhandl. von freier Unterſuchung des Can* IV Thle. H. 1771.—75. Leſſing *V. d. Erziehung d. Menſc geſchlechts*, pr. typ. expr. in: *Beitr. zur Geſch. u. Lit.* St. Braunſchw. 1777. Jeruſalem *Betrachtungen.* Braunſc 1780. II. Doederlein *Chr. Religionsunterr.* I. 93 ff. K Maertens *Theophanes od. üb. d. chriſtl. Offenbarung.* berſt. 1819. 227 ff.

o) Baſedow *Verſ. einer freimüthi. Dogmat.* 7 ff. 15 ff. Da *Ueberſetzung d. N. T.* 1764. 65. *Matth.* p. 235. *Briefe an d. moth.* 57. Henke Inſt. fid. Chr. 37 ff. Eckermann *H buch d. Chr. Gl.* I. 425 ff. 662 ff. *Ueb. den Glauben an O barung. In Form eines Briefwechſels.* 2. *A.* L. 1816. Amr Summa Theol. Chr. 25. *Briefe üb. den Rationalismus.* 6 De Wette *Dogm. d. ev, luth. Kirche.* 2. *A.* 41 ſ. Schlei macher *Der chriſtl. Glaube.* I. 115. „*Die eigenthümliche trefflichkeit des Chriſtenthums kann weder daraus erwieſen w den, daſs es überhaupt Eingebung in demſelben giebt, n auch können Kennzeichen, deren Anerkennung man jedem muthen könnte, aufgeſtellt werden, um darnach die auſ chriſtliche Eingebung als falſch zu verwerfen.*"

§. 42.

Epicriſis.

Variae revelationis ſupernaturalis rationes mul librorum ſſ. locis commemoratae (§. 37.) omnino populi cuiusque incultioris notiones atque narratio mythicas [a]), invitante ipſa ſcriptura ſ., referri, ide que, ſicut quaevis in rerum natura eventa, ad l ges naturae nobis cognitas (§§. 11. 12.) revocari d bent. Quod quidem θεοφανείας attinet [b]), numinis i finiti adſpectus diſerte negatur Io. 1, 18. 1 Io. 4, 1 1 Tim. 6, 16. Ἀγγελοφάνειαι, quas Rabbini ſerio pro Dei ipſius apparitionibus ſubſtituerunt (Act. 7, 5 Gal. 3, 19. Hebr. 2, 2.), ſicut narrationes de daem nibus apparentibus, apud pleraſque gentes repertae

rtis historiae fundamentis plane destitutae sunt, et
mina, species ac mandata, quae Angelis in libris ss.
tribuuntur, originem Iudaicam aperte produnt; ne-
tia vero, ab Angelis in terris peracta, talibus mi-
stris parum digna sunt (v. Gen. 18. Iud. 13, 3 ss. —
en. 32, 1. 2. Num. 22, 22 ss. al.), nec postea, ubi
gnior tali vindice nodus exstitit, unquam repetita.
oces coelestes, quarum rarissima quidem est mentio,
lerumque ex audito varieque explicato tonitruum fra-
ore interpretandas esse, satis luculenter apparet e locis
uibusdam biblicis aliarumque priscarum gentium opi-
ionibus similibus *d*). Somnia *e*) et visiones, quae psy-
hologiae luce optime collustrantur, et falsis prophetis
dscribuntur (Ier. 14, 14. 23, 16. 29, 8. Sir. 34, 19.),
ec ulla veritatis indicia habent. Afflatus denique di-
inus s. inspiratio, quae proprie accepta repugnat ideae
uminis i. e. spiritus perfectissimi *f*) (Io. 4, 24. 2 Cor.
, 17.) hominisque libertatem et dignitatem intellectua-
em et moralem penitus tollit, quaeque, scriptura s.
teste, interdum et temere omnis generis hominibus, in-
dignis etiam, concessa dicitur (§. 37.), explicanda est
ex indole seculi rudioris effectus mirabiles et ipsos animi
motus insolitos ad praesentissimam numinis efficaciam
referentis (§. 9.). Praeterea persuasio de veritate reve-
lationis eius supernaturalis, quae sacri V. et N. T. co-
dicis testimonio nititur, sicut omnis eiusmodi sententia,
petitionis principii, quod vulgo dicitur, vitio labo-
rat *g*) (§. 11.). Omnino vero, quum quaevis alia res
creata in orbe terrarum conspicua sine ullo Dei admi-
niculo supernaturali ac miraculoso finem propositum as-
sequi possit et vere assequatur, non est, quod solum
hominem, nisi supernaturali quadam, eaque Iudaicae
et Christianae religionis instituto manifestata, Dei effi-
cacia adiutum, finem ipsi propositum obtinere posse ne-
gemus, eumque adeo naturalibus animi viribus desti-
tutum esse statuamus, ut religioni huic intelligendae
atque diiudicandae plane sit impar.

Ammon *Bibl. Theol.* I. 57 ſſ. Ei. Summa Theol. Chr. Ei. *Ausf. Unterr. in d. Chr. Gl.* I. 120 ſſ. *Briefe über den* *tionalismus.* 43 ſſ.

a) De mythis (§. 9.) in V. et N. T. ſcriptura ſ. agnoſcendis Seidenſtücker *Ueb. d. Mythen d. Hebräer;* in *Schlesw.*, *mals Braunſchw. Journal.* Alton. 1792. St. VI. 156 ſſ. Ei horn *Urgeſchichte, herausg. v.* Gabler. 1792. II. 1. p. Meyer *Hermeneutik d. A. T.* Lüb. 1800. II. §. 215 ſſ. Ba Hermeneutica ſacra V. T. 1795. 351. Ei. *Hebr. Mythologi* *A. u. N. T.* L. 1802. Gabler *Journal f. auserleſ. theol. L* *ratur.* V. II. 1806. 40 ſſ. Kaiſer *Bibl. Theol.* I. 199 ſſ. thos ſacros intelligimus narrationes in antiquiſſimis mon tis inſtituti alicuius religioſi traditas, in quibus, ut eſt ca rudiorum ingeniorum, naturae quaedam ſupra humanae n rae faſtigium poſitae ſic inducuntur agentes, ut modo le naturae contrario nonnulla moliantur et efficiant. Eiusm mythos, in religionibus paganorum, aeque, atque in m mentis Iudaicae et Chriſtianae religionis antiquiſſimis re reperiri, ab iis negari nequit, qui progreſſus diſciplinar hiſtoricarum, philologicarum et philoſophicarum non ig rant, nec mentis quadam imbecillitate ducti easdem res i dem nominibus appellare dubitant. Deinde negari neq menti humanae neceſſariam hanc legem eſſe propoſitam, omnia, quae in orbe terrarum ſenſibus ſubiiciuntur, refe ad nexum cauſarum et temporis ſucceſſu et in ſpatio age tium. (§. 12. *a.*) Itaque omnes eiusmodi mythi ad norma artis criticae atque hiſtoricae exigantur neceſſe eſt; etſi hon nes pii religioniſque ſenſu imbuti in iis non poſſunt non vinam providentiam, naturalibus tamen praeſidiis ac cau utentem, venerari et tacito quodam ſenſu agnoſcere. At que illo autem examine fieri non poſſet, ut in antiquiſſim libris ſuperſtitioſae narrationes a veris rerum eventibus dig ſcerentur. Ac niſi eiusmodi mythos in ſcriptura ſ. reper ſtatuimus et veritatem ipſam divinam in iis latentem ab e terna narrationum forma et involucro probe diſcernimus, l brorum ſcripturae ſ. auctoritas contra adverſariorum cal mnias et opprobria haud ſatis defendi poteſt.

In explicandis autem mythis biblicis hoc potiſſimum con ſiderandum eſt, librorum ſſ. auctoribus obverſatam eſſe op nionem theocratiae cuiusdam immediatae, vel poteſtatis di vinae ſive a Deo ipſo, ſive per Angelos adminiſtratae (*Theo kratiſch-religiöſer Pragmatismus.* Bertholdt *Hiſt. krit. Einl in d. A. u. N. T.* III. 779 ſ.), et ſi quae inciderant mala ma iora, ſive phyſica ſive moralia, ea, in libris N. T. praeſer

tim, ex opinione tunc temporis vulgari ad Satanam eiusque socios, tanquam horum malorum primos quasi architectos et antistites, referri. Accedit, quod primae religionis Christianae origines in ista tempora incidunt, quibus hominum animi δεισιδαιμονίᾳ et miraculorum opinione imbuti essent, ita, ut eventus praesertim extraordinarii, sed cum naturae legibus facile conciliandi, caussas habere extra rerum naturam constitutas (*immediatas*) comminiscerentur, eumque errorem in ipsa rerum gestarum narratione proderent. Neque ignorare licet, res memorabiles de Iesu atque Apostolis in libris N. T. narratas non nisi aliquot decenniis post illas gestas litteris mandatas esse, ut mirum nemini videri debeat, interdum augustiorem rerum speciem animis informatam narratoribus illusisse. Varias autem de Iesu narrationes mythicas iam inde a medio sec. I. circumlatas fuisse, evangeliorum apocryphorum argumentum satis declarat.

b) Stahl *Ueb. d. Erscheinungen Jehovah's u. s. Engel*; in Eichhorn *Bibl.* VII. 156 ff. Bauer *Bibl. Theol. d. A. T.* 92 ff. Ei. *Hebr. Mythologie d. A. u. N. T.* L. 1802. 104 ff. Ad Gen. 18, 1 ff. cf. Odyss. I. 96 ff. XVII. 485. Θεοὶ ξείνοισιν ἐοικότες ἀλλοδαποῖσι - ἐπιστρωφῶσι πόληας. Ovid. Metam. VIII. 630 ff.

c) Bauer *Hebr. Mythologie.* 153 ff.

d) קוֹל יְהוָה; φωνὴ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, est tonitru Iob. 40, 4. Ps. 18, 14. 29, 3. al. coll. Io. 12, 28. 29. Apoc. 6, 1. 11, 19. Fulmina atque tonitrua Hebraei aeque ac Graeci et Romani annumerabant signis praesentiae Dei, et prodigiis divinitus factis, quorum significationem ex rerum circumstantia diiudicabant. 1 Reg. 8, 10. 18, 38. 39. Iudd. 6, 17. 21. Ovid. Fast. IV. 834. Propert. II. 16. 49. Virg. Aen. II. 693. VII. 142. VIII. 523. IX. 631. Mela I. 19. Kuinoel Commentar. ad Matth. 3, 17. Cf. Paulus *Commentar üb. d. N. T.* ad h. l.

e) Knapp Scripta var. arg. Ed. 2. I. 104. „Achillis illud apud Homerum (Il. I. 63.): *Τὸ ὄναρ ἐκ Διός ἐστιν*· omnium fere gentium consensu approbatur."

f) θεοπνευστία, seu ἐπίπνοια τοῦ θεοῦ (Ioseph. c. Apion. I. 1.) proprie accepta, et numinis et mentis humanae naturam *spirabilem* esse innuit, quod quidem notionibus in V. T. crebro expressis rudioribus (v. c. Gen. 2, 7. Iob. 32, 8. 33, 4. Ps. 104, 30.) satis convenit, minime vero doctrinae N. T. puriori, cum recta ratione consentienti.

g) Neque vero iis, quae Planckius V. V. (*Gesch. des Christenthums.* Gött. 1818. I. Praef. p. XI.), ut inspirationis doctri-

1 Thess. 4, 15. coll. 1 Cor. 15, 51. al., testante ipso Pa Ap. 1 Cor. 13, 9—12., se ceterosque Christianos n nisi imperfecta religionis cognitione imbutos fuisse. N minus *denique* argumenta affert historia tum populi iusque incultioris, opinionibus de efficacia numinis i mediata et miraculosa imbuti, tum ipsius dogmati inspiratione historia, quae libri inspirati nomen | miscue ad scripta non canonica, v. c. librum En oracula Sibyllina aliaque (§. 40. *k.*) translatum fui subtiliorem inspirationis formam seculo demum X effictam esse (§. 41.), certissime demonstrat.

a) (Thurn) *Sammlung abweichender Vorstellungen der ne.. Schriftsteller üb. einen u. denselben Gegenstand.* L. 1803. I Christus ille, quem tria priora evangelia nobis exhibent, modum dissimilis est eiusdem imagini ab Ioanne propo.. Herder *Vom Sohn Gottes.* 177 ff. Inprimis sermonum I.. dictorum indolem et rationem apud Ioannem ab ea, q reliqua Evv. referunt, plurimum differre, lectorem pe atque candidum haud fugiet. Gurlitt Lectionum in N. spec. IV. Hamb. 1805. 6. *Briefe üb. d. Rationalismus.* 5. De Wette *Ueb. Rel. u. Theol.* 2. A. 178. Bretschnei Probabilia de evangelii et epp. Ioannis Ap. indole et ori L. 1820. p. 1 ff. — Loco supra l. Gal. 2, 14. Petrum a P ob errorem, non in agendo solum, sed in docendo etiam missum vere reprehensum fuisse, tum inde apparet, quo prehensionis caussa est falsa sententia de lege Mosaica n plane abrogata, tum ex usu verbi ἀναγκάζεις c. 14. cogno tur. Idem sentit Lutherus (*Erklärung d. Epistel an d. G* Opp. T. VII. p. 1772 ff. ed. Hal.): „*St. Hieronymus ents digt Sct. Petrum und saget, wie er in allen Stücken recht wohl gehandelt habe. Solches aber heisst dem Text* (*Gal.* 2, 1 *Gewalt thun, und ihn böslich verkehren, welcher klärlich s dass Sct. Petrus sei sträflich gewesen, und habe sich v der Wahrheit verirret. — Wir wollen Sct. Peters Sü nicht kleiner machen und geringer achten, denn sie ist. fehlen und sündigen bisweilen auch wohl die Propheten s Auf solche Weise irrten die Apostel auch, da sie träumten würde Christus ein leibliches Reich aufrichten Act.* 1, 2." ce

Nihilominus his nostris temporibus sententia es, Pauli Ap., utpote divino spiritu illuminatum, sicut ceteros Apo los, falli nescium (*unfehlbar*) fuisse (Tholuck *Auslegung* d *Brie*

Briefs an die Römer. B. 1824. p. 157.), denuo proposita est, nullis quidem rationibus adiectis. Cui sententiae, praeter locum supra l. Gal. 2. obstant Act. 11. 15. 23, 6. coll. 21, 27—29. 1 Thess. 4, 15. coll. 1 Cor. 15, 51. 13, 9 ss. al. Praeterea Apostoli nunquam eam virtutem sibi ipsi vindicarunt, qua quidem et prophetae veteris Test., veri nominis *πνευματικοί*, caruerunt; cf. 1 Reg. 13. Vid. Hartmann *Ueb. das 4te Ev.*; in Bretschneider u. Schröter *Für Christenth. u. Gottesgelahrtheit.* B. VIII. H. III. 1825. p. 377.

b) Kaiser *Bibl. Theol.* I. 105 ss. — Quod nonnulli commenti sunt, Deum et revelando et inspirando adeo sese accommodasse ad hominum rudiorum captum, ut vel falsas opiniones ad tempus certe illis suppeditaverit, id numinis sapientissimi et verissimi ideae omnino repugnat. Neque maiore successu inspirationis caussam egerunt, qui eandem non nisi ad res divinas pertinuisse contendunt, errores vero geologicos, physicos, astronomicos, chronologicos et historicos, qui in ll. ss. deprehenduntur, ab illa seiunctos volunt (Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 543 s. 680. Praeiverat Baumgarten *Ev. Glaubensl.* III. 148.). Namque errores isti cum sententiis ad religionem pertinentibus arctissime coniuncti sunt (v. c. Ios. 10, 12. 13. 2 Cor. 12, 2.); nec liquet, cur Deus sanctissimus idemque benignissimus, dum religionis doctrinas inspiraret, cum erroribus eas coniungi voluerit. Accedit, quod in nullo scripturae s. loco inspirationis notio hoc modo circumscripta reperitur.

c) Herder *Christl. Schriften.* Samml. IV. 111 ss. „*Der eigene Standpunct jedes heil. Autors wird so deutlich bezeichnet, dass unter der Maske eines einhauchenden Geistes sich nichts in ihnen erklären läſst, während sie sich alle selbst erklären, sobald jeder Verfasser in seine Rechte eintritt.*" Plurima dogmata et singula religionis instituta in bibliis ss. commemorata, quae non nisi a revelatione supernaturali olim repetenda videbantur, eadem apud varios populos antiquiores et recentiores, in quibus ea nemo inspirationi tribuit, reperiuntur, v. c. apud *Aethiopas* et *Polynesios* ritus circumcisionis, apud *Aegyptios* Ἰαώ et arca foederis, apud *Parsos* doctrina de diabolo, apud *Indos* doctrina de incarnatione filii Dei, e virgine nati, apud *Parsos*, *Chaldaeos*, *Americanas* aliosque populos incultiores doctr. de corporis resurrectione al. Ammon *Ausf. Unterr. in der Chr. Glaubensl.* I. 116.

d) Dictis illis classicis, quibus inspirationis dogma demonstrare solent, nervus probandi non inest, quia altero (2 Tim. 3, 16.)

nihil aliud affirmatur, nisi omnem librum, qui sit divino
stinctu conscriptus, pariter conducere hominibus edoce
emendandisque; alterum vero (2 Petr. 1, 21.) ex epistola
λεγομένῃ depromtum nullius scripti mentionem facit.

e) E. A. Ph. Mahn Comment., in qua ducibus IV Evv. A
stolorumque scriptis distinguuntur tempora et notantur
quibus Apostoli Iesu doctrinam div. sensim sensimque m
perspexerint. Gott. 1811. 4.

f) Cludius *Uransichten des Christenth.* 150 ff. Böhme *Ue
apostol. Lehre v. d. Wiederkunft d. Messias*; in *Analekten.* I.

§. 44.

Continuatio.

Argumentis illis diligentius examinatis, negari
quit, revelationem, a qua religio Iudaica et Christi
repetuntur, recte revocari posse ad naturalem et
diatam (§. 12.), ita quidem, ut auctores illarum
gulari s. notabili quadam providentiae divinae, na
ralibus tamen praesidiis utentis [a]), efficacia exci
atque adiuti dicantur ad meliorem et salubriorem re
gionis formam hominibus tradendam eandemque cu
publico atque ecclesia instituta propagandam. Quod
ex ratione cogitandi moreque loquendi apud veter
usitato, qui ingenii dotes singulares, praesertim cu
sacro quodam mentis fervore coniunctas, facta et fa
insignia simpliciter ad Deum referebant, modum qu
dem huius divinae efficaciae non subtilius definiend
religionis auctores Dei iussu peculiari et loqui et age
sibi videbantur, quasi propiore quodam cum eo co
iuncti nexu: eos hactenus quidem omnis fraudis e
pertes [b]), oratorum et legatorum divinorum nome
auctoritatemque haud iniuria sibi vindicasse censem
quatenus oracula vere divina i. e. et Deo digna et a D
omnis veritatis veraeque religionis auctore suprem
per naturalem quidem caussarum seriem derivanda,
fati sunt [c]). Inspirationem vero scriptorum sacror
in eo ponere licet, quod ii Deo iuvante, ad cuius v

itatem et efficientiam, ficut quaevis animi fenfa bona nil. 2, 13. Iac. 1, 17.), ita fuas quoque de religione tentias pie referebant, has fcriptis confignaffe pudi funt d); quae, etiamfi lectoribus tunc temporis tum deftinata fuerint, tamen ita comparata funt, ut amnum religionis Chriftianae notitia ac doctrina aevi ltioris quoque luminibus accommodanda inde hauriri sfit. Quae quum ita fint, in inftitutione populari idendum omnique ftudio in eo elaborandum eft, ut, motis artificiofis illis coniecturis ac quaeftiunculis difilibus et parum fructuofis, quae circa revelationem librorum ff. infpirationem recentiori demum aetate olatae funt, religionis Chriftianae, ficut fcripturae f. igo in univerfum a Deo auctore derivetur e) illiusque gumentum vere divinum in dies rectius intellectum, uquam ab ipfo Deo profectum ac verum verbum Dei Io. 17, 17.) hominibus commendetur et ad vitae ufum ransferatur. (Io. 7, 17.) Narrationes autem iftae de iverfis revelationis modis in libris ff. propofitae, non d unguem exigendae, omninoque ad ideas illis fubtratas univerfales revocandae funt, vel apud cultiores d notiones mythicas et fymbolicas de Deo numen et fficaciam fuam manifeftante ifta aetate pervagatas reerri et ex ipfius fcripturae f. effatis purioribus tanuam ex *Dei verbo* iudicari debent. Quibus accurate erpenfis, facile intelligitur, falfum effe, quod nonulli finxerunt, reiecta vetere infpirationis doctrina uamvis Dei revelationem omnemque verbi divini cultum et honorem tolli f).

e) Varie disceptatum eft, fupernaturaliftis ipfis (parum conftanter!) haud repugnantibus, v. Reinhard *Ueb. den Plan Jefu.* p. 474., qua via et ratione, non fupernaturali, ipfe religionis Chr. auctor divinus ad purioris doctrinae cognitionem (προέκοπτε σοφίᾳ καὶ ἡλικίᾳ, καὶ χάριτι παρὰ θεῷ κ. ἀνθρώποις. Luc. 2, 52.), quam faepius in univerfum a Deo derivavit (Io. 5, 30. 7, 16. 12, 44. 17, 17. 18, 37. cf. 1 Theff. 2, 13.), evectus fit? Omnino autem hoc tenendum effe videtur, Iefum Chriftum ingenii dotibus morumque honeftate excellentiffimum,

tum e V. T. libris diligenter pertractatis [Ammon *Bibl. Th.* II. 299 ff. *Briefe üb. den Rationalismus.* 154 ff. De Wet *Bibl. Dogmat.* 191 ff. Gesenius *Commentar üb. den Jes.* Bd. II. L. 1821. p. 2. „*Es ist doppelt interessant zu sehen,* *eben jene durch das Christenthum vollendete Veredlung und* *geistigung des Judenthums sich schon weit früher vorberei* *und wenige Abschnitte der alttestamentl. Bücher verdienen d* *so sehr als Vorbilder neutest. Vorstellungen betrachtet zu* *den, als diese* (*Jes.* 40—66.)."], tum ex ipsius animi thesa (Matth. 12, 35.), quo largiter sibi concesso a patre opt maximo gaudebat (Io. 3, 34.), doctrinae suae praecepta h sisse. Singula decreta, quibus purior religionis doctrina eo tradita continetur, fere omnia in V. T. et Apocryphor libris iam adumbrata fuere, velut idea Dei, ut patris, D 32, 5. Ies. 63, 16. Ier. 31, 9. Mal. 2, 10., sententia de pag ad verum Deum convertendis Ies. 2, 3. 4. 60, 1—6.; — de v Dei cultu spirituali Ps. 40, 7—9. 50. 51, 18. 19. Ies. 1, 11— 29, 13. 14. 66, 3. Ier. 6, 20. Hos. 6, 6. Mich. 6, 6—8. Am. 14. 15. 21—25. Eccl. 12, 13. 14.; — de vero amore Deo et h minibus praestando Deut. 6, 5. Levit. 19, 18. coll. Matth. 37—40. Praeceptum illud: Quod tibi nolis fieri, aliis ne cito! Tob. 4, 17. legitur. Amorem erga inimicos commend Iob. 31, 29. 30. Prov. 24, 17. 18. 25, 21. 22. Immortalitas ani et praemia poenaeque vitae futurae adumbrantur 2 Macc. 9. 11. 22. 23. 12, 43—46. 14, 46. Nec minus apud Philone et Iosephum purioris religionis vestigia inveniuntur. — ortu religionis Chr. ex Essaeismo, ad cuius quidem disc nam primum religionis Chr. institutum propius accessisse gari nequit (cf. Ioseph. B. J. II. 8. 2 ff.), unde ipse Eu bius (H. E. II. c. 17.) Therapeutas a Philone commemora pro Ascetis Christianis, perperam quidem, habuit, v. prae teris Stäudlin *Gesch. d. Sittenlehre Jesu.* I. 570 ff., et contra monuit Bengel in Flatt *Magaz.* VII. Add. Hen *Magaz.* IV. 371 ff., et quae nuper hac de re docte comm tatus est J. J. Bellermann in l. *Geschichtl. Nachrichten* *d. Alterthume über Essäer u. Therapeuten.* B. 1821., ubi ve rum scriptorum dicta huc referenda diligenter collecta et e minata sunt.

b) Obiicitur quidem, Iesum et Apostolos, quum doctrinam su eamque aliis impertiendi munus a Dei quadam efficacia im mediata ac supernaturali repeterent, nisi vera fuisset e modi summi numinis effectio, in suspicionem vel *fraudis* v *erroris* incurrere, ut aut alios fefellisse, aut ipsi decepti fu videantur. At enimvero illi, sententiam sequentes in omni an

tiquitate pervulgatam, firmissime sibi ipsi persuaserant, omnia, quae in rerum natura magna et admirabilia effecta essent, omnesque animorum cogitationes et motus insolitos cum sacro quodam fervore coniunctos ad Deum solum auctorem referendos esse, ideoque etiam si qui exstitissent praeclari rerum divinarum doctores atque prophetae, hos singulari quodam afflatu divino agitatos fuisse credebant. Et hanc quidem sententiam, quae aequalibus eius, discrimine inter *mediatam* et *immediatam* Dei efficaciam nondum definito, probata erat, Iesus ipse tanto libentius et vehementius amplexus esse videtur, quo certius oracula quaedam V. T. Messiana in ipsum cadere videbantur, et quo ardentior in eo erat religionis ac pietatis sensus, quo incensus omnia, quae vel cogitaret, vel speraret, vel appeteret, ad Patris coelestis vim et maiestatem referebat. Neque vero illa opinio, qua Deum supernaturali quadam efficacitate usum esse in religione Christiana instituenda creditur, ita repugnat alteri sententiae, quae Deum naturalibus, ut hoc efficeret, praesidiis usum esse contendit, ut nullo modo cum ea possit conciliari. Nam si accuratius examinatae fuerint, eas ad unum idemque redire, et priore sententia non nisi concursum quendam providentiae divinae maxime insignem, ad notiones et dicendi formulas seculo certo proprias accommodate enunciatum, significari, facile intelligitur. Atque ipsa illa causarum naturalium efficientia ad Deum, tanquam omnium rerum summum moderatorem, referenda est; quippe a quo tum omnium aliarum, tum inprimis humanae naturae, earumque exercendarum facultates et occasiones diriguntur ac gubernantur. Inprimis autem omnia instituta, quibus verus Dei cultus veraque virtus promovetur, a Deo ipso auctore recte repetuntur, propterea quod eorum inventores ingenii facultates et idoneas agendi opportunitates, quas quidem suapte sponte in usum converterunt, divinae providentiae acceptas ferebant, et quod, quo magis aliqua res ad Dei voluntatem atque consilium accommodate suscepta fuerit, eo certius Dei auxilium ad eam exsequendam ac perficiendam exspectari potest. Itaque quum princeps ille Christianae religionis auctor in ea instituenda, summam sanctitatem et pietatem cum purissimis virtutis praeceptis coniunxerit eoque ipso voluntati divinae egregie sese accommodaverit, quumque ex eius instituti initiis et progressu facile cognoscatur, divinae providentiae auxilium et favorem ei mirifice profuisse, summo iure Christianae religionis institutio Dei ipsius opus et munus habetur eodemque iure Iesus eiusque Apostoli Dei legati atque ministri censentur.

c) Iesus ipse (Io. 7, 17.) doctrinam, quam tradidit, divinam es professus est, quatenus divina eius indoles ab homine rel gioso proboque cognosci potest atque diiudicari. Verum eti divina recte dicitur, quia non sine numine inventa et tra est. Namque Deus omnipraesens nemini deest studiose ips anquirenti et ad consilia divina exsequenda promto et para Quis autem dignior unquam exstitit eiusmodi auxilio, qu gravioribus etiam providentiae divinae documentis gavisus quam auctor religionis Christianae in aeternum grato ani prosequendus? — Cf. Cic. de nat. deor. II. 66. „Nemo magnus sine aliquo afflatu divino unquam fuit." Sene Epist. 41. „In unoquoque virorum bonorum habitat Deus Ep. 66. „Ratio, pars divini spiritus in corpus humanu mersa." Antonin. de se ipso. XII. c. 15. *Ἑκάστου νοῦς θε καὶ ἐκεῖθεν ἐῤῥύηκε.* — *Briefe üb. d. Rationalismus.* 297 ff.

d) Cf. Henke Lineam. inst. fid. Chr. p. 59. „Quidni *impuls* et conatum scribendi ex aliis inserviendi studio, quo fereba tur scriptores, et ex opportunitate sibi oblata; *materiae* *lectum* ex temporis et loci peculiari necessitate; ipsas *res* scientiae suae copia; *dispositionem* et *ornatum* ex ingenio qu que suo; *verba* ex consuetudine et usu loquendi sibi famili desumserint?" Quibus positis non impedimur, quo minus conscribendis conservandisque singulis sacri codicis partib providentiae divinae auxilium pie agnoscamus.

e) Niemeyer *Pop. u. prakt. Theologie.* 6. *A.* H. 1825. p. 55 Löffler *Mag.* VII. I. 35 ff. „*Selbst wissenschaftlich betrac tet, hört eine Wahrheit darum nicht auf, eine göttliche Wah heit zu seyn, und eine Vorschrift der Vernunft hört darum nic auf, ein Gebot Gottes zu seyn, weil jene Wahrheit und die Gebot nur aus der Offenbarung Gottes in der Natur und dur die Vernunft einleuchtet. — Alle begreiflichen Wahrheiten kö nen als von Gott geoffenbarte mit Wahrheit vorgetragen, u als Belehrungen oder Gebote Gottes eingeschärft werden. Ih Wirkung zur Ueberzeugung und Befolgung wird um so grös seyn, je mehr der eigene Verstand sie begreift, und je wenig die Vernunft zu widersprechen wagt.*" 26. 30. Planck *U d. Haltbarkeit d. histor. Beweises für d. Göttlichkeit d. Christe thums.* Gött. 1821. 294 ff. „*Kann der Rationalist nicht in eine sehr wahren Sinne sagen und glauben, dass die Lehre Jesu vo Gott geoffenbart sei, wenn er gleich bezweifelt, dass si durch ein Wunder geoffenbart sei? Wer darf ihm verwehre eine mittelbare Einwirkung Gottes auf den Geist des Me schen, durch welche in einem bestimmten Augenblicke ein*

Wahrheit in seiner Seele zum Bewusstsein und zum Leben kommt, ebenfalls Offenbarung *zu nennen? Denn wirkt nicht Gott in diesem Falle eben so wahrhaftig, wie in jenem? und ist nicht in dem einen, wie in dem andern, das Product der Wirkung das nämliche?"* Dinter *Unterredungen üb. die Erlösung der Menschen durch Christum.* Neust. 1822. p. 154. *"Wenn ich ganz meiner Meinung und Neigung folgen dürfte, so überliesse ich die weiteren Untersuchungen, ob das Christenthum auf eine übernatürliche Art seinem erhabenen Stifter eingegeben oder durch den, von Gott geleiteten Gang oder Aufschwung des menschlichen Geistes sich entwickelt habe, den Lehrstühlen der Gelehrten. — Zu meinem Volke würde ich ganz einfach sagen: Genug das Christenthum ist da, ist herrlich, ist folglich* göttlich, *wie der Sonnenstrahl, bei dem ich warm werde, wenn ich auch nicht weiss, ob er die Wärme von oben herabgiesst, oder blos aus der Erde entwickelt."*

f) C. v. Orelli *Ueb. d. Kampf des Rat. u. Supernat.* Zür. 1825.

§. 46.

Affectiones scripturae s.

Multi olim fuerunt theologi nostri in exponendis et defendendis scripturae s. *affectionibus*, quas dixerunt, sive attributis eius. Etenim vindicabant ei [a]), auctoritate Patrum [b]), conciliorum, traditionum [c]), episcopi qualiscunque et fanaticorum, ad *verbum internum* provocantium [d]), plane reiecta, auctoritatem partim *normativam*, quatenus sola certissimam fidei Christianae regulam exhibeat, ad quam omnia dogmata exigenda sint et iudicanda (§. 21.) [e]), partim *iudicialem*, quatenus sola debeat solvere ac dirimere pugnantium de religione Christiana controversias. Tribuebant ei praeterea *sufficientiam* seu praestantiam eam, qua omnia contineat, quae ad consequendam felicitatem sempiternam scitu sint necessaria; deinde *perspicuitatem*, qua, quae sunt ad salutem necessaria, accommodate ad omnium captum exponere putatur; denique *efficacitatem*, seu vim illam, qua ad animum edocendum, emendandum et tranquillandum maxime idonea sit, quae tamen universae doctrinae rectius vin-

dicatur, quam singulis libris. Cui iudicio quo min[illegible] et nostris temporibus assensum praebeamus, nil e[illegible] quod impediat, dummodo in scriptura s. explicau[illegible] (§. 25.), quae perpetuo et ubique valitura sunt, [illegible] iis, quae non nisi certis temporis et locorum ratio[illegible] bus accommodata fuerunt, ratione duce recte dist[illegible] xerimus f). Ceterum ex istis virtutibus scripturae in qua ipsa Dei providentia, prae reliquis antiq[illegible] religionis monimentis, verae religionis cum innume[illegible] hominibus sub *positiva* quadam forma communica[illegible] semina recondidit, recte demonstrant theologi nol[illegible] atque omnibus Christianis, contra leges usumque e[illegible] clesiae catholicae g), praescribunt necessitatem legen[illegible] scripturam s. h), vel, quod rectius praecipitur, e[illegible] scripturae s. partes, quae intellectu faciles edocen[illegible] et tranquillandis animis optime conveniunt i). (Lu[illegible] 11, 52. Act. 17, 11. 1 Cor. 10, 15. Io. 5, 39. 1 The[illegible] 5, 21. 27.) Atque ut doctrinae in libris ss. tradit[illegible] vis saluberrima homini semper praesto sit, veritatis ei[illegible] argumenta e recta ratione ducta, clara et perspicua ad[illegible] iungantur oportet, ut indocti quoque homines eam fa[illegible] cilius intelligant semperque eam recordentur. Nam qui nostra aetate, ubi altioris cognitionis semina lati[illegible] sime sparsa deprehenduntur, quoscunque homines a[illegible] solam auctoritatis fidem strenue revocandos esse censen[illegible] ipsique revocare student, horum culpae tribuendum es[illegible] si in discipulis ita institutis omnis religionis ac virtuti[illegible] sensus, ubi forte externa illius fidei fulcra et admini[illegible] cula, ut in lubicro et instabili fundamento posita, a[illegible] aliis vel irridendo vel dubitando convulsa fuerint, pror[illegible] sus exstinguatur; et si isti homines, priore auctoritatis coeca reverentia convulsa, alii cuidam auctoritati vel pessima imperanti sese venditent.

e) Quae de s. s. hic praedicantur, ea per se intelligitur non referri ad versiones eiusdem a diversis ecclesiis receptas, sed ad exemplaria hebraica et graeca ex docta utriusque linguae cognitione explicata.

b) Artt. Smalco. P. II. Art. II. p. 308. „An Augustini dicta, destituta verbo sint admittenda? — Ex *Patrum* verbis et factis non sunt exstruendi articuli fidei. — *Regulam* autem aliam *habemus*, ut videlicet *verbum Dei* condat *articulos fidei*, et praeterea nemo, ne Angelus quidem." Phil. Melanchth. De scriptorib. ecclesiasticis ed. Strobel. Norimb. 1780. p. 58. (Patres eccl.) „iudicentur ex verbo Dei, quod semper manet regula doctrinae. — p. 52. Non sunt sine delectu omnia Patrum scripta probanda, et saepe ipsi inter sese pugnant, nec raro est, dissentire aliquem a se ipso. Quare iudicium esse debet penes *Apostolicam scripturam.*"

c) Conf. Aug. Art. XV. p. 13 s. ed. Rechenberg. de abus. V. 28 ss. „Docuerunt, quod per observationem traditionum humanarum (i. e. rituum et caerimoniarum) non possimus gratiam mereri, aut iustificari, quare non est sentiendum, quod huiusmodi observationes sint necessarius cultus." 30. VII. 57 ss. Apolog. Art. VIII. 205. 211. „Volunt Apostoli, in ecclesia manere hanc libertatem, ne iudicentur ulli cultus legis aut traditionum necessarii esse, sicut in lege fuerunt necessariae ad tempus, ne obscuretur iustitia fidei." 212. „Traditiones veteres factas in ecclesia, utilitatis et tranquillitatis causa libenter servamus, easque interpretamur πρὸς τὸ εὐσχημότερον, exclusa opinione, quae sentit, quod iustificent. Ac falso nos accusant inimici nostri, quod bonas ordinationes, quod disciplinam ecclesiae aboleamus." Artt. Smalcc. P. III. Art. XV. de traditt. humanis. 337. Appendix de potestate et primatu Papae. 340 ss. — Chemnitz Examen concilii Tridentini. Frcf. ad M. 1585. f. p. 60 ss. Dallaeus de vero usu Patrum. Genev. 1655. 4. — Distinguuntur traditiones *rituales*, quae ritus et caerimonias ecclesiasticas spectant, et quarum prae ceteris mentio fit in ll. ecclesiae Luth. symbb., et tradd. *doctrinales* s. dogmaticae, quae ipsa attingunt dogmata et decreta ad salutem creditu et factu necessaria. („Has repudiamus, illas admittimus", scilicet „quatenus sui iuris et veritatis ex verbo Dei scripto demonstrationem habent." Quenstedt Theol. didactico-polem. I. p. 112.) Adduntur traditt. *historicae*, *hermeneuticae* et *morales*. Doederlein Instit. Theol. Chr. I. p. 213 s.

d) Artt. Smalcc. P. III. Art. VII. 331 s. „Tenendum est, Deum nemini spiritum vel gratiam suam largiri, nisi *per verbum*, et *cum verbo externo* et *praecedente*, ut ita praemuniamus nos adversum Enthusiastas, i. e. spiritus, qui iactitant, se ante verbum et sine verbo spiritum habere, et ideo scripturam

five vocale verbum iudicant, flectunt et reflectunt pro libi ut faciebat Monetarius et multi adhuc hodie. — Quid, qu etiam Papatus simpliciter est merus Enthusiasmus, quo Pa gloriatur, omnia iura esse in scrinio sui pectoris, et q quid ipse in ecclesia sua sentit et iubet, id Spiritum et iust esse, etiamsi supra et contra scripturam et vocale verbum quid statuat et praecipiat. Hoc in universum antiquus est Sa nas et serpens." Praeter *Anabaptistas* damnantur Schwen feldiani Form. Conc. Sol. decl. XII. 828. Recentiore ae illis adnumerati sunt Weigeliani, Iac. Böhme, Gic teliani aliique mystici, itemque Quakeri et Methoc stae. Cum quorum commentis cf., quae disputat Ph. Ma heinecke l. *Die Grundlehren d. christl. Dogmatik.* B. 18 p. 509. „*Kraft der ewigen Spiration geht der Geist Got ohne Unterlaſs aus von Gott, um die ewige Offenbarung Vaters in dem Sohne der Welt anzueignen; zu dieser ewi That Gottes haben alle Menschengemüther irgend ein nothw diges Verhältniſs. Denn in jedem Menschen ist das Bewuſ seyn Gottes, ob gleich nur durch Gott, doch immer nur in ein gewissen Grade der Klarheit, Lebendigkeit, Stärke und Sich heit.*" p. 534 f. „*Dadurch daſs die Bibel sagt, dieſs oder nes sey wahres Gottes Wort, wird es als solches uns noch ni klar, sondern allein dadurch, daſs Gott in ihr und in uns sagt. — Sie für sich und ohne dieſs innere Zeugniſs des h Geistes kann aus sich allein kein zwingendes Zeugniſs anfüh und geltend machen. — Ohne die Irradiation des gö lichen Lichts ist und bleibt uns die heil. Schrift ein verschl senes Buch; sey auch alle menschliche Kunst und Gelehrsamk an ihr so groſs, als sie wolle.*"

e) Conf. Aug. Art. XV. 13. 14. Apol. Art. V. 175 f. „Conse sus prophetarum iudicandus est universalis ecclesiae consen esse. Nec Papae, nec ecclesiae concedimus potestatem dec nendi contra hunc consensum prophetarum." VIII. 205 XIV. Artt. Smalcc. P. III. Art. II. 308. Form. Conc. Epi I. 572. — Reinhard *Dogmatik.* 74 ff. Doederlein *Ch Rel. Unterr.* II. 273 ff.

f) Praeiverunt ipsi sacrorum instauratores. Conf. Aug. de abt VII. p. 43. ed. Rechenb. „Apostoli iusserunt abstinere a sa guine, quis nunc observat? neque tamen peccant, qui no observant, quia ne ipsi quidem Apostoli voluerunt onera conscientias tali servitute, sed *ad tempus* prohibuerunt pr pter scandalum. Est enim perpetua voluntas evangelii con deranda in decreto." Joh. Schultheſs u. J. C. v. Orell

Rationalismus u. Supernaturalismus. Zür. 1822. p. 26. „*Nicht Alles in der Bibel ist Wort Gottes für uns; nur was der Vernunft in dem Lichte unserer Zeiten, bei der heutigen Cultur der Menschheit als wahrhaft, heiter und vollkommen einleuchtet.*" — De triplici quodam doctrinae typo in N. T. libris agnoscendo v. De Wette *Bibl. Dogm.* 209 ff.

g) Notetur decretum Conc. Tolosani a. 1129. h. Can. 12. Mansi Concilior. nova collectio. T. XXI. 296. „Prohibemus, ne libros V. T. aut N. laicis permittantur habere, nisi forte Psalterium vel breviarium pro divinis officiis — sed ne permissos libros habeant in vulgari translatos arctissime inhibemus." Item statuit Innocentius, P. R. Henke *Kirchengesch.* II. p. 284. Mitius iudicavit Concil. Trid., quod quidem, quum in eccles. ev. solus Hebraeus textus in V. T., Graecus in N. T. pro authentico habeatur, versionem librorum ss. latinam, dictam *vulgatam*, solam *authenticam*, i. e. *θεόπνευστον* et publice adhibendam esse declaravit. Sess. IV. decr. de edit. et usu ss. ll. Cf. Collectio quorundam gravium auctorum, qui ex professo, vel ex occasione S. S. translationes damnarunt — una cum decretis summi Pontificis et Cleri Gallicani, iussu eiusd. Cleri edita. Lutet. 1561. 4. Leander van Ess *Pragmatisch-krit. Geschichte der Vulgata im Allgem., und zunächst in Beziehung auf das Trientische Decret. Oder: Ist der Katholik gesetzlich an die Vulg. gebunden?* Tüb. 1824. — Constitutio Clementis XI. *Unigenitus* a. 1713 sententiam a Quesnellio (*Le Nouveau Testament — avec des reflexions morales sur chaque verset, par le père* Quesnel. Par. 1687. à Bruxelles. 1702. 8 Tomes in 8.) propositam: „Lectio scripturae s. est pro omnibus" tanquam haereticam damnavit. Libertatem et ipsam necessitatem legendi scripturam s. vernacule versam cuique ecclesiae Cathol. asseclae denuo vindicare studuit Leander van Ess *Auszüge aus den heil. Vätern u. andern Lehrern d. Kathol. Kirche üb. das nothwendige u. nützl. Bibellesen, zur Aufmunt. f. Katholiken.* 2. *A.* L. 1816. Nihilominus Pius VII. P. R. per *Breve* d. d. 29. Jun. 1816. ad Archiepiscopum Gnesensem et per aliud eiusdem argumenti d. d. 3. Sept. 1816. ad Archiep. Mohilowensem lectionem scripturae s. denuo prohibuit, sodalitia dicta biblica, quae anno sequente in Austria et Hungaria suppressa sunt, *pestis* nomine scilicet infamans. Attamen versio scripturae s. Polonica, de qua prohibenda praecipitur, iussu Gregorii XIII. P. R. confecta, approbante Clemente VIII. P. R., Cracoviae a. 1599 in vulgus iam prodierat. Wachler *Theol. Annalen.* 1818. *Th. Nachrichten.* I. p. 9. 1819. IV. 155. *Brevia* ista „ad hanc pestem

avertendam" sancivit Leo XII. P. R. Epistola encyclica Patriarchas, Primates, Archiepiscopos et Episc. d. d. 5. M 1824. Paulus *Sophronizon*. B. VI. H. 4. Heid. 1824. 73 ff. *Die Bibel, nicht, wie Viele wollen, ein Buch für Priester n sondern auch für Fürst und Volk. Von einem nicht römisc sondern christ-katholischen Priester*. Bresl. L. 1818. Pa lus *Sophronizon*. Heft I. u. II. 1819. 235 ff. — Walch K *Untersuchung vom Gebr. d. heil. Schrift unter d. Christen in 4 ersten Jahrhunderten*. L. 1779. Hegelmayer *Geschichte Bibelverbots*. Ulm. 1783. — Augusti *Denkwürdigkeiten d. christl. Archäologie*. Bd. VI. *Ueb. d. gottesdienstl. Gebrau der heil. Schrift*. L. 1823.

h) Catech. mai. Praecept. III. 425 f. Form. Conc. Sol. decl. p. 659. „Deus orandus est, ut per spiritum s. sua gratia (: quotidiana exercitia audiendi, *legendi* et ad usum trans rendi verbum Dei) in nobis fidem et caelestia sua dona f vere velit." Chemnitz Examen Conc. Trid. I. 58 ff. Ge hard Loc. th. II. 375 ff. „Ex eo contra Pontificios coll mus, Laicis, quos ita vocant, scripturae lectione neq quam esse interdicendum, sed ad eam potius ipsos esse in tandos et exhortandos." Quenstedt Theol. did. polem. 216 ff. — Studium lectionis librorum ss. promovendae, qu temporibus nostris societates dictas *biblicas*, inde ab a. 18 ex Anglia propagatas, varie exercuit, per se quidem lauda dum est; neque tamen minus curari debet, ut adiumen quoque addantur ad scripturae s. argumentum bene intel gendum et ad usum transferendum. (Matth. 7, 21. 22. Luc. 46. Io. 5, 39. 1 Cor. 10, 15. al.); quod nuper felici succe tentavit Dinter V. V. edito l. *Schullehrer-Bibel. Das N.* 4 Thle. Neust. a. d. O. 1823 — 25. Cf. *Allg. Lit. Zeit*. 18 Nr. 287 — 291. — V. quae Lutherus severissime iudicavit d librorum ss. versione ab ipso confecta Opp. I. 11. IV. 25 XIV. 19 ff., quae ut nostris tandem aliquando temporibus vitiis perpurgata in publicum prodeat, quis est, qui non opte harum rerum arbiter candidus? — *Untersuchung, ob d. Bib in unsern Zeiten als ein Volksbuch zu empfehlen sei*. Eisenach 1816. Krug *Ueb. d. Bibelgesellschaften, ein kosmopolitische Wort*; in: *Minerva*. Febr. 1821. p. 284 ff.

i) De epitomis scripturae s., cuiusmodi, praeeunte Seiler (1781 ff.), a viris doctiss. Zerrenner (*Schulbibel*. 1799. 1805. 1809.), Natorp (*Die kleine Bibel*. 1802. 2. *A*. 2 Thle. Essen. 1823.), Cannabich (1801. 2.), Henneberg (1819.) al. editae sunt, ad priorem iuventutis institutionem maximopere

commendandis v. Niemeyer Popul. u. prakt. Theol. 6. A. p. 44. Ei. Briefe an Religionslehrer. I. Br. 7. p. 51 ss. Ipse Lutherus primus exstitit auctor eiusmodi epitomes scripturae s., Catechismis ab ipso editis; quippe quibus summa quaedam religionis doctrinae in libris ss. traditae, methodo quidem catechetica exposita, contineatur. Cf. Form. Conc. Epit. praef. p. 571 s. „(Lutheri Catechismos) quasi Laicorum biblia esse censemus, in quibus omnia illa breviter comprehenduntur, quae in scriptura s. fusius tractantur, et quorum cognitio homini Christiano ad aeternam salutem est necessaria."

§. 46.

Miraculi notio biblica.

Scriptores sacri, ut fidem sibi facerent, religionis et Iudaicae et Christianae divinam originem praedicantibus, argumentis usi sunt tum *externis* tum *internis*. Ad illa pertinent *primum miracula*, quo verbo, siquidem significationem e solis bibliis ss. petimus, in universum eventus designantur insoliti, admirationem excitantes ideoque a cooperatione causae, humanas vires superantis et rerum naturae cursum consuetum legesque in efficiendo eiusmodi eventu tollentis, plerumque repetiti. Hanc enim notionem in V. et N. T. vocabulus: אוֹת, מוֹפֵת, פֶּלֶא, σημεῖον, τέρας, θαυμάσιον, δύναμις, sicut apud Romanos his vocabulis: *miraculum, prodigium, portentum, monstrum, ostentum*, vere subesse, ex innumeris constat locis. Vis miracula patrandi, sicut eventa omnis generis in rerum natura obvia, saepissime quidem ad Deum refertur, quem omni tempore miracula edere compluribus in locis docent Iob. 5, 9. Ps. 40, 6. 89, 6. 139, 14. Ioel. 3, 3. Sir. 18, 2 ss. 43, 2 ss.); atque Deo adiutore inprimis Mosesa) (Ex. 3, 20 ss.), Iosua (Ios. 3, 15.), Simson (Iud. 15, 19.), Elias (1 Reg. 17, 10 ss.), Elisa (2 Reg. 2—6.), Iesus (Io. 5, 20. 36. 10, 25. 37 ss. 14, 11. Act. 2, 22.), qui quidem Iudaeos prodigia ab ipso expetentes saepius acriter reprehendit (Matth. 12, 38—42.

16, 1—4. Marc. 8, 11. 12. Io. 4, 48. coll. Matth. 1—11. ll. parall.), et Apostoli (Act. 2, 43. 5, 1 eorumque socii (Act. 6, 8. 8, 6. 7.), miracula patr perhibentur eo consilio, ut fidem adderent dictis divinam doctrinae ab ipsis traditae auctoritatem co marent *b*). (Io. 5, 20. 36. 10, 25. 37 ff. 14, 11.) hilo minus eiusmodi eventus extraordinarii et mira les etiam a daemonum efficacia repetuntur Matth. 10, 12, 27. 28. Marc. 5, 15. 9, 38. Luc. 10, 17. 13, 3 ipseque Satanas vim miracula edendi hominibus quibu dam tribuere dicitur 2 Thess. 2, 9., atque adeo pra stigiatores falsosque prophetas miracula patrare dis traditur Ex. 7, 11. Deut. 13, 1 ff. Matth. 7, 22. 23. 1 27. 24, 24. 2 Thess. 2, 9.

Paulus *Commentar üb. d. N. T.* I. 770 ff. Ammon *A Unt. in d. Chr. Gl.* I. 161 ff. Bertholdt *Hist. krit. Einl. i A. u. N. T.* III. 748 ff. Bretschneider *Entwickl. d. dog Begriffe.* 3. *A.* 257 ff.

a) Eichhorn de Aegypti anno mirabili, in Commentt. Soc tatis Reg. Scientiar. Gott. recentior. Vol. IV. 1820. p. 35 ff.

b) Iesum Chr. miraculis ab ipso patratis haud multum tribuis demonstrare conati sunt Nitzsch Pr. Quantum Chr. tribue miraculis. Vit. 1796. Eckermann *Wollte Jesus Wunder Zeichen s. göttl. Sendung betrachtet wissen? Theol. Beitr.* V. Paulus *Ueb. d. Absicht d. Wunderthaten Jesu. N. Theol. Jou* IX. p. 342. Contrariam sententiam defenderunt C. C. Fla *Philos. u. histor. exeget. Bemerkungen üb. die Wunder Chris* in Flatt *Magaz.* III. Storr ib. IV. 178 ff. Schott consilio, quo Iesus miracula ediderit, ex ipsius sermonibus r cte cognoscendo. Opuscc. Vol. I. Jen. 1817.

§. 47.

Doctrinae de miraculis ecclesiasticae ex positio historica.

In ecclesia primaeva de miraculorum in libris relatorum veritate, a qua ipsa religionis Christiana veritas repetebatur *a*), adeo omnibus persuasum erat

t insequentibus seculis, licet adversarii nonnulli Iesu Apostolorum miracula ad fraudes artesque magicas vocarent [b]), etiam viri sanctitate quadam insignes, id uod Iesus ipse discipulis et cultoribus suis promisisse ilus est (Matth. 17, 20. Io. 14, 12.), eiusmodi vel maora facta mirabilia edidisse ab aequalibus perhiberenur [c]). Quanquam in ecclesia orientali haud defuerunt, qui proclivitatem aequalium ad prodigia sibi fingenda confingere studerent [d]), tamen in occidentali et orientali opinio de miraculorum perpetuitate praevaluit [e]), nam etiamnum ecclesiae orientalis et catholica renent. Veruntamen vis probandi non tam miraculi, quam vaticiniis in libris V. T. indagandis tribuebatur, et Origenes prae ceteris vera miracula ex indole doctrinae et consilio thaumaturgi diiudicanda esse ecuit [f]). Primus inter Patres Augustinus notionem miraculi sensu quodam *subiectivo* definivit, ita, ut, quidquid arduum aut insolitum supra spem vel facultatem mirantis appareat, miraculum vocaret, porentum non contra naturam fieri, sed contra quam sit nota natura, diserte monens. Imo quotidiana Dei miracula in rerum natura conspicua prodigiis inusitatis maiora esse declaravit [g]). Quam sententiam et ipse Lutherus, improbata Thomae Aquinatis subtilitate scholastica, qua primus hunc locum tractavit [h]), amplexus [i]), miracula etiamnum fieri posse haud dubitavit [k]). Interdum tamen et ipse miracula stricte sic dicta ad novae cuiusdam religionis institutionem necessaria esse professus est [l]), quanquam nec summam nec solam auctoritatem in eius veritate probanda iis tribuebat [m]).

a) Orig. c. Celsum. I. 5. argumentum a vaticiniis et miraculis ductum ἀπόδειξιν θειοτέραν πνεύματος καὶ δυνάμεως appellavit, loco 1 Cor. 2, 4. perperam huc relato.

b) Tertull. Apol. c. 21 ff. Orig. c. Cels. I. c. 6. ed. De la Rue. Arnob. adv. gentes. I. 23 ff. Euseb. adv. Hierocl. Tzschirner *Gesch. d. Apologetik.* I. L. 1805. 225 ff.

c) Iustin. M. Apolog. II. c. 6. Dial. c. Tryph. c. 39. 136. c. ed. Bened. Iren. adv. haer. l. II. c. 31—32. et 56., ubi ve miracula ecclesiae catholicae vindicat. V. 6. Tertull. praescriptt. adv. haer. c. 15. Apol. c. 23. 27. 32. 37. Or adv. Cels. T. I. l. 321. 361. II. 392. III. 424., quo loco p riore Origenes μυρίους se *vidisse*, ait, aegrotos invocatione et Iesu sanatos. Cypr. de idol. van. 14. ad Demetrianum. ed. Brem.. Euseb. H. E. IV. 15. V. 7. VI. 40. Augu nus, qui prius, miracula tunc temporis fieri, diserte ne verat (de utilitate credendi c. 16.), postea hac opinione rei (Retractatt. I. c. 13. 14.), ipse se miraculis interfuisse te tur. („Interfuimus et oculis adspeximus nostris." De civ. L XXII. 8.) Theodoret. H. E. I. 7., ubi episcopos conc. Nicaeni dono apostolico ornatos fuisse (ἀποστολικοῖς χαρίσ διαπρέποντας) narrat, maxime Iacobum Nisibenum, mortuos in vitam revocavit (νεκροὺς ἀνέστησε). Gregor. dialogor. l. II. c. 5 ff. et al. Münscher *Dogmengesch.* 210 ff. III. 251 ff. Ammon *Bibl. Theol.* II. 347 ff. Ei. *Au Unterr.* I. 174 ff. A. Neander *Allg. Gesch. d. christl. Rel. Kirche.* Bd. I. Hamb. 1825. p. 95 ff. „*Die Kirchenlehrer be sen sich in der Sprache der Wahrheit, und oft vor den Hei selbst, auf solche (Wunder) Erscheinungen, und wer auch zum Grunde liegende Thatsache von dem Gesichtspuncte, a dem sie erzählt wird, unterscheiden will, muss doch diese se und deren Wirkungen auf die Gemüther der Menschen anerk nen. Unleugbar bleibt es daher, dass durch solche Mittel d Ausbreitung des Evangeliums befördert wurde.*"

Vett. Apologetarum, Iustini, Tatiani, Athenag rae, Theophili al. scripta ad h. l. conferenda bene co lecta sunt a Prudentio Marano, e congr. S. Mauri. Ha Com. 1742.

d) Chrysostom. Hom. XXIV. in Matth. 172. H. XXIV. in I 650. Τὸ σημεῖα αἰτεῖν, πειραζόντων ἐστὶ καὶ τότε καὶ νῦν· γὰρ καὶ νῦν εἰσὶν οἱ ζητοῦντες καὶ λέγοντες· διατὶ μὴ καὶ ν σημεῖα γίνεται; εἰ γὰρ πιστὸς εἶ, ὡς εἶναι χρὴ, καὶ φιλεῖς χριστὸν, ὡς φιλεῖν δεῖ, οὐ χρείαν ἔχεις σημείων· ταῦτα γὰρ ἀπίστοις δίδοται. Hom. XL. in Acta Ap. 834. H. V. in 1 Cor Theophylact. in c. 7. evang. Ioann. 671. et Cor. 14, 22. Suiceri Thesaur. v. σημεῖον.

e) Gerhard Loci th. XII. 93 ff. Serius etiam plurima mi cula narrata atque defensa sunt. Schröckh *Kirchenge* IX. 233 ff. XVII. 325. XVIII. 101. 361. XX. 115. XXIII. XXVIII. 162 ff.

Cf.

Cf. quae contra veritatem illorum miraculorum disputaverunt Euseb. Demonstrat. evang. l. II. tot. et in libr. contra Hieroclem, et Less *Wahrheit d. Christl. Religion.* 5. *A.* Gött. 1785. p. 765 ff., argumentis tamen usi, quibus miraculorum in libris ss. narratorum veritas debilitari possit. Joh. Friedr. Gaab *Was ist von den Wundern zu halten, welche nach d. App. Zeiten unter den Christen geschehen seyn sollen?* in l. *Kl. Aufsätze für d. Gesch.* Tüb. 1797.

f) Contra Celsum l. III. Arnobius adv. gentes. l. II. p. 25. 49. Münscher *Dogmengesch.* 2. *A.* I. p. 209 ff. Tzschirner *Gesch. d. Apologetik.* I. p. 157. 148 ff.

g) De utilitate credendi. c. 16. Enarrat. in Psalm. 110. „Tot per universam terram arbores creat, et nemo miratur." Cf. tamen eiusd. l. de civ. Dei. XXI. 8. „Quomodo est contra naturam, quod est voluntate Dei; quum voluntas tanti utique creatoris conditae rei cuiuslibet natura sit." Cf. Cic. de nat. deor. II. 37. „Assiduitate quotidiana et consuetudine oculorum assuescunt animi, neque admirantur, neque requirunt rationes earum rerum, quas semper vident, perinde quasi novitas nos magis, quam magnitudo rerum debeat ad exquirendas causas excitare."

h) Summa Theol. l. I. quaest. 105. art. 5 ff. Miracula ei sunt „omnia, quae divinitus fiunt praeter ordinem communiter servatum in rebus," et sic tria descripsit miraculorum genera: primum, „si aliquid a Deo fit, quod natura nunquam facere potest, ut, quod sol retrocedit et stat;" secundum, „si Deus aliquid facit, quod natura facere potest, sed non per illum ordinem;" tertium, „quum Deus facit, quod consuetum est fieri operatione naturae, tamen absque principiis naturae operantibus, ut, quum pluit, sine operatione principiorum naturae." Ibid. quaest. 110. art. 4. *miraculum* et *mirabile* ita distinguit: „Non sufficit ad rationem miraculi, si aliquid fiat praeter ordinem alicuius naturae particularis, sic enim aliquis miraculum faceret lapidem sursum proiiciendo; ex hoc autem aliquid dicitur miraculum, quod fit praeter ordinem totius naturae creatae, quo sensu solus Deus facit miracula. Nobis non est omnis virtus naturae creatae nota, cum ergo fit aliquid praeter ordinem naturae creatae nobis notae per virtutem creatam nobis ignotam, est quidem miraculum quoad nos, sed non simpliciter." Uberius hac de re disputavit Gabriel Biel L. II. sent. dist. 8. quaest. 2. Monuerat iam Augustinus de trinit. III. c. 7. 8.,

diabolum non nisi Deo permittente mirabilia facere, ut m rabilius vincatur. Gerhard Loc. th. XII. 98 ff.

i) Similiter Zwinglius (v. *Sämmtl. Schriften im Auszuge* v. Usteri u. Vögelin. I. Abth. 1. p. 170.): „*Da die einm festgesetzte Ordnung ihr Amt verrichtet, und beständig aus. so sind die natürlichen Ereignisse um so bewundern würdiger, als das, was nur für eine Stunde und nach d jedesmaligen Umständen geschieht*" (*Wunder*).

k) Opp. ed. Walch. T. XI. 1261 ff. 1528 ff. 1865 ff. 2901. X 99 ff. Bretschneider *Luther an unsere Zeit.* Erf. 18 p. 199 ff.

l) Opp. T. XII. 1542 f. al. Bretschneider l. l. p. 200.

m) Opp. T. IX. p. 574. „*Ich wollte nicht, dass ich Gnade hät Wunderzeichen zu thun; denn welche sich an das Wort ni kehren, dawider alle Welt nicht mucken kann, solche werd auch die Zeichen nicht bewegen.*"

§. 48.

Continuatio.

Theologi seculi XVII, licet auctoritate librorn symbolicorum plane destituti, Scholasticorum vesti prementes, varias denuo miraculorum finitiones et stinctiones metaphysicas in medium protulerunt, qu et supernaturalistae recentiores ex parte saltem con adversariorum reprehensiones a) gravissimas pluril argumentis defendere conati sunt. Prodiit inde, d crimine facto inter *miracula* et *mirabilia* (miracula a *parentia*, m. *quoad nos* s. *relativa*), sententia ea, qu miracula habet pro mutationibus s. eventibus, qui manifestis naturae legibus abhorrentes in mundi hu viribus sui rationem non habent ideoque non nisi I efficacia supernaturali et immediata fieri possunt b Distinguunt praeterea miracula *potentiae* et *praesci tiae*, *privativa* et *positiva*, miracula *naturae* et *gr tiae*, ea, quibus leges naturae et suspenduntur et re tuuntur, *divina* et *diabolica* c) et al. Additur, viri per quos Deus eiusmodi miracula patraverit, Deo n

primis acceptos et legatos divinos declarari (Act. 2, 22.), unde, quin miraculis primum ac palmarium veritatis doctrinae Christianae argumentum insit, dubitari nequeat [d]). Plurimi tamen ecclesiae nostrae doctores antiquiores, discrimine posito inter fidem *divinam* et *humanam*, hanc solam miraculis effici, divinam autem a testimonio spiritus s. (§. 39.) repetendam esse, docuerunt [e]). Disputationibus recentiore aetate hac de re motis maxime effectum est, ut hoc argumentum aut diversa forma a nonnullis exponeretur [f]), aut, variis quidem rationibus in dubium vocatum, haud paucis improbandum videretur [g]). Ceterum ex ea persuasione, quam quis hac de re susceperit, omne inter *Supernaturalismum* et *Rationalismum* discrimen ita pendet, ut, qui illum tenet, religionis Iudaicae et Christianae origines a miraculis proprie sic dictis repetat, hunc qui sequitur, sine eiusmodi miraculis, Deo quidem providente, illas patefactas esse statuat.

a) Iam Ben. de Spinoza nihil contra naturam contingere, neque nomen miraculi nisi *respective* ad hominum opiniones posse intelligi, statuens, miraculum nihil aliud significare dixit, quam opus, cuius causam naturalem exemplo alterius rei solitae explicare non possumus, vel saltem ipse non potest, qui miraculum scribit aut narrat. Tractat. theologico-polit. c. IV. 67 ss. Eandem sententiam professi sunt Thom. Hobbes *Leviathan.* c. 37. Jo. Locke *Posthumous Works.* p. 217. Dav. Hume *Essays on several subiects.* Vol. II. Rousseau *Lettres écrites de la montagne.* Opp. ed. Bipont. V. XII. 71 ss. C. T. D(amm) *Vom historischen Glauben.* B. 1772. Alios rec. Bretschneider *Entw. d. dogm. Begriffe.* 5. *A.* p. 254 ss. — Cf. Gerhard Loc. th. XII. 93. *Aufhellungen in der Christl. Glaubensl.* I. 540 ss.

b) Quenstedt Theol. did. pol. I. 471. „Miracula sunt, quae contra vim rebus naturalibus a Deo inditam cursumque naturalem, sive per extraordinariam Dei potentiam efficiuntur." Simili ratione miraculi notionem definiverunt, praeeuntibus Hollazio, Dannhauero et aliis, Baier Comp. theol. posit. 82. Buddeus Inst. theol.-dogm. 232. Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 835. Wolf Cosmologia gen. §. 510. „Miraculum s. supernaturale est, cuius ratio sufficiens in es-

fentia et natura corporum non continetur." Süfskind *ü. d. Begriff u. d. Möglichkeit eines Wunders*; in Flatt *Mag. f. Chr. Dogm.* III, 60 ff., e Kantianae disciplinae affeclis Tittmann *Censur d. protest. Lehrbegr.* T. I. 250 ff.

c) Gerhard Loc. th. XII. 96 ff.

d) Arnob. adv. gentes. l. II. Origen. adv. Celf. l. III. 46. Eufeb. Demonstrat. ev. l. III. Ei. l. contra Hierocle Augustin. de civ. Dei. XXI. Hugo Grotius de verit religionis Chr. 1622. Jacques Abbadie *Traité de la vé de la religion Chrétienne.* à la Haye. 1763. III Voll. Nöss *Vertheidigung d. Wahrheit u. Göttlichkeit d. Chr. Rel.* H. 1 Seiler l. l. Lefs *Wahrheit der Chr. Rel.* 5. *A.* 1785. 76 Kleuker *Neue Prüfung u. Erkl. d. vorz. Beweise f. d. Wah des Christenth.* Rig. 1787—94. III Thle. G. S. Franke *Apologetik d. christl. Rel.* Alt. 1817. K. W. Stein *Die Apolog (Apologie) des Christenth. als Wissenschaft dargestellt.* L. 1 p. 355 ff. Cf. Röhr *Krit. Pred. Bibliothek.* B. VI. H. 2. 1 p. 195 ff. — Flügge *Gesch. der theol. Wiss.* I. 1 ff.

e) Galov. Syst. loc. theol. I. 586. Quenstedt Theol. did. I. 97. Baier Comp. theol. posit. 105. — Bretschneider *Systemat. Entwickl. d. dogmat. Begr.* 3. *A.* p. 247 f.

f) Recentiores Supernaturalistae notionem efficaciae supernaturalis, definitionibus miraculi proprie sic dicti non omni adiunxerunt, perperam quidem. Sic Morus (Epit. 25.) miracula dicit „effectiones, quas e cognita *nobis* serie ordinis naturae explicare non possumus;" Doederlein Inst. th. Chr. I. Ed. 6. p. 25. „effectus facultate agentis naturali maior;" Henke lin. fid. Chr. p. 31. „opera omni humana vi arte excellentiora;" Reinhard (*Dogmat.* p. 232.) „mutationes a manifestis naturae legibus abhorrentes, quarum a *nobis* nulla potest e viribus naturalibus ratio reddi;" item Seil (*Vernünft. Glaube an d. Wahrheit d. Christenthums.* 2. *A.* E 1813.), qui cardinem miraculi non in turbato rerum naturae cursu, sed in *praevisione thaumaturgi* ponit, praeeunte Clerico in Opp. philosophicis. L. 1710. II. p. 136 f. Similiter praeeunte Leibnitzio, Carol. Bonnet *Recherches philosophiques sur les preuves du Christianisme.* Genev. 1770. Ed. miracula *praestabilita* defenderat. — De Wette *Dogmat. d. Luther. Kirche.* p. 51. „*Richtig gefasst ist Wunder entw. die Ahnung der göttl. Weltregierung oder einer überlegenen Geisteskraft im Menschen.*" Nic. Fogtmann de miraculis primis Christi. Havn. 1821. §. 1. „Miraculum est factum in sensus cadens, quo naturae vires solita necessitate liberatae a

finem moralem hominibusque salutarem sine arte atque opera humana aperte conducunt." Köster *Immanuel, od. Charakteristik d. neutest. Wundererzählungen.* L. 1821. p. 10. „*Wunder im engern Sinn ist eine Begebenheit, deren sinnliche Ursache wir nicht kennen, und welche wir daher, vom rel. Gefühle gedrungen, als allein durch Gott gewirkt betrachten.*"

g) Planckius V. V. (v. *Ueb. d. Behandlung, d. Haltbarkeit u. d. Werth d. histor. Beweises für d. Göttlichkeit d. Christenthums.* Gött. 1821. Add. Vater *Sendschreiben an Hn. Cons. D. Planck üb. d. histor. Beweis* —. Gött. 1822.) candide professus, quot difficultatibus prematur argumentum illud e miraculis et vaticiniis petitum, aliud quoddam, quo divinam eandemque *supernaturalem* religionis Chr. originem probaret, argumentum dictum *historicum* proposuit, e praestantia huius doctrinae, itemque e consilio Iesu Chr. ad omnes omnium temporum homines spectante (cf. §. 13. *l.*), et e praeclara animi indole ac moribus, quibus insignis fuit doctor ille divinus, deductum. At minime inde consequitur, *supernaturali* modo Chr. religionis doctrinam divinitus patefactam esse. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1821. Nr. 275—77.

§. 49.

Epicrisis.

Praeterquam quod doctrinae illi de miraculis scholasticae repugnat tum indoles mentis humanae, certissimis experientiae legibus necessario adstricta, nec certas indubitatasque efficaciae supernaturalis notas discernens (§. 11.) *a*), tum ipsa idea Dei recte informata (§. 12.), haud minus eidem adversatur historia populi cuiusque inculti, et eo ipso ad prodigia fingenda et credenda proclivioris, miraculis referta *b*), quae artium et doctrinarum progressu et causarum intermediarum cognitione amplificata evanescunt; quemadmodum spectra et larvas evanuisse videmus, ex quo tempore homines ea vel fingere vel credere desierunt; *deinde* ipsarum narrationum miraculosarum forma, in quibus *partim* fides testium desideratur, qui vel res vere factas et iudicium suum de iis in narrando confundentes *c*), vel traditionem sequentes (cf. inprimis narrationes de crea-

tione mundi, de nativitate Iesu et de quibusdam περ στάσεσι mortis eius Luc. 2, 8 ff. Matth. 27, 51 ff.), m thos (§. 42.) referunt, *partim* eventus narrantur ipsis naturae legibus nihil abhorrentes [d]). Aperte nique ipsi scriptores ff. profitentur, discrimine quid haud facto inter miracula vera et falsa, *tum* doctri veritatem non pendere a miraculorum auctoritate (D 13, 1 ff. Matth. 12, 27. 24, 24. Mc. 13, 22. Luc. 9, 11, 19. Gal. 1, 8, 2 Thess. 2, 9., add. Matth. 11, 1 Luc. 16, 27 ff. Io. 14, 10 ff. 20, 29.), ac de illa pri constare debere, quam de miraculo iudicari plene tuto possit [e]), *tum* ipsa Iesu Christi Apostolorum facta mirabilia, quae ad sanandos hominum mor potissimum pertinuerunt [f]), Iesu ipso teste a popu ribus similiter effecta (Luc. 11, 19. Io. 14, 12.), spectatorum quidem excitasse fidem, adeo, ut poti incredulitatem eorum fovendo (Matth. 16, 1. 21, 2 Marc. 8, 11. Io. 6, 11 ff. 30. 7, 5. 11, 46 ff.) (a q ne Apostoli quidem plane immunes fuere, quippe q bus ipsis Iesu miracula certam fiduciam facere haud v luerint, v. Luc. 24, 21 ff.), vel ad Iesum crucifige dum illos adducerent (Act. 2, 22 s.); neque ullo mo cogitari potest, narrationes de istis miraculis post co plura secula ad certam persuasionem induendam an mumque emendandum maiorem vim habere posse, qua ipsa illa miracula apud eos, qui ea oculis cernebar habuisse historia testatur; *tum* Iesum ipsum fidem m raculis excitandam strenue repudiasse (Matth. 12, 39 16, 1—4. Marc. 8, 12. Luc. 11, 29. Io. 2, 18. 19. 48. 6, 39. 14, 12. Add. Marc. 5, 43. Luc. 8, 56. quod quidem aliis eiusdem effatis haud bene conven v. c. Io. 5, 36. 10, 25. — Mc. 5, 19. Accedit, quo persuasio de veritate miraculorum, tanquam eventorum *supernaturalium*, gravissima verae virtuti detriment affert ipsamque legis moralis sanctitatem infringit [g]. Quibus recte examinatis, defendi potest, quod qui dem ad origines Iudaicae et Christianae religionis per

inet, sola miraculorum notio ea, e notione eorum *biblica* (§. 46.) eruenda, qua tanquam eventus cogitantur mirabiles, qui, Deo moderante, ita comparati erant, ut spectatores ad certam providentiae divinae efficaciam agnoscendam excitare eosque ad fidem novae cuiusdam religionis doctori habendam invitare possent. Eiusmodi miracula, quamvis aevo rudiore a *supernaturali* et *immediata* Dei cooperatione repeterentur, e simplici tamen naturali rerum ordine, Deo moderante, prodiisse, iam dubitare non licet. Omnino miracula, de religionis Christianae origine in N. T. libris relata, sive pro eventibus *supernaturalibus* habueris, sive pro effectis *naturalibus*, quae providentia divina sapienter ita instituit, ut ad fines optimos consequendos conducerent, ipso praeeunte Christo (Matth. 12, 38 ff. 16, 1—4. Io. 4, 48. 7, 17. 8, 31. 14, 11.), non tam inter argumenta, quam inter incitamenta multitudinis incultioris ad veritatem cognoscendam, recte referuntur [h]). In institutione populari narrationum biblicarum, quae miracula referunt, usus practicus potius respici debet, quam vera rerum narratarum indoles, cui explorandae, tot seculis praeterlapsis, frustra fere operam dabimus [i]).

[a]) Cic. de divinat. II. 28. „Quidquid oritur, qualecunque est, causam a natura habeat necesse est, ut etiam, si praeter consuetudinem extiterit, praeter naturam tamen non possit exsistere. Causam igitur investigato in re nova et admirabili, si potes. Si nullam reperies, illud tamen exploratum habeto, nihil fieri potuisse sine causa, eumque errorem, quem tibi rei novitas attulerit, naturae ratione depellito." Ammon *Bibl. Theol.* II. 342 ff. Si Pharisaeorum discipuli, aeque ac ipse religionis Chr. auctor, daemones eiiciebant (Matth. 12, 27. Luc. 11, 19.), nullo modo dignosci poterat, quinam effectus a supernaturali, qui a naturali pependerit causa; unde non adeo reprehendendi sunt Iudaei, qui, ut miraculorum ab Iesu patratorum originem vere divinam cognoscerent, σημεῖον aliquod ἐκ τοῦ οὐρανοῦ sibi poscerent. (Luc. 11, 16.) Similiter Magi Aegyptiaci miracula patravisse perhibentur, haud fere minora, quam quae Moses perfecisse traditur. (Ex. 7, 11 ff.)

b) C. Th. Anton Prr. Comparationis librorum ss. V. F. et ptorum profanorum graecor. latinorumque eum in finem stitutae, ut similitudo, quae inter utrosque deprehendi clarius appareat, Partes VII. Gorl. 1816 — 21. 4. P. IV Kaiser *Bibl. Theol.* I. 189 ff., ubi aliorum populorum de raculis commenta enarrantur. Diiudicentur prae aliis cula Vespasiani secundum Tacitum Hist. IV. 81. et S ton. Vesp. c. 7. coll. Lactant. Institt. div. II. 7 ff., Apo lonii Tyanaei secundum Philostratum Vita Apoll., L ctant. V. 3., Euseb. c. Hieroclem (v. *Apollonius*, Buhle, in Ersch u. Gruber *Encyklop.* B. IV.), Muham medis (Abulfedae Vita Moham. Oxon. 1723. p. 89.), P risii (Henke *Kirchengesch.* V. 129 ff.). De Iudaeis ad m racula, cuiusmodi Messiae potissimum tribuebant (Io. 7, 31 fingenda proclivioribus v. Matth. 9, 20. 21. Marc. 6, 49. A 5, 15. 19, 12. Add. evv. apocrypha in Fabricii Codice apo N. T. Hamb. 1719. T. III. collecta, cuius novam edition parat J. C. Thilo, V. Cl. (§. 35. a.) — Herder *Chr. Schri ten.* II. 96 ff. — De Graecis Act. 14, 12 ff. 17, 22. 19, 35 Heyne Op. acad. III. 207. — De incolis Syriae recentio bus Volney *Voyage en Syrie et en Egypte.* II. 22. 29. 453. De portentis a *Magnetismi* animalis fautoribus nuper iacta recte diiudicandis v. C. H. Pfaff *Ueb. u. gegen d. thier. Magn tismus u. die jetzt vorherrschende Tendenz auf dem Gebiete de selben.* Hamb. 1817. — De miraculis rustici cuiusdam, Ma tini Michel, et principis de Hohenlohe nuper fal ostentatis v. prae ceteris Von Hornthal *Darstellung d. E eignisse bei d. v. F. v. Hohenl. zu Bamberg unternommenen He versuchen, wie sie sich in Wahrheit zutrugen.* 1822. — Pau lus *Sophronizon.* B. IV. St. 2. p. 17 ff. *Von psychischen Wu dern, nebst Acten üb. eine öffentl., unvorbereitete, bescheide gewürdigte plötzliche Heilung eines* 8 *Jahre lang contra cten* 26*jährigen Mädchens zu Leonberg im Würtemb.* Ib. 66 *Beiträge zur richtigen Würdigung des Somnambulismus u. ani mal. Magnetismus.*

c) Gurlitt Or. de usu librorum ss. ad humanitatem et omne doctrinam liberalem excolendam vario et multiplici. Haml 1803. p. 30. Krummacher *Ueb. d. Geist u. d. Form der e Geschichte.* L. 1805. 86 ff. *Briefe üb. d. Rationalismus.* 338 343 ff. 355 ff. — Cic. de divinat. II. 11. „Philosophi no est, testibus uti; — argumentis eum et rationibus oportet quare quidque ita sit, docere."

d) Exod. 15, 25. cf. Sir. 38, 5. Michaelis *Orient. Bibl.* B. V p. 51. et interpp. — Ex. 15, 21. 22. coll. Curt. Ruf. V. 1

De Wette *Kritik d. israelit. Gesch.* I. 206. — Ex. 16. — Iud. 15, 15 ff. coll. Ioseph. Arch. V. 10. — Matth. 9, 18—26. Luc. 8, 27—35. Marc. 8, 22 ff. Io. 1, 50. 9, 6. 7. — *Briefe üb. den Rationalismus.* 215 ff. Nonnullis miraculorum narrationibus certa insunt documenta, quae naturalem effectum produnt, v. c. Matth. 9, 24. Io. 9, 6. 7.

e) Morus Epit. Th. Chr. 28. Similiter Gerhardus: „miracula, inquit, si non habuerint doctrinae veritatem coniunctam, nihil probant." Loci th. XII. 107. Ammon *Ausf. Unterr. in d. Chr. Glaubensl.* I. 199. „*In Rücksicht der Beweiskraft der Wunder leuchtet ein, dafs ein innerer oder Realnexus zwischen Wahrheit und Wundern überall nicht statt findet. Wahrheit ist die Uebereinstimmung einer Lehre mit der Vernunft, und beruht auf freier Ueberzeugung. Wunder hingegen sind äufsere Thatsachen, über deren Wesen und Natur man streitet. Das Eine kann dadurch nicht wahr werden, dafs etwas Anderes geschieht, oder geschehen seyn soll.*" Schleiermacher *Der Chr. Glaube.* I. p. 116. „*Wunder, als Erscheinungen im Gebiete der Natur, welche aber nicht auf natürliche Weise sollen bewirkt worden seyn — können an sich gar keinen Beweis liefern. Denn eines Theils erzählt die h. Schrift selbst Wunder von solchen, welche dem Christenthum gar nicht angehören, sondern eher zu dessen Gegnern zu zählen sind, und dennoch gibt sie kein Kennzeichen an, um wahre und falsche Wunder zu unterscheiden. Andern Theils begegnet uns aufser allem Zusammenhang mit Offenbarung nur gar zu vieles, was wir nicht natürlich zu erklären vermögen; wir denken aber an kein Wunder, sondern schieben nur die Erklärung auf bis zu einer genauern Kenntnifs sowohl von der fraglichen Thatsache, als auch von den Gesetzen der Natur.*"

f) Apud Israëlitas non solum sacerdotes, id quod inter omnes populos orientales usitatum fuit, artem medicam exercuisse, satis constat (Lev. 13. Luc. 17, 14.), verum etiam prophetas (2 Reg. 2, 19 ff. 4, 21 ff. 5, 8. Ies. 38.), et aetate Christi inprimis Essaeos. (Ioseph. B. J. II. 8. 6.) Curt Sprengel Diss. de medicina Ebraeorum. 1798. Ei. *Pragmat. Gesch. d. Heilkunde.* H. 1800. I. 91 ff. II. 173 ff. 2. *A.* Ammon *Bibl. Theol.* II. 341 f. A. Th. Hartmann *Blicke in d. Geist d. Urchristenthums.* Düsseld. 1802. p. 149 ff. *Briefe über den Rationalsimus.* p. 215 ff. Ceterum medelae prophetarum pependerunt non tam ab usu medicamentorum, quam a fiducia hominum morbis afflictorum in thaumaturgo collocata. (Matth. 9, 22. 15, 28. Marc. 5, 34. 6, 4—6.) Iesum autem usum remediorum non plane repudiasse, patet e Marc. 7, 32. 8, 22.

bari solet, vaticinia quoque referuntur, s. praedicti-
nes rerum contingentium eventu comprobatae [a]); qu
quum non nisi supernaturali quadam efficacia edi po
existimarentur, ab eiusmodi divino aliquo instin
repetenda esse videbantur (Ies. 41, 23. Matth. 24, 3
Act. 1, 7.). Praedictiones de rebus futuris, quae
libris V. T. prophetis tribuuntur, suspensae erant
persuasione de praemiis et poenis divinis (Levit. 2
Deut. 28.) et ex fiducia certissima, qua Iehovam co
stanti favore populum suum amplecti credebant. It
que iis, qui legibus divinis haud obtemperarent, qu
que peccatorum suorum haud poeniteret, Iehovae i
dicia poenasque minabantur; pios autem Israëlitas c
lamitate forte afflictos consolabantur bonis auguriis,
vaticiniis, quibus hostes divinae maiestatis regniq
theocratici debellatum iri et feliciorum seculorum o
dinem futurum esse praedicebant. Sed prout sing
lis aetatibus singulae inerant rerum gestarum gerend
rumque species, ita illa vaticinia variis coloribus disti
guebantur. Itaque Iesaias (10. 22. 28—33.) per
cula ab Assyriis, Ieremias (1—39.) a Chaldaeis m
nabatur. Omnino autem illorum vaticinia non ta
certarum praedictionum, aut certas temporum ration
aut certos homines significantium, auctoritatem prae
ferunt, quam bonae spei solatia, aut votorum desid
ria, aut minas malorum, aut curarum animis inhae
rentium significationes; ac tantum abest, ut evident
ac presse definiantur, ut plerumque vagam affera
ancipitemque elocutionem. Quae quum ita sint, er
ditum et sagacem interpretem multo magis decet, or
culi cuiusdam caussam, quam eius eventum, in histo
rerum gestarum exquirere, praesertim si vaticinia si
externis gentibus infesta [b]).

Ad divinam religionis Christianae originem pr
bandam e V. T. libris prae ceteris adducuntur vatic
nia a prophetis Messiani [c]) (§. 120.) et Messiana tem
pora canentibus edita, ad quae Iesus ipse tanquam a

pertinentia haud raro provocavit, v. c. Luc. 16, 16.
, 44. Io. 5, 39. 46. — Matth. 22, 41—45. 26, 24.
, 9. Luc. 4, 17 ſſ. 18, 31. 22, 37. — Matth. 11,
—10., ſaepius autem Apoſtoli, ut res ab Ieſu Chriſto
ſtas et fata ipſius V. T. oraculis optime reſpondiſſe
cerent, argumentationibus ſuis ſuppoſuerunt, v. Act.
29 ſſ. 3, 25 ſſ. 8, 27. 13, 34 ſſ. al. E V. T. libris,
raeeuntibus N. T. ſcriptoribus, huc referri ſolent Gen.
15. *d*) 12, 2. 3. 22, 18. 26, 4. 49, 10. Deut. 18,
ſſ. 2 Sam. 7, 16 ſſ. 1 Reg. 11, 39. Pſ. 2. 8. 16. 22.
. 45. 72. 110. Hoſ. 3, 4. 5. Mich. 4, 1 ſſ. 5, 1 ſſ.
igg. 2, 6—9. Zach. 9, 9. 10. 11, 12. 13. 12, 10.
, 7. Mal. 3, ſ. 4. Ieſ. 2, 3. 4. 7, 14 ſſ. 9, 2—6. 11,
—14. 40, 1—11. 53. Dan. 7, 13. 14. 26. Quam
ſputandi methodum ſecuti veteris eccleſiae ſcripto-
s argumento ab his vaticiniis ducto maximam tri-
erunt auctoritatem, ita, ut ipſi nec literarum he-
raicarum, neque artis interpretandi ſatis periti, plus
iam par erat, in eo exornando elaborarent, vel
iam conficta illa librorum Sibyllinorum vaticinia et
ia in uſum ſuum converterent *e*). Et ſequentium ſe-
ilorum doctores, poſtquam, praeeunte inprimis Dio-
oro Tarſenſi, Theodorus Mopsv. aliique re-
tius hac de re iudicaverant *f*), ſtrenue argumen-
im illud tenuerunt, et recentioribus demum tempori-
us omnis haec doctrina nova luce colluſtrata eſt *g*). —
raeter oracula prophetarum vaticinia etiam Ieſu Chriſti
pſius pro adſerenda religionis Chriſtianae divina ori-
ine commemorantur, res poſt mortem eius eventuras
pectantia, v. c. Matth. 24. Marc. 13. Luc. 19, 42 ſſ.
1, 6. — Matth. 26, 34. Marc. 14, 30. Luc. 22, 34.
o. 13, 38. — Matth. 16, 21. 20, 18. 19. 27, 63 ſſ.
Marc. 8, 31. 9, 31. 10, 33. 34. Luc. 18, 32. 33. Io.
12, 32. 33.

Enimvero quibus miraculorum auctoritas implicita
eſt ſcrupulis *h*), iisdem vel gravioribus etiam opiniones
de vaticiniis premuntur. *Primum* enim quaevis prae-

dictio divinitus patefacta, qua fatum inevitabile h minis aut populi cuiusdam, quod e facto quodam ipsis perpetrando pendeat, diserte annunciatur, id Dei sanctissimi et benignissimi repugnat, *fatalism* fovet et libertatem hominum moralem tollit [i]). *Dei* praedictiones, vere et proprie sic dictae, indubita summaque cum claritate definitae, in utroque sacro dice frustra quaeruntur, ipsiusque Iesu Christi prae gium de reipublicae Iudaicae excidio non satis perf cue enunciatum est (Matth. 24, 36.) [k]). *Tum* p latâ sunt nonnunquam vaticinia ab hominibus auxi divino plane indignis (Num. 22, 5 ss. 1 Sam. 15, 32 Ion. 1, 3-4, 1 ss. Io. 11, 51.). *Praeterea* nonnulla libris ss. continentur, quibus eventus nequaquam r spondit; cf. praeter plurima vaticinia Messiana, I 29. 34. 63. 66. Dan. 2. 7. Hos. 9, 3. 11, 5. Ezech. 40 Luc. 1, 32. 33. Act. 2, 30. — Matth. 26, 32. coll. A 1, 4. Matth. 16, 28. Io. 21, 22. 1 Thess. 4, 15. 5, 1 1 Cor. 15, 51. — Apocal. [l]); et quae populi traditi nibus mythicis et superstitiosis nituntur, veluti Ezec 38. 39. Alia *denique* singulari quodam scriptorum h braeorum artificio post eventum demum conficta sun v. c. Gen. 25, 23. 27, 27—29. 39, 40. 49. Num. 2 17 ss. Deut. 33. 1 Reg. 13, 2. 14, 15. Dan. 7—1 Matth. 23, 35 [m]); vel praedictiones nonnullae, pro pria earum significatione mutata aut pressius definita ad rerum eventum inflexae et singulis rebus in facto po sitis post eventum demum accuratius adaptatae sunt v. c. Dan. 9, 24. Ps. 16. coll. Act. 2, 29 ss. Ps. 22, 17— 19. coll. Io. 19, 23 ss. Ies. 53. Matth. 12, 40. 16, 21 17, 9. 22. 23. 20, 19. 26, 34. coll. Io. 13, 36 ss. Luc 13, 32. Io. 21, 18. al. [n]). *Postremo* quemadmodum Iesus ipse parum honorifice iudicavit de Hebraeorum vatibus (Matth. 11, 11. Luc. 7, 28.), ita Apostoli vaticinationem obscuram et imperfectam esse ipsi professi sunt. (1 Cor. 13, 9. 2 Petr. 1, 19. cf. Act. 1, 7.) Omnino autem apparet, Iesum interpretandi rationem,

quae in Talmudicis et Rabbinorum scriptis, sicut Philonis et Iosephi latissime regnat a), secutum, et eo ipso, quod nonnulla prophetarum oracula eius fata resque ab eo gestas vere adumbrare viderentur, ductum, V. T. effata de futura felicissima rerum conversione et de novae faustiorisque civitatis instauratore aliaque, providentia divina ita moderante, ad se ipsum traduxisse, ut fidem faceret Iudaeis et ideis eorum Messianis suas de regno quodam spirituali per Messiam condendo (Matth. 11, 13. 22, 32 ff. Luc. 17, 20 ff. Io. 8, 12. 18, 36.), prophetarum quidem dictis nonnullis Ies. 2, 2—5. 11, 1 ff. 42, 1—4. Ioel. 3, 1. Zach. 3, 1 ff. 6, 12—15. Mal. 3, 1—4. 4, 1 ff.), iam vere adumbrato, adnecteret. Quae quum ita sint, argumentum e vaticiniis petitum Iudaeis quidem interpretationi vatum suorum allegoricae adsuetis accommodatum fuit; nostris hominibus autem, libris symbolicis hac de re nil statuentibus, ita erit proponendum, ut providentia divina, tum in sapienter coniungendo veteris et novi foederis instituto, tum in promovendis rei Christianae, et aptissimis temporibus ortae, et feliciter propagatae, incrementis conspicua, inde cognoscatur.

a) Doederlein Inst. §. 16. Morus Epit. §. 14. Ammon Summa Th. Chr. 26 ff. Vocc. προφητεία Matth. 13, 14. 2 Petr. 1, 21. (נְבוּאָה Neh. 6, 12. 2 Chron. 15, 8.) et προφητεύειν Matth. 11, 13. 15, 7. 1 Petr. 1, 10. saepius latiore sensu dicuntur. Cf. 1 Cor. 12, 10. 13, 2. 8. 14, 6. 22. coll. 24. et Act. 2, 17. 18. 1 Cor 11, 4. 5. 13, 9. 14, 1. 3. 4. 5. al. Cf. μαντείας variae species. Bretschneider *Entw. d. dogm. Begr.* 3. *A.* 218.

b) Eichhorn *Einl. in d. A. T.* III. 13. L. J. E. Justi *Verm. Abhandlungen üb. wichtige Gegenstände d. theol. Gelehrsamkeit. Samml.* I. Nr. 5. 266 ff. De Wette *Einl. in d. A. T.* 2. *A.* §. 204. p. 281 ff. Gesenius *Philolog. krit. u. hist. Commentar üb. d. Jesaia.* I. Vorr. p. XV. „*Wenn ich auf der einen Seite keine übernatürlichen und bestimmten Prädictionen künftiger Begebenheiten in demselben (dem hebr. Prophetenthum) finden kann, so muss ich doch andrerseits aufs Bestimmteste gegen eine Ansicht protestiren, welche in neuern Zeiten in Umlauf gesetzt worden, nach welcher die Orakel gar nicht prophetische*

Aussprüche über die Zukunft, sondern nur verschleierte Sc derungen der Gegenwart, selbst der Vergangenheit enth sollen (s. die Einleit. zu Kap. 28 ff.)." *Einleit.* §. 5. p. 28 ff.

c) Nomen subst. מָשִׁיחַ (מְשִׁיחַ יְהוָה) = χριστός (μεσσίας Io. 1, 4, 25.) pr. *unctus*, in V. T. libris simpliciter regem sign (1 Sam. 24, 7. 11. 26, 16. 2 Sam. 1, 14. 16. 19, 22. Ps. 2, 2. 8. 16. Hab. 3, 13. Dan. 9, 25. 26.), unde מֶלֶךְ et מָשִׁיחַ tanq synonyma iunguntur 1 Sam. 2, 10. Ps. 18, 51.; neque in V. T. loco de rege illo *ideali*, e ll. Ps. 2, 2. Dan. 9, 25. p ram intellectis posterius sic dicto, usurpatum est, cuius d tatem atque provinciam, tanquam in V. T. libris praesign tam, N. T. scriptores Iesu tribuunt. Ceterum nomen χρ quod apud reliquos ss. ss. ad certam dignitatem notandam hiberi solet, et κυρίου nomini saepius respondet, vel ei iunc est (v. c. Luc. 1, 43. 76. 2, 11. Act. 2, 36. Phil. 2, 11. coll. 10. al.), a Paulo et Petro App. saepissime, omisso articulo, minis proprii vim habet. Gersdorf *Sprachcharakteristi Schriftsteller des N. T.* L. 1816. I. p. 272 ff. —

d) Hoc dictum, *Protevangelii* nomine insignitum, rectius de verso hominum et serpentum genere intelligitur, quam de ex mulieris posteritate. Ammon *Bibl. Theol.* II. 49 ff.

e) Iustin. M. Cohortat. ad gentes. 33 ff. Theophilus Autol. II. 355. 75. 78.) Sibyllina oracula vel prophetarum ticiniis aequiparat. Orig. c. Cels. VII. 368. ed. Spenc Münscher *Dogmengesch.* I. 216 ff. Miscellanea Dan Havn. 1816. Bleek *Ueb. die Sibyll. Bücher*, in Schlei macher — *Theol. Zeitschrift.* H. I. Berl. 1819.

f) J. A. Ernesti Narratio critica de interpretatione prophe rum Messianar. in eccl. Chr. Opuscc. theoll. 495 ff. Flüg *Gesch. d. theol. Wissensch.* II. 190 ff.

g) Argumentationis illius vim et veritatem uberius demonstr conati sunt C. A. Crusius Hypomnemata ad theol. proph cam. P. I—III. L. 1764—78. — Seiler *Die Weissagung ihre Erfüllung aus d. heil. Schr. dargestellt.* Erl. 1794. Kl ker *Prüfung d. vorzüglichsten Beweise f. d. Wahrheit des gö Ursprungs des Christenth.* Rig. Voll. IV. 1787—94. *K.* 4., perrime Stäudlin *Jesus der göttl. Prophet. Ein Beitrag Apologetik.* Gött. 1824. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* N. 55. 56. Seeb *N. kr. Bibl. f. d. Schulwesen.* VII. N. 10. 1825. p. 1061 ff. pugnaverunt Ant. Collins *Discourse on the grounds and sons of the christian religion.* Lond. 1724. — Eckerm *Theol. Beiträge.* B. I. II. Ziegler *Erörterung, dass der*

weis für die Wahrheit u. Göttl. d. christl. Rel. mehr aus der innern Vortrefflichkeit d. Lehre, als aus Wundern u. Weissagungen zu führen ist, in Henke *Mag.* I. 1. — *Aufhellungen in der chr. Glaubensl.* I. 561 ff. — Eichhorn *Die hebr. Propheten.* III Voll. Gött. 1816—19., quo libro auctor vaticinia in ll. prophetarum exposita maxime res ipsa prophetarum aetate, vel etiam antea gestas, poeticis coloribus adumbrare docuit, qua de re cf. Gesenius l. supra l.

h) Ammon *Bibl. Theol.* II. 1—240. Ei. *Ausführl. Unt.* 140 ff. (J. L. W. Scherer) *Ausf. Erkl. d. sämmtl. Weissagungen des N. T. Mit exeget. krit. u. histor. Anmerk. u. einer Abhandl. üb. d. neutest. Prophetismus.* L. 1805. *Briefe üb. d. Rationalismus.* 221 ff. — Kant *Anthropologie.* 103 ff. — *Aufhellungen*, 561 ff. Meiners *Allg. krit. Geschichte aller Religionen.* II. 603 ff.

i) Kant *Anthropologie.* 101 ff. Cf. Cic. de divinat. II. c. 7.

k) Schleiermacher *Der christl. Glaube.* I. 116. „*Es kann niemals befriedigend nachgewiesen werden, dass jene Propheten Christus, so wie er wirklich gewesen, und das Christenthum, so wie es sich wirklich entwickelt hat, vorhergesagt haben, und somit verschwindet in dieser Hinsicht der bestimmte Unterschied zwischen Weissagung und unbestimmter Ahnung.*"

l) Quam obiectionem ut effugeret Michaelis (Observ. philol. et crit. in Ierem. 188.), eventus illos in *Christocratia* proxime condenda adhuc exspectandos esse, docuit.

m) Cf. Ioseph. Arch. II. 9. 2. 3—7. VI. 5. 3., vaticinium de pugna Cannensi ap. Livium, XXV. c. 12. Virgil. Aen. VI. 752 ff. Oracula Sibyllina, quae Christiana dicuntur a Lactant. Inst. IV. 15. Eichhorn *Bibl. d. bibl. Lit.* B. V. X. Ammon de vaticiniis post eventum formatis commentat. Erl. 1812. 4. Ei. *Bibl. Theol.* II. 15 ff. — Knapp Scripta var. argum. Prolus. I. de indole atque usu vaticinationum V. T. — Ad locum 2 Petr. 1, 19—21. Ed. 2. p. 1. „Quemadmodum insitum hominibus est, ut *praesentem* aetatem superiore deteriorem esse statuant, sic *futurae* felicitatis spe animum exhilarare, et contra fortunae iniurias munire solent. Itaque hoc etiam commune esse animadvertimus plerisque populis, ut, quae ipsi de felicioribus futuri aevi auspiciis suspicati sunt, eadem in historiae formam redacta, mythologiis suis inserant. Notissima sunt, quae apud veteres poëtas de *reditura* quondam *aetate aurea*, de *reversione Astraeae*, de *instaurandis* aliquando *deorum in terra domiciliis*, ceterisque eiusdem generis legun-

tur. V: Hesiod. Op. et dies. v. 109—201. Ovid. Met. 89 ff. Virgil. Ecl. IV. Euseb. Praeparatio evangel. I. XII. 13." Quae quum ita sint, non est, quod eiusmodi n thos, apud plerasque gentes reperiundos, cum nonnullis (Tholuck) *Die Lehre v. d. Sünde u. v. Versöhner. 2. A.* Ha: 1825. p. 280.) ex divina quadam revelatione repetamus, c. notae certae frustra quaeruntur. Omnino historia docet, ca mitatum magnarum tempore, ubi animi vires vel vehemer depressae, vel etiam mirum in modum agitatae fuerint, ho nes sicut ad alios mysticismi errores, ita quoque ad praedic nes rerum futurarum comminiscendas credendasque max proclives fuisse. Idem evenire solet in exstasi, de qua v. H bauer *Joh. Adam Müller der Prophet u. sein Vater. Eine P allele v. Hans Engelbrecht, einem zweimal gestorbenen Pro ten des 17ten Jahrh., zur Erkl. des Propheten-Berufs des stern, u. Erläut. einiger Puncte d. Seelenlehre.* H. 1817.

n) Sic Iosephus, interpretandi genus Iudaeis usitatum seque Vespasianum oraculis Messianis portendi (Bell. iud. VI 4.) et Cyrillus Hieros. sua ipse fata a prophetis praed fuisse opinatus est. Sozomeni Hist. eccl. IV. 5. Amm *Bibl. Theol.* II. 35 ff. Ei. *Ausf. Unterr.* 156 ff. *Briefe üb. Rationalism.* 221 ff. — Plurimum tribuere solent Supernatu listae vaticiniis de Iesu reditu in vitam ab ipso editis (Matth. 21. 17, 9. 20, 17—19. 26, 32.). (Reinhard Diss. de Chr. suam dum viveret resurrectionem praedicente, in Velth sen — Commentatt. theoll. Vol. III. Süskind *Ueb. d. Fra ob Jesus seine Auferstehung bestimmt vorhergesagt habe?* Flatt *Magaz.* VII. 203 ff. Planck *Gesch. des Christenth.* 296 ff.) Verum enimvero quum Iesus in ultimis colloquiis, qu ab Ioanne referuntur cc. 15—17., ne minimum quidem spera dae resurrectionis suae indicium prodat, imo potius contr riam sententiam diserte pronuntiet (17, 4. 11. add. Luc. 2 43. 46. Io. 19, 27.); quumque eius discipulis post Iesu morte summa desperatione afflictis nuntius de eius in vitam redi adeo inopinatus acciderit (Mc. 16, 8. 11. Luc. 24, 11. 22. 37 Io. 20, 9.), ut Thomas nisi cicatricibus vulnerum contactis crediturum esse negaverit (Io. 20, 25.); quum in proximis po resurrectionem colloquiis Iesus ipse discipulis istam desper tionem et animi demissionem exprobrans, nusquam tamen iis, quid sibi eventurum esset, praedixisse perhibeat, sed po tius veterum prophetarum oracula nunc eventum habere di cat (Luc. 24, 27. 44.): credibile est, ea, quae Iesus univer et infinite de inimicorum suorum propulsatione et institut

rum suorum felici progressu (Io. 12, 25.), vel etiam de amicis ipsum olim revisuris (Io. 14, 19—21. 16, 16—22.) dixerat, postea ex eventu ab eius discipulis pressius accepta et explicata fuisse; ita, ut narratores harum rerum ea, quae serius intellexissent, cum iis, quae antea accidissent, miscerent et confunderent. Fieri etiam potuit, ut Iesus ipse *tertio die* se in vitam rediturum hoc sensu dixerit, quo apud prophetam (Hos. 6, 2.) salus *proxime* exortura tridui vocabulo designatur, praesertim quum similes dicendi formulae ei haud inusitatae fuerint, cf. Luc. 13, 32. Io. 2, 19. Marc. 14, 58., quod Christi effatum Ioannes Ap. aperte ex eventu interpretatus est Ev. 2, 22. Add. Cic. Epist. ad Q. fr. I. 4.: „Saepe *triduo* summa cum gloria dicebar esse rediturus." — Paulus *Kommentar.* II. 564 ss. De Wette *Bibl. Dogm.* 2. *A.* 199. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 174 ss. Qua sententia probata non impedimur, quo minus vel in allegoricis istis Iesu dictis eventu comprobatis divinam providentiam pia mente agnoscamus. Köster *Immanuel od. Charakteristik d. neutestamentl. Wundererzählungen.* L. 1821. p. 304.

o) Danovii Theol. dogm. instit. 451. Herder *Chr. Schriften.* II. 254. De Wette *Bibl. Dogm.* 120 ss.

§. 51.

e argumentis divinae scripturae s. auctoritatis internis.

Supernaturalistarum doctrina, rationis quippe usum ...um *formalem* s. *instrumentalem* (§. 9. *a.*), qui dici..r, in religione iudicanda admittens, eiusmodi argu...nta ex indole librorum ss. ita repetit, ut, quaecun...e in iis contineantur tum decreta et praecepta, tum ...rrata, a repugnantiis libera manifesteque in scri...ura s. tradita esse demonstrare conetur, de iis autem, ...ae intellectus rationisque limites superent, solam cre...ndi necessitatem simpliciter imperet [a]). Quibus po...tis ex argumentis internis id modo evincitur, doctri...am in scriptura s. propositam ab ipso Deo proficisci ...otuisse. Cum persuasione vero Rationalistarum de re...elatione quadam mediata (§. 12.), quae simul plenum ...undemque *materialem* rationis usum postulat [b]), haec

ſententia recte coniungitur, qua, diſcrimine poſito
ter argumentum ſcripturae ſ., quod ſingulorum tan
temporum et locorum rationibus accommodatum
rit, et inter decreta atque praecepta, quae aeter
valitura ſint, horum praeceptorum fundamentaliu
libris ſſ. traditorum cum recta ratione convenientia
ligionis Chriſtianae praeſtantiam maxime probari
tuimus [c]); quo facto illam haud ſine numine, a c
efficacia bona quaeque recte derivantur (Iac. 1, 1
cum hominibus communicatam eſſe, optime dem
ſtrari, putamus. Chriſtiana enim religione omnia c
tinentur, quae homini vere religioſo proboque co
neceſſaria ſunt, et quae optimum in rebus adverſis
latium ei afferunt; praeterea ita eſt comparata, ut
cte expoſita omnium populorum communis eſſe p
Omnino religionis Chriſtianae, tanquam eventus
ſtoriae fide nitentis, ad rationem relatae conditio
nulla eſſe poteſt, quam commodi alicuius ad ſi
quendam obtinendum accommodati. Quemadmod
enim hiſtoria excitatur ratio ad fines ſibi prop
ſummos conſequendos vitamque eis convenienter
formandam [d]), ita tantum abeſt, ut Chriſtianae r
gionis diſciplina, non niſi hiſtoria duce recte co
ſcenda, proprius rationis uſus opprimatur, ut id
incitetur et exerceatur. Chriſtiana tamen religione
quodam tempore exorta ſuperiores ſunt aeternae r
nis leges, quibus ipſa natura humana in percipi
iudicandisque omnium temporum eventis adſtri
et continetur. Praeterea verae religionis cultus non
agentibus mentis humanae ſummis viribus effici pot
Quae quum ita ſint, etiam poſt exortam Chriſtian
diſciplinam homines ſapientes in eo elaborent ne
eſt, ut, quae illius hiſtoria atque doctrina contine
cum rationis decretis comparent et, quantum fieri
teſt, conciliare ſtudeant. Et haec ipſa religionis
praeceptorum fundamentalium, inprimis eorum,
verum Dei cultum veramque pietatem ac virtutem

minum desideriis accommodate adumbrant, cum rectae rationis principiis aeque a Deo derivandis convenientia et consensio maximum habet momentum, quo cultiores etiam ad magnam illius admirationem adducuntur impelluntur que, ut in ea specimen aliquod divinae providentiae agnoscant. Accedit, quod ipsi scriptores ss. ad hanc sententiarum ab ipsis propositarum indolem saepenumero provocant. Doctrinam enim suam appellant legem animis hominum inscriptam (Deut. 30, 11—14. Rom. 10, 6—8. Ierem. 31, 33 ss. Hebr. 8, 10.); Iesus ipse studium scripturarum ss. commendat (Io. 5, 39.) et fidem auctoritati suae habendam recusat (Matth. 7, 21. cf. Marc. 12, 34.), solam veritatem ab ipso declaratam homines liberos reddere atque tranquillos eosque ad verum Dei cultum perducere, professus. (Matth. 7, 23. 13, 23. Luc. 10, 27. Io. 7, 17. 4, 24. 8, 32. 18, 37.) Nec minus ille nititur testimonio experientiae, i. e. doctrinae suae efficacia saluberrima, e cognitione (Io. 17, 3.) atque usu eius legitimo oriunda. (Io. 6, 35. 7, 17. 15, 22.) *e*) Paulus et Ioannes ad verum indagandum, et conscientia quidem duce (2 Cor. 4, 2.), strenue excitant (Rom. 12, 1. 2. coll. 8, 16. 14, 14. 23. 1 Cor. 10, 15. 13, 11. 2 Cor. 3, 17. Eph. 5, 10. 17. Phil. 1, 10. 1 Thess. 5, 21. 1 Tim. 2, 4. 1 Io. 4, 1. 5, 10.), et alter, posthabita auctoritate humana (Gal. 2, 6.), libros pro divinis habitos ab ea parte, qua hominibus edocendis, emendandis et in omni virtutum genere instituendis prosint, commendat (2 Tim. 3, 16.). Omnino scriptores ss. non modo asseverant et ponunt, ita esse, verum etiam causas addunt et argumenta, quibus ad rem ulterius cogitandam inquirendamque ducunt *f*). Vid. e multis locis Matth. 6, 25 ss. 1 Cor. 15. Neque hoc praetermittendum est, quod doctrina illa tradita est ab auctore, cui ingenium fuit eximium, ab omni fanatico pietatis errore remotum, singularis vitae candor morumque castitas et sublime de universo hominum genere bene merendi consilium (§. 13. *h*.). Qua-

propter sapientiores religionis Christianae apologeta[i] et antiquiores g) et recentiores h), variis quidem rati[o]nibus usi, argumentum illud divinae eius auctorita[tis] internum prae aliis i) exponere et commendare stud[ue]runt. Atque ii ipsi, qui contra vanas reprehensio[nes] partim e praesumta religionis Christianae origine *sup[er]naturali* et *miraculosa* (cf. §§. 11. 12.) depromtas, i[l]lud defendere et prae ceteris tueri conati sunt, ha[nc] sententiam ex intimo pectore profiteri haud dub[ita]runt, Christianae doctrinae fundamentis vere contin[eri] *ῥήματα ζωῆς αἰωνίου.* (Io. 6, 68.)

a) Luther *Erkl. d. Briefs an d. Galater,* 1523. T. VIII. 203; Opp. ed. Walch. „*Sie* (*die Vernunft*) *hält sich an Gottes W[ort],* *läſſet es recht und wahr ſeyn, wenn es auch noch ſo närri[sch]* *und unmöglich lautet.*"

b) (Böhme) *Ueb. d. Behauptung eines rationalen Supernatur[a]listen, daſs f. d. chriſtl. Religionswiſſ. zwar der formale, a[ber]* *kein materialer Vernunftgebrauch gelte.* Alt. 1820. Röhr *Kr[it.]* *Pred. Bibl.* B. IV. H. 2. 1823. p. 250 ff.

c) Rationis humanae osores quum doctrinam rel. Christian[ae] ratione multo superiorem esse contendunt, ne unam quide[m] sententiam afferre possunt ad illuminandas, emendandas [et] consolandas hominum mentes necessariam, quae non ipsa r[a]tione contineatur, vel confirmetur. Neque vero Chr. relig[io]nem eo ipso, quod dogmata quaedam vel eventa cum rec[ta] ratione haud concilianda in antiquissima eius historia sibi d[e]prehendisse videntur, venerabiliorem, sanctiorem vel divin[io]rem efficere possunt, quam absque istis apparet. Quae eni[m] Chr. religioni vulgo tribuuntur dogmata, quae rationis [s]c[i]licet humanae captum excedant, e. c. doctrina de trinita[te,] de naturali humani generis corruptela, de diabolo, de sat[is]factione vicaria per Christum praestita, de iustificatione, [de] corporis post mortem resurrectione, ea partim ne ipsis qu[i]dem antiquissimis religionis Chr. monimentis, multo min[us] legati divini, a quo illa nomen accepit, claris et indubita[tis] nituntur praeceptis, sed potius opinionibus quorundam h[o]minum sua vel aequalium commenta cum genuinis Chri[sti] symbolica quidem docendi ratione saepius utentis, doctri[nis] commiscentium; partim ea vel nihil valent ad summum re[li]gionis finem obtinendum, vel omni experientiae ac ratio[ni]

sic adversantur, ut quam sint ad veram pietatem virtutemque excolendam vel inutilia ac superflua, vel periculosa et critialia, neminem candide hac de re iudicantem fugere possit. Quae vero vulgo de miraculis, quibus religio Chr. niti dicitur, narrantur, tantum abest, ut ei prae aliis magnis rerum communium in orbe terrarum conversionibus principatum quendam afferant, ut nemo, nisi praeconcepta opinione ductus, hanc miraculosam, quae putatur, Chr. religionis originem, verae ordinataeque divini numinis efficaciae in ea constituenda praeferre possit. Nam qui recte sapit, is in naturalibus ad religionem Chr. et instituendam et propagandam praesidiis, quibus Deus usus est, multo plura et maiora inveniet admiranda et adoranda, quippe summam vim divinae sapientiae testantia, qua saepe ex minimis maxima, ex vulgaribus excellentia, secundum aeternam mundi regendi rationem producuntur. Adversarii contra quasi ad unum omnipotentiae actum provocant, ad quem Deus dicitur, ubi eius sapientia haud suffecerit, tanquam ad extremum quoddam subsidium confugisse.

d) Cic. de orat. II. 9. „Historia est testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis." Dan. Wyttenbach Or. de vi et efficacia historiae ad studium virtutis. Opp. select. ed. Brunsv. 1825. T. I. p. 18 ff.

e) Theologi recentiores testimonium illud experientiae cum interno spiritus s. testimonio (§. 59.) plerumque confundunt, vid. Planck *Ueb. d. Haltbarkeit d. histor. Beweises f. d. Göttl. des Christenthums.* 234 ff.

f) Morus Epitome theol. Christianae. Ed. 4. p. VII.

g) Iustin. M. (Apol. II. 124. 152. ed. Thirlby) Iesum ex parte iam Socrati, Platonicis et Stoicis cognitum fuisse dixit, quia in omnibus fuisset ὁ λόγος ὁ ἐν παντὶ ὤν. Clem. Alex. Strom. I. 288. ed. Colon. 1688. Ἄλλως τις περὶ ἀληθείας λέγει, ἄλλως ἡ ἀλήθεια ἑαυτὴν ἑρμηνεύει. Lactant. Inst. divin. IV. c. 5. Augustin. de vera rel. c. 4.

h) Henr. Hammond de rationabilitate religionis Chr. Lond. 1662. (Locke) *The reasonnableness of Christianity as delivered in the scriptures.* Lond. 1696 et saepius rep. Leibnitz *de la conformité de la foi avec la raison.* Opp. ed. Dutens. T. I. 60 ff. Rousseau *Emile.* T. IX. 13 ff. Less *Wahrheit d. Chr. Religion.* 117 ff. Döderlein *Chr. Religionsunterr.* I. 193 ff. Ziegler *Vernunft- u. Schriftmäſsige Erörterung, daſs d. Beweis f. d. Wahrheit u. Göttlichk. d. Chr. Relig. mehr aus d. in-*

nern Vortrefflichkeit d. Lehre, als aus Wundern u. Weissagung zu führen ist; in Henke *Mag.* I. 20 ff. Fichte *Anweisu zum seligen Leben.* 155 ff. Ammon *Ausf. Unterr.* 202 ff. Summa Th. Chr. 57. Planck l. not. *e.* l. p. 19 ff.

i) Neque Ioannis Baptistae de Iesu Christo testimonium (Io. 15 ff. 5, 27 ff. coll. Matth. 11, 3.), quippe quod non nisi auctoritate, quam Iesus ipse illi tribuit, pendeat, et qu ipse parum curavit (Io. 5, 33. 34. cf. Matth. 11, 2 ff. Luc. 19 ff.), neque fausta ecclesiae propagatio et conservatio, qu eadem et Islamiticae religioni contigit, inter documenta ritatis atque originis divinae referri potest. Nec minus p peram provocatum est ad constantiam martyrum, quum fu rint, qui pro falsa etiam doctrina vitam profuderint, et poenas persecutorum, quorum quidem haud pauci, e. c. A toninus philos. (Tertull. Apologeticus c. Gentes. c. 5.), D cletianus, Timur al. tranquille et honorifice diem supremu obierunt. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* I. 597 ff.

Flügge *Geschichte d. theol. Wissenschaften.* I. 1 ff. II. I Tzschirner *Gesch. d. Apologetik.* I. L. 1805.

THEOLOGIAE DOGMATICAE

PARS II.

DE DEO.

CAPUT I.

DE EXSISTENTIA DEI UNIUS.

§. 52.

Notio et nomina Dei biblica.

Locus de Deo totius theologiae gravissimus et, quum ens infinitum a natura finita comprehendi nequeat illiusque ideam intellectui humano maxima ex parte notis e rationibus rerum creatarum repetitis, seu cognitione quadam analogica et symbolica [a]) exponi et adumbrari oporteat, longe difficillimus, ideoque summa cum cautione atque pietate tractandus est, ut veritas sententiarum, quantum fieri possit, perspicue cognita et percepta (Io. 17, 3. Col. 1, 10. 11. 2 Petr. 1, 2.) [b]), universo theologiae systemati et fidei vere Christianae fundamentum praebeat firmissimum. Numinis supremi notio, variis modis in libris sacris designata [c]) אֱלוֹהַּ, אֱלֹהִים, אֵל, אֱלֹהֵי צְבָאוֹת, אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם, אֱלָהּ שְׁמַיָּא (in ll. Esrae, Nehemiae et Danielis usitatissimum) יְהוָֹה [d]), יָהּ, אֲדֹנָי, שַׁדַּי, עֶלְיוֹן, *θεός*, *θεὸς τοῦ οὐρανοῦ* (Tob. 10, 12. cf. Apoc. 11, 13.), *κύριος*, *ὁ πατὴρ ὁ οὐράνιος* (Matth. 6, 14. 26. 32. 15, 13.), *ὁ κτίστης πάντων* (2 Macc. 1, 24. 1 Petr. 4, 19.), ab imaginibus humanis et appellationibus anthropomorphisticis, cf. Gen. 1, 2. 2, 7. Ex. 33, 19 ff. 1 Reg. 19,

12. [e]), sensim ad ideam puriorem universalem, quam sanae rationi probatam doctrina Christiana exhibet evecta, ita definiri potest, ut *Deus* sit *spiritus infinite perfectus, omnium rerum auctor et moderator sanctissimus et sapientissimus* (Matth. 5, 48. Io. 4, 23 s. Act. 14, 15. 17, 24—29. coll. Ies. 45, 18. 48, 12. 13. Rom. 1, 19 ss. 2, 6 ss. 1 Tim. 6, 15. 1 Cor. 8, 6. 1 Petr. 1, 1... coll. Levit. 19, 2.) [f]). Qua Dei notione constituta Deum non *accidens* quoddam, sed *substantiam* i. e. quod non in alio quodam obiecto, sed in semet ipso subsistit, eandemque cum mundo haud confundendam recte dici [g]), per se patet et ipsius scripturae s. effatis probari potest. (Gen. 1, 1. Ex. 3, 14. Ies. 41, 4. Matth. 19, 17. Io. 5, 26. Apoc. 1, 4. 17.). Neque repugnant quae passim in libris ss. reperiuntur, Dei nomina universalia s. abstracta, v. c. שֵׁם Lev. 24, 11. 16. Ex. 23, 21. al., כְּבוֹד יְהוָה Ex. 24, 16. 40, 34., θεῖον Act. 17, 29., θειότης Rom. 1, 20. [h]). Ceterum ecclesiae evangelicae auctores non tam e locis librorum ss. supra allatis, quam e veteris ecclesiae symbolis hanc numinis finitionem adstruxerunt, „videlicet, quod sit una essentia divina, quae appellatur et est Deus, aeternus, incorporeus, impartibilis, immensa potentia, sapientia, bonitate, creator et conservator omnium rerum visibilium et invisibilium" [i]); neque vero subtilius, in quo theologi recentiores elaboraverunt, hunc locum tractarunt.

a) Cognitionem Dei dicimus *analogicam*, quatenus ex rationibus in rerum finitarum ordine conspicuis notionem et rationes naturae infinitae adumbrat; *symbolicam* eam, quae ita comparatur, ut imagines aut notiones e rerum finitarum ordine petitae ad summum obiectum *ideale* menti humanae clarius describendum adhibeantur. Gerlach *Religionsphilosophie.* 106 ss. Cf. Augustin. de cognit. ver. vitae. c. 7. „Sicut Deus a nullo intellectu valet proprie excogitari, ita nulla definitione potest proprie definiri aut determinari." At quatenus definitione enunciantur notae, ad informandam notionem aliquam necessariae, ideam Dei quoque definiri posse, recte

dixerimus. Luther *Von den Kloſtergelübden.* Opp. T. XIX. p. 1910. „*Die Vernunft begreift nicht, was Gott iſt; doch begreift ſie aufs allergewiſſeſte, was nicht Gott iſt.*"

b) Ammon *Ausf. Unterr. in d. Chr. Gl.* I. 241 ff.

c) Etymologia nominum, quibus notio numinis in diverſis linguis ſignificatur, docet, quae potiſſimum cogitationes ſingulos populos ad ideam numinis effingendam adduxerint. Sic nomina hebraica, quae maxima ex parte vim et potentiam deſignant, originem ideae divinae e metu ac formidine phaenomenorum terribilium produnt; ſic vox *θεὸς*, non tam cum Platone in Cratylo II. 258. ed. Bipont. a *θέειν* currere, de motu ſiderum dicto, quam a verbo *τίθημι* derivanda (Clem. Alex. Strom. I. fin. *Θεὸς δὲ παρὰ τὴν θέσιν εἴρηται κ. τάξιν, τὴν διακόσμησιν.*), Deum ordinis naturae auctorem et moderatorem ſignificat; ſic vox *Gott* linguae vernaculae et aliarum illi coniunctarum notionem Dei ex idea *τοῦ ἀγαθοῦ κατ' ἐξοχὴν* recte prodiiſſe, optime demonſtrat. A bonitatis notione vocabulum illud derivatur in Lutheri Cat. mai. 409. ed. Rechenb. Cf. alia Dei nomina in ll. ff. haud obvia, *τὸ ὂν, τὸ ἀγέννητον, τὸ ἄγονον, τὸ ἀπέραντον, τὸ ἀνώνυμον, τὸ ἄῤῥητον* — nomen apud Cabbaliſtas uſitatum אֵין סוֹף pr. ſine fine, *ἀβράξας*, (nomen benedictum, auctore Bellermanno Progr. I. *Ueb. d. Gemmen d. Alten mit d. Abraxas-Bilde.* B. 1817. 40 ff. III. 1819. 20 ff.). Aliis numerum 365, quo Gnoſticorum nonnulli, praeſertim Baſilides, totidem aeonum claſſes quaſi complexum naturarum divinarum adumbrabant, ſignificare viſum eſt. Neander *Genetiſche Entwicklung d. gnoſtiſchen Syſteme.* B. 1818. p. 55.

d) Cf. de etymo huius nominis ex mente Hebraeorum Exod. 3, 14. coll. Apoc. 1, 4. Hoc nomen Dei Israelitis *ἐγχώριον* proprium, *τετραγράμματον* vulgo dictum, שֵׁם־הַמְּפוֹרָשׁ i. e. nomen ab uſu profano ſeparatum, voci *Ἰάω* apud Aegyptios et Graecos uſitatae (Diod. Sic. I. c. 94. Macrob. Saturn. I. 18.) reſpondiſſe videtur. Iudaei ab eo pronuntiando abstinent (cf. de ſimili quadam Graecorum religione, Matth. Polus ad Gen. 24, 11.), eiusque loco legunt אֲדֹנָי, unde interpretes Alex. *κύριος*, Vulg. Dominus, Luth. *der Herr.* Cf. Reland Decas diſſ. de vera pronunciatione nom. Iehova. Trai. 1707. 8. Geſenius *Hebr. Wörterb.* ſ. v. יְהוָֹה, quibus adde inſcriptiones gemmarum gnoſticarum, in quibus nomen *ΙΑΩ* comparet. (Bellermann Pr. II. *Ueb. d. Gemmen d. Alten mit dem Abraxas-Bilde.* B. 1818.) — Pluralis numerus in Dei nominibus Hebraicis uſitatus, nomen אֱלֹהִים praecipue, nonnullis

quidem indolem religionis Iudaicae antiquioris *polyth*[...] prodere, vel Deum significare visus est tanquam stipat[...] gelorum agmine (coll. Gen. 1, 26. 3, 5. 22. 6, 1 ff. E[...] 23. 1 Reg. 22, 19 Iob. 1, 6. 2, 1. 38, 7.), quippe qu[...] ria doceat, ceteras religionis species in Asia repert[...] theismo superstructas fuisse, et ipsos Israelitas cultus [...] Mosaici quasi quodam iugo oppressos, quavis data opp[...] tate, ad idololatriam reversos esse. Add. Eichhorn[...] *tung in das A. T.* I. 4. *A.* Gött. 1823. p. 61. „*Zuerst* [...] *man nur von* אֱלֹהִים *Göttern. Als man nachher zu d*[...] *sicht fortschritt, dass viele Götter neben einander ohn*[...] *Oberen nicht bestehen könnten, erschuf man einen* [...] *(in der Zusammensetzung dem* יְהוָה צְבָאוֹת *gleich), eine*[...] *vah der Götter. Nun erst folgte* יְהוָה, *nachdem man* [...] *zur Idee der Einheit Gottes erhoben hatte.*" At plura[...] numerus e linguae hebraeae usu explicatur, in qua [...] bula Deum vel Dominum significantia in *plurali excelle*[...] f. *maiestatico* dicuntur. Gesenius *Lehrgeb. d. hebr. Spr*[...] p. 662 f. Ei. *Geschichte d. hebr. Sprache.* p. 18.

e) In V. T. libris non una eademque numinis idea pura, [...] potissimum obtinuit notio, quae Deum praedicat mundi [...] torem (Gen. 1, 1. Ps. 96, 5. Ies. 40, 28.), naturam celsi[...] (Ps. 145, 3.), alii naturae nulli, neque aliorum populorum [...] comparandam (Ex. 18, 11. Deut. 3, 24. Ios. 23, 7. Ps. 86. [...] 135, 5 ff. Ios. 19, 1.), omnium rerum, et sensu quidem [...] liari, Israelitarum eorumque rei publicae summum domi[...] atque moderatorem. (Ex. 6, 3. Deut. 4, 7. Ios. 24. Iud. 11 [...] Ps. 20, 2. 7. al.) — Kaiser *Bibl. Th.* I. 105 ff. *Aeltere L*[...] *v. d. göttl. Attributen in Vergleichung mit der griechischen*[...]

f) Cic. Tusc. disputatt. I. c. 27. „Nec vero Deus ipse, [...] intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest, nisi me[...] luta quaedam et libera, segregata ab omni concretione [...] tali, omnia sentiens et movens ipsaque praedita motu [...] piterno." Ex quo praeclare dicto apparet, quam recte [...] pagani de Deo nulla *revelatione* adiuti statuerint.

g) Augustin. in Psalm. 68. „Deus est quaedam substantia; [...] quod nulla est substantia, nihil omnino est. Substantia [...] aliquid *esse* est." Cf. ei. de essentia Dei lib. — Ficht[...] substantiae notione perperam spatii et temporis limitibus [...] cumscripta, Deum substantiam esse negavit; idem sum[...] numen non nisi *actum purum* (*ein reines Handeln*) et ord[...] omnium rerum *ordinantem* esse docuit. *Philos. Journal.* [...] St. 1. Jen. 1798. Quae sententia a multis impugnata est.

prae ceteris J. E. Chr. Schmidt *Nachricht an d. Publicum, den Fichte'schen Atheismus betr.* Giess. 1799. *Eine Stimme aus dem Publicum üb. Gottes Seyn u. Wesen.* L. 1799. Gabler *N. Theol. Journal.* B. III. 5. Aliter alii substantiam i. e. materiem quandam concretam s. corporalem Deo attribuisse dicuntur, v. §. 63 — Krause Opuscula theologica. V. Quaeritur an philosophi, qui Deum esse extramundanum negent, cum doctrina Chr. conveniant?

Sec. IV Gnosticorum quaedam familia, *Hypsistarii* dicti, τὸ ὕψιστον i. e. numen ipsum ab essentia divina necessaria perperam disiunxisse putantur. Baumgarten *Gesch. d. Religionspartheien.* p. 516 s. C. Ullmann Diss. de Hypsistariis seculi post Chr. n. IV secta. Heidelb. 1823. 4.

Conf. Aug. Art. I. p. 9.

§. 53.

veritate notionis huius biblicae probanda.

Persuasio de veritate notionis Dei eiusque existen-
e, quamquam fuerunt, qui negarent, eam unquam
cte demonstrari posse, ita tamen animi legibus insita
t, ut de probationis vi in illustranda huius persuasio-
s necessitate, indicante ipsa scriptura s. (Ps. 8, 2 ss.
9, 2 — 7. 104. Prov. 30, 4. 5. Ies. 40, 21 s. 42, 5.
5, 18. Matth. 6, 24 — 34. Rom. 1, 19. 20. 2, 14. 15.
ct. 14, 15 — 17. 17, 23 — 25.), dubitari nequeat.
s enim, qui vel *abusive* ideae summi numinis supponi
us reale [a]), vel demonstrationem non nisi in rebus
athematicis et sensibus subiectis locum habere [b]), vel
Deum ipsum esse indicem sui et per se ipsum, sive conscientia quadam Dei *immediate* per ipsum aut spiritum ipsius in hominis animo effecta *(Urbewußtseyn)*, cognosci ideoque aliis argumentis plane non opus esse [c]), opinati sunt, recte opponitur: *primum* hominem incorrupta natura sua gaudentem ab ipsius conscientia adeo ad persuasionem istam suscipiendam adduci, extra mentem seu cogitationem nostram Deum vere esse, ut

in contrarium affirmari possit, *abusive* hanc persuasionem reduci ad meram ideam seu cogitationem, qua scilicet homo, nisi persuasissimum ei sit, Deum vere esse, ne rebus quidem praeter Deum veram et certam existentiam tribuere possit; *deinde* probationem omnibus disciplinis locum habere, quae sententias contineant e principiis derivandas; esse autem legem, cuius notione in demonstranda persuasionis de Dei existentia necessitate tanquam principio omnino uti possimus; *denique* numinis cognitionem, ad quam perveniendi sola facultas homini innata sit (§. 2.), *immediate* cuivis homini a Deo ipso suppeditari, minime probari potest, quum huiusmodi efficaciae divinae nullae deprehendantur notae certae; imo pauciores illi, qui diversis temporibus eiusmodi lumen internum tanquam immediata et supernaturali Dei effectione in animis ipsorum accensum iactaverint, alii alias sententias plane sibi oppositas, ex uno eodemque fonte repetierunt. Neque vero ipsa Dei notio, historia teste, nisi ratione omnino bene exculta, in animo hominis recte informata reperitur. Ex quibus, quum, ipsa scriptura s. teste (Act. 17, 27.), Deus *quaeri* debeat, consequitur, ut quaerentibus illis apta ad cognitionem Dei sibi comparandam via commonstrari et possit et debeat. Qua via ingressi philosophi, diversa, quibus Deum esse probarent, argumenta vel ipsi excogitarunt, vel ab aliis inventa confirmaverunt, partim *philosophica* (*theoretica* et *practica*), partim *historica* d).

a) Cf. Tertull. adv. Hermog. c. 2. Augustin. de trinit. VII. c. 5. Fichte *Anweis. zum sel. Leben.* 83 ff.

b) Kant *Kritik d. reinen Vern.* 667. Mellin *Wörterb. der krit. Philos.* s. v. *Beweis.* — Frid. Hr. Jacobi (*V. d. göttl. Dingen u. ihrer Offenbarung.* L. 1811. SS. 152. 175.) persuasionem de Deo minime probatione niti, sed merum esse sensum (*Gefühl*) et instinctum quendam dixit (cf. Köppen *Philosophie d. Christenthums.* I. 20.); cui sententiae tamen recte obiicitur, tum sensum non nisi notiones gignere obscuras, ambiguas et quibusvis phantasiae ludibriis obnoxias, tum instinctum homini

tantum tribuendum esse, quatenus sensibus sit praeditus, atque eiusmodi instinctum, quo humana mens ad numinis notionem recte informandam ducatur, omnino desiderari; *tum* notionem Dei a ratione, quae sola idearum, minime tamen ipsi innatarum, fons est (Kant *Krit. d. reinen Vern.* 595 ff.), adiuvante imaginatione, intellectu et ipso sensu, proficisci debere (§. 5.) (Salat *Religionsphilosophie.* 74 ff.), nec nisi ubi ratio bene exculta fuerit, historia teste, numinis notionem recte informatam fuisse; fidem vero dictam religiosam a solo sensu repetitam, si modo altius indagata fuerit, ipsis rationis ideis, haud satis quidem explicitis, superstructam deprehendi.

c) Daub Theologumena. 111 ff. Clodius *Allgem. Religionslehre.* 77 ff. 187 ff. Ei. *Von Gott in d. Natur, in d. Menschengeschichte u. im Bewusstseyn.* I. L. 1818. Marheinecke *Die Grundlehren d. christl. Dogmatik.* B. 1819. §§. 23 f. §. 121. „*Die Idee von Gott, wie von seinem Wesen, so von seinem Daseyn, beweiset sich blos so, dass sie sich erweiset im unmittelbaren Gefühle des tiefsten Lebens.*" 123. „*Die ursprüngliche Nothwendigkeit der Einheit menschlicher Vernunft mit dem Bewusstseyn Gottes ist der Grundbeweis, auf welchem alle andern sogenannten Beweise ruhen.*" 642. „*In jedem Menschen ist das Bewusstseyn Gottes, nur durch Gott.*" H. F. W. Hinrichs *Die Rel. im innern Verhältnisse zur Wissenschaft.* Heidelb. 1822. 97. „*Dass das zu Beweisende, nämlich das Daseyn Gottes, selbst als Wissen ist, ist schon vollendet, indem dasselbe seinem Begriff nach mit dem Wissen des Gedankens zusammenfällt. Das Daseyn Gottes ist also gewiss, und in der Gewissheit und dem Wissen besteht eben das Daseyn, nur als Wissen ist Gott da, als dieses Wissen weiss er von sich. — Weil der Begriff von Gott ist, ist Gott, er als Begriff seiner ist sein Daseyn.*" Ch. G. Schmid *Religion u. Theologie nach ihrem Wesen und Fundament.* B. I. Stuttg. 1822. p. 202. „*Das unmittelbare Auffassungsvermögen, das wir in Beziehung auf das Absolute annehmen müssen, wirkt das, was es zur Ueberzeugung des Menschen vom Daseyn des Absol. beiträgt, nicht blos für sich selbst allein, sondern unter unmittelbarer Mitwirkung des Absoluten selbst.*" Cf. Philo de praemiis et poenis. 917. ed. Par. 1640. *Τὸν αἴσθητον τοῦτον ἥλιον μὴ ἑτέρῳ τινὶ θεωροῦμεν, ἢ ἡλίῳ; — καὶ τὸ φῶς, ἄρ' οὐ φωτὶ βλέπεται; τὸν αὐτὸν δὴ τρόπον καὶ ὁ θεὸς ἑαυτοῦ φέγγος ὤν, δι' αὐτοῦ μόνου θεωρεῖται, μηδενὸς ἄλλου συνεργοῦντος ἢ δυναμένου συνεργῆσαι πρὸς τὴν εἰλικρινῆ κατάληψιν τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ.*

d) Ziegler *Beiträge zur Gesch. d. Glaubens an das Daseyn Gottes in der Theologie.* Gött. 1792. Argumenta illa philosophica

dicta ex institutt. theol. dogm. omnino eliminari, quod q[illegible] dem Schleiermachero (*Der chr. Glaube.* I. 179 s.) plac[illegible] vetat ipsa scriptura s., compluribus in locis ad huiusmodi a[illegible] gumenta provocans. (§§. 55. 56.)

§. 54.

Argumentum ontologicum.

Argumentis, quae dicuntur *theoretica*, adnume[illegible] tur I. *ontologicum*, post Anselmum et Schola[illegible] cos a Cartesio recognitum et a Mendelsson denuo expolitum [a]), quo naturae supremae, quae p[illegible] fectissima sit s. *ens realissimum*, propterea quod e[illegible] sistentia ipsa sit *realitas*, necessario tribuendam esse e[illegible] sistentiam, colligitur. Contra hanc ratiocinandi form[illegible] recte quidem monitum est [b]), exsistentiam nunqu[illegible] esse *praedicatum* rei alicuius in notione huius necess[illegible] comprehensum; sed meram significare relationem qu[illegible] dam rei cogitatae ad mentem nostram, aliis quib[illegible] dam argumentis idoneis evincendam. Nihilo sec[illegible] tamen hoc facile conceditur, ideam *absoluti* (*abso[illegible]* perfecti), qua spiritum perfectissimum concipimus, [illegible] ipsa rerum natura per gradus ad perfectionem em[illegible] gente menti nostrae, et ipsi maioris perfectionis d[illegible] derio imbutae, facillime suppeditari ideoque in o[illegible] mente humana bene exculta deprehendi, et ita quid[illegible] deprehendi, ut animi conscientiae et notioni natu[illegible] infinitae per se necessariae ab homine concipiendae r[illegible] pugnares, si velles Dei cogitationem ad meram ide[illegible] revocare; nam interpretatione ideae mere *idealistica* e[illegible] tanquam absolute necessarium cogitares, quod neq[illegible] *obiectivam* i. e. realem, neque *subiectivam* i. e. id[illegible] lem haberet necessariam exsistentiam, h. e. tibi ipse r[illegible] pugnares. Unde elucet, inesse menti nostrae in co[illegible] cipienda Dei idea et hoc, ut Deum vere esse cogit[illegible] praeterea eandem, quum in diiudicandis rebus, qu[illegible] vere exstant, intellectui canonem praebeat rectissimum et fundamentum, ipsam a veritate abhorrere, prol[illegible]

n posse; ex quo colligitur, respondere ei veritatem ternam in intellectu numinis archetypo. Qua argumtatione, Platoni ac Stoicis iam probata, simier et Augustinus aliique usi sunt [d]).

a) Anselm. Monologium de divinitatis essentia. c. 1—5. Proslogium s. de Dei exist. c. 2. „Id, quo maius cogitari nequit, non potest esse in intellectu solo." c. 5. Gaunilonis liber pro insipiente adversus Anselmi in Proslog. ratiocinationem. Ans. opp. I. 55 ff. Anselm. l. contra insipientem et Apologet. contra Gaunilonem. Opp. T. I. III. Cramer-Bossuet. *Fortsetz.* V. 1. 352 ff. Tiedemann *Geist d. spec. Phil.* IV. 255 ff. Buhle *Lehrb. d. Gesch. d. Phil.* V. 157 ff. Tennemann *Gesch. d. Phil.* X. 115 ff. — Pet. Lombard. Sent. I. dist. 3. Schröckh *Kirchengesch.* XXIX. 77. — Renat. Cartes. Meditatt. de prima philosophia. Med. 5. Ei. epistolae. Amstelod. 1682. Wolf Theol. nat. I. 1. 24 ff. Moses Mendelssohn *Morgenstunden.* I. 2. *A.* 1786. Jacob *Prüfung d. Mend. Morgenstunden.* 1786. (J. A. H. Tittmann) *Theokles. Ein Gespräch üb. d. Glauben an Gott.* L. 1799., quo libro argg. philos. populari ratione explicantur. Garve *Ueb. d. Daseyn Gottes.* Bresl. 1802. Kant *Philos. Religionslehre.* L. 1817. p. 19 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. 307 ff. 2. *A.*

b) Kant *Krit. d. reinen Vern.* 620 ff. Ei. *Verm. Schr.* III. n. 5. — Gerlach *Religionsphilosophie.* 78 ff.

c) Kant *Krit. d. r. V.* 597 ff. Ammon Summa Th. Chr. 52 ff.

d) Simili argumentandi ratione usus Cleanthes primus, Deum esse, probare conatus erat, teste Sexto Emp. adv. mathematicos. IX. 88—91. Krug *Gesch. d. Philos. alter Zeit.* L. 1819. p. 352. Ei. pr. de Cleanthe, divinitatis assertore ac praedicatore. 1819. 4. — Plato in Philebo. T. IV. 233—41. 245—248. ed. Bip. Diog. Laert. VII. 159. August. de libero arbitrio. II. 6. 8. 15. Tiedemann l. l. III. 460 ff.

§. 55.

Argumentum cosmologicum et physico-theologicum.

Duplex quoddam argumentum ex natura huius mundi petitur, I. alterum *cosmologicum*, e contingentia et mutabilitate omnium rerum, quae mundum

hunc constituunt, depromtum a), quo, quum causa cur illae sint, ac tales sint, quales sunt, plenam et perfectam in illis ipsis non deprehendamus, causam universi necessariam et immutabilem (2 Cor. 4, 18. Hebr. 1, 10—12.) adesse fateri cogimur (Deus *ens a se, natura necessaria*); III. alterum *physico-theologicum* teleologicum, quod ex innumeris sapientiae et summi consilii monumentis, in rerum natura, aptissime inter se connexa, conspicuis (*nexu finali*), causam esse infinitam, potentissimam et sapientissimam demonstrat. Quae Kantius de his argumentis, vi demonstrationis *apodicticae* destitutis, et de *causalitatis* lege eiusque vi et ambitu monet b), tantum abest, ut sanam rationem in sumenda primaria et absolute perfecta causa erroris convincant, ut ei contraria sententia, progressus nimirum causarum sine initio et fine, tanquam flumen sine fonte et ostio appareat. Ceterum ratiocinatio ista physico-teleologica, ipso K. auctore, ad captum hominis cuiusque accommodatissima animum singulari quadam vi ad Deum agnoscendum perducit c). Itaque non est mirandum argumenta illa, licet auctorem formae potius, quam materiae mundi esse demonstrent, non modo in libris ss. haud raro commemorari (Ps. 8. 19. 104. Iob. 37—41. Ies. 40. Matth. 6, 25 ss. Act. 14, 15 ss. 17, 24 ss. Rom. 1, 19. 20.), sed etiam ab aliis scriptoribus antiquioribus et recentioribus d) saepius esse tractata.

a) Post Gregorium Nazianz. Or. 2. 54. primus uberius de hoc argumento, quod vulgo e necessitate *rationis sufficientis* repetitur, disseruit Io. Damasc. l. de orthod. fid. I. 3. Cf. quae Cic. de nat. deor. III. c. 12. Somn. Scipionis c. 8. et Leibnitius, praeeunte iam Aristotele (φυσικῇ ἀκροάσις l. VII. c. 10. et de mundo c. 2.) de *primo* universi *motore* eodemque unico et sapiente proposuit. Opp. theoll. ed. Dutens. I. 5 ss. Eberhard *Philos. Magaz.* II. 1, 3. IV. 4. Garve *Beweis für Gottes Daseyn.* 2. *A.* 1807. 70 ss.

b) *Krit. d. r. Vern.* 202 ss. 637 ss. 648 ss. Cf. Ammon Summa Theol. Chr. 69 ss. Krug *Metaphysik.* Königsb. 1808. 441 ss. Gerlach *Religionsphilosophie.* 81 ss.

c) Kant l. l. 651 ff. — *„Der Beweis verdient jeder Zeit mit Achtung genannt zu werden. Er iſt der älteſte, klärſte und der gemeinen Menſchenvernunft am meiſten angemeſſene. Er belebt das Studium der Natur, ſo wie er ſelbſt von dieſem ſein Daſein hat und dadurch immer neue Kraft bekommt."* —

d) Xenophon Memorab. Socr. l. I. c. 4. IV. 5. Plato de legib. l. X. 68. ed. Bip. T. IX. *Δοκεῖ ῥᾴδιον εἶναι ἀληθεύοντας λέγειν, ὡς εἰσὶ θεοί· πρῶτον μὲν γῆ καὶ ἥλιος, ἄστρα τε τὰ ξύμπαντα, καὶ τὰ τῶν ὡρῶν διακεκοσμημένα καλῶς οὕτως* (temporum ornatiſſima varietas), *ἐνιαυτοῖς τε καὶ μησὶ διειλημμένα· καὶ ὅτι πάντες Ἕλληνές τε καὶ βάρβαροι νομίζουσιν εἶναι θεούς.* XII. 223. Phileb. IV. 244. Ariſtotel. de mundo. c. 6. *Πάσῃ θνητῇ φύσει γενόμενος ἀθεώρητος, ἀπ' αὐτῶν τῶν ἔργων θεωρεῖται ὁ θεός.* Cic. de nat. deor. II. c. 2. 38 ff. Quaeſt. Tuſc. I. 28. 29. „Deum non vides, tamen Deum agnoſcis ex operibus eius." De divinat. II. 72. „Eſſe praeſtantem aliquam aeternamque naturam et eam ſuſcipiendam admirandamque hominum generi pulcritudo mundi ordoque rerum caeleſtium cogit confiteri." Cleanthis, Senecae, Antonini et aliorum effata huc referenda v. apud Pfannerum Syſt. theol. gentil. c. II. §. 6 ff., e Patribus Theophilum ad Autolyc. l. 23 ff. ed. Wolf. Gregor. Naz. Or. 28. Gregor. Nyſſ. l. de hominis opificio. Baſ. 1567. Baſil. Hom. VII. VIII. in Hexaem. Lactant. l. de opificio hominis. — E recentioribus v. poſt Chr. Wolf *Vernünftige Gedanken von d. Abſichten natürlicher Dinge.* 1723. Jeruſalem *Betrachtungen über die vornehmſten Wahrh. der Chr. Rel.* I. 25 ff. Bonnet *Betr. über die Natur.* II Bde. L. 1803. 5. *A.* Reimarus *Abhandlungen von den vornehmſten Wahrh. der nat. Rel.* Hamb. 1791. III. 113 ff. Platner *Philoſ. Aphorismen.* I. 523 ff. — Göze *Natur, Menſchenleben u. Vorſehung.* VI Bde. L. 1789—92. H. P. Sander *Von d. Güte u. Weisheit Gottes in der Natur.* 5. *A.* L. 1819. Dahlenburg *Philoſ. u. Rel. der Natur.* III Bde. Berl. 1797—98. Sintenis *Piſtevon, oder üb. das Daſeyn Gottes.* 2. *A.* L. 1807. Walther *Betrachtungen üb. d. Natur für Verſtand u. Herz*, 4 Bde. Weim. 1800—2. (von Crell) *Pyrrho u. Philalethes. Herausgeg. v.* D. Fr. V. Reinhard. 1815. 5. *A.* J. A. H. Reimarus *Ueb. d. zweckm. Einrichtung in allen Reichen d. Natur, Teleologie genannt.* Hamb. 1817. — Cf. ſcriptores corporum coeleſtium naturam motusque illuſtrantes Bode *Anleitung zur Kenntniſs d. geſtirnten Himmels.* 9. *A.* 1823. Brandes *Briefe üb. d. Aſtronomie.* IV Bde. L. 1811—16. Fries *Populäre Vorleſungen üb. die Sternkunde.* Heidelb. 1813.

§. 56.

Argumentum practicum.

E voluntatis humanae indole et legibus ducitur argumentum *practicum* ſ. *morale*, quod vario modo a philoſophis traditum eſt. Summa eius cernitur in eo quod conſcientia legum recti atque honeſti, quas ment noſtrae ſentimus inſitas hominique ſancta quadam ne ceſſitate imperantes, certiores nos reddit de ſummo et perfectiſſimo harum legum et auctore et vindice. (Rom 2, 14—16.) Secundum formulam Kantianam[a] neceſſitas legis moralis abſoluta, qua honeſtatem, poſt habita felicitatis cupiditate, ſequi iubemur, ſummum potentiſſimum et ſanctiſſimum poſtulat moderatorem qui virtutis et felicitatis congruentiam perfectam in ha terra haud reperiundam in vita futura efficiat, ita, u virtus in hac vita fati iniuria hominumque impotenti et tyrannide oppreſſa iuſtis praemiis, impietas vero e ſcelus in altera vita meritis afficiatur poenis[b]). Quan quam et hoc argumentum varie impugnatum eſt, ta men, quo magis in mente noſtra legum moralium e ſummi finis bonorum per ſolum ſanctitatis ſtudium ob tinendi conſcientia explicata fuerit omnesque anim motus rexerit, eo facilius ex animo ita compoſito na ſcetur perſuaſio, Deum vere eſſe, firmiſſima, qua du cti, virtutem et religionem arctiſſime coniungend omnem vitam noſtram Deo conſecrabimus (§. 3.)[c]). — E reliquis argumentis *hiſtoricum* quod dicitur, e con ſenſu populorum petitum[d]), docet ſaltem, quam pro clivis ſint homines ad amplectendam de Deo opinionem

a) *Kritik d. rein. Vern.* 620 ff. 838 ff. *Krit. d. prakt. Vern.* 223 f Cf. *Vorleſungen üb. d. philoſ. Religionslehre.* L. 1817. 29 f Heidenreich *Betrachtungen üb. d. Philoſophie d. natür Rel.* II. 83 ff. Jacob *Allg. Religion.* 55 ff. 568 ff. Ei. *Ue d. moraliſchen Beweis für d. Daſeyn Gottes.* Lieb. 1798. 2. A Köppen *Darſtellung des Weſens d. Philoſophie.* 189. Cf. ve terum effata de Dice, Nemeſi et Adraſtea in Ammon Pr. Re cognitio argumenti ethonomici, quo numen eſſe ſumitur. Erl

1806 et 7. 4. Add. Palmer *N. Theol. Zeitschrift.* I. St. Giess. 1815. p. 58 ff. *Neuer oder moralisch-psycholog. Beweis für das Daseyn Gottes;* de popularibus et practicis argumentis Niemeyer *Briefe an Chr. Religionslehrer.* II. Bd. p. 9. Fritsch *Handb. d. prakt. Glaubenslehre der Christen.* II. 1818. 6 ff. et de historia doctrinae de Deo Gerhard Loci th. I. 159 ff. 75 ff. W. C. L. Ziegler *Beitrag zur Geschichte des Glaubens an das Daseyn Gottes in der Theologie.* Gött. 1792.

b) Cf. Gabler *Neuestes Theolog. Journal.* B. II. 1800. St. 1. 2. Gerlach *Religionsphilosophie.* 86 ff.

c) Cf. Chemnitz Loci th. I. p. 20 Calov. Syst. locc. th. II. p. 27., qui argumentum quoddam commemorant a natura mentis humanae, a discrimine honestorum et turpium, a terroribus et dictamine conscientiae ductum. — Deum vere esse, e conscientia hominis prolixe demonstravit Crusius l. *Entwurf d. nothw. Vernunftwahrheiten.* L. 1745. p. 418 ff. — Niemeyer *Populäre u. prakt. Theologie.* 6. *A.* p. 55. „*Je mehr der Mensch von Jugend auf gewöhnt wird, Gott aus sich selbst kennen zu lernen, und in der Stimme seines Gewissens Gottes Stimme zu hören, desto inniger wird sich die Ueberzeugung von Gottes Daseyn mit seinem ganzen Gedanken- und Empfindungssystem verbinden.*"

d) Cic. Quaest. Tusc. I. 13. Seneca Ep. 117. Clem. Strom. V. p. 729 ff. — De aliis argumentis cf. Buddei Theses de Atheismo et superstitione. Ed. Lulofs. Hagae Com. 1765. 4. 41 ff. — Daub Theologumena. 163 ff. De argumento existentiae Dei, quod, ceteris quidem reiectis, attulit Marheinecke (l. *Die Grundlehren der chr. Dogmat.* B. 1819. §. 121 f.) sub nomine *theologici* et quod sic habet: vitam ages diviniorem et de existentia Dei haud dubitabis! recte monuit Ammon (*Magazin.* B. IV. St. 1. p. 240.), hoc argumentum ad eos tantum pertinere, quibus per se, Deum vere esse, persuasissimum sit, qui vero dubitent, per hoc ὕστερον πρότερον non posse ad fidem adduci.

§. 57.

De Atheismo.

Iam etsi non omnia argumenta, quae pro divini numinis exsistentia in medium prolata sunt, eiusmodi fuerunt, ut singula per se omni exceptione maiora vi-

derentur, coniuncta tamen tantam habent vim, ut animo sibi constanti absurdius nihil nec quidquam sanae rationi magis inimicum videatur, quam contraria huic sententia s. *Atheismus* [a]) (Ps. 14, 1.), quem qui profitetur, sibi ipsi fidem denegat. Unde haud temere disceptatum est, num vere unquam Athei fuerint, praesertim quum huius errorris labem multis iniuria adspersam fuisse satis constet [b]). Discrimine autem posito inter Atheismum *theoreticum* et *practicum*, ille dicitur *scepticus*, si existentiam Dei in dubium vocat, *dogmaticus*, si quis argumentis quibusdam Deum *non* esse demonstrare conatur. Miserandi tamen potius sunt et sine ira et studio rectius edocendi, quam graviter obiurgandi et insectandi, quicunque forte huiusmodi errori dediti fuerint, siquidem cum eiusmodi opinione mere theoretica vel magna morum honestas coniuncta esse potest [c]).

a) Cotta Appendix ad Gerhardi Locc. theoll. I. 159 ff. Cudworth Systema intellectuale I. 135 ff. Buddeus Theses de atheismo et superstit. Reimann Hist. universalis Atheismi Hildes. 1725. Heidenreich *Briefe üb. d. Atheismus.* L. 179[?] Lossius *Philos. Reallexicon.* I. 1803. 575 ff. Cum Atheismo *Materialismus* coniunctus esse solet, s. commentum illud, quod non nisi substantias corporeas statuens iisdem seu *materiae* rationem sufficientem existentiae omnium rerum inesse fingit. Inter Atheos referuntur Leucippus (Cic. de nat. deor. I. 24.) Diagoras Melius (Lactant. de ira div. c. 9.), Protagoras (Diog. Laert. IX. c. 8.), Critias (Sext. Emp. Hyp. pyrrh. III. 218. coll. adv. mathem. IX. 54.), Theodorus Atheus (Diogen. Laert. II. 86. 97 ff.), et qui seculo superiore potissimum Materialismi fautores exstiterunt. (§. s. n. a.)

b) V. c. Aristoteli et Stoicis (Meiners Historia doctrinae de vero Deo. 420 ff. 456 ff.), Socrati (Platonis apol. Socr.) Epicuro, qui quidem ex solo atomorum concursu fortuito mundum hunc coaluisse tradidit, verum Deos esse haud plane negavit (Diog. X. 76. 77. 159. Lucret. V. 157 ff. Cic. de nat. deor. I. 16. 44.), Christianis (Kortholt Paganus obtrectator. Lub. 1703. 4. II. c. 10. J. L. F. Lange Expositio argumentorum, quibus patres apologetici religionem Chr. a culpa

atheismi ei obiecta defenderunt, in Illgen *Histor. theol. Abhandlungen.* II. L. 1819. 127 ff.), Pomponatio, Cardano, Campanellae, Jordano Bruno (Zimmermann de Atheismo Jord. Bruno impacto. Opusc. T. II. 1128), Vaninio, Lyscinskio (Ammon *Abhandlung über Casimir Lysz.* Gött. 1802.), Spinozae, Fichtio (Ei. *Appellation an das Publikum üb. die ihm beigemessenen atheistischen Aeusserungen.* Jen. u. L. 1799.) aliisque *Idealistis*, Schellingio (Ei. *Denkmal der Schrift von den göttl. Dingen des Hn. F. H. Jacobi und der ihm in derselben gemachten Beschuldigung eines absichtlich täuschenden, Lüge redenden Atheismus.* Tüb. 1812.). Omnino neque ii Atheismi insimulandi sunt, qui certis quibusdam argumentis nervum probandi existentiam Dei inesse negant, neque alii, qui falsam quandam Deum cogitandi normam prae se ferunt.

c) P. Bayle *Pensées diverses sur les comètes.* §. 133. et ad calcem Tom. III. Dict. hist. et crit. — Lossius l. l. 28 s.

§. 58.

De Pantheismo.

Cum Atheismo confundi non debet, quamvis affinis illi, *Pantheismus*, seu ea sententia, qua mundum non secretum a numine ac disparatum, sed ad ipsam Dei essentiam pertinere quidam opinati sunt. Quanquam fuerunt, qui vel Pantheismum *materialem* tuerentur, quo materiem (ὕλην) infinitam Dei essentiam esse statuerent [a]), vel, sicut Stoici, ideam magis poeticam, quam philosophicam sequentes, mundum animal esse docerent, cuius pars formatrix s. πλαστικὴ Deus sit [b]); tamen prae ceteris celebrata fuit Spinozae sententia: unicam tantum esse substantiam, duobus infinitis attributis praeditam, cogitatione scilicet atque extensione infinita, quarum modificatione quaecunque oriantur res finitae; cui opinioni, vario quidem modo informatae, et recentiores philosophi nonnulli calculum adiecerunt [c]). Recte quidem dixerimus, ipsa scriptura s. praeeunte (Act. 17, 27—29.), Deum rerum omnium principium esse *immanens* iis-

demque praesentissimum, neque vero *transiens* *d*). Verum idem, annuentibus scriptoribus ss. (Act. 14, 15 Rom. 11, 36. Hebr. 11, 3.), a mundo omni modo distinguendum esse, probatur partim rerum concretarum natura, neque primitiva, neque animo humano simili; partim vi expansiva atque spirituali in natura perfectissima sibi plane repugnante, partim sanae rationis humanae indole causam atque effectum necessario discernente. Addi potest, quod pantheismus, quocunque modo informatus est, libertatem individualem et moralem prorsus tollit, officii virtutisque nervos incidit et fatalismum fovet *e*). Quibus bene intellectis, rectae rationi non nisi *Deismus* s. *Theismus* potest probari quo numini, omnium rerum creatori et gubernatori sanctissimo et sapientissimo (§. 52.) omnes supremae naturae intelligentis eiusque a mundo diversae perfectiones attribuuntur *f*).

a) Manil. Astronom. I. p. 484 ss. Lucan. Pharsal. IX. p. 578. Cudworth Syst. intell. 453 ss.

b) Seneca Ep. 92. 95. „Totum, quo continemur, et unum est et Deus, et socii eius sumus et membra." Ei. de Benef. l. IV. c. 8. „Nec natura sine Deo est, nec Deus sine natura, sed idem est utrumque, nec distat." Ei. Quaest. natur. II. c. 45. Antonin. ad se ipsum. VII. §. 9. *Κόσμος εἷς διὰ ἁπάντων, καὶ θεὸς εἷς διὰ πάντων, καὶ οὐσία μία, καὶ νόμος εἷς, λόγος κοινὸς πάντων τῶν νοερῶν ζώων, καὶ ἀλήθεια μία.* Plin. Hist. nat. II. 1. Cf. Meiners de vero Deo. 466. Schelling *Von der Weltseele.* Hamb. 1809. Cf. Kant *Vorlesungen über d. philos. Religionsl.* L. 1817. 81 ss.

c) Praeiverat Xenophanes, Eleaticorum princeps, hac sententia proposita: *Ἓν εἶναι τὸ πᾶν, καὶ τὸν θεὸν συμφυῆ τοῖς πᾶσι, εἶναι δὲ σφαιροειδῆ κ. ἀπαθῆ κ. ἀμετάβλητον, κ. λογικόν.* Sext. Emp. adv. Mathem. III. 218. Platonem, quippe qui in scriptis ipsius summum *νοῦν* s. *τὸ ὄντως ὄν* et *ὕλην* huic subiectam aperte distinguit, discipulis *esoterice* Pantheismum tradidisse, nuper demonstrare conatus est Ch. A. Brandis Diatribe academica de perditis Aristotelis libris de ideis et de bono s. philosophia. Bonn. 1823. At veri similius est Platonem nonnulla obscurius passim enunciasse, quae licet ipse cum aliis

ipsius sententiis satis bene conciliaverit, discipulis ad Pantheismum deflectere visa sint. *Gött. gel. Anz.* N. 200. Dec. 1825. — Spinoza Ethic. 19. 169. Epist. 149. *Grundzüge d. Theologie des Spinoza*, in Ammon *Kritisches Journal d. Theol.* B. I. St. 1. 1 ff. (Cf. Kant l. l. 78 f. Krug *Euschiologie.* p. 68 ff. Baumgarten-Crusius *Einleit. in d. Dogm.* 22 f.) Huc referri potest *Idealismus* a Fichtio propositus, qui omnia, quae sunt, ab idea humana proficisci statuit. V. ei. *Grundlage d. gesammten Wissenschaftslehre.* Weim. 1794. aliaque scripta. — Schelling *Ideen zu einer Philos. d. Natur.* Th. I. 2. *A.* Landsh. 1805. 76 ff. 159 ff. Ei. *Darlegung des wahren Verhältnisses der Naturphilosophie zu der verbess. Fichtischen Lehre.* 1806. p. 16. „*Gott ist wesentlich die Natur und umgekehrt.*" 60. „*Die Natur selbst ist nur das volle göttliche Daseyn, oder Gott in der Wirklichkeit seines Lebens und in seiner Selbstoffenbarung betrachtet.*" Recentius auctor huius l. sententiam istam in medium protulit de Deo *implicito* et *explicito*, seu de Deo e principio quodam obscuro atque conscientia destituto se ipsum resque creatas evolvente. V. ei. *Denkmal der Schrift von den göttl. Dingen.* p. 6—8. 77—115. Cf. Süfskind *Prüfung der Schellingschen Lehren von Gott, Weltschöpfung, Freiheit, moralischem Guten und Bösen.* Tüb. 1812. Storr *Lehrbuch der Dogmatik, übers. von* Flatt. 2. *A.* 1813. I. 275 ff. Krause Opusc. theoll. Diss. IV. *Ueber den Einfluss d. Schell. Philos. auf Bef. d. Religiosität.* Weise *Religionsphilosophie.* Heidelb. 1820. 86 ff. — Hegel *Encyklopädie der philos. Wissenschaften.* Heidelb. 1817. p. 53. „*Gott ist der Inbegriff aller Realitäten. — Gott ist das Seyn in allem Daseyn.*" 285. „*Die Offenbarung des Absoluten, welche dessen Leben in einem Kreislauf concreter Gestalten der Vorstellung darstellt, nimmt dieselben aus ihrer auseinander tretenden Selbstständigkeit, und zeitlichen und äusserlichen Aufeinanderfolge in diesem ihren letzten Resultat als dem Wahren und Wirklichen, in dem allgemeinen, einfachen und ewigen Geist zusammen.*" H. F. W. Hinrichs *Die Religion im innersten Verhältnisse zur Wissensch. Mit einem Vorworte von* Hegel. Heidelb. 1822. p. 141. „*Die Natur als die Realwelt ist durch die ewige* Ineinsbildung *des Idealen in das Reale und umgekehrt in dem Absoluten selbst in ihrer Absolutheit enthalten, und so durchaus ganz von dem Absoluten durchdrungen, damit das* Unendliche *in das* Endliche *aufgenommen ist.*" Alios Schellingium subsecutos rec. Tennemann *Grundr. d. Gesch. d. Philos. 3. A. herausgeg. von* Wendt. L. 1820. 423 ff. (Ewald) *Die Allgegenwart Gottes.* Gotha 1817. Cf. *Leipziger Lit. Zeit.*

1817. Nr. 215. — Cf. Schleiermacher *Der Chr. Glaub.* I. 68. „*Es läſst ſich ein polytheiſtiſcher Pantheismus eben gut denken als ein monotheiſtiſcher. — Dann aber muſs auch zugegeben werden, daſs die Frömmigkeit eines Pantheiſten völlig dieſelbe ſeyn kann, wie die eines Monotheiſten, und die Verſchiedenheit des Pantheismus von der allgemein verbreiteten Vorſtellung ganz auf dem ſpeculativen Gebiete liegt. Sofern der Pantheismus nur wirklich ein Theismus iſt, ſind ihm ebenfalls, wie im* Monotheismus, *Gott und Welt zuſammengehörig und zugleich im Gedanken wie im Gefühl geſchieden. — Der Unterſchied aber zwiſchen einem auſser- oder überweltlichen Gott und einem innerweltlichen iſt wunderlich, weil der Gegenſatz von innerhalb und auſserhalb etwas auf Gott unanwendbares iſt, und die Aufſtellung deſſelben immer die göttliche Allmacht gefährdet.*" — De Pantheismo in religione Indica *Brahmaismi* conſpicua et cum Polytheismo coniuncto Frid. Mayer *Brahma, oder die Religion d. Indier als Brahmaismus.* L. 1818. 207 ff.; de *theoſophia* Perſarum *pantheiſtica* F. A. D. Tholück Siufismus —. B. 1821., inpr. c. 5. de emanatione mundi eiusque cum Deo cohaerentia. Add. Röhr *Pr. Bibl.* III. 2. p. 503 ff. (Tholuck) *Die Lehre v. der Sünde u. vom Verſöhner, od. die wahre Weihe des Zweiflers.* 2. *A.* Ham. 1825. 2te *Beilage: üb. das wahre Verhältniſs des Glaubens an einen ſelbſtbewuſsten Gott zu einem pantheiſtiſchen.*

d) Alio quidem ſenſu Spinoza, qui Pantheismum commendavit *notionibus* conceptum, quum noviſſimi illius aſſentatores varii eum *imaginibus* potius depictum, v. c. manifeſtationis Dei exhibeant (Opp., quae ed. Paulus, V. II. Eth. p. 54.), Deum omnium rerum cauſam *immanentem*, non *transeuntem* dixit. Locum illum ſupra l. Act. 17, 28. 29., qui hominum vitam atque efficaciam a Deo pendere omnipraeſente mentique humanae divinum quid ineſſe docet (cf. 1 Petr. 1, 4.), Pantheismum haud fovere, inde patet, quod commatibus 24 et 25. de Deo mundi creatore et in omni hoc loco non de ſubſtantia, ſed de vi divina agitur. — Henke Lin. inſtitt. fid. Chr. 15. Ammon l. l. 77.

e) Orig. c. Celſ. l. V. Euſeb. Praeparat. evang. l. 8. Auguſtin. de civ. D. IV. 11. Cudworth l. l. 26 ff. Mendelſohn *Morgenſtunden.* 225. Garve *Beweis für Gottes Daſeyn* 246. Doederlein *Religionsunterr.* IV. 40 ff. G. E. Schulz *Encyklop. d. philoſ. Wiſſ.* Gött. 1814. 60 ſ.

f) Cf. *Deismus* Anaxagorae (Hemſen Anaxagoras Clazomenius ſ. de vita eius atque philoſophia. Gott. 1821.), Socratis, Platonis et Ariſtotelis (Krug *Geſchichte d. Phil.*

alier Zeit. L. 1815. 82. 159. 212. 255.) cum *Theismo*, quem Kantius (*Krit. d. reinen Vern.* 659 ss.) aliique philosophi recentiores (v. prae cett. Bouterwek *Die Rel. der Vernunft.* Gött. 1824. p. 48 s.) adumbrarunt. Rectius faciunt, qui voces: *Theismus* et *Deismus*, sicut voce. ὁ θεὸς et Deus, unum idemque significare volunt. Krug *Metaphysik.* Kgsb. 1808. 452. Weiss *Von dem lebendigen Gott.* L. 1812. 215.

§. 59.

Unitas Dei.

Ex notione Dei, tanquam substantiae summae atque perfectissimae omniumque rerum causae *absolute* ogitatae, cui nulla alia par esse potest, et cuius attrinta cum pluribus communicata ideam naturae alicuius upremae plane tollerent, recte constituta, Deum *unum* (ens non *specie*, sed *numero* unum) et *unicum* (ens ualitate sua unicum) esse, tam clare patet [a]), ut vix ecesse sit, aliis argumentis, hoc explicare; nisi forte uaeratur, cur ideam illam naturae perfectissimae infornemus, nec potius plura esse censeamus rerum principia b aeterno ad mundum creandum et conservandum inter e coniuncta [b]). Quibus ita disputatis haec opponunur: *primum*, quod singularum mundi partium conruentia et conservatio mentem nostram in idea unius antum acquiescere patitur, deficiente omni ratione, ua plura esse principia statuamus; *deinde* quod mnium gentium homines cultiores ex Polytheismi erroribus postremo ad Monotheismum evectos esse historia docet [c]). Praeterea in libris sacris, e quibus simul apparet, auctores religionis Christianae Monotheismum Israelitarum magis *particularem* [d]) in *universalem* convertisse, veritas illa multis egregiisque confirmatur dictis, v. c. Ex. 2, 3. Deut. 4, 35. 39. 6, 4. (Marc. 12, 29.) 32, 39. Ps. 86, 8—10. 105, 3. Ies. 44, 6—20. 45, 5. 6. Matth. 19, 17. 22, 37 ss. Io. 17, 3. Act. 14, 15. Rom. 3, 30. 16, 25. 1 Cor. 8, 4. Gal. 3, 20. Eph. 4, 6. 1 Tim. 2, 5. Iac. 2, 19. 4, 12. Unde factum est,

ut haec numinis unitas, qua et substantiae et virtut divinae pluralitas omnino tollitur, sequentibus secul in ecclesia Christiana tanquam fidei et religionis Chr stianae, Deum unum eundemque omnium patrem c lestem pie amplectentis, fundamentum [c]) contra Po theistas [f]), Dualistas [g]) et Tritheistas [h]) strenue d fensa sit. Ceterum minus apte nonnulli unitatem D attributis divinis adnumerant, quum potius sit fund mentum, quod verae numinis ideae supponi debeat [i]).

a) Libri symbolici unitatem Dei simpliciter asserunt, adiec saepissime trinitatis in unitate notione. Vid. Symb. Nica Art. I. p. 1. „Credo in unum Deum, patrem omnipotente factorem coeli et terrae." Symb. Athanas. Art. I. p. 2. „Un Deus in trinitate et trinitas in unitate." Conf. Aug. Art. p. 9. „Una essentia divina, quae appellatur et est Deus, aet nus, incorporeus, impartibilis, immensa potentia, sapient bonitate, creator et conservator omnium rerum visibilium invisib., et tamen tres personae eiusdem essentiae et pote tiae et coaeternae." Apolog. init. p. 50. Catech. min. mai. Art. I. — Lactant. I. 3—8. „Deus si perfectus e ut esse debet, non potest esse, nisi *unus*, ut in eo sint omnia. Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 438 s. Bretschneide *Handb. d. Dogmat.* I. 2. *A.* 316 ff. — Kant *Kritik d. rein Vernunft.* 607. 842 s. — Cf. Daub Theologumena. 239 ff. (Böhme) *Die Lehre v. den göttl. Eigenschaften.* Altenb. 182 p. 53 ff.

b) Leibnitz Theodic. §. VII. Fenelon *Démonstration d l'existence de Dieu.* Amst. 1731. p. 281.

c) Athenagoras Legat. pro Christianis c. 6 ff., allatis Or phei, Sophoclis, Platonis, Aristotelis et Stoicoru effatis prolixe docet, hos quoque Dei unitatem iam profe sos esse. Alia affert Pfanner Systema theol. gentil. puri ris. c. II. §. 9 ff. Hennings *Die Einheit Gottes geprüft u durch heidnische Zeugnisse erhärtet.* 1779. — Meiners Hi doctrinae de uno vero Deo. Ed. 2. Lemg. 1780. Cf. Plef sing *Memnonium od. Versuche zur Enthüllung der Geheimni d. Alterthums.* II Voll. L. 1787. — Gesenius Pr. de Sama ritanorum theologia ex fontib. ineditis. H. 1823. p. 12. „Deu non nisi *unum* esse, tanquam religionis et fidei fundamentum tam strenue defendunt Samaritani, ut vel minimam poly theismi suspicionem devitaturi, in ipso codice s. loca quae-

dam, quae idololatriae vestigia continere videbantur, pro ea, qua in re critica utebantur, effusa fere licentia, mutare sustinuerint. Hanc vero de uno Deo persuasionem, non idololatris solum, sed Christianis etiam opponendam putaverunt."

d) Kaiser *Bibl. Theol.* I. 61 ff. 96. Iudaeos vulgo statuisse Deos aliorum populorum, Iehova suo quidem potentia minores, esse, cernitur ex Exod. 18, 6—11. Deut. 5, 24. 4, 7. 29, 26. 52, 12. Ios. 23, 7. Iud. 11, 23. 24. Ps. 97, 9. Ies. 8, 19. 19, 1. (Steger *Entwicklung d. Meinungen Mosis üb. d. Gottheiten der Nichtisraeliten*; in Henke *Magazin.* IV. 135 ff.); licet sapientiores interdum puriorem numinis ideam in medium protulerint. (§. 52. e.) De Wette *Bibl. Dogmat.* §. 98.

e) H. E. G. Paulus *Einheit, Geistigkeit Gottes u. Glauben, als allgem. Grundbegriffe d. Christuslehre betrachtet.* Lemg. 1788. — De vi ac gravitate notionis unius Dei *morali* cf., quae monuit Herder in: *Geist d. hebr. Poesie.* B. I. N. II. et Garve *Vermischte Aufsätze.* B. II. p. 294. 336.

f) Apologetae antiquiores saepe *monarchiae* divinae mentionem faciunt. Vid. Hermae Past. II. 1. *Πρῶτον πάντων πίστευσον, ὅτι εἷς Θεός ἐστιν.* Iustin. M. Cohort. ad gentes. §. 35. 36. Tertullian. de testimonio animae et Apologet. c. 17. adv. Marcionem. I. 3—5. Lactant. I. c. 3. 5. Cf. IV. 29., ubi L. Christianos contra *Dyotheismi* opprobrium defendit, neque tamen spiritus s. mentionem iniecit. „Fortasse quaerat aliquis, quum Deum nos unum colere dicamus, duos tamen esse asseveremus, Deum patrem et Deum filium; quae asseveratio plerosque in maximum inpingit errorem." Athenagor. Legat. pro Christ. 8 ff. Athanas. contra gentes. Opp. I. 41 ff. Io. Damasc. adv. Manichaeos liber. — Beck Commentt. 194 ff. Münscher *Dogmengesch.* I. 386 ff.

g) Tertullian. adv. Marc. I. c. 11. Augustin. contra Faustum. XXI. 1. De civ. Dei. l. IV. X. Cyrillus Hieros. Catechet. VI. 141 ff. Gregor. Nyss. contra Eunom. Opp. T. II. 60. 61. Sermo contra Manichaeos. II. 612. Basil. M. Homil. II. in hexaemer. 8 ff.

h) Ioann. Damasc. de haer. 101 ff.

i) Gerhard Loci th. III. 73. Doederlein Institutio theologi Christ. I. Norimb. 1797. p. 269 ff. ed. 6. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 2. *A.* p. 316 ff. — Gerlach *Religionsphilosophie.* p. 98 f.

CAPUT II.
DE ATTRIBUTIS DEI.

§. 60.
Modus attributa divina cognoscendi.

Cognitio attributorum Dei (ἀξιωμάτων, νοημάτων) [a] quae, licet arctissimo inter se vinculo coniuncta, tamen veluti partes summae perfectionis s. ideae substantiae perfectissimae, a qua reliquarum rerum omnium exsistentia repetitur, cogitando discerni possunt, ob mentis nostrae imbecillitatem ita comparata est, ut quantumvis ad veritatem accedere et huius vitae rationibus plane sufficere videatur, anthropopathiam (§. 17.) tamen plus minusve redoleat [b]), nec nisi imperfecta esse possit; unde et scriptura s. cognitionem Dei arduam ac difficilem esse pluribus locis testatur v. c. Ies. 40, 28. 46, 5. 1 Cor. 2, 11. 1 Tim. 6, 16 etiamsi cognosci eum posse, omnino haud negat. (Jer. 17, 3. Rom. 1, 19.) Attributa illa, quorum nominibus eandem virtutem divinam, sed ratione rerum creatarum et nostri potissimum habita, vario modo sese explicantem, declaramus [c]), non *accidentia*, sed *determinationes necessariae* ad naturam numinis pertinentes recte dicuntur. Triplici hac via, Scholasticis iam probata [d]), investigari solent: *primum* via *caussalitatis* (κατὰ φύσιν), qua quascunque rebus creatis, et praecipuis quidem, inesse intelligimus perfectiones, eas Deo, ut caussae earum, tribuimus; *deinde* via *negationis* (κατ' ἀφαίρεσιν) [e]), qua quidquid est imperfecti in rebus creatis et finitis a Deo, ut natura infinita, removemus; *denique* via *eminentiae* (κατὰ σχῆσιν), qua perfectiones eas a rebus creatis et finitis ad Deum translatas cogitamus omni modo absolutas infinitasque [f]). Quacunque autem via ad Deum cognoscendum summa cum verecundia progredimur, valde nobis cavendum

ſt, ne, in anthropomorphismi aliosque errores *s*) de-
apſi, aut Deo quidquam tribuamus, quod ipſo plane
ndignum ſit, aut, male inter ſe compoſitis ſingulis Dei
ttributis, uni tantum tribuamus, ut alterum tollatur
el evertatur, aut omnes omnino Dei proprietates animo
oncipere et intelligere nos poſſe opinemur. Quum
heologi et antiquiores et recentiores plurimum operae
n eo poſuerint, ut doctrinam de attributis divinis,
quae quidem in libris ſymbolicis non tractata eſt, niſi
quatenus trinitatem Dei ſpectat, ſubtiliter illuſtrarent;
os quidem, ne ſtudia eorum a nobis iniuſte neglecta
ideantur, *primum* quaecunque ab illis hac de re docte
xpoſita ſunt, adumbrabimus, *deinde* vero, praeeun-
ibus ſcriptoribus ſſ., uſum practicum ſive ethicum hu-
us doctrinae diligenter reſpiciemus.

a) *Attributa* discernuntur a *proprietatibus*, quo nomine theologi olim characteres trium in trinitate perſonarum deſignare ſolebant, et a *praedicatis* Dei *relativis*, quae indicant, quomodo Deus ſe habeat ad mundum, v. c. creator, conſervator. Reinhard *Dogmat.* 96. Bretſchneider *Handb. d. Dogm.* 2. *A.* 323 ſſ. — (Böhme) *Die Lehre v. d. göttl. Eigenſchaften.* Altenb. 1821.

b) Quo perfectior homini fuerit ſuae ipſius naturae cognitio, eo perfectiorem numinis ideam ſibi effingere poterit; idcirco poeta noſter illuſtris: „*In ſeinen Göttern mahlet der Menſch ſich.*" Schiller. Omnino Anthropomorphismus, qui in libris ſſ. crebro reperitur, multo praeſtat ei, qui apud Graecos et Romanos uſitatiſſimus fuit; ſtrenue enim in illis prohibetur, ne Dei tanquam imagines vel ſimulacra corporea adorentur. Ex. 20, 4—6.

c) Henke Lineamenta fid. Chr. p. 56.

d) Von Eberſtein *Natürl. Theologie d. Scholaſtiker.* L. 1803. p. 52 ſſ. Francke *Grundriſs der Vernunfttheologie.* Alton. 1824. *Beil.* II. p. 133 ſſ.

e) Aliam ἀφαιρέσεως notionem Dionyſ. Areop. Divin. nom. c. 2. 7. aliisque Myſticis probatam expoſuit Baumgarten-Cruſius *Einleit. in d. Dogmatik.* 32 ſ.

f) Cf. Gerlach *Religionsphiloſophie.* p. 103 ſ., qui non niſi duplicem viam eſſe docet, alteram *cauſalitatis*, qua omnes Deo

tribuimus perfectiones, quae inesse ei debent, ut causa mun eiusque ordinis possit cogitari, alteram *negationis*, qua qu quid imperfecti omnesque limites rebus creatis praescript a Deo removemus, ut concipiatur idea numinis omnibus n: meris absoluti et infiniti.

g) Antiquos Iudaeorum, sicut aliorum Asiae populorum phi sophos in eo saepius errasse constat, quod Dei virtutes si gulas, inprimis sapientiam, intellectum, λόγον, singularu in Deo substantiarum s. hypostasium specie induerunt. Prov. Ies. 11, 2. Zach. 3, 9. 4, 10. coll. Apoc. 5, 6. Sir. 1. 24. Bar. 12—4, 1. Sap. 7, 8. Bertholdt Christologia Iudaeor. E: 1811. p. 113 s. „Nil attinet disquirere, utrum mera προσ- ωποποιΐας sint figmenta, an vero pro ὑποστάσεσι, seu ὑφιστ μένοις veris et propriis habenda. Omnis haec quaestio n cadit in hanc rem, in angustos limites ingeniorum, quib utuntur Occidentales, modestorum et lentorum minime co cendam, sed ex lege Orientalismi fervidioris, ἀκρίβειαν philosophando ad iustas idoneasque regulas regundam ha multum curantis, ponderandam ac iudicandam. Hae δυνά Orientalibus neque fuerunt merae personarum umbrae (*Pe sonificationen*), neque verae substantiae propria subsisten utentes; sed (id quod vere animo de iis habuerunt percept medium inter utrasque tenebant, naturarum logicarum libe ac sponte operandi quidem potestate praeditarum (*freiw kende Kräfte*, ἐνέργειαι), minime vero substantiarum sui iur ac ὑπάρξεως factarum (*Selbstständige Wesen*) loco positae. Add. Eichhorn *Ueb. d. Personificationen d. göttl. Eigenscha ten unter den spätern Juden. Bibl. der bibl. Lit.* III. 191 Stahl ib. IV. 818. De Wette *Bibl. Dogmat.* 128 ff. 237 Omnino pro antiqui sermonis nondum elaborati ratione e indole, apud plurimos populos incultiores, notiones rerum inprimis elementorum, tum causarum, effectuum, viriu eorumque, quae cuique rei propria sunt, cf. e ll. ss. e. c. Ps 57, 4. 85, 11 ss. 147, 15. — Io. 12, 48. Rom. 10, 6., mutata fuisse in personas, quae in deos, daemones, heroes abierunt ex plurimis vestigiis manifestum fit. Heyne Observatt. ad Apollodori Bibl. p. 2.

§. 61.

Divisiones variae.

Quamquam diverso modo theologi, praeeuntibus Scholasticis a), virtutes illas divinas ad genera quae- dam

am revocare conati sunt, nullam tamen earum partitionem protulerunt omnibus numeris absolutam. Distingui solent 1. attributa *negativa* (*ἰδιώματα ἀποφατικά, ἀφαιρετικά*), quae immediate imperfectionem quandam a Deo removent, et *positiva* (*καταφατικά*); 2. *quiescentia* s. immanentia (*ἀνενέργητα*), in quibus nulla cogitatur efficacia, et *operativa* s. transeuntia (*ἐνεργητικά*); 3. *absoluta*, quae de Deo praedicari possunt, nulla habita ratione rerum creatarum, et *relativa*, quae mundi creationem et conservationem respiciunt [b]); 4. *primitiva*, ex quibus alia derivantur, v. c. infinitas, bonitas, et *derivata*; 5. *metaphysica* s. physica, quae ad Dei substantiam infinitam, et *moralia*, quae ad eius intelligentiam ac voluntatem referuntur [c]). Reliquae divisiones *communicabilium*, quae, quamvis gradu diversae, et rebus creatis inesse possunt, ut sapientia, et *incommunicabilium*, v. c. omnipotentia, *propriorum* v. c. aeternitas et *metaphoricorum* v. c. misericordia, ira, admodum incommodae ac fere prorsus inutiles sunt [d]). Ceterum recte monitum est, distinctionibus istis differentiam in numine ipso non *realem*, quippe quum mens nostra non veram numinis essentiam, et nostras tantum de ea notiones describere possit, sed *formalem* s. nominalem significari; licet, respectu habito ad subiectum, differentia illa vere *realis* dici possit [e]).

a) Patres antiquiores iam singulas naturae divinae proprietates discernunt, neque tamen in classes eas redigunt. Albertus Magnus sec. XIII primus periculum fecit, singulas virtutes divinas e sola causae primitivae et necessariae idea derivandi. Tiedemann *Geist d. speculat. Philosophie.* IV. c. 9. 10.

b) Haec partitio non satis commoda est, quia numinis idea, ut naturae absolute perfectae et unice necessariae, complectitur et hoc, Deum esse creatorem mundi, et quaecunque attributa Deo tanquam naturae absolute perfectae vindicantur, eidem ut mundi creatori conveniunt. Accedit, quod singulae quaeque Dei virtutes *absolutae* recte dicuntur, quae eaedem, quatenus non nisi ascendendo a rebus creatis ad naturam su-

premam cognoscuntur eoque ipso certam earum relation ad mundum supponunt, etiam *relativae* nominari possunt.

c) Reinhard *Dogmat.* 100. Eckermann *Handb. der Chr. Glaubensl.* II. 358 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. 2. *A.* 530 ff.

d) Alias attributorum divinorum divisiones rec. Gerhard L. I. 265 f. Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 222 f. — Bretschneider *Entwickl. d. dogmat. Begr.* 3. *A.* p. 377 ff.

e) Gerhard L. th. III. 87. Bretschneider *Handb. d. Do.* I. 525 f. — Gerlach *Religionsphilos.* 111 ff. — Baumgarten-Crusius Progr. De vero Scholasticorum Realium et Nominalium discrimine et sententia theologica. Jen. 1821. 4.

§. 62.

A. *Attributa Dei, ut substantiae absolutae perfectissimae infinitae, per se spectatae.*

Deo, quatenus temporis limitibus atque affectionibus haud obnoxius est, tribuuntur 1. *aeternitas*, infinitas externa respectu temporis, quae e locis quibusdam f. f. (Pf. 90, 2. 102, 24 ff. 1 Tim. 1, 17, 6. Rom. 1, 20. 23. — Gen. 21, 33. Iob. 36, 26. 27. 40, 28. 44, 6. 2 Petr. 3, 8.) sic definiri solet, ut sit Dei proprietas, qua esse nec coepit, neque unquam desinet [a]); quae quidem, quum initii et finis notiones e temporis rationibus repetitae sint, rectius in ponitur, quod affirmata exsistentia Dei absolute necessaria, omnis omnino temporum limitatio in Deum cadere negatur [b]); 2. *immutabilitas* seu illud attributum, quo omnis qualitatum in Deo secluditur successio quodque ad alias quascunque transferri potest virtutes divinas (Pf. 102, 26—28. Iac. 1, 17.); 3. *independentia absoluta* (libertas metaphysica), qua nemini quidquam debet et ipse solus est rerum omnium omniumque temporis rationum auctor et dominus. (Act. 17, 24. Rom. 11, 34 ff.) Haec proprietas barbaro vocabulo appellata est *aseitas* f. exsistentia necessaria, quatenus

)eus rationem, cur ſit et maneat, in ſe ipſo habet, bſoluteque per ſe ſubſiſtit (Io. 5, 26.) (παναυτάρ-κια) c). Probantur autem attributa illa, praeter teſtimonia diſerta e libris ſſ. repetita, *tum* e notione naturae perfectiſſimae et abſolutae, ad cuius ſummam fficaciam, per ſe nullis temporis limitibus obnoxiam, omnia referri debent, adeo, ut vel ipſum tempus et quae in tempore fiunt, ab ea pendeant d), nec illa ipſa b alia quadam cauſa ſuprema pendere poſſit; *tum* ex ntelligentiae perfectiſſimae indole, quae nullam admittit cogitandi et ſentiendi ſucceſſionem. Doctrina de is attributis ad uſum practicum translata homini calamitatibus ſaepe triſtiſſimis ſubiecto magnum afferre poteſt ſolatium.

a) Phavorinus ἀΐδιον ſic deſcribit: ὁ ἀεὶ ὤν, ὁ μηδέποτε ἀρξάμενος, μηδὲ λήγων. Reinhard *Dogmat.* 104. „Aeternitas Dei eſt illud attributum, quo eſſe nec coepit, nec unquam deſinet."

b) Kant *Vorleſungen üb. d. philoſ. Religionslehre.* L. 1817. 82 ff. Gerlach *Religionsphiloſophie.* 112.

c) Confundi non debet cum *aſeitate* iſta philoſophorum quorundam recentiorum de *continua numinis evolutione* ſententia. Schelling *Denkmal der Schrift von den göttl. Dingen.* 77 ff. (§. 58. n. c.)

d) Schleiermacher *Der chriſtl. Glaube.* I. §. 66. p. 275 ff. „*Die Ewigkeit Gottes iſt nur zu verſtehn als allmächtige Ewigkeit, d. h. als das mit allem zeitlichen auch die Zeit ſelbſt bedingende in Gott.*" Cf. Kant *Kritik d. reinen Vernunft.* 46 ff. 331 ff., ubi auctor tempus *ſubiective* cogitatum non niſi *forma quadam intuitionis humanae* contineri docuit; *obiective* finitum autem *continuam evolutionum ſeriem* ſignificat, quae in cauſam ſupremam eandemque aeternam deſinit. Cf. Auguſtin. de civit. Dei. XI. c. 6. de vera rel. c. 49.

§. 63.

Continuatio.

Quatenus natura abſoluta et perfectiſſima nullis ſpatii limitibus coërceri poteſt, tribuuntur Deo: 1. *ſim-*

plicitas (*Immaterialität*), qua Deus omnium partium omnisque concretionis et materiae expers eſt (Pſ. 139, 7. Io. 4, 24. Luc. 24, 39. — Ieſ. 40, 25. Rom. 1, 2 Hebr. 11, 27. 1 Tim. 1, 17. 6, 16.) [a]; 2. *immen-tas*, ſ. infinitas reſpectu ſpatii, qua eſſentia Dei ſp. limites excedens nullo *loco* definiri ac circumſcribi, h omnia et ſingula loca citra eſſentiae ſuae multiplicat. nem, extenſionem ac diviſionem penetrare ſignificatu quae numinis proprietas et omnipraeſentia *eſſentia* ſ. ſubſtantialis, *ἀδιαστασία* ſ. indiſtantia vel etiam *συ-ουσία* ſ. adeſſentia nominata eſt [b]), i. e. immediata proxima coexſiſtentia ſubſtantiae divinae cum quovi ſubſtantiali in mundo, quo fit, ut nullis ſpatii limiti bus a rebus creatis ſeparetur. [Pſ. 139, 7—10. Ieſ. 66, 1. Ier. 23, 23. 24. (quod dictum de efficacia D rectius intelligitur) 1 Reg. 8, 27. Act. 17, 24. 27. 2 Alii vero, ut errorem de diffuſione ſubſtantiae divi nae [c]) praecaverent, immenſitatem Dei vel pro *infi-tate* in univerſum acceperunt, ſ. pro illo attribut quo, quidquid in natura divina ineſt, in ſuo gene ſummum eſt omnisque limitationis expers, vel pro *i comprehenſibilitate*, qua omnem Dei naturam omni mente humana capi poſſe negarent [d]). 3. *Omnipr-ſentia*, attributum illud, quo efficacia Dei nullis ſp tii limitibus cohiberi ſumitur, ita ut univerſum vi et ficientia penetret, omnia indagando et movendo num nique ſuo praeſentiſſima habendo. (Pſ. 139, 7 ſſ. Matth 6, 4—8. Act. 17, 27 ſſ. cf. Gen. 16, 14. 2 Reg. 19, 4. Fuerunt, qui omnipraeſentiam *operativam* ab *eſſenti-* diſcernerent, quod certo fundamento caret, quip quum eſſentia Dei ſine vita efficaciſſima cogitari ne queat. (Io. 5, 17.) Ceterum ſtudium male ſedulu hunc locum ſubtilius, quam pro captu humano, illu ſtrandi, dictis nonnullis librorum ſſ., exſiſtentiam D omnes locos implentem ſeu *ἀδιαστασίαν* ſignificanti (v. c. Ieſ. 66, 1. Ier. 23, 24. Matth. 23, 22. Act. 17, 28.), abutendo, variis erroribus et quaeſtionibus in

fructuosis, v. c. controversiae de approximatione divinae substantiae [e]), in ecclesia nostra sec. XVII occasionem praebuerunt. Quibus ut occurratur, attributa supra exposita hac thesi simpliciter comprehendi debent, qua summam Dei efficaciam nullis spatii seu loci limitibus esse subiectam docemus, ab eaque vel spatium et omnia, quae in spatio seu loco et sunt et aguntur, pendere [f]).

e) Reinhard *Dogm.* 102. 109. Confunditur a nonnullis haec numinis proprietas cum *spiritualitate* (§. 64.). Cf. Cic. Tusc. I. 27. „Nec vero Deus ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest, nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretione mortali, omnia sentiens et movens." — Fuerunt inter ipsos Patres eccl., qui proprietatem illam, quae quidem in libris ss. nondum distincte et subtiliter exposita est, in dubium vocantes vel corpus quoddam Deo tribuerent, e. c. Tertullianus de carne Christi c. 11. „Omne quod est, corpus est sui generis; nihil est incorporale, nisi quod non est." Adv. Praxeam c. 7. „Quis negabit, Deum corpus esse, etsi Deus spiritus est? Spiritus enim corpus sui generis in sua effigie;" quo loco tamen corpus pro substantia i. e. materie quadam concreta dictum putaveris. Novatian. de trin. c. 6. Cf. Cyrill. Hieros. Catech. VI. §. 8. Epiphan. Haer. 70. de Audaeo s. Audio, anthropomorphitarum auctore sec. IV. Lactant. Inst. l. IV. c. 30. Socrat. Hist. eccl. VI. 7. Sozomen. VII. 11. 12. Rectius Patres Alexandrini notionem corporis a Deo omnino removere studuerunt. Clem. Strom. V. 689. 699. II. 431. Orig. de princ. I. c. 1. coll. praef. — Münscher *Dogmengesch.* I. 401 ff. — Döderlein *Religionsunterricht.* IV. 217 ff. — Gerhard L. th. I. 166. Münscher l. l. III. 303. IV. 217 ff. Cf. V. T. loci, in quibus praeter affectiones humanas Exod. 32, 10 ff. Iud. 2, 19. 20. al. forma etiam humanae similis v. c. Gen. 1, 26. 17, 21. 18, 1 ff. 22, 1—12. 35, 9 ff. Iob. 11, 5. 34, 21. 1 Reg. 8, 27. Ies. 6, 1—4. Ezech. 1, 26—28. Dan. 7, 9. (Bauer *Theol. d. A. T.* 45. Bertholdt de ortu theologiae veterum Hebraeorum. 18 ff.), itemque sedes in monte Sione Ps. 9, 12. 68, 17. 74, 2. 132, 13. Ioel 3, 26., vel in coelis Gen. 11, 5. Ps. 2, 4. 123, 1. Ies. 64, 1. coll. Ps. 18, 10. Deo attribuitur. — Kaiser *Bibl. Theol.* I. 105 ff. *Aeltere Lehre der Bibel von den göttl. Attributen in Vergleichung mit der griechischen, besonders nach Parallelen aus Homeros.*

b) **Gerhard** l. l. III. 122 ff.

c) **Phil.** de somniis. 575. *Αὐτὸς ὁ θεὸς καλεῖται τόπος, τῷ πε-
ριέχειν μὲν τὰ ὅλα, περιέχεσθαι δὲ πρὸς μηδενὸς ἁπλῶς, καὶ κα-
ταφυγὴν τῶν συμπάντων εἶναι αὐτὸν, καὶ ἐπειδήπερ αὐτός ἐ-
χώρα αὐτοῦ, κεχωρηκὼς ἑαυτὸν καὶ ἐμφερόμενος μόνῳ ἑαυτῷ. —
τὸ δὲ θεῖον ὑπ' οὐδενὸς περιεχόμενον ἀναγκαίως ἐστὶν αὐτὸ τό-
πος ἑαυτοῦ.* **Seneca** de beneficiis. IV. c. 8. „Nihil ab i..
vacat, opus suum ipse implet." **Augustinus** Ep. 57. et 18.
Deum substantialiter diffusum dicit, remota tamen extensio-
nis et praesentiae materialis notione. „Deus non alicubi e.
Quod enim alicubi est, continetur loco; quod loco contine-
tur, corpus est. Non igitur alicubi est, et tamen quia est
et in loco non est, *in illo sunt* potius omnia, quam ipse a..
cubi. Nec tamen ita in illo sunt omnia, ut *ipse sit locus.*
Quaestiones divers. 9. 20. Opp. T. VI. Sententiam istam,
nonnullis Patribus propositam (v. **Theoph.** ad Autol. II. 35
Θεὸς γάρ οὐ χωρεῖται, ἀλλ' αὐτός ἐστι τόπος τῶν ὅλων. I. 5.
Arnob. adv. gentes. I. 17. **Novat.** de Trin. c. 25.), Deu..
esse *locum* rerum creatarum i. e. omnia in eo contineri a
eoque circumfundi, **Augustinus** refutat l. l. **Münsche**
Dogmengeschichte. I. 404. III. 311.

d) **Reinhard** *Dogmatik.* 104.

e) **Walch** *Religionsstreitigkeiten in der luther. Kirche.* IV. 55.
Baumgarten *Gesch. d. Religionspartheien.* 1220. — In vo-
cabulo *ἀδιαστασία*, quod vertitur *praesentia substantialis* (ne-
que vero *impletiva*), *immediata adessentia*, nihil est, qu..
ideae numinis verae repugnet, modo ne, quae pantheismu..
foveat, notionem extensionis cuiusdam corporeae admiscue-
ris. Qui nuper scripsit: *Die Allgegenwart Gottes.* Gotha. 181.
omnipraesentiam Dei ad hanc pantheismi speciem revoca..
conatus est, ut sit ea numinis proprietas, qua essentia ei..
omnem naturam ita implet, ut inter Deum et naturam, i..
terna huius essentia speotata, nullum intersit discrimen. C..
§. 58. et *Allg. Lit. Zeit.* 1818. Nr. 244., et **Ammon** Summ.
Theol. Chr. p. 85. „Neque mirum (pantheismi vestigia apu..
omnes fere orientis populos, Persas inprimis, Indos et Iu-
daeos, nec minus apud philosophos recentiores inveniri); in-
tellectus enim humanus temporis spatiique legibus adeo co-
gitando est adstrictus, ut, divinae praesentiae rationem evo..
vens, pantheismi difficultates verbis magis, quam re ipsa ef-
fugere queat." Unde, missis hac de re finitionibus subtili-
ribus, in tenenda de numinis praesentia operativa notio..
acquiescamus. **Reinhard** *Dogmat.* 118.

f) **Xenophon** Memorab. I. 4. 18. *Τὸ θεῖον τοσοῦτον καὶ τοιοῦτόν ἐστιν, ὥςθ' ἅμα πάντα ὁρᾷν, καὶ πάντα ἀκούειν, καὶ πανταχοῦ πάρεῖναι, καὶ ἅμα πάντων ἐπιμελεῖσθαι.* **Augustin.** de civit. Dei. VII. c. 30. „(Deus) implens coelum et terram praesente potentia, non indigente natura." **Schleiermacher** *Der christl. Glaube.* I. p. 280 ss. „*Die Allgegenwart Gottes ist nur zu verstehn als die allmächtige Gegenwart, d. h. als das mit allem räumlichen auch den Raum selbst bedingende in Gott.*"

§. 64.

3. *Attributa Dei, ut substantiae absolute perfectissimae spiritualis.*

a. *Attributa intellectus divini.* Omniscientia.

Substantia Dei infinita, quatenus ille auctor et moderator rerum universitatis est, sine *spiritualitate* i. e. sine intellectu ac voluntate iisdemque perfectissimis cogitari nequit. Quanquam in libris ss. non ubique ea, quae recentiori aevo probatur, spiritus notio expressa est; exstant tamen plura dicta, quibus partim attributa spiritui convenientia (Iob. 12, 13. Prov. 8, 22. — Ps. 139, 7. Ies. 40, 25 ss. Rom. 1, 20. 23. Col. 1, 15. 1 Tim. 1, 17. 6, 16.), partim ipsa spiritualitas (Io. 4, 23 ss.) Deo vere vindicantur. Ad intellectus divini attributa refertur *omniscientia*, i. e. vis omnia, quae sunt, quae fuerunt, quaeque futura sunt, sibi repraesentandi. Hanc notionem, quamvis captum humanum superet, studuerunt tamen theologi, ratione habita cum obiectorum, quae Deus cognita habet, vel res minimas vilissimasque curans, tum modi, quo haec omnia novit, variis nominibus explicare atque illustrare. Divisa est olim, quod ambitum eius attinet, haud sine variis incommodis, in scientiam *necessariam*, *mediam* et *liberam*, *necess.* s. naturalem, i. e. eam, qua Deus semet ipsum et res *absolute possibiles* omnes perspicit (Ps. 147, 4. 5. 1 Cor. 2, 11.); — scientiam *mediam* s. de futuro conditionato (*futuribili* a Scholasticis di-

cto), quae, ab aliis scientia simplicis intelligentiae n minata *a*), proprie pars est scientiae necessariae. Sig ficatur hoc nomine ea scientiae species, qua Deus c gnoscit omnia, quae positis quibusdam conditionib evenire poterant, cf. 1 Sam. 23, 10—13. Ps. 139, 2. Ier. 38, 17—20. Ezech. 3, 6.; — scientiam *libera* a nonnullis sc. *visionis* dictam, quae ad res pertin quae praeter Deum vere sunt. Haec est vel *reminiscen tia*, qua Deus res praeteritas optime novit, vel *vi* stricte sic dicta, qua res praesentes, vel *praescienti* qua res futuras intelligit. Ratione vero habita mo quo Deus omnia novit, scientia eius dicitur *intu tiva*, quatenus directe atque immediate naturam reru omnium internam perspicit, *simultanea*, quod omn quovis tempore sibi praesentissima habet (Rom. 8, 2 Eph. 1, 4. 5. 1 Cor. 2, 7.), *distinctissima*, cui nil co fusum atque obscurum (Hebr. 4, 13.), et *verissima*, c nihil vitii et erroris admixtum est. (Io. 17, 17. Eph. 13.) Omniscium Deum esse probamus non solum e idea necessaria ordinis rerum physici et moralis, cu auctor et moderator Deus est, qui talis cogitari omni nequit, nisi omniscientia praeditus; sed etiam e scr pturae s.; quae quidem haud ubique perfectam hui attributi notionem exhibet (v. c. Gen. 3, 9. 18, 20. 2 22, 11. 12.), locis compluribus: Iob. 34, 21 ss. P 139, 1 ss. 147, 5. Prov. 3, 19. 20. 12, 14. Ies. 40, 2 Ier. 11, 15 ss. 17, 9. 10. Matth. 6, 4. 6. 8. 32. 10, 3 Luc. 16, 15. Act. 1, 24. Rom. 11, 33. Hebr. 4, 1 1 Io. 3, 19. 20.

a) Gerhard L. th. I. 148 s. Baumgarten *Ev. Gl.* I. 291 Gruner Inst. dogm. 53. Reinhard *Dogmat.* 112. Scho Epit. Th. Chr. 83 s. ed. 2. Bretschneider *Handb. d. Do matik.* I. 2. *A.* 544 ss. Nonnulli vero scientiam *simpl. int* ad eas res omnino retulerunt, quae evenire poterant, ne tamen re vera evenerunt, quasi in intellectu divino rem nentes, scientiam *mediam* autem non nisi earum rerum no tiam esse statuerunt, quae sub certa quadam conditione, e praesumta tantum animo, nec unquam vere effecta, eventu

rae fuerant. Doederlein Inst. Th. Chr. I. 502 ff. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* II. 164 ff. — Nomen scientiae *mediae*, quippe quae medium quasi tenet inter scient. *necessariam*, ab *obiecto* eius unice necessario sic dictam, et sc. *liberam*, liberi quasi arbitrii divini effecta complectentem, a Petro Fonseca, Iesuita, inventum, a Ludov. Molina, Ies., divulgatum, qui praedestinationis absolutae commentum hac divisione refellere tentavit l. de concordia providentiae et gratiae divinae cum libero arbitrio hominis. Olyssipone. 1588. Baumgarten *Gesch. d. Religionspartheien.* 712. Nostri rem ipsam, Patribus iam haud plane incognitam, v. c. Greg. Nyss. de morte praematura infantum, Augustin. de dono perseverantiae, c. 9., prius quam nomen amplexi sunt. Gerhard L. th. I. p. 171. Improbarunt eam, tanquam *anthropopathice* in Deum translatam, Ammon Summa Th. Chr. p. 89. Bretschneider *Handbuch d. Dogmatik.* I. 2. *A.* p. 546. f. Schleiermacher *Der christl. Glaube.* I. 304 ff.

§. 65.

Continuatio.

Intelligentiam divinam, quae universitatem rerum earumque mutationes omni tempore efficiendas uno quasi obtutu s. una quadam cogitatione comprehendit, omnia hominum quoque consilia atque actiones cognitas et perspectas habere (Ps. 139, 1—12. Luc. 16, 15. Act. 1, 24. Rom. 8, 27. al.), negari nequit. Qua ex re fluxit opinio [a]), omniscientiae divinae efficaciam cum libero hominis arbitrio s. facultate ea, suapte sponte consilia capiendi, exsequendi, differendi et abiiciendi, conciliari non posse, siquidem notiones istae mere humanae *praescientia* (πρόγνωσις) et *praefinitio* (προορισμός) in mente divina plane in unum concidant. Contra quidem monitum est, praeeuntibus Origene [b]) et Augustino [c]), praescientiam in sola mente divina locum habere, nec tanquam causam efficientem actionum necessariam naturis ratione praeditis inesse. Actiones enim hominum liberae non ideo certo aliquo modo efficiuntur, quia Deus eas hoc modo effectum iri praevidit; sed Deus actiones eas certo modo effectum iri

praevidet, quia rationes et caufas, quibuscunqu homo ad agendum perducitur, praecognitas habet [a]. Verum et hac ratiocinatione non omnia dubia tollunt: quippe quum, fi Deus falli nefcius e certis caufis ce tum effectum proditurum effe praevidet, hunc effect necelfitati cuidam adftrictum effe oporteat. Quae di ficultas, ut, quantum fieri poffit, removeatur, an omnia tenendum eft, hominem in intelligentiae div nae vi ac notione perfcrutanda non nifi humanas fe posse cognofcendi rationes, temporis et fpatii limitib adftrictas, quae in Deum non cadunt. Ergo non *prae fcientia (Vorherwiffen)*, fed *fcientia (Wiffen)* fic omnium rerum, ita et actionum quarumvis Deo rec tribuitur *); quippe ipfe temporis limitibus haud o noxius et caufas et effectus earum omni tempore fut ros ab aeterno fimul perfpicit. Atque hac divina fcie tia minime turbari liberum hominis arbitrium, fi quemque docet experientia, legis nimirum moral menti infitae confcientia et crimen fecuta poenitenti quamvis intima huius rei notitia mentis aciem fugia Quo magis autem certa de omnifcientia divina perfuas virtuti noftrae aeque ac tranquillitati animi in omn bus vitae aerumnis adiumenta afferre valet, eo dili gentius inftitutio popularis in ea excitanda et fovend elaborabit.

a) Locus poft Ciceronem (de fato tot., de divinat. II. c. 5– 7.), Stoicos (Senec. de providentia. Antonin. ad fe ipfum l. IV. Gell. N. A. VI. 2.), Auguftinum (de lib. arbitr. III c. 2. de gratia et libero arbitr.), Boëthium (confolat. philo foph. l. V. tot.), Ioannem Damafc., qui discrimine pof inter πρόγνωσιν et προορισμόν litem componere fruftra tentav (de orth. fid. l. II. c. 30.), et Scholafticos (Anfelmum de con cordia praefc. et praedeft. nec non gratiae Dei cum lib. arb trio, l. tot. Opp. 123.), a Socinianis poftea impugnatus (So cinus Praelectiones theoll. c. 8—11.), et nuperrime a K. A Märtens l. *Theophanes oder üb. d. Chriftl. Offenbarung.* Ha berft. 1819. *Zweiter Nachtrag.* p. 253 ff. Ei. Eleutheros – 1823. Cf. Ch. L. Reinhold *Beweis aus der Natur Gottes dafs die göttl. Praefcienz nicht gegen die Freiheit d. menfch*

Handlungen streite. Osnabr. 1791. L. Ch. Heydenreich *Ueb. Freiheit u. Determinismus und ihre Vereinigung.* Erl. 1793. Döderlein *Religionsunterr.* IV, 242 ff. Ammon Summa. p. 90. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. 547 ff. Mellin *Art. Allwissenheit*, in Ersch *und* Gruber *Encyklop.* B. III.

b) Comment. in Gen. Opp. II. 9—11. Contra Cels. II. c. 20.

c) De civ. Dei. l. V. c. 9. 10. Add. Boëthius l. l. Münscher *Dogmengesch.* III. 314 ff.

d) Reinhard *Dogm.* 115.

e) Augustin. de diversis quaestiones ad Simplicianum. l. II. Opp. ed. Antw. 1701. T. VI. 82. „Quid est *praescientia*, nisi *scientia* futurorum? Quid autem futurum est Deo, qui omnia supergreditur tempora? Si enim scientia Dei res ipsas habet, non sunt ei futurae, sed praesentes; ac per hoc non iam praescientia, sed tantum scientia dici potest." — Cf. Schleiermacher *Der Chr. Glaube.* I. 312. „*Wie man sagt, Gott erhalte das freie als freies, eben so auch muss man sagen, er kenne das freie als freies, und zwar um so mehr, da sein Erhalten und sein Wissen nur eines und dasselbe ist.*" — (Böhme) *Die Lehre von den göttl. Eigenschaften.* Altenb. 1821. p. 169 f. „*Wäre es undenkbar, dass der Mensch mit Freiheit handle, weil nothwendig Gott ihn durchschauet? So ist dieser überhaupt nicht der Herzenskündiger, auch bei geschehenen freien Handlungen nicht, und also nicht der Alles Wissende, nicht der Regierer der Welt, um zu belohnen, nicht der Richter derselben, um zu bestrafen; kurz, nicht Gott. Er aber kennet, was er schuf; und vor ihm steht, in jedem Augenblick, die gesammte Unendlichkeit des Geschaffenen da von Ewigkeit zu Ewigkeit.*"

§. 66.

Sapientia Dei.

Hac intelligentia Dei perfectissima continetur eiusdem *sapientia* s. ea virtus, qua consiliis de summo bono ubique efficiendo perfectissimis adminicula adhibet perfectissima i. e. fini aptissima. Hanc divini intellectus virtutem, qua simul voluntatis divinae certa quaedam affectio comprehenditur, non *successivam* esse vel *discursivam* h. e. deliberatione quadam egentem, sed *di-*

rectam et *intuitivam*, h. e. uno ſimplici intelligen-
actu omnia ſimul adprehendentem, e cognitionis abſo-
lute perfectae indole conſequitur *a*). Probatur ſapien-
tia Dei ex innumeris eius documentis in ordine rer.
phyſico ac morali conſpicuis (§. 55.) (ſapientia *te-
nica* et *ethica*) *b*), quibus ad eam adducimur perſu-
ſionem, ubicunque nosmet, arctiſſimis mentis et nat-
rae finibus circumſcripti, ſapientiae illius veſtigia fr-
ſtra quaerimus, ea vere adeſſe, etiamſi in vita futu-
demum a nobis cognitum iri veroſimile ſit. Non d-
ſunt lucůlentiſſima huius virtutis Deo tributae teſtim-
nia in ſerioris potiſſimum aetatis libris ſſ. obvia, qu-
Hebraei antiquiores, ex more populi cuiusque rudi-
ris, magis ad ſummam Dei vim atque efficaciam, qu-
ad ſapientiam eius explorandam promti fuerint (§. 4-
a.). Cf. Pſ. 104, 24 ſſ. Iob. 12, 13 ſſ. 28, 23 ſſ. Pro-
3, 19. 20. 8, 22 ſſ. Rom. 11, 33 ſſ. 16, 27. Col. 2,
1 Tim. 1, 17. Iac. 1, 5. Scriptores N. T. in celebra-
dis ſapientiae laudibus interdum id agunt, ut religio-
Chriſtianae inſtitutionem tanquam ſummae ſapienti-
amori coniunctiſſimae documentum (*oeconomiam gr-
tiae*) commendent (1 Cor. 1, 20 ſſ. Eph. 1, 8 ſſ. 3, 1-
11. Col. 2, 2. 3.), eamque cum *immenſam* (1 Cor.
10. cf. Iob. 15, 8. Ieſ. 40, 28.), tum *liberam* eſſe (Ro-
11, 34.) demonſtrent. Excitamur hac Dei ſapient-
non ſolum ad documenta eius ſollicite aeque ac mode-
inveſtiganda, ut eandem venerando atque imitando ip-
ſapere diſcamus, verum etiam ad fiduciam in eade-
collocandam certiſſimam, ut, quamvis inexplicabil-
nobis interdum videantur eius veſtigia, ſedulo fugia-
mus anxiam curarum ſollicitudinem.

a) Gerhard L. th. III. 195 ſſ. — Vocabulum σοφός interdum latiori ſenſu dicitur, v. c. 1 Tim. 1, 17. Rom. 14, 27. add. 1 Cor. 1, 21 ſſ., quemadmodum Hebraeis quoque is ſapiens (חָ- dicitur, qui ceteros intelligentia et arte antecellit. Ex. 28, - Deut. 34, 9. Ieſ. 19, 11. Eccleſ. 1, 16—18. — (Böhme) D- *Lehre von den göttl. Eigenſchaften.* p. 175. „*Weisheit iſt di- abſolute Vollkommenheit der geſammten Thätigkeit Gottes zum*

Bewirken des Endzweckt der Welt." Aliter Schleiermacher *Der christl. Glaube.* II. 676. „*Die göttl. Weisheit ist die in der Erlösung bethätigte göttliche Selbstmittheilung als das die Welt ordnende und bestimmende Princip.*"

i) Jacob *Allgemeine Religion.* 162 ff. Ammon Summa Theol. Chr. p. 87., ubi distinguitur sapientia *theoretica*, quae cognitione veri, perfectionis, beatitatis summa absolvitur, et *practica*, quae boni summi cum creaturis communicandi rationem optimam perspectam habet, iterumque dispesci potest in *technicam* et *ethicam*.

§. 67.

b. *Attributa voluntatis divinae perfectissimae.*

De voluntate divina.

Idea spiritus perfectissimi, mundi creatoris et conrvatoris, sine voluntatis perfectissimae notione cogiri nequit. Voluntas autem Dei, siquidem ex analoa voluntatis humanae divinam, scriptura s. duce, admbrare licet, est facultas appetendi atque aversandi erfectissima a). Scriptura s. enim diversis locis non odo Deum alia appetere, alia aversari docet v. c. z. 33, 11. Ps. 115, 3. 135, 6. Matth. 11, 26. 1 Tim. , 4. Hebr. 6, 17. 2 Petr. 3, 9., sed etiam singula eius ecreta, seu actus voluntatis divinae, commemorat Act. 2, 23. 11, 29. Eph. 1, 11. 2 Tim. 1, 9.), tum *bsoluta* (Rom. 9, 19.), vel *conditionata* (Mc. 16, 16.), m *immanentia*, i. e. quae nondum evenerunt (Act. 7, 31. Rom. 2, 16.), vel *transeuntia* (Io. 3, 16.). In cholis dogmaticis olim praeter alias voluntatis divinae ivisiones, haud bene excogitatas, distingui solebant: . voluntas *necessaria*, i. e. actus voluntatis, quae e cientia necessaria promanare dicitur, amor nimirum, uo Deus, tanquam natura perfectissima se ipsum comlectatur necesse est, et *libera*, cum scientia libera conuncta, h. e. amor Dei erga res creatas. Addunt nonulli voluntatem *simplicis volitionis*, quae e scientia implicis intelligentiae prodit, et quam ad bonum mere possibile, quod nondum exstet, spectare docent, et

que arbitrio quidquam volendi et decernendi imbecillitas, sicut indifferentia ad opposita, a Deo abhorreatque libertas illa simul optimis quibusque ducatur causis et consiliis, haud male quasi aeternis constricta viculis necessitas dicitur *b*). Distinguunt libertatem *cotradictionis*, qua Deus decernit, utrum agendum nec ne, et libertatem *contrarietatis*, qua decerni utrum sic, an aliter sit agendum.

Deinde voluntas Dei creatoris perfectissima necesario coniungitur cum *omnipotentia* s. facultate e quaecunque ipsi probata fuerint consilia perfectissim vi summa soloque voluntatis nutu efficiendi, ita, ut p Deum nihil non fieri possit, si abscesseris ab iis rebu quae aut sibi aut summae perfectioni repugnant *c*). Pr batur haec divinae voluntatis virtus, ab idea creator rerum omnium haud seiungenda, gravissimis scriptu rae s. effatis, ex quibus notionem efficaciae divin apud Hebraeos sensim emendatam esse intelligitur: Gen 2, 7. 18, 14. Iob. 26, 5 ff. 38, 4 ff. Ps. 33, 6.—9. Ie 40, 12 ff. Ierem. 27, 5. Matth. 19, 26. Luc. 18, 2 Rom. 4, 18—21. 11, 36. Eph. 1, 3—11. 19. 3, 20. 2 1 Tim. 6, 15. Hebr. 11, 3. Omnipotentia dividi sol in *absolutam*, quatenus legibus naturae non utitur, vel in creatione et miraculis proprie sic dictis efficiendi et *ordinatam*; in *absolute* operantem, si effectus nul lis conditionibus adnexus est, et *hypothetice* operantem e. c. in distribuenda vitae aeternae felicitate.

a) Bouterwek *Die Rel. d. Vernunft.* Gött. 1824. p. 374 ff. C Bretschneider *Entw. d. dogm. Begr.* 3. *A.* 401 f.

b) Henke Lin. fid. Chr. 65. Ammon *Wiss. prakt. Theol.* 7 Reinhard *Dog.* 129. Bretschneider *Handb. d. Dog* I. 2. *A.* 361 f. Sententia contraria de *libero* numinis *arbitri* vel indifferentia ad opposita (Spinoza Epistol. 62.) *et de d creto absoluto* errores istos peperit in doctrina de constitutio religionis arbitraria (§. 7.) et de praedestinatione (§. 146) con spicuos. Omnino Deum nihil impedit, quo minus per instru mentum mundi mechanicis legibus ab ipso adstrictum liber agat, quemadmodum animus noster per instrumentum corporis cum

cum eo coniuncti similiter mechanicis et chemicis naturae suae legibus subiectum libere agere potest.

c) Augustin. de symbolo. I. 1. Gerhard L. th. III. 143 ss. De quaestione ista absurda: an Deus vere facere possit contradictoria? vid. Gerhard Loci th. I. 170. III. 164 ff. Bretschneider l. l. 565.

§. 69.

Sanctitas.

Inter virtutes, quas voluntati Dei, quatenus ipse auctor est legis moralis (Rom. 2, 14. 15.), recte vindicamus, longe princeps est *sanctitas* (iustitia Dei *interna*), qua non nisi ea probat, quae perfectissimae le-gis moralis, quatenus haec in Deum cadit, cognitioni accommodata sunt, et quaecunque illi repugnant, aver-satur; unde fit, ut simile sanctitatis studium ab omnibus exigat naturis ratione praeditis. Quae, quum nisi regendis vincendisque sensuum cupiditatibus legi isti obtemperare nequeant, virtutem tantum, neque vero sanctitatem, s. sanctitatem *relative* sic dictam, non *absolute* sic dictam, assequi recte dicuntur. Argumenta autem huius divini attributi ducuntur *primum* ex eo, quod origo legis moralis non nisi ex ipsa Dei libera voluntate potest derivari; *deinde* ex ipsius voluntatis na-turaeque divinae immutabilitate et ex illius absoluta a sensuum illecebris immunitate: nec minus ex ipsa huius virtutis indole, qua reliqua Dei attributa amplectitur ad eaque referri debet, adeo, ut ea ipsa internam Dei naturam referat. Confirmatur praeterea scripturae s. dictis, notionem sanctitatis divinae supra expositam probantibus: Levit. 19, 2. Deut. 32, 4. Iob. 31, 1 ff. Ps. 5, 5—7. 15. 18, 26 ff. 50, 16—21. Matth. 5, 48. 19, 17. Io. 17, 17. 19. Act. 10, 35. Eph. 4, 24. 1 Io. 1, 5—7. 3, 3. 1 Petr. 1, 15. 16. Iac. 1, 13. 17. Neque tamen praetereundum est, partim nonnullas in libris ss. reperiri voces et formulas dicendi, in quibus non una

eademque sanctitatis notio insit [a]), partim haud deesse sententias, in quibus notio sanctitatis divinae nondum ad eam dignitatem, quae in posterioribus, praecipue N. T., libris obtinuit, progressa sit, velut Exod. 3, 22. 32, 10. Num. 31, 15. 17. Ios. 11. 2 Sam. 24, 1 ff. 17. Ceterum idea sanctitatis Dei, quae verae religionis fundamentum est [b]), omni cum studio in animis nostris excitari et confirmari debet, ut quibuscunque consiliis capiendis actionibusque regundis tanquam norma certissima praesit. (Matth. 5, 48. 1 Petr. 1, 15. 16.)

a) Voces קָדוֹשׁ et *ἅγιος* proprie quidem significant quidquid ad *usus peculiares separatur*, *consecratur*, *immune ab impuritate* (Exod. 19, 6. Eph. 1, 1. 4. 1 Petr. 2, 9.) ideoque *maxime colendum* est (Ies. 6, 3. Hos. 11, 9. cf. Matth. 6, 9.); sicut Romanis *sanctum* est inviolabile. Cic. leg. III. 3. Neque tamen negari potest, cum vocibus istis postea notionem etiam puritatis internae s. honestatis perfectae coniunctam fuisse, cf. 1 Petr. 1, 15—17. Io. 17, 17—19. Ephes. 4, 24. (*ὁσιότης*), unde ἅγιος apud Hesych. voce *εὐσεβής* redditur. Simili ratione usurpantur voces חָסִיד = *ὅσιος*, pius, Ps. 16, 10. 145, 17., טָהוֹר Prov. 22, 11. = *καθαρός*, purus a scelere, 1 Io. 3, 4., תָּמִים Ps. 6 5. Prov. 2, 21. Am. 5, 10. — *ἁπλοῦς*, integer. Vid. Doederlein Instit. I. 279 ff. Eckermann *Handb.* II. 240 ff. Varius vocum illarum usus diversas sanctitatis definitiones progenuit, quibus non omnibus aeque perspicue nota honestatis perfectissimae, sine qua vera huius divini attributi notio informari nequit, impressa est. Cf. Quenstedt Theol. didactico-pol. I p. 292. „Summa omnisque omnino labis aut vitii expers in Deo puritas, munditiem et puritatem debitam exigens a creaturis." — Baier Comp. theol. posit. 169. „Rectitudo divinae voluntatis, qua omnia, quae recta atque bona sunt, aeternae suae legi conformiter vult." — Buddeus Institt. th. dogm. p. 252. „Quando Deus se ipsum amore purissimo amare concipitur, ut simul ab omni imperfectione remotus, secretus, separatus censeatur, amor ille vocatur sanctitas." Reusch Introductio in theol. revel. p. 321. „Separatio ab imperfectione omni et immunitas ab omni defectu atque malo." Mosheim Th. dogm. I. 292. „Sanctitas est immutabile propositum voluntatis Dei perfectionibus suis convenienter agendi." — Henke Lin. fid. Chr. p. 66. „Deus ab omni labe et vitio purissimus, omnis pravi osor irreconciliabilis, boni rectique amantissi-

mus." — **Ammon** Summa Th. Chr. 92. „Consensus voluntatis liberrimae perfectissimus cum legibus intellectus sapientissimi." Similiter **Bretschneider** *Handb. d. Dogm.* I. 2. A. 565 ff. Cf. (**Böhme**) *Die Lehre von den göttl. Eigenschaften. Nebst Kritik der vom Hn. Ob. Ammon darüber vorhandenen Theorie.* Alt. 1821. p. 125 ff. — **Reinhard** *Dogmát.* 124. „Illud attributum, quo Deus non nisi honesta et bona appetit et probat." — **Schleiermacher** *Der chr. Gl.* 150. „*Die göttl. H. ist diejenige göttl. Eigenschaft, vermöge deren in dem menschl. Gesammtleben mit dem Zustande der Erlösungsbedürftigkeit zugleich auch das Gewissen gesetzt ist.*" — Ex argumentis supra propositis satis elucet, tantum abesse, ut opinari possimus, Deum legi morali esse submissum, ut statuamus, Deum libere et secundum naturam suam aeternam nunquam non probare, quae voluntati humanae a lege illa praescripta sunt.

b) Reliqua Dei attributa v. c. omnipotentia, omniscientia etc. nihil valent ad animum et vitam hominum regendam, nec internam Dei naturam vere adumbrant, quam sola sanctitatis notio rectè constituta exprimit; quae nisi religionem adiuvat, omnis religio vi sua morali destituitur, adeo, ut ea facillime ad superstitionem deflectat, omnibus cuiuscunque generis sceleribus congruam. V. (**Böhme**) *Die Lehre von den göttl. Eigenschaften.* p. 126. „*Wehe dem, wer in Gott auch objectiv ein anderes Moralgesetz, als, welches uns von Ewigkeit da ist, annimmt; seine Gotteslehre und seine Religiosität, wenn er sich theoretisch und praktisch gleich bleibt, vernichtet ihm alle Moral.*"

§. 70.

Iustitia Dei.

Hac voluntatis divinae sanctitate continetur eiusdem *iustitia* *a*) (iustitia *externa*), seu illud attributum, quo Deus sanctissimus rectique amantissimus cuique naturarum legi morali obstrictarum tantum tribuit veri boni, quanto quaeque dignam sese praestiterit. Dividitur autem iustitia in *legislatoriam* (dispositivam s. antecedentem), qua Deus naturis ratione praeditis leges fert easdem, et *distributivam* (iudiciariam seu consequentem), qua recte facientem quemque praemiis ornat, peccantem poenis afficit, aequissima quidem ra-

tione. (Rom. 2, 11 ff.) Iustitia vero distributiva dividitur in iustitiam *remuneratoriam* et *punitivam* s. vindicativam [b]). Leges a Deo repetitae dicuntur aut *naturales* s. necessariae, quae cognoscuntur ex indole hominum morali rerumque creatarum natura, aut *positivae*, quae singulari quadam auctoritate divina patefactae et sancitae perhibentur (§. 7.). Quo discrimine recte constituto, fons tantum legum diversus, non argumentum earum plane diversum ponitur. Quaecunque enim praecepta legum divinarum positivarum nomine ornantur, ea non nisi quatenus cum sana ratione conveniunt, pro divinis recte habentur. Attamen leges positivae vulgo pro *arbitrariis* accipiuntur, quae ita comparatae dicuntur, ut rationis usu ab homine cognosci et comprehendi nequeant. Deum autem aliquid ex mero arbitrio constituere (§. 7. *b.*), numinis ideae, a rationibus humanorum legislatorum iudicumque omnino secernendae, prorsus repugnat [c]). Simili ratione et praemia, quae sunt bona cum virtute vel *externe* vel *interne* coniuncta, et poenae s. mala cum peccato vel *externe* vel *interne* connexa, dividuntur in *naturalia*, quae ex ipsa factorum indole sua sponte proveniunt, et *positiva* [d]). Omnino et praemia et poenae ibi tantum locum habere possunt, ubi quis verus aut virtutis aut peccati auctor, mentis scilicet compos ac liber, exstitit. Alio quodam sensu poenae *positivae* dicuntur, quae improbo malum aliquod infligunt, oppositae *privativis*, quae bonum aliquod subtrahunt. Iustitia divina recte dicitur *paedeutica*, quatenus Deus mala quaedam hominibus infligendo eos ad meliorem frugem perducere vel reducere cupit (1 Cor. 11, 32. Hebr. 12, 5 ff.), in quo omnis iustitiae divinae finis cernitur numine ipso dignissimus. Ideo distinguuntur poenae *correctivae* et *vindicativae* seu eae, quibus iustitia divina, qua talis, manifestatur. Poenas quoque positivas, scilicet quae non proveniunt ex ipsa factorum indole, et vindicativas a Deo iustissimo in-

ligi, probatur poenarum naturalium in hac vita perspiciendarum difficultate, quoniam neque culpae hominis puniendi usquequaque adaptatae sunt, neque peccatorem quemque aeque attingunt. Accedunt scripturae s. effata, poenas positivas in vita futura infligendas adumbrantia, v. c. Matth. 8, 12. 25, 41—46. 2 Thess. 1, 6—11.

a) De vario usu verborum צַדִּיק, צֶדֶק, צְדָקָה, quae nonnunquam, sicut vox δικαιοσύνη, etiam ad bonitatem Dei referuntur, vid. Gesenius *H. Wörterb.* Eckermann *Handb.* II. 256 ff. — Storr de vario sensu vocis δίκαιος et cognatarum in N. T. Opuscc. acc. I. 188 ff.

b) Nuper auctor libri: *Kritik des Begriffs von der Gerechtigkeit Gottes.* L. 1817., praeeuntibus aliis scriptoribus, quos affert Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. 582 f., notiones iustitiae *remuneratoriae* et *punitivae* omnino vanas esse, demonstrare conatus est, bona et mala quaevis, quae homini acciderint, non nisi adiumenta perfectionis eius moralis esse iudicans. Contrariam sententiam recte tuetur Gerlach *Religionsphilosophie.* p. 144 ff., itemque (Böhme) *Die Lehre von den göttl. Eigenschaften.* p. 158 ff., qui hancce divinae iustitiae definitionem proposuit: „*Gerechtigkeit ist die absolute Vollkommenheit des göttlichen Wesens, die moralische Welt dem Gesetz der Heiligkeit gemäss zu richten.*" Cf. Schleiermacher *Der christl. Glaube.* II. p. 139. „*Die göttl. Gerechtigkeit ist diejenige Eigenschaft, vermöge deren Gott in dem Zustande der gemeinsamen Sündhaftigkeit einen Zusammenhang des Uebels mit der wirklichen Sünde ordnet.*"

c) D. J. C. Velthusen de legibus divinis non simpliciter arbitrariis, in Commentt. theoll. ed. a Velth., Kuinoel et Ruperti, V. III. 185. 318 ff. et D. H. A. Pistorius de legg. divinis non a mero Dei arbitrio proficiscentibus, ibid. 216 ff. Eberhard *Apologie des Sokrates.* T. II. 258 ff. Henke Lin. fid. Chr. 70. Ei. *Magazin.* B. VII. 55 ff.

d) Doederlein Instit. Th. Chr. I. 541 ff. Bretschneider l. l. p. 582 ff.

§. 71.

Continuatio.

Excitatur autem persuasio de iustitia divina partim conscientia legis moralis, quae Deum eius, sui auctorem, ita etiam arbitrum ac iudicem, esse vult partim sanctitatis divinae cognitione, quae probitati non eandem, quam vitiositati, sortem impertiri posse ex sanctae cuiusdam aequilibritatis (ἰσονομίας) lege ac demonstrat, partim sapientiae et bonitatis divinae notione recte constituta, qua Deum vel malis admittendis infligendisque verae hominum saluti consulere intelligitur. Accedunt scripturae s. testimonia cum progressu temporis ad puriores iustitiae divinae notiones evecta. Quemadmodum enim Hebraei, ex aevi incultioris ingenio, leges potissimum rituales et civiles, quas Deum sui ipsius caussa praescripsisse sibi fingerent, ab eo repetebant; ita et summam in tuendis iis severitatem, imo iram atque vindictam aliasque eius generis affectiones humanas Deo tribuebant (Gen. 3, 6. 18. 19. Ex. 15, 7. 20, 5. 32, 10. 34, 7. Deut. 28, 63. Ps. 7, 7 ff. 78, 31. al.) [b]), vel etiam poenas parentum a filiis eum repetere docebant (Ex. 20, 5. 34, 7. Deut. 5, 9. Ier. 32, 18. cf. Luc. 11, 49—51.); et quum poenas divinas aeque ac praemia ad hanc vitam et ad res externas tantum [c]) referre solerent, ipso Iesu Christi tempore etiam procliviores erant ad opinionem istam, qua quodvis infortunium, inprimis morbos graviores, peccatorum poenas esse putarent. (Matth. 9, 1 ff. Luc. 13, 2. Io. 9, 2. cf. Iob. 8, 11—22. 15, 20—35. 18, 5 ff. Ps. 1. 34, 12 ff. 91. 92. Prov. 3, 1 ff. 4, 18 s. 10, 3 ff. 11, 3 ff. 12, 2 ff. Sir. 18, 21. 38, 10. 15. al.) Nihilominus in ipsis V. T. libris praeclarae exstant iustitiae divinae significationes, velut Gen. 18, 25. Deut. 10, 17. 18. Iob. 34, 10 ff. Ps. 19, 12. 37, 37 ff. 73. Doctrina autem illa praestantissima de iustitia divina, cuius efficacia, quatenus poenis et praemiis *internis* potissimum

ontinetur, in hac vita haud raro nos latet, in futura ita nexum inter virtutem atque felicitatem optime conrmatura, a religionis Christianae doctoribus demum ecte stabilita est: Matth. 5, 11 ff. 6, 19 ff. 11, 22—4. 25, 31 ff. Luc. 12, 47 ff. 19, 16 ff. Io. 5, 22. 27. 0. Rom. 1, 18. 2, 5—12. 2 Cor. 5, 10. Eph. 6, 8. Thess. 4, 6. 2 Tim. 4, 8. 1 Petr. 3, 11. 1 Io. 4, 17. Verum etiam in hac vita iustitiae divinae vestigia in eo deprehenduntur, quod nemo improbus vera beatitate frui potest, siquidem male factorum conscientia cum moerore ac poenitentia saepissime coniuncta ubique eum persequitur, et bona eius splendidissima haud raro contaminat et perdit, id, quod in institutione populari gravissime urgendum est d).

a) Hanc aequalem tributionem, in rebus physicis conspicuam (cf. Cic. de nat. deor. I. 19. 39.) in moralibus quoque agnoscendam (Kant *Rechtslehre*. p. 197 ff.), Hebraei iure talionis significarunt Ex. 21, 24. Lev. 24, 20. Deut. 19, 21., de quo in vita communi non strenue persequendo rectius praecipitur Matth. 5, 38. 39. Ammon Summa Th. Chr. 96.

b) In N. T. ll. etiam haud raro commemoratur *ira* Dei, mitiore tamen sensu, v. Schleusner Lexic. in N. T. v. ὀργή. Durius Patres eccles. occid. de ira divina loquuntur, v. c. Tertull. adv. Marc. I. 25. 26. Lactant. l. de ira Dei. August. de libero arbitr. II. 1. — De variis super notione iustitiae disputationibus cum Socinianis, Arminianis, Dippelio et philosophis recentt. v. Gerhard L. th. III. 173 ff. Baumgarten *Polem.* I. 161 ff. Beck Commentt. 215 ff.

c) Bertholdt de ortu theologiae vett. Hebr. 24 ff.

d) Niemeyer *Pop. u. prakt. Theologie.* 6. A. H. 1823. 109 ff.

§. 72.

Benignitas Dei.

Voluntati divinae, quatenus Deus rebus creatis vita praeditis tribuit facultatem et occasionem felicitatis, pro sua cuiusque natura, fine aut dignitate ethica percipiendae, inest *benignitas*, s. amor a), s. bonitas,

quae recte praedicatur *primum immensa*, ratione habita *tum* ambitus obiectorum, quae ea complectitur (Pſ. 57, 11. 145, 9.), *tum* copiae beneficiorum (Pſ. 103, 11. Eph. 1, 7.), *tum* perennitatis (Pſ. 103, 15 17.); *deinde gratuita* (Rom. 11, 35. 1 Cor. 4, 7.), et praeſertim *ſancta* ſ. cum *iuſtitia*, quemadmodum omnes numinis perfectiones non niſi aptae ac nexae inter ſe cogitari debent, arctiſſime coniuncta. (Rom. 2, 4. 5. Cognoſcitur haec numinis virtus non modo e ſanctitate divina et documentis in rerum natura obviis luculentiſſimis [b]) (Pſ. 8. 104, 10 ſſ. Matth. 5, 45. 6, 25 ſſ. Act 17, 25. 14, 17.), ſed etiam ſcripturae ſ. effatis, quae ſummis laudibus variisque nominibus eam extollunt (Pſ. 33, 5. 119, 64. 136, 5—9. 145, 9. Matth. 5, 45 6, 25 ſſ. 7, 9—11. Luc. 12, 6. 24. Act. 17, 25—28 Rom. 2, 4. Eph. 2, 4. 1 Tim. 6, 17. 1 Io. 4, 8.), et ipſo religionis Chriſtianae inſtituto declaratam (Io. 3 16. 1 Io. 4, 9. 10. Rom. 5, 8. Tit. 2, 11.); etſi non deſunt in V. T., quae *particularismum* Iudaicum referant [c]) (Deut. 32, 6. 2 Sam. 7, 14 ſſ. Ieſ. 63, 15 ſſ. Ier. 31, 9.), ab Ieſu Chriſto et Apoſtolis per doctrinam de Deo omnium hominum patre (Matth. 6, 9. 15. Rom. 8, 15. Eph. 4, 6.) convulſum. Quodſi vero nonnulla ſunt in rerum natura vitaque humana (mala *phyſica* et *moralia* §. 112.), quae benignitati numinis repugnare videantur, ea vel ad limites rerum creatarum et finitorum neceſſarios, vel ad providentiae divinae ὁδοὺς ἀνεξιχνιάστους (Rom. 11, 33.) referenda ſunt. Inprimis vero malorum moralium culpa in ipſos homines cadit idque ſalva divini numinis benignitate fieri, vel inde patet, quod peccandi poteſtas tolli prorſus non poterat niſi omni hominis libertate ſublata.

a) *Bonitatem* a *benignitate* discernit, praeeunte Auguſtino de natura boni. c. 1. et de trinit. VIII. c. 5., Ammon Summa Th. Chr. 94. *Bonitatem* repetit ab aeterno boni ſummi cum creaturis communicandi decreto et diſtinguit in illa *benignitatem*, tanquam fontem beneficiorum externorum ſenſibus

percipiendorum. Cf. (Böhme) *Die Lehre v. d. göttl. Eigenschaften.* p. 128 ff. „*Die Allgütigkeit ist Gottes absolute Vollkommenheit, Gutes dem Gesetz der Heiligkeit gemäss für die moralische Welt auszutheilen*", quod rectius ad Dei amorem, qui proprie ita dicitur, referri videtur. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 2. *A.* p. 586 ff. Latiore significatu voc. *amoris* definivit Bouterwek l. *Die Rel. der Vernunft.* Gött. 1824. p. 387. „*Unsere Sprache hat nur ein einziges Wort, den Inbegriff aller moralischen Eigenschaften des absolut vollkommnen Geistes durch eine sichere Andeutung zu bezeichnen.*" *Es ist ausgesprochen in dem christlichen Dogma: Gott ist die Liebe.*"

b) Cic. de nat. deor. I. 44. II. 59. Jacob *Allgem. Religion.* 353 ff. Döderlein *Religionsunterr.* V. 177 ff. Eckermann *Handb.* I. 298 ff. — Antiquissimas opiniones de divina benignitate signis quibusdam cognoscenda adumbravit Ruperti in Henke *Magaz.* VI. 186 ff.

c) Ammon *Bibl. Theol.* I. 175 ff.

§. 73.

Continuatio.

Benignitas, ubi peculiaris, quo vim suam exserit, modus respicitur, variis distingui solet nominibus. *Amor* (חֶסֶד, ἀγάπη) haud raro dicitur sensu angustiore, si ad naturas libertate morali praeditas refertur (Deut. 33, 3. Matth. 6, 9. 23, 9. Io. 3, 16. 1 Io. 4, 8. 16.); *humanitas* (φιλανθρωπία) peculiarem amorem erga homines significat (Tit. 3, 4.). *Gratia* (חֵן, χάρις) dicta est benignitas Dei erga indignos (Ps. 51, 3. Matth. 5, 45. Rom. 8, 24. Eph. 1, 6. 7.) a), *misericordia* (רַחֲמִים, ἔλεος, οἰκτιρμοί, σπλάγχνα τοῦ ἐλέους) benignitas erga miseros cuiusvis generis (Ies. 47, 6. Luc. 1, 72. 78. 2 Cor. 1, 3.), *longanimitas* s. clementia (אֶרֶךְ אַפַּיִם, μακροθυμία) benignitas, qua Deus peccatorum poenas differre dicitur (Ex. 34, 6. Ier. 15, 15. Rom. 2, 4.), *patientia* (ἀνοχή) benignitas in tolerandis hominum peccatis (Rom. 2, 4. 3, 25. 9, 22. 1 Petr. 3, 20.), *lenitas* (χρηστότης) benignitas in mi-

tigandis peccatorum poenis. (Rom. 11, 22.) [b]). Cavendum hic quoque, ne affectiones humanas Deo affingamus, aut falſis benignitatis divinae notionibus inhaerentes legum moralium ſeveritatem relaxare videamur. Ceterum, quod olim nonnulli propoſuerunt, discrimen inter amorem Dei *naturalem* ſ. neceſſarium, qui dirigitur in eum ipſum, et *univerſalem*, qui pertinet ad res creatas omnes in univerſum, cuius pars eſt amor *particularis* in res creatas ratione praeditas, homines maxime et pios prae reliquis, iam praeterire licet [c]).

a) Quoniam nemo mortalium, ne optimus quidem, merito et iure ſuo beneficia a Deo exſpectare poteſt, omnis Dei benignitas gratia recte dicitur. (Böhme) *Die Lehre v. d. göttl. Eigenſchaften.* p. 133 ſſ.

b) Pleraeque voces illae promiſcue uſurpantur in V. et N. T. locis. — Ammon *Bibl. Theol.* I. 142.

c) Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 586 ſſ.

§. 74.

Conſtantia et veracitas.

Voluntatis perfectiſſimae, quae eadem ſanctiſſima eſt, notio includit ſimul hoc, Deum, et ἠθικῶς intellectum, ſemper eundem eſſe, et voluntatis divinae affectiones nullo modo variari poſſe, quae *conſtantia* Dei ſ. voluntatis eius immutabilitas nominatur, variis librorum ſacrorum teſtimoniis confirmata (v. c. Num. 23, 19. 1 Sam. 15, 29. Pſ. 33, 11. Mal. 3, 6. Rom. 3, 3. 4. 11, 29. Hebr. 6, 17. 18. 2 Tim. 2, 13.); etſi in nonnullis V. T. locis humanae poenitentiae affectus ad Deum (*anthropopathice*) transfertur, velut Gen. 6, 7. Ier. 18, 7 ſſ. 26, 19. Ion. 3, 1. Ad virtutem illam prope accedit *veracitas*, qua quaecunque Deus fallere neſcius de ſua voluntate atque conſiliis hominibus patefecit, voluntati ipſius immutabili omni modo conſentiunt. Cognoſcitur haec numinis virtus tum ex intelligentia eius perfectiſſima, tum e voluntate eius ſancti-

ia; in libris ss. vero eius notio ad sententias de revelatione Dei supernaturali mythicas accommodatur et refertur ad omnia, quae Deus dicitur homines immediate docuisse (Num. 23, 19. Ps. 119, 38. Io. 17, 17. Tit. 2.), praedici iis iussisse (Ies. 40, 8. 41, 22.) promisisse (1 Reg. 8, 56. Ps. 33, 4. Mal. 3, 6. Rom. 3, 3. Cor. 1, 18—20. 1 Thess. 5, 24. Hebr. 6, 16—18.), minatus esse. (Hebr. 3, 18. 19.) Omnino quum ne veracitate honestas et probitas prorsus esse nequeat, ea Dei veracissimi, quippe qui legibus moralibus ab so repetendis in aeternum vindex est gravissimus iussimusque, in religionis institutione sedulo tractari que illustrari debet.

§. 75.

Beatitas et maiestas Dei.

Ex tot tantisque Dei attributis nascitur eiusdem *atitas* perfectissima s. ea divinae naturae conditio, a Deus omnis vitae et felicitatis rerum creatarum ctor conscientia virtutum suarum perfectissimarum et icaciae summae (unde et vita perfectissima ei tribui let) [a], semper et necessario fruitur [b] (Ps. 16, 11. ,10—14. Act. 17, 24—28. 1 Tim. 1, 11. 6, 15.); que *maiestas* eius (כָּבוֹד, δόξα) [c], θειότης Rom. 1; .) s. complexus virtutum perfectissimarum a creatus intelligentibus summa cum veneratione prosequens [d]. (Ps. 19, 2. 96, 3. 4. Ies. 6, 3. Rom. 1, 20. Eph. 14.) Maiestas etiam *gloria* Dei *interna* dicitur, ab *terna* discernenda, quae est summa Dei perfectio, atenus a rebus creatis agnoscitur et colitur. (Ps. 29, 2. 104, 1. Ies. 63, 7. Rom. 11, 36.) Huic tali ac nto Deo, primum ob hanc ipsam magnitudinem, mma debetur veneratio, cum intimo sensu humanae nuitatis (ταπεινότητος); deinde ut legislatori sapienssimo, venerabunda obtemperatio; denique ut summorum beneficiorum auctori, gratus animus, immota

fiducia, imitatio diligens. Omnino decet hominem, gitationem omnem naturae divinae convertere ad a menta virtutis (Matth. 5, 8.), sensus vitamque re ad Deum, cogitationibusque de eo frequenter immor quae vere dicitur vita in Deo acta seu Deo consecr a scriptoribus ss. commendata. (Rom. 6, 11. Gal. 2, Phil. 3, 20. 1 Io. 4, 16.)

a) Reinhard *Dogmat.* 132 s.

b) Cf. Gerhard L. th. II. §. 306. „Deus suam perfectio per intellectum plene cognoscit, et per voluntatem sum amat, inque ea pacate et quiete acquiescit, ex qua sci scentia oritur *gaudium*, quo Deus se ipso tanquam sum bono delectatur." Calov. System. loc. th. II. p. 229. et Bu deus Dogmat. p. 263. beatitatem Dei ad iucundissimum ipsius *sensum* referunt, qui quidem proprie in Deum non dit. Vid. tamen (Böhme) *Lehre v. d. göttl. Eigenschaf* 182 ss. „*Seligkeit — die absolute Vollkommenheit des Seyns der Selbstzufriedenheit.*" Bouterwek *Die Religion der V nunft.* p. 384.

*c) Extant loci nonnulli in libris ss., qui rudioris aevi co tandi atque imaginandi indolem referentes numen divin nubis specie aut nimbo fulgente involutum repraesent velut Ex. 19, 16 ss. 24, 16. 33, 17—23. 40, 34. 1 Reg. 8, 10. 2 Paral. 7, 1. Luc. 2, 9. Act. 7, 2. 2 Cor. 3, 18. 1 Tim. 6, Ebr. 1, 3. Jodoci Vitringa Diss. de δόξῃ numinis, in s servatt. sacris. T. I. 161 ss. Buxtorf Lexic. rabb. et cha s. voce שְׁכִינָה. Ammon *Bibl. Theol.* I. 97 ss. Omnino m tem humanam, non nisi sensim ac difficillime e *Feticismi*, *A thropomorphismi* et *Emanatismi* erroribus ad puriores de n mine ideas emergentem, ad varios subinde imaginationis l sus erroresque deflexisse, omnis religionis historia abun docet. Cf. Meiners *Allgem. krit. Geschichte d. Religion* T. I. l. 2.

d) Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 236 ss.

Caput III.

DE TRINITATE DEI.

§. 76.

Doctrina ecclesiastica.

raeter attributa supra commemorata ex multis scri- iturae s. effatis ab ecclesiae doctoribus alia quaedam rinae naturae proprietas interna efficta est, quae *tri- tatis* (τριάδος) [a]) nomine insignita, quum intellectus rationis fines excedat, tanquam *mysterium* idemque nge gravissimum, in libris symbolicis quoque, omni- is, qui veri Christiani haberi volunt, certissime cre- nda iniungitur [b]). Summa huius doctrinae, quae ticulum fidei omnino *purum*, qui dicitur (§. 23.), ex- bet, cernitur in eo, quod in Deo uno esse existiman- r tres *personae* (πρόσωπα, ὑποστάσεις, ὑφιστάμενα) usdem *essentiae* s. naturae s. substantiae (*consubstan- les*, ὁμοούσιοι), h. e. quae unam eandemque essen- m divinam inter se habeant communem, *coaeternae coaequales*, sed a se invicem *realiter distinctae* (non *versae*), pater, filius et spiritus sanctus [c]). *Essentia* ei (οὐσία), quam alii, perperam quidem, a substan- i discernunt [d]), est complexus perfectionum infinita- m, quibus ab omnibus aliis rebus distinguitur. *Per- na* autem dicitur *suppositum* intelligens, et indivi- um *subsistentiae* incompletae, per se libere agens et mnium perfectionum divinarum particeps [e]). *Subsi- entiam incompletam* eum vocant exsistendi modum, uo individuum aliquod sine quodam alio, per quod bsistit (subsistentia *personalis*), non potest esse, ita uidem, ut neque pars, neque qualitas in illo sit, sed uod proprie, i. e. tanquam individuum, subsistit [f]). uibus positis, tria illa subiecta subsistentiae incom- letae efficere dicuntur unam et non divisam substan- iam completam. Trinitate illa *reali* posita, apparet,

nomen Dei partim *ſubſtantialiter* ſ. eſſentialiter (οὐσιω-δῶς), de ſubſtantia divina, quae trium perſonar communis eſt, v. c. Io. 4, 24., partim *perſonal* (ὑποστατικῶς), de ſingulis his perſonis recte dici v. c. Io. 1, 1.

a) Vocabulum *trinitas* primum uſurpatum eſſe videtur a T-tulliano in libro peculiari de trinitate, qui tamen ae non tulit, et in libro adv. Praxeam. Τριὰς, vox non b (ἄγραφος), in inſcriptione libri, qui Iuſtino M. trib ἔκθεσις πίστεως περὶ τῆς ὀρθῆς ὁμολογίας, ἤτοι περὶ τῆς καὶ ὁμοουσίου τριάδος legitur, apud Theophilum Anti ad Autol. II. c. 51., ſaepius apud Clementem Alex. S l. V. Cf. Lutheri opp. XI. p. 1549. ed. Walch. Idem *pliciiatis* (*Dreifaltigkeit*) nomen damnavit. XIII. p. 2631. men *Dreieinigkeit* ex obſoleto loquendi uſu prodiit, vo *einig* pro *ein*, *einzig* ſubſtituente. Vid. Deut. 6, 4. Iac. 2, al. in verſione bibliorum ſſ. vernacula.

b) Symb. Athanaſ. „Quicunque vult ſalvus eſſe, ante o opus eſt, ut teneat catholicam fidem. Quam niſi quisq tegram inviolatamque ſervaverit, absque dubio in aeter periſſit. Fides autem cath. haec eſt, ut unum Deum in nitate, et Trinitatem in unitate veneremur." p. 2. ed. chenb. Unitate vero idem ſignificatur, quod in Conf. art. I. p. 9. una eſſentia divina dicitur.

c) Symb. Athanaſianum. (Cf. Athanaſ. de ſ. trinitate. ed. Colon. II. 158 ſſ. Io. Damaſc. de orth. fid. I. c. Auguſt. Confeſſ. Art. I. 9. „Una eſt eſſentia divina, appellatur et eſt Deus, aeternus, incorporeus, imparti immenſa potentia, ſapientia, bonitate, creator et conſer tor omnium rerum et tamen tres ſunt perſonae, eiusdem ſentiae et potentiae, et coaeternae, Pater, fil. et ſp. ſ. nomine *perſonae* utuntur ea ſignificatione, qua uſi ſunt in cauſa ſcriptores eccleſiaſtici, ut ſignificet non partem aut litatem in alio, ſed quod proprie ſubſiſtit." Apol. pro 50. „Una eſt eſſentia divina, individua etc. et tamen ſunt diſtinctae perſonae eiusdem eſſentiae divinae et coae nae, Pater, fil. et ſpir. ſ." Artt. Smalcc. P. I. Art. I. „Pater, filius et ſp. ſ., in una divina eſſentia et natura, diſtinctae perſonae, ſunt unus Deus, qui creavit coelu terram." Form. Conc. Sol. declarat. praef. p. 632. et in 829 ſ. ed. Rechenb. — Melanchthon Loc. th. 12. ed. 1550. Chemnitz Loci theol. I. 78 ſſ. Calov. Syſt. I

240 ff. **Quenstedt** Theol. did. polem. I. 318 ff. **Gerhard** Loc. th. III. 251.

d) **Gerhard** L. th. I. 198. III. 251 ff. **Reinhard** l. l. 152. Cf. **Augustin.** de trinit. V. c. 8. „Dictum est a nostris Graecis, una *essentia*, tres *substantiae* h. e. una οὐσία, tres hypostases; — a Latinis una *essentia* vel *substantia*, tres personae, quia non aliter in sermone nostro, h. e. latino, *essentia* quam *substantia* solet intelligi." Ibid. VII. c. 6. Hic usus in ecclesia occidentali semper praevaluit, et librorum symbolicorum auctoritate confirmatus est. Cf. Symb. Athan. „Unum Deum in Trin. veneramur — neque confundentes personas, neque *substantiam* (i. q. *essentia* in Conf. Aug.) separantes." Vocabuli ὑπόστασις, quod Hebr. 1, 3. et ab ipso **Athanasio**, ab **Epiphanio**, **Cyrillo** utroque et **Hieronymo** pro οὐσία dictum est, inde a concilio Constantinop. a. 381. habito usus ille invaluit, quo *personam* (πρόσωπον) significat. **Theodoret.** Epist. synodica in Hist. Eccl. l. V. c. 8. **Quenstedt** I. p. 344. „Disting. inter *Deum* et *habentem Deitatem*. Recte dico: tres esse habentes Deitatem, non vero: esse tres Deos. — Item non dico: sunt tres omnipotentes, ast dico: sunt tres habentes omnipotentiam, vel, tres sunt unus omnipotens. Iuxta Athanasii symb.: Quia est una Deitas, omnipotentia, aeternitas, infinitas etc. in tribus personis."

e) **Buddeus** Inst. theol. dogm. 501. **Baumgarten** *Ev. Glaubensl.* I. 427 ff. **Reinhard** *Dogm.* 154. **Bretschneider** *Handb. d. Dogm.* I. 2. *A.* 405 ff.

f) **Melanchthon** Loci th. I. l. **Chemnitz** L. th. I. 78 ff. **Reinhard** l. l. — *Subsistentia personalis* (non *naturalis*) dicitur modus certus *exsistentiae.*

§. 77.

Continuatio.

Quae de patre nec creato nec genito, de filio a patre genito, et de spiritu s. ex patre filioque procedente, a libris symbolicis simpliciter tradita sunt [a]), ea theologi ecclesiae evangelicae, praeeuntibus Patribus et theologis scholasticis, ita subtilius constituenda putarunt: Complexus notarum, et *internarum* et *externarum*, quibus personae divinae inter se differunt, ita,

ut non possit altera cum altera commutari, appella *character hypostaticus* (*γνωρίσματα, ἰδιώματα σχετικ* Notae *internae*, quae pendent ex rationibus quibus ad essentiam divinam pertinentibus sine ulla relat ad res creatas, nominantur *actus personales* seu hy statici, et *opera ad intra* s. immanentia, quia consist actionibus uni vel duabus personis propriis. Patris mirum fuit, ab aeterno *generare* filium, quod e Ps. 7. coll. Act. 13, 33. Hebr. 1, 5. repetitum, sic exp catur: in patre est ratio, cur filio perfectiones divi hoc nec alio modo ab aeterno competant, ita quide ut pater non sit *causa exsistentiae*, sed *ratio subsiste tiae* filii, et *spirare* spiritum s., qua formula mod definitur, quo spiritus sit essentiae divinae partice Filio tribuitur actus ille personalis, quod simul cu patre spirat spiritum, unde spiritus s. *procedere* dici a patre filioque. (Io. 15, 26.) [b]). Quodsi notae inte nae, tanquam praedicata singulis personis propria gitata fuerint, *proprietates personales* appellantur. pater dicitur *generans, spirans, ἀγέννητος, ἄπνευσ* filius *spirans, non generans, γεννητός* et *ἄπνευστος*, s ritus *non generans, nec generatus, ἐκπόρευτος*. E tionibus istis personarum internis, *in abstracto* co deratis, prodeunt *notiones personales, paternitas* s. g neratio activa et *spiratio activa*, item *ἀγεννησία ἀπνευστία*, quae patri sunt propriae, *generatio pass* s. filiatio (*γέννησις*) et *spiratio activa*, quae filio, *spiratio passiva* s. processio (*ἐκπόρευσις, ἔκπεμψις* quae spiritui s. tribuuntur. Universa vero ratio, tu *active* et *affirmative*, tum *passive* et *negative* fini qua quaevis persona subsistendo a reliquis differt (su sistentia *personalis*, non *naturalis*), et qua omnis ei character hypostaticus, quatenus ad notas internas pe tinet, absolvitur, *τρόπος ὑπάρξεως* nominatur, i. complexus proprietatum et notionum personalium. Qu bus positis, personae divinitatis distingui dicuntur no *essentialiter*, quia una est trium personarum essentia

non

on *accidentaliter*, quia Deus est purissimus actus, in uius essentiam nulla cadunt accidentia, sed *persona-ter*, s. τρόπῳ ὑπάρξεως; alia enim persona est pater, lia filius, alia spiritus s. a).

a) Symb. Nic. Athanas. Artt. Smalcc. I. 1.

b) Baumgarten l. l. 498.

c) Gerhard L. th. IV. c. 7. — Bretschneider Syst. Entwickl. d. dogmat. Begriffe. 3. A. 407 ff.

§. 78.

Continuatio.

Notae, quibus personae divinae differunt, *exter-* e et *opera ad extra* s. *externa* s. *transeuntia* dictae, oniam transeunt operando in res obiectas extra Deum, nt eae, quae ex actibus ad res creatas pertinentibus endent. Sunt vel *oeconomica*, nomine ex Eph. 1, 10. cto, i. e. ea, quae ad generis humani salutem per ristum reparandam spectant: pater ablegavit filium l homines redimendos et mittit spiritum hominibus, ius ablegatus est a patre et mittit spiritum, spiritus s. rmavit et unxit humanam Christi naturam et in ho-inum animos mittitur; vel *attributiva* s. communia, e. ea, quae, quanquam sunt tribus personis commu-ia, tamen in libris ss. adscribuntur plerumque singu-s, v. c. quod pater creavit et conservat omnia per lium, filius creavit mundum, mortuos resuscitabit at-e iudicium supremum exercebit, spiritus s. autem rophetis revelavit voluntatem Dei et applicat homini-us salutis remedia. Distinctionibus istis minime tol-itur personarum absoluta aequalitas, nec numinis uni-as, ita, ut „in trinitate nihil prius aut posterius, ni-il maius aut minus, sed totae tres personae coaeternae ibi sint et coaequales, et ut per omnia unitas in trini-ate et trinitas in unitate veneranda sit." a). Ceterum cclesia evangelica, reiectis Pontificiorum de invocatione

R

Sanctorum [b]), de *hyperdulia* (ὑπερδουλεία) f. cultu religioso, soli humanitati Christi et matri eius praestando et de *dulia* (δουλεία) f. adoratione ceterorum Sanctorum, commentis [c]), quae scripturae f. effatis iisdemque sanae rationi probatis repugnent (Matth. 4, 10. Deut. 6, 13. 14. 10, 20. Ies. 42, 8.), praeter summum numen nullam naturam eiusmodi cultu prosequendam esse, recte praecipit [d]).

a) Symb. Athanas. art. XXIV et XXV. (§. 76. *b.*)

b) Conc. Trid. Sess. XXII. can. 3. XXV. Catech. Rom. P. III. de cultu et invoc. Sanctorum.

c) Bellarmin. de Sanctor. beat. I. c. 7. 8. 12. 14. Cf. Gerhard L. th. XVIII. 95 ss. Dallaeus Adversus Latinorum de cultus religiosi obiecto traditionem disput. Genev. 1664. 4.

d) Conf. Aug. art. XXI. p. 19. „De cultu Sanctorum docent, quod memoria Sanctorum proponi potest, ut imitemur fidem eorum et bona opera iuxta vocationem. — Sed scriptura non docet invocare Sanctos, f. petere auxilium a Sanctis. Quia unum Christum nobis proponit mediatorem, propitiatorem, pontificem et intercessorem." Apolog. IX. p. 22- Artt. Smalcc. P. II. Art. III. 310 f. Gerhard L. th. XV. 87 ss. Quenstedt Theol. did. pol. IV. 359 ss. Reinhard Dogmatik. 160 ff.

§. 79.

Doctrina biblica.

Introductio.

1

Quanquam nullus exstat scripturae f. locus, q universa illa doctrina claris et distinctis verbis trad. atque finita sit, nullus, quo vocabulum τριάδος rep riatur, vel *personarum* in Deo distinctio earumq ὁμοουσία commemoretur: nihilo minus doctores ecc. siastici dogma illud non solum N. sed etiam V. T. dic. probare et contra reprehensiones quascunque tueri c nati sunt. Et in V. quidem T. locis huc relatis sp ctantur *primum* nomina אֱלֹהִים, שַׁדַּי, אֲדֹנָי (v. c. I 5, 17. 35, 10. Ps. 149, 2. Ies. 54, 5. Eccl. 12, 1.

inde dicta, quae Deum de se ipso plurali numero loquentem inducunt (Gen. 1, 26. 3, 22. 11, 7. Ies. 6, 8.); *im* ea, quibus Iehova ab Iehova discerni videtur (Gen. 6, 7. 13. 18, 13. 14. 19, 24. Ex. 3, 2 ff. 23, 20. 21. ud. 6, 10—24. Ps. 2, 7. 45, 7. 8. 110, 1. 2. Ies. 61, . Ier. 23, 5. 6. Hos. 1, 4. 7.); *denique* ea effata, quae rium in Deo mentionem faciunt (Num. 6, 24—26. Ies. , 3. Ps. 33, 6. Ies. 48, 12. 16.). His vero ex aevi rudioris e Polytheismo emergentis ingenio, ex usu pluralis maiestatici, enallage numeri, et e notione Dei tanuam stipati ministrorum exercitu, nec minus e sermonis incultioris poetici ac mythici indole explicandis, im dogma illud probandi minime inesse, nemo linguaum orientalium peritus hodie diffitetur [a]; licet semina ogmatis, e prosopopoeia attributorum divinorum pofissimum [b] (Ies. 11, 2. Prov. 8, 22 ff. Sap. 7, 22 ff. 8, . 9, 1 ff.) et virium singularum e numine quasi progressarum [c] (§. 60. *g*.) exorti, aliisque populis haud incogniti [d], per V. T. libros sparsa, facile deprehenerit. Accedit, quod doctores Israelitarum et Rabbini, quavis pluralitate in Deo abhorrentes, nullo tempore octrinam istam in V. T. agnoverunt. Veruntamen negari nequit, adesse in libris N. T. nonnulla Pauli maxime et Ioannis dicta, quibus filius Dei et spiritus s. in liquam divini honoris societatem admitti videantur, uorum duplex classis distingui solet, altera eorum, uae patrem, filium et spiritum s. simul commemorant, ltera aliorum, quibus sigillatim de illis exponitur. Ad ecte intelligenda utriusque classis dicta probe tenenum est, non propria Iesu Christi verba ibi referri, sed artim effata eius, prout ab aliis aliter intellecta et per raditionem varie exornata fuerint, partim singulorum criptorum ss. iudicia, nec ubivis sibi consentanea, nec atis perspicue enunciata.

a) Geo. Calixt. Diss. de mysterio trinitatis, an ex solis V. T. libris possit demonstrari? 1649. Trinitas, utrum κατὰ τὸ ῥητόν, an κατὰ τὴν διάνοιαν in ll. ss. tradita sit, quaesitum. —

Eckermann *Handb.* II. 614 ff. Reinhard *Dogmat.* 135 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* 2. *A.* 426 ff.

b) Eichhorn *Ueb. die Personificationen d. Eigenschaften Gottes unter den spätern Juden*; in *Biblioth. für bibl. Lit.* III. St. Paulus *Kommentar.* B. IV. *Einleit.* Bretschneider's *Entwickl. d. Dogmatik u. Moral der Apokr. des A. T.* I. 19. Bellermann *Ueb. d. Gemmen d. Alten mit d. Abraxas-Bi...* 3tes St. B. 1819. 23 ff.

c) Bertholdt Christologia Iudaeorum Iesu Apostolorumque aetate illustrata. Erl. 1811. 105 ff.

d) Ammon *Bibl. Theol.* I. 160. Cf. Pfanner Syst. Th. gent. c. III. De trinitate Aegyptiorum vid. Jablonsky Pantheon Aegypt. Vogel *Ueb. d. Religion d. alten Aegypter u. Griechen* Nürnb. 1793.; — de tr. Indorum v. Anquetil du Perron Oupnekhat, h. e. decretum tegendum — 2 Voll. Argent. 180-4. I. 8 ff. Schlegel *Weisheit d. Indier.* 108 ff. Fr. Mayer *Brahma, od. die Religion d. Indier als Brahmaismus.* L. 1818 p. 37. „*Maja (Mascha), das ewige göttliche Wollen oder ewige Liebe, machte sichtbar durch Mischung mit Atma, dem großen Lichtwesen, die Trimurti, oder in einem Ganzen vereinigten drei, Brahma und Wischnu und Rudra.*"; — de tr. Platonica v. Cudworth Syst. intell. I. 635 ff. Tiedemann *Geist d. speculat. Philosophie.* II. p. 118 ff. Tennemann *Ueb. d. göttl. Verstand aus der Platon. Philosophie*; in Paulus *Memorabilien.* St. I. Wundemann *Gesch. d. Chr. Glaubenslehren.* I. 186 ff.; — de tr. Cabbalistarum v. Eichhorn *Bibl. d. bibl. Lit.* III. St. 2. (Hallenberg) *Die geheime Lehre d. alten Orientaler u. Juden.* Rost. u. L. 1805. 95 ff. 165 ff. De ortu dogmatis Chr. de trinitate e doctrina Philonis de θεῷ, λόγῳ καὶ πνεύματι θείῳ v. Wundemann l. l. 194 ff. et Stahl in Eichhorn *Bibl. d. bibl. Lit.* IV. 814 ff. — Omnino incultior quilibet animus et phantasiae ludibriis obnoxius promtissimus est ad numen quasi dividendum eiusque virtutes seorsim cogitatas pro diversis Dei substantiis seu naturis habendas.

§. 80.

Testimonia primae classis.

Ad dictum illud, quondam pro classico habitum, 1 Io. 5, 7., iam minime provocare licet, quum spurium esse argumentis et externis et internis satis validis

emonstratum fit a). Ante omnia autem nobilis ille locus, mandatum baptismale exhibens, apud Matth. 28, 19. b), dogmati de trinitate sententiae ab ipso Iesu Christo profectae speciem conciliasse videtur; attamen ipsi patrem, filium et spiritum s. vere distinguit, filium et spiritum s. eiusdem cum patre et essentiae et dignitatis esse neutiquam ostendit, nec aliud quidquam recte intellectus significare potest, quam ut Christiani religione ea obstringantur, quae Deum esse patrem hominum, Iesum Messiam, et spiritum s. singularem quandam Dei vim personae specie indutam esse docet (Matth. 3,16. 12, 31. 32. coll. Luc. 1, 35. Act. 10, 38.), quae incrementa atque effectus novae religionis in animis hominum promoveat, cf. Act. 19, 2—5. 1 Cor. 2, 10 ss. 3,16 ss. 12, 3 ss. Eadem fere ratio est dicti, quod exstat 2 Cor. 13, 13., ubi Apostolus Christianis apprecatur, ut favor domini Iesu Messiae et amor Dei illis contingat et ut spiritus s. cum illis communicetur. Neque magis dogma illud probari potest loco apud Matth. 3,16. 17., qui inaugurationem Iesu Messiae per baptismum sub mythico quodam velo (§. 42. d.) enarrat c). Quae praeterea in testimonium dogmatis adduci solent dicta: 1 Cor. 12, 4—6. et 1 Petr. 1, 2., ea neque trium in Deo personarum, neque τῆς ὁμοουσίας earum mentionem faciunt.

a) V. quae, post Millium, Wetstenium, Semlerum (*Historische u. krit. Sammlungen üb. d. sogenannten Beweisstellen d. Dogmatik. 1stes St. üb. 1 Joh. 5, 7.* Halle u. Helmst. 1764.), De Matthaei aliosque, Griesbachius de hoc loco accurate et prolixe disputavit in ed. suae N. T. appendice: (Diatribe in locum 1 Io. 5, 7.), quibus tota res confecta esse videtur. Ceterum dictum illud, quod quidem in nullo fere codice graeco reperitur atque etiam a versionibus antiquissimis et Patribus omittitur et a Luthero ipso suae librorum ss. versioni nondum adiectum est, non nisi consensum in exhibendo testimonio aliquo, neque vero τὴν ὁμοουσίαν confirmat; quemadmodum dicendi formula ἓν εἶναι ex usu scriptorum ss. ubique sensu morali, non metaphysico recte intelligitur. Cf. Io. 10, 30. 17, 11. 20—23. Gal. 3, 28. Eph. 2, 14. 1 Io. 4, 15.

b) Authentiam huius mandati, a Petro Ap. saltem aut ignorati aut perperam intellecti (cf. Act. 10, 47. 11, 15.), argumentis non satis validis impugnatam (Teller ad Th. Burnet I. de fide et officiis Christianorum. Hal. 1786. p. 262.) defendit ... Hen. Beckhaus *Ueb. d. Aechtheit der sogen. Taufformel.* ... senb. 1794. De significatu huius formulae cf. praeter inter ... Eichhorn *Repertorium.* X. 279 ff. Schmidt *Bibl. f. Kri... u. Exeg. des N. T.* I. 1. 141 ff. De Wette *Bibl. Dogmat.* 2. *A.* p. 218.

c) (Bauer) *Bibl. Theol. des N. T.* I. p. 285 ff. Ammon *B. Theol.* I. 166 ff. Eckermann *Handb. d. Chr. Glaubensl.* ... 597 ff. Cannabich *Kritik alter u. neuer Lehren der Chr. Kirche.* 5. *A.* p. 108 ff.

§. 81.

Testimonia secundae classis.

A. De Deo patre.

Deus, quem solum verum esse Deum, tanquam essentiam divinam et individuam, ipse Christus ap... Ioannem 17, 3., Ioannes item 1 ep. 5, 20. et Paul... 1 Cor. 8, 5. 6. Eph. 4, 6. diserte profitentur, in libris ... haud raro patris nomine, quanquam diversa ratio... appellatur: 1. in V. T. ll. non solum pater populi Isra... litici, ut auctor numerosae Abrahami posteritatis (c... Ier. 2, 27.), et magnorum beneficiorum huic tributo... rum (Deut. 32, 6. Ies. 44, 1. 45, 9. 10. 63, 16. Ier. 3, 19. Hos. 8, 14. Mal. 1, 6. 2, 10. cf. Io. 8, 41.), s... etiam pater regum Israeliticorum, tanquam ipse re... regum, civitati quidem theocraticae praefectorum (P... 82, 6.), Davidis inprimis [(Ps. 2, 7.) 89, 27.] et S... lomonis (2 Sam. 7, 14., quod dictum, ex interpre... tandi ratione quadam impropria, Hebraeis usitatissima ... Hebr. 1, 5. ad Christum transfertur); 2. in N. T. i... Deus, nulla plurium in Deo personarum habita ratio... vocatur pater hominum, ut amor et benevolentia D... significetur hominesque ad amorem erga Deum sibi co... iunctissimum itemque ad similem erga alios tanquam

ratres amorem excitentur (Matth. 5, 48. 6, 9. 23, 9. Io. 4, 21. 23. Rom. 8, 15. Eph. 3, 15. 1 Io. 3, 1 ff.); saepius autem sensu quodam singulari pater Iesu Christi Matth. 7, 21. 10, 33. 12, 50. 15, 13. 16, 27. 18, 10. Marc. 8, 38. 14, 36. Luc. 2, 49. 9, 26. 24, 49. Io. 14, 6 ff. 17, 3. 20, 17. 2 Cor. 1, 3. rel.), quatenus Iesum, omni sua sentiendi agendique ratione ipsi probatum et necessitudine quadam intima cum Deo coniunctum (Io. 10, 30. 38. 17, 21. cf. Io. 20, 17. 1 Io. 5, 1. et Rom. 8, 29.), ipse de sua voluntate edocuit (Io. 7, 16 ff. 17, 8. cf. 1 Cor. 4, 15. Gal. 4, 19. Philem. 10.) eundemque Messiam constituit. Apostoli vero ipsius Iesu de dignitate sua effata varie exornantes atque amplificantes complaribus in locis Deum patrem eius vocasse videntur, ut Christo diviniorem quandam naturam, humana longe praestantiorem, vindicarent, Deum autem naturae huius, divinis virtutibus instructae Deique simillimae, auctorem declararent. Ceterum notionem Dei patris Iesu Christi a notione filii Dei (§. 82.) pendere, per se patet.

Ammon Bibl. Theol. I. 175 ff. Ei. Summa Th. Chr. 101 ff. Eckermann Handbuch. II. 385 ff. Pott Progr. Formulae dicendi: Θεὸς ὁ πατὴρ Ἰησοῦ Χριστοῦ, in N. T. obviae, brevis expositio. Gott. 1810.

§. 82.

B. De filio Dei.

In examinandis de filio Dei dictis V. et N. T. notio multiplex huic vocabulo substrata probe dignoscenda est. Filii Dei in V. T. ll. dicuntur *primum* naturae intelligentes homine maiores s. angeli (Gen. 6, 1 ff. cf. ep. Iud. 6. Iob. 1, 6. 2, 1. 38, 7. Ps. 82, 1.); *deinde* Israelitae, ut Iehovae cultores ipsique probati (Ex. 4, 22. Deut. 14, 1. Ies. 43, 6., ubi sicut Sap. 9, 7. et filiae Dei commemorantur, Ier. 31, 9. Hos. 11, 1. coll. Matth. 2, 15.) [a]), vel prae ceteris populis dilecti (Ies. 1, 2 ff.);

denique magistratus et reges, quasi vicarii Iehovae vel ab ipso constituti [b]) (Ps. 2, 7. coll. Act. 13, 33. Hebr. 1, 5. 2 Sam. 7, 14. Ps. 82, 6. 89, 28., ubi Davides Dei filius primogenitus i. e. unice dilectus appellatur). In libris N. T. filiorum seu liberorum Dei nomen hominibus quibusvis, Deum secundum religionis Christianae praecepta pie colentibus tribuitur, quo similitudo quaedam cum Deo moralis significatur (Matth. 5, 9. 45. Luc. 6, 35. Io. 1, 12. Rom. 8, 14 — 16. Gal. 3, 26. Phil. 2, 15. 1 Io. 3, 1. 2.), cuius usus in apocryphis tantum V. T. unum exstat exemplum Sir. 4, 10. Saepissime autem, et sensu quidem ideali et metaphorico, Iesus Christus appellatur Dei filius, ita, ut nomen illud non diserte ad naturam [c]), [siquidem eiusmodi compellationes, velut *generationis* notio, non nisi ratione quadam symbolica et analogica in summum numen transferri possunt (cf. tamen Luc. 1, 35.)], sed potius ad virtutem, qua insignis fuit, amoremque, quo Deus illum propterea amplectitur, praecipue vero ad munus illi mandatum de regno Messiano instituendo et dignitatem inde oriundam sit referendum, ideoque cum *Christi* s. *Messiae* (§. 50.) et *filii hominis* [d]) nomine plane congruat (Matth. 16, 16. coll. Luc. 9, 20. Matth. 27, 40. coll. 23, 35. Matth. 26, 63. Luc. 4, 41. 22, 67. 70. Io. 1, 42. 50. 10, 29 — 39. 11, 27. 20, 21.) [e]). Neque epitheta illa ὁ μονογενής (Io. 1, 14. 18. 3, 16. 18. 1 Io. 4, 9. cf. Luc. 7, 12. 8, 42. 9, 38. Hebr. 11, 17.), ὁ ἀγαπητός (Matth. 3, 17. 13, 8. Luc. 9, 35. 20, 13.), ὁ πρωτότοκος (Rom. 8, 14. 29. Col. 1, 15. coll. Hebr. 2, 19.), quae filio Dei adduntur, aliam quandam huius formulae significationem indicant; licet apud ipsos Iudaeos, qui de sublimiore Messiae origine et natura cogitarent, iam ante aevum Christianum haud defuerint (§. 120.).

a) Alio quodam sensu σοφίᾳ apud Philonem (de temulent. 244. ed. Par.) filia Dei dicta est, vel uxor, ἡ συνὼν ἐσπειρε γένεσιν· ἡ δὲ παραδεξαμένη τοῦ θεοῦ σπέρμα ἀπεκύησε τὸν μόνον

καὶ ἀγαπητὸν υἱὸν, τόνδε τὸν κόσμον. Eundem, tanquam *θεὸν δεύτερον*, alia imagine utens, *τὸν λόγον* et *υἱὸν τοῦ θεοῦ* nuncupat, qui *τὰς δυνάμεις τοῦ θεοῦ* in ſemet ipſo complectens ſummum Deum *ἀόρατον* per ſe ipſe manifeſtat. Neander *Genet. Entwickl. d. gnoſt. Syſteme.* B. 1818. 8 ſſ. — Cf. Origenes in Ioann. *Ἐὰν δὲ προςίεταί τις τὸ καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον, ἔνθα αὐτὸς ὁ σωτήρ φησι· ἄρτι ἔλαβέ με ἡ μήτηρ μου, τὸ ἅγιον πνεῦμα ἐν μιᾷ τῶν τριχῶν μου, καὶ ἀπήνεγκέ με εἰς τὸ ὄρος τὸ μέγα Θαβὼρ, ἐπαπορήσει, πῶς μήτηρ Χριστοῦ τὸ διὰ τοῦ λόγου γενομένον πνεῦμα ἅγιον εἶναι δύναται.* Cf. Matth. 4, 1. Luc. 4, 1. Hieronymus in Ezech. 16, 13. haec verba ex ev. Nazaraeorum de Christo affert: „Modo me arripuit mater mea, ſpiritus ſanctus." K. J. Nitzſch *Ueb. das Theologumenon vom Pneuma Hagion, als der Mutter des Chriſts;* in *Theol. Studien.* St. I. L. 1816. Numenii commenta de Deo *avo, patre, filio* et *nepote* v. in Cudworth Syſt. int. p. 637. Cf. Kant *Streit der Facultäten.* p. 51.

b) Cf. apud Homerum Il. I. 279. II. 196 ſſ. Odyſſ. XI. 567. epitheta regum *διογενὴς, διοτρεφὴς, Διὸς υἱός.* Apud Aegyptios reges Deorum nomine ornati ſunt, teſte Diodoro Sic. l. c. 90. *Διὰ δὲ τὰς αὐτὰς αἰτίας* (nempe animi grati cauſa, quod bene de ipſis merentur) *δοκοῦσιν Αἰγύπτιοι τοὺς ἑαυτῶν βασιλέας προςκυνεῖν καὶ τιμᾷν, ὡς πρὸς ἀλήθειαν ὄντας θεούς. Ἅμα μὲν οὐκ ἄνευ δαιμονίου τινὸς προνοίας νομίζοντες αὐτοὺς τετευχέναι τῆς τῶν ὅλων ἐξουσίας, ἅμα δὲ τοὺς βουλομένους τε καὶ δυναμένους τὰ μέγιστα εὐεργετεῖν, ἡγούμενοι θείας μετέχειν φύσεως.* (Nam et non ſine divina quadam providentia ipſos ſummam poteſtatem eſſe adeptos, et quum velint ac poſſint maxima hominibus beneficia conferre, divinae naturae participes eſſe opinantur.) Ibid. 95. Idem de Aethiopibus l. III. c. 3. 5. ſimilia refert. Geſenius *Commentar üb. den Jeſaia.* L. 1821. I. 364. n. 1. „*Von den Perſern iſt es bekannt (daſs ſie ihre Könige göttlich verehrten)*, ſ. Briſſonius de regio Perſar. principatu *S.* 8. *u.* Theophil. Simocatta Chron. IV. 8. p. 110. *Die Ptolemäer und Seleuciden legten ſich häufig Beinamen der Götter, aber öfter auch den Namen θεὸς ſelbſt bei.*" Pſalm. 45, 7. 8. rex quidam (Perſarum) *Dei* nomine ornatus eſt, quemadmodum Israelitarum magiſtratus Dii appellantur Exod. 21, 6. 22, 8 ſſ. (§. 9. n. d). Cf. tamen Geſenius l. l. et De Wette *Commentar üb. d. Pſalmen.* 2. *A.* ad h. l. Ilgen de notione tituli filii Dei; in Paulus *Memorabilien.* St. VII.

c) Koppe N. T. VI. 108. ed. 2. „Omnium vero maxima improbabilem eorum interpretum et theologorum rationem vi-

stolae ad Hebraeos auctor Deum per naturam Mess sublimiorem, ante omnia creatam (Col. 1, 15. coll. Prov. 8, 22 s. Sir. 24, 14.), mundum condidisse (1, 16. Hebr. 1, 2 ss.), eandemque tempore constit. ad conditionem Iesu servilem se demisisse et deinde peractam hominum expiationem (Hebr. 1, 3.) in c. lum receptam summaque prae omnibus spiritibus cr. tis dignitate, licet patri subiectam a) (1 Cor. 3, 2. 11, 3. 15, 25 ss. Eph. 1, 22. Hebr. 3, 2.), a p. exornatam esse (Eph. 1, 20—23. Phil. 2, 9. Col. 15 ss. 1 Tim. 3, 16. Hebr. 1, 2. 4.), haud obscu. tradiderunt.

Jerusalem *Nachgel. Schriften.* I. 137 ff. 567 ff. Ba. *Bibl. Theol. des N. T.* IV. 2 ff. Münscher *Dogmengesch.* p. 416 ff. Ammon *Bibl. Theol.* I. 192 ff. Ei. Nova opus theologica. Gott. 1803. Comment. I. De prologi Ioannis ev. gelistae fontibus et sensu. Ei: Summa Th. Chr., 106 ff. I consensu scriptorum ss., inprimis Pauli Ap., cum doctr Philonis vid. Wündemann *Gesch. d. Christl. Glaubens.* p. 201 ff. Add. Stahl *Lehrbegriff des Philo*; in Eichho. *Bibl. d. bibl. Lit.* IV. 828 ff. — *Von Jesu Person u. Amt* .. *d. alten Kirchenvätern*; in Henke *Mag.* III. 403 ff. Ib. .. 34 ff. Keil *Ob die ältesten christl. Lehrer einen Unters.. zwischen dem Sohne u. h. Geist gekannt u. welche Vorstellu.. sie sich davon gemacht haben?* Al. l. Bretschneider *En.. d. dogmat. Begriffe.* 3. A. 424 ff.

a) Vid. quae post Paulum (*Commentar.* IV. p. 8 ff.) et Eic. hornium (*Einleit. in das N. T.* II. 158 ff.) docte expo.. runt Bertholdt l. Christologia Iudaeorum. 104 ff. et K.. noel in Comment. in ll. N. T. hist. III. 63 ff. Ideae a Philone et ab Ioanne adumbratae nisi plane easdem, si.. limas tamen, substratas fuisse notiones, iam minime dub.. dum est. V. Paulus l. l. Schmidt *Christologische Fr.. mente*; in *Bibl. f. Kritik u. Exegese.* I. 566 ff. Ballenste.. *Philo u. Johannes.* Braunschw. 1802. De Wette *Bibl. Do..* 130 ff., ubi dicta Philonis de λόγῳ allata sunt. 255. Amm.. *Die Lehre vom Sohne Gottes* — in *Magazin f. christl. Pred..* B. II. St. 1. 1817. p. 4. „*Philo, der mit den Vff. der A.. kryphen aus einerlei Quelle schöpfte und eine Spra.. schrieb, hat das Wort Gottes ausdrücklich seinen Sohn, .. Bild seiner Vernunft, die für sich bestehende Weisheit genannt*

durch welche Gott als sein Organ die Welt geschaffen habe und sie beselige. *Daraus kann man sich auch die Verwandtschaft der Religionsbegriffe des Alexandriners Apollos mit dem Christenthum erklären, ob er gleich damals nur noch ein Zabier war und von Jesu nichts wusste. Apostg. 18, 24—26. So hatte sich also bei dem jüd. Volke vor dem Schlusse des alten und dem Anfange des neuen Bundes der Begriff eines aus Gott hervorgegangenen, die Welt schaffenden und die Menschheit veredelnden Ideals geistiger Kraft und Vollkommenheit gebildet, welches der Nationalstolz mit sinnlichen Erwartungen politischer Staatsreformen, die schwärmende Phantasie aber mit erträumten Genealogieen bis zu den Menschen herabsteigender Geister und Engelsfamilien zu verbinden wusste.*" Keil Opuscula academica —. Ed. Goldhorn. L. 1821. p. 490 ff. Neque vero ante Ioannem ideae σοφίας aut λόγου, a quibus νοῦς Platonis haud multum differt, apud Iudaeos Alexandrinos coaluisse videntur cum notionibus Messianis. Praeiverant tamen Iudaei Palaestinenses, formulae מֵימְרָא דַיְיָ personae notionem subnectendo illamque ad Messiam transferendo. Cf. Mythum similem ex Indorum libris ff. depromtum de mundo per verbum creato apud Anquetil du Perron Oupnekhat. II. 56. et Zoroastris effata nonnulla eiusdem argumenti. Kleuker *Zendavesta im Kleinen.* II. 4 ff. J. A. L. Richter *Das Christenthum u. die ältesten Religionen d. Orients.* L. 1819. 1ster Abschn. „*Der Begriff des indischen Om (Wort) findet sich in Persien (Honover), Aegypten (Kneph) und in der Bibel (Logos) wieder.*" — Varie disputatum est, num πνεῦμα ἅγιον cum λόγῳ vere idem sint, quod post Iustin. M. Dial. 2., Irenaeum adv. haeres. I. 19. et Ioann. Damasc. III. c. 2. theologi nonnulli recentt, Bauer l. l. I. 268 ff., auctor commentat. in Henke *Magaz.* IV. 126 ff. al. demonstrare conati sunt. Cf. Ammon *Bibl. Theol.* I. 245 ff. Bretschneider *Dogmat. u. Moral d. Apokryphen.* L. 1805. I. 194 ff., et quae in contrariam sententiam commentatus est Keil in Flatt *Mag.* IV. 34 ff. Add. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 102 ff. Liceat hic monere, scriptores ff., pro manca aevi incultioris scientia, sibi ipsos non constitisse in iis, quae de ideis et notionibus suis exposuerint. (Böhme *Die Rel. Jesu Christi, aus ihren Urkunden dargestellt.* H. 1825. p. 48 ff.) Ceterum Hellenistae plurima, quae Iudaei Palaestinenses πνεύματι θεοῦ tribuebant, de λόγῳ praedicasse videntur. Sic Ioannes Evangelista dignitatem Iesu propriam a λόγῳ cum eo coniuncto repetit Io. 1, 14., quam eandem Ioannes Baptista singulari cuidam τοῦ πνεύματος ἁγίου efficaciae tribuit, Io. 1, 32 ff. cf. 3, 34. Eichhorn *Einleit. in das N. T.*

II. 166 ff. Omnino vocabula λόγος (דָּבָר) et πνεῦμα (רוּחַ) i
ea conveniunt, quod vim ſ. voluntatem Dei efficacem m
quodam ſymbolico deſcribunt, ita quidem, ut λόγος eam
ſpecie verbi, πνεῦμα eandem ſub ſpecie halitus ex ore
emiſſi adumbret. Hanc λόγου notionem bene ſignificavit Ath-
nagoras legat. c. 10. vocibus ἰδέας καὶ ἐνεργείας.

Ioannem Ap. doctrinam de *unitate* Dei *occulti* et *man*-
ſtati et de λόγῳ, ut Deo manifeſtato et humana natura
duto, confirmare voluiſſe, quod nuper demonſtrare ſtu-
Lückius (*Commentar üb. d. Schriften des Ev. Joh.* I. Bo
1820. p. 242 ſ. 324 ſſ.), probari nequit (*Jen. Allg. Lit. Zeit*
1820. Nr. 22. Schultheſs *Exegetiſch-theol. Forſchung*
III Bde. Zür. 1824. p. 322 ſſ. 490 ſſ.); etiamſi discriminis
iusdam inter numen, quatenus per ſe ſubſiſtit, et inter n
men, quatenus efficaciam ſuam in rerum natura exſerit,
tacite ſuppoſiti vel diſerte enunciati, veſtigia in antiqu
haud deſunt. V. K. J. Nitzſch *Theol. Studien.* p. 35 ſſ. Io
nem autem, praeeunte Philone, nomine λόγου non niſi
quandam numinis et intelligentem et ſapienter operan
perſonae quidem forma indutam, ſignificare voluiſſe, e
inde apparet, quod nusquam Deum crucifixum eſſe tra
Omnino neuter, utpote Monotheismi fautor ſtrenuus, i
re vera quaſi θεὸν δεύτερον eſſe finxit. V. Philo de ſon
p. 599. ed. Pariſ. 1644. Ὁ μὲν ἀληθείᾳ θεὸς εἷς ἐστιν· οἱ
καταχρήσει γενόμενοι πλείους. Io. 10, 34—36. 17, 3. 1 Cor. 8.
Plane alio ſenſu Pſeudo-Ieſaias (Ieſ. 45, 15.) Deum appe
Deum occultum (אֵל מִסְתַּתֵּר) i. e. cuius conſilia nemo h
num perſcrutari ac comprehendere poteſt.

b) Schmid Pr. quo Apoſtolorum Ioannis et Pauli doctrin
de natura Chriſti quam maxime conſentire demonſtratur.
nae. 1802.

c) Morus Commentar. in ſuam theologiae Chr. epit. ed. He
pel. V. I. p. 253 ſſ. „Semper Pater cogitandus eſt fons
mus et auctor illorum omnium. Haud dubie igitur Pater
citur *prior*, *potior* filio, et filius *pendere* a Patre." Br
ſchneider *Handb. d. Dogm.* I. 2. *A.* 484 ſſ. „*Es finden*
zahlreiche Stellen, in denen der Sohn in Hinſicht der Auct
rität und der Herrſchaft dem Vater als untergeordnet
geſtellt wird, wie dieſes auch in der Natur des patriarchali
Verhältniſſes der Söhne gegen die Väter liegt, von welchen
Vff. des N. T., als Orientalen, allein ausgehn konnten, d
dieſes allein kannten."

§. 84.

Continuatio.

Theologi, ut gravissimis dogma de trinitate ecclesiasticum argumentis biblicis confirmarent, ordinem ...ertum secuti, hoc potissimum tenere solebant, quod ...T. dictis haud paucis filio Dei non solum *nomen Dei*, ...ed etiam *virtutes operationesque divinae* et ipse *honor* ...ultusque *divinus* attributa sint. De *nomine* Dei filio ...ei in libris ss. dato provocaverunt inprimis ad dictum ...lud Ioanneum Ev. 1, 1. Attamen nomen θεοῦ hic mi...me Iesu Christo, sed λόγῳ οὔπω σὰρξ γενομένῳ tri...uitur. Neque omittendum est, nomine illo, significatione quadam generali accepta, interdum etiam ali...tem Deo simillimum ornatum fuisse, cuius usus in ...fius Iesu et scriptorum ss. effatis exempla exstant (Io. ...), 34. 35. coll. Ps. 82, 6. Ex. 4, 16. 7, 1. 22, 28. al. ...t. 28, 6. 1 Cor. 8, 5. 6. 2 Cor. 4, 4. Hebr. 1, 8. coll. ... 45, 7. add. Act. 17, 28. 2 Petr. 1, 4.), eandemque ...cem, quippe quae more Orientalium de regibus dici ...leat [a]), summo iure de rege Messia usurpari potuisse; ...aeterea Iesum nusquam se ipsum Deum nominasse, ...ium potius ipse filius ab uno vero Deo (μόνῳ ἀλη...νῷ θεῷ Io. 17, 3. cf. Matth. 19, 16. 17. Marc. 10, ... 12, 32. coll. 34. Luc. 18, 19. — Matth. 20, 23.), ...patre, τῷ μείζονι τοῦ υἱοῦ (14, 28.), ab illo, ὃς ἔδω... αὐτῷ ταύτην τὴν δόξαν (17, 22. 24.) καὶ ἔδωκεν αὐτῷ, ...ν ζωὴν ἔχειν ἐν ἑαυτῷ (5, 26.), quem itidem suum ...fius et suorum Deum appellat (Io. 20, 17. cf. 1 Tim. ...5. 6, 13—18.), et nulla quidem duplicis cuius...iam in Christo naturae mentione iniecta, diserte dis...rnatur [b]). Accedit, quod discipuli Iesum nunquam ...eum salutaverunt. Alia ista effata, quae in subsidium ...gmatis probandi afferuntur, vel dubiae sunt lectio...s (Act. 20, 28. 1 Tim. 3, 16.), vel incertae saltem ...terpretationis (Luc. 1, 16. 17. Io. 20, 28. 1 Io. 5, 20. ...m. 9, 5. Phil. 2, 6. Tit. 2, 13. 2 Petr. 1, 1. 2.) [c]).

Ad *virtutes divinas*, quas filio Dei in libris ff. tribu opinati funt, maxime referendas effe duxerunt *ſcien-tiam* tum divinitatis (Matth. 11, 27. Io. 6, 46. 21, 1. cf. Marc. 13, 32.), tum animi humani *abſolutam* (.. 2, 24. 25. Act. 1, 24.), *potentiam ſummam* (Mat. 11, 27. 28, 18. Io. 3, 35. 17, 2. 7. Phil. 3, 21.), *pe-ennitatem* (Io. 1, 1. 30. 8, 58. 17, 5.) [d]) et compl xum *virtutum divinarum* (πλήρωμα θεότητος) (Col. 1 19. 2, 9. cf. 1 Cor. 3, 16. 17. 2 Cor. 6, 16. Eph. 1 23. 3, 19. — Io. 16, 15. 17, 10.), quae vero parti a patre cum illo communicatae dicuntur (Matth. 11 27. 28, 18. Io. 3, 35. 5, 26. 17, 2. 7.), partim divi nae naturae confortium haud neceffario probant. (Io. 24. 25. 21, 15. add. Marc. 13, 32.) Omnino virtut iſtae humanas ſuperantes a ſcriptoribus ff. Ieſu Chri tribuuntur, quod quandam quaſi ἀπόῤῥοιαν numinis ſu premi [e]) cum eo coniunctam fuiſſe putarunt, vel qu ipſa vis divina efficax cum inſtrumento, per quod o rabatur, non inuſitato cogitationis errore confuſa eſt.

a) Geſenius *Commentar üb. d. Jeſaia.* ad Ieſ. 9, 15. I. p. 3 quem ſecutus eſt De Wette *Commentar üb. d. Pſalmen.* 2. ad Pſ. 82, 1. 6. De ſignificatione iſta generali nominis a Patribus iam λόγῳ tributi, v. Paulus *Commentar.* IV. 75 Diſcrimen inter ὁ θεός et θεός, a ſcriptoribus ff. quidem n ubivis factum (cf. tamen Io. 1, 1. 10, 33. Act. 28, 6.), ſta praeeunte Philone (de ſomn. 599. edit. Pariſ.), Orige Comm. in Ioann. p. 46 ff. ed. Huet. Enimvero Ioannis a phthegmata ſi iſta forma ſymbolica et mythologica exuta fu rint, non niſi hoc ſignificant, ſapientiam et vim divinam pe Ieſum Meſſiam inſigni modo operatam eſſe.

b) Lactant. de vera ſap. IV. c. 14. (Chr.) docuit, quod De unus ſit eumque ſolum coli oportere; nec unquam ſe ip Deum dixit cet.

c) V. praeter interpp. recentiores, Henke Lin. fid. Chr. 9 Eckermann *Handb.* II. 494 ff. Cannabich *Kritik alte neuer Lehren.* 115 ff.

d) Interpretatio verborum Ieſu Io. 8, 58., Socinianis prob „antequam Abrahamus natus eſt, equidem iam deſtinatus ram ad provinciam Meſſiae ſuſcipiendam", neque ingen n

neque usui Apostoli satis convenit. Commentum de praeexistentia animarum (Sap. 8, 19.) Iudaeis haud incognitum fuisse, dubitari nequit, testibus Philone [de somn. p. 592.: ἀπολιποῦσα μὲν γὰρ (ἡ ψυχὴ) τὸν οὐράνιον τόπον — καθάπερ εἰς ξένην χώραν ἦλθε τὸ σῶμα. De mundi opific. p. 31.] et Iosepho (B. I. II. 8. 11.). Rabbinorum opiniones de animis praeexsistentibus in τῷ גוף affert Eisenmenger *Entdecktes Judenthum.* II. 12 ff. De λόγῳ et Messia, quos haud pauci iam ante mundum conditum Deo adfuisse putabant, vid. Bertholdt Christologia Iudaeorum. 155 ff.

c) Bertholdt l. l. 106 ff.

§. 85.

Continuatio.

Nec minus provocatum est ad *opera divina* filio i in N. T. tributa, rerum omnium *creationem* (Io. 1—3. 10. 1 Cor. 8, 6. Col. 1, 15—17. Hebr. 1, 2. —12.) a) et *conservationem* (Col. 1, 17. Hebr. 1,), item *revocationem mortuorum in vitam iudicium-* e *extremum.* (Io. 5, 21—29. 6, 39. 40. 44. 54. 11, Phil. 3, 20. 21. Matth. 25, 31 ff. Act. 17, 31. 1 Cor. 5. 2 Cor. 5, 10.) At enim notandum est, ea Iesu risto tanquam λόγῳ vel Messiae, quasi summi Dei ministro, non tanquam summo Deo ipsi assignari, Io. 17, 3. Denique *honore divino* filium colendum e probari solet tum praeceptis istis: Matth. 28, 19. 5, 23. Phil. 2, 23. Hebr. 1, 6., tum exemplo moriendi Stephani (Act. 7, 59.). At vero dicta ista, sicut a huc relata: Act. 1, 24. Io. 15, 16. 2 Cor. 12, 8. Thess. 3, 12. 2 Tim. 4, 18. — 1 Tim. 6, 13. 2 Tim. 1. coll. 1 Tim. 5, 21., dubiae sunt interpretationis, que Christus unquam adorationem divinam sibi poscit, quippe qui Deo patri eandem ipse praestiterit Matth. 26, 39. Io. 17.) et discipulos ad patrem tanm preces convertere iusserit (Matth. 6, 9.); neque lius exstat Apostoli exemplum Iesum tanquam Deum sum vere adorantis b); dicta enim Apostolorum, Christianis a Christo aeque ac patre apprecantium χάριν,

nihil repugnant. Ex hac tanta effatorum de filio I diversitate et ambiguitate clarissime patet, scriptor sancta quadam magistri reverentia ductos, ad summ eius virtutem atque excellentiam describendam ac libusque commendandam ex Iudaeorum et Alexan norum et Palaestinensium opinionibus de virtutibus viribus quibusdam divinis sub personarum specie tatis (§. 79.), de λόγῳ et de sublimiore Messiae nat in Iesum, qui se Messiam professus esset, transt quaecunque pro suo quisque ingenii, scientiae et pl tasiae modulo aptissima duxerit; ita quidem, ut in su mis dignitatis Christi laudibus eum patri tamen sub diserte significarent. (§. 83.)

a) Haec dicta non satis commode cum interpretibus nonn recentioribus (cf. Grotius, Stolz, ad h. l., Eckerm *Handbuch.* II. 586 ff.) de creatione quadam morali inte posse, neminem interpretationis grammatico-historicae p tum fugiet.

b) Locus apud Plinium Ep. ad Traianum. L. X. Ep. 97. „affirmari, inquit, quod Christiani carmen Christo, q Deo, soliti essent dicere secum invicem", per se nullius menti est, neque cultum religiosum Christo, ut summo a Christianis exhibitum fuisse demonstrat.

§. 86.

C. De spiritu sancto.

Hebraei antiquiores divinam substantiam ex h mana sibi fingentes sub formula רוּחַ אֱלֹהִים, רוּחַ יְהוָה animam quasi et naturam quidem spirantem Dei in ligebant, quae ipsa vitam et halitum hominibus imp serit (Gen. 1, 2. 2, 7. Ps. 104, 29. Iob. 33, 4.). iuncta est postea cum phrasibus istis notio magis exc universalis efficaciae divinae, quocunque modo se ferat, a qua ipsa varii generis effectus insignes der bantur, velut ingenii dotes artiumque peritia (Gen. 8. Ex. 31, 3. 35, 31.), corporis vires (Iud. 14, 6. inspiratio prophetarum (Num. 24, 2. 1 Sam. 10, 6. 10

42, 1. 61, 1.), vel ipsa somniorum interpretatio
en. 41, 38. coll. 40, 8. 41, 16.), intelligentia exi-
a (Ies. 11, 1. 2.), cogitata quaevis honesta, quae
ritus ille mentibus quasi inhaerens excitare perhi-
tur (Ps. 51, 11—16. 142, 10. Ies. 63, 10. 11.)
37.) [a]). Spiritus ille homini cuidam et tribuitur
aufertur vel remediorum externorum ope (1 Sam. 10,
10. 16, 14., v. c. unguento 16, 13. — Iud. 15, 14.
, 20.), et quasi particulae eiusdem ab uno viro, qui
imbutus est, ad alios multos transferuntur (Num.
, 17. 25.). Quanquam spiritus s., qui in libro sa-
ntiae pro synonymo σοφίας τοῦ θεοῦ [b]) sumitur (Sap.
4—6. 7, 22. 9, 17.), sicut Ps. 33, 6. דבר et רוח
uquam synonyma ponuntur (§. 83.), non distincte in
ris V. T. [c]) personae specie induitur, apud Iudaeos
exandrinos tamen sapientiam divinam tanquam pecu-
rem naturam divinam saepissime descriptam esse con-
at (Sap. 1, 4.—7. 7, 7. 21 ff. 8, 1—5. 9, 9—11.
.) Unde haud mirum est, in N. quoque T. libris spi-
tui s., qui idem divinus appellatur Io. 15, 26. 1 Cor. 2,
. 3, 16. Act. 5, 4., tanquam singulari cuidam δυνάμει
vinae (Luc. 1, 35. 24, 49. 1 Cor. 2, 4. 5.) personae
eciem tribui [Matth. 3, 16. Mc. 1, 10. Luc. 3, 21. [d])
14, 15 ff. 15, 26. 16, 12—14. 1 Cor. 12, 4 ff. Eph.
30.], variasque effectiones et *physicam* (Luc. 1, 35.)
intellectuales [Io. 15, 26. 16, 13 ff. Act. 2, 1 ff. [e])
, 44 ff. 1 Cor. 12. et 14.] et *morales*, partim sacrum
endam fervorem in animis Christianorum excitando
Act. 2, 4 ff. coll. Ioel 3, 1. 2. Act. 9, 17 ff.), partim
novis pios probosque sensus, qui itidem a Deo ipso
petuntur (Phil. 3, 13. 1 Cor. 3, 16. coll. 6, 19. 12, 6.
om. 12, 3 ff.), provocando (Rom. 5, 5. 8, 14. 1 Cor.
, 14.) conspicuas, adeo, ut omnis religionis Christia-
ae efficacitas ad hunc spiritum referatur 1 Cor. 12, 3 ff.
oll. Io. 14, 15. 16., qui procedens et missus dicitur a
atre filioque Io. 15, 26. 16, 14 ff. 20, 22. Nusquam
amen substantia quaedam corporea s. *materialis* huius

tur spiritui s., quatenus vel ipse Deus hoc spiritus san-cti nomine significatur (Io. 4, 23 ss. 1 Cor. 3, 16. 1: 6. 11.), vel vis quaedam Dei in animis hominum ef-cax, quae pro rudioris aevi ingenio ac genere dicen (§. 60. *f.*) tanquam peculiaris natura a Deo proced-cogitatur ideoque proprietatibus divinis potest orna. Attamen in ipsis libris ss. nec hypostaseos sensu eccl-siastico sumtae *b*), nec spirationis, nec processus a fil. argumenta satis certa deprehenduntur *c*).

a) Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. 2. *A.* 487 ss.

b) Henke Lin. fid. Chr. 106. „Eodem iure, quo ex istis loci Ioannis, ἄλλον παράκλητον pollicentibus *personae* notionem ex-sculpunt veteres, postulari poterat, ut vere novum quend: post Iesum doctorem, qualis ipse Iesus, prodiisse atque in i-ceptum ab Iesu opus successisse probarent." Addatur, qu: scriptores ss. ἅγιον πνεῦμα in alia quadam natura, sive Deo sive Christo, sive homine versantem et operantem plerumq. inducunt, quemadmodum mortem (Rom. 5, 12. Iac. 1, 15 peccatum (Rom. 6, 12 ss. 7, 14 ss.), et legem (Rom. 7, 23. Ga 3, 24.), personae forma induunt, nec usquam tanquam na-ram quandam individuam.

c) Henke l. l. p. 104 ss. Ammon *Bibl. Theol.* I. p. 252 ss. E Summa Th. Chr. 92 ss. ed. 2. Schmid *Die Christl. Relig. als Wissenschaft.* Jen. 1797. 317 ss. Löffler zu Souverai *Ueb. d. Platonismus d. Kirchenv.* 426 ss.

§. 88.

Historia dogmatis antiquior.

Doctrinae de trinitate ecclesiasticae quum incerti tantum vestigia in libris ss. reperiantur, haud miru est, Patribus Apostolicis, qui quidem sicut plerique prioris aevi Christiani Deum patrem, filium et spiri-tum s. profitebantur, dogma illud plane ignotum fuiss. Sed postquam alii Iesum pro homine tantum eximio h-buerant, quibus adnumerati sunt *Ebionitae a*), Theo-dotus Byzantius et Artemon, alii, *Docetis-mum b*) prae se ferentes (cf. 1 Io. 4, 2. 2 Io. 7.), u

lures *Gnosticorum*, ad *Cabbalistarum* e) de *emanatione* quadam virium divinarum sententias accedens d), aeonem s. vim quandam, quae e divina natura promanasset, cum Iesu coniunctum fuisse, statuerant; nsim de Christi seu λόγου natura, rarius de spiritu s., uem plurimi, aut vim divinam, aut hypostasin eum sse iudicantes, a filio Dei non satis distinguebant, subtilius quaeri coeptum est; unde magna exorta est commentorum diversitas et inconstantia, non modo in diversis scriptoribus, sed etiam in eorundem auctorum scriptis conspicua. Duae tamen, ad quas reliquae us minusve accessisse videntur, sententiae praecipuae vo Ante-Niceno per ecclesiam maxime propagae cernuntur, quarum altera, seculo II a Praxea, *atripassianorum* auctore, seculo III vero a Noëto myrnensi et Sabellio, Paulo Samosatensi Beryllo Bostrensi defensa, filii et spiritus s. nominibus numinis aut rationes quasdam internas, aut ires aut operationes significari statuit e); altera filio spiritui s. naturam quandam hypostaticam tribuit, a quidem, ut plerique, etiamsi patri et filio, rarius iam spiritui s., unitatem substantiae vindicarent, lium tamen patri, spiritum vero utrique quodammodo subesse et filium, aeque ac spiritum, ante mundum conditum tanquam peculiares hypostases ex substantia divina prodiisse contenderent. Haec sententia, praeeuntibus Iustino M., Theophilo Antiocheno, qui λόγον ἐνδιάθετον et προφορικόν distinguit, Ireaeo, Clemente Alex., doctrinae de *emanatione* τοῦ λόγου et spiritus s. auctore, a Tertulliano potissimum et Origene, qui notionem generationis aeternae proposuit, nec minus a Dionysio, episcopo Romano, qui ὁμοουσίαν filii s. οὐσίαν τοῦ υἱοῦ τῇ τοῦ πατρὸς ὁμογενῆ eiusque subsistentiam in patre defendisse proximeque ad sententiam formulae orthodoxae postea definitae accessisse f) perhibetur, amplificata atque exornata est.

Gerhard L. th. III. 524 ff. Semler *Einleit. zu* Baum-garten *Polemik.* I. 226 ff. Souverain *Ueb. d. Platonism. d. Kirchenväter, verm. mit einer Darstellung d. Entstehung d. Dreieinigkeitslehre bis auf d. Nic. K. V. von* Löffler. 1 Martini *Vers. einer pragm. Gesch. des Dogma von d. Gott. Christi in den 4 ersten Jahrh.* L. 1800. *Ueb. Jesus u. dessen Person u. Amt, nach der Meinung d. alten Kirchenväter.* Hen *Magaz.* III. p. 129 ff. Ziegler *Theol. Abhandlungen.* I. G *schichtsentwicklung d. Dogma v. heil. Geist.* Gött. 1791. Ca nabich *Kritik alter u. neuer Lehren.* 152 ff. Beck Comm tatt. 248 ff. Münter *Handb. d. Dogmengesch.* ed. Ewers. 1802. Münscher *Dogmengesch.* I. 412 ff. II. 171 ff. H. F. Guerike de scholae Alexandrinae Catecheticae theologia. H. 1825.

a) Tertull. de carne Christi. c. 14. „(Ebion) nudum hominem et tantum ex semine David, non idem et Dei filium constituit Iesum." Origenes Homil. XVII. in Lucam. Id. Comment. in ep. ad Tit. (apud Pamphilum in Apolog. Originis): „Qui dicunt eum ex Iosepho et Maria natum, sicut Ebionitae et Valentiniani." Nazaraeos, de quibus Hieronymus (Ep. 89. ad Augustin.) „credunt, ait, in Chr., filium Dei, natum de virgine Maria, et eum dicunt esse, qui sub Pontio Pilato passus est et resurrexit, in quem et nos credimus", huc minime esse referendos, docte nuper demonstravit Gieseler *Von d. Nazaräern u. Ebioniten*; in Stäudlin u. Tzschirner *Archiv für Kirchengesch.* Bd. IV. St. 2. 18 p. 289 f. Cf. quae contra hanc sententiam propos. K. Hase *Ueb. die Hebräer, an welche der im Kanon befindl. Brief gerichtet ist*; in Winer u. Engelhardt *Krit. Journ. d. theol. L.* Bd. II. St. 3. 1824. p. 280 ff. Cf. Eichhorn *Einleit. in d. N. T.* I. 2. *A.* p. 14 ff. Omnino plebi Iudaicae, licet Iudaei doctiores et Rabbini seriores Messiae naturam communi hominum indole longe superiorem plerumque tribuerint, sententiam de Messia mere homine maxime probatam fuisse, satis constat. Bertholdt Christologia Iudaeor. p. 94 ff. Add. Dial. c. Tryph. 144. Orig. c. Cels. IV. 503.

b) Gieseler *Kirchengesch.* I. 104. H. A. Niemeyer Comment. de Docetis. H. 1825. 4.

c) Christian. Knorr von Rosenroth Cabbala denudata. Solisb. 1667. 2 Voll. 4. Kleuker *Ueb. d. Ursprung der Emanationslehre bei den Cabbalisten.* Riga. 1786. (Hallenberg *Die geheime Lehre der alten Orientaler u. Juden zur innern u. höhern Bibelerklärung.* Rost. u. L. 1805. 93 ff. 165 ff. Bret

ſchneider *Die hiſtor. dogmat. Auslegung des N. T.* L. 1806. 128 ff. — De Samaritanis, qui eximias quasque numinis virtutes ante mundum conditum in eo quaſi delituiſſe et in mundo demum atque lege (quam una cum mundo conditam eſſe volunt) condenda ſeſe exſeruiſſe docent, vid. Geſenius Pr. de Samaritanor. theologia. H. 1823. p. 18.

d) Iren. adv. haereſ. I. c. 23. Tertull. adv. Praxeam. c. 2 ff. „Unus Deus, ex quo et gradus iſti et formae et ſpecies in nomine patris et filii et ſp. ſ. deputantur. — Haec eſt nativitas perfecta *ſermonis*, dum ex Deo procedit; conditus ab eo primum ad cogitatum in nomine *ſophiae*, dein generatus ad effectum, exinde eum parem ſibi faciens, de quo procedendo filius factus eſt. Dico non carere ſubſtantia, quod de tanta ſubſtantia proceſſit, — illum dico *perſonam* et illi nomen vindico et dum filium agnoſco, ſecundum a patre defendo. — Tertius eſt ſpiritus a Deo et filio, ſicut tertius a radice fructus ex frutice, a fonte rivus ex flumine, a ſole apex ex radio. Ita *trinitas* per conſertos et connexos gradus a patre decurrit." de praeſcriptt. haeret. c. 46. al. Prae ceteris huc referri poteſt Tatianus, qui λόγον tanquam Dei filium non creatum, ſed e Deo progreſſum docuit, l. contra Graecos. c. 5. Lange *Dogmengeſch.* I. 234 ſ. Patres eccl. quanquam *λόγον ſubſtantiam* peculiarem fuiſſe ſaepiſſime docent, nihilo minus Dei unitatem ſtrenue defendunt, parum curantes, quomodo hae ſententiae inter ſe conciliari poſſint. V. Keil Opuſc. academica. Ed. Goldhorn. L. 1821. 494 ff. Guerike l. ſupra l. de Origene haec monet (p. 211.): „Or. patrem, fil. et ſp. ſ. tres ſingulares cenſet eſſe hypoſtaſes, diverſae quidem dignitatis, eiusdem vero naturae divinae. Hanc autem naturae unitatem *innuit* tantum, inprimis de ſpiritu ſ. obſcurius." Add. Orig. Comment. in Ioann. Ed. de la Rue. V. IV. p. 50. *Αὐτόθεος ὁ θεός ἐστι — πᾶν δὲ τὸ παρὰ τὸ αὐτόθεος μετοχῇ τῆς ἐκείνου θεότητος θεοποιούμενον.*

e) Schleiermacher *Ueb. den Gegenſatz zwiſchen der Sabellianiſchen u. d. Athanaſianiſchen Vorſtellung von d. Trinität*; in *Theol. Zeitſchrift.* Heft III. B. 1822. p. 295 ff.

f) Patres antenicaenos antiquiſſimos iam fidem Nicaenam ſtrenue profeſſos eſſe, fruſtra probare conatus eſt Georg. Bull Defenſio fidei Nicaenae, in eiusd. opp. cum ann. J. E. Grabe. Lond. 1703. f. Sententiam contrariam prae ceteris bene defendit Dan. Whitby Disquiſitiones modeſtae in Bulli defenſ. fid. Nic. Ed. 2. Lond. 1720. Münſcher *Dogmengeſchichte.* I. 412 ſ. 499 ff. III. 391 ff.

§. 89.

Continuatio.

Controversiis inde ab ineunte sec. IV per Arium qui quidem non tam trinitatem in Deo, quam ὁμοουσίαν [a]) filii impugnaverat, motis, factum est, ut Concilio Nicaeno a. 325 sententia illa, cuius semina iam latissime per ecclesiam sparsa erant, de patre ἀγεννήτῳ et filio patri ὁμοουσίῳ publica auctoritate stabiliretur et theses illi contrariae ab Ario propositae: ἦν ποτε, ὅτε οὐκ ἦν· πρὶν γεννηθῆναι, οὐκ ἦν· ἐξ οὐκ ὄντων ἐγένετο· ἐξ ἑτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας ἐστί· κτιστὸς, [τρεπτὸς ἢ ἀλλοιωτός] ἐστι ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, damnarentur. Arianorum discordia, quorum alii *Semi-Ariani* dicti (*Eusebiani, Homoeusiani*), filium patri ὁμοιούσιον esse concedebant, alii, *Ariani* severiores (*Eunomiani, Eudoxiani, Acaciani, Aëtiani, Anomoeani*), filium patri ἀνόμοιον s. ἑτερούσιον dicebant [b]), contentiones cum Photino, episcopo Sirmiensi, qui Iesum merum hominem esse tradidit, quocum λόγος Dei tantum quam mentis divinae vis coniuncta fuerit, et controversiae cum *Macedonianis* (πνευματομάχοις) super spiritu s., maxime vero Athanasii [c]) sedula opera atque Augustini *numericam* unitatem accurate definientis [d]), multo magis quam orthodoxorum confutationes novaeque synodorum formulae et finitiones doctrinam publicam sensim uberius excultam confirmaverunt; adeo, ut ea decreto Constantinopolitano a. 381 [e]) et postea symbolo Pseudo-Athanasiano denuo sanciti et amplificata, ipso ecclesiae catholicae discidio, quod per controversias nondum compositas de spiritus s. processione a filio exortum est [f]), itemque *Tritheitarum* [g]) aliorumque erroribus non potuerit turbari. Formula publica de trinitate, vel imperatorum et regum legibus constituta [h]), neque per theologos Scholasticos, qui aucta per philosophiae Aristotelico-Scholasticae usum subtilitate hunc locum pertractarunt, et quorum pauci

antum in erroris ſuſpiciones inciderunt [i]), neque per vangelici coetus fundatores mutata eſt [k]).

a) Vocabulum ὁμοούσιος a Patribus Nicaenis non eodem, quo poſtea ad normam doctrinae orthodoxae definitum eſt, ſenſu, de *identitate* ſcilicet naturae et ſubſtantiae, dictum fuiſſe, negari nequit. (Münſcher *Unterſuch. üb. d. Sinn d. Nicäiſchen Glaubensformel*; in Henke *N. Magaz.* IV. St. 2. *Dogmengeſchichte*, III. 395 ſ.) PP. Nic. hac voce potius ſubſtantiam divinae omnino ὁμογενῆ et unitatem quandam *ſpecificam*, arctiſſimam quidem et perfectiſſimam, cuiusmodi in nullis aliis eiusdem ſpeciei naturis deprehenditur, ſignificaſſe videntur, ita, ut patri et filio ſingulas virtutes divinas, velut aeternitatem, immutabilitatem, eodem ſenſu attribuerent, non niſi hoc discrimen inter patrem filiumque ſtatuentes, quod ille ἀγέννητος ſit, hic ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρός ab aeterno genitus. Athanaſius autem poſterius huic vocabulo, a Synodo Nic. non accuratius definito, ſuam ipſius ſententiam ſubſtruxit de Filio, τῷ λόγῳ ſ. ſapientia Dei ab aeterno per ſe ſubſiſtente, qua et ipſe unitatem Patris et Filii *numericam* (ἑνότητα καὶ ταυτότητα τῆς οὐσίας, τριάδα ἐν μονάδι) non *ternionem* quandam, ſed *trinunitatem*, indicabat (Manſi Concilior. nova et ampliſſ. collect. Voll. XXX. Florent. et Venet. 1759—92. f. T. III. 565 ſſ. Fuchs *Bibl. d. Kirchenverſammlungen des 4ten u. 5ten Jahrh.* L. 1780—84. Voll. 4. II. 295 ſſ. Münſcher *Dogmengeſch.* III. p. 502.), ab Auguſtino demum ſtrictius finitam (cf. ſ. l. *d.*). Qua accepta, ὁμοουσίας notio ad doctrinam orthodoxam accommodate ſic conſtituitur, ut tres eſſe perſonas αὐτοθέους in una eademque eſſentia divina, non niſi charactere hypoſtatico a ſe invicem diſtinguendas, hoc vocabulo ſignificetur.

b) (J. A. Stark) *Verſ. einer Geſchichte des Arianismus.* B. 1783. 2 Thle. Gieſeler *Kirchengeſch.* I. Darmſt. 1824. p. 262 ſſ.

c) Cf. ex Opp. Athanaſ. Expoſitio fid., Contra Arianos oratt. V. Ei. ad Serapionem epp. IV. De trinitate et ſp. ſ.

d) Auguſt. de trinitate. l. V. c. 5 ſſ. VII. 6. De agone Chriſti. c. 15. Epp. 170. 178. 238. De civitate Dei. l. XI. c. 10. 15. Contra ſermonem Arianorum. c. 3. al. Monuerunt veteris eccleſiae doctores, monotheismum Iudaeorum et polytheismum gentilium trinitatis dogmate quaſi in unum coaluiſſe. Cf. prae ceteris Gregor. Naz. or. 38. Gregor. Nyſſen. Catech. c. 3. Baſilius M. Homil. XXIV. Opp. T. II. p. 189 Ambroſ. Mediolan. de fide. I. c. 5. et Ioann. Damaſc.

de orth. fid. I. c. 7. Οὕτως μὲν διὰ τῆς κατὰ φύσιν ἑνότη-
ἡ πολύθεος τῶν Ἑλλήνων ἐξαφανίζεται πλάνη· διὰ δὲ τῆς
λόγου παραδοχῆς καὶ τοῦ πνεύματος, τῶν Ἰουδαίων καθαιρ
τὸ δόγμα, ἑκατέρας τε αἱρέσεως παραμένει τὸ χρήσιμον· ἐκ
τῆς Ἰουδαϊκῆς ὑπολήψεως, ἡ τῆς φύσεως ἑνότης· ἐκ δὲ τοῦ
ληνισμοῦ, ἡ κατὰ τὰς ὑποστάσεις διάκρισις μόνη. Attamen ne-
que vere Iudaeus, neque gentilis ſana ratione utens, qui
quae ad monotheismum purum ducit, in iſta dogmatis ſpec
acquieſcere poterit.

e) Addita ſunt formulae Nicaenae illo decreto haec verba: [Πι-
στεύομεν εἰς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον] τὸ κύριον, τὸ ζωοποιὸν, τὸ
τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον, τὸ σὺν πατρὶ καὶ υἱῷ συμπροσκυνού-
μενον καὶ συνδοξαζόμενον, τὸ λαλῆσαν διὰ τῶν προφητῶν.

f) Symbolum Nicaeno-Conſtantinop. non niſi proceſſionem ſpi-
ritus ſ. a patre conſtituerat; addidit eccleſia latina, repu-
gnante Graeca, in Synodo Toletana a. 589 h. ε filioque. J. G.
Walch Hiſtoria controverſiae Graecorum et Latinorum de
proceſſione Sp. ſ. Jen. 1751. Cf. Ioann. Damaſc. de orth.
fid. I. c. 12. fin. καὶ υἱοῦ δὲ πνεῦμα· οὐχ ὡς ἐξ αὐτοῦ, ἀλλ'
ὡς δι' αὐτοῦ ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον· μόνος γὰρ αἴτιος
ὁ πατήρ. Confeſſio orthodoxa eccl. cathol. orientalis, auct.
Petr. Mogila. L. 1695. p. 119. Διδάσκει (ἐκκλησία), πῶς τὸ
πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς ὡς πηγῆς καὶ
ἀρχῆς τῆς θεότητος. Auguſti 2 Prr. de nonnullis eccleſiae gr.
quae nuper iactatae ſunt (v. A. de Stourdza. *Conſideratio*
ſur la doctrine et l'eſprit de l'Egliſe orthodoxe. Stuttg. 1816.)
virtutibus. Bonn. 1821. 4.

g) Adnumerantur iis Ascosnages Syrus, eiusque diſcipulus,
Ioann. Philoponus, Grammaticus Alexandrinus, ſec. VI.
Vid. Ioann. Damaſc. de haereſib. 101 ff.

h) L. II. Cod. Theod. de fide Cath. Cod. Iuſt. L. I. t. 1. de ſum-
ma trinitate et fide Cath. I. 2 et 5. L. 1. tit. 5. l. 2. Nov. CIX. —
Feſtum Trinitatis iam ſec. VIII non ignotum, ineunte ſec. XV
(a. 1405) in omni eccleſia latina receptum eſt. Baumgarten
Chriſtl. Alterthümer. p. 354.

i) De Roſcellino, Nominalium auctore, ſec. XI., Petro
Abaelardo et Gilberto Porretano ſec. XII. vid. Cra-
mer *Fortſetzung von* Boſſuet. T. V. et VI. Schröckh *Kir-
chengeſch.* T. XXVIII. 394 ff. Add. Baumgarten-Cruſius
Pr. de vero Scholaſticorum Realium et Nominalium discri-
mine, et ſententia theologica. Jen. 1821. 4. p. 18. „Riden-
dos plurimum ſe dedere, qui haereticos facerent, ipſi gra-

vioris culpae rei." Ut Anselmus in prima, quae ex ista causa prodiret, lite theologica, adversus Roscellinum ita disserit (de incarnat. 2.): „Qui nondum intelligit, quomodo plures homines in specie sint unus homo; qualiter comprehendet, quomodo plures personae sint unus Deus? Et, cuius mens obscura est ad discernendum inter equum suum et colorem eius, qualiter discernet inter unum Deum, et plures relationes eius." Hinc intelligitur, qui et Tritheita haberi potuerit, et Sabellianus Roscellinus.

k) Cf. cum locis e libris symbolicis eccles. Lutheranae supra allatis Confess. Helvet. I. art. 6. Helvet. II. c. 5. Conf. Gallic. art. 6. Conf. Angl. art. 1—5. Conf. Belg. Art. 8.

§. 90.

Historia dogmatis recentior.

Exstiterunt autem ab ineunte inde sec. XVI, qui, rtim philosophiae Platonicae et literarum humaniom studio, partim ecclesiae dominantis impotentia exitati a), trinitatis dogma argumentis tum exegeticis m philosophicis usi addubitarent. Ab eiusmodi cotibus quam vehementissime abhorrentes vel ipsi Evanlici, summi religionis suae praecepti immemores, avissime vexare Antitrinitarios haud dubitaverunt, i quidem, licet ipsi inter se dissentirent, atque ulta etiam obscure et ambigue disputarent, in eccleisticae tamen de hoc dogmate doctrinae forma improanda omnes conveniebant. Tales fuerunt Ludov. etzer, Campanus, Servetus b), medicus Hisanus, qui a. 1553, ipso Calvino adiuvante, neque uprobante Melanchthone c), miserrime combuus est, Ochini, Gentilis, Gribaldi, Blanrata et alii. Maiore cum successu opiniones suas proosuerunt Laelius et Faustus Socini, familiarum nitariarum in Polonia aliisque terris auctores, qui sum Christum esse hominem, per spiritum s. natum, otibus eximiis et dignitate potestateque divina a Deo rnatum, filiique Dei et ipsius Dei nomine dignissimum, piritum s. autem meram numinis divini vim esse, sta-

tuebant [d]). Quamvis, qui per ſeculi decimi ſexti et ſeptimi decurſum atque ſuperioris etiam partem dimi- diam, doctrinam ſymbolicam tuebantur, omnibus ad eam denuo firmandam viribus eniterentur, argume... uſi tum exegeticis, tum philoſophicis, tum ex aliar... rerum ſimilitudine atque analogia ductis, prohibere t- men non potuerunt, quo minus per idem temporis in- tervallum placita olim repudiata ſubinde rurſus prof... rentur, vel nova quaedam non minus damnanda vi... adderentur. Prodierunt igitur *Neo-Ariani*, et ſev- riores, praeeunte Guil. Whiſton [e]), et mitiores, ut Sam. Clarke [f]), ad quos referuntur etiam pleriq... Arminiani [g]), *Neo-Sabelliani* ſ. *Modaliſtae*, quib... praeter alios adnumeratur Io. Clericus, *Neo-Sam- ſateni*, ad quos pertinere videntur et ii, qui emanati- nem duarum perſonarum ex prima ſibi finxerunt, Val. Weigel et Iac. Boehme [h]), imo *Neo-Tritheit...* ſicut Guil. Sherlock [i]). Ex qua commentorum va- rietate nulla tamen eccleſiae diſcidia exorta ſunt.

a) Henke *Kirchengeſch.* III. 29 ff. 389 ff. — Notitiam optim- rum librorum hanc §. illuſtrantium adfert Beck Comme... p. 274 ff. Bretſchneider *Entwickl. d. dogmat. Begr.* 5. ... p. 433 ff.

b) Scripta Serveti, quae neque ingenii neque artis docum... exhibent inſignia, haec ſunt: De trinitatis erroribus ll. VII. 1531. Dialogorum de trin. ll. II. 1532. Chriſtianismi reſti- tio. 1553. recuſa Norimb. 1791. — Döderlein *Religions- unterricht.* VI. 211 ff.

c) Conſil. T. II. 204. ed. Pezel. „Affirmo, ait Mel., veſtr... magiſtratus iuſte feciſſe, quod hominem blasphemum, re... dine iudicata, interfecerunt." Strobel *Beiträge zur Lite- tur beſonders des 16ten Jahrh.* 1ſten Bds 1ſtes St. Nürnb. 1... Jean Sennebier *Hiſtoire lit. de Genève.* V. I. 207. Sim... ter Lutherus vel *indicta cauſa* eos, qui a ſingulis f... Chriſtianae articulis, tunc temporis pro fundamentalibus h- bitis, deflexerint, damnandos eſſe, temere profeſſus erat. V... ei. *Ausleg. des 82ſten Pſalms vom Jahr* 1530. Opp. ed. Wal... V. 1056 ff. Bretſchneider *Worte Luthers.* Erf. 1817. 1... Melanchthon locum de trinitate in prioribus locor. theo...

editionibus neglectum in posterioribus subtilius pertractavit, et ipse de filio Dei hypothesin, non plane novam, sed singularem in medium protulit, quae a Flacio illi vitio versa et in haereseos invidiam vocata est. Corp. doctr. Christ. — L. 1560. f. p. 525 f. haec habet: „Pater aeternus sese intuens, gignit cogitationem sui, quae est imago ipsius, non evanescens, sed subsistens, communicata ipsi essentia. — Ut autem filius nascitur cogitatione, ita spiritus s. procedit a voluntate patris et filii; voluntatis enim est agitare, diligere, sicut et cor humanum non imagines, sed spiritus s. halitus gignit." Strobel *Litterargeschichte von* Mel. Loc. theoll. p. 82. 237. Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* IV. 56 ff.

d) F. Socini Tractat. de Deo, Christo et Spir. s. Racov. 1611. Catechismus Racov. quaest. 75. 78. 87. 237. 245. al. Winer *Comparative Darstell. des Lehrbegr. d. christl. Kirchenpartheien.* L. 1824. p. 9 ff. Cf. Christoph. Chr. Sandii Bibliotheca Antitrinitariorum. Freyst. 1684. Bibliotheca fratrum Polonorum. Divisa est Socinianorum familia in duas partes *adorantium* et *non adorantium Christum.* Vid. Disputatio de adoratione Christi, habita inter F. Socinum et Chr. Franken. Racov. 1618. Bock Historia Antitrinitariorum, maxime Socinianismi. Regiom. II Voll. 1774. 76. — Ch. F. Ilgen Vita Laelii Socini. L. 1814.

e) Will. Whiston *Primitive christianity revived.* Lond. 1711. 12. V Voll.

f) Sam. Clarke *The scripture doctrine of the Trinity.* Ed. 2. Lond. 1729. germ. cum praefat. Semleri. L. 1774. Recentiore aetate ad illum accesserunt Iac. Vernet de Christi deitate. Genev. 1777. Dan. Henr. Purgold *Resultat meines mehr als 50jährigen Nachdenkens über die Religion Jesu.* L. 1788. 3. *A.* 1792.

g) Episcopius Institut. rel. Christ. l. II. sect. 2. c. 37. Curcellaeus Instit. II. 19, 9. Limborch Theol. Christ. II. 17. §. 25 ff.

h) Corrodi *Krit. Geschichte des Chiliasmus.* T. III. P. I. 311 ff. 378 ff.

i) Will. Sherlock *A vindication of the doctrine of the holy Trinity.* 1690. 4.

§. 91.

Continuatio.

Quo prosperiore successu aetas recentior histor. philosophiae et philologiae studiis operam dedit, eo ficilius sibi persuadere potuit de veritate dogmatis ecclesiastici, unde factum est, ut et philosophi et ipsi theol. sensim plus minusve ab eo deflecterent. Et illi ipsi, formulam publicam tueri volebant, partim variis modis eam sic explicare studebant, ut natura et usus dogmatis facilius intelligerentur [a]), quo studio ad Sabellianas saepissime opiniones deducti alii tres *vires* s. virtutes [b]), alii tres *operationes* in numinis natura essentiales [c]), alii tres *relationes* [d]) sibi effinxerunt; partim missa subtilitatum dogmaticarum investigatione, in potissimum acquiescendum esse putaverunt, quae de beneficiis divinis ex hac doctrina repetendis scriptura diserte tradere et quae omnino popularem quendam usum habere posse viderentur [e]). Attamen haud defuerunt, qui pro obsoleta dogmatis forma, quum alii, doctrinam istam nec cum libris ss., nec cum sana ratione conciliari posse, libere professi essent [f]), argumentis quidem futilibus decertarent [g]), vel summam dogmatis novis quibusdam philosophematibus iisque obscurioribus involutam denuo commendare conarentur [h]). Omnino historia dogmatis de trinitate docet, quinque fuerint subtilius illud explicandi conatus, his vel ad *Arianismum* [i]), vel ad *Tritheismum*, vel ad *Sabellianismum* theologos abductos fuisse.

a) Paul Maty *Lettre sur le mystère de la Trinité.* 1729. *Doctrine de la Tr. éclaircie.* 1730. Reusch Introd. in th. revel. 795 ss. Gruner Inst. dogm. 117 ss. Joh. Aug. Usperger *Kurzgefasstes System seines Vortrages v. Gottes Dreieinigkeit.* Augsb. 1777. Chr. Fr. Bucerus *Das Geheimn. d. Dreieinigk.* L. 1792. — Vel matheseos ope trinitatem demonstrare conati sunt Darjes Tract. phil., in quo pluralitas personarum in Deitate — methodo mathematica demonstr.

Lei-

Leovard. 1735. Iac. Carpov Revelatum S. Trin. mysterium methodo demonstrativa propositum. 1735.

b) G. F. Meier *Philos. Betracht. üb. d. Christl. Religion.* St. 5. 194 ff. Töllner *Verm. Aufsätze.* II. 1. Silberschlag *Lehre d. heil. Schrift v. d. Dreieinigkeit.* B. 1785. Cf. Eckermann *Handb.* II. 669 ff.

c) G. Schlegel *Erneuerte Erwägung d. Lehre von d. heil. Dreieinigk.* Riga. 1791. 92. 2 Thle. Ei. *Vereinfachte Darstell. der Lehre v. Gott, als Vater* —. 1795. Cf. Löffler *Versuch üb. d. Plat. d. Kirch. V. übers.* praefat. Praeiverat simili sententia Jerusalem *Nachgelassene Schriften.* I. 157 ff., cui assentit Joh. Lud. Ewald *Die Religionslehren d. Bibel aus d. Standpunkte uns. geistigen Bedürfnisse betr.* 2 Voll. Tüb. 1812.

d) Kant *Rel. innerh. d. Grenzen der bl. Vernunft.* 211 ff. Tieftrunk *Censur des protest. Lehrbegr.* T. II. 255 ff. T. III. 1 ff. Ammon *Wissenschaftl. prakt. Theol.* p. 96. Krug *Eusebiologie od. philos. Religionslehre.* Kgsb. 1819. p. 238. „*Diese Ausdrücke (Vater, Sohn u. Geist) — deuten nicht drei verschiedene göttliche Wesen an, nicht einmal drei verschiedene Persönlichkeiten —, sondern nur ein dreifaches Verhältnifs der Gottheit zur Welt und zum Menschengeschlechte, nämlich das eines schaffenden, erhaltenden und regierenden Princips.*" — Flügge *Darstell. d. Einflusses d. Kant. Philos.* T. II. 334 ff. Cf. Eckermann *Theol. Beitr.* IV. 2. 256 ff.

e) Semler Inst. ad doctr. Chr. liberal. discendam. p. 515 ff. Griesbach *Popul. Dogmatik.* 54 ff. Morus Epit. Th. Chr. 69 ff. Döderlein *Religionsunterr.* VI. 512 ff. — Henke Lin. fid. Chr. 107 f. Niemeyer *Popul. u. prakt. Theol.* 6. *A.* 385 ff. Eckermann *Handb.* II. 703 ff. Ammon Summa Th. Chr. p. 119 ff. — Formulam publicam pressius secuti sunt Storr, Reinhard, Augusti, Bretschneider al.

f) *Freimüth. Betracht. üb. d. Christenthum.* 175 ff. Cannabich *Kritik alter u. neuer Lehren.* 168 ff. 3. *A.*

g) G. F. Seiler *Ueb. die Gottheit Christi.* L. 1775. J. F. Flatt Commentatio, in qua symbolica ecclesiae nostrae de deitate Chr. sententia probatur et vindicatur. Gott. 1788. C. A. Döderlein *Ueberzeugender Beweis der wahren Gotth. des Sohnes Gottes.* Schwerin u. Wism. 1789.

h) Schelling *Ideen zur Naturphilosophie.* 2. *A.* 159 ff. Ei. *Medicin. Jahrb.* II. 2. 286. Ei. *Vorlesungen üb. d. akad. Studium.* 184 ff. „*Der ewige, aus dem Wesen des Vaters aller Dinge ge-*

borne, Sohn Gottes ist das Endliche selbst, wie es in der ewi-
gen Anschauung Gottes ist, und welches als ein leidender un-
den Verhängnissen der Zeit untergeordneter Gott erscheint, de
in dem Gipfel seiner Erscheinung, in Christo, die Welt der End-
lichkeit schliesst, und die der Unendlichkeit, oder der Her-
schaft des Geistes, eröffnet." Eschenmayer Die Philo-
phie in ihrem Uebergange zur Nichtpilos. Erl. 1803. 36 ff.
Cf. libellum nostrum: Ueb. die von der neuesten Philos. ge-
derte Trennung d. Moral von Relig. 19 ff. — Daub The-
gumena. 435 ff. Erhardt Vorles. üb. d. Theologie u. d. S-
dium derselben. 1810. 166 ff. — De Wette Ueb. Religion
Theol. 2. A. 240. Ei. Dogm. d. ev. luth. Kirche. 2. A. B.
p. 73. „Die urchristl. dreifache Ansicht Gottes, als des hö-
sten Wesens (Vater), als des geoffenbarten in der Welt (S-
und als des Wirkenden in der Natur (Geist) enthält alle no-
wendigen Formen eines lebendigen Gottesglaubens, bei dem
ren Monotheismus das Richtige und Gesunde des Polytheismus
und Pantheismus." — Marheinecke Die Grundlehren d
christl. Dogmat. B. 1819. p. 131 ff. „Sowie Gott ewig in
selber ist, so ist er auch ewig aus sich selber. — Wenn G-
sich selbst erkennet, so lässt sich diess Erkennen seiner s-
nicht als fruchtlos denken, wir sind vielmehr gezwungen, d-
erkannten von dem erkennenden zu unterscheiden, obgleich
dem einen und dem andern gemeinschaftliche Gottheit eine
dieselbige ist. — Dieser ewige Exitus aus sich selbst,
diese ewige Existenz Gottes aus sich selber ist in der wahren
ligion symbolisirt durch den Begriff der Zeugung. Der zeugen-
Gott, welcher zugleich Gegenstand und Princip, ist zugleich
Vater, der gezeugte, aus dem Wesen des Vaters ewig her-
gehende, der Sohn. Diesem Symbol liegt die ursprüng-
liche Einheit des Begriffes von Zeugen und Erkenne-
zum Grunde." — 378. „Der Geist ist auch, seiner Pers-
lichkeit nach, nur producirt und nicht zugleich selbst produ-
rend, wie der Sohn, von welchem er eben so gut ausgehet,
vom Vater: er kann mithin auch nicht die zweite Person
der Gottheit seyn. Da er nun aber die gemeinschaftl. Form
somit das gemeinschaftl. Wesen beider ist, nämlich die Gott-
der Vater aber Gott in Gott, der Sohn Gott aus Gott, so k-
man ihn durchaus nicht anders denken, denn als das-
wodurch Gott eben Gott ist, als Gott zugleich in Gott
aus Gott, also als den Geist in und aus dem Vater un-
und aus dem Sohn." Cf. A. L. Z. 1819. Nr. 208. 9. R
Krit. Pred. Bibl. I. 1820. 1 ff. Kaiser Monogrammata th
Chr. dogm. Erl. 1819. p. 20., ubi „Deus se sibi repraesent-

Deus repraesentatus seu sibi conscius et Deus se cognoscens" distinguitur. Schleiermacher *Der chr. Glaube.* II. B. 1822. p. 686 ff. — Cf. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* 2. *A.* II. p. 515. „*In allen diesen philosophischen Versuchen ist eine gewisse Willkür unverkennbar, nach welcher man eben so gut zu einer Zweiheit oder Vierheit, als zu einer Dreiheit in Gott gelangen könnte, so wie sie auch das Wesentliche der biblischen Lehre insgesammt verwischen.*"

i) V. prae ceteris Sam. Clarke *Die Schriftlehre von der Dreieinigk., mit einer Vorr. v.* Semler. 1744. Purgold *Resultat meines mehr als funfzigjährigen Nachdenkens üb. die Rel. Jesu.* 2. *A.* L. 1788. K. J. Besenbeck *Ueb. d. Dreieinigkeit Gottes. Ein Vers., diese Lehre zur bibl. Reinheit u. Einfachheit zurückzuführen.* 2te *wohlf. A.* Bamb. 1818. p. 30 f. „*Jesus ist nicht Gott, nicht ein Gott, nicht die 2te Person in der Gottheit, sondern Gott hat sich mit Jesu von Ewigkeit auf eine unerklärbare, unergründliche Weise innigst vereinigt, sandte diesen Jesum in der von ihm bestimmten Zeit in die Welt; liefs ihn auf eine ausserordentliche Weise durch seine Schöpferkraft in dem reinen Leibe der unbescholtenen Jungfrau Maria entstehn und geboren werden: daher nannte sich Jesus den Sohn Gottes.*" 65 f. „*Heil. Geist ist (nicht Person) jener hohe himmlische Sinn, der von Gott kommt, der durch die richtige Erkenntnifs von Jesu und seinem Werke erweckt wird —.*"

§. 92.

Epicrisis.

Dogmate ecclesiastico ad sanae rationis principia evocato, neminem fugit, *primum* omnem pluralitatem in Deo rationi aperte repugnare (§. 59.), *deinde* quamlibet trinitatis explicationem philosophicam, sive unum subiectum et triplicem eius rationem aut operationem, sive tria subiecta intelligendi et volendi (cf. Matth. 26, 39.) facultate praedita defendat, necessario abire vel in *Sabellianismi* (*Modalismi*), vel in *Tritheismi* aut *Arianismi* decreta, ab ecclesiis olim damnata [a]). Quod attinet *denique* ad *incarnationem* (ἐνσάρκωσιν) Dei in homine Iesu, et spiritus sancti apparitionem in columbae specie, nullo modo fieri potest,

de orth. fid. I. c. 7. *Οὕτως μὲν διὰ τῆς κατὰ φύσιν ἑνότητ-, ἡ πολύθεος τῶν Ἑλλήνων ἐξαφανίζεται πλάνη· διὰ δὲ τῆς λο- λόγου παραδοχῆς καὶ τοῦ πνεύματος, τῶν Ἰουδαίων καθαιρεῖ- τὸ δόγμα, ἑκατέρας τε αἱρέσεως παραμείνει τὸ χρήσιμον· ἐκ μ- τῆς Ἰουδαϊκῆς ὑπολήψεως, ἡ τῆς φύσεως ἑνότης· ἐκ δὲ τοῦ Ἑ- ληνισμοῦ, ἡ κατὰ τὰς ὑποστάσεις διάκρισις μόνη.* Attamen ne- que vere Iudaeus, neque gentilis ſana ratione utens, quip- quae ad monotheïsmum purum ducit, in iſta dogmatis ſpecie acquieſcere poterit.

e) Addita ſunt formulae Nicaenae illo decreto haec verba: [*Πι- στεύομεν εἰς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον*] *τὸ κύριον, τὸ ζωοποιὸν, τὸ ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον, τὸ σὺν πατρὶ καὶ υἱῷ συμπροσκυνού- μενον καὶ συνδοξαζόμενον, τὸ λαλῆσαν διὰ τῶν προφητῶν.*

f) Symbolum Nicaeno-Conſtantinop. non niſi proceſſionem ſpi- ritus ſ. a patre conſtituerat; addidit eccleſia latina, repu- gnante Graeca, in Synodo Toletana a. 589 h. e. *filioque.* J. G. Walch Hiſtoria controverſiae Graecorum et Latinorum de proceſſione Sp. ſ. Jen. 1751. Cf. Ioann. Damaſc. de orth. fid. I. c. 12. fin. *καὶ υἱοῦ δὲ πνεῦμα· οὐχ ὡς ἐξ αὐτοῦ, ἀλλ' ὡς δι' αὐτοῦ ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον· μόνος γὰρ αἴτ- ὁ πατήρ.* Confeſſio orthodoxa eccl. cathol. orientalis, au- Petr. Mogila. L. 1695. p. 119. *Διδάσκει (ἐκκλησία), πῶς πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς ὡς πηγῆς κ- ἀρχῆς τῆς θεότητος.* Auguſti 2 Prr. de nonnullis eccleſiae gr- quae nuper iactatae ſunt (v. A. de Stourdza. *Conſideratio- ſur la doctrine et l'eſprit de l'Egliſe orthodoxe.* Stuttg. 1816.) virtutibus. Bonn. 1821. 4.

g) Adnumerantur iis Aſcoſnages Syrus, eiusque diſcipul- Ioann. Philoponus, Grammaticus Alexandrinus, ſec. VI. Vid. Ioann. Damaſc. de haereſib. 101 ff.

h) L. II. Cod. Theod. de fide Cath. Cod. Iuſt. L. I. t. 1. de ſum- ma trinitate et fide Cath. I. 2 et 5. L. 1. tit. 5. l. 2. Nov. CIX. — Feſtum Trinitatis iam ſec. VIII non ignotum, ineunte ſec. XV (a. 1405) in omni eccleſia latina receptum eſt. Baumgarte- *Chriſtl. Alterthümer.* p. 354.

i) De Roſcellino, Nominalium auctore, ſec. XI., Petr- Abaelardo et Gilberto Porretano ſec. XII. vid. Cra- mer *Fortſetzung von* Boſſuet. T. V. et VI. Schröckh K- *chengeſch.* T. XXVIII. 394 ff. Add. Baumgarten-Cruſi- Pr. de vero Scholaſticorum Realium et Nominalium diſcri- mine, et ſententia theologica. Jen. 1821. 4. p. 18. „Ride- dos plurimum ſe dedere, qui haereticos facerent, ipſi gr-

vioris culpae rei." Ut Anfelmus in prima, quae ex ista caufa prodiret, lite theologica, adverfus Rofcellinum ita differit (de incarnat. 2.): „Qui nondum intelligit, quomodo plures homines in fpecie fint unus homo; qualiter comprehendet, quomodo plures perfonae fint unus Deus? Et, cuius mens obfcura eft ad discernendum inter equum fuum et colorem eius, qualiter discernet inter unum Deum, et plures relationes eius." Hinc intelligitur, qui et Tritheita haberi potuerit, et Sabellianus Rofcellinus.

k) Cf. cum locis e libris fymbolicis ecclef. Lutheranae fupra allatis Confeff. Helvet. I. art. 6. Helvet. II. c. 5. Conf. Gallic. art. 6. Conf. Angl. art. 1—5. Conf. Belg. Art. 8.

§. 90.

Hiftoria dogmatis recentior.

Exftiterunt autem ab ineunte inde fec. XVI, qui, rtim philofophiae Platonicae et literarum humaniom ftudio, partim ecclefiae dominantis impotentia extati [a]), trinitatis dogma argumentis tum exegeticis m philofophicis ufi addubitarent. Ab eiusmodi cotibus quam vehementiffime abhorrentes vel ipfi Evanlici, fummi religionis fuae praecepti immemores, aviffime vexare Antitrinitarios haud dubitaverunt, ii quidem, licet ipfi inter fe diffentirent, atque ulta etiam obfcure et ambigue disputarent, in eccleifticae tamen de hoc dogmate doctrinae forma improunda omnes conveniebant. Tales fuerunt Ludov. etzer, Campanus, Servetus [b]), medicus Hisınus, qui a. 1553, ipfo Calvino adiuvante, neque iprobante Melanchthone [c]), miferrime combuas eft, Ochini, Gentilis, Gribaldi, Blanrata et alii. Maiore cum fucceffu opiniones fuas proıfuerunt Laelius et Fauftus Socini, familiarum nitariarum in Polonia aliisque terris auctores, qui fum Chriftum effe hominem, per fpiritum f. natum, otibus eximiis et dignitate poteftateque divina a Deo rnatum, filiique Dei et ipfius Dei nomine digniffimum, piritum f. autem meram numinis divini vim effe, fta-

dum [Matth. 4, 10. Marc. 12, 29—31. coll. 34. [a]) Io. 4, 23.] et ab Iesu ipso adoratum (Matth. 26, 39. 42. Luc. 23, 46. Io. 17, 1 ss.), et Iesum Christum, qui vel post abitum e terris homo simpliciter appellatur (Act. 2, 22. 17, 3. Rom. 5, 15. 1 Tim. 2, 5. cf. 1 Cor. 15, 21.), ut legatum eius agnoscere iubemur (Matth. 7, 21. Io. 17, 3.), Deo quidem ipsum legante longe inferiorem (Matth. 19, 17. 20, 23. Luc. 18, 19. Io. 14, 28. 16, 29 ss. 17, 22. 24. 1 Cor. 3, 23. 11, 3. 15, 27. 28.), non est, quod, hunc ipsum purioris doctrinae Christianae typum sequentes, trinitatis dogma ad ea referre dubitemus, quae iusta auctoritate certoque fundamento carent; ideoque ut iis ab omnibus Chr. religionis assectatoribus fides habeatur, postulari non potest. Immo quo plura ac graviora damna et nefanda facinora per male sanum dogmatis illius tuendi studium in ecclesiam Christianam illata sunt, eo minus symbolica eius forma, quae simul tot tantisque opprobriis contra religionem Christianam ansam praebuit, nostris temporibus urgeri ac premi debet. Omissis potius quibusvis subtilitatibus atque argutiis, et, quaecunque aevi incultioris ingenium prodant, quaestionibus et finitionibus [b]), in eo maxime elaborandum est, ut dogma illud, fundamento biblico satis valido pariter ac rationali plane destitutum, ad doctrinam eam biblicam revocetur, cuius summa, mandato de baptismo (Matth. 28, 19.) simpliciter enunciata, in eo recte ponitur: ut Deum tanquam omnium hominum patrem sanctissimum revereamur, Iesum autem Messiam s. filium Dei, h. e. legatum divinum (Io. 18, 37.) Deo probatissimum, singularibusque ab eo dotibus ac praesidiis adiutum, unde ipsa divina sapientia (ὁ λόγος τοῦ θεοῦ Io. 1, 1. 14.) s. providentia Dei mirum quantum per eum sese manifestasse traditur, agnoscamus, eumque, etsi cognomen ἀγαθοῦ, quo unum tantum Deum affici vult (Luc. 18, 19.), diserte repudiavit, ut sanctioris tamen vitae exemplar praestantissimum et quasi ipsius numinis ἀπαύγασμα (Hebr. 1, 7.)

ia cum diligentia sequamur (1 Petr. 2, 21.) atque co-amus; et spiritum s. seu divinam eam efficaciam, qua Deus omnem perfectionem spiritualem i. e. sapientiam amque virtutem per religionis Christianae institutum, alva tamen hominis libertate, promovet et adiuvat, mni, quo par est, studio amplectamur. Quibus po-itis, trinitatis dogma ad hancce formulam revocare li-et: Deus pater, per Iesum Christum, ut spiritum s. ominibus se manifestavit. Ut autem quaevis super oc dogmate opinio, dummodo ne virtutis nervos in-ringat, summa cum indulgentia tolerari debet *), ita aute versari doctores publicos oportet in pertractanda sta doctrina, ne vel conscientia oneretur Christianorum ntelligentia provectiorum, vel imbecilliorum religio of-ensionis aliquid capiat.

*) Hoc loco gravissimo, quo omnis religionis et theoreticae et practicae principium summum ab Iesu ipso sancitum est, neo trinitatis in Deo, nec divinae Messiae naturae mentio iniecta est. Cf. Joh. Schulthefs u. J. L. v. Orelli *Rationalismus u. Supernat.*, *Kanon*, *Tradition u. Scription.* Zür. 1822. p. 25 f. „*Das Eigenthümlichste des Christenthums ist das Wahre, das Uebersinnliche seines Gegenstandes* (*die Lehre von dem wahren Gott, d. h. von Gott, als dem Uebersinnlichen, dessen unsichtbare Eigenschaften nur als Vernunft-Anschauungen ersichtbar sind; welcher Geist ist und darum nicht in Zeit und Raum begriffen, an keinem bestimmten Ort in erbauten Tempeln, zu verehren ist —; der nur in Wahrheit, auf eine übersinnliche Weise angebetet werden will — von wahren, d. h. sich zu ihm über die Sinnenwelt erhebenden Anbetern. Das Gegentheil sind alle sichtbaren Götter, von denen man sich irgend eine sinnliche Vorstellung macht, die man sich daher als körperlich oder eingefleischt denkt, und hiermit abbildet, entweder blos in der Phantasie ästhetisch und poetisch, oder auch artistisch, Idole, die aber nicht wahre sind,* —). *Hieraus ist abzunehmen, wie nichtig jene gnostische Meinung von einem sichtbaren geschichtlichen Gotte ist, in welcher heutzutage gewisse Theologen Christum als sichtbaren Gott postuliren* (Lücke *Commentar üb. die Schriften des Ev. Johannes.* I. Bonn. 1820. p. 243 ff.), *nicht etwa nur als Gott in und mit Christus, im Fleisch, d. i. in der Menschheit, und in diesem Sinne Immanuel* (*Gott mit uns*) *zu nennend. Ein sichtbarer Gott ist, wer*

auch immer dafür ausgegeben wird, ein falscher Gott, ein Idol, und jede Theologie, die darein das Eigenthümliche des Christenthums setzt, dass sie dem unsichtbaren, übersinnlichen, ewigen Gott einen sichtbaren zugesellt, wird, indem sie die allerchristlichste scheinen will, unchristlich, heidnisch."

b) Niemeyer *Popul. u. prakt. Theologie. 6. A.* p. 10 f. „*Melanchthon hatte in seinen* Locis th. *den Subtilitäten in der Bestimmung geheimnissvoller Lehren, sogar für die Theologie keinen grossen Werth beigelegt, wie viel weniger für die Unterweisung des Volks.* Non est, *sagt er schon auf den ersten Seiten seines Werks*, non est, cur multum operae ponamus in locis illis supremis de Deo, de unitate, de trinitate Dei, de mysterio creationis, de modo incarnationis. Quaeso te, quid adsecuti sunt iam tot seculis scholastici Theologistae cum in his locis solis versarentur. — Hoc non est Christum cognoscere, quod isti docent, eius naturas et modos incarnationis intueri. — Hoc demum christiana cognitio est, scire quid lex poscat, quomodo adflictam conscientiam consolaris" cet. Calvin. Instit. rel. Chr. XIII. 5. „Utinam sepulta essent nomina, constaret modo haec inter omnes fides, patrem et filium et spiritum s. esse unum Deum.".

c) Schleiermacher *Der christl. Glaube.* II. B. 1822. p. 69. „*Es ist natürlich, je länger die Trinitätslehre unverändert in ihren jetzigen Bestimmungen bestanden hat, dass diejenigen welche sich mit den Schwierigkeiten und Unvollkommenheiten mancher Formeln nicht aussöhnen können, von sich selbst behaupten, alles in der Dreieinigkeitslehre zu leugnen, während doch ihrer Frömmigkeit das eigenthümlich Christliche keineswegs fehlt. Daher müssen wir uns wohl hüten, nicht alles antitrinitarische als ketzerisch oder unchristlich zu verwerfen, sondern je mehr es überhand zu nehmen scheint, um desto mehr müssen wir uns aufgefodert fühlen, auch die kirchliche Darstellung einer neuen Prüfung zu unterwerfen, und mit Verlassung des antiquirten eine dem gegenwärtigen Zustande der verwandten Vorstellungen angemessene Umbildung wo nicht vorzubereiten doch wenigstens der Zukunft frei zu lassen."*

CAPUT IV.

DE DEO CREATORE.

Sectio 1.

DE DEO RERUM UNIVERSITATIS CREATORE.

§. 94.

Introductio.

Rerum omnium, quae praeter Deum sunt, tum inanimarum, tum animatarum, et intelligentium, quarum universitas dicitur *mundus* et, quatenus certis legibus districtus et inter se connexus cogitatur, *rerum natura* [a]), exsistentiam non a rebus ipsis, sed a Deo solo, ut causa suprema, pendere, eo probatur, quod neque summi numinis idea alioquin locum habere (§. 52.), neque exsistentiae mundi ratio absoluta, salvis cogitandi legibus, nisi a sola Dei omnipotentis voluntate aeterna [b]) et ab aeterno, quippe quae nullis temporis finibus obnoxia est (§. 68.), vim suam creatricem exserente (Io. 5, 17.) [c]), repeti potest. Doctrina illa de exsistentia mundi a solo Deo repetenda creationis dogmate involuta fuit, quo origines mundi a singulari quodam actu divino derivantur. Creatio autem mundi sic definiri solet, ut sit ea divinae voluntatis actio, qua partim *materia* mundi s. ipsae substantiae primae earumque vires [creatio *prima* a nonnullis [d]) dicta], partim *forma* s. certa earundem coniunctio certis quibusdam accommodata finibus esse coepit (creatio *secunda*). Alii [e]) distinguunt creationem *primam* s. *primitivam* et *immediatam* h. e. absolutum creationis initium a creatione *secunda* s. *continuata* eademque *mediata*, quae per causas secundas, vires nimirum et leges naturae perpetuo cursu continuatur (Gen. 1, 11. 22. 28. Iob. 10, 8—12. Ps. 139, 13—16. Act. 17, 25—28.); illam per omnipotentiam *absolutam*, hanc per *ordina-*

tam (§. 68.) fieri dicunt. Ceterum neque Epicuri commentum illud de *atomorum concursu*, quas pondere suo deorsum latas, accedente fortuita quadam turbulenta concursione, et adhaesione et copulatione mundum singulasque eius partes effecisse fingebat *f*), neque *Hylozoismus*, qui aeternam mundi materiem (τὸ ἀγέννητον) vi quadam vitali animatam esse contendit *g*), neque *Emanationis* doctrina, a Gnosticis demiurgum *h*), et a Cabbalistis *radiationes* divinae naturae *i*) deducentibus, varie exornata, neque *Pantheismus* (§. 58.) nec denique *Dualismus* Zoroastris et Manichaeorum *k*), argumentis rectae rationi consentaneis evinci potest.

a) Kant *Kritik d. reinen Vernunft*. 446 ff. Add. ei. *Vorlesu*. *üb. d. philosoph. Religionslehre*. L. 1817. 162 ff. — Notionem mundi, non nisi rerum natura et astronomia potissimum melius cognita, sensim magis excultam esse, docet descriptio eius in libris ss. obvia, qua universitas rerum coelo, t. quam lacunari solido luminibus distincto, et terra comprehenditur. Gen. 1, 1. 7. 14—17. 2, 4. Ps. 69, 35. Act. 4, 14, 15. Cf. Odyss. I. 52. Hebraei coelum crystallinum opinati sunt v. Ex. 24, 10. Ez. 1, 21. Dan. 12, 3.; poetae Gr. ferreum s. aeneum finxerunt Il. V. 504. Odyss. III. 10. Bode *Kenntniss des gestirnten Himmels*. 8. *A*. Jacob *All. Religion*. p. 147 ff. J. Fries *Populäre Vorlesungen üb. Astronomie*. Heidelb. 1813. Brandes *Briefe üb. die Astronomie*. 4 Voll. 1816.

b) Gerlach *Religionsphilosophie*. §. 103. Bouterwek *D. Rel. der Vernunft*. Gött. 1824. p. 370 f.

c) Quum Deus nullis temporis finibus circumscriptus sit, vim Dei creatricem, etiamsi mentes nostrae quemlibet eius effectum, nisi in tempore locum habeat, cogitare nequeant, temporis finibus haud adstrictam operari eamque aeternam recte dici apparet (cf. Philo Allegor. I. 41. ed. Paris. 16. Παύεται γὰρ οὐδέποτε ποιῶν ὁ θεός, ἀλλ' ὥσπερ ἴδιον τὸ καίειν πυρὸς, καὶ χιόνος τὸ ψύχειν, οὕτω καὶ θεοῦ τὸ ποιεῖν· καὶ πολύ γε μᾶλλον, ὅσῳ καὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν ἀρχὴ τοῦ δρᾷν ἐστι.) neque tamen inde singularum mundi creati partium aeternitas consequitur. Cf. Platon. Timaeus. T. IX. 318. ed. Bip. Χρόνος δ' οὖν μετ' οὐρανοῦ γέγονεν. — ἐξ οὖν λόγου καὶ ἐ

νοίας θεοῦ τοιαύτης πρὸς χρόνου γένεσιν, ἵνα γεννηθῇ χρόνος, ἥλιος καὶ σελήνη καὶ πέντε ἄλλα ἄστρα, ἐπίκλην ἔχοντα πλάνητες, εἰς διορισμὸν καὶ φυλακὴν ἀριθμῶν χρόνου γέγονε. Philo de opificio mundi. I. 5. *Χρόνος οὐκ ἦν πρὸ κόσμου, ἀλλ' ἢ σὺν αὐτῷ γέγονεν, ἢ μετ' αὐτόν.* Allegor. I. 41. Augustin. de civ. Dei. XI. c. 6. „Procul dubio mundus non factus est in tempore, sed *cum* tempore." Calov. Syst. locor. th. III. 901. „Tempus creationis coeptae nullum est, sed in principio temporis coepit creatio — non *in* tempore, sed in primo instanti ac principio temporis." — Fuerunt, qui ipsum anni tempus, quo mundus fuerit creatus, definire auderent. Petavius de theologicis dogmatibus. Ed. 2. Antw. 1700. III. 155. Io. Damasc. (de orth. fid. II. c. 7.) verno tempore, Silberschlag (*Geogonie.* B. 1780—83. Voll. III. L.) autumnali mundum conditum fuisse somniarunt.

d) Reinhard *Dogmatik.* 164.

e) Creatio ista secunda in ll. symbolicis significatur. V. Catech. min. Art. I. Resp. 370. „Credo, quod Deus creaverit *me* — quod corpus et animam — mihi dederit et adhuc sustentet." — Doederlein Inst. Theol. Christ. I. 472. Henke Lin. fid. Chr. 78.

f) Cic. de finib. I. c. 6 ff. Lactant. de ira div. c. 9. Cudworth Systema intell. 815 ff. Meiners Hist. doctr. de vero Deo. 522 ff. — De Stratone Lampsaceno, qui postea Epicuri commento sententiam de vi quadam plastica et calorifera addidisse fertur, vid. Krug *Gesch. d. Philosophie alter Zeit.* 175.

g) Cudworth l. l. 72 ff. 831. Buddei Theses de Atheismo. p. 236. Platner *Aphorismen.* 2. *A.* I. §. 1044. Cf. Cic. de nat. deor. I. 11. „Anaxagoras primus omnium rerum descriptionem et modum, mentis infinitae vi ac ratione designari et confici voluit." Virgil. Aen. VI. 724 ff. et Heyne Excurs. XIII. Buhle *Lehrb. d. Gesch. d. Philos.* IV. 156 ff.

Omnino apud philosophos Graecos praevaluit sententia de aeternitate *materiae*, ita, ut cum Platone Deum non *creatorem*, sive auctorem materiae, sed *opificem* mundi s. auctorem *formae* esse plurimi judicarent. Philo Quod mundus sit incorruptibilis. p. 959. *Ὥσπερ γὰρ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος οὐδὲν γίνεται, οὐδ' εἰς τὸ μὴ ὂν φθείρεται· ἐκ τοῦ γὰρ οὐδαμῇ ὄντος ἀμήχανόν ἐστι γίνεσθαί τι.* — Münscher *Dogmengesch.* II. 44.

h) Walch *Ketzergesch.* I. 227 ff. Münscher l. l. II. 51 ff.

i) Kleuker *Ueb. d. Natur u. d. Urſprung d. Emanationslehre d. Kabbaliſten.* Rig. 1786. Tiedemann *Geiſt d. ſpeculativ. Philoſophie.* III. 158 ff.

k) Cudworth l. l. 528 ff. Bayle *Dictionnaire hiſt. crit.* a. *Zoroaſtre.* Beauſobre *Hiſt. crit. de Manichée et du Manichéisme.* II Voll. Amſt. 1734. 39. 4. I. p. 588 ff.

§. 95.

Doctrina eccleſiaſtica et biblica, cum epicriſi.

Simpliciori librorum ſymbolicorum doctrinae doctores eccleſiaſtici hanc ſententiam ſuam magis amplificatam ſubſtituerunt [b]): *creationem* rerum univertatis opus eſſe Dei *externum* ſ. *ad extra* (§. 78.), qu. patri adſcribitur *appropriative* ſ. *terminative,* ita q[illegible]dem, ut Deus pater (Ieſ. 44, 24.) omnia per verb[illegible] ſubſtantiale ſ. filium Dei (Io. 1, 3. 10. Hebr. 1, 10. C[illegible] 1, 16. 17.), in ſpiritu ſ. (Gen. 1, 2. Iob. 33, 4. Pſ. 3[illegible] 6.) [c]), vi infinita e nihilo [d]) (Rom. 4, 17.) ſex d[illegible]rum [e]) ſpatio ad laudem gloriae ſuae produxerit. (Ro[illegible] 11, 36.) Quanquam ſententia iſta e librorum ſſ. lo[illegible] quibusdam ad verbum intellectis haud difficile erui p[illegible] teſt, praeſtat tamen alius doctrinae typus, in iisd[illegible] accurate expreſſus, quo ſimpliciter rerum omnium exſiſtentiam a Deo ſummo univerſi auctore repetend[illegible] eſſe edocemur. (Pſ. 33, 6—9. 104, 2 ff. Ieſ. 40, 2[illegible] Ier. 10, 12. Nehem. 9, 6. Act. 14, 15. 17, 24 ff. Heb[illegible] 11, 3.) Ne vero hanc ſententiam tenendo duplex qu[illegible] exſiſtentiae Dei ſtadium, alterum ante mundum cond[illegible]tum, alterum poſt eum creatum, perperam fingamus, quippe quod verae Dei immutabilis ideae haud conveniret, ſumma illius doctrinae eo referri debet, ut, mi[illegible] ſis quaeſtionibus inexplicabilibus, mundum non p[illegible] ſemet ipſum, ſed per Deum omnipotentem eſſe, firmi[illegible]ſime nobis perſuaſum habeamus. Duplex illa coſmogoniae ſpecies in l. Geneſ. (1, 1 ff. et 2, 4 ff.) tradita [f])

liquarum gentium priscarum mythis simillima quim g), at iis simplicior atque praestantior, e philosoematibus et traditionibus antiquissimis conflata esse detur h), ac recte monuerunt, auctorem eius hoc tissimum curasse: *primum*, ut Dei unius, rerum mium creatoris, notionem, tanquam religionis et citatis Israeliticae fundamentum, hoc documento commaret; *deinde*, ut legem de septimo quoque die saando tanquam aptissimam obsequii, Deo huius civitis regi praestandi, professionem illustraret et comendaret i). Ceterum quum narratio illa nonnulla conleat neque cum vera numinis idea, neque cum hiria telluris, quantum nunc quidem perspeximus k), ne conciliandа, per se patet, quaestionum metaphyarum de tempore et modo mundi creati solutionem, iac quidem omnem mentis humanae captum superare detur l), in mytho illo minime reperiri.

a) Symb. Apost. „Credo in Deum patrem omnipotentem, creatorem coeli et terrae." Symb. Nic. *Πιστεύομεν εἰς ἕνα θεὸν, πατέρα παντοκράτορα ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων.* Conf. Aug. Art. I. Artt. Smalcc. P. I. Art. 1. p. 303. „Pater, Filius et Spiritus s. — sunt unus Deus, qui creavit coelum et terram." Catech. min. Art. I. 570. Nihil praeterea additur nec de modo, nec de tempore et fine creationis, nec de Cosmogoniae Mosaicae interpretatione vera. Catech. mai. Art. I.

b) Melanchthon Loc. th. 334. Chemnit. I. 275 ff. Gerhard. IV. 4 ff.

c) Seriores Hebraei creationem mundi promiscue referre solebant ad spiritum, halitum, verbum s. vim et sapientiam Dei. Cf. Philo de Cherubim. 129. ed. Paris. *Ἴδε - τόνδε τὸν κόσμον· εὑρήσεις αἴτιον μὲν αὐτοῦ τὸν θεὸν, ὑφ᾽ οὗ γέγονεν· ὕλην δὲ, τὰ τέσσαρα στοιχεῖα, ἐξ ὧν συνεκράθη· ὄργανόν τε λόγον θεοῦ, δι᾽ οὗ κατεσκευάσθη· τῆς δὲ κατασκευῆς αἰτίαν τὴν ἀγαθότητα τοῦ δημιούργου.* Id. l. quod deterius potiori insidiari soleat p. 165. Deum *πατέρα μὲν τὸν γεννήσαντα κόσμον, μητέρα δὲ τὴν σοφίαν, δι᾽ ἧς ἀπετελέσθη τὸ πᾶν,* nominavit.

d) Formula, mundum e nihilo creatum esse i. e. *non* e materia praeiacente (Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 605.), flu-

xit e verbis: ἐποίησε ἐξ οὐκ ὄντων (2 Macc. 7, 28.) i. e. fecit quae nondum erant, ut essent, cf. Rom. 4, 17., quae Vulgata vertit *fecit ex nihilo.* — Mosheim Diss. de creatione mundi ex nihilo, Cudworthii Syst. int. subiuncta. 950 ss. Heydenreich *Originalideen.* II. 181 ss. Recentiore aetate dubitatum est, an vere adfirmetur in libris ss., mundum e nihilo esse creatum, siquidem ambigua sunt verba Gen. 1, 1. itemque formulae τὰ οὐκ ὄντα et τὰ μὴ φαινόμενα 2 Macc. 7, 28. Hebr. 11, 3. Rom. 4, 17. cf. Sap. 11, 17. Κτίσας τὸν κόσ. ἐξ ἀμόρφου ὕλης. Ovid. Metam. I. 7. Verum quum notio miraculi iam antiquissimis temporibus cognita fuerit, haud longe abfuit mens humana a cogitatione ista creationis ex nihilo (Stäudlin *Dogmat. u. Dogmengesch.* 212.), quae, quum nulla materiae cuiusdam aeternae mentio in ll. ss. iniecta sit, argumentis etiam philosophicis posteriore tempore demonstrata est. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* 2. *A.* I. 523 ss. — Discrimen olim posuerunt inter *nihilum negativum*, „quod significat ἀφαίρεσιν et negationem omnis *entitatis*", et inter *nihilum privativum*, quod exsistens quidem aliquid s. materiem supponit, sed ad rem producendam prorsus inhabilem indigestamque. Deum aiunt primum produxisse ex nihilo negativo, s. ἐξ οὐκ ὄντος, nihilum privativum s. materiem inhabilem (creatio *prima* seu primi ordinis); deinde ex materia inhabili res corporeas omnes (creatio *secunda*). Sic in Io. Damasc. de fid. orth. II. 5. Αὐτὸς ὁ θεὸς ἡμῶν — ἐποί. τὸν οὐρανὸν κ. τὴν γῆν — ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγὼν τὰ σύμπαντα· τὰ μὲν, οὐκ ἐκ προϋποκειμένης ὕλης — τὰ δὲ, ἐκ τούτων τῶν ὑπ' αὐτοῦ γεγονότων. Quenstedt Theol. didactico-polem. I. p. 429. Gruner Institt. theol. dogm. 127 ss. Cf. Lossius *Philos. Reallexicon.* III. 329. — Repugnant doctrinae de creatione ex nihilo *Hylozoismus*, *Emanatismus* et *Pantheismus.*

e) Τὸ ἔργον θεοῦ ἑξαήμερον, quod Philo non dubitavit εὐ[...] πάνυ appellare (Allegor. l. I. 41.), in prima tantum Geneseos parte (1, 1—2, 3.), itemque Exod. 20, 11. 31, 17., commemoratum, simili ratione in l. Zendavestae traditum est. (Cf. Kleuker *Zend-Avesta.* I. 21. III. 59.) — Hug de operum sex dierum commentatio. Frib. 1823. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 18[...] *EB.* Nr. 68.

f) V. prae ceteris Ammon *Bibl. Theol.* I. 265 ss. Haud pauci solam *Geogoniam* in locis illis propositam esse putarunt, ut Danovius, Dathe, Jerusalem, Michaelis, Jo. G. Rosenmüller (Antiquissima historia telluris a Mose descr

pta. L. 1776.) al. Cf. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* III. 11 ff. Bauer *Theol. des A. T.* 156 ff. Veruntamen alii, narrationes istas simul mundi (Gen. 1, 1. 6—8. 14—18.) et terrae, quippe quae homini incultiori mundi pars principalis visa fuerit, origines complecti, recte docuerunt. Bretschneider *Handb. d. Dogmatik.* I. 542.

g) Cf. Sanchuniathonis Phoenicii (Euseb. Praep. Ev. I. 9 ff.), Berosi Chaldaici (Syncell. Chron. 14 ff.), Aegyptiorum (Diodor. Sic. I. 7.) hac de re narrationes. De cosmogonia ab Hesiodo, Theogon. 116 ff. condita, coll. Ovid. Met. I. 5 ff., cf. Heynii comment. in Tom. II. comm. Soc. Goett. J. H. Voss *Alte Weltkunde*; in *Jen. Allg. Lit. Zeit.* a. 1805. prolegg. p. I—XXXVI. Herder *Ideen zur Gesch. d. Menschheit.* II. 305 ff. Bauer *Hebr. Mythologie des A. u. N. T.* 67 ff. Fulda *Ueb. Cosmogonie, Androgonie und frühste Menschengeschichte*; in Paulus *Memorabilien.* II. 107. Ph. Howard *Gesch. d. Erde u. d. Menschengeschl. nach d. Bibel, vergl. mit d. Kosmogonien, Chronologien u. Volkssagen älterer Zeiten. Aus d. Engl. von* Lehzen. 1799. Stroth *Parallelen z. Gesch. des A. T. aus Griech. Schriftstellern*; in Eichhorn *Repertorium.* XVI. 65 ff.

h) De indole et sensu narrationum illarum, quarum prior, quippe simplicior est, antiquioris aetatis esse videtur, varie disputatum est. Haud paucis, aevo etiam recentiore, placuit *proprie et historice* omnia interpretari, v. Silberschlag *Geogonie.* B. 1780—83. 3 Voll. Hensler *Bemerkungen über Stellen in d. Ps. u. d. Genesis.* Hamb. 1791. Baumgarten-Crusius *Vernunft und Schrift.* III. Comm. 13. Seiler, Storr, Reinhard ad h. l., qui quidem non ubique sensum literalem secutus est, al. Novissime, veritatem historicam hoc mytho traditam esse, demonstrare conatus erat Bretschneider l. l. p. 539 ff. (cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1815. Nr. 294. p. 781 f.), quae disputatio in huius libri ed. altera rectius omissa est. Nihilo minus idem denuo contendit, narrationem istam Mosaicam, excepto Gen. 1, 1., ad physicen et geologiam referendam ideoque a revelatione divina haud repetendam esse. Ed. 2. p. 543. Cf. quae supra hac de re monuimus §. 43. *b.* — Alii, inprimis Patres eccl. Alexandrini, Clemens Strom. VI. 813. Orig. de pr. III. 5., et Augustin. de Genesi ad literam. L. IV. T. III. ed. Benedict. p. 72., de civ. Dei. XI. 7., qui quidem in hac quoque disputatione parum sibi constitit, cf. de Gen. l. VIII. c. 2. Retractt. II. 24., praeeunte Philone (de opificio mundi), *allegoricam* explicandi rationem

probaverunt. Alii huic narrationi fundamentum historicum subesse voluerunt *mythumque historicum* eam dixerunt, aliique, quod praestat, *mythum philosophicum* s. priscorum hominum philosophema forma quadam mythica indutum. Vid. Herder *Vom Geist d. Hebr. Poesie.* I. 50 ff. 206 ff. Eichhorn *Urgeschichte — herausg. v.* Gabler. Nürnb. 1790—95. 5 Th. Bauer *Theol. d. A. T.* 138 ff. Ziegler *Kritik d. Artikels von d. Schöpfung* — in Henke *Magaz.* II. et IV. Pott *Moses u. David keine Geologen.* B. 1799. W. A. Teller *Die älteste Theodicee, od. Erklär. der 3 ersten Cap. d. Genesis.* Jen. 1803. De Wette *Kritik d. Israel. Geschichte.* 1807. 27 ff. J. G. J. Ballenstedt *Die Urwelt. Erste Abth.* 2. *A.* Quedl. 1818. *Versuch die Sagen d. Vorwelt in d. Bibel auf eine vernünftige Art zu erklären.* p. 185 ff. Gesenius, in Ersch u. Gruber *Allgem. Encyklop. Art.* Adam. I. 358. — Usum popularem narrationum illarum bene demonstrat J. R. G. Beyer *Die Gesch. d. Urwelt in Predigten.* 2 Voll. L. 1795—1800. (Fuhrmann) *Christ. Glaubensl. f. d. Kanzelgebrauch nach alphab. Ordnung.* III. 4. C. G. Schuster *Die ältesten Sagen d. Bibel nach ihrem hist. u. prakt. Gehalt.* Lüneb. 1804. Weland *Bibl. Erzählungen z. Beförderung d. Achtung gegen d. Bibel.* Hannov. I. 1811.

i) Henke Lineam. fid. Chr. 81.

k) Ballenstedt *Die Urwelt.* 2. *A.* 1819. Ei. *Die neue od. die jetzige Welt.* I. 1821. Nr. 1. *Die Revolutionen d. Erde u. ihre Bewohner.* Rhode *Ueb. d. Anfang unserer Geschichte u. d. letzte Revolution d. Erde, als wahrscheinl. Wirkung eines Kometen.* Bresl. 1819. Auctor mythum in Zendavestae libro propositum de astro Dracone, naturae hoste, cuius vi et impetu omnis terrarum orbis inundatus fuisse dicitur, ad firmandam sententiam suam adduxit. — Link *Die Urwelt.* B. 1821.

l) Lactant. Institt. div. II. 8. „Quid quaeris, quae nec potes scire, nec, si scias, beatior fias? Perfecta est in homine sapientia, si et Deum esse unum et ab ipso esse facta universa cognoscat."

§. 96.

De fine mundi creati supremo.

Vario modo a philosophis et theologis de consilio divino mundum condendi disceptatum est, ita, ut decretum Dei de mundo creando vel e solo arbitrii divini

ac...

:tu [a]), vel e gloria Dei manifeſtanda, cui ſententiae ſacrorum emendatores calculum adiecerunt [b]), vel felicitate rerum creatarum ſenſu praeditarum, inpriis earum, quae ratione gaudent, promovenda [c]), vel ſummo bono, cuius pars praecipua naturarum intelȝentium perfectione morali, pars altera felicitate conuetur, cum creaturis quam plurimis per gradus, et um hominibus quidem ultra huius vitae fines, communicando [d]), repeterent. Quae quidem ſententia porema, ut ſummae Dei ſapientiae, ſanctitati et omniɔtentiae, quibus virtutibus optimum quodque novit, ılt et perficere valet, hominumque naturae morali ɔtime convenit, ita et ſcripturae ſ. effatis adumbraır: Gen. 1, 31. Pſ. 8, 5 ſſ. 119, 64. Act. 17, 26 ſſ. ld. 14, 17. 1 Cor. 15, 46. 2 Cor. 3, 18. 4, 16. Eph. 16. 4, 13—15. 1 Tim. 4, 4. 1 Io. 3, 1 ſſ.; neque ırum ſententiis prorſus repugnat, qui ad gloriam Dei ıt ad felicitatem creaturarum longe plurimarum finem undi creati referre maluerunt [e]); accedit, quod ad iginem malorum et phyſicorum et moralium bene exıcandam idonea eſt. Ceterum ipſa idea Dei ſanctiſni, ſapientiſſimi, benigniſſimi et potentiſſimi, exrientia teſte, quamvis arctiſſimis circumſcripta canllis [f]), et hoc complectitur, mundum a Deo creatum nnium, qui cogitari poſſint, eſſe optimum i. e. fini a eo conſtituto maxime accommodatum. Neque tamen nitti debet, mundum hoc in loco de rerum univerſite dici, qua omnis rerum finitarum ſeries et ſucceſſio r omne tempus ſignificatur, ac perſectionem mundi telligi *relativam*, non *abſolutam* [g]).

a) Auguſtin. de diverſis quaeſt. qu. 28. „Qui quaerit, quare voluerit Deus mundum facere, cauſam quaerit voluntatis divinae. — Nihil autem maius voluntate Dei. Non ergo eius cauſa quaerenda."

b) Melanchthon Loc. th. 554. Gerhard L. th. II. p. 13. al. Impugnata eſt iſta ſententia a Petr. King l. de origine mali. Lond. 1702. Attamen theologi ſeriores, v. Buddeus Inſtitt.

th. dogm. p. 502., eam denuo proposuerunt, manifestationem bonitatis, sapientiae et potentiae divinae subintelligentes.

c) Theodoret. de providentia. or. 2. Chrysostom. de pr- vid. Opp. T. IV. 142. Io. Damasc. de orth. fid. II. 2. *ὑπερβολῇ ἀγαθότητος εὐδόκησε γενέσθαι τινὰ τὰ εὐεργηθησόμ- καὶ μεθέξοντα τῆς αὐτοῦ ἀγαθότητος.* Praeiverat Plato Ti- T. IX. ed. Bip. p. 305: *Ἀγαθὸς ἦν, ἀγαθῷ δὲ οὐδεὶς περὶ οὐδε- οὐδέποτε ἐγγίγνεται φθόνος· τούτου δ' ἐκτὸς ὤν, πάντα ὅτι μ- λιστα ἐβουλήθη γενέσθαι παραπλήσια αὐτῷ.*

d) Cf. Kantii, qui quidem in constituendo summo mundi crea- fine naturarum tantum intelligentium habuit rationem. *Kri- d. prakt. Vern.* 235 ff. *Krit. d. Urtheilskr.* 388 ff. 421 ff. Ch- W. Snell *Drei Abhandlungen philosophischen Inhalts.* L. 17- Abh. 2. *Ueb. d. Optimismus.* — Jacob *Allg. Religion.* 416. Ammon Summa Th. Chr. 131 ff.

e) Kant *Kritik d. prakt. Vern.* 236 ff.

f) Bonnet *Contemplation de la nature.* Amst. 1769. 2 Voll. R- marus *Abhandlungen üb. d. vorn. Wahrheiten d. Rel.* 4te A- Smellie *Philosophie d. Naturgeschichte, übers. v.* Zimm- mann B. 1792. T. II. 288 ff.

g) Plato Tim. 305. ed. Bip.: *Θέμις δὲ οὔτ' ἦν οὔτ' ἔστι τ- ἀρίστῳ (θεῷ) δρᾷν ἄλλο πλὴν τὸ κάλλιστον — τὸ πᾶν ξυνετεκ- νετο, ὅπως ὅτι κάλλιστον εἴη κατὰ φύσιν, ἄριστόν τε ἔργον ἀπ- γασμένος.* Disputatio de mundo optimo a Leibnitio pot- mum (*Essai de Theodicée.* Amst. 1734.) excitata, a Kantio d- nuo sub examen vocata est. Cf. Snell l. l. Lossius *Ph- Reallexikon.* IV. 583 f. Add. Kant *Vorles. üb. die philos. R- ligionsl.* L. 1817. 169. Krug *Eusebiologie.* L. 1819. 109 f. Dubia et cavillationes super hac doctrina a scriptoribus Franc- gallicis, v. c. Voltaire, in *Candide ou l'Optimisme* et a- libris, proposita fundamento plane destitui, facile videbit qui finem mundi creati ethicum, et hominis exsistentiam huius vitae cancellis circumscriptam esse cogitaverit. Cf. La- ctant. de vita beata. c. 6.

§. 97.

Historia dogmatis.

Antiquiores ecclesiae doctores hoc potissimum eg- runt, ut contra Gnosticorum et Manichaeorum erro- sententiam suam de Deo uno, rerum omnium crea-

e [a]), quippe qui vel hominum caussa [b]), vel voluntate, el bonitate sua (§. 96. *a. c.*) ductus, mundum per erbum s. filium suum [c]), formaverit, et de creatione x nihilo [d]) strenue defenderent. Origenis vero 'latonicis imbuti opinionibus, quarum nonnullas, velut le anima mundi [e]), huic ipsi loco admiscuit, placitum e infinita mundorum invicem se excipientium a Deo reatorum serie [f]), paucis probatum, sicut Lactanii de sex aetatibus mundi sententia [g]), ab ecclesia rthodoxa reiectum est. Neque magis acceptae sunt piniones a nonnullis prolatae, atque his ipsis diebus philosophis quibusdam revocatae, astris quoque suos sse spiritus [h]) eaque sicut corpora terrestria esse aniiata [i]), et praeter mundum *visibilem* alium esse *intelgibilem* [k]). Praeterea in interpretanda Mosaica de reatione mundi narratione doctores ecclesiae diversas ierunt vias, ita, ut alii quidem *historice*, Alexanrini Clemens et Origenes *allegorice* eam interretarentur (§. 95. *h.*), plerique tamen vel utramque aterpretandi rationem coniungerent [l]), vel *literali* explicationi tenacius inhaererent. Scholastici, Augusini vestigia prementes, multa disputaverunt de temore et modo creationis e nihilo et de aliis quaestionibus arum fructuosis [m]). Seculo superiore medio atque xeunte, repudiata tandem aliquando, quam ipsi sacroum emendatores eosque secuti defenderant, sententia e arrationibus Mosaicis ad verbum intellectis repetita, mplicior et liberalior de creatione doctrina percreuit [n]). Tum etiam de initio creationis vel admittendo el non admittendo accuratius quaesitum et aeterna uidem mundi creatio modo defensa [o]), modo impugnata; ab aliis, inprimis Kantianae philosophiae autoribus, ita definita est, ut mundus extra tempus, el una cum illo creatus diceretur [p]). Recentiore aetate le antiquissima telluris forma huiusque immutatione novissima itemque de rerum humanarum originibus quaesitum est (§. 95. *k.*) [q]).

a) Iren. adv. haeref. I. 10. II. 2. Tertull. de praefcr. 13. adv. Marcionem. I. c. 15 ff. Origenes de princ. prooem. Auguftin. de genefi contra Manichaeos. ll. II.

b) Iuftin. M. Apol. I. 58. Tertull. adv. Marc. l. l. „Deus mundum non fibi, fed homini fecit." Lactant. de ira Dei c. 13.

c) Orig. c. Celf. VI. 317.

d) Theoph. ad Autol. II. c. 5. Orig. de princ. II. 1. IV. 5 Tertull. adv. Hermogenem. c. 2. 3. Lactant. Inft. div. II. 8. Münfcher *Dogmengefch.* II. 45 ff.

e) Orig. de pr. II. 1, 3. 9, 6. Cf. Tiedemann *Geift d. fpeculativen Philofophie.* II. 128 ff. Tennemann *Syft. d. Platon. Philof.* III. 174 ff.

f) Orig. l. l. III. 5, 3. Iam ante Origenem Clemens Al. (Photii Bibl. Cod. 109.), plures ante hunc orbem terrarum fuiffe deinceps exortos, fignificaverat. Methodius, Tyr. epifcopus, fec. III. ad Origenis fententiam refutandam librum fingularem „de rebus creatis (περὶ γεννητῶν)" confcripferat: cuius epitome exftat in Photii Biblioth. Cod. 235. Walch *Ketzergefch.* VII. 690. Münfcher l. l. 57 ff.

g) Inft. div. VI. c. 14.

h) Tatianus Or. adv. gentil. 12. 254. ed. Mar. Orig. de pr. I. 7. c. Celf. V. 10. Repudiata eft ea fententia ab Io. Damafc. de orth. fid. II. 6.

i) Orig. Hom. IV. in Ezech. T. X. p. 152 ff. Wendel *Grundzüge d. Philofophien* Kant's, Fichte's *und* Schelling's 1810. p. 250. Praeiverat Plato, τόνδε τὸν κόσμον ζῶον ἔμψυχον ἔννουν τε nominans. Tim. IX. p. 306. ed. Bipont.

k) Opinio e philofophia Platonica (Tennemann l. l. 1[illegible] ad Philonem (Stahl *Ueb. Philo's Lehrbegr.*, in Eichhorn *Bibl.* IV. 813 ff.) indeque ad Patres eccl. transgreffa (Bafil. Hom. 1. in Hexaemeron. Novatian. de Trinit. c. 1.), et [illegible] alia quidem forma philofophis criticis probata fuit. Tieftrunk *Cenfur d. proteft. Lehrbegr.* III. 63.

l) Theophil. ad Autol. II. p. 15. 18 ff. Epiphan. Haeref. p. 64. al.

m) Petavius de dogmatibus theoll. T. III. 155 ff. Cramer *Fortfetz. von* Boffuet. VII. 388 ff. Ziegler *Beitr. z. Gefch. des Glaubens an d. Dafeyn Gottes.* p. 91 ff. Beck Comment. p. 294 ff.

n) Scripta recentiora, quibus cosmogoniae Mosaicae indoles poetica et mythica demonstratur vid. supra §. 95. s. l. *h*. Münscher *Lehrb. d. Dogmengesch.* p. 184 ff.

o) V. quae post Wolfium, Bilfingerum hac de re commentatus est H. S. Reimarus *Betrachtungen üb. d. vornehmsten Wahrheiten d. natürl. Rel.* 9te Abhandl.

p) Heidenreich *Betracht. üb. d. Wahrh. d. nat. Rel.* II. 257 ff. Ammon *Wissenschaftl. prakt. Theologie.* 105. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 528.

q) Antiquitatis indagatores rerum humanarum origines recentiore aetate duplici modo explicare studuerunt. Alii enim, obsoletas sententias novis commentis exornatas secuti et Indorum, Persarum et Hebraeorum mythos pro vera historia amplexi, statuerunt, genus humanum perfectum ab initio fuisse ac Deo simile, deinde vero depravatum esse et sensim in summam inscitiam incurrisse, unde non nisi paulatim possit emergere. V. prae cett. Niklas Müller *Glauben, Wissen und Kunst der alten Hindus in ursprüngl. Gestalt und im Gewande der Symbolik*, Bd. I. Maynz. 1825. Alii plane contra docent, genus humanum in humili loco positum et ab exiguis initiis profectum sensim adolevisse. Hanc alteram sententiam veram esse, argumento est totius naturae historia; et populorum omnium primordia, fama ac monumentis quibusvis ad posteritatem propagata, egregie eam confirmant; ita, ut prioris opinionis patroni allegoriis et symbolicis adumbrationibus artificiose nectendis clarius exsplendescenti historiarum luci frustra conentur officere. Vid. supra §. 2. *a*. Add. Link *Die Urwelt.* B. 1821. p. 82. „*Es ist eine erfreuliche Bemerkung, dass Alles sich immer mehr ausbildet, immer vollkommner wurde, und dass die trübe Meinung, als ob Alles von seiner ursprünglichen Schönheit gesunken und gefallen sei, von der Natur nicht bestätigt wird.*"

Sectio 2.

DE DEO NATURARUM INTELLIGENTIUM CREATORE.

A. De hominibus primum creatis.

§. 98.

Doctrina biblica et ecclesiastica.

Deum rerum universitatis creatorem eundemque generis humani auctorem esse, et ratio et scriptura s.

luculenter docent, ipsique commentarii Mosaici, quamvis duplicem huius originis historiam exhibeant, alteram Gen. 1, 26 ss., qua Deus uno actu (v. 27. cf. Sap. 7, 1. 10, 1. Act. 17, 26.), alteram, minus puram atque perfectam Gen. 2, 7. 21. 22. coll. Matth. 19, 5. 6. 1 Cor. 15, 45. Eph. 5, 28 ss., qua primo marem e pulvere terrae (v. 7. Tob. 8, 8.), deinde feminam e cost. illius decerpta (v. 21. 1 Cor. 11, 8. 1 Tim. 2, 13.) formasse traditur, in eo tamen conspirant, quod hominum originem a Deo ipso repetunt, et a duobus protoplastis Adamo eiusque coniuge Eva [a]) universum genus humanum derivandum esse perhibent. Easdem sententias et librorum symbolicorum auctores, omissis quaestionibus istis de modo creationis protoplastorum, de animae indole eiusque cum corpore coniunctione, de propagatione animarum al., simpliciter tuiti sunt [b]). Quae de modo creationis, de domicilio hominum primaevo, dicto Paradiso [c]), et de numine ipso eos edocente atque admonente, aetatis incultioris ingenio, sic aliarum gentium de anthropogonia mythis [d]) accommodata, in narrationibus illis exposita sunt, multis interpretandi et commentandi ansam praebuerunt; unde diversa prodierunt commenta, v. c. de Praeadamitis [e]), de naturae humanae partibus [f]), de praeexsistentia et limbo animarum (*Praeexsistentiani*), de propagatione earum, sive per novam quandam creationem (*Creatiani*), s. per traducem (*Traduciani*) cf. Hebr. 7, 10. [g]). Plurimis quidem probata est sententia de animabus non creatis, neque generatis, sed propagatis, ita, ut modum definire haud conarentur [h]). Ceterum qui narrationes istas Mosaicas ad institutionem vitae communis transferre studet, maxime cavere debet, ne homines nostri puriore numinis idea imbuti, quam quae in libris illis passim significata est, singula nimium premendo offendantur, neve a pio in Deum creatorem, qui tanta tamque multiplici excellentia praestantiaque hominem ornavit, amore et reverentia debita abducantur.

a) Primi hominis nomen אָדָם Gen. 2, 7 ff. perperam pro nomine proprio habitum (unde LXX Ἀδάμος, Vulg. Adamus verterunt), proprie, quippe articulo addito, est nomen appellativum, *hominem* κατ' ἐξοχὴν designans, eundemque quasi γηγενῆ. V. Gesenius *Hebr. Wörterb.* h. v. Ei. *Art.* Adam, in Ersch und Gruber *Encyklopädie*. I.; quo loco narratio ista de Adamo cum mythis similibus in Asia superiore pervulgatis collata est. Nomen feminae חַוָּה, quod LXX Εὔα verterunt, a verbo חָיָה (חָוָה) vixit, proprie eam significat, quae vitam praebet. Gen. 3, 20. Bauer *Theol. d. A. T.* p. 227.

b) Catech. min. Art. I. p. 570. ed. Rechenb. Form. Concord. Epit. I. p. 575. „Deus non modo Adami et Hevae corpus et animam, ante lapsum, verum etiam corpora et animas nostras, post lapsum, creavit; etsi haec iam sunt corrupta."

c) Vox Παράδεισος, quae in versione Alexandrina respondet hebraicae גַּן, (גַּנָּה) hortus, regio amoena, et עֵדֶן locus amoenus, est nomen propr. amoenissimae illius regionis, quam Deus primum habitandam assignasse dicitur protoplastis Gen. 2, 8.; originem duxisse videtur ex פַּרְדֵּס, quod locum irriguum et arboribus consitum notat et in his V. T. locis legitur Nehem. 2, 8. Cohel. 2, 5. et Cant. 4, 13. Originem huius vocis Persicam esse monuit Iul. Pollux Onom. IX. c. 3.; idem testatur Xenophon, regum Persarum hortos παραδείσους vocatos esse docens. Oecon. IV. 13. Cyrop. I. 3. 12. Anab. I. 2. 7.

Plurimam, et inutilissimam quidem, in eo collocarunt operam theologi, ut locum et situm Paradisi, tanquam certae cuiusdam regionis in orbe terrarum vere reperiundae, accurate demonstrare anniterentur, cf. Joh. Schulthess *Das Paradies, das irdische und überirdische, historische, mythische und mystische, nebst einer krit. Revision d. allgem. bibl. Geographie* Zürich. 1816., haud memores, in narrationibus mythicis omnino frustra quaeri geographicam ἀκρίβειαν, nec magis cognitum esse locum hortorum Hesperidum aliarumque regionum, apud poetas veteres celebratarum. Herder *Geist d. Hebr. Poesie.* I. p. 153. Bellermann *Handb. d. bibl. Lit.* II. 143. Ammon *Bibl. Theol.* I. 293 ff. Rectius ab aliis, quaenam telluris partes veteris mythographi menti obversatae fuerint, porro quaesitum est. Buttmann *Aelteste Erdkunde d. Morgenlandes.* B. 1803. Schulthess l. l. Alios rec. Winer *Bibl. Realwörterb.* *Art.* Eden. — Nuper quidam exstitit, qui in luna paradisum fuisse fingeret. V. Bormann *D. metaphys. Lehre v. d. Zusammenhange des Universums od. d. Uranologie.* B. 1825. p. 67. „*Im Monde kommt der vernünftige Geist zu freier Entwicklung,*

daher ich diesen Weltkörper für das Paradies, und folglich der Schrift gemäfs für den Ort halte, in welchem Adam und Eva erschaffen worden sind, wo der Baum des Erk. und des Lebens symbolisch und in der Wirklichkeit grünt, und wo der Mensch die Geberdensprache der Thiere versteht." — Ceterum probabile est variis de caussis, ex Asia media, ubi antiquissima civitatum et literarum artiumque vestigia deprehenduntur, magnas hominum catervas in alias terrarum partes exiisse. Cf. Kanngiesser *Grundrifs der Alterthumswissenschaft.* H. 1815. p. 26 ff. J. G. J. Ballenstedt *Die Urwelt, od. Beweis von d. Daseyn u. Untergange von mehr als einer Vorwelt.* 1ste Abth. 2. A. Quedl. 1818. 222 ff. 2te Abth. 21 ff. „*Welches Land war die Wiege des Menschengeschlechts?*" J. G. Rhode *Ueb. d. Anfang unserer Geschichte u. d. letzte Revolution d. Erde* —. Bresl. 1819. Cf. tamen *Jen. Allg. Lit. Zeit.* 1822. *Septemb.* N. 180 ff. — De allegorica Paradisi explicatione a Philone in ll. allegoriarum legis et de opificio mundi allata vid. Eichhorn *Urgeschichte, herausgeg.* von Gabler. II. 1. 589 ff.

d) Diodor. Sic. I. c. 7. II. 58. Plato in Tim. ed. Bip. II. p. 332 ff. Sympos. V. X. 201 ff., ubi mythus refertur de homine ἀνδρογύνῳ, postea in duas partes diviso. Lucret. de rerum nat. I. II. 332 ff. Ovid. Metamorph. I. 76 ff. cf. Horat. Od. I. 16. et Aristoph. Av. v. 667., qui πηλοῦ πλάσματα homines vocavit. Add. de *Autochthonibus.* — Bauer *Hebr. Mythol.* 83 ff. Ammon *Bibl. Theol.* I. 280 ff. Kanne *Erste Urkunden d. Geschichte.* Bair. 1808. I. 346 ff.

e) V. Isaac Peyrère Praeadamitae, vel exercitatio exegetica in Rom. 5, 12 ff. 1655. 4., et scriptores illo priores a Calovio excitati in System. locor. theol. III. 1041. Von Irwing *Ueber den Ursprung der Erkenntnifs d. Wahrheit u. d. Wissenschaften.* B. 1781. Add. J. G. J. Ballenstedt l. supra l. I. 232 ff. De difficultatibus, quibus premitur sententia de duobus protoplastis totius generis humani, partim e varietate hominum nativa oriundis, partim e coloniis in terrae partes ab Asia media remotissimas deductis, v. De Paw *Recherches philosophiques sur les Américains.* I. 175 ff. Blumenbach de varietate generis humani nativa. ed. 3. 1795. Kant *Von d. Menschenracen,* in *Vermischte Schr., herausg. v.* Tieftrunk. I. N. 7. 8. Herder *Ideen zur Gesch. d. Menschheit.* II. 344 ff. Meiners *Untersuchungen üb. d. Verschiedenh. der Menschennaturen.* Tüb. 1811. Buhle *Ueb. Ursprung u. Leben des Menschengeschlechts u. das künftige Loos nach dem Tode.* Braunschw. 1821. Ballenstedt *Die Vorwelt u. die Mitwelt.* Ib. 1824. 2 Thle. I. p. 1 ff.

Cf. Ammon *Bibl. Theol.* I. 282 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* 2. A. I. 675 ff.

f) Gen. 2, 7. corpus hominis distinguitur a principio vitali, f. spiritu; rectius anima discernitur a corpore Matth. 10, 28. Luc. 12, 20. In scriptis Apostoli Pauli 1 Cor. 15, 44 ff. coll. 2, 14. 1 Thess. 5, 23. (Hebr. 4, 12.) cum philosophis nonnullis antiquis (Cic. Tusc. IV. 5.), quos Josephus (Arch. I. 1. *Ἔπλασεν ὁ θεὸς ἄνθρωπον, χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς λαβὼν, καὶ πνεῦμα ἐνῆκεν αὐτῷ κ. ψυχὴν*) et eccl. doctores quidam secuti sunt, v. c. Iren. V. 6. 7. 9. coll. tamen II. 29. 5., Tertull. Apolog. c. 35. „Qui animo animaque miscemur," Orig. de pr. III. 4., Nemesius de nat. hom. c. 1., tres partes homini tribuuntur σῶμα, ψυχὴ (vita animalis, anima materialis) et πνεῦμα (vita spiritualis, ratio). Frequentius tamen, qui usus per totum l. Sap. obtinet, vocabula ψυχὴ et πνεῦμα promiscue usurpantur, sicut voces hebr. נֶפֶשׁ et רוּחַ. Praeeunte Tertulliano (de anima c. 10. 11. 18. 20 ff.) discrimen inter animam et animum (cf. Lactant. de opif. Dei. c. 18.) in ecclesia occidentali repudiatum est. Cf. Pr. De naturae humanae trichotomia N. T. scriptoribus recepta. Regiom. 1825. Paulus *Heidelb. Jahrb.* 1825. N. XI. p. 1041 ff.

g) Doederlein Inst. I. 574 ff. Bretschneider *Handb. der Dogm.* I. 671 ff., ubi alia hac de re scripta rec.

h) Orig. de pr. I. 4. II. 9, 5. III. 5, 5. Lactant. de opificio Dei. c. 17 ff. Tertull. de anima c. 22—28. Augustin. de lib. arbitr. II. c. 21 ff. Gerhard L. th. IV. 278 ff. Döderlein *Christl. Religionsunterricht.* VIII. 71 ff. — Quaestionem de simplicitate animae, plurimis Patrum nondum probata, libri ss. non attingunt. Gerhard XVII. 151 ff. Beck p. 350 ff.

§. 99.

De imagine divina doctrina biblica et ecclesiastica.

Quae nonnullis Geneseos locis de imagine dicuntur divina *a*), ad quam homo creatus dicitur, ea ad significandum imperium in res creatas homini a Deo tributum (Gen. 1, 26. Ps. 8, 7—9. Sap. 9, 2. 3.) et ad ipsam indolem corporis humani *b*) (Gen. 5, 3. Ex. 33, 20. cf. 1 Cor. 11, 7.), et ad corporis immortalita-

tem, hominibus ante lapsum destinatam (Gen. 2, 17 3, 2. 3. 3, 19. Sap. 1, 13. 2, 23. 24. coll. Rom. 5 12 ss.) e), referenda videntur. Exstant tamen ali dicta satis certa, quibus N. T. scriptores, sola anim iustitia et sanctitate divini numinis imaginem a similitudinem contineri docuerunt (Eph. 4, 22—24 Col. 3, 10. Iac. 3, 9. 1 Io. 3, 9. 10. coll. Matth. 5, 48. 1 Petr. 1, 16.). Quam imaginem divinam haud uberius quidem in libris ss. expositam, a Pa tribus vero et a Scholasticis diversa ratione expl catam d), ecclesiae nostrae instauratores, Augusti num potissimum secuti, ita passim adumbrarun ut „*iustitiam originalem* i. e. non solum aequa temperamentum qualitatum corporis, sed etiam noti tiam Dei certiorem, timorem Dei, fiduciam Dei, a certe rectitudinem et vim ista (propriis viribus) ef ciendi" (liberum arbitrium) homini ante lapsum tr buentes, illa ipsa potissimum imaginem et similitud nem Dei comprehensam fuisse docerent e). Quibus positis theologi nostri de imagine ista porro sic statu runt f), ut, discrimine facto inter imaginem divinam late et stricte dictam, illam in intellectu et arbitri sitam esse iudicarent, hanc vero, tanquam singular quandam animi praestantiam, protoplastis propriam *iustitiam originalem* appellarent, eamque *naturale* nec donum aliquod *supernaturale*, quod Pontifici placuit, *concreatam*, *propagabilem* et *accidentalem* non *substantialem* esse contenderent. Partes huius praecipuae, aliis tamen aliter statuentibus, dictae sunt *sapientia concreata* s. vis mentis, ad verum videndum aptissima, omniumque errorum expers, *iustitia concreata*, qua voluntas hominis erat omnis peccati et ad peccatum propensionis expers, et *sanctimonia concreata*, qua voluntas sensum virtutis eiusque exercendae studium habuit. Attributis his, tanquam imaginis divinae partes minus essentiales, additae sunt im munitas a calamitatibus vitae (Gen. 3, 16. Sir. 38, 15.)

rporis immortalitas (Gen. 2, 17. 3, 2. 3. 22 ff. Sap. 23. Rom. 5, 18.), et imperium in res creatas. De agine vero vel tota (cui opinioni obſtant dicta Gen. 6. 1 Cor. 11, 7. Iac. 3, 9.), vel ex parte amiſſa in rias theologi abierunt ſententias *c*). Ceterum ea proplaſtorum conditio prima, qua vitii expertes vera icitate fruebantur, *ſtatus integritatis* ſ. innocentiae catur.

a) Discrimen poſuerunt, praeeuntibus Clem. Strom. II. p. 499. (*Οὕτως τινὲς τῶν ἡμετέρων τὸ μὲν κατ' εἰκόνα, εὐθέως κατὰ τὴν γένεσιν εἰληφέναι τὸν ἄνθρωπον· τὸ καθ' ὁμοίωσιν δὲ, ὕστερον κατὰ τὴν τελείωσιν μέλλειν ἀπολαμβάνειν ἐκδέχονται.*), Origenes de pr. III. 6., Tertull. de bapt. c. 5. al., Pontificiorum plerique (cf. Petav. I. 160. 166. Baumgarten *Polem.* II. 581. Gerhard L. th. IV. 240. 244.), inter voces צֶלֶם, *εἰκὼν*, imago, et דְּמוּת, *ὁμοίωσις*, ſimilitudo, ita, ut *imaginem* ad naturam intelligentiae et voluntatis, cum qua nunc etiam homines naſcuntur, *ſimilitudinem* vero ad virtutes, ſapientiam nimirum et iuſtitiam (tanquam donum quidem ſupernaturale ſeu ſupperadditum), referrent; rectius tamen alii idem utrumque vocabulum valere cenſent, praeeunte Cyrill. Alex. c. Anthropomorphit. c. 5. — Contra Pelagium eiusque aſſeclas Auguſtinus potiſſimum immortalitatem corporis defendit. De trin X. 12. XI. 10 XII. 7.

b) Plato in Tim. IX. 352. caput appellat *τὸ θειότατον καὶ τῶν πάντων μελῶν ἐν ἡμῖν δεσποτοῦν.* Cic. de nat. deor. I. 27. et Lactant. de opif. Dei. c. 8. „Hominis ſolius eſt recta ratio et vultus Deo patri proximus. — Dicimus cadere illos, qui figuram negant habere ullam Deum.“ Id. de ira div. c. 2 et 7. Praeiverant ſimili ſententia Iuſtin. Fragm. de reſurr. 51. ed. Teller. Iren. V. 6. 1., repugnantibus Alex. doctoribus Clem. Str. II. 485. Orig. c. Celſ. VI. T. I. 680. ed. de la Rue. De Audianis et Anthropomorphitis vid. §. 65. *a.* — Schott Epit. Th. Chr. ed. 2. p. 124 f. Ei. Commentatio, qua notio cognationis Dei hominumque in libro Geneſeos expreſſa indagatur. Jen. 1812. rec. in eiusd. Opuscull. T. II. Jen. 1818., qui formam corporis hominum formae Dei Iehovae atque Elohim ſimilem ſubintelligendam eſſe docet.

c) Buttmann *Ueb. d. erſten beiden Mythen in d. Geneſis*, in d. Berl. *Monatsſchr. Apr.* 1804. 261 ff. Geſenius *Art. Adam*, in Erſch u. Gruber *Encyklop.* I. 358.

d) Sec. II et III Encratitae et Severiani cum aliis ad feminas pertinuisse divinam imaginem negarunt (Euseb. Hist. eccl. IV. c. 29. Epiphanius haeres. 47.), sicut recentius Sc. niani, imagine divina non nisi dominium in res creatas sign. cari docentes, cui sententiae Gen. 1, 26. repugnat. Baumgarten *Polem.* II. 591. — Scholastici, primos homines *puris naturalibus* conditos, et imagine divina tanquam d. *supernaturali* insuper ornatos fuisse, docuerunt, Alexan. de Hales Part. II. quaest. 96., Io. Duns Scotus (Sent. dist. 39.), Bonaventura (dist. ead. art. II. 9. 2.) aliique, potuisse ita creari (Thom. Aquin. Sentt. I. quaest. 9. Cramer *Fortsetz. von* Bossuet. VII. 495 ff. Gerhard. 248 ff. Baumgarten *Polem.* II. 518. 76. 86 ff. Beck. 362. — Contra Flacium, qui imaginem divinam fuisse ip. hominis substantiam contenderat, theologi, orthodoxiae spec. prae se ferentes, eam fuisse concreatam humanae substant integritatem, perfectionem ac rectitudinem, et proinde in ca. goria qualitatis collocandam decreverunt. Gerhard. IV. 2.

e) Apolog. Conf. Aug. I. 52. 53. 54. „Iustitia originalis habi. erat non solum aequale temperamentum qualitatum corp. sed etiam haec dona, notitiam Dei certiorem, timorem l. fiduciam Dei, aut certe rectitudinem et vim ista efficiendi. que testatur scriptura, quum inquit, hominem ad imagi. et similitudinem Dei conditum esse. Quod quid est aliud, in homine hanc sapientiam et iustitiam effigiatam esse, q. Deum apprehenderet, et in qua reluceret Deus?" Form. C. cord. Art. I. IV. 641., quo loco implicite quidem immorta. donis istis addita est.

f) Melanchth. Exam. Ordin. l. opp. p. 510. Gerhard. 240 ff. Quenstedt Theol. did. polem. II. 24 ff. Baumgarten *Ev. Glaubensl.* II. 455. Reinhard *Dogm.* 264. De iis, qui primis hominibus praeter alias praerogativas et c. poris dotes singulares attribuerunt, et quibus inter recenti. Doederlein (Instit. I. 483.) et Seiler (Theol. dogm. p. 215.) adnumerari possunt, v. Beck l. l. 361. *Curiosit.* B. II. St. 6. — Et linguam primaevam concreatam fuisse monstrare voluit Süssmilch *Beweis, dass die erste Spr. ihren Urspr. nicht von Menschen, sondern allein von Gott* e. *halten habe.* B. 1766. Sed. cf. Herder *Preisschrift üb. Ursprung d. Sprache.* B. 1772. et al. in Bretschneider *Entwickl. d. dogm. Begriffe* l. l., qui tantum facultatem loque. hominibus concreatam esse recte dixerunt.

g) Beck l. l. 364. annot. 15.

§. 100.

Epicrisis.

Doctrina illa recte examinata variis premitur difultatibus, quae prodeunt partim e notione ſapientiae ſanctitatis congenitae ſibi repugnante, nec ipſo nartionis Moſaicae, quae quidem protoplaſtos communi ominum natura ſenſum illecebris obnoxia praeditos iſſe, aperte docet, argumento confirmata; partim e iturae humanae huiusque vitae terreſtris certis finiis, proprietates humanis ſuperiores, v. c. immortaatem corporis, omnino excludentibus; partim ex iorum populorum antiquorum mythis ſimilibus de tate aurea dicta, ſeu primitiva quadam hominum tae conditione feliciore laetioreque, quae ſenſim in teriorem abierit [a]). Quum vero ſcriptura ſ. alium ioque doctrinae typum exhibeat, quo veram Dei aginem hominibus conceſſam in mente ab errore et eccato pura et ſancta ponendam et ab unoquoque ominum pro parte virili exprimendam eſſe docemur Gen. 9, 6. Eph. 4, 22—24. Col. 3, 9. 10. 1 Petr. 15.): eo libentius hanc ſententiam amplectimur, io magis ea cum ſumma hominis deſtinatione ad piae rtutis veritatisque ſtudium et felicitatem inde oriunm, ſcripturae ſ. effatis indicata [b]) (Pſ. 34, 15. 16. 7, 3. 49, 13. 21. Matth. 5, 11. 12. 48. 6, 25—32. ac. 12, 15. Io. 3, 16. 17, 2. 1 Theſſ. 5, 9. 1 Tim. 4. 1 Petr. 1, 15.), et cum ſanae rationis praeceptis nſentit. Quae quum ita ſint, facile intelligitur, iomodo protoplaſtis, antequam peccatum primum mmiſerant, imago divina potiori quodam ſenſu et itus innocentiae tribui poſſit, et quomodo haud perram dicatur, imaginem iſtam lapſu ex parte eſſe iiſſam. Omnino autem homo Deo ſimilis non naſcir, ſed fit.

a) Heſiod. Theogon. 521—79. Opera et dies. 47 ff. Ovid. Met. I, 89 ff. Add. quae ex Platone et Diodoro Sic. col-

legit Eusebius in Praeparat evangel. I. 7. XII. 13., item Virgil. Eclog. IV. Bauer *H. Mythologie.* I. 85 ff. Knap Scripta var. argumenti. Prolus. I. ed. 2. p. 1. „Communis omnium fere nationum omnis aetatis opinio de *aevo aur*. h. e., de vita longe beatissima, quam prisca gens mortal. hac in terra egerit. Eam vitae beatitatem etsi pro suo quisq populus ingenio ac sensu informat, in eo tamen ad un omnes consentiunt, ut omne genus aerumnarum atque im cillitatum, quas hominum *societas* et *cultus* vel affert, auget, ab his generis humani incunabulis plane semovend censeant." — Omnes eiusmodi narrationes, si accuratius ex minatae fuerint, potius ab hominibus ad fastidium praes tium temporum leniendum et animum imagine vitae ab om labe immunis oblectandum fictas esse, quam historiae fide satis intelligitur; unde pro fundamento rerum ad leges h riae exigendarum nullo modo haberi possunt. A. Matth Pr. de ratione tractandae Graecor. mythologiae. p. 5. repet. Seebode *Archiv f. Philol. u. Pädag.* Helmst. 1826. V. P. III. — Arnold. Ekker Spec. inaug. in Protagorae a Platonem fabulam de Prometheo et generis humani ad huma tatem progressione. Ultrai. 1822. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1824. N. Omnino quo incultior fuit aetas, eo magis in illa praevaluit dium fabulas vel rumore traditas captandi vel novas fingendi.

c) Spalding *Bestimmung d. Menschen.* 13. A. L. 1794. Fich *Die Best. d. Menschen.* B. 1800. Gruber *Ueb. d. Best. d. Menschen f. d. gebildete Publicum.* 2 Thle. L. 1800.

c) Similem imaginis divinae describendae rationem univer Henke Lineam. fid. Christ. 115. Döderlein *Religion unterricht.* VIII. 55 ff. Eckermann *Handb.* III. 45 Ammon *Wissenschaftl. prakt. Theologie.* 115 ff. Ei. Summ Th. Chr. 150.

B. De Angelis.

§. 101.

Doctrina biblica et ecclesiastica.

Naturarum intelligentium, quae Deo origin debeant, alias praeter homines easdemque homini superiores, Deo inferiores esse, ratio humana h difficulter credit. Non solum enim gradatio ea, qu

universa rerum natura conspicitur, a minus perfectis atque praestantibus ad perfectiora et praestantiora continua serie procedens, sed etiam infinita corporum coelestium, quibus, sicut orbi terrarum, summae sapientiae et benignitatis divinae documenta inesse recte putantur, multitudo, nec minus animi humani immortalitas animarumque in infinitum progressus, argumenta rationi satis probabilia ministrant [a]). Nihilominus apud plurimas gentes, quae naturas spirituales inter divinitatem et humanitatem medias quasi sibi finxerunt, haec idea e Polytheismo potius nata esse videtur. De natura autem et officiis eiusmodi spirituum longe alia in libris ss. deprehenditur notio, quippe aevi incultioris ingenium ad phantasiae ludibria proclive referens, quam quae a philosophia informatur. Angeli (ἄγγελοι, מַלְאָכִים) vocantur a scriptoribus ss. nomine, quod, vario modo usurpatum, v. c. ad naturae phaenomena insolita atque repentina (Ps. 78, 49. 104, 4.), prophetas (Hag. 1, 13. Mal. 3, 1. Matth. 11, 10. Marc. 1, 2. Luc. 7, 27.), sacerdotes (Mal. 2, 7. Eccl. 5, 5.), nuncios quosvis significandos (Num. 20, 14. 16. Ios. 6, 17. Luc. 7, 24. 9, 52.), officium potius quam naturam designat (Hebr. 1, 14.) [b]). Libri ss., opinionem de angelis pro temporibus haud multum diversam exhibentes [c]), eos vere esse, tum diserte monent v. c. Iob. 4, 18. Act. 23, 8. Matth. 22, 30. Io. 1, 51., tum commercio eorum cum hominibus commemorato ostendunt (Gen. 3, 24. 28, 12. Ex. 3, 12. Dan. 9, 22. Luc. 1, 26. Act. 10, 3. 12, 7. Apoc. 19, 10.); neque vero de origine et natura eorum satis perspicue praecipiunt. Quo factum est, ut theologi eos vel cum Origene ante hunc mundum conditum (Iob. 38, 6. 7.) [d]), vel primo (Gen. 1, 1. 26.), alii secundo, alii sexto (Gen. 2, 1.), nonnulli etiam octavo cosmogeniae Mosaicae die creatos esse [e]) docuerint et de natura eorum in varias discesserint opiniones, aliis mere spiritualem (Hebr. 1, 14.) [f]), aliis, quibus scripto-

res ff. (Ief. 6, 1 ff. Matth. 28, 8. Mc. 16, 5. A 1, 10. 1 Cor. 15, 40.) et Patres antiquiores adstip lantur, corpoream etiam naturam iis tribuentibus. Eorum numerum non augeri, concluditur e loco Matt. 22, 30.

a) Eckermann *Handb.* III. 101 ff. Bretfchneider *Hand. d. Dogm.* I. 592 ff. De univerfa hac doctrina cf. He *Magaz.* III. 300 ff. *Kritik üb. d. Lehre von d. Engeln in d. Dogmatik.* VI. 152 ff.

b) Auguftin. in Pf. 103. 484 ff.

c) Aevo antiquiffimo Angeli בְּנֵי אֱלֹהִים filii Dei Gen. 6, 1– Iob. 1, 6. 2, 1. 38, 7. (nunquam אֱלֹהִים, quanquam ita ver runt LXX interpp. Pf. 8, 6. cf. Hebr. 2, 7. 9. V. Gefen. *Hebr. Wörterb.* f. v. אֱלֹהִים) dicti, quafi confilium divin conftituentes, poftea, monotheismi notione magis exc. praefertim poft exilium Babylonicum, non nifi geniorum feriorum, nunciorum (מַלְאָכִים), feu miniftrorum, qui Per rum more thronum principis cingebant (1 Reg. 22, 19), n et fpeciem prae fe ferunt. Bauer *Hebr. Mythol.* I. 1 Kaifer *Bibl. Theol.* I. 88 ff. Cf. De Wette *Bibl. Dog* 82 f. Vocantur קְדוֹשִׁים, chald. קַדִּישִׁין *Sancti*, in ll. V. T. rius confcriptis, v. c. Dan. 4, 10. 8, 13. Zach. 14, 5. add. 5, 1. 15, 15. Pf. 89, 6. 8. et Deut. 33, 3. Nomen עִיר (ἐγρ ρος, vigil), apud Syros haud inufitatum, in Dan. l. (4, 10. 20.) tantum legitur. Nomina propria tamen, fingulis An in libris ff. tributa Michael (Dan. 10, 13. 12, 1. Iud. 9. A 12, 7.), Gabriel (Dan. 8, 16. 9, 21. Luc. 1, 19. 26.), Rap (Tob. 3, 25.), originem fuam hebr. produnt. Sadducaei, praeter Deum nullam naturam mere fpiritualem effe fta bant, Pharifaeorum fententiam de angelis non admiferunt. A 23, 8. — Ceterum commenti illius per omnem antiquit pervulgati, quo aftra animata f. Deos, aut genios effe fin (Horft *Art. Aftralgeift*, in Erfch *und* Gruber *Ency pädie.* VI.), veftigia apud Hebraeos quoque exftant, form צְבָא הַשָּׁמַיִם notiones geniorum coeleftium et aftrorum c mifcente, Iob. 38, 7. Pf. 103, 20. 21. 148, 2. Cf. Ovid. I. 111. Met. I. 75. Vofs ad Virgil. Georg. I. 32. Ge nius *Hebr. Wörterb.* f. h. v.

d) Orig. Commentt. in Matth. Opp. III. 692. Novatian. de trin. c. 1. Gregor. Naz. or. 38.

e) P

e) Plures, maxime Latini, die primo creatos esse contenderunt. Augustin. de civ. Dei. XI. 9. 19. Baumgarten *Glaubensl.* I. 682. Cf. Ode Commentarius de Angelis. Trai. 1759. 4.

f) Ioann. Damasc. de orth. fid. II. 3. Leibnit. Theodic. 438 ss. lat. Buddeus Inst. theol. dogm. 595 ss. Mosheim ad Cudworth Syst. int. V. 3. 16. Angelis corpora esse negavit concilium Lateranense a. 1215. Nonnulli corpora *parastatica* i. e. exhibitiva, ad tempus aliquod assumta, iis tribuerunt.

g) Angelis corpus humano praestantius vindicatur ex decreto synodi Nicaenae a. 787. Hanc sententiam praeter alios secuti sunt Cudworth Syst. int. 1028 ss., Loersius de Angelorum corporibus et natura. Trai. 1737. 4. Reinhard *Dogm.* 189. Döderlein *Religionsunterr.* VII. 103. Ammon Summa Th. Chr. 136. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. 597 ss.

§. 102.

Continuatio.

Libri symbolici, qui doctrinam de Angelis haud ...rte exposuerunt, passim tantum eosdem commemo...runt [a]), tanquam naturas spirituales et intelligentes, ...edias quasi inter Deum et homines, et perfectione ...orali insignes. Sequiore tempore doctrina ista tra...ata est fusius et ad scripturae s. effata accommodatius. ...istinguunt doctores ecclesiastici angelos bonos, a scri...toribus ss. angelos Dei (Matth. 22, 30. 25, 31. Marc. ...2, 25. Act. 12, 7.), et angelos malos, in ll. ss. angelos ...iaboli (Matth. 25, 41. Apoc. 12, 9.), πνεύματα ἀκά...αρτα (Matth. 12, 43. Luc. 11, 24.) et πνευματικὰ τῆς ...ονηρίας (Eph. 6, 12.) nominatos. Illos sanctos vocant ...Matth. 25, 31. Marc. 8, 38. Luc. 9, 26. Act. 10, 22. ...poc. 14, 10.), sapientes (2 Sam. 14, 20. 1 Petr. 1, 12.), ...agnis viribus instructos (Ps. 103, 20. Matth. 28, 2. ... Thess. 4, 16. 2 Thess. 1, 7. Hebr. 2, 2.), immortales ...Luc. 20, 36.) eosdemque beatissimos. (Matth. 18, 10. ...Hebr. 12, 22. 23. — Luc. 2, 13. 14. 15, 10. 1 Petr. 1, ...12.) Numerum angelorum haud exiguum esse, libri ss. ...estantur Dan. 7, 10. Matth. 26, 53. Luc. 2, 13. Hebr.

12, 22. Apoc. 5, 11., qui Cherubim Gen. 3, 24. Ex. 25, 17 ff. Pf. 18, 11. Ezech. 1. 10., Seraphim [b]) Ief. 6, 2. 6., Archangeli 1 Theff. 4, 16. Iud. 9. cf. Dan. 1[illegible] 13. 12, 1. aliorumque ordinum Eph. 1, 21. Col. 1, 1[illegible] mentionem faciunt, unde Iudaei et Pfeudo-Dionyfius Hierarchiae coeleftis varias fpecies effinxerunt [c]. De munere et officio angelorum libri ff. docent, e[illegible] in coelo adeffe Deo et Chrifto ad dextram patris fu[illegible] lato fubiectos (Eph. 1, 20. 21. Col. 1, 16. Phil. 2, 9[illegible] Hebr. 1, 5 ff.), divinae providentiae miniftros, a qui bus interdum effectus in rerum natura obvios (Pf. 10[illegible] 4. coll. Hebr. 1, 7. Apoc. 7, 1—3. — de ἀγγελοφα-νείαις in ll. ff. commemoratis v. §§. 37. 42.), maxim[illegible] tutamen piis hominibus praeftitum (Gen. 19. Iob. 3[illegible] 23—28. Pf. 34, 8. 91, 11. 12. Zach. 3, 7. Tob. 3, [illegible] Luc. 16, 22. Act. 12, 5 ff. Hebr. 1, 13. 14.), vel etia[illegible] poenas hominibus inflictas derivant (Gen. 19, 25. Ex. 12, 12. 29. 2 Sam. 24, 16. Pf. 35, 5. 6. 78, 49. I[illegible] 37, 36. Apoc. 10, 1—3.), laudum Dei praecones (P[illegible] 103, 20. 148, 2. Ief. 6, 3. Luc. 1, 19. Apoc. 7, 11[illegible] et non folum univerfis populis (Dan. 10, 13. 20. 21.) fed etiam, quae communis fere Patrum eccl. fentent[illegible] fuit, fingulis hominibus, piis potiffimum, fuos et prae-effe et adeffe genios tutelares volunt [d]). (Matth. 18, 1[illegible] Add. Tob. 12.) Cultum divinum, angelis inde a pri[illegible] ribus feculis a Chriftianis nonnullis exhibitum et poft ab ecclefia Catholica δουλείας nomine fancitum [e]), no-ftra omni iure (cf. Col. 2, 18. Apoc. 19, 10. 22, 8. 9.) improbavit [f]). Quae vero de *ftatu originali* f. gr-tiae, in quo angeli verfati dicebantur, antequam mu[illegible] eorum peccando in ftatum deteriorem lapfi fuerint, et de *ftatu confirmationis* feu *gloriae*, quo fruantur p[illegible] tentationem virtutis feliciter fuperatam, theologi ol[illegible] fubtiliter commentati funt [g]), ea certis fcripturae f. te-ftimoniis deftituuntur.

a) Art. Smalc. P. II. Art. II. 310. 11. Add. Apolog. Art. IX. 2[illegible] Catechism. min. 383. Catech. mai. praef. 395.

b) De nominibus כְּרוּבִים et שְׂרָפִים v. Gefenius *Hebr. Wörterb.* f. h. v.; eiusd. *Commentar üb. den Jefaia* ad l. l.

c) Tob. 12, 15. Apoc. 8, 2. commemorantur feptem principes Angelorum, qui, ficut feptem *Amfchafpandi*, e Zoroaftrica religionis doctrina geniis inferioribus *Ized* et *Feruer* dictis praefecti [J. G. Rhode *Die heil. Sage u. das gefammte Religionsfyftem d. alten Baktrer, Meder u. Perfer.* Frankf. a. M. 1820. Nr. VIII. p. 512 ff. „*Ormuzd, diefer erfte der Amfchafpands, und diefs in Herrlichkeit verfchlungene Wefen, erfcheint in den Zendfchriften nach zwei fehr verfchiedenen Anfichten. Einmal als Gefchöpf, das feinen Körper und feinen Feruer hat, und das von Zervane Akerene herborgebracht worden, gleich den übrigen Amfchafpands.* (*Vendidad XIX.*) *So gehört er zu den Amfchafpands und ift felbft, wenn auch der erfte und gröfste, ein Amfchafpand. Nach der zweiten Anficht wird er vorgeftellt als der allmächtige Schöpfer Himmels und der Erde, als Schöpfer und Gott der fechs übrigen Amfchafpands, über welche er unendlich erhaben ift. Die Beweife davon finden fich faft auf allen Seiten der Zendbücher.*" 317. Kanngiefser *Art. Amfchafpand* in Erfch u. Gruber *Encyklop.* V. III. p. 417.], thronum numinis cingunt. Iudaei *decem* (Bodenfchatz *Kirchl. Verfaffung d. Juden.* T. III. 158. Eifenmenger *Entdecktes Judenthum.* II. 374 ff.), Pfeudo D. Areopagita (Opp. ed. Antv. 1634. T. I. c. 3. Schröckh *Kircheng.* XVII. p. 546 f.), Gregorius M. (Homil. in Ev. 34.) et Ioannes Damafc. (de orth. fid. II. 3.) *tres claffes* atque *novem ordines* et *hierarchias* angelorum numerari voluerunt: 1. θρόνοι, χερουβὶμ, σεραφὶμ; 2. ἐξουσίαι, κυριότητες, δυνάμεις; 3. ἄγγελοι, ἀρχάγγελοι, ἀρχαί.

d) Opinio illa de Angelis tutelaribus populis ethnicis haud incognita fuit. Pfanner Syft. theol. gent. pur. 180. Plato in Theag. 11. Apolog. Socr. 365. de republ. X. 520. ed. Steph. Clem. Alex. Strom. V. 432. Seneca Ep. 110. Thom. Heyde de rel. vett. Perfarum. 395. Inter Patres antiquiores Origenes de hoc loco fufius tractavit, verum non ubique fibi conftans (cf. c. Celf. l. VIII. 398. ed. Spencer eiusdemque annotatt. ad h. l. Homil. XI. et XXXV. in Luc.), vel duos, praeter bonum, malum etiam ad exercitium, fingulis hominibus genios adeffe afferit. Angelos hominum fingulorum cuftodes effe docent Hieronymus ad Matth. 18. Bafilius contr. Eunom. III. T. I. p. 139. Theodoret. Orat. XI. 715. Non folum catholica ecclefia, fed etiam reformati nonnulli theologi, et ipfe Lutherus (Opp. ed. Altenb. VIII. 985. et

Hauspostille, *2te Predigt am Michaelistage* —) opinionem de geniis tutelaribus amplexi sunt. Eandem admodum probabilem esse censuit S. J. Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 7.. Reiecerunt Gerhard L. th. IV. p. 38. Doederlein Inst. I. 511. Reinhard *Dogmat.* 197 f. — Münscher *Dogmengesch.* II. 20 ff. Fr. Schmidt Hist. dogmatis de angelis tutelaribus pars I., sententias PP. eccl. complectens, in C. Friedr. Ilgen *Denkschrift der histor. theol. Gesellschaft Leipzig.* V. I. L. 1817.

e) Postquam, assentientibus pluribus PP., a synodo Laodicena a. 363 habita adoratio angelorum improbata erat, Ambrosius eam denuo commendasse videtur (Opp. T. I. 146. de viduis: „Angeli sunt obsecrandi pro nobis, qui nobis ad praesidium dati sunt."). Τιμητικὴν προσκύνησιν, non λατρείαν Concilium Nicaen.. II. a. 787 h. angelis praestandam esse decrevit. Cf. Concil. Trid. Sess. XXV. Catechism. Rom. P. c. 2. §. 9 ff. Petavius de dogm. theoll. II. 69 ff. — De discrimine inter λατρείαν et δουλείαν a Pontificiis male inv. v. Io. Dallaei adversus Latinorum de cultus religiosi obiecto traditionem disputatio. Genev. 1664. 4. 19 ff.

f) Artt. Smalcc. P. II. art. II. 310 et 11. — Baumgarten Polemik. III. 540 ff.

g) Baumgarten l. l. 728.

§. 103.

Epicrisis.

In universa de angelis doctrina diiudicanda sed. respiciendum est tum ad notiones aevi incultioris voluntate divina omnia gubernante mancas et imperfectas (Gen. 18, 21.), tum ad consuetudinem hominum rudiorum, qui eventus naturales insolitos et cogitationes praecipue menti repente occurrentes ad ministerium naturarum coelestium homine superiorum revocant a) et imagines a regum nostrorum palatiis ad coelestem quasi aulam Dei transferunt. Neque dissimulare licet, doctrinam illam sensu literali intellectam cum dignitate numinis divini, siquidem in narrationibus plurimis de angelis, qui hominibus apparuisse dicuntur, nodus tali vindice dignus omnino desideratur (v. c. Ge

,19. 32, 1. 2. Num. 22, 22 ff. Iud. 13, 3 ff. 1 Reg. . Act. 12, 23. coll. Ioseph. Arch. XIX. 8. 2.), ud conciliari posse, eamque superstitioni perniciosae casionem praebere, neque a Christo ipso unquam data era illustratam et commendatam esse. Quibus bene rpensis, minime quidem dubitamus, quin angeli ioque h. e. naturae intelligentes, hominibus superios, a Deo vere creati sint; eosdem autem nullo cultu vino prosequendos esse, nec nisi in vita futura deum commercium nobis cum iis fore censemus. Ceum quae in libris ff. de angelorum ministerio et apritionibus passim mythice narrantur, ea haud urnda sunt, sed in usum popularem ita converti dent, ut, missis quaestionibus quibusque subtilioribus, ovidentiae divinae auxilia hac doctrina quasi ob ocu- poni demonstretur [b]).

a) Eichhorn *Von d. Engelserscheinungen in der Apostelgesch.*; *Bibl. d. bibl. Lit.* III. 381 ff. Stahl *Ueb. die Erscheinungen Jehova's u. seiner Engel*; ib. VII. 166 ff.

b) Eckermann Comp. Theol. Chr. 87. Niemeyer *Popul. u. prakt. Theol. 6. A.* 155 ff. Stäudlin *Dogm. u. Dogmengesch.* 250. Ammon Summa Theol. Chr. 158. Schleiermacher *Der Christl. Glaube* —. I. §. 54.

§. 104.

e Angelis malis doctrina biblica et ecclesiastica.

E variis librorum ff., Novi T. potissimum, effatis per angelis malis seu daemonibus [a]) eorumque prinpe, Diabolo aliisque nominibus appellato [b]), hanc us imaginem, quae simul ceterorum geniorum malom, regnum Satanae regno Dei et Christi oppositum nstituentium [c]), similitudinem referat, praeeuntibus lis librorum symbolicorum auctoribus aliisque doctobus ecclesiasticis [d]), sic describere licet: Praeclaris uidem dotibus, quippe cum reliquis angelis bonis

creatus est (Io. 8, 44. Hebr. 12, 9. 2 Petr. 2, 4. Iud. 6.), sed voluntate pessima praeditus (Eph. 6, 11 ff.) sua culpa et improbus et miser (Iac. 2, 19.) in or... detrusus iudicio extremo (§. 196.) asservandus (2 Pe... 2, 4. Iud. 6.) et graviorem poenam olim subiturus ... traditur Matth. 25, 41. Apoc. 20, 1—3. 10. cf. Ies. 2... 21. 22. [e]). Erroris enim, miseriae et vitiositatis om... gignendae et propagandae studiosus (Iob. 1, 6. Z... 3, 1—6. 1 Chron. 21, 1. coll. 2 Sam. 24, 1. Matth. ... 1 ff. [Marc. 1, 12. 13. Luc. 4, 1 ff.] Matth. 13, 25. ... 13, 2. 1 Cor. 7, 5. 2 Cor. 4, 4. Ephes. 2, 2. 6, 12 ... 2 Thess. 2, 9. 2 Tim. 2, 26.), iam protoplastorum c... ruptor (Gen. 3, 1. Sap. 2, 24. Io. 8, 44.), et mali ph... sici (Iob. 2, 7. 1 Sam. 16, 14. Matth. 12, 43. Hebr. ... 14.), inprimis morborum varii generis, qui Chr... aetate Iudaeos vexarunt, cum daemonibus suis auc... fuit strenuus (Matth. 4, 24. 10, 1—8. 12, 22. 15, 2... 16, 15 ff. Marc. 1, 23 ff. 9, 17. Luc. 6, 41. Act. 1... 13 ff. — 1 Cor. 5, 5.), Deo, Christo hominibusq... bonis adversarius. (Matth. 13, 39. 4, 1 ff. Io. 13, ... Luc. 22, 31. 2 Cor. 2, 11. 1 Petr. 5, 8. cf. Iob. 1. ... 2, 2. [f]) Apoc. 12, 10. Zach. 3, 1. 2.) Verum pote... eius, per Iesu et Apostolorum operam fracta (Matth. ... 27 ff. 12, 22 ff. Act. 8, 7. 16, 16 ff.), vi divina co... cetur (Io. 12, 31. 2 Petr. 2, 4.). Nihilo minus ex al... N. T. locis apparet, diabolum etiamnum funestam su... et in corpora et in animos hominum efficaciam exe... rere, cui precibus piisque animi sensibus Christi... obniti debeant. (1 Cor. 7, 5. Iac. 4, 7. 1 Io. 2, 13 ... 1 Petr. 5, 8.) His sententiis alii alias de lapsu et d... sedibus daemonum e diversis scripturae sacrae locis d... promtas addiderunt [g]).

a) Vocabulum δαίμων (δαιμόνιον) apud poetas Graecos antiq... res omnino Deum s. numen aliquod significat, postea saep... sime tributum est geniis quibuscunque i. e. naturis quasi me... inter Deum et hominem, maxime tamen bonis iisque tute... ribus; verum etiam de malis geniis (Creuzer *Symbolik u. My*...

thologie d. alten Völker, bes. d. Griechen. B. III. 2. A. L. 1821. p. 5 ff. *Von d. Heroen u. Dämonen.*); apud Hellenistas de Diis gentilium usurpatur, cf. versio Alex. Deut. 32, 17. Ps. 96, 5. 106, 37. 2 Paral. 11, 15. et Bar. 4, 7. cf. 1 Cor. 10, 20., quos Iudaei e Babyl. exilio reversi interdum pro geniis malis s. diabolis habuerunt. In reliquis N. T. locis *δαίμων* non nisi angelum malum s. diabolum denotat; apud Clem. Al. Strom. V. 701. Orig. c. Cels. V. 254. de animis mortuorum s. Manibus dicitur. Sententia ea nuper denuo prolata ab J. Jahn l. *Nachträge zu seinen theol. Werken — nach s. Tode herausgeg.* Tüb. 1821. p. 193 ff., qua daemones in N. T. commemoratos, ab angelis malis et a diabolo probe distinguendos, pro animis mortuorum hominum improborum habitos fuisse, contendit, nullo N. T. dicto probari potest; id quod nuper fusius demonstravit H. A. Schott Pr. Sententia recentius defensa de iis naturis, quae in ll. N. T. *δαίμονες* audiunt, ab angelis malis et Satana prorsus distinguendis, examinatur. Jen. 1821. 4. In ev. Ioanneo phrasis *δαιμόνιον ἔχει* cum verbo *μαίνεται* coniuncta Io. 10, 20., nec ulla daemoniacorum sicut in ceteris evv. mentio facta est; quare Ioannes, qui quidem in doctrina de diabolo a reliquis scriptoribus ss. minime dissensit, ab illa superstitione plane immunis fuisse nonnullis visus est. Eichhorn *Allg. Bibl.* IV. 335 ff. De Wette *Bibl. Dogmat.* p. 242. Cf. quae contra hanc sententiam monuerat Bauer *Theol. des N. T.* II. 229 s. — Gesenius *Commentar üb. d. Jesaias; Einleit.* I. p. 62 s. — ad 54, 14.

b) De origine et vi vocc. שָׂטָן = *διάβολος*, בַּעַל זְבוּב, בְּלִיַּעַל vid. Gesenius *Hebr. Wörterb.* Nomen Asmodi (*ἀσμοδαῖος* Tob. 3, 8.) rectius derivatur a voce Persica أزمودن asmuden = *πειράζειν*, quam a verbo hebr. שָׁמַד perdidit. Reland Diss. misc. II. 9. 23. Reliquas diaboli et geniorum malorum denominationes in singulis ll. ss. obvias (*ὁ πονηρός* Matth. 6, 13. 13, 19. 39., *βεελζεβούλ* Matth. 12, 24. Luc. 11, 15., *βελίαλ* 2 Cor. 6, 15., *ὁ ἄρχων τῶν δαιμονίων* Matth. 12, 24., *ὁ ἄρχ. τοῦ κόσμου τούτου* Io. 16, 11., *ὁ θεὸς τοῦ αἰῶνος τούτου* 2 Cor. 4, 4., *ὁ δράκων ὁ μέγας, ὁ ὄφις ὁ ἀρχαῖος* Apoc. 12, 9.) recensuit Winzer l. de daemonologia in ll. N. T. proposita. Commentatt. V. Viteb. 1812. L. 1821. 22. I. p. 29 ss.

c) Hebraei seriores, ad exemplum Persarum aliorumque populorum incultiorum, mala in mundo obvia, non ab ipso Deo (cf. tamen 2 Thess. 2, 11.), sed a principio s. numine quodam illi contrario derivabant, unde in libris ss. etiam sibi oppositi cernuntur: Deus, regni divini princeps, eiusque quasi

vicarius Messias f. Christus, et Satanas, regni diabolici praesul (Act. 26, 18. Eph. 2, 2. Col. 1, 13. Io. 12, 31. 14, 30. 2 Cor. 4, 4.), et Antichristus, nomen *collectivum* in N. T. libris re. Christianae adversariis, inprimis falsis doctoribus a Satana subornatis, ut regni Messiani instaurationem infestarent et impedirent, per prosopopoeiae figuram tributum (2 Thess. 2, 4 ss. coll. Dan. 11, 21—35. 1 Io. 2, 18.), a Patribus nonnull. sicut ab Iudaeis serioribus, de cacodaemone quodam naturam humana induendo, regni Messiani instaurationem praecessuro, usurpatum, v. prae cet. Theodoret. in epitome divin. decretor. c. 23. p. 300. *Πρὸ τῆς δεσποτικῆς ἐπιφανείας ἥξει φύσιν ἀνθρωπείαν ὑποδὺς ὁ τῶν ἀνθρώπων ἀλάστωρ, ὁ ἀντίθεος δαίμων, ὁ τῆς θείας προσηγορίας λῃστής;* et alia dicta, quae in hanc rem attulerunt Bertholdt Christologia Iudaeor. 69 ss. Winzer de daemonologia in ll. N. T. proposita. 44 ss. De Wette *Bibl. Dogmat.* 171. Gesenius *Art. Antichrist*, in Ersch u. Gruber *Encyklop.* IV. 292 ss.; Angeli Dei et Angeli Satanae; homines pii, Christum sequentes, et improb. ethnici (*κόσμος* ob multitudinem dicti), ad Satanae regnum tenebrarum pertinentes. (Eph. 2, 2. 1 Io. 5, 8 ss. Act. 26, 18. Horn *Götting. Museum.* I. 129 ss. Kaiser *Bibl. Theol.* I. p. 284. Diabolum vero olim bonum, sua sponte lapsum esse contra Gnosticos et Manichaeos saepius a PP. monitum est. Basilius Homil. IX. Quod Deus non auctor mali. Tertull. c. Marc. II. 10.

d) Conf. Aug. art. XX. p. 18. (Diabolus) „impellit homines ad varia peccata, ad impias opiniones, ad manifesta scelera." Apolog. VIII. 220. Artt. Smalc. P. II. Art. II. 308 f. IV. 315. Catechism. mai. Art. II. 494. „Iam enim a Deo creati, quum omnis generis inaestimabilia bona a Patre accepissemus, venit diabolus nostrae felicitati invidens, et nos suis technis in apertam Dei rebellemque inobedientiam, mortem et omnia pericula pertractos iniecit, adeo, ut in eius indignatione iaceremus, perpetuae damnationi adiudicati." Ipse Lutherus, quippe hac opinione supra aevi sui ingenium haud elatus, praeeuntibus Patribus ecclesiae, sibi persuaserat, diabolum in corpora hominum et res terrestres vim suam perniciosissimam exserere. Vid. e multis aliis locis Catechism. mai. precatio IV. 525. „Neque contentus est (Diab.), rerum spiritualium procurationem foede conturbare, ut animas suis nugis seductas, suo imperio subiiciat, verum manibus pedibusque obstat etiam, enixe studendo, ne qua in terris externarum rerum administratio, aut civilis status, honeste et pacate institutus, diu consistat, unde tot passim lites, iurgia,

caedes, motus, seditiones, tumultus et bella concitat. Insuper tempestates et grandines emittit e nubibus, aut contagione pecus inficit, aut corrupto coeli tractu aërem reddit pestilentem et tabificum. In summa, maxime discruciatur animo, unum aliquem vel bolum panis nos a Deo habere reliquum, eoque pacate vesci." Add. Luth. Opp. T. I. 1718 ff. IX. 471. 75. X. 59. 142. 1129 ff. 1240. 1790 ff. XI. 945. ed. Walch. Form. Conc. Sol. decl. I. 641. „Is certe multos magnos et sapientes homines in mundo horribilibus erroribus ac haeresibus et coecitate multiplici fascinat et seducit, ac miseros mortales saepe in varia et atrocia scelera praecipitat." 648. „Quod hominis natura corrupta est, hoc originaliter et principaliter est opus Satanae, qui per peccatum opus Dei in Adamo miserabiliter corrupit." II. 662. „Deus severissimo et iustissimo suo iudicio lapsos malos spiritus prorsus in aeternum abiecit." — Vid. post Io. Damasc. de orth. fid. II. 5., Calovium IV. 551 ff., Quenstedtium 647 ff., Baierum Comp. Theol. positiv. I. c. 5. — theoll. recentt. Seiler Th. dogm. pol. 191 ff. Storr Doctrinae Chr. part. theor. 158 ff. Reinhard *Dogmat.* 205 ff.

i) Gesenius *Commentar* — ad h. l.

f) De Satana Iobi cf. 1 Reg. 22, 21., non morum censore, quod Herdero, Eichhornio, Ilgenio, Stuhlmanno placuit, sed vere Satana (Apoc. 12, 10.), vid. Bauer *Theol. des A. T.* 147 ff. De Wette *Bibl. Dogmat.* 147. Et quae apud Matth. 4, 1 ff. Marc. 1, 12. 13. Luc. 4, 1 ff. leguntur, de vero Satana intelligenda sunt; cui mytho informando atque exornando tum res aliqua in facto posita, secessus nimirum Iesu Chr. ab hominum frequentia antequam doctoris partes susciperet, tum quae in V. T. de Mose, Ex. 24, 18. 34, 28. Deut. 9, 9. 18. et de Elia 1 Reg. 19, 8. simili ratione tradita reperiuntur, tum sententia ea vulgaris de Satana, regni Messiani adversario perniciosissimo, et quod Iesus ipse, se a tentationibus haud immunem fuisse, fortasse professus est, ansam praebuisse videntur. Haud inepte confertur haec narratio cum mytho Gen. 3. tradito. Succubuit prior Adamus tentatus tentatori, fortiter restitit alter.

g) Peccatum primum a diabolo et angelis malis commissum plurimi PP. seculorum IV priorum, praeeuntibus Philone de Gigant. 286. Ioseph. Arch. I. 3. 1., ex Gen. 6, 2. coll. 1 Cor. 11, 10., librisque Apocryphis, Enochi l. (qui e versione Aethiopica nuper in linguam Anglicam translatus a Rich. Lawrence, ita inscribitur: *The book of Enoch the prophet;*

an apocryphal production, supposed to have been lost for ages, but discovered at the close of the last century in Abyssinia. — Oxford. 1821. V. capp. 7—17.), Testament. XII Patriarcharum, Rub. 5. Naphth. 3., vid. Rösler *Bibl. der Kirchenv.* T. IV. p. 421., in commercio impuro horum angelorum cum puellis posuerunt, unde gigantes vel daemones natos esse perhibent (vid. prae cett. Clem. Alex. Paedag. III. c. 2. et Potteri adnott. ad h. l.); alii, quibus et Augustinus adstipulatus est (de Gen. ad lit. IX. 14.), ex 1 Tim. 3, 6. in superbia et rebellione adversus Deum (v. Anselmi l. de casu diaboli. Baumgarten *Glaubensl.* I. 727 ff.); alii in mendacio et corruptione primorum hominum, dictis e l. Sap. 2, 24. et Io. 8, 44. haud inepte huc relatis. — De domicilio diaboli eiusque geniorum, quod in aëre (Eph. 2, 2. 6, 12.), in locis desertis (Matth. 12, 43.), in orco (2 Petr. 2, 4. Iud. 6.) ponitur, unde tamen in terram escendant (1 Petr. 5, 8.), e variis scripturae s. locis decretum est. — De daemonibus sylvaticis et spectris in V. T. ll. commemoratis vid. Gesenius *Commentar üb. den Jes.* ad 13, 21. 22. Prima daemonum vestigia deprehenduntur Lev. 16, 10. 26. Cf. in ll. apocryphis Tob. 8, 3. Bar. 4, 35.

§. 105.

Historia dogmatis.

Satanae notioni, cuius vestigia apud quemvis populum incultiorem deprehenduntur, Iudaei, cognitis inde ab exilii Babylonici tempore religionis gentilium, Persicae potissimum [a]), decretis, sensim nova quaedam adiunxerunt commenta, quae Dualismum apertius sapiunt, et quorum in N. T. demum, sicut apud Philonem [b]), Iosephum [c]) et Talmudistas [d]) uberior fit mentio. Non solum magnum daemonum numerum, sed varios etiam eorum in humanum genus impetus et imperia confinxerunt, quibuscum opinionibus nonnulli futuri Messiae, imperium illud tenebricosum victrici manu profligaturi, exspectationem interdum coniungebant. (1 Io. 3, 8.) [e]). Sententiis illis super daemonibus e scriptura s. deductis iam Patres eccl. alias quasdam addiderunt opiniones superstitiosas de variis geniorum malorum effectibus, quibus adnumerata sunt,

praeter univerſam idololatriam, oracula paganorum, artes magicae variaeque praeſtigiarum, incantationum et faſcinationum ſpecies, imo Chriſtianorum vexationes, haereſes, ſpectacula, quin etiam mulierum cultus exquiſitus *f*) cet., itemque de remediis horum malorum, v. c. de exorciſmo, ſigno crucis *g*) pietatisque ſic dictis exercitiis *h*). Nec minus aevum medium multas de ſpirituum malignorum efficacia quaeſtiones ſtolidas ac pernicioſiſſimas progenuit, variique generis ſuperſtitionibus, haud ſine graviſſimo publicae privataeque rei et verae religionis detrimento, opportunitatem praebuit *i*). Quae quum ne ab ipſis quidem ſacrorum inſtauratoribus ſec. XVI ſtatim fractae eſſent (§. 104. *d.*), malo potius ingraveſcente, inde a ſeculo ſuperiore demum ad ſaniores ſententias theologi evecti ſunt *k*), aliis quaecunque in N. T. de Satana eiusque angelis dicta ſunt, accommodationi Ieſu et Apoſtolorum ad vulgarem populi ſenſum tribuentibus *l*), aliis moralem eorum interpretationem et uſum commendantibus *m*). Neque vero his noſtris diebus defuerunt, qui veterum hac de re opinionum monſtris denuo patrocinarentur *n*).

a) F. C. Tychſen de rell. Zoroaſtricar. apud exteras gentes veſtigiis, in Commentt. ſoc. ſcientt. Gott. XI. 112 ſſ. XII. 5 ſſ. claſſ. hiſt. Kleuker *Zend-Aveſta im Kleinen.* 109 ſſ. Stäudlin *Dogmat. u. Dogmengeſch.* 550 ſſ. et quos laudavit Winzer de daemonologia cet. Commentat. I. 1 ſſ. Kanngieſser *Art. Ahriman*, in Erſch u. Gruber *Encyklopädie.* B. II. 255 ſſ. Rhode (§. 102. *c.*) I. p. 182 ſſ. „*Zervane Akerene als Urgrund aller Dinge; Ormuzd und Ahriman, Licht und Finſterniſs, ſeine erſten Geſchöpfe.*" 189. „*Daſs Ahriman urſprünglich gut war und nur durch Miſsbrauch ſeiner Freiheit böſe wurde, wird in den noch vorhandenen Zendbruchſtücken nirgends mit deutlichen Worten gelehrt; es finden ſich aber erſtens deutliche Anſpielungen auf dieſe Lehre; ſie wird zweitens durch ihr Daſeyn in dem, ſo nahe verwandten, indiſchen Syſtem beſtätigt, und muſs drittens bei der deutlich ausgeſprochenen Lehre von der Bekehrung Ahrimans nothwendig vorausgeſetzt werden.*" — Apud Graecos quoque commentum de daemonibus vim quandam funeſtam in homines exſerentibus

pervulgatum fuit. Creuzer *Symbolik u. Mythologie.* III. 2. *A.* p. 20 f.

b) De Gigantibus. II. 358.

c) Archaeol. I. 5. XX. 8. 2., Bell. Iud. II. 12. VII. 6. 3., qui loco τὰ καλούμενα δαιμόνια πονηρῶν ἀνθρώπων πνεύματα esse perhibet.

d) Vid. Wetstein, Lightfoot, Schöttgen ad N. T. dicta huc referenda.

e) Clemens-Alex. (Strom. I. 5fo. ed. Paris. 1641.) Satanam ad meliorem frugem redire non posse, negat (Ὁ τε διάβολ- αὐτεξούσιος ὢν, καὶ μετανοῆσαι οἷός τε ἦν.); et Origenes de princ. III. c. 6.) in ἀποκαταστάσει τῶν πάντων eundem Deo reconciliatum iri docet; quae sententia a plurimis PP. impugnata, ab Iustiniano Imp. damnata est. Mansi Amplis. collect. concilior. IX. p. 399. 518.

f) Tertull. ll. de spectaculis, de habitu mulierum. c. 2. Reliqua PP. dicta rec. Beck Commentt. 336 ff. Add. Thilo Beitr. zur *Gesch. d. Dogma v. d. Dämonen aus d. apokryph. Acten d. Thomas*; in *Kirchenhistor. Archiv.* B. I. H. 4. p. 97 ff.

g) Tert. Apolog. c. 23.; de idololatria. c. 11.; de corona militis. c. 11. Lactant. II. 15. 16. — Tert. advers. Marcion. haeresin. III. 18. Greg. Naz. Or. III.

h) Pugnas, maxime monachorum, cum diabolis ridiculas enarrat Schröckh *Kircheng.* VIII. 311 ff. XXVII. 421. 27.

i) Fraudes variae exortae, pacta cum diabolo, spectra, iudicia sagarum. — Innocentius VIII. a. 1484 primus exstitit auctor inquisitionis in eos, qui artium diabolicarum suspecti essent, in Germania. (Henr. Krämer s. Institor et Iac. Sprenger) Malleus maleficarum. A. 1489 primum Colon. et postea saepius ed., v. c. Lugd. 1669. 5 Voll. f. E. D. Hauber Bibliotheca, acta et scripta magica. Voll. III. Lemg. 17[illegible]. Schröckh *Kirchengesch.* XXX. 474 ff. Henke *Kircheng.* II. 488 f. IV. 16 ff. (De Scholasticis nonnullis, qui superstitionibus istis adversati sunt, v. Cramer *Fortsetz. von* Bossuet. VII. 443 ff.) G. L. Horst *Dämonomagie od. Gesch. d. Glaubens an Zauberei u. dämonische Wunder, mit bes. Berücksicht. d. Hexenprocesses seit Innocenz VIII.* Frankf. 1818. 2 Thle. Ej. *Zauber-Bibliothek od. v. Zauberei, Theurgie u. Mantik, Zauberern, Hexen u. Hexenprocessen, Dämonen, Gespenstern u. Geistererscheinungen.* I. u. II. Th. Mainz. 1821.

k) Primus impugnavit superstitiones istas Frid. Spee (Cautio criminalis s. de processibus contra sagas lib. ad magistratus Germaniae hoc tempore necessarius etc. Rintelii. 1631.), postea Ren. Descartes, Hobbes (Leviathan. c. 8.), Malebranche, Balthasar Bekker (*Betoverde Wereld.* Leeward. 1690. ed. auct. Amst. 1693.), Christ. Thomasius, magnum illud Acad. Fridericianae olim decus, qui Diss. de crimine magiae. 1701. aliisque scriptis immanem illum et fanaticum errorem de sagis a diabolo agitatis post Bekkerum fortiter et feliciter convicit, et alii. — Mayer Historia diaboli. Ed. 2. Tub. 1780. Meiners *Allg. krit. Geschichte aller Relig.* I. 398 ss. — Daemoniacos non a diabolo aut a daemonibus vexatos, sed certis morbis afflictos fuisse, Semlerus primus in Germania libere professus est (Diss. de daemoniacis, quorum in Evangeliis fit mentio. H. 1760. 4. Ed. 4. 1779.), praeeunte Hugone Farmer, Anglo. (*Versuch üb. die däm. Leute, aus d. Engl. mit einer Vorr. von* Semler. Brem. 1776. Ei. *Briefe üb. d. Dämonischen in d. Evv. mit Zusätzen v.* Semler. H. 1783.)

l) (Villaume) *Von d. Ursprunge u. d. Absichten d. Uebels.* T. II. L. 1785. p. 385. C. Fr. Senff *Vers. üb. d. Herablassung Gottes in d. Chr. Rel. zu d. Schwachheit d. Menschen.* L. 1792. §. 46 ss. Henke Lin. fid. Chr. 143 ss. Eckermann *Handb.* III. 122 ss. (Cf. quae in contrariam partem proposuit Winzer Comm. I. 21 ss.) J. Jahn *Nachträge zu s. theol. Werken — nach s. Tode herausg.* Tüb. 1821. 61 ss. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* 2. *A.* I. 647 s.

m) Kant *Rel.* 106 ss. Erhard *Apologie d. Teufels*; in Fichte *Philos. Journ.* 1795. V. I. 2. Schmidt *Philos. Dogm.* §. 194. Ammon *Wissenschaftl. prakt. Theol.* p. 128. Ei. Summa Th. Chr. 143. — Nova disquisitione philosophica doctrinam de diabolo nuper adumbrare conatus est C. Daub *Judas Ischarioth, od. das Böse im Verhältniss z. Guten betrachtet.* II Hefte. Heidelb. 1816. 18.

n) Novissimus inter philosophos patronus diaboli exstitit Eschenmayer l. *Religionsphilosophie.* II. Tüb. 1822. §. 86 ss., qui quaecunque fuerint aevi incultioris commenta de efficacia diaboli, de magia (§. 101 ss.), de incantationibus, de sagis, denuo defendere haud dubitavit. Vid. e multis locis p. 213. „*Der vom Gifte der Unnatur geschwängerte Wille kann seine Macht den an sich unschuldigen Natursubstanzen (Zaubertränken, Hexensalben) mittheilen, und wie diejenigen Menschen, gegen welche die geheimen Verwünschungen gerichtet sind, mit ihnen in*

Contact kommen, dieselben in einen ausserordentlichen Zustand versetzen, der Körper und Seele ergreift. 225. *Doch Gebet eines frommen Kindes oder einer frommen Magd verwahrt das ganze Haus.*" Alia eiusmodi somnia de daemonum in corpora hominum, effectibus, quos etiamnum apud populos ethnicos locum habere dicit, defendit J. F. v. Meyer *Blätter f. höh. Wahrheit.* Samml. VII. Frankf. 1826. 208 ff.

§. 106.

Epicrisis.

Quanquam notio angeli sive angelorum, qui quidem sua sponte lapsi ad meliorem frugem reverti possint, per se rationi humanae non repugnat, fatendum tamen est, singula daemonologiae biblico-ecclesiasticae placita, praesertim quae ad effectus daemonum spectant, ita esse comparata, ut neque cum vera philosophia, quippe quum ipsa spiritus idea natura sua maligni atque in omne aevum infelicis sibi non constet; neque cum aliis quibusdam scripturae s. praeceptis, numinis divini naturam optime declarantibus, ullo modo conciliari possint. Accedit, quod Dualismus cuique populo rudiori, alii sub alia specie, probatus, qui doctrina ista confirmatur, omnem religionem puriorem tollit ipsisque naturae legibus, originem mali physici et moralis satis luculenter demonstrantibus, prorsus adversatur. Praeterea dogma illud, quod e sententiis scriptorum ss. ambigue et obscure enunciatis male concinnatum est, plurimis superstitionibus insanis atque turpissimis nefandisque facinoribus ansam et occasionem dedit. Quum vero Iesus et Apostoli notionibus et formulis popularium de daemonologia saepissime usi sint, statuendum est, eosdem aut huiusmodi opinionibus verisavisse, aut ex accommodatione quadam, cuius tamen certissima vestigia desiderantur, illis notionibus ac formulis usos fuisse. Nihilo minus veri simile est, magistrum illum divinum rectius quidem de daemonologia Iudaeorum cogitantem [a]) (cf. Matth. 6, 26. 10, 29. Mc.

,15 ff.), at formulis quibusdam usum symbolicis, re-
num divinum regno diabolico oppositum adumbranti-
us (Luc. 10, 17 ff. Io. 12, 31. 8, 44.), quae apud Iu-
deos tunc temporis pervulgatae erant (§. 26.), a disci-
ulis non satis intellectum fuisse, et ipsam providentiam
ivinam posteritati doctrinam istam emendandam tradi
oluisse. Quae quum ita sint, in dogmate illo publice
ractando, regnum illud diabolicum, cuius notio a
oque populo rudiore simili ratione efficta fuit, ad
otionem complexus cuiusdam malorum physicorum et
oralium, quibus virtus nostra varie tentatur atque
xercetur, revocandum et iis potissimum inhaerendum
t effatis biblicis, quae numinis ideam animique hu-
ani indolem moralem, sicut originem singulorum pec-
torum, rectius constituunt (v. c. Rom. 2, 15. Marc.
15. 21. Iac. 1, 13. 14.), vel etiam iis, quae ipsum
essiam ad opera diaboli solvenda tollendaque missum
isse declarant (Io. 12, 31. 1 Io. 3, 8. Act. 26, 18.) [a]).
tque ipsae narrationes in evangeliis obviae de daemo-
acis per Christum sanatis, in institutione populari
m ad indolem earum mancam, qua nec natura mali
c modus eius sanandi accuratius describitur, tum
axime ad Iesu humanitatem referri debent, auxilium
iseris ferendum pro uniuscuiusque captu ac deside-
o sapienter moderantis [b]). Omnino dogma illud iam
exponendum est, ut superstitiones, quae per tot se-
lorum seriem cum eo coniunctae fuerunt, tandem ali-
ando penitus profligentur, et ut quivis Christianus
od extra se positum quaerat malum genium, sed po-
us in suo ipsius pectore i. e. in ipsius pravis cupidi-
tibus, rectae rationis imperio non subiectis, illum
noscere haud dubitet.

a) De Wette *Bibl. Dogmat.* 221.

b) Schleiermacher *Der christl. Glaube.* I. 230. „*Das einzige, was vom Teufel zu lehren wäre, könnte dieses sein, dass, wenn von ihm geredet werden soll, es nur unter der Voraussetzung*

gescheh'n darf, dass jeder Einfluss desselben im Reiche Gottes aufgehoben sei."

c) Schleiermacher Predigten. 3te Samml. B. 1814. III. Ue. d. Erzählung v. d. Besessenen bei d. Gergesenern. Matth. 8, 28–34. — Niemeyer Pop. u. prakt. Theol. 6. A. H. 1823. 138 ff.

CAPUT V.

DE PROVIDENTIA DEI.

§. 107.

Introductio.

Persuasio de providentia divina, quae tanti est momenti, ut nec religionis pietatisque verae sensus, nec perfecta animi fortitudo aut tranquillitas in rebus adversis, nec certa laetioris faustiorisque sortis spes mortali misero in futura vita exspectandae sine illa locum habere possit, nostris potissimum temporibus denuo confirmanda est atque inculcanda, quia partim speciosis contra doctrinam illam obiectionibus in medium prolatis, partim ipsis rerum publicarum privatarumque vicissitudinibus et conversionibus in orbe terrarum factis fides in Deum providentem admodum concussa atque debilitata videtur. Notio providentiae a), quae omnino est ea voluntatis divinae affectio, qua efficitur, ut rerum universitas a summo fine, quem sapientia divina iis praescripsit, in nullam partem deflecti possit, annuente s. s., ita informari solet, ut sit ea divinae voluntatis affectio, qua fit, ut mundi s. totius rerum universitatis et materia et forma esse pergat (conservatio) et omnium rerum vicissitudines eveniant summo creationis consilio accommodate (gubernatio) b). Addi solet a theologis tertium aliquod providentiae momentum, quod conservatione rectius includitur, concursus s. cooperatio Dei in iis, quae fiunt a creaturis anima prae-ditis

tis. Discernitur, ab aliis quidem alio modo definis, concursus *generalis* i. e. sustentatio rerum omnium virium, quibus ad agendum praeditae sunt, divina, c. *specialis* i. e. sustentatio divina, quae rebus creatis actionibus singulis succurrit c).

a) Vox πρόνοια, apud scriptores Graecos Latinorum *providentiae* respondens (Cic. nat. deor. II. 22. 30. 66. cf. I. 2. Fr. Creutzer Pr. in quo philosophorum veterum loci de providentia divina ac de fato explicantur. Heid. 1806. 4.), in N. T. de cura quadam hominum Act. 24, 3. Rom. 13, 14., nec nisi in lib. Sap. de Deo dicitur c. 14, 3. 17, 2.

b) Hanc providentiae notionem plurimis theologis probatam et antiquioribus et recentioribus (v. Calovius, Morus, Doederlein, Henke, Reinhard ad h. l.), alii arctioribus limitibus circumscripserunt, sicut Ammon Summa Th. Christ. 159 ff., De Wette *Dogm. d. Luth. Kirche.* 2. A. §. 37., Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. 2. A. 546. At gubernationis notio sine conservatione mundi cogitari nequit.

c) Reinhard *Dogm.* 224. — Bretschneider *Entw. d. dogmat. Begr.* 459 ff. Ei. *Handb. d. Dogm.* I. 551 ff. — Subtiliter et copiose prae ceteris, sed parum scite, de concursu div. commentatus est Baumgarten *Glaubensl.* I. p. 812 ff. Solebant theologi olim hunc canonem constituere de concursu speciali: Deus in malis naturarum creatarum actionibus ad *materiale*, non ad *formale*, in bonis vero actionibus ad utrumque concurrit. (Conc. *physicus* et *moralis*.) De Wette *Dogmat. der Luth. Kirche.* 2. A. §. 40. „*Rein gefasst enthält die Lehre vom* Conc. *den Gedanken, dass wir in dem freien mannigfaltigen Spiel der Lebenskräfte der Natur ein göttliches Princip ahnen müssen, ohne jedoch die bösen Handlungen darauf zurückzuführen, welche nur dem bösen Willen des Menschen beizumessen sind.*" Cf. Schleiermacher *Der Chr. Gl.* I. 256 ff.

§. 108.

Doctrina biblica.

Numinis divini efficacia in mundo conservando gubernandoque conspicua a V. et N. T. scriptoribus passim adumbratur notionibus puriori doctrinae, ex Iesu Apostolorumque effatis nonnullis eruendae, minime con-

ſentaneis. Namque ut Deus vel ipſe apparens et immediate in rerum natura (velut Gen. 3, 8—21. 11, 5 18, 20. 21. Pſ. 18, 10—20. 33, 14 ſſ.), vel per angelos miraculoſe operans deſcribitur (§. 102.); ita quoque pro mero arbitrio agere (v. c. Exod. 8, 16. 33, 19 Pſ. 10, 1. 44, 25.), et conſilia ſolam gentem Iudaicam ſpectantia ſequi ſaepiſſime dicitur. Unius hominis gratia multi ſcelesti ſalute beantur (Gen. 18, 23—32 30, 27.), et pia vota hominis alicuius Deo proba velut Iacobi, quamvis fraude et dolo malo ſuſcepta fuerint, rata habentur a Deo (Gen. 27. 28.). Naturae phaenomena, tonitrua (Iob. 37, 2 ſſ. Pſ. 18, 8. 29 3 ſſ.), fulgura (Iob. 36, 31 ſſ.), hiems et procellae (Iob. 37, 6. Ion. 1, 4.), non ſolum fauſta quaevis (Gen 27, 20. Pſ. 104, 13 ſſ.), ſed etiam mors (cf. dicta de libro vitae Ex. 32, 32. Pſ. 69, 29. 139, 16. Phil. 4, 3 Apoc. 3, 5.) et mala phyſica (1 Sam. 5, 9 ſſ. 2 Sam 24, 15. Pſ. 78, 44—51. 105, 29—36. Ioel 1. 2 Amos 3, 6. Ion. 1, 4.), quid? quod mala moralia et obſtinatio hominum (Ex. 4, 21. 7, 3. Ieſ. 6, 9. 10 coll. Rom. 1, 24. 26. 28. 9, 15. 11, 7. 8. 2 Theſſ. 2 11.), a Deo immediate effecta perhibentur. Quaevis bona externa praemii (Deut. 28, 1—15. Pſ. 37, 25 Prov. 3, 2. 10.), mala vero poenae loco habentur (Deut. 28, 15 ſſ. Iob. 11, 15 ſſ. 15, 23. 32 ſſ. Pſ. 6 38. Ieſ. 53, 3 ſſ. — 1 Cor. 11, 30. Io. 5, 14. 9, 2 coll. 3.), quae infligatur vel ob caerimonias neglectas et ſacrificia omiſſa (Mal. 3, 10. 11.). Neque tamen praetereundum eſt, in ipſius V. T. locis compluribus deprehendi ſententias puriores cum minus perfectis iſ[illegible] coniunctas, velut Gen. 50, 20. Iob. 10, 9—12. 3[illegible] 4 ſſ. Pſ. 8. 19. 37, 3 ſſ. 66. 90. 91. 104. 139. 145 148. 1 Chron. 29, 10—13. Eccl. 3, 14. Ier. 3, 27—3[illegible] Ezech. 18. 33, 10—20. — Sap. 11, 21 ſſ. Sir. [illegible] 10—15. 39, 27 ſſ. 40, 28—31., cuiusmodi in N. T. effatis nonnullis praeclaris exſtant (v. c. Matth. 6 24—34. 10, 28—31. Io. 5, 17. Act. 14, 15—17

7, 22—29. 1 Cor. 8, 6. Col. 1, 16. 1 Tim. 1, 17.
oll. Hebr. 1, 3. 11, 3. 2 Petr. 3, 5. — Matth. 5, 10 ff.
om. 1, 10. 5, 3. 8, 28. 15, 32. 2 Cor. 1, 3 ff. 8, 17 ff.
Tim. 3, 12. 4, 18. 1 Theff. 3, 3 ff. Iac. 1, 18—17.
, 13 f. Hebr. 12, 4—11. 13, 5 ff. 1 Petr. 5, 7), qui-
us providentiam divinam, non modo fingulos eventus
erreftres, fed omnes omnino res atque homines fapien-
iffimo confilio in aeternum amplecti, haud obfcure
gnificatur.

Bauer *Theol. d. A. T.* p. 147 ff. Ammon *Bibl. Theol.* I. 540 ff. Kaifer *Bibl. Theol.* I. 151. 156 ff. De Wette *Bibl. Dogmat.* 80. 136. 217. — Bormann *D. Chriftl. Lehre v. d. Vorfehung, im Lichte des Geiftes d. Wahrheit erkannt u. philofophifch betrachtet.* B. 1820.

§. 109.

Uberior huius doctrinae tractatio.

Ex analogia voluntatis humanae in providentia vina, quam librorum fymbolicorum auctores haud ferte illuftrarunt [a]), accuratius definienda doctores clefiaftici actus *immanentes* (praefcientiam, *πρόγνωσιν*, propofitum, *πρόθεσιν*) ab actu transeunte (executione, οικήσει) diftinxerunt. Ratione habita *obiecti* provintiae, non fatis commode quidem, divifa eft in *geralem*, qua Deus rebus omnibus (Pf. 104. 148, 1—.), *fpecialem*, qua Deus humano generi profpicit ob. 10, 9—12. 33, 4 ff. Pf. 139, 15 ff.), et *fpeciafimam*, qua homines probos complecitur. (Matth. 6, —33. 10, 29—31. Act. 17, 24—28.) Quodfi ad odum refpexeris, quo Deus curam hanc habere creur, discrimen pofitum eft inter providentiam *natulem* et *gratiofam* f. fupernaturalem, quatenus vel per rfum naturae ordinarium, vel per religionem modo pernaturali revelatam operatur, itemque inter prolentiam *ordinariam* f. mediatam, quae leges naturae uitur, et *extraordinariam* f. immediatam, miraculo-

ſam (§. 46.). *Conſervatio*, quae prima pars eſt providentiae divinae, non inepte creatio continua dicitur: ſiquidem ea Dei efficacia eſt, qua fit, ut partim *mater*... mundi ſ. res ſimplices, earumque vires, partim ver... *forma* eius ſ. nexus coſmicus, quovis temporis moment... eſſe pergant. Mundum autem a Deo conſervari, ex... probatur, quod, quum omnis mundi exſiſtentiam ... Deo ſapientiſſimo pendere recte ſtatuamus (§. 94.) huius exſiſtentiae continuatio non niſi ab eodem rep... poteſt, id quod luculenta ſcripturae ſ. effata teſtantur: Pſ. 104, 13 ſſ. 148, 5. 6. Matth. 6, 26. 10, 29. Io. 5, 17. Act. 14, 17. 17, 28. Hebr. 1, 3. 11, 3.

Chryſoſtom. de providentia ll. III. Theodoret. de pr... vid. oratt. X. T. IV. opp. ed. Schulz. Salvian. Maſilien... ſis de gubernatione Dei. ll. VIII. Opp. ed. Baluz. Bre... 1688. 4. Ioann. Damaſc. Expoſ. orth. fid. II. c. 29. T... mas Aquinas Summa P. I. quaeſt. 22. et in multis aliis lc... Chemnit. Loc. theoll. I. 303 ſſ. Gerhard L. th. IV. 52... Reinhard *Dogmat.* 234 ſſ. Ei. *Predigten üb. d. Lehre v. Vorſehung.* L. 1805. Döderlein *Religionsunterricht.* VI... Bretſchneider *Handb. d. Dogmat.* I. 575 ſ. Hanſte... *Gott u. Vorſehung. Vier Predigten.* B. 1819. — Gerlac... *Religionsphiloſophie.* 158. 161 ſſ. Add. Xenoph. Mem. I. ... IV. 3. Seneca de providentia. Opp. ed. Ruhkopf. T. ... p. 296 ſſ.

a) Catechism. min. Art. I. 370. ed. Rechenb. „Credo, qu... Deus — corpus et animam cet. mihi dederit et adhuc ſuſ... tet, ad haec quod veſtes et calceos, cibum ac potum, dom... uxorem — cum omnibus vitae neceſſariis, copioſe et quot... largiatur, me contra omnia pericula protegat et ab omni... malis liberet et cuſtodiat." Ibid. Precat. IV et VII. p. 374 ſ.

§. 110.

Continuatio.

Altera providentiae pars, *gubernatio* (§. 107.) argumentis probatur *primum* ex idea Dei creatoris ſa... pientiſſimi depromtis, quae cogitari plane nequit, ni... Deus ſummo mundi creandi conſilio ſimul ſapientia...

iam administrationem ad consilium illud vere efficienum addere putetur (argumentum *theologicum*); *deinde* mundo ad summi boni (§. 96.) a numine derivandi, irtutis nimirum (arg. *morale*) [a]) et felicitatis [b]) (arg. hysicum s. teleologicum) originem ac progressum sapienter instructo; *postremo* ex universi generis humani ngulorumque hominum historia nexum eventorum nalem saepius demonstrante (arg. *historicum*) [c]). Acdunt plurima scriptorum ss. dicta, quae partim forulis universis imperium Dei celebrant aeternum, iuum, sapiens ac benignum (Ps. 66. 145, 13. Sir. 1, 8. Cor. 12, 6. 1 Tim. 1, 17.), partim singulis commerandis, praesertim fatis populorum (Ps. 46, 10. Ies. , 5—12. Ier. 18, 7. Dan. 2, 21. Amos 3, 6. Luc. 1, . 52. Act. 17, 26.) et singulorum hominum, velut sephi, Mosis, Iobi, Iesu Christi, Pauli [d]), ita, ut per am vitam, quaecunque homines peragunt et quaenque ipsis accidunt, non fiant nisi Deo et permittente moderante (Matth. 6, 25 ff. 10, 29. 26, 39. Act. 17, ff. 1 Petr. 5, 7.), omnino omnia divinae subesse ovidentiae demonstrant. Unde terminum vitae etiam iusque hominis a Deo constitutum esse (Iob. 14, 1 — Act. 17, 25.) [e]), Deumque in mundo sapienter adinistrando res vel minimas vilissimasque, in quo ipsa aestantia huius gubernationis cernitur [f]), haud neglire (Matth. 10, 28—31. Act. 18, 21. 1 Cor. 16, 7. ebr. 12, 4—11.), salva tamen libertate hominum in gendo (Matth. 15, 19. Marc. 7, 21.) (§. 111.), et etate in precando [g]) (Matth. 6, 6. 14, 23. 26, 39 ff. . 16, 23 ff. 1 Tim. 2, 1. 2. 8. Iac. 1, 5. 5, 14 ff.), cte contendimus. Quum omnium rerum in mundo iviarum mutationes, sicut exsistentiam ipsarum, a eo, per causas quidem secundas sive intermedias, ab so sapienter instructas (§§. 11 et 12.) operante, penre, recte doceatur, *Fatalismi*, *Mechanismi* [h]) et *ccasionalismi* [i]), quae dicunt systemata, prorsus reienda esse putamus. — Ceterum affectiones, quae

dicuntur providentiae divinae, ex attributis numini explicandae sunt [k]). Quum autem pro mentis nostra imbecillitate neque attributa illa, neque ipsam rerum naturam earumque conversiones penitus intelligere p[...] simus, haud mirum est, gubernationis quoque divin[...] vestigia saepius nos latere, quo tamen animus vera re[...] gione imbutus turbari nequit.

a) Kant *Kritik d. reinen Vern.* 331 ff. 706 ff. Fichte *Sitt[...]* 193 ff. Tieftrunk *Censur d. prot. Lehrbegr.* III. 68 ff. J. [...] C. Schmidt *Ueb. d. Grund d. Glaubens an eine göttl. Erzieh[...] d. Menschengeschlechts. Allg. Bibl. d. neuesten Theol. Lit.* I[...] 1. 16 ff. Clodius *Allg. Relig.* 48 ff. Marezoll *Predi[...] dass es der Fromme in verhängnissvollen Zeiten ungleich l[...] hat, als der Lasterhafte — und Wege der Vorsehung,* in [...] *Samml.* Jen. 1811.

b) Reimarus *Von d. vornehmst. Wahrh. d. natürl. Relig.* 181[...] Henke Lin. inst. fid. Chr. 87 f. C. H. Sander *Ueb. d. V[...] sehung.* 2 Thle. L. 1800. 4. A. Jacob *Allg. Relig.* 421 [...] Ammon Summa Th. Chr. 166 ff.

c) Süssmilch *Göttl. Ordnung in d. Veränderungen des mens[...] Geschlechts.* 5. A. Add. Weishaupt *Gesch. d. Vervollkom[...] nung des menschl. Geschl.* Frankf. u. L. 1788. Pölitz *Gru[...] linien einer pragmat. Weltgeschichte, als ein Vers. sie auf [...] Princip zurückzuführen.* L. 1795. — S. Ch. Wagner *Spu[...] d. Gottheit im anscheinenden Zufalle. Wohlthätige Nah[...] für Zweifler u. Denker.* 2 Thle. 2. A. 1818.

d) Niemeyer *Charakteristik d. Bibel.* 5. A. — Neque minus [...] aliorum hominum vitis, praesertim eorum, qui fatis meri[...] suis inter aequales eminuerunt, providentiae vestigia depre[...] dimus. Cf. Plutarchi vitae parallelae. Schröckh *L[...] graphien berühmter Gelehrt.* N. A. L. 1790. Voll. II. Meine[...] *Lebensbeschreibungen ber. Männer aus d. Zeit d. Wiederhe[...] d. Wissensch.* Zür. 1797. Voll. III. Schlichtegroll *Ne[...] log d. Deutschen im 19. Jahrh.* Münch. 1806. Voll. V. *D[...] Biograph.* H. 1802—9. VII. VIII. Friedemann Vitae hom[...] num quocunque literarum genere eruditiss. Brunsw. 1824. VII. [...] Insunt vitae Wyttenbachii, auctore Mahnio, Reiski[...] scr. Morus, Gellerti, scr. I. A. Ernesti. — Erasm[...] *Leben, v.* Henke. H. 1782. *u. v.* Sal. Hess. Zür. 1[...] Lutheri vit. auct. Melanchthone, et Melanchth. [...] auct. Ioach. Camerario. ed. Augusti. Vratisl. 18[...]

Zwingli *L. v.* Schuler. L. 1819. Grotius *Leben, v.* Luden. B. 1806. Semler's *Leben, v. ihm selbst beschr.* H. 1782. Noesselt's *L. v.* A. H. Niemeyer. H. 1809. H. Ph. C. Henke (*Denkwürdigkeiten a. s. Leben u. dankbare Erinnerungen an s. Verdienste v. zweien s. Schüler,* G. K. Bollmann *und* H. W. J. Wolff. Helmst. 1816.) Reinhard *L. v.* Böttiger *u.* Pölitz. L. 1815. Heyne *L. v.* Heeren. N. A. Gött. 1823. aliorumque vitae singulares. — Ammon *Predigt: Die Vorsehung aus der Geschichte unseres eigenen Lebens,* in *d. Predigten zur Beförderung eines moral. Christenthums.* III. p. 317 ss. Reinhard: *Von den Zeitpuncten der Entscheidung, welche in dem Leben der Menschen vorzukommen pflegen,* in *d. Predigten vom J.* 1801. I. 159 ss.

e) Distinguere solebant olim Theologi, minus quidem apte, terminum vitae *antecedentem* s. naturalem, qui vi vitali hominis cuiusque definitur, a *consequente* s. praeternaturali, qui externarum caussarum concursu describitur. Reinhard *Dogmat.* 232. Bretschneider *Handbuch der Dogmat.* I. 569 ss.

f) Refutantur, quae contra sententiam illam proposuerunt Voltaire in *Candide ou l'Optimisme,* aliique in Lossius *Philos. Real- Lexicon.* IV. 555 s. Add. Eckermann *Handb. der Chr. Glaubensl.* III. 230 ss.

g) Schleiermacher *Predigten. Erste Samml.* 2. A. B. 1816. *IIte Pred.* „*Die Kraft des Gebets, in so fern es auf äussere Begebenheiten gerichtet ist.*"

h) *Fatum* (μοῖρα, εἱμαρμένη) varie dictum. Hug. Grotius Sententiae philosophorum de fato. Paris. 1648. 12. Cudworth Syst. intellect. 2 ss. 152 ss. Gerhard Loc. th. IV. 154 ss. de casuali — de fato. Veterum Graecorum et Romanorum de fato sententias, quibus notio iustitiae cuiusdam supremae vindicativae supposita est, bene adumbravit Blümner *Ueb. d. Idee des Schicksals in d. Tragödien des Aeschylos.* L. 1814. Pharisaeorum, Sadducaeorum et Essenorum de fato opiniones e Fl. Iosephi scriptis exposuit Bretschneider (Capita theol. Iudaeor. dogmat. L. 1812. p. 31 ss.) Commentum de fato dicto Chaldaico, cum Astrologia et Genethliace arcte coniunctum, cui Bardesanes quoque adstipulatus erat (A. Hahn Bardesanes Gnosticus, Syrorum primus hymnologus. L. 1819. 69 ss. 81 ss.), illustratur loco satis memorabili apud Diodor. Sic. II. 29—31. coll. Sext. Empir. adv. Mathematicos. V. 339 ss. et Brucker Hist. philos. I. 138 ss. Add. Ephraemi

Syri Hymn. 10—14. et Euseb. de praep. VI. 10. Vid. A *Lit. Zeit.* 1819. N. 261. J. C. G. Werdermann *Vers. e Gesch. d. Meinungen üb. Schicksal u. menschl. Freiheit.* L. C. P. Conz *Ueb. d. ältern Vorstellungen v. Schicksal, N wendigkeit* — in Stäudlin *Beiträgen.* IV. 61., d. *Fortset* Stäudlin *Magaz. f. Rel., Moral u. Kircheng.* I. 1. G *Ueb. d. Daseyn Gottes.* Bresl. 1807. 2. A. *Vom Systeme des falls.* 70 ff. — *Fatalismi*, qui, generatim ubi dicitur, o in hac rerum universitate a necessitate quadam inevitabi casu fortuito pendere statuit, *Mechanismus* est species ea, omnes in rerum natura effectus ad vires legesque motum rer spectantes, referuntur. Vid. De la Mettrie *L'homme m chine.* Leid. 1748. Cf. Cic. de divin. II. 10. „Si nihil extra fatum, nihil levari re divina potest." Omnino fatalis erroribus apud veteres latissime sparsis optima remedia att doctrina de providentia divina ab Iesu et Apostolis tradita.

i) *Occasionalismum* s. Systema *causarum occasionalium*, pra euntibus Scholasticis nonnullis Thomistis, Nic. Malebran che (*de la recherche de la verité.* Par. 1675. 1712. 4.) pos mum aliique Cartesii vestigia sequentes defenderunt. Sum huius doctrinae eo revocari potest, ut quamvis operation per vim divinam immediate effici operandique occasione hominum voluntate et instinctu animalium Deo ipsi offe cogitetur. Tiedemann *Geist d. speculativen Philosophie.* V 152. 174. 459.

k) Eckermann *Handb. d. Chr. Glaubensl.* III. 255 ff.

§. 111.

De providentia divina cum libertat hominis conciliand a.

In hac doctrina, haud spernendis quidem adver sariorum argumentis impugnata, ut etiamnum rect acquiescere possimus, ante omnia videndum est, quo modo in tanta eorum, quae in mundo fiunt, cohaeren tia et conspiratione et physica et morali, ad quam ad versarii saepius provocarunt, libera hominis volunta servari possit. Quod ut efficiatur, inprimis monen dum est, libertatem i. e. eam humanae voluntatis facul tatem, qua homo necessitati rerum physicarum hau

bſolute obnoxius finem et rationes agendi ex ſe ipſe aurire ſuasque actiones ipſe dirigere poteſt, cum conꝛientia legis moralis et actionum ab ipſo patratarum, ; pravitatum poenitentia, tam arcte eſſe iunctam, ut ꝛmo ſui ſibi conſcius perſuaſionem de illa deponere llo modo poſſit *). Attamen quum non ſolum animi ndoles, opportunitates, quibus ſinguli homines gaudent d facultates ſuas excolendas, res externae, quibus nimus varie movetur, et ipſe cauſarum eventus ſaepe opinatiſſimus a divina rerum diſpoſitione pendeant; d etiam eventus actionum noſtrarum cadat in rerum ternarum nexum a divina moderatione dependentem, tendum ſimul eſt, libertatem humanam omnino non e *abſolutam*, ſed rectius dici *conditionalem*. Unde ıcet, per hominis voluntatem divinae providentiae nſilia atque fines nullo modo turbari vel omnino tolli ſſe, ſiquidem efficacia eius in actionibus iſtis, quas aeterno cognitas habuit (§. 65.), permittendis, diꝛendis atque coërcendis et in pravorum facinorum nitibus certis conſtituendis maxime conſpicua eſt. uamvis antem voluntas humana certis finibus ſit cirımſcripta, incolumis manet tamen, ſi per ſe ſpecter, libertas hominis; nam animus humanus ita eſt mparatus, ut, rationis vi ſuper rerum phyſicarum riem ordinemque ſeſe attollens, ab ipſa ratione ducere ſeat originem actionum; unde haud inepte homo ad ıplicem rerum ordinem pertinere dicitur, alterum ıyſicum, alterum moralem, quorum hic homini ſupꝛditat rationes agendi decernentes, ille cauſas *occaſiones*. Quae quum ita ſint, negari quidem nequit, ominem omnipotentiae et gubernationi divinae nunıam non eſſe ſubmiſſum; attamen non eſt neceſſe, m ceterarum rerum phyſicarum inſtar, coecum ſcilit, ſummo rerum fini, a Deo conſtituto, inſervire, d conceſſum ei eſt, ut rationis vi ductus ſuam ipſius mul ſequatur veram felicitatem ac dignitatem. Quo ligentius autem ac religioſius homo ideae verae felici-

tatis et dignitatis, a ratione non nisi bene exculta suppeditatae, quascunque cogitationes et voluntat suas accommodaverit, eo magis ille vera gaude libertate, fiducia constantissime posita in summo mu moderatore sanctissimo et sapientissimo, etiamsi even conatibus eius haud usquequaque responderit, et et consilia Dei in rebus singulis perspicere ei non lic rit (Gen. 50, 20. Ps. 33, 10. 11. 37, 12 ss. Act. 4, Rom. 1, 10. 1 Cor. 16, 7. Iac. 4, 13—16.); qu quidem vitae futurae demum reservatum esse edoce 1 Cor. 13, 12. Ceterum ad recte solvendam quae nem istam ante omnia tenendum est, rationes cog scendi humanas, temporis limitibus adstrictas, in intelligentiam perfectissimam minime cadere [b]).

Döderlein *Christl. Religionsunterr.* VIII. 163 ff. Eck mann *Handb. der Chr. Glaubensl.* III. 227 ff. Ammon *W senschaftl. prakt. Theol.* 161 ff. Bretschneider *Handb.* *Dogmat.* I. 587 ff. — Leibnitz *Theodicée.* I. §. 124 Kant *Kritik d. reinen Vern.* 566 ff. Jacob *Allgem. Relig.* 491 ff. 522 ff. Krug *Metaphysik.* Königsb. 1808. 419 ff. Gerlach *Religionsphilosophie.* 164 ff. — Benedict T dicaea. Annab. 1822.

a) Kant *Vorlesungen üb. die philosoph. Religionslehre.* L. p. 121. „*Der Mensch handelt nach der Idee von einer Fre als ob er frei wäre; und* eo ipso *ist er frei.*" Bockshamm *Die Freiheit des menschl. Willens.* Stuttg. 1821. 45 ff.

b) Boethius De consolatione philos. L. V. §. 6. „Scientia omnem temporis supergressa motionem, in suae manet si citate praesentiae, infinitaque praeteriti ac futuri spatia c plectens, omnia, quasi iam gerantur, in sua simplici cogni considerat."

§. 112.

De malis in mundo obviis providenti divinae haud repugnantibus.

Maxime vero haec quaestio exercuit philosopho theologos, recentiores potissimum, utrum et quon providentia vel potius gubernatio Dei vindicari po

ontra argumentationes e malis in mundo conspictis lepromtas [a]) (Iob. 7. Ps. 73, 8. Ierem. 12. Eccl. 6.). Iala in genere dicuntur, quaecunque summum bonum fficiendum aut impediunt aut tollunt. Quum vero ımmum bonum duabus partibus, et physica et morali ontineatur, mala quoque vel *physica* sunt, quibus onnulli et *metaphysica* minus apte addiderunt, e rerum reatarum conditione certis limitibus circumscripta onvenientia, vel *moralia*, e prava hominis voluntate corienda. Obiectionibus inde depromtis ut occurramus, spectari debent *primum* falsae hominum, fines morum *absolutos* cum *relativis* saepissime confundenam [b]), de qualitate et numero malorum opiniones [c]) iudicia eorum de felicitate saepe contraria; *deinde* aturae finitae certisque limitibus circumscriptae prosia indoles; *praeterea* commoda longe plurima et axima, quae sublatis malis esse non possunt, ipsa ra virtus atque honestas, per varia discrimina rum et exercenda et perficienda, itemque vis ea lutaris, qua animos ad altiora evehere atque emenre valent (Rom. 8, 17 ss.) [d]); liberi *denique* arbitrii, o exstincto omne virtutis et vitii discrimen tollitur, usus creatori minime imputandus, quem quidem a numinis sapientia coërcet atque ita moderatur, ut la inde profecta haud raro in beneficia convertantur. en. 50, 20. Act. 3, 14—18.) *Adde*, iudicia huna tum de dignitate morali, tum de felicitate, qua is frui videtur, saepe falli, et virtutis praemia scelequе supplicia, in hac vita nondum aequa lance disbuta, futurae spem metumve fovere (Matth. 13, — 30.), quo studium proprii commodi terrestris uberrime deprimitur et progressus ad humanitatem nestatemque facilior redditur. Neque tamen praemittendum est, veram virtutem, quae pulcerrima i ipsa merces est [e]), iam in hac vita remuneratione interna, saepius autem externa, omnino non carere s. 97, 10. 11. Ies. 3, 10 ss. Iac. 1, 25. 1 Petr. 1, 9.),

culpae vero conſcientia conditionem hominis quamvis commodis voluptatibusque affluentem vera felicit… veroque gaudio penitus privari poenasque meritas, p… longum ſaepius intervallum ſceleſto capiti in hac vi… etiam infligi *f*). (Iob. 15, 20 ff. Pſ. 73, 2 ff. Rom. 2, 8 ff.) Quod reliquum eſt, de rebus providentiae ſu… iacentibus iudicantes vel etiam dubitantes, id maxi… agamus, ut a vera virtute ſenſibusque piis atque h… neſtis minime deflectentes mala huius vitae, quae nu… vis aut prudentia humana avertere valet, tanquam prae… ſidia ab ipſo Deo repetenda ad vitam honeſtam beatam que (1 Cor. 11, 32. Hebr. 12, 6.), patienter perfer… mus *g*) (Pſ. 73, 25. 26. Ieſ. 55, 8. 9. Matth. 26, 39.) haud immemores alterius vitae, quae ſortem a Deo virtutis remuneratore ſceleriſque vindice iuſtiſſimo, pr… merito cuique distributam (Rom. 8, 18, 1 Petr. 3, 14.) omnesque providentiae rationes adhuc inexplicabi… clariſſime nobis commonſtrabit.

a) Huc referri poteſt Euripides (Hippolyt. v. 1102. et Va… naer ad h. l.), Epicurus (Lucret. de rer. nat. V. 19… VI, 389 ff.), Academici (Cic. de nat. deor. III. c. 26 ff.), M… nichaei, Bayle (*Dictionnaire hiſt. crit. Artt. Paulicie… Manichéens. Reponſe aux queſtions d'un Provincial.*). Hu… me (*Philoſ. Verſuche üb. die menſchl. Erkenntniſs.* V. XI. E… *Geſpräche üb. d. natürl. Rel. Abth. XI. Aus d. Engl.*) al.

Leibnitz *Eſſai de Theodicée ſur la bonté de Dieu, la liber… de l'homme et l'origine du mal.* Amſterd. 1712. *Oeuvres de C…* Bonnet. T. XVIII. 193 ff. (Villaume) *Ueber d. Urſpr… und die Abſichten des Uebels.* L. 1784—87. 3 Thle. (Hic … multis recte ea de re expoſitis, mala moralia ad phyſica e… referenda, perperam demonſtrare conatus eſt; adeo, ut non … libero hominis arbitrio, ſed ab inſtinctus et affectuum *mec… nismo* quodam ea pendere ſtatueret.) Zollikofer *Betra… tungen über die Uebel in der Welt.* 1789. Weishaupt *Ap… gie des Miſsvergnügens u. des Uebels.* Frkf. u. L. 1790. 2 T… Werdermann *Neuer Verſuch zur Theodicee.* L. 1784. 2 Th… Th. I.: *Verſuch einer Geſch. der Meinungen über Schickſal u… menſchl. Freiheit.* L. 1793. Kant *Ueber das Miſslingen a… philoſophiſchen Verſuche in der Theodicee. Vermiſchte Schri…*

ten. B. III. 143 ff. G. F. Molter de gubernatione universi morali malorumque cum hac congruentia. Marb. 1796. — Döderlein *Religionsunterr.* VIII. 165 ff. Henke Lineam. fid. Chr. 90 ff. Jacob *Allg. Religion.* 522 ff. Ammon Summa Th. Chr. 179 ff.

) De Wette *Ueb. Relig. u. Theol.* 55 ff.

) Röhr *Predigten — über die gew. Sonn- u. Festtagsevangelien. Erster Bd.* Neust. a. d. O. 1822. p. 115 ff. „*Des Lebens Last und Plage in einem mildern Lichte.*"

) Niemeyer *Philotas, ein Versuch zur Beruhigung f. Leidende u. Freunde d. Leidenden.* T. I—III. L. 1808. Cf. G. C. Breiger *Ueb. den Einflufs trauriger Zeitumstände auf die Führung des Predigtamts.* 1810. Add. Virg. Georg. I. 124.

) Cic. or. Philipp. II. 44. „Satis in ipsa conscientia pulcherrimi facti fructus est." Or. pro Mil. c. 23. Tacit. Annal. VI. 6. Sallust. Catil. 15. Iug. 72. T. F. Benedict Theodicaea, in usum stud. iuv. Annab. 1822.

) Seneca Ep. 41. „Sacer intra nos spiritus sedet, malorum, bonorum nostrorum observator et custos: hic prout a nobis tractatus est, ita nos ipse tractat." Add. Aeschyl. Eumenid. V. 485 ff. Euripid. Electr. V. 1250 ff. Cic. de haruspicum responsis. c. 18. „Deorum tela in impiorum mentibus figuntur." Horat. Od. III. 2. 31. „Raro antecedentem scelestum Deseruit pede poena claudo." Plutarch. de sera numinis vindicta, cum commentario D. Wyttenbachii. Lugd. Batav. 1772., recuso in D. W. comm. in Plut. opp. moral. ed. Lips. 1822. T. II. p. 471 ff. Lactant. de mortibus persecutorum. Ammianus Marcellinus l. XIV. c. 11. (de Adrastea s. Nemesi). Cf. vita auctoris in edit. Bipont. p. XX ff. et Aelii Lampridii Heliogabalus. c. 1. Brizard *Du massacre de la St. Barthelémy.* Par. 1789. T. II. 256 ff. Raguenet *Histoire de Cromwell.* Par. 1691. de exitu funesto regicidarum Caroli I. — Ammon *Von d. heil. Gesetze der Vergeltung, das uns umschwebt,* in *Religionsvortr. im Geiste Jesu.* Gött. 1804. I. 25 ff.

) Horat. Od. III. 3. „Iustum et tenacem propositi virum — Si fractus illabatur orbis, Impavidum ferient ruinae." — Qui contendunt, mala non esse, nisi malis et imbecillibus (De Wette *Dogmat. d. evang. luther. Kirche.* p. 81.), iis recte opponitur, homines etiam optimos, quippe qui non ratione solum utantur, sed sensibus afficiantur, ita natura comparatos

esse, ut, si qui ipsis accidant dolores, qui beatam vitam tu bent, iidem iis necessario mala esse videantur. Et quum omnibus hominibus insita sit cupiditas bene beateque vivendi etiamsi conscientia optimae mentis erigantur eiusdemque prae sidio ad perferendos dolores se ipsos muniant; fieri tamen hau potest, ut omnem doloris sensum, inprimis aegritudines ipso animo et mente, sicut ex aliorum doloribus ac peccat conceptas, prorsus exstinguant, quamvis in recte factorum co scientia et despicientia rerum externarum magna vis sit ad do lores et elevandos et imminuendos. Ceterum summus natura humanae finis est perfectus rationis cultus, in quo quidem e fructus uberrimus purissimae voluptatis. At honestum i etsi summum bonum recte dicatur nihilque in vita huma peius sit vitio ac dedecore, in quo Stoici unicum malorum fo tem esse censebant, minime tamen solum bonum cum iisde dicere licebit (§. 96.).

THEOLOGIAE DOGMATICAE

PARS III.

e consiliis et institutis divinis ad hominum salutem per Iesum Christum parandam.

Caput I.

STATUS HOMINUM DEPRAVATI CAUSIS ET EFFECTIS.

§. 118.

Introductio.

Iomo, quamvis eximiis a creatore et animi et corris dotibus instructus, non sine magno labore et conuo studio, nec nisi a parvis initiis profectus ad digniem ipsi destinatam maioremque Dei similitudinem, ae sola vera virtutis idea ab ipso efficienda contine-r, potest emergere. Neminem enim natura sua bom honestumque esse, sed tantum facultatibus et inle ad virtutem colendam praeditum nasci [a]), itemque a cum ipsa conscientia recti, quippe quae non nisi adatim excolitur ac saepius claritate et vi ad rectum nestumque ubivis strenue sequendum necessaria destiitur, simul inertiam honestae voluntatis et ipsam pronsionem s. proclivitatem quandam ad peccandum pertuo studio opprimendam in mente hominis cuiusque ogigni atque quasi insidere [b]), et experientia et scriira s. docet. (Matth. 15, 19.) *Peccare* [c]) autem diur, ex usu etiam loquendi biblico (1 Io. 3, 4. Iac. 4, .), quicunque suapte sponte a veris sanctissimisque

Dei legibus discedit, sive cogitatione, sive facto, it ut, qui prave fecerit aut qui recte facere neglexer ubi facultas atque opportunitas ei data fuerit, in cu sit (Matth. 25, 41—46. Iac. 4, 17.); et *leges* divi appellantur singula divinae voluntatis praecepta de quae vel fugere vel sequi homines debent. (Rom. 14 ff.) Proclivitatis illius principium, haud repugn tibus librorum ss. locis nonnullis (Gen. 6, 3. Io. 3, Rom. 7, 18 ff. 8, 1 ff. Gal. 5, 17. Iac. 1, 14. al.), eo recte ponitur, quod homo ad humanitatem in se ipso excolendam emergens prius sensuum illecebris citur, quam rationis lente progredientis imperio obe rectique normam strenue observare adsuescat, nec fortiter pugnando contra cupiditates virtuti adversan unde ipsius virtutis (ἀρετῆς Phil. 4, 8. 2 Petr. 1, 5 nomen, ad perfectionem moralem, Deo adiuvante, e possit. Accedit ad proclivitatem istam explicand quod plerique ad meliorem frugem institutione at educatione, sine qua nemo fere perfectus homo evad posse videtur, plane carent, et quod optime etiam stitutionis efficacia per malorum exemplorum ac pra consuetudinis vim, itemque per rerum publicarum stituta parum idonea [d]), haud raro corrumpitur at infringitur. Etsi igitur omnis homo, quamdiu in terra versatur, peccandi periculo manet obnoxius, nime tamen, peccatorem et malum eum nasci et ipsa tura sua necessario ad peccandum duci, inde consequi neque propensio ista ad peccandum homini vitio ve potest, nisi suapte culpa illius illecebris succubuerit.

a) Clem. Al. Strom. VI. p. 662. ed. Col. Φύσει μὲν ἐπιτήδειοι γεγόναμεν πρὸς ἀρετήν· οὐ μὴν ὥστε ἔχειν αὐτὴν ἐκ γενετῆς, ἀλλὰ πρὸς τὸ κτήσασθαι ἐπιτήδειοι. — ἡμᾶς δὲ ἐξ ἡμῶν αὐτῶν βούλεται (ὁ θεὸς) σώζεσθαι. αὕτη οὖν φύσις ψυχῆς, ἐξ αὑτῆς ὁρμᾶν· εἶτα λογικοὶ ὄντες, λογικῆς οὔσης τῆς φιλοσοφίας, συγγενές τι ἔχομεν πρὸς αὐτήν· ἡ δὲ ἐπιτηδειότης, φορὰ μέν πρὸς ἀρετὴν, ἀρετὴ δ' οὔ. — Kant *Vorles. üb. d. philos. Religionslehre.* L. 1817. 139 f. Plane alia via ingressus idem postea hac de re commentatus est in l.: *Rel. innerh. d. Grenzen d*

der Vernunft. 1 ff. Cf. Eckermann *Theol. Beiträge.* III. 8. — Gerlach *Religionsphiloſophie.* 168 ff.

b) Veterum hac de re effata vid. in Pfanner Syſt. theol. gentil. pur. c. 9. 10. Add. Plat. Phaedr. X. 301. ed. Bipont. *Δεῖ αὖ νοῆσαι, ὅτι ἡμῶν ἐν ἑκάστῳ δύω τινέ ἐστον ἰδέα ἄρχοντε καὶ ἄγοντε, οἷν ἑπόμεθα ᾗ ἂν ἄγητον· ἡ μὲν ἔμφυτος οὖσα ἐπιθυμία ἡδονῶν* (innata voluptatum cupiditas)· *ἄλλη δὲ, ἐπίκτητος δόξα, ἐφιεμένη τοῦ ἀρίστου* (acquiſita opinio, optimi affectatrix). *τούτω δὲ ἐν ἡμῖν τότε μὲν ὁμονοεῖτον, ἔστι δὲ ὅτε στασιάζετον· καὶ τότε μὲν ἡ ἑτέρα, ἄλλοτε δὲ ἡ ἑτέρα κρατεῖ., δόξης μὲν οὖν ἐπὶ τὸ ἄριστον λόγῳ ἀγούσης, καὶ κρατούσης τῷ κράτει, σωφροσύνη ὄνομα· ἐπιθυμίας δὲ ἀλόγως ἑλκούσης ἐπὶ ἡδονὰς, καὶ ἀρξάσης ἐν ἡμῖν, τῇ ἀρχῇ ὕβρις ἐπωνομάσθη.* Cf. imaginem iſtam lepidam a Platone allatam ibid. 320 ſ. 36. de equo bono et pravo, currui animae iunctis. Köppen *Darſtellung d. Weſens d. Philoſophie.* 238 ff. Cic. Tuſc. II. 21. „Eſt in animis omnium fere natura molle quiddam, demiſſum, humile, enervatum quodammodo et languidum, ſenile. Si nihil aliud, nihil eſſet homine deformius. Sed praeſto eſt domina omnium et regina ratio, quae connixa per ſe et progreſſa longius, fit perfecta virtus. Haec ut imperet illi parti animi, quae obedire debet, id videndum eſt viro." III. 1. IV. 37. „Qui natura dicuntur iracundi, aut miſericordes, aut invidi, aut tale quid; ii ſunt eiusmodi conſtituti quaſi mala valetudine animi, ſanabiles tamen." Medea apud Ovid. Met. VII. 19. „Video meliora proboque, deteriora ſequor." Seneca de clementia. c. 7. „Peccavimus omnes; alii gravia, alia leviora, alii ex deſtinato, alii forte impulſi, aut aliena nequitia ablati; alii in bonis conſiliis parum fortiter ſtetimus, et innocentiam inviti ac renitentes perdidimus. Nec delinquimus tantum, ſed usque ad extremum aevi delinquemus. Etiam ſi quis tam bene purgavit animum, ut nihil obturbare eum amplius poſſit ac fallere, ad innocentiam tamen peccando pervenit." — Epictet. II. 26. *Ὁ ἁμαρτάνων, ὃ μὲν θέλει, οὐ ποιεῖ, καὶ ὃ μὴ θέλει, ποιεῖ.* Cf. Rom. 7, 15. Cf. J. Spieker *Ueb. das urſprüngl. Böſe in dem Menſchen.* Herborn. 1823. Paulus *Der Denkglaubige.* Bd. I. Abth. 1. Heid. 1825. p. 150. „*Alles Menſchlichböſe beruht (man erforſche ſich ſelbſt) auf dem Vorbehalt, von dem anerkannten Rechten und Guten Ausnahmen zu machen oder das der Vollkommenheitsidee Widerſtrebende bisweilen über den anerkannt höchſten Beſtimmungsgrund zu erheben. Hierdurch iſt der Menſchengeiſt nie abſolut-böſe, aber mit Recht wird er, ſo lange er jenen vorſätzlichen Vorbehalt, das Rechtwollen nicht um des Recht-*

wollens selbst willen (d. h. um der darin bestehenden Geistesvollkommenheit und Selbstbilligung willen) sich zum alleinigen Bestimmungsgrund zu machen, aus jener Wurzel seiner natürlichen Willensfreiheit, also aus seinem eigensten Selbst, wachsen macht, mit Kant radical-böse genannt."

c) Vocc. חַטָּאת, פֶּשַׁע, עָוֺן, רֶשַׁע, ἁμαρτία, ἀνομία, ἀδικία, ἁμάρτημα, παράβασις, παράπτωμα, παρακοή, ὀφείλημα (Doederlein Instit. II. 100.), nunc de singulis factis, nunc de habitu quodam seu de certa peccatoris conditione, ratione habita voluntatis divinae, dicta sunt; unde theologi *peccatum* quavis absentia conformitatis cum lege divina acceptum (1 Iov. V. 14. Buddeus Comp. Th. dogm. 374.), similiter in *concreto* et *in abstracto* (pro vitiositate, conditione prava hominis, *Sündhaftigkeit*), dixerunt. Cf. Conf. Aug. art. II. „Vitium originis vere est peccatum."

d) Wieland *Ueb. Rousseau's ursprüngl. Zustand des Mensch.* *Sämmtl. Werke.* V. XXXI. p. 49 ff. ed. Gruber.

§. 114.

Doctrina biblica et ecclesiastica.

A. De origine peccati.

Quanquam homines protoplasti ad imaginem divinam creati magnisque et animi et corporis dotibus praediti fuisse perhibentur (§. 99.), ab his ipsis tamen origo peccati ducitur, ita quidem, ut peccati primi ab iis commissi, quod *lapsus* nomine proprie dicitur, culpa protoplastis ipsis, nullo modo Deo creatori tribuatur. Summa doctrinae de origine peccati, ad normam librorum symbolicorum auctoribus vel diserte enunciatam *a*) vel saltem suppositam, e nonnullis s. s., N. T. potissimum, locis erutae, cui pauca tantum de suo addiderunt doctores ecclesiastici, ita fere adumbrari potest. Homines primaevi imaginem divinam eo contaminarunt, quod Dei praeceptum de vitando arboris pestiferae *b*) fructu migrarunt. (Gen. 2, 17 ff. cap. 3 ...) Quamvis enim Deus sanctissimus (Iac. 1, 13—17.) ... care nullos homines voluerit et primos quoque ... poenae gravissimae comminatione in officio continue...

Gen. 2, 17.), hi tamen vere peccarunt et libere h. e. eque interna quadam naturae necessitate neque a diaolo coacti, sed suo iudicio, licet perverso, usi [a]), viorunt foedus cum Deo initum (Hos. 6, 7.) et omnium eccatorum fuerunt auctores. (Rom. 5, 12—19.) Caussa rimi huius peccati *interna* fuit nimia vis appetituum, uibus oppressa ratio succubuit (Gen. 3, 6.), caussa *exrna*, Satanae persuasio et sollicitatio [Gen. 3, 1. [d]) ap. 2, 24. Io. 8, 44. 2 Cor. 11, 3. Apoc. 12, 10.]. Efcit autem hoc delictum, ut homines primi, statu inocentiae imagineque divina privati et mala conscientia timore agitati (Gen. 3, 7 ff.), laborum, dolorum et ortis poenas posteris etiam luendas meruerint (Gen. 3, i. Rom. 5, 12 ff. [e]) 6, 23. 1 Cor. 15, 21. 22.), et tota rporis animique hominum natura penitus corrupta, iaboli imperio ac tyrannidi subiecti (Hebr. 2, 14.), ccandi habitum sibi et posteris ratione culpae et poee imputandum contraxerint (Rom. 5, 18. 19.) [f]); qui N. T. scriptoribus ss. ad corpus (σάρξ) referri solet om. 7, 20—25. 8, 1 ss. Gal. 5, 13 ss. 6, 8. Eph. 2, 3. l. 2, 11. 18. al.) [g]). Cui miseriae ut Deus, quanm fieri posset, pro misericordia sua succurreret, salum futuram generi humano per Iesum Christum, quasi terum Adamum (Rom. 5, 14. 1 Cor. 15, 22. 45.), reituere decrevit idque iam primis hominibus *protevanlio* (Gen. 3, 15.) (§. 99.) annunciavit. Imputatio illa ccati Adamitici posteris facta [h]) duplex esse perhiber, vel imputatio in *reatum*, i. e. iudicium Dei, seundum quod orta e peccato primo culpa ad omnes hoines pertinet (Rom. 5, 19.), vel imputatio in *poenam*, e. illud Dei iudicium, quo omnes homines ob peccam primum morti declarantur obnoxii. (Ib. 18. Eph. 3.) Ut dogma illud demonstrarent, alii alias imputionis distinctiones ac finitiones excogitarunt, partim liberum Dei arbitrium, vel eiusdem praescientiam scientiam mediam (*imputatio metaphysica*), vel ad cretum Dei de hominibus per Christum salvandis pro-

vocantes [i]), partim Adamum tanquam caput foederis, quod totius generis humani nomine cum Deo iniisse dicitur (Hos. 6, 7.), vel tanquam *caput naturale, seminale,* in cuius lumbis omnes posteri fuerint (Hebr. 7, 10.), sibi fingentes [k]).

a) Confess. Aug. Art. II. p. 9. „Docent, quod *post lapsum Adae* omnes homines, secundum naturam propagati, nascantur cum peccato" —. XIX. 15. „Causa peccati est voluntas malorum, videlicet, diaboli et impiorum, quae non adiuvante Deo avertit se a Deo, sicut Christus ait Io. 8, 44." — Apol. Art. VIII. 220. Artt. Smalcc. III, 1. 317. „Hic confitendum nobis est, — peccatum ab uno homine Adamo ortum esse et introiisse in mundum, per cuius inobedientiam omnes homines facti sunt peccatores, morti et diabolo obnoxii." Form. Conc. Sol. decl. I. 639 s. „Hoc extra controversiam est positum, quod Deus non sit causa — peccati, sed quod instinctu opera et machinationibus Satanae per unum hominem peccatum (quod est Diaboli opus), in mundum intraverit: — quod hoc haereditarium malum sit culpa seu reatus, quo fit, ut omnes, propter inobedientiam Adae et Hevae, in odio apud Deum et natura filii irae simus."

b) Fructum arboris (פְּרִי), quem PP. Latini pomum primi nominarunt (complures Graeci ficum, Rabbini et Muhammedani uvam vel triticum fuisse opinati sunt; vid. Gesen. *Art. Adam.* p. 362.), venenatum fuisse, quam sententiam nonnullis tribuit Theophilus ad Autol. II. 25., contendunt Gruner Dogm. 174. Less *Verm. Schriften.* T. I. p. 254 Doederlein Instit. II. 12 s. Reinhard *Dogmat.* 277. — At vero libri ss. hac de re nihil perhibent; imo diserte monent, homines, postquam fructum comedissent, prudentiores factos esse. Gen. 3, 7. 22.

c) Augustin. de correptione et gratia. c. 12. „Adam et terrente nullo, et insuper contra Dei terrentis imperium libero usus arbitrio, non stetit in tanta non peccandi facilitate. Gerhard Loc. th. IV. 301 ss.

d) Ipsum mythi eius auctorem genium malum, licet nulla huius mentio ibi iniecta sit, serpentis specie indutum sibi finxisse, inde probabile fit, quod commentum de daemonibus apud omnes Asiae superioris populos pervulgatum fuit. Narrationem isti simillimam suppeditat doctrina Zoroastrica. Kleuker *Zend-Avesta.* I. 23. III. 84 s. Add. II. 217. III. 61.

J. A. L. Richter *Das Christenthum u. die ältesten Rell. des Orients.* L. 1819. p. 132 ff.

e) Loco supra l. voce θανάτου non *mortem* intelligi, sed „statum mortuorum in Hade, qui vitae dissimilis et morti sive somno similis putaretur, et cui subiecti dicerentur homines in poenam peccati, qui, nisi peccassent, ad vitam coelestem (in coelis, cum Deo) transituri fuissent" demonstrare conatus est Bretschneider V. V. Lex. in ll. N. T. sub v. θάνατος, et in Br. u. Schröter *Für Christenth. u. Gottesgel.* Bd. VII. H. 4. 1824. „*Ueber den Ideengang u. die Dogmatik des Briefs an die Römer.*" Add. ib. VIII. 3. p. 380 ff. „*Was lehren die ältesten Kirchenväter über die Entstehung der Sünde u. des Todes*" —. At enimvero quum Paulus (cf. c. 14.) aperte respexerit narrationem Gen. 3. traditam, ubi de morte corporis dicitur, nec ipse aliam sententiam h. l. significaverit, quam neque Patres antiquissimi diserte expresserunt, opinio ista parum probabilis videtur.

f) Conf. Aug. Art. II. Apolog. Conf. Aug. Art. I. 58. „In Genesi — describitur poena imposita pro peccato originis. Ibi enim non solum morti et aliis corporalibus malis subiicitur humana natura, sed etiam regno diaboli. Nam ibi fertur haec horribilis sententia: Inimicitias ponam inter te et mulierem et inter semen tuum et semen illius. Defectus et concupiscentia sunt poenae et peccata; mors et alia corporalia mala et tyrannis diaboli proprie poenae sunt. — Ita non *possumus nos* propriis viribus ex ista servitute eximere." Artt. Smalcc. III. Art. I. 317. Form. Conc. Sol. decl. I. 641. „Poenae peccati originalis, quas Deus *filiis* Adae, ratione huius peccati imposuit, hae sunt: Mors, aeterna damnatio, et praeter has aliae corporales, spirituales, temporales atque aeternae aerumnae et miseriae, tyrannis et dominium Satanae." 643. Ex his aliisque effatis satis patet, dogma de imputatione pecc. Adamitici, quod pro fonte peccati originalis recte habetur, licet a librorum symbolicorum auctoribus non plane et perspicue stabilitum sit, argumentationibus tamen eorum vere substratum esse; id, quod perperam negavit Reinhard *Dogmat.* p. 292 ff. Omnino illud cum dogmate de peccato originis arctissime cohaerere, neminem rei peritum fugiet. Idem demonstrat Lutherus ad 1 Cor. 15. Opp. T. VIII. p. 1240 ff. Neque magis dubitare licet, imputationem peccati Ad. a Paulo Apostolo Rom. 5. vere significatam fuisse, quod quidem prae aliis negarunt Morus, Henke, Bauer, Storr, Reinhard, Schott (Opp. exegetica. I. Jen. 1817.

313 ff. Ei. Epit. ed. 2. p. 152 f.), Bretschneider Handb. d. Dogmat. II. 43 ff., licet vera cap. illius aliorumque locorum huc referendorum interpretatio grammatico-historic. contrariam sententiam tueri videatur. Namque Adamus et Christus, tanquam vicarii universi generis humani aperte si... oppositi cernuntur in ista argumentatione a Paulo Ap. pro... posita, qua alter omnibus hominibus et iis, qui non sic... Adamus peccaverant (Rom. 5, 14.), per peccatum ab ipso commissum mortem tanquam poenam ab ipso ad illos tran... latam (v. 18 et 19.), alter iustificationem et salutem aeter... nam paraſſe perhibetur. Accedit, quod Iudaei olim illa ip... opinione imbuti fuerunt, de quibus v. Wetstein N. T. II 48 ff. Schoettgen Horae hebr. et talm. I. 513 ff. Eisenmenger Entdecktes Judenthum. II. 80. Ammon Nova opusc. theol. Gott. 1803. 71 ff.

g) Secuti videntur philosophos graecos, qui, praeeunte Platone, omnis vitiositatis origines ad corpus referebant. ... opposuerunt πνεῦμα i. e. animum per spiritum s. religion... Christianae adiumento emendatum. Vocabulo σαρκός autem non solum hominis natura animalis, sed eadem etiam tan... quam cupiditatum ac peccatorum fons et sedes in N. T. ll. ... saepius significatur. Rom. 7, 18. 25. 8, 1—7. Gal. 5, 16 ff. 2 Petr. 2, 18. 1 Io. 2, 16. Vid. Koppe Excurs. IX. in epistolam ad Galatas.

h) Huc referri possunt discrimen 1. inter imputationem immediatam, e libero Dei arbitrio simpliciter derivatam, atq. mediatam, qua Deus Adami posteris eandem poenam, qua Adamum affecit, infligere decrevit, quia et ipsos similit... peccaturos esse praevidit; 2. inter imp. facti s. moralem, q... quis facti cuiusdam auctor sua sponte exstitisse poenam meruisse censetur, et imp. iuris, qua Deus Adami poster... propter nexum, quo cum Adamo cohaerent, in poenae communionem venire voluisse dicitur. Gerhard L. th. II. ... „Adam non ut privatus homo, sed ut caput totius humani generis peccavit — et nos qui in Adae peccantis lumbis de... lituimus, in et cum ipso non modo corrupti sed et rei irae Dei facti sumus." J. C. Pfaff Diss. de imputatione divina. Tüb. 1717. p. 210. J. Carpov. Comm. de imput. facti proprii et alieni, speciatim pecc. Adamit. in posteros. Jen. 17... Baumgarten Diss. de imput. pecc. Adamit. posteris fac... H. 1742. C. G. Hoffmann Diss. de imp. div. pecc. alien... inprimis Adamit. Vit. 1770. Jo. Jac. Flatt de imp. pecc. Adamit. Tub. 1759. Add. Chemnit. Loc. th. I. 544 ff. Ger-

hard Loc. th. IV. 293 ff. Calov. Syst. II. 344 ff. Baumgarten *Ev. Glaubensl.* II. 530 ff. *Polem.* II. 427 ff. Morus Comm. in Epit. I. 485 ff.

i) Gerhard L. th. III. 365 f. — Ammon Nova Opusc. th. p. 76 f. Augusti de audiendis in theologia poetis Diss. II., qua dogma de duplici Adamo et fabula de Prometheo inter se comparantur. Vratisl. 1815. 4. Völcker *Die Mythologie des Japetischen Geschlechts, oder der Sündenfall der Menschen nach griechischen Mythen.* Giess. 1824.

k) Tertull. de anima c. 27. „Ex uno homine tota haec animarum redundantia agitur. — Nam et in ipsa praefatione operis unius faciamus hominem, universa posteritas pluraliter praedicata est." Et c. 35. „Constitueramus animam in ipso et ex ipso seri homine, et unum esse a principio semen, sicut et carnis in totum generis examen." Idem (c. 36.), sicut carnis, ita et animae ex Adamo traducem fuisse in femina et (l. de testimon. animae c. 3.) totum genus de semine Adami infectum esse affirmat. Augustin. de peccatorum meritis et remiss. III. c. 14. „In Adam omnes tunc peccaverunt, quando in eius natura illa insita vi, qua eos gignere poterat, adhuc omnes ille unus fuerunt." Idem (Opus imperfect. in Iulian. VI. c. 25.) „Hoc autem, ait, quando factum est (de Adami peccato et poena loquitur) in lumbis eius erat genus humanum. — Omnes itaque filii Adae in illo adspersi sunt contagione peccati et mortis conditione devincti. Ac per hoc quamvis sint parvuli, et bonum quidquam vel malum non agant voluntate; tamen quia induti sunt illo, qui voluntate peccavit, trahunt ab illo peccati reatum, mortisque supplicium." Form. Conc. Sol. decl. I. 640. „Omnes natura, talia corda, tales sensus et cogitationes ab Adamo, haereditaria et naturali propagatione consequimur, quae secundum summas suas vires et iuxta lumen rationis, naturaliter e diametro cum Deo et summis ipsius mandatis pugnent" —.

§. 115.

B. De peccato originis.

E multis magnisque malis, quae per peccatum Adamiticum in omne genus humanum diffusa sunt [a]), longe gravissimum atque teterrimum est malum illud morale, quod *peccatum* s. *vitium originis* s. *peccatum originale* dicitur [b]). Atque ipsi libri ss. non solum

quemvis hominem ad errores atque vitia proclivem e[...] docent, v. c. Iob. 4, 17. 14, 4. 15, 14. 1 Reg. 8, 4[...] Eccles. 7, 21. Prov. 20, 9. Matth. 26, 41. Io. 3, 3—[...] 1 Io. 1, 8. 10. Gal. 3, 22., sed nonnullis etiam locis n[...] tivam quandam commemorant naturae humanae im[...] cillitatem ac vitiositatem (Gen. 8, 21. Ps. 51, 7. I[...] 48, 8. Io. 3, 3. Rom. 7. c. 8, 5—8.) c), qua homin[...] falso innocentiam sibi arrogantes (1 Io. 1, 6.), vel in[...] abripiantur (Rom. 3, 23 ss. 7, 15—19. Gal. 5, 17.[...] per Adamum ad posteros propagatam. (Rom. 5, 12.[...] Summam dogmatis de *peccato originis* d) eo contin[...] libri symbolici docuerunt, quod post lapsum Adae om[...] homines secundum naturam propagati, *libero arbitri*[...] in rebus spiritualibus omnino destituti, suis viri[...] Deum diligere ac timere, fiduciam in eo collocare eius-que legibus obsequi nequeant (*defectus iustitiae originalis*), sed *concupiscentia*, i. e. perpetua naturae inclinatione ad mala quaevis ferantur e), quodque h[...] vitium originis, cuius *subiectum* sit totus homo, ta[...] quam fons omnium peccatorum actualium, vere [...] peccatum, quod omnes homines ipsosque infantes re-cens natos, imo partus ne utero quidem materno ex-clusos, aeternis poenis subiiciat (Eph. 2, 3. Io. 3, [...] Rom. 5, 16. 18.), nisi per baptismum et spiritum s. re-nascantur f) (Tit. 3, 5. Rom. 8, 21. coll. 7, 17.); qu[...] facto *reatus* quidem peccati originalis tollatur, minime vero *materiale* peccati, concupiscentia nimirum, quae vel in emendatis remaneat. Non solum igitur *universale*, sed etiam *naturale* nominatur peccatum originis in libris ecclesiae nostrae symbolicis, neque tamen *essentiale* g) s. *substantiale*, sed *accidens*, quod quidem hominis naturae inhaeret.

c) Praeter multiplices huius vitae calamitates ac miserias et mortem corporis s. temporalem, Gen. 3, 16—19. Rom. 5, 12. commemoratas, praeeunte Augustino de Genesi contra Manich. I. c. 13., Lutherus ad Gen. 3, 17. et alia mala physica ex illo fonte deduxit. „Ipsa terra et creatura sentit, ut

Paulus ostendit (ad Rom. 8, 20. 21.), maledictionem suam, primum in eo, quod illa bona non fert, quae tulisset, si homo lapsus non esset. Deinde in eo quoque, quod multa noxia fert, quae non tulisset, sicut sunt infelix lolium, steriles avenae, zizania, urticae, spinae, tribuli, adde venena, noxias bestiolas, et si qua sunt alia huius generis. Haec omnia per peccatum invecta sunt. Nec dubito, quin ante peccatum aura purior et salubrior, aqua foecundior, imo quoque solis lumen pulchrius et clarius fuerit. Ita ut nunc tota creatura in omni parte nos admoneat maledictionis per peccatum inflictae." Similiter Calovius, in Bibl. illustr. ad Gen. l. l. al. et nuper Marheinecke *Die Grundlehren d. christl. Dogmatik.* B. 1819. §. 244. „*Bevor die Sünde war, ist Alles gut gewesen, auch in der materiellen, organisirten und animalischen Natur, aber da sie geschah, ist sie auch in dieser durchgeschlagen, und hat alles verunehrt und vergiftet; — seitdem sind so unzählige, häßliche, ursprünglich alle gut geschaffene Thiere dem Menschen, als die lebendigen Bilder seiner bösen Gedanken und als das Böse in der Materie, schädlich geworden, wiewohl auch wiederum heilsam, weil sie die schädlichen Säfte und giftigen Dünste in sich aufzunehmen verdammt sind und zum Theil in genießbare, wiewohl auch so doch immer der Natur des Menschen widerstrebende Heilmittel umzuwandeln.*" Cf. *Leipziger Lit. Zeit.* 1823. Nr. 57. 58.

) Vocatur *peccatum originis*, *originale*, ab origine cuiusque hominis, cuius naturam ex origine vitiatam dicit Augustinus contra Julian. l. II., aut respectu Adae, a quo tanquam communi origine in omnes haereditario iure derivatur, aut respectu peccatorum actualium, quae ex eo originem trahunt. Gerhard L. th. IV. 323. Distinguitur peccatum originale *originans* (pecc. primum Adami) a peccato orig. *originato* seu vitiositate omnibus hominibus innata, eiusdem pars *negativa*, defectus iustitiae originalis, et *positiva*, corruptio totius humanae naturae et concupiscentia pravi, *subiectum quod*, i. e. omnes homines naturaliter geniti, et *subi. quo* s. totus homo. Ibid. 347 ss. Baumgarten *Glaubensl.* II. 574 f.

) Perperam olim plura librorum ss. effata huc relata sunt, quae vel aetatis cuiusdam gentisve mores depravatos reprehendunt, vel poenitentiae et piae indignationis sensus exprimunt, velut Gen. 6, 5. 11, 5. 6. Matth. 23. Rom. 1, 21 ss. Eph. 4, 17 ss. al.

) Conf. Aug. art. II. p. 9. „Docent, quod post lapsum Adae omnes homines, secundum naturam propagati, nascantur cum peccato, h. e. sine metu Dei, sine fiducia erga Deum et cum

concupiscentia, quodque hic morbus, seu vitium originis ver sit peccatum damnans et afferens nunc quoque aeternam mor tem his, qui non renascuntur per baptismum et spiritum s. Ibid. art. XVIII. 14 s. „Humana voluntas habet aliquam li bertatem ad efficiendam *civilem iustitiam* (germ.: „*äusserli ehrbar zu leben*") et deligendas res rationi subiectas, sed n habet vim sine spiritu s. efficiendae *iustitiae Dei s. iust. spi ritualis*" (germ.: „*Gott gefällig zu werden, Gott herzlich fürchten, oder zu gläuben, oder die angeborne böse Lust a dem Herzen zu werfen*") (id, quod alias dicitur: libero ar bitrio in rebus spiritualibus omnino destituta est). Apol Conf. Aug. art. I. 50 ss. Hoc loco et Apolog. art. VIII. 21 (Add. Luth. Opp. IX. 539 s. XI. 115.) discrimen ponitur i ter actiones, quae, non prodeuntes e fide Christiana, qu ad formam externam attinet, legis tamen moralis praece conveniunt (*blos äusserlich gesetzmässige*), et inter eas, q e vera fide Christiana s. e vera Dei cognitione et amore D ad religionis Chr. doctrinam accommodate, proficiscunt (*christlich-religiöse*). Illa pro vitiis habita sunt (*f.*). Art Smalc. P. III. Art. I. 317 ss. „Hoc peccatum haereditar tam profunda et tetra est corruptio naturae, ut nullius h minis ratione intelligi, sed ex scripturae patefactione a scenda et credenda sit." Form. Conc. Epit. Art. I. p. 57 Declar. Art. I. 639—82. 720. „Pecc. orig. non est leve, tam profunda humanae naturae corruptio, quae nihil san nihil incorruptum in corpore et anima hominis atque a in interioribus et exterioribus viribus eius reliquit — h corruptionem ab ipsa natura nemo nisi solus Deus separ potest." 574. „Deus non creat in nobis peccatum, sed per carnalem conceptionem et nativitatem a patre et m (ex semine pecc. corrupto) propagatur." 639. „In p conceptionis nostrae momento ipsum semen, ex quo homo matur, peccato contaminatum et corruptum est." 644. spiritualibus et divinis rebus, quae ad animae salutem ctant, homo est instar statuae salis, imo est similis trunc lapidi, ac statuae vita carenti, quae neque oculorum, aut ullorum sensuum cordisve usum habet. Homo enim rendam Dei iram adversus peccatum, et ex ea consequen mortem neque videt, neque agnoscit; sed strenue in car sua securitate, etiam sciens volensque, pergit." 661. hac ratione recte etiam dici potest, hominem non esse dem aut truncum. Lapis enim aut truncus non reluctat ei, a quo movetur: sed neque intelligit aut sentit, quid cum agatur, sicut homo Deo sua voluntate reluctatur, do

ad Dominum conversus fuerit. — Et hac in parte multo est deterior lapide aut trunco." 665. „Errores de libero arbitrio reiiciuntur: quod homo liberum habeat arbitrium, bonum agendi et malum omittendi" cet. 679. „Manet etiam in renatis rebellio quaedam, homo autem non renatus Deo prorsus rebellis est et totus est servus peccati." 725. „(Renati) assidue cum veteri suo Adamo luctantur. Vetus enim ille Adam, quasi asinus indomitus et contumax, est adhuc etiam pars aliqua ipsorum, quae non modo legis doctrina, exhortationibus, impulsu et comminationibus, verum etiam, quasi fuste, plagis et poenis coërcenda, in obedientiam Christi cogenda est; donec carnem peccati prorsus exuamus, et homo perfecte in beata illa resurrectione renovetur." Melanchthon Loc. th. de pecc. orig. 360 ff. Chemnit. Loc. th. I. 517 ff. Quenstedt Theol. did. pol. II. 135 ff. Gerhard Loc. th. IV. 317 ff. — Bretschneider *Entwickl. d. dogm. Begriffe.* 3. *A.* §. 94. Conf. Gallic. Art. XI. „Credimus, hoc vitium esse vere peccatum, quod omnes et singulos homines, ne parvulis quidem exceptis adhuc in utero matrum delitescentibus, aeternae mortis reos coram Deo peragat." Idem docet Catechism. Heidelb. quaest. 5 ff. et Conf. Belg. Art. XIV f.

) Form. C. Sol. decl. I. 640. „Docemus, quod peccatum orig. non tantummodo sit carentia seu defectus omnium bonorum in rebus spiritualibus, ad Deum pertinentibus, sed quod sit etiam loco imaginis Dei amissae in homine intima, pessima, profundissima, inscrutabilis et ineffabilis corruptio totius naturae, et omnium virium inprimis vero superiorum et principalium animae facultatum in mente, intellectu, corde et voluntate." Gerhard L. th. IV. 331. „Disputant Pontificii, peccatum originis esse tantum iustitiae originalis, doni illius supernaturalis, privationem, ipsam interim hominis naturam adhuc talem esse, qualis fuit primo condita. Nos contra pronunciamus, per peccatum originis non tantum concreatam iustitiam esse deperditam, sed ipsam quoque hominis naturam miris ac miseris modis corruptam, illam naturae corruptionem, quae complectitur omnium animae virium ad malum pronitatem ac impetum, vocamus *positivam* qualitatem (quam non admittunt Pontificii, vid. Bellarmin. de amiss. gratiae et statu pecc. l. V. c. 15.), non quasi aliqua vis agendi in se et per se sit peccatum, sed quia illa vis agendi in homine est tantum ad peccatum prona atque promta." Add. IV. 545 ff.

) Ipse Melanchthon virtutes gentilium vera vitia et maledictae arboris maledictos fructus nominare haud dubitavit.

Loc. th. 35. 61. Planck *Protest. Lehrb.* II. 91. Veruntamen quod Mel. Socratis, Zenonis, Catonis aliorumque virtutes *philosophicas*, ut ait, pro vitiis habet et virtutum umbr.. ex amore *laudis* ortis, parum memor fuisse videtur eor... quae leguntur apud Cic. de offic. I. 4. „Honestum, *etia... nobilitatum non sit*, tamen honestum est quodque vere di.. mus, *etiamsi a nullo laudetur*, natura esse laudabile."; de .. II. 15. „Rectum atque *laudabile* non ob eam causam dicit.. quia laudatur a multis, sed quia tale est, ut, vel si ig.. rarent id homines, vel si obmutuissent, sua tamen pulc.. tudine specieque esset laudabile." V. 24. „Non perfecti .. tem homines et tamen ingeniis excellentibus praediti ex.. tantur saepe gloria, quae habet *formam honestatis et sim.. tudinem.* Quodsi ipsam honestatem undique perfectam at.. absolutam, rem unam praeclarissimam omnium maxime.. laudandam penitus viderent, quonam gaudio complerent.. quum tantopere eius *adumbrata opinione* laetentur?" Ac.. II. 14. „Honestum id intelligimus, quod tale est, ut detr.. omni utilitate sine ullis praemiis fructibusve per se ip.. possit iure laudari; — *ut enim consuetudo loquitur*, id so.. dicitur honestum, quod est populari fama *gloriosum.*" N.. que erat, cur Mel. vocabulo *laudabile* offenderetur, quod h.. non a laudis cupiditate dicitur, sed summam honestatis pr.. stantiam denotat, non ab hominum fama pendentem, se.. natura virtutis integerrimae ac sanctissimae. Praeterea M.. optime cum Cicerone consentit, haec monens locc. th. p. .. ed. Augusti: „Deus nullius commodi respectu amari v.. sed liberaliter. Neque enim Deum amat, sed sese, qui c.. modum amat." Cf. Plat. de republ. II. 358. 361. 363. — .. embryo s. foetu in matris utero v. Gerhard l. l. IV. 349.

g) Hoc postremum contra Flacium monitum est, qui pec.. orig. ad hominis lapsi naturam sive substantiam pertinere .. firmaverat, ideoque Manichaeismi est accusatus. Consen.. ille quidem cum Manichaeis in eo, quod ipsam hominis su.. stantiam malam esse adseruit. Neque tamen malam hanc su.. stantiam a principio malo, quod Deo coaeternum esse cens.. bant, derivavit; at hominem primum, et corpore et anim.. bonum a Deo creatum, per lapsum protoplastorum, ipsa sub.. stantia, malum factum esse docuit. Form. Conc. Epit. 577 .. Sol. decl. A. I. 644 s. 650 ss. Gerhard l. l. 534 ss. Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* V. I. 285 ss.

§. 116.

Historia dogmatis.

Quanquam inter Patres antiquiores, de vitiositate ımana admodum varie disputantes [a]), Tertullia- us primus *vitium originis et traducem peccati* com- emoravit [b]), aliis alia his similia in medium profe- ntibus a *Manichaeismo* non valde aliena, Augusti- us tamen, ille quondam et ipse Manichaeus, prin- ıps exstitit, qui subtiliorem systematis formulam de ccato originali contra Pelagium, Britonem, acriter fenderet [c]) et per universam fere ecclesiam Latinam opagaret; in qua Pelagio damnato et Augustini de- etis publice confirmatis (in Conciliis Carthagg. a. 412. 6. 418., Milevitano a. 416., Conc. Ephesino oecume- co III. a. 431. h., ab episcopis Romanis Innocen- o I., Zosimo et Caelestino, legibus etiam Im- ratorum Honorii, Theodosii), *Semipelagia- ımus* exortus est, a Graecis doctoribus et a Schola- cis haud paucis vario modo exornatus [d]). Plerisque men theologis, Augustini vestigia religiose persequen- ıus, huius sententia adeo probata est, ut naturam ccati originalis, a quo solam Iesu matrem liberam ille nonnulli contenderunt, ipso accuratius etiam de- ıre studerent [e]). Sacrorum emendatores, adversa- ırum potissimum decretis de merito bonorum operum pugnandis, eo adducti sunt, ut severiorem Augustini ctrinam strenue defensam, licet Melanchthon po- a ad *Synergismum* inclinaverit [f]), denuo auctoritate blica sancirent (§§. 114. 115.); ab hac vero, quum e Zwinglius [g]) et Concilium Tridentinum mitiora ıecepissent [h]), postea Christianorum familiae nonnullae, ıeeuntibus Anabaptistis antiquioribus, Sociniani, Ar- niani et Quakeri recesserunt, et ipsi ecclesiae nostrae ologi clarissimi plus minusve deflectere haud dubita- ıt, argumentis usi tum exegeticis, tum philosophi- [i]); ita, ut nemo fere atrociorem illam de imputa-

tione peccati Adamitici et de peccato originis, a phi... sophis recentius varie tractato k), sententiam sine mi... tigatione denuo proponere ausus sit l).

Vossius Historia de controversiis, quas Pelag. et eius r... liquiae moverunt. Amst. 1653. J. G. Walch Historia doc... nae de peccato originis, in eiusd. Miscellaneis sacris. A... 1744. 4. Cramer *Forsetzung von* Bossuet. III. 519 ff. V. 522 ff. Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* II. 88 ff. III. 105 ff. IV. 553 ff. Io. Horn Commentatio de sententiis ... rum Patrum, quorum auctoritas ante Augustinum plurim... valuit, de peccato originali. Goett. 1801. 4. Münscher D... *mengesch.* II. 129 ff. IV. 182 ff. Wundemann II. 18 ff. W... gers *Pragmat. Darstellung d. Augustinismus u. Pelagianism...* *von dem Anfange d. pelag. Streitigkeiten bis zur 5ten öcume...* *schen Synode.* B. 1821. G. Ch. R. Matthaei Diss. de ... gine mali, praemissa placitorum praecipuor. ap. vett. G... cos philos. occurr. censura. Gott. 1824.

a) Beck Commentt. 400 ff. Bretschneider *Was lehren d... ältesten Kirchenväter üb. d. Entstehung der Sünde u. des T...* *Adams Vergehn u. die Versöhnung der Sünde durch Jesum...* Br. u. Schröter *Für Christenth. u. Gottesgel.* Bd. VIII. H... 1825. p. 580 ff.

b) *Tradux peccati* propagationem significat naturalem, qua ... tiositas ab Adamo coörta ad posteros eius quasi traducta ... dicitur. Tertull. de anima. c. 16. 40 ff., de testimonio a... mae. c. 3., adv. Marc. I. 2. Cyprian. Ep. 64. Nihilom... Tertull. animae liberum arbitrium vindicavit. Cf. de an... c. 22 ff. Münscher *Dogmengesch.* II. 158 ff.

c) Cf. e pluribus Augustini scriptis, in quibus de hac re ... tur, *de peccatorum meritis ac remissione, ad* Marcell... ll. III., *de natura et gratia, de gestis Pelagii, de gratia ...* *et pecc. orig.* ll. II., *de nuptiis et concupiscentia* ll. II., ... *anima et eius origine* ll. IV., *de gratia et libero arbitrio,* c... *tra* Iulianum ll. IV. op. imperfect. *Retractatt.* II. 33. ... 50. 61 ff. Epp. plures (separatim editae a Luca Fr. Re... hart, maxime N. 90—96. 105. 143.). Docuerat Pelagi... neque bona neque mala cum homine oriri, sed ab ipso ... trari, peccatum Adami nec propagari nec imputari, nec p... nam peccati esse mortem, incorruptam esse naturam hu... nam, eandem, quae Adamo fuerit, oriri peccata ex liber... tis abusu. — Pugnandi ardore contra has similesque sente...

tias Augustinus, ut fit, ad duriores, quam quas antea proposuerat, opiniones abreptus est. Cf. de gen. adv. Manich. II. 29., de lib. arbitr. III. 1., de duabus animis c. 12., Retr. I. 9 ff. 13. De civ. Dei XIII. c. 14. „Deus creavit hominem rectum naturarum auctor, non utique vitiorum auctor, sed sponte depravatus iusteque damnatus depravatos damnatosque generat. Omnes enim fuimus in illo uno, quando omnes fuimus ille unus, qui per foeminam lapsus est in peccatum, quae de illo facta est ante peccatum. Nondum erat nobis sigillatim creata et distributa forma, in qua singuli viveremus, sed iam natura erat seminalis, ex qua propagaremur." — Münscher IV. 182 ff. Omnino controversia ista Pelagiana maximam habuit vim ad systema quoddam theologiae Chr. *occidentalis* et effingendum et confirmandum.

d) Semipelagiani, quibus cum aliis adnumerantur Io. Cassianus, Faustus, Vincentius, Gennadius Masil., concesserunt quidem, peccatum originale ab Adamo ad posteros propagatum esse, neque tamen illud in naturae humanae corruptione absoluta, sed in moriendi necessitate et imbecillitate quadam humana ab Adamo propagata posuerunt. Schröckh *Kirchengesch.* XV. 109 ff. XVIII. 145 ff. Wiggers Prr. de Cassiano —. Rost. 1824. — Cf. Io. Damasc. de fid. orth. II. 30. III. 1. E Scholasticis ad Semipel. propius accesserunt Hildebertus Turon. Tractat. theol. c. 51—55. Duns Scotus Comment. in l. IV. Sentent. Petr. Lomb. T. I. 463 ff. Bonaventura Breviloquium. P. III. c. 5. — Gerhard L. th. IV. 518 ff. Wundemann II. 176 ff. Schröckh l. l. XXIX. 67 ff.

e) Anselmus Cantuariensis de conceptu virginali et peccato originali T. I. 97 ff. ed. Gerberon. Par. 1721. Hugo de S. Victore l. I. de sacr. fidei. Petr. Lombard. l. II. dist. 30 ff. Albert. M. Summa theol. l. II. tract. VII. qu. 110. — Dogma de *immaculata conceptione* Mariae virg. a Paschasio Radberto sec. IX. iam propositum, festo a. 1140 sancitum, post varias controversias tandem a Concilio Basil. a. 1439 h. probatum, sequente illud Conc. Trident. Sess. VI. can. 23., a nostris repudiatum est. Gerhard L. th. IV. 365. Baumgarten *Polem.* II. 529 ff.

f) Planck l. l. IV. 554 ff.

g) Epistola ad Urbanum Rhegium anni 1526, in Oecolampadii et Zwinglii epp. ll. IV. Basil. 1536. p. 54. „Quid brevius aut clarius dici potuit, quam originale peccatum *non* esse peccatum,

sed morbum." 55. „Sic ergo dicimus, originalem contag... nem morbum esse, non peccatum; quod peccatum cum cu... coniunctum est, culpa vero ex commisso vel admisso eius n... scitur, qui facinus designavit." 61. „Haec nostra est de or... ginali peccato sententia: vitium esse ac morbum, qui c... mulcta primis parentibus inflictus est."

h) Ecclesia cath., quae, Scholasticorum *Semipelagianismo* l... ventium maxime vestigia premens, statum quendam *puror... naturalium* ab imagine divina seiungit (Catechism. Rom. P. ... c. 2. quaest. 18.), privationem quidem imaginis divinae ad... tit, non totalem virium spiritualium et iustitiae originalis ... sentiam, sed defectum tantum doni illius supernaturalis ... fendit, quo sublato vires naturae quanquam satis debilit... et attenuatae, tamen non exstinctae penitus et amissae fu... rint, ita, ut libero arbitrio homo minime destitutus iudice... Conc. Trid. Sess. VI. Decr. I. c. 1. De concupiscentia, q... non per se et *formaliter*, sed *causaliter* tantum, quema... dum Scholastici docuerunt, peccatum esse eccl. cath. sta... v. Sess. V. de pecc. originali: „Manere autem in bapti... concupiscentiam vel fomitem, haec s. Synodus fatetur et ... tit; quae quum ad agonem relicta sit, nocere non con... tientibus, sed utiliter per Chr. Iesu gratiam repugnan... non valet, quin imo, qui legitime certaverit, coronab... Hanc concupiscentiam, quam aliquando Apostolus pecc... appellat, s. Synodus declarat, ecclesiam cath. nunquam i... lexisse peccatum appellari, quod vere et proprie in re... peccatum sit, sed quia ex peccato est et ad peccatum in... nat." Catech. Rom. P. I. c. 2. 9. 32. Bellarmin. de a... sione gratiae et statu peccati. c. 4 ff. Chemnit. Exa... Concil. Trid. I. 125 ff. Winer *Comparative Darstell. d. ... schiedenen Lehrbegriffe* —. L. 1824. p. 21 f.

i) Primus in Gen. capp. 2 et 3. mythos historicos referri doc... Eichhorn *Repert. für bibl. u. morgenl. Lit.* III. u. IV. ... (§. 95. *h.*) Jerusalem *Betrachtungen*. II. 488 ff. Eb... hard *Apologie des Socrates*. II. 539. Steinbart *System* ... *reinen Philos. des Christenth.* 23 ff. Cannabich *Kritik* ... *u. neuer Lehren.* 190 ff. Ipse Reinhardus (*Dogmat.* 29... imputationem peccati Adamitici admittere dubitavit, qu... praeter alios impugnaverant Ios. Placaeus l. de im... pecc. Ad. Salmurii. 1661. Whitby Tract. de imp. div. pe... Ad. posteris eius universis in reatum. Lond. 1711. rec. in ... ep. Pelagii ad Demetriadem, a Semlero curata. H. 1775. — Nonnulli omnem peccati originem ad *sensualitatem* (*Sinn...* ... *ke*...

keit) s. facultatem eam, qua homo sensuum ope ad notiones et voluntates ducitur ac movetur, perperam retulerunt. V. inter recentiores J. H. Fritsch *Handb. der prakt. Glaubenslehre der Christen.* II. 2. Abth. Magdeb. 1819. 310 ff. 328. 355. At enimvero quod homo *sensualitate* praeditus est, ac *sensuum* vi regitur, in eo cernitur vera eius natura. Nulla enim ipsi concupiscendi et agendi copia esset, nisi sensibus excitaretur et moveretur; neque etiam sensus amoris, amicitiae etc. in eum caderent. Itaque sensualitas eius non per se est reprehendenda (alias enim recideremus in monachorum doctrinam de *exstirpanda* sensuum vi), sed nimia et rationem excedens vis eius.

) Sententia Kantii (*Rel. innerh. d. Grenzen d. blossen Vernunft.* 1 ff. *Von der Einwohnung des bösen Princips neben dem guten.*) de perversitate radicitus insidente, quae tamen a libertate humana pendere dicitur, sibi ipsi non constat, quia actum quendam ante omnem libertatis usum supponit. Omnino in eo peccasse videtur K., quod solam hominis naturam intelligentem ista argumentatione respexerit. Eckermann *Theol. Beiträge.* III. 3. 94 ff. — Opinionem similem, ad Manichaeismum tamen proprius accedentem, in medium protulit Schelling *Philosoph. Schriften.* Landsh. 1809. I. 451. „*Der Mensch hat sich von Ewigkeit in der Selbstsucht ergriffen, und alle, die geboren werden, werden mit dem angebornen finstern Princip des Bösen geboren.*" Add. 455. V. quae recentius hac de re philosophice disputarunt Daub in l.: *Judas Ischarioth. Heft.* I. 1816. II. 1818. Cf. Schreiter Quid de peccato eiusque ad Iudam Cariotensem ratione, e mente S. V. Daubii sit statuendum? Prolus. I. Kil. 1819. — Herbart *Ueb. das Böse.* Königsb. 1818. — Marheinecke *Ottomar; Gespräch über des h. Augustinus Lehre von der Freiheit des Willens und von der göttlichen Gnade.* B. 1821. p. 55. „*Die ganze Lehre von der Erbsünde und der daraus entspringenden Sündenschuld will nichts anders sagen, als: die erste Sünde eines Jeden liegt über alles Selbstbewusstseyn hinaus. Das ist das Mark dieser Lehre, und wer sich diesen Satz ganz entwickelt, der muss auch bald erkennen, dass ein Jeder diese seine erste Sünde zugleich gewollt hat und auch nicht, dass sie ihm fremd und nichts desto weniger sein eigen war, und eine solche, deren Schuld er zu tragen habe.*" Schleiermacher *Der christl. Gl.* II. B. 1822. p. 30. „*Die vor jeder That in jedem Einzelnen begründete Sündhaftigkeit ist in jedem eine, wenn wir von dem Zusammenhange mit der Erlösung absehen, vollkommene Unfähigkeit zum Guten.*" —

69. *„Die Sünde zeigt sich auf das vollständigste als Gesammt that und Gesammtschuld des ganzen Geschlechts."*

l) Vid. prae cet. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* II. 2 A p. 49. *„Es bedarf der Behauptung einer gänzlichen Depravation der menschlichen Vernunft im kirchlichen Lehrbegriffe nicht, der angeborne überwiegende Hang zum Bösen die Hauptsache der kirchlichen Lehre ist, und die relative Nothwendigkeit der Versöhnung hinlänglich motivirt."*

§. 117.

Epicrisis.

Argumentum traditionis Mosaicae, quae doctrinae de origine peccati fons est praecipuus, narrationes praesertim de Deo apparente, ambulante, cum protoplastis colloquente eosque vestiente, de arbore vitae et de criminis boni malique Iehovae et coelitibus reserv... (Gen. 3, 22.), de serpente callidis verbis alliciente, de poenis serpenti et hominibus ob delictum levissimum inflictis gravissimis, quae potius pro effectis e natura creaturarum illarum finita necessario exoriundis habendae sunt, — aperte mythum produnt, quo scriptor priscus ex aevi incultioris ingenio, quod similia aliarum gentium commenta peperit, originem mali explicare tentavit a). Verum e quocunque mytho sacro non eiusmodi dogmata in verae religionis doctrinam recipienda sunt, nisi quae cum idea numinis et cum natura humanae indole morali, quales e scripturae s. effatis indubitatis, sanae rationi convenientibus, recte demonstratae fuerint, bene conciliari possunt (§. 25.). Quapropter, si dogmata de peccato originis et de imputatione peccati Adamitici ad hanc legem exacta fuerint, haec tenenda sunt: *Primum* nec benignitas Dei concedere potest, ut per unius hominis peccatum universa hominum natura corrumpatur atque depravetur, nec sapientia pati, ut opus Dei ab initio praestantissimis instructum dotibus paullo post ob caussam levissimam in aliam plane deterioremque conditionem transformetur

iec iustitia admittit, ut innocentes ob alienum pecca-
um ita puniantur, ut ipsis peccandi necessitas impona-
ur [b]). *Deinde* Iesu ipsius nullum exstat effatum, quo
logma illud confirmari possit, nec quisquam scripto-
um ss. praeter Paulum diserte illius mentionem fecit;
mo naturae humanae post lapsum etiam scriptura s.
ion solum ipsam imaginem divinam (Gen. 9, 6. 1 Cor.
i1, 7. Iac. 3, 9.), sed magnas quoque attribuit vires
d virtutem colendam (Luc. 16, 17. 19, 12 ff. Io. 8, 32.
lom. 2, 14. 15. 6, 12. 1 Cor. 15, 58. Gal. 5, 16. 6, 9.
ph. 3, 16. 4, 24. Col. 3, 9. Iac. 4, 17. Matth. 5, 48.
8, 3: 10. 25, 31—46. 1 Petr. 1, 16. add. Matth. 4,
7. 11, 20. Marc. 1, 14. 15. Luc. 8, 15—17. 10,
5—28. 13, 35. 24, 47.) [c]), quam ne ethnicis qui-
em denegat (Rom. 2, 14.); eademque peccata ad
berum hominis arbitrium plane perspicueque refert
Matth. 12, 34 ff. 15, 19 ff. Iac. 1, 13—15.) et filios
aternorum peccatorum poenas luere negat. (Deut. 24,
6. 2 Reg. 14, 6. Ezech. 18, 20.) *Postremo* experien-
a docet, cupiditates ipsas per se malas non esse [d]), sed
eri tantum prava hominis voluntate [e]), neque vitiosi-
item eam esse, ut semper et ubique homines qualescun-
ue in pessima quaeque ferantur. Nec minus recte
ionuerunt quidam, fontes perversitatis in singulis ho-
iinibus conspicuae, quae quidem illis ipsis, pro mo-
ulo facultatum et opportunitatum ad perfectionem
mergendi unicuique a Deo concessarum, omni iure
nputatur (Luc. 12, 47. Iac. 4, 17.), propiores adesse
1 natura hominis *finita* maximeque in sentiendi et
naginandi facultate tot erroribus obnoxia et in ipsius
itionis non satis excultae debilitate atque inertia;
emque in externarum rerum conditione, educationis,
cemplorum, consuetudinis, vitae civilis vi reperiri [f]).
uo diligentius autem in eo elaborarunt, quae nostrae
tatis laus est praeclarissima, ut, quaecunque fuerint
ctae rationis excolendae impedimenta fomitesque pec-
itorum, quam maxime minuerentur atque tollerentur,

eo magis commentum illud de peccato originali, cu tanta ad virtutis ſtudium deprimendum vel plane ex ſtinguendum ineſt vis e), ad iuſtas revocari poterit ſen tentias, verae hominis naturae convenientes.

a) Bauer *Mythologie d. A. u. N. T.* 90 ff. Cf. Heſiodi oper et dies. v. 59 ff. *Zend-Aveſta im Kleinen, v.* Kleuker. T. I 113 ff. Geſenius *Art. Adam*, in Erſch *und* Gruber *En cyklop.* T. 360 ff. — Commentum illud de morte tanquam poen peccati mortalibus inflicta teterrimas mortis imagines in Chriſtianos peperit, quibus morientes miſerrime vexati ſunt e etiamnum vexantur; quae ut laetioribus tandem imagini cedant, etiam atque etiam optandum eſt. Cf. Leſſing *W die Alten den Tod gebildet haben*. Opp. ed. Berol. 1825. V. II p. 76 ff.

b) Bene iam Pelagius (vid. Auguſtin. de peccator. merit III. 8.) monuit, „nulla ratione concedi poſſe, ut Deus, q propria remittit peccata, aliena imputet."

c) V. libell. noſtr.: *Verſuch, die philoſ. Religionslehre in Pre ten darzuſtellen.* Hamb. 1801. *2te Pred. Von dem ſchädlic Miſstrauen in unſere Kraft zum Guten.* Löffler *Ueb. d. F higkeit oder Unfähigkeit des Menſchen zum moraliſchen G Magazin f. Pred.* B. VI. St. 1.

d) Seneca Ep. 96. „Erras, ſi exiſtimas, nobiscum *naſci* vi ſupervenerunt, ingeſta ſunt." Villaume *Von dem Urſpr. Abſ. d. Uebels.* II. 326 ff. C. L. Funk *Menſchennatur u. M ſchengröſse in uns u. für alle erreichbar.* T. I. 1799. c. 5 Cannabich *Kritik alter u. neuer Lehren.* 192 ff. Niemeye *Briefe an Chriſtl. Religionslehrer.* III. 105 ff. — „Conc ſcentiam, ſi voluntatis conſenſum, aut negligentiam com ctam non habeat, a vera peccati natura longe abeſſe," re ſtatuit Catechismus Romanus. II. de ſacr. baptismi. Simil Buddeus in Diſſert. de anima, ſede peccati originalis prin pali, in Miſcell. ſacr. III. 1150 ff.

e) Ipſe Auguſtinus, parum quidem ſibi conſtans, haec mon (de vera relig. c. 14.): „Nunc vero usque adeo peccatum vol tarium eſt malum, ut nullo modo ſit peccatum, ſi non ſit vol tarium. — Quare aut negandum eſt, peccatum committi, a fatendum eſt, *voluntate* committi."

f) Seneca Ep. 123. „Inter cauſas malorum noſtrorum eſt, qu vivimus ad exempla, nec ratione componimur, ſed conſuet

dine abducimur." C. L. Paalzow *Gesch. der menschl. Ausartung u. Verschlimmerung durch d. gesellschaftl. Leben.* Alt. 1795. Beck Commentt. 414 ff.

g) Klein u. Schröter *Für Christenthum u. Gottesgelahrtheit.* B. II. H. 5. 1819. 428 f.

§. 118.

Continuatio.

Quum igitur et ipsa scriptura s. et experientia adversentur doctrinae ecclesiasticae, quae falso hucusque ctata est quasi fidei orthodoxae arx firmissima [a]), mime prohibemur, quo minus saniorem illum doctrinae pum aeque in bibliis ss. propositum sequentes, non si hasce sententias e mythica ista de lapsu narratione puriorem religionis institutionem derivandas esse cenamus [b]): Protoplastos, quibus Deus paterna cura proexerit, sensuum cupiditati contra legem divinam obmperantes eadem, qua etiamnum quodvis peccatum mmittitur, ratione, initium fecisse peccandi, quod sum numen sanctissimum, salva hominum libertate, aecavere non potuit; paulo post vero, quidquid mali ciderit, ab hominibus male factorum sibi consciis, ipsos quasi punientibus, poenarum loco habitum se [c]). Sub peccato originis, nomine per se parum 1to perniciosamque superstitionem fovente, recte inlligitur propensio quaedam animi humani, neglecto posthabito summo honesti studio, ad ea expetenda, iae sensibus grata sunt, et cupiditates quaslibet exde natas fovere videntur (§. 113.), vel omnino imbellitas quaedam honestae voluntatis et proclivitas ad ccandum, qua oppugnanda et vincenda homo sensim veram virtutem emergere et debet et potest (Gal. 5, ; ss.), et quae haud perperam dicitur naturalis, unirsalis atque ab Adamo ad posteros transmissa. Nele tamen haec generis humani conditio divinae prodentiae sanctitati repugnat, quippe quum ipsa pec-

candi licentiam coërceat, nec nisi finita natura homi- sit data, quae a tenui honestatis initio progrediens tan- tum paulatim e cupiditatum imperio ad veram animi libertatem evehi potest, adeo ut optimus quisque con- tinuo studio ac disciplina egeat. Imputatio vero il- peccati Adamitici, quam Paulus Apostolus, sui tempo- ris doctores Iudaeos secutus, argumentationibus su- subiecit, ad obsoleta dogmata releganda est, quae e philosophiae et historiae generis humani ignorantia magnum verae pietatis detrimentum per ecclesiam pro- pagavit et aluit. Ceterum cavendum est, ne, imbeci- litate ista naturae humanae nimium iactanda [d]), faci- lem peccantibus excusationem subministremus; in potius elaborare debent doctores publici, ut, cuiusli- male facti pravitas ac foeditas strenue inculcetur [e]), facultasque homini benigne a Deo concessa vitiositati quamvis superandi et, Deo ipso iuvante, optima qu- que efficiendi magis magisque cognoscatur atque exc- latur diligentius [f]).

a) Schröter u. Klein *Für Christenthum und Gottesgel.* Bd. H. 3. 1819. 403 ff. *Briefwechsel zweier Theologen üb. den al. u. neuen Glauben. 4ter Brief.*

b) Iam Augustinus (de Genesi c. Manichaeos l. II. c. 1. 2.) dubitaverat argumentum c. 3. Gen. figuratum et aenigmatic dicere, quod sine blasphemia vix secundum literam explica- possit.

c) Henke Lineam. fid. Chr. 126 ff.

d) Reinhard *Predigt: Dafs jeder Mensch seinen Preis hat,* *für er sich hingiebt,* in d. *Predigten vom J.* 1800. — Spaldi- *Von der Nutzbarkeit des Predigtamts.* 168 ff.

e) Schwarz *Grundrifs der Dogmat.* 2. A. Heidelb. 1816. p. „*Jeder prüfe sich selbst mit Gewissenhaftigkeit, und er wird tiefem Grunde etwas Böses finden, wogegen er immer zu wac- und zu kämpfen hat. So gelangt er durch demüthige Se- erkenntnifs zur Besserung. Nichts werde aber hiebei überi- ben; denn auch darin ist der Dünkel verhüllt, wenn man mehr anklagt, als es die gründliche Erkenntnifs der bestimm- Fehler, die man hat, erfodert.*"

a) Niemeyer *Popul. u. prakt. Theologie.* 6. A. p. 231 ff. Add. scripta §. 117. n. c. ll. et Böhme *Die Rel. Jesu Chr. aus ihren Urkunden dargestellt.* H. 1825. p. 170 ff. „*Der Mensch als vernünftiges Gottesgeschöpf hat eine natürliche Würde, durch welche er über alles Vernunftlose wesentlich und unermesslich erhaben ist.*"

§. 119.

Peccatorum varietas.

Quae ex infirmitate hominis morali exoriuntur ccata actualia s. singulae legis divinae violationes, in rias describuntur species. Ratione habita 1. *subiecti* ccantis distingui solent *voluntaria* s. *προαιρετικά*, i. e. ae deliberato consilio fiunt, et *involuntaria*. Ad haec ferri solent *α*. peccata *ignorantiae*, vel invincibilis). 15, 22. 24.), vel vincibilis (Act. 3, 17. 17, 30. Tim. 1, 13. Hebr. 9, 7.), *β*. pecc. *praecipitantiae* ı temeritatis (Gal. 6, 1.), *γ*. pecc. *ex imbecillitate* iunda (Matth. 26, 41.); 2. *legis*, quae violatur, pecta *commissionis*, i. e. quae adversus legem prohibenm peraguntur, et *omissionis*; 3. ratione *obiecti*, cona quod peccatur, peccata in *Deum*, *alios homines* roximos) et *nosmet ipsos*; 4. *facti* ipsius, pecc. *inrna*, i. e. quae animo solo, nec per corporis membra eraguntur (Matth. 9, 4.), et *externa* (Matth. 12, 36. om. 3, 13—16.)[a]), *propria* et *aliena*, i. e. quae liuvando auctorem facinoris, vel etiam consensu, dectatione, quae ex crimine alieno capitur, committuntur (Rom. 1, 32. 1 Tim. 5, 22.); *leviora* et *graiora*. (Matth. 11, 24. Luc. 12, 47 ff. Io. 19, 11. 1 Tim. , 8.) Addere solent, minus quidem apte, peccata *veialia* et *mortalia*, rectius mortifera [b]), i. e. quae ab ominibus iam regenitis commissa ipsos vita privant iirituali (1 Io. 5, 16. 17.), *muta* et *clamantia* [c]), i. e. ianifesta et atrociora; omnium vero gravissimum dicir *peccatum in spiritum sanctum*, quod ab iis comissum legimus Matth. 12, 31. 32. coll. Marc. 3, 28—

30. Luc. 12, 10., qui opus, ipsismet spectantibus, di-
vina virtute patratum, a spiritu malo factum fui-
malitiose dicebant [d]). — Status etiam peccanti-
varii commemorantur: status *servitutis* (Rom. 6,
20. 7, 25.), *securitatis carnalis* (2 Tim. 2, 26.), *h-
pocriseos* (2 Tim. 3, 5. Tit. 1, 16.), *induratio-*
(Matth. 13, 15. 2 Cor. 3, 14. Rom. 11, 7.), qui-
opponitur status *libertatis* s. *gratiae* (Rom. 6, 14—1
Io. 8, 32.) Verum haec omnia rectius ad ethices disci-
plinam referuntur.

a) Distinguebant olim peccata *cordis*, *oris*, *operis*, male q-
dem.

b) Nomen ex Augustini l. de spiritu et litera c. 28. depromtu-
Add. de corrept. et gratia. c. 35. „Ego autem id esse dico p-
catum ad mortem, fidem, quae per dilectionem operatur, d-
serere usque ad mortem." *Septem mortalia* primus numer-
Petr. Lomb. II. 41. 6. Gerhard L. th. V. 61 ff. Nom-
Saligia comprehenduntur haec: *S*uperbia, *A*varitia, *L*uxu-
*I*ra, *G*ula, *I*nvidia, *A*cedia; quibus alii mendacium et pe-
rium addiderunt.

c) Numerata sunt quatuor, his versiculis comprehensa: Cla-
in coelum vox sanguinis (Gen. 4, 10.) et Sodomorum (ibid.
20.), Vox oppressorum (Exod. 3, 7.), mercesque retenta labo-
(Iac. 5, 4.). Gerhard l. l. 58. Reinhard *Dogm.* 319 f.

d) Aliter Gerhard L. th. II. p. 203: „agnitae et in conscie-
approbatae veritatis evangelicae destinato consilio facta ab-
gatio cum pertinaci impugnatione et voluntaria blasphe-
coniuncta." Similiter Hollaz II. p. 185. Quenstedt
74. — Carpzov Theol. revel. dogm. I. 810. „Pertinax c-
temtus et morosa oppugnatio operationum gratiae spiritu-
Gesenius *Commentar üb. d. Jesaia.* ad 22, 14. „*Unsere S-
nebst* 5, 19. *u.* 9, 9. *gibt eine instructive Parallele zu der L-
sterung des h. Geistes, als der einzigen Sünde, die nie-
geben wird; denn auch hier kann es nach dem Zusammenh-
kaum etwas anderes seyn, als die Ableugnung und Verhöhn-
der Wirksamkeit Gottes und seines Geistes auf Erden, ge-
wie* 5, 19., *im Grunde also die Epikurische Ansicht, die -
Hiob's Feinde dem Unglücklichen vorwerfen (Hiob* 22, 15
*Hier im A. T., wo noch von keinem Vergeltungszustande jens-
die Rede ist, wird die Verdammung natürlich auf diese Welt* -

geschränkt, aber schon der Chaldäische Uebersetzer hat die Strafe geschärft, indem er sie bis zum zweiten Tode, den die Verdammten in der Unterwelt sterben werden, reichen läfst." Cf. De Wette Bibl. Dogm. 2. A. 227. „Die Sünde wider den heil. Geist ist die Widersetzlichkeit gegen das Gute überhaupt." Ei. libell.: Ueb. die Sünde wider den h. Geist. B. 1819.

Caput II.

: DIVINO INSTITUTO SALUTIS HUMANAE PER IESUM CHRISTUM REPARANDAE.

Sectio I.

DE PERSONA CHRISTI.

§. 120. a.

Introductio.

itiositati ac miseriae e peccatis oriundae ut homines, uantum fieri posset, eriperentur, Deus ab omni aeternitate variis modis sapienter providit. Non solum enim onscientiae vi motibusque, variis vitae vicissitudinibus, vitiorum poenis virtutisque praemiis naturalibus, uae dicuntur, Deus peccatorem impellit, ut ad bonam ugem se recipiat, ita, ut nullo modo perseverare in ravis moribus semel contractis cogatur, imo ad honestatem sequendam ipse sese accingere possit (libertas ioralis Io. 8, 34. 36.) [a]), sed etiam inter plurimas entes excitavit viros sapientes, qui dictis factisque poulares suos edocerent et ad vitam emendandam cohorarentur, vel etiam institutis et civilibus et religiosis, d posteros transmissis, a vitiis pravisque moribus arerent [b]). Inter omnes vero, qui tali modo de aequalibus ac posteris bene meruerunt, summa debetur reveentia Iesu Nazareno [c]), cui Christi cognomen, Messiae Iebraeorum respondens et simul regni divini s. coelestis

auctorem designans attributum est, sensu tamen plane eodem, quem Hebraei, nonnullis V. T. effatis, quibus vaticiniorum (§. 60.) et typorum (§. 13.) vim tribuebant, adducti sibi effinxerant (§. 120. b.)[d]). Quum merita Iesu Christi in aequales et posteros tanquam singulare providentiae divinae beneficium omni iure celebrentur (Io. 8, 16. 1 Io. 4, 9.), et quum quaelibet doctrina, quamvis per se satis probabilis, plurimum tamen commendetur et firmetur, apud rudiores praesertim, singulari quadam doctoris auctoritate, haud mirum est, discipulos Iesu et ipsos eius sectatores postero tempore multos, imo saepe nimios fuisse in dignitate et provincia huius divinarum legum interpretis accuratius describenda atque exornanda, ita, ut Iesu doctrina, ipso quidem auctore repugnante (Matth. 7, 21.), maxima ex parte in doctrinam de Iesu abierit[e]). Accedit, quod Iesus ipse ex ingenio populari suo quaecunque providentiae divinae documenta singula omnemque religionis tradendae doctrinam a Deo simpliciter repetierat, modo divinae huius efficaciae haud accuratius definito[f]). Plurimae tamen formulae et distinctiones, quibus dogma ecclesiasticum de persona Christi continetur, originem suam debent controversiis innumeris atque gravissimis, quae super illis quaestionibus in ecclesia diversis temporibus agitatae sunt.

a) Discernenda a *libertate* generatim dicta f. *libero arbitrio*, i. e. a facultate suapte sponte consilium aliquod capiendi, vel bonum vel malum. Cf. Werdermann *Neuer Vers. zur Theod.* Th. III. *Gesch. d. Meinungen üb. Schicksal u. menschl. Frei*. L. Ch. Heydenreich *Ueb. Determinismus u. Freiheit.* L. 1793. J. G. Rätze *Die Freiheit des Willens, mit Hinsicht auf d. neuesten Einwendungen.* Görl. 1801.

b) Prae ceteris notentur Pythagoras (Meiners *Gesch. d. Wissensch. in Griechenland u. Rom.* I. 412 ff.), Socrates (ib. 590 ff. G. Wiggers *Socrates als Mensch, als Bürger u. Philosoph.* 2. A. 1811.), Plato, Zeno, Seneca, Marcus Antoninus al. (J. G. Lindemann *Die Moral älterer cultivirter u. neuerer wilder Völker hist. u. philos. betrachtet*

Stend. 1795.) De orientalibus cf.: *Zoroastre, Confucius et Mahomet, considérés comme — Moralistes, par* de Pastoret. Par. 1787. J. A. L. Richter *Das Christenthum u. die ältesten Religionen des Orients.* L. 1819.

Iesum, teste Ioanne (ev. 1, 46. coll. 7, 28.), Nazarethi natum fuisse, demonstravit, argumentis quidem haud spernendis, Kaiser *Bibl. Theol.* 250 ff.

Notio *Messiae* in libris N. T. diversis formulis expressa reperitur: *χριστός*, v. c. Io. 1, 42. 4, 25. Luc. 23, 2., *ὁ κύριος* (nomen e Ps. 110, 1. Ies. 40, 3. fortasse ductum) Matth. 5, 3. 28, 6. Luc. 1, 43. 76. 2, 11. Act. 9, 17. 55. al., *υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου* (§. 82.), *υἱὸς τοῦ Δαβίδ* Matth. 9, 27. 21, 9. Luc. 19, 38.; *υἱὸς τοῦ θεοῦ* (§. 82.), *σωτήρ* (Zachar. 9, 9 ff.) Luc. 2, 11. coll. v. 30. 24, 21. Io. 4, 42. Act. 13, 23. 1 Io. 4, 14., *ὁ προφήτης ὁ ἐρχόμενος εἰς τὸν κόσμον* Io. 6, 14., *ὁ ἐρχόμενος* Luc. 7, 19., *ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι κυρίου* Matth. 21, 9. Luc. 19, 38. Io. 12, 13., *ὁ βασιλεὺς τοῦ Ἰσραήλ.* Io. ib. — Ceterum Iesus, licet caute saepius versaretur in publice declaranda dignitate sua Messiana (Matth. 11, 4 ff. 16, 20.), complures tamen per occasiones Messiam se esse libere professus est, v. Matth. 16, 13—20. 26, 63 ff. 27, 11. Marc. 3, 11. 12. Luc. 9, 22. Io. 4, 25 ff. 17, 4. 18, 37.

Böhme *Die Religion Jesu Christi aus d. Urkunden dargestellt.* H. 1825. p. 32 ff.

) *Briefe über den Rationalismus.* 300 ff.

§. 120. b.

De Christologia Iudaeorum.

Opinio illa de Messia (§. 60.), i. e. regni felicis [co]nditore, quem hoc nomine in libris V. T. nondum [a]ppellatum invenimus, diviso demum in duo regna im[pe]rio Israelitico, quanquam notiones et spes Messianae [...]proprie sic dictae h. e. futuram quandam gentis Is[ra]eliticae conditionem felicissimam praesagientes, Pa[tri]archarum aevo iam adscriptae reperiuntur (Gen. 12, 18, 18. 26, 4. 28, 14. coll. Sir. 44, 22. 23.), e spe [m]eliorum temporum (Ioel 3. 4.) et seculi quasi aurei [...]imis informata esse videtur. Primus enim Davides [po]pulum dissidiis et factionibus perturbatum consocia-

rat et ad potentiam opulentiamque egregie evexer Sed aureum illud feculum facta imperii in duo re discissione evanuit. Non igitur mirum erat, redi grandi eius spem in regia Davidis domo poni sensim aliquem ex eius posteris felicis theocratiae instaur rem futurum divinari. (Mich. 5, 1 ff. Ies. 9, 5. c. 11. coll. 4, 2. Ez. 34, 23 ff. 37, 21 ff. Add. I 23, 5. 33, 15. Zach. 3, 8. 6, 12., ubi nomen צמח Messia dictum). Quo proclivius deinde successu tem ris summa respublica ad exitium ruere videbatur, propiorem spei huius implendae conditionem sibi fin bant (Hagg. 2, 6—9. 21—23. Zach. 2, 9—17. 8—10. 6, 12. 13. Mal. 2, 17. 3, 6. 3, 13—18.), pro illa, quae Hebraeorum mentibus insederat, th cratiae notione, novum imperium, non civili solum publico iure, sed morum quoque innocentia et reli nis sanctitate fundatum iri existimabant. Itaque cum regni Davidici restitutione, cum reditu ex ex Babylonico (Ez. 37, 21 ff. Ies. 11, 12 ff.), cum populi Israelitici denuo consociati felicitate (Ioel 4, Amos 9, 12. Ies. 9, 3. 11, 10. 14. 30, 27 ff. Mich. 7. 12 ff. 5, 3 ff. Zach. 12, 2 ff. 14, 3 ff.) eiusque crementis perpetuo duraturis spe et exspectatione 4, 5 ff. 9, 6. 11, 6 ff. 30, 23 ff. 32, 17. Ioel 4, 17 Am. 9, 13. Ez. 34, 25 ff. 36, 28 ff. 37, 25 ff.) iungebant universae nationis correctionem atque em dationem, qua, ut falsorum numinum cultus aboler (Hos. 2, 18. 19. 3, 5. Mich. 5, 11—13. Ies. 4. 30, 22. Ez. 36, 25. 37, 23. Zeph. 3, 9—13. Z 13, 1. 2. Mal. 3, 1 ff.), ut iustitiae et veritati sum auctoritas conciliaretur (Ies. 9, 6. 32, 1 ff. Ier. 23. 33, 15. Ps. 75, 9 ff. Ez. 36, 27.), ut Iehovam pop denuo propitium haberet (Mich. 7, 18 ff. Hos. 2, 21 Zeph. 3, 15. Ez. 39, 25. 29.) [a]), ut verae religi cultus (Ioel 3, 1. 2. Ies. 11, 9. 54, 13. 60, 21. Ier. 3 31—34. Ez. 36, 26 ff. 39, 29.) in dies latius prop tus et sempiternus esset (Ies. 2, 2—4. coll. Mich.

-3. 7, 16. 17. Am. 9, 12. Ies. 25, 6 ss. 56, 6. 7.
, 23. Ps. 87. 22, 28. 102, 23. Zach. 14, 9. 16—
.), futurum esse ominabantur. Apud prophetas,
i vel proxime ante exilium Babylonicum exstiterunt,
ei fuerunt aequales, vel post reditum ex eo vixerunt,
mque in libris Apocryphis, illam feliciorum tempo-
n spem universe adumbratam videmus (Zeph. 3,
-20. Ies. 60. 66. Hagg. 2, 6—9. Zach. 12—14.
l. 3, 1—6. 19—24. — 1 Macc. 2, 57. Bar 4,
ss. 5. tot. Sir. 32, 18. 19. 33. 36, 12—17. 44,
47, 11. Tob. 13, 7—18, 14, 4—7. 2 Macc. 2,
). At in Danielis vaticiniis eam pressius definitam
novis augmentis cumulatam cernimus. Hic enim
erium aliquod describitur *ideale theocraticum,* quod
bolice adumbratur ficta *filii hominis* (בַּר אֱנָשׁ) per-
a, Iudaeis destinatum (Dan. 2, 44. 45. 7, 27 ss.),
quinta orbis terrarum monarchia (2, 44. 7, 26. 27.),
t multas calamitates eventura (12, 1.), eaque aeterna
mmutabilis et cum mortuorum resurrectione et iudi-
extremo coniuncta (12, 2.). Iste vero filius homi-
, qui in nubibus apparens fingitur (7, 13. 14.) [b]),
symbolo totius monarchiae quintae, non pro ipso
ssia habendus est.

Quae vero fuerint Iesu Christi aetate Iudaeorum
Messia spes et cogitationes, aliquo modo ex N. T.
rorum cum Veteris T. et Iudaeorum aliis libris com-
ratione cognosci potest. Attamen Philo [c]) et Io-
phus [d]) haud satis accurate loquuntur, et Philo
idem feliciorum temporum spem et exspectationem
sola animorum ad virtutem et pietatem conversione
onit. Tempus autem, quo Messias appariturus di-
atur, Iudaei quidem, qui universam aeternitatem in
o magna spatia dividebant, h. e. in tempus ante Mes-
e (עוֹלָם הַזֶּה, ὁ αἰὼν οὗτος, ὁ νῦν αἰών) et in tempus
st Messiae apparitionem (עוֹלָם הַבָּא, ὁ αἰὼν ὁ μέλ-
), ita, ut secundum vel universum intelligerent et
um aevum Messianum complectens, vel inde a regno

Messiae finito inciperent, Iesu Christi aetate ma cum desiderio propediem adfore sperabant (Luc. 2, 26.) e). Et huius quidem adventus signum esse cr bant tempus durum, grave et calamitosum (Matth. 7—12. 21. Luc. 21, 23. Marc. 13, 19. 1 Cor. 7, 2 Tim. 3, 1. coll. Dan. 12.), per rei Messianae versarios adductum, inprimis per falsos doctores, a tana quidem subornatos, qui ficta Antichristi per per prosopopoeiae figuram adumbrantur (1 Io. 2, 4, 3. 2 Thess. 2, 3. 8. 9.) (§. 104. c.) f), item Eliae in vitam reditum (Matth. 17, 10. 11. Mar. 12. Luc. 1, 16. 17. coll. Mal. 3, 24.). Ceterum potissimum conditione adventurus credebatur Me si homines vitia sua corrigerent et resipiscerent (M 3, 2.). De genere et persona Messiae diversae ex runt opiniones. Plurimi enim hominem eum esse tum et natum credebant (Io. 1, 45. 49.), pauci vi tur altiorem ei et divinam naturam tribuisse (Io. 1 34.), quod item Apostolis visum (§. 83.). In M muneribus et negotiis numerabatur inprimis magn cuius regni Iudaici restitutio (Act. 1, 6.), Iudaicae gionis instauratio et emendatio (Luc. 1, 73. 74. 2, 3 quemadmodum Samaritani Messiam solo prophetico nere functurum exspectasse videntur Io. 4, 25. 42. denique expiatio peccatorum (Matth. 1, 21. Luc. 76. 77. coll. Ez. 36, 25. 37, 23. Zach. 13, 1. Dan. 24.). Nec defuerunt, qui post mortuorum Israe tarum resuscitationem (Apoc. 20, 4. 5. Luc. 14, 1 Cor. 15, 22. 23.), Satanae devictionem (Apoc. 10. 14. 15. Matth. 25, 41.), regni divini, per m tantum annos duraturi (Apoc. 20, 4. 5. 1 Cor 15, 23- 25.), constitutionem (ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ Marc. 14. — τῶν οὐρανῶν Matth. 3, 2. al. coll. Dan. 7, 1 18.), deinde reliquorum mortuorum resuscitation (Apoc. 20, 12. 13.) et iudicium de omnibus per orb terrarum hominibus habendum (Matth. 25, 31 ff. Ap 20, 11—13.), tellurisque tum destructionem (2 Pe

7—12.), tum instaurationem (ib. Apoc. 21, 1—4.
om. 9, 19. 21. Matth. 19, 28.) a Messia exspectarent.
x his omnibus facile intelligitur, qua via et ratione
tae sint diversae eae, quae in N. T. libris Iesu, apud
. 18, 36. 37. regnum quoddam virtutis a se instituen-
m diserte professo, attribuuntur sententiae de regno,
od ille, dum in his terris viveret, instituerit, et de
tero coelesti, quod olim cum insigni pompa et splen-
re redux sit conditurus [b]).

Schoettgen Horae hebr. et talmudicae. T. II. Dresdae. 1742. 4. De Messia. Ziegler *Ueb. d. Ursprung d. Ideen v. Messias*, in Henke *Magaz.* I. 61 ff. Stahl *Von d. messianischen Zeiten*, in Eichhorn *Allg. Bibl. d. bibl. Lit.* V. 682 ff. Ammon *Bibl. Theol.* II. *Christologie des A. T.* 2. A. G. S. Ritter *Die Begriffe v. Messias in ihrer successiven Entwicklung*, in Scherer *Schriftforscher.* B. II. St. 1. Paulus *Commentar.* III. 54 ff. *Ueb. d. nächsten Ursprung messian. Erwartungen.* Bertholdt Christologia Iudaeorum Iesu Apostolorumque aetate. Erl. 1811. De Wette *Bibl. Dogmat.* 2. A. §§. 139. 40. 188 ff.

a) Opinio de Messia ad Davidis exemplum (Ps. 22.), non satis apte quidem in Christum translatum (De Wette *Commentar üb. d. Psalmen.* 2. A. Heidelb. 1825. p. 236 s.), magnas aerumnas passuro (Stäudlin *Ursprung d. Idee eines leidenden Messias*, in *Theol. Bibl.* I. 241 ff. Bertholdt Christologia Iud. §. 29. Schmidt *Bibl. f. Krit. u. Exeg. d. N. T.* B. I. St. 1.), post Iesu fata demum ex oraculo illo celeberrimo Ies. 53. (§. 156. *d.*), quod quidem a Paulo Ap., sententiae de expiatione a Messia praestita defensore acerrimo, in subsidium huius doctrinae probandae haud distincte allatum est, et ex Iesu ipsius, mortem violentam sibi praesagientis effatis nonnullis (cf. Matth. 9, 15. 16, 21. 17, 20 ff. 20, 17—19. 22—28. 21, 33 ff. 26, 2. 24 ff. 45. Io. 2. 19. 21. 5, 14 ff.), exorta (De Wette de morte Iesu Chr. expiatoria. 1813. 66. 71 ff. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 221.), nec nisi paucissimis tantum Iudaeis ante Christi tempora probata fuisse videtur. (Ioann. 1, 29. 33. coll. 12, 34. Luc. 24, 20 ff.) Bauer *Theol. d. A. T.* §. 167 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* II. 2. A. 144 ff. Gesenius *Commentar üb. d. Jesaia.* ad Ies. 53.

b) Paulus *Commentar.* III. 53 ff. De Wette *Bibl. Dogm.* 163. Etsi persona Messiae non distincte significatur in locis supra ll.,

tamen singula dicta in Iesum Messiam inde translata sunt Matt 26, 64. coll. Dan. 7, 13. — Matth. 24, 15. coll. Dan. 9, 27.; in l. Henoch, quem aetate Christi conscriptum esse probab est, nomen filii hominis *συνώνυμον* est Messiae et filii Dei. Gesenius *Hebr. Wörterb.* s. h. v. Ei. *Commentar üb. d.* I. L. 1821. ad 9, 5. p. 365. *„Allerdings nimmt die Messias späterhin die Wendung, dass man unter dem Messias ein höh überirdisches Wesen, vom Himmel gesandt, aber immer n keinen incarnirten Jehovah, dachte (nach Dan. 7, 13.); a diese verklärtere Vorstellung entsteht erst gegen die Zeit Chr. nachdem die messianische Hoffnung so lange getäuscht, auch immer mehr gesteigert worden war."*

c) De somniis. I. 591. De execrat. 937 ff. De praemiis. 92: Stahl *Philo's Lehrbegriff*, in Eichhorn *Bibl.* IV. p. 843 De Wette *Bibl. Dogmat.* §. 192.

d) Iosephus, qui oraculum quoddam Messianum ad Vespa. num, imperatori scilicet adulatus, retulit (B. J. VI. 5.), n qua silentio praeteriit.

e) Sueton. Vit. Vespas. c. 4. Claud. 25. Tacit. Historiar. I. c. 13. Ioseph. B. J. II. 13. 4. VI. 5. Arch. XX. 5. 1.

f) Gesenius *Art. Antichrist*, in Ersch u. Gruber *Enc.* IV. 292 ss.

g) Ei. Progr. de Samaritanorum theologia ex fontibus ined. H. 1823. 4. p. 41 ss. et Anecdota Orientalia. Fasc. I. Carm Samaritana. L. 1824. 4. p. 75 s.

h) Formula *βασιλεία τοῦ θεοῦ* (*τῶν οὐρανῶν*, *τοῦ χριστοῦ*), N. T. ll. tantum legitur. Form. מַלְכוּת הַשָּׁמַיִם, quae exsta: Targum ad Mich. 4, 7., neque in hoc ipso loco, neque omn: apud Rabbinos de regno Messiano accipitur, sed de peculi: numinis supremi regimine singularique Iehovae, qua sua g.. deret civitas, tutela, cuius quasi ministri reges in civilibus, sacris vero rebus sacerdotes essent. Koppe Nov. Test. V. ad epp. ad Thess. excurs. I. de regno Christi in N. T. formu: *βασ. θ.* etc. expresso. Voce *βασιλ. τ. θ.* cet., quae haud ra: sensu quodam ambiguo Iudaicisque imaginibus atque comme.. tis obvoluta reperitur, tum in universum significatur regnum a Messia condendum felicissimum, quasi aurea aetas a prophe.. varie descripta et genti Iudaicae promissa (Matth. 20, 21. L.. 1, 68 ss. 2, 30. 32.), tum maxime illa verorum Dei cultor.. societas, ad honeste beateque vivendum in terrarum orbe a Messia instituenda (Matth. 4, 17. 11, 12. 12, 28. 16, 19. Mc. 1,

14

14. 15. Luc. 4, 43. 17, 20 ff. Io. 18, 36. Rom. 14, 17. 1 Cor. 4, 20. Col. 1, 13. Hebr. 12, 28.), et in vita futura continuanda novaque felicitate ornanda (Matth. 7, 21. 8, 11. 19, 28 f. 20, 23. 26, 29. 1 Cor. 6, 9. Gal. 5, 21. 2 Petr. 1, 11. al.). — Schoettgen Diss. de regno coelorum in Hor. hebr. I. 1147 ff. C. Ch. Flatt Diss. de notione vocis βασ. τῶν οὐϱ. Tub. 1794. rec. in Velthusen — Commentatt. theoll. V. II. Süskind *Magaz. f. christl. Dogm. u. Moral.* St. 10. 143 ff. Kuinoel Commentar. in ll. N. T. historic. I. ad Matth. 3, 2. ed. 3. Bertholdt Christologia Iud. 187 ff. Ballenstedt *Das Messiasreich als Dichtung u. als Grundlage d. ewigen Reichs d. Wahrheit.* Gött. 1812. De Wette *Bibl. Dogmat.* 196 ff. 229 f. 272. 2. *A.* Cf. Baumgarten-Crusius *Einleit. in das Stud. der Dogm.* 1820. p. 103 f. — Apol. August. Conf. Art. IV. p. 147. „Ecclesia, quae vere est regnum Christi."

§. 121.

...mma vitae Iesu Christi in libris N. T. enarratae.

Historia vitae Iesu Christi, ad exemplum narra...num similium ex antiquitate ad nostra tempora con...vatarum, si quis eam ad iustam veritatis historicae ...tinam exigere velit [a]), manifesto docet, Iesum fuisse ...minem, nec nisi humana sorte, luculentis quidem di...nae providentiae documentis insigni, esse perfunctum. ...blato enim velamine mythico et remota quavis exor...tione ex pio reverentiae erga ipsum sensu profecta, ...ibus singula eventa et facta, quae de Iesu in libris ...T. tradita sunt [b]), involuta cernuntur; hac ratione ...tam eius paucis adumbrare licet. Natus est, Octa...ano Augusto imperante Romanis, Herode in Iudaea ...gnante (a. u. c. 753, imp. Aug. 45 ex aera Diony...ica, cum evangeliorum narratione haud bene conci...nda) [c]), parentibus Galilaeis, qui ab evangelistis ...avidicae stirpi annumerantur. Mature iam eximiis ...imi corporisque dotibus fervidoque religionis sensu ...structus (Luc. 2, 41—52. Act. 10, 38.) et intima li...rorum V. T. cognitione imbutus, post susceptum ab

Ioanne baptismum religionis doctor inter Iudaeos pr… diit, et ad veterum prophetarum exemplum, qui … res aequalium depravatos carpebant illosque ad me… rem frugem reducere enixe studebant, discipulos a… que auditores, oppida et vicos terrae Palaestinensis … xime obeundo, strenue edocebat [d]). Quo munere f… gens, quum Pharisaeorum potissimum traditiones a… argutias acriter impugnaret, Sadducaeorum incred… tatem fortiter redargueret omninoque religionem p… larium suorum ad animi puri recteque factorum … dium non fucatum sedulo revocaret; dictis et factis … signibus mox ita inclaruit, ut pro propheta (Luc. … 16. 9, 8. 24, 19. Io. 4, 19. 6, 14. 40.) et pro i… Messia, tunc temporis ab Iudaeis quam maxime d… derato, a pluribus haberetur. Neque dubitavit i… Messiam sive Dei filium (Matth. 23, 8. 10. 26, 63. … Luc. 22, 70. 24, 26. Io. 4, 25. 26. 10, 24. 25.) et … legatum (Matth. 5—7. Io. 17, 3.) se profiteri, qu… providente Deo, nonnullis V. T. effatis potissimum ductus, de hac Messiana sua dignitate et de munere … ctoris divini a Deo ipso sibi concesso, ad aequalium … tiones accommodate, firmissime sibi persuasisset. Qu… vis virtutis et sanctitatis studio excellentissimus n… fere nisi puriorem doctrinam Mosaicam popularibus t… deret et suo ipsius exemplo commendaret, neque p… ticae [e]), sed moralis rerum conversionis, regni scil… divini, auctorem se fore, satis luculenter demonstra… (Mtth. 5—7. 22, 17 ss. 23, 37. cf. Io. 18, 36. §. 12… n. *h.*), plurimos tamen nactus est inimicos potent… mos, qui eius doctrinam impotenti ipsorum domina… libidini ac terrenorum commodorum cupiditati infe… iudicarent, quorumque insidiis, diu fortiter adver… tus, postremo succubuit. Capite damnatus a plebis … sanae proceribus cruci affixus est; verum, licet … stantibus vere exspirasse visus, paucis horis post, … cruce sublatus et sedulae amicorum curae traditus … novo sepulcro sepositus esset, tamen, Deo providen…

ertio die in vitam rediit et postquam discipulos aliquoties convenerat eosque de consilio suo, novum religionis institutum condendi atque propagandi, denuo certiores fecerat, ab iis secessit, nec unquam postea ab illis conspectus est *f*).

Kaiser *Bibl. Theol.* 230 ff. De Wette *Bibl. Dogm.* 2. *A.* 185 ff. — Klefeker *Prakt. Vorlesungen üb. d. N. T. für nicht gelehrte, aber nachdenkende Leser.* 6 Hefte. Hamb. 1811. 12. Joh. Chr. Greiling *Das Leben Jesu v. Nazareth. Ein religiöses Handb. für d. Geist u. d. Herz d. Freunde Jesu unter den Gebildeten.* H. 1813. J. A. Jacobi *Die Gesch. Jesu für denkende u. gemüthvolle Leser.* Goth. 1816.

a) De iis, qui narrationes de vita I. Chr. ad artis historicae legem omnino iudicandas esse, temere negarunt v. De Wette *Religion u. Theol.* B. 1815. p. 145 ff. 2. *A.* 1821. p. 173 ff. Neque vero fieri potest, ut religionis Christianae auctori maior dignitas aut excellentia concilietur, si vitae eius partes et casus non secundum naturalem rerum humanarum viam a Deo constitutam, sed supernaturali sive miraculosa quadam ratione evenisse dicantur. Nam si hoc esset, consequeretur, naturales rerum in orbe terrarum gerendarum leges a divina sapientia et omnipotentia constitutas quasi minorem quandam dignitatem habere, hominumque praestantiam ex iis potius, quae ipsis accidunt, quam ex consiliis et factis debere existimari. Atque qui facta Christi miraculosa, quae etiamsi vere narrata fuisse nemo dubitabit, tamen ex istius aetatis et populi sensibus et opinionibus interpretanda sunt, maiorem ei dignitatem addere opinatur, quam eius de genere humano merita, quae divina doctrina continentur, is aperte a compluribus Iesu Christi effatis discedit, qui superstitiosam miracula videndi cupiditatem saepenumero graviter vituperabat doctrinaeque suae sine eiusmodi ostentis et prodigiis fidem haberi volebat (§. 46.). Omnino si quis religionem Christianam ut salutare institutum hominibus datum, miraculosa origine graviorem aut Deo digniorem fieri putet, is concedat necesse est, reliquis Dei institutis ad salutem humani generis, quae secundum leges naturae perficiuntur, multum detrahi eorumque dignitatem valde imminui. Et nos quidem ecclesiae Protestantium addicti sane non haberemus, quod sacrorum reformationem divino consilio tribuendam esse gloriaremur, quum eius initia et incrementa naturali via ac ratione perfecta esse satis constet.

b) Fontes historiae vitae Iesu Chr. in N. T. libris maxime quaerendi sunt; neque in testimonio illo de Iesu Chr. a Flav. Iosepho Arch. XVIII. 3. allato, de cuius vel *αὐθεντίᾳ* (Eichstaedt Pr. Flaviani de I. Chr. testimonii *αὐθ.*, quo iure nuper defensa, quaeritur. Jen. 1814.), vel integritate (Gurlitt *Einige Reden* —. Hamb. 1821. p. 19., quo loco alia hac re scripta indicata sunt) omni iure dubitatum est; neque in scriptis istis fictis ac suppositiciis latent, v. c. Actis Pilati (Henke Pr. de Pilati actis probabilia. Helmst. 1784. rec. in eiusd. Opuscc.) et quae nostrae aetatis credendi magis, quam dubitandi libidine laborantis et ad superstitionem, ignorantiae et testem et comitem proclivis, scriptores denuo iactarunt, Abgari ad Christum huiusque ad illum epistola (Rosa *Krit. Pred. Biblioth.* I. 1820. p. 161 ff.) et Publii Lentuli epistola ad senatum Romanum de Iesu Chr. scripta, cuius authentiam falso iactatam denuo docte, ut solet, oppugnavit Gabler V. V. Pr. Jen. 1819.

c) Paulus *Commentar üb. das N. T.* I. 36 ff.

d) Cf. Kähler *Betrachtungen üb. die doppelte Ansicht, ob Jesus blos ein jüd. Landrabbine, oder Gottes Sohn gewesen* Königsb. 1821. Iesum, qui nomine *ῥαββί* saepissime salutatus est, historia teste, more Rabbinorum ruricolarum vixisse, nihilo minus tamen pro Dei filio haberi potuisse, ideoque sententias supra significatas perperam sibi invicem opponi, patet e scriptorum antiquitatis peritissimorum libris. Schoettgen Lectiones rabb. T. II. c. 12. ad Luc. 4, 16. 17. D... N. T. e Talmude explicatum. p. 578. Hilscher de ... Christi *ἄτερ γραφῆς*. Vid. Fabric. Cod. Apocr. N. T. T. ... 432. Paulus *Heidelb. Jahrbücher.* 1823. I. 21 ff.

e) De Iesu consilio regnum non politicum sed morale instituendi, licet eius ope res publicas etiam institui sensim sapienter ipsum voluisse probabile sit, vid. Doederlein Instit. th. Chr. II. 288 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 4... Cf. Melanchthon Loci theoll. p. 51. ed. Augusti. "... pestilentissima opinio, non posse res publicas administrari ... Evangelium, quasi tale aliquid tradiderit Christus, quod ad pauculos tantum monachos, et non potius ad universum genus humanum pertineat." Quam vero alienus ille fuerit ... omni seditione, vel exinde patet, quod solenniter urbem ingressus, teste Matthaeo (21, 12 f.), tanquam strenuus ... morum statim ad templum accessit, hoc ipsum a profanat... vindicaturus. Cf. quae Stoici de mundo, communi hominum et Deorum civitate (Cic. Fin. III. 19.) et de sacro univ...

vinculo (σύνδεσις ἱερά, Antonin. de se ipso VII. §. 9.) philosophati sunt. Add. Kant Kritik d. rein. Vernunft. 840. Ei. Religion. 125 ff.

) Quam varie iudicatum fuerit in ipsa antiquitate Christiana de temporis spatio, quo Iesus vitae redditus cum suis versatus sit, patet ex Iren. adv. haer. l. I. 30., quo loco Ophitas, et II. 3., ubi Valentinum contendisse refert, Iesum post ipsius resurrectionem per XVIII menses suis adfuisse.

§. 122.

'e Iesu homine, doctrina ecclesiastica.

Quantopere Deus miseria a peccato originis oriunda mines liberare cuperet, eius rei, ex sententia in ll. nbolicis proposita, luculentissimum documentum ex-)uit eo, quod ipsa secunda in Deo persona s. filius i opem hominibus laturus, unde nomen Iesu (σωτήρ tth. 1, 21.) ei inditum, de coelo descenderit humanque naturam assumserit [a]). Quem quidem revera lle hominem, non solum antiquioris aetatis theologi)tra eos, qui ipsum vel sola corporis humani spe- [b]), vel cum corpore coelesti [c]), in terris versatum : putabant, sed etiam recentiores variis argumentis)bare conati sunt. Provocarunt inprimis ad dicta ', quibus ipsa humanitas, nomen ὁ ἄνθρωπος, ἀνήρ atth. 26, 72. Marc. 15, 39. Luc. 23, 47. Io. 1, 14. 40. Act. 2, 22. 17, 31. Rom. 5, 15. 19. 1 Cor. 15, . 1 Tim. 2, 5.), animus [d]) (Matth. 20, 18. 27, 50. c. 23, 46.) et corpus humanum (Luc. 24, 39.), et ectiones atque imbecillitates humanae (Matth. 4, 2. 4, 6 ff. Matth. 8, 23. 26, 38. Luc. 19, 41. Io. 11, . Hebr. 5, 7. 8. al.) ei tribuuntur. Nihilo minus iptores N. T. originem Iesu humanam haud vulgan fuisse docent eamque ita describunt, ut ipsum vel litus a patre missum venisse in universum testentur). 3, 31. 6, 62. Gal. 4, 4. Phil. 2, 7. Hebr. 2, 14.), l absque parentis interventu spiritus sancti et potene divinae effectu singulari in utero Mariae virginis

formatum ex eaque natum esse perhibeant. (Matth. 1, 18 ss. Luc. 1, 35.). Quam postremam sententiam Patres et doctores ecclesiastici hac formula sanxerunt, Iesum, quatenus humana eius natura spectatur, a Spiritu s. procreatum e Maria matre, inviolata eius virginitate e) (quod tamen loco Luc. 2, 22 ss. repugnat), hominem natum esse docerent, natura praeditum humanae quidem *consubstantiali*, verum *integritatis*, *ἀναμαρτησίας* f), *ἀνυποστασίας* et *immortalitatis* proprietatibus ab ea distincta.

a) Catech. mai. Art. II. 494. „Hic (ubi perpetuae damnationi adiudicati eramus) nulla erat amplius relicta aut spes recuperandae gratiae, aut consilium adipiscendae salutis, aut auxilium placandi Patris — donec ille immortalis Patris immortalis Filius calamitosam miseriam et exitium nostrum sua profundissima bonitate miseratus, de coelo nobis opem laturus descendit." Symb. Nic. (Fil. D.) „propter nostram salutem descendit de coelis et *incarnatus* est de spiritu s., ex Maria virgine et homo factus est." Conf. Aug. Art. III. 10. „Docent, quod verbum h. e. Filius Dei *assumserit* humanam naturam in utero beatae Mariae virginis." Form. Conc. V. 608. „Filius Dei humanam nat. in unitatem divinae suae personae *assumsit* sibique eam propriam fecit." Cf. Tertull. de carne Christi. c. 5. „Natus est Dei filius; non pudet, quia pudendum est. Et mortuus est Dei filius. Prorsus credibile est, quia ineptum est. Et sepultus resurrexit. *Certum est, quia impossibile.*"

b) *Docetae* (1 Io. 1, 1. 2. 4, 3. 2 Io. 7.), *Phantasiastae* (Herm. Agatho Niemeyer Diss. histor. theol. de Docetis. H. 1823. p. 3. de duobus Docetarum generibus.), *Gnostici*, *Manichaei*, *Priscillianistae*. Gerhard L. th. III. 403 ss. Beausobre *Histoire du Manichéisme*. V. II. p. 137. G. J. Planck Comm. in primam doctrinae de naturis Christi historiam. Goett. 1787–89. rec. in Commentt. theoll. ed. a Velth. Kuinoel et Ruperti. V. I. 141 ss. Münscher *Dogmeng.* II. 175 ss.

c) *Docetae* nonnulli, *Bardesanes*, *Basilides*, *Apollinaris*, *Paulitiani*, *Anabaptistae* (Baumgarten Pol. II. 53 ss.) et Fanatici recentiores, *Quakeri*, *Bourignonia*, *Poiretus*, *Petersen* al. Cotta ad Gerhard L. th. III. 406. IV. 17 ss.

d) *Apollinaristae* ψυχήν, non νοῦν Christo homini attribuerunt

Epiph. Haeres. 78. — De reliquis controversiis huc spectantibus, v. c. cum *Aphthartodocetis*, *Agnoetis* — v. Beck l. l.

Artt. Smalc. P. I. art. IV. „Filius ita factus est homo, ut a spiritu s. sine virili opera conciperetur, et ex Maria pura, sancta, *semper virgine*, nasceretur." Form. Conc. Sol. decl. XII. 767. „Filius Dei etiam in utero matris divinam suam maiestatem demonstravit, quod de virgine, *inviolata ipsius virginitate*, natus est. Unde et vere θεοτόκος, Dei genitrix est, et tamen virgo mansit." Idem docet Catech. Rom. P. I. Art. III. Mariae virginitatem post partum ab obstetricibus fuisse exploratam vetus fuit traditio, ut patet ex Clemente Alex. Strom. VII. p. 545. Καὶ γὰρ μετὰ τὸ τεκεῖν αὐτὴν μαιωθεῖσάν φασί τινες παρθένον εὑρεθῆναι. Idem fusius enarrat Suidas s. v. Ἰησοῦς.

) Catech. mai. Art. II. 495. „Homo factus et a Sp. s. ac Maria virgine sine labe peccati conceptus et natus est, ut esset peccati dominus." Form. Conc. Sol. decl. I. 648. „Filius Dei humanam nostram naturam, sine peccato tamen assumsit, ita quidem, ut nobis, fratribus suis per omnia similis fieret, peccato excepto, ut Apostolus docet (Hebr. 2, 7.)." De ἀναμ. s. *impeccabilitate* docuerunt theoll., Iesum non *imputative*, sed *inhaesive* a peccato originis et proprio immunem fuisse; certatum est, utrum Iesus *non potuisse* peccare, an potius *potuisse non* peccare recte dicendus sit. Buddeus Comp. theol. dogm. 497. Baumgarten *Glaubensl.* II. 74. Gerhard l. l. III. 573 ss. Cotta Diss. II. 72 ss. Bretschneider *Entwickl. d. dogmat. Begr.* 3. *A.* 562 s. — Philo de caritate. 716. Τὸ μὲν μηδὲν συνόλως ἁμαρτάνειν ἴδιον Θεοῦ, τάχα δὲ καὶ θείου ἀνδρός. Cf. Luc. 18, 18. 19.

§. 123.

Epicrisis.

Non defuerunt, recentiore potissimum aetate, qui [co]nceptionem illam Iesu miraculosam testimoniis satis [id]oneis confirmari negarent, rationibus usi criticis, exe[ge]ticis et historicis. Monuerunt primum Critici, priora [du]o capita evangelii secundum Matthaeum in archetypo [ei]us evangelii Aramaeo, Epiphanio *) teste, sicut Tatiani evangelio, nondum adfuisse, itemque [M]arcionis evangelium, quod, nisi e Lucae evan-

gelio decerptum, tamen simillimum eidem fuisse vide tur, nec initium nec finem huius habuisse [b]). Neque vero inde consequitur, narrationes istas seculo prim. nondum cognitas, nec ipsis evangeliis nostris insert fuisse, praesertim quum in optimis codicibus et verli nibus antiquis haud desiderentur [c]). Verum gravio bus premuntur difficultatibus exegeticis, oriundis pr cipue ex dissensu manifesto ipsius argumenti, maxim que duplicis genealogiae Iosephi, qui tamen pater I fuisse negatur, a Matthaeo 1, 1. et Luca 3, 23 ss. ex bitae [d]). Accedit, quod neque Iesus unquam, ne Ioannes, qui quidem certissimam huius rei notiti afferre poterat (Io. 19, 27.), neque alius Apostolus originem istam Iesu miraculosam provocavit. Imo M ria Iosephum patrem Iesu appellavit (Luc. 2, 28.), qu Iesus quoque data opportunitate minime denegavit (7, 27.), et Paulus ipsum ἐκ σπέρματος Δαυὶδ genit esse diserte affirmat Rom. 1, 3. 2 Tim. 2, 8. coll. R 9, 1. Gal. 4, 4. 29. Adde, quod fratres eius ipsi fide non habuerunt (Io. 7, 3 ss.), et comite ipsa matre, i sum aliquando, tanquam mentis non compotem, p hendendum curaverunt. (Marc. 3, 21. 31.) *Dein* Iesum a populo palam pro Iosephi filio habitum e constat. (Matth. 13, 55. Marc. 6, 3. Luc. 2, 48. 3, 2 4, 22. Io. 1, 46. 6, 42. 7, 27. 41. 42. Rom. 9, *Denique* effatis Angeli, ad vulgarem Iudaeorum o nionem accommodatis, de Iesu thronum Davidis occ paturo (Luc. 1, 32.), neque Iesu ipsius consilium (Lu 17, 20. 21. Io. 18, 36.), neque eventus unquam r spondit. Quodsi vero historiae luce narrationes is collustratae fuerint, dubitare non licet, quin iam pri ribus seculis plures exstiterint, qui praeeuntibus Ce rintho, Carpocrate, *Ebionitis* aliisque, Iesu Iosephi filium fuisse contenderent (§. 88.), et qu apud omnes fere populos incultiores, quippe qui hu mana miscendo divinis primordia civitatum vel religio num augustiora facere ideoque fata resque gestas viro-

ım insignium ad numinis auxilium referre conati sint, milia de incarnationibus Deorum et de hominibus natura quadam coelesti progenitis reperiantur comıenta [e]. Quae quum ita sint, eorum sententia maime probabilis esse videtur, qui evangelistarum de atalibus Iesu Christi insolitis narrationem pro mytho ıcro ex Iudaeorum opinionibus quibusdam (cf. Io. 7, 7. 42 ss.) et prophetarum oraculis (Ies. 7, 14. Mich. 1.) aevo sequiore demum composito, habendam esse ıistimant [f]; e quo haec sententia universalis in comunem hominum usum converti potest: principium, ıod dicunt, divinum, in Iesu Christi vita et factis ınspicuum ab ipso Deo recte derivari, quemadmoım homo religione vere imbutus, quidquid divinum u Deo probatum et Deo dignum in historia generis ımani conspexit, a Deo auctore repetere solet. Qua ntentia bene confirmata, quaecunque de miraculosis ıturae Iesu Christi humanae proprietatibus iactata sunt, ʼorsus quidem concidunt, minime vero persuasio ea, ıa in ipsis rei Christianae primordiis divinae rerum ımanarum gubernationis documentum nobis exhibim pie veneramur, et tempus, quo Iesus natus est, ıtes viresque eximias, quibus insignis fuit, et oppornitates, quas nactus est, ad illas excolendas et ad ım hominum transferendas, ipso Iesu praeeunte (Io. 29.), a Deo repetimus auctore ac moderatore sapienssimo benignissimoque.

ı) Haeres. 30.

) Irenaeus adv. haeres. I. 29. „Id quod est *secundum Lucam Evangelium* circumcidens, et omnia, quae sunt de generatione Domini conscripta auferens —." A. Hahn *Das Evang. Marcions — ein verstümmeltes u. verfälschtes Lukas-Evangelium.* Königsb. 1823. p. 123 s. Cf. *Göttinger gelehrte Anzeigen.* Nr. 38. 1823.

) De Matthaei ad Matth. 1, 17. G. Conr. Horst *Ueb. die beiden ersten Kapitel im Lukas, in histor. krit. u. exeget. dogm. Hinsicht*; in Henke *Museum.* I. St. 3. Storr *Lehrb. d. Dog-*

mat. 536 ff. Cf. Bertholdt *Hist. krit. Einl. in d. A. u. N. T.* III. p. 1270 ff., ubi aliorum hac de re scripta recenset, et priora duo Ev. Matthaei capita a graeco huius evangelii interprete adiecta esse contendit.

d) Interpres candidus, missis, quaecunque ad tollendas istas difficultates parum scite in medium prolata sunt, in utroque evangelio Iosephi genealogiam vere descriptam esse, nullo modo dubitabit. Quod vero Graecus Evangelii Matth. interpres et Lucas nihilominus narrationem de miraculosa Iesu Chr. conceptione per spiritum s. effecta in commentarios suos receperunt, id commode explicatur e manca et simplici historiae tunc temporis indole traditiones diversas, vel sibi repugnantes, scriptoribus forte oblatas haud bene diiudicantis, et quaecunque ad honorem vitae describendae conducere viderentur, pie congerentis.

e) De *υἱοῖς θεῶν*, qui *παρθενογενεῖς* dicti sunt apud Graecos antiquiores, vid. Wetstein *N. T.* I. 236. Paulus *Commentar üb. d. N. T.* I. 136 f. ad Matth. 1, 25.; de Aegyptiis, Apim divinitus et coelesti igne conceptum fuisse opinantibus v. Pompon. Mela. I. c. 9. §. 7. (ubi cf. Tzschucke Commentar. exeget. V. III. P. I. p. 300., qui Herodot. III. 28. et Aelian. Hist. animal. XI. 10. affert: *γίνεται ἐκ βοὸς, εἰς ἣν οὐράνιον σέλας ἐμπεσὸν σπορᾶς αἴτιόν ἐστιν.*); de Budda Indorum e virginis latere nato, v. Hieronym. adv. Iovinianum. I. 26. II. 14., de recentt. Indorum commentis huc referendis Klaproth *Asiatisches Magaz*, Weim. 1802. St. 3 ff. *Von den Incarnationen des Vhisnou.* Heeren *Ideen* —. II. Abtheil. 2. *Die Indier.* 3. *A.* 466 ff. Indi, Deos adsumto corpore humano similes in terris atque in coelis versari, finxerunt. p. 490 ff. Bauer *Bibl. Theol.* I. 315 f. De Simone Mago v. Apostolor. histor. de Petro l. l. c. 9. in Fabric. cod. apocr. N. T. II. 415: „Ego (Simon) sum prima virtus (cf. Act. 8, 10.), qui semper et sine initio sum. Ingressus autem sum in uterum Rachelis, natus sum ex ea, ut homo, ut ab hominibus videri possim." — Add. Ovid. Met. XV. v. 760 ff. Varro ap. Augustin. de civit. Dei. III. 4. „Utile est civitatibus, ut viri fortes se ex diis genitos esse credant, ut animus humanus divinae stirpis fiduciam gerens res magnas adgrediendas praesumat audacius." Aegyptii statuebant, *ὡς γυναικὶ μὲν οὐκ ἀδύνατον πνεῦμα πλησιάσαι θεοῦ, καί τινας ἐντεκεῖν ἀρχὰς γενέσεως.* Plutarch. Num. c. 4. Apud Iudaeos inprimis filii parentum piorum proborumque a spiritu s. procreati dicti sunt. Cf. Gal. 4, 19. Schmidt *Biblioth. f. Kritik u. Exegese d. N. T.* B. I.

1797. St. 1. *Die Nachricht, dafs Jesus durch d. heil. Geist u. w. einer Jungfrau geboren worden sey, aus Zeitbegriffen erläutert.* Ibid. St. 5. *Skiagraphie d. Geschichte d. Dogma v. Jesu übernatürl. Geburt.* Henke *Magaz.* Bd. V. 146 ff. *N. Mag.* III. 365 ff. V. 91 ff. Rosenmüller *Ueb. d. Geburt d. Heilandes von d. Jungfrau*; in Gabler *Theol. Journ.* II. 2. Stäudlin *Dogmat. u. Dogmengesch.* 295 ff. (Walther) *Versuch eines schriftmäfsigen Beweises, dafs Joseph der wahre Vater Christi sey.* B. 1792. Bauer l. l. 303 ff. *Briefe üb. d. Rationalismus.* 229 ff. Greiling *Das Leben Jesu von Nazareth.* 24 ff. Ammon Commentat. de primordiorum Iesu Christi fontibus, incrementis et nexu cum religione Christiana, in opuscc. noviss. Gott. 1803. Ei. *Bibl. Theol.* II. 245 ff. Eberhard *Geist d. Urchristenthums.* III. 147 ff.

) Ammon Summa Th. Chr. 186.

De ratione, narrationes istas in institutione populari recte tractandi v. Niemeyer *Popul. u. prakt. Theol.* 6. *A.* 275 ff. Ammon *Zeit- u. Festpredigten.* Erl. 1810. 74 ff. Klefeker *Prakt. Vorles. üb. das N. T.* H. I. 65 ff.

§. 124.

)octrinae ecclesiasticae de Iesu θεανθρώπῳ expositio historica.

Quanquam scriptores ss. pluribus in locis eidem su Messiae augustiorem quandam, divinae proximam, l ipsam divinam tribuerunt naturam (§§. 82. 83.), γον (Io. 1, 14.), sive filium Dei sensu eminentiore dium (Rom. 9, 3. Gal. 4, 4. Phil. 2, 6. 7.), in Iesu hoinem factum esse affirmantes, nusquam tamen dont, quae sit illa hominis Iesu et naturae illius auguioris coniunctio, quique eius modus; neque notiones voces istas *θεανθρώπου, naturarum, personae* et *mmunicationis idiomatum* Christianae religionis dorinae postea obtrusas, omnino exhibent. Supplevit men satis mature doctorum sedula cura permultis iisemque acerrimis excitata controversiis. Postquam im iam prioribus seculis alii aliter modum unionis lii Dei cum homine Iesu factae explicare coeperant, in

quibus Gnoſtici, praeeunte Cerintho, λόγον in I... ſum hominem tum demum, quum baptizatus eſſet ... Ioanne, ſe demiſiſſe et ſub ipſius mortem ab eo rec... ſiſſe putabant [a]), Origenes exſtitit auctor ſubtili... ſententiae [b]), qua λόγος ab animo Chriſti humano, qu... mediatore coniunctionis Dei cum corpore, accurat... diſtingueretur. Apollinarem, epiſcopum Laodic... num, qui, aliis quidem (ἀψύχοις, Arianis) anim... omnino humanum Chriſto denegantibus, ſec. IV λό... inſtar et loco rationis (νόου) fuiſſe opinatus erat [c]), ex... cepit ſec. ſequente medio Neſtorius, patriarcha Con... ſtantinop., qui, quum morem receptum Mariam θεο-τόκον pro χριστοτόκῳ appellandi aliasque phraſes in ec... cleſia uſitatas, v. c. Deus natus, paſſus, mortuus eſt [d]), vituperaret, duas in Chriſto naturas ſeparare et qua... duas perſonas ſtatuere viſus eſt. Qua ſententia in Co... cilio Epheſ. a. 431 damnata novisque finitionibus fo... mulae orthodoxae introductis, ex ipſis Neſtorii adve... ſariis Eutyches in contrariam delapſus opinion... commixtionem ſ. confuſionem naturarum in Chriſ... ita, ut una unitione facta exſiſteret, docere viſus e... contra quem Concilium Chalcedonenſe a. 451 natu... Chriſti ἀσυγχύτως καὶ ἀτρέπτως coniunctas eſſe volu... Neque vero et aliarum ſynodorum decretis, neq... ipſorum imperatorum edictis, v. c. celeberrimo i... Zenonis *Henotico* a. 482 edito novorumque diſſidi... rum parente, prohibere potuit, quo minus novi ide... tidem exorirentur et Neſtorii et Eutychis ſectator... (Monophyſitae), et inde a ſeculo VII cum Monothe-letis moveretur controverſia, ad quam opprimend... ſynodus ſexta oecumenica, Conſtantinopoli in *Trul...* habita, a. 680 formulam de duabus voluntatibus, hu-mana quidem divinae ſubiecta, ſanxit, cuius decret... Synodus *quiniſexta* ſ. *Trullana* proprie dicta a. 692 denuo confirmavit. E Neſtorianis ſec. VIII Adoptiani prodiiſſe videntur; qui, quum Ieſum hominem adopta-tione quadam Dei filium factum eſſe contendiſſent, in

oncilio Francof. a. 794 condemnati sunt. Formulam cclesiasticam, quam a Cyrillo Alex., Athanaso, Leone Magno olim acriter defensam Ioannes Damasc. uberius exposuit [e]), Scholastici quoque, licet nonnulla subtilius disputaverint, fere omnes iti sunt [f]).

Petav. de dogm. theol. T. V. VI. Cotta ad Gerhard Loc. th. T. IV. Wakefield *Enquiry into the opinions of the Christian writers of the three first centuries concerning the person of Jesus Christ.* Lond. 1783. *Ueb. Jesus Amt u. Person nach der Meinung d. alten Kirchenväter*; in Henke *Mag.* III. Walch *Hist. d. Ketzereien.* T. V—IX. tot. Fuchs *Biblioth. der Kirchenversammlungen.* IV. 1 ff. Planck Observatt. supra ll. Beck Commentt. 479 ff.

a) Lampe Prolegomena Commentarii in Ev. Ioann. I. II. c. 5.

b) C. Cels. I. 581. II. 9. III. 41. IV. 15 ff. VI. 47 f. VII. 703 ff. ed. de la Rue; de princ. prooem. II. 6. „Hac ergo substantia animae inter Deum carnemque mediante (non enim possibile erat Dei naturam corpori sine mediatore misceri) nascitur Deus homo, illa substantia media existente, cui utique contra naturam non erat corpus assumere" IV. 30 f. Homil. I. in Ezech.

c) Gerhard L. th. IV. 19 ff.

d) Socrates Histor. eccles. VII. c. 34.

e) Adv. Nestorianor. haeresin. T. I. 555 ff. ed. Le Quien. De fid. orth. II. 14. III. 2—4. De recta sententia. T. I. 390 ff. Contra Iacobitas. 397 ff. De duabus voluntatibus. 529 ff.

f) Praeter Abaelardum, qui in Nestorianismi suspicionem incidit, v. Petr. Lombard. l. III. P. 1. Dist. 1—17. Duns Scotus Commentar. ad h. l. Thom. Aquin. Summ. Theol. P. III. quaest. 1 ff.

§. 125.

Continuatio.

Tempore emendationis sacrorum, cuius quidem ctores publicam ecclesiae graecae latinaeque doctrim et suam esse profitebantur, novae exstiterunt con-

troverſiae, inprimis de praeſentia corporis et ſanguin Ieſu Chriſti in coena ſacra exhibiti, partim cum Helvetiis theologis eosque ſequentibus (*Sacramentarii*) qui *verbalem* communionem naturarum defenderunt, cum Caſp. Schwenkfeld, qui Eutychianismi accuſatus eſt, partim poſt Lutheri mortem cum Cryptocalviniſtis et cum Pontificiis nonnullis theologis [a]). Unde factum eſt, ut per Concordiae formulam et Mart. Chemnitium aliosque theologos doctrina publ. noſtri coetus de mutua virtutum utriusque Chriſti naturae communicatione intimaque mutua utriusque naturae permeatione (περιχώρησις) certis iisque ſubtilioribus formulis adſtringeretur [b]); cuius ſumma continetur hisce decretis primariis: In Ieſu Chriſto, aeterno vero et perfecto Deo atque homine, eſt naturarum *dualitas*, quia non homo tantum eſt, nec Deus tantum, personae *unitas*, quia unus eſt Chriſtus, θεάνθρωπος qui conſtat ex duabus et in duabus naturis. Actus naturae divinae filii Dei, quo humanam *aſſumſit*, i. e. ita ſecum coniunxit, ut ex eo tempore utraque natura unam efficeret perſonam, dicitur *unitio*, *inhumanatio*, *incarnatio*, *aſſumtio*, ἐνανθρώπησις, ἀνθρώπησις, σάρκωσις, ἐνσωμάτωσις, πρόςληψις, οἰκονομία. *Natura* (φύσις, μορφή) autem dicitur principium certarum effectionum, proprietatibus quibusdam et facultatibus praeditum, et perſona (ὑπόστασις, ὑφιστάμενον, πρόςωπον) ſuppoſitum intelligens ſ. individuum ſubſtantiae incommunicabilis, completae, non ſuſtentatae ab alio, intellectu praeditum [c]).

a) Planck *Geſch. d. proteſtant. Lehrbegr.* T. II. 323. IV. 240. V. P. II. Cotta Diſſ. ad Gerhard L. th. IV. 38 ſſ. Gerhard III. 450. Beck Commentt. 494 ſſ. Ibid. p. 499. aliae minores controverſiae commemorantur, v. c. inter Heſshuſium, qui naturae Chriſti humanae per ſe ſpectatae ſ. in abſtracto, id quod ipſi Luthero placuerat, attributa divina vindicare ſtuduit, et Wigandum; controv. inter theolog. *Helmſtadienſes*, qui omnipraeſentiam corporis Chriſti *reſpectivam*, i. e. ex omnipotentia eius derivandam, defendebant, et

Wirtembergenses, quibus *absoluta*, e communicatione idiomatum explicanda, probata fuit. Cf. Henke *Kirchengesch.* III. 537 s. 547 ss. Quatenus ecclesia Lutherana *ubiquitatem* aut repudiaverit, aut admiserit, docuit Baumgarten *Geschichte d. Religionspartheien.* 1203 ss.

b) Symb. Athanas.: „Sicut anima rationalis et caro unus est homo, ita Deus et homo unus est Christus." Form. Conc. Sol. decl. art. VIII. 762 ss. „Docemus: etsi filius Dei per se integra et distincta divinitatis aeternae persona est, adeoque verus, substantialis, perfectus Deus, cum patre et spiritu s. ab aeterno fuit; quod tamen (in plenitudine temporis) humanam naturam in unitatem suae personae assumserit, non ita, quasi duae iam in Christo personae, aut duo Christi facti sint, sed quod Chr. I. iam in una persona simul verus sit Deus, ab aeterno ex patre genitus, et verus homo, e laudatissima virgine Maria natus; — sed ita naturas unitas esse sentimus, ut iam post incarnationem ad integram Christi personam non modo divina, sed etiam assumta humana natura pertineat. — Propter hanc hypostaticam unionem non nude et sola humana natura, cuius proprium est pati et mori, pro totius mundi peccatis est passa; sed ipse filius Dei vere (secundum tamen naturam humanam assumtam), passus et vere mortuus est; etsi divina natura neque pati neque mori potest. —, 772. Non in sua natura Deus mori potest. Postquam autem Deus et homo unitus est in una persona: recte et vere dicitur: Deus mortuus est (Dei passio, Dei sanguis, Dei mors), quando videlicet ille homo moritur, qui cum Deo unum quiddam, sed una persona est. 776. Naturae eo modo sunt unitae, ut nulla facta sit confusio aut naturae unius in alteram transmutatio, et utraque suas naturales et essentiales proprietates retineat. 778. His vocabulis (realis communicatio, realiter communicari) nunquam ullam physicam communicationem vel essentialem transfusionem (qua naturae in suis essentiis aut essentialibus proprietatibus confunderentur), docere volumus, sed vocabula illa *verbali* communicationi opposuimus, quum quidam fingerent, communicationem idiomatum nihil aliud nisi phrasin et modum quendam loquendi, h. e. mera tantum verba, nomina et titulos inanes esse." Chemnit. de duabus in Christo naturis. Jen. 1570. iterum 91. Frcf. 1651. fol. Musaei praelectiones in Form. C. 255. 91 ss. Gerhard L. th. III. 465 ss. Baumgarten *Glaubensl.* II. 88 ss. Ernesti Dignitas et veritas incarnationis. Opusc. theol. 595 ss. Reiecerunt formulas istas sensu supra proposito explicatas, prae-

euntibus *Valentinianis*, *Basilide*, *Arianis*, *Nestorianis*, theologi Reformati, ἀλλοίωσιν statuentes (Ad Carolum Imp. co tia Augustae celebrantem Fidei H. Zwinglii ratio. A. 1 p. 5. 6. Zwingli's *Schriften im Auszuge v.* Usteri u. Vögelin. I. p. 516 ff.), qua de una eademque natura aliud catur, aliud vero intelligatur, „quasi nuda vel sola hum natura pro nobis passa sit." Form. C. Sol. decl. VIII. 7 Cf. Corpus et Syntagma confessionum fidei. Genevae. 16 Conf. Helvetica c. XI. „Minime docemus, Christum sec dum humanam naturam suam in mundo ideoque ubique e posse." Catech. Palatin. quaest. 47. Christum esse, docet, rum Deum et hominem ideoque secundum humanam natu non amplius in terra, at vero secundum divinam, quae omnipraesentia sua in natura humana et extra eam verse et Belgica Conf. c. XIX.: humanam Christi naturam crea ram manere et omnia veri corporis idiomata retinere, ut unione eius cum divina vera humanitas non sublata Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* II. 604 ff.

c) Verbum e loco Hebr. 2, 16. male deductum. Rectius huc ferri potest Phil. 2, 7.

d) Theodoret. Dialog. II. c. 9. Τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ λόγου καλοῦμεν οἰκονομίαν. Plura huius usus satis freque exempla affert Suicer in Thes. eccl. s. h. v.

e) Baumgarten *Glaubensl.* I. 430. A vulgari notiones finiendi ratione discessit cum aliis Reinhard *Dogmat.* eumque secutus Bretschneider *Syst. Entw. d. dogm.* 5. *A.* 560. Cf. Gabler *Theol. Journ.* III. 454. V. 254 f.

§. 126.

Continuatio.

Unitione personali efficitur *unio* personalis s. hypostatica, quae est status ille, in quo natura Chr humana cum divina ita est coniuncta, ut utraque un tantum constituat personam. Negarunt doctores ecclesiastici, unionem illam esse naturalem s. essentialem, accidentalem s. parastaticam, mysticam, moralem, externam, verbalem, praedicamentalem, sacramenta at eandem *personalem*, *veram* et *realem*, et *supernaturalem* esse contenderunt, varii generis comparatio

s usi, περιχώρησιν s. permeationem naturae humanae livina effectam significantibus, ad eiusmodi myste- m illustrandum [a]). Docuerunt item, unionem illam tam esse ἀσυγχύτως (sine confusione naturarum, qua tia quaedam effecta sit), ἀτρέπτως (sine mutatione urarum, quasi humana natura a divina absorpta), ιρίστως s. ἀδιαλύτως s. ἀδιαστάτως (sine separatione et iunctione naturarum unquam futura), ἀδιαιρέτως (sine isione naturarum) et ἀναλλοιώτως. Ex unione per- ali derivantur 1. *communio* naturarum s. ea natura- n in Christo relatio mutua, qua fit, ut altera alterius propria (consequens *reale*) et 2. *propositiones perso- les* (consequens *verbale*), s. enunciationes, in quibus icretum unius naturae praedicatur de concreto alte- s, quales sunt: Filius hominis est filius Dei, Filius i est homo (Mc. 15, 39. Luc. 1, 35. 1 Cor. 15, 47.). ncretum naturae autem dicitur individuum, in quo ura alterutra inest respectu unionis et propter ipsam isiderata. Propositiones istas appellarunt *singulares* hac persona, siquidem de hac tantum sic dicere licet, *inusitatas* alibi. Monuerunt praeterea, quia perso- lis unio non tollat naturarum distinctionem, sed na- ae duae in Christo personaliter unitae, divinitas sci- et et humanitas, maneant essentialiter distinctae, ideo i non posse *in abstracto:* deitas est humanitas, vel manitas est deitas.

Buddeus Comp. Th. dogm. 507. Gerhard Loc. th. III. 452 ff. Baumgarten *Glaubensl.* II. 88 ff. Seiler Th. dogm. pol. 271 ff. Morus Epit. Th. Chr. 141. Reinhard *Dogm.* 354 ff. Minus apte (cf. Gerhard l. l. 455) alii et eas propo- sitiones huc referunt, quibus toti personae concreta naturarum singularum tribuuntur v. c. Christus est filius hominis s. Christus est filius Dei. — Beck Commentt. 502.

a) Form. Conc. Art. VIII. 769. „Hoc autem (naturarum unio et communicatio) post articulum s. Trinitatis summum est myste- rium, quo nullum maius in coelo et in terra reperitur. — Plane ineffabilis communicatio et unio."

§. 127.

Continuatio. — De communicatio[ne] idiomatum.

E communione naturarum sequitur communica[tio] idiomatum, h. e. ea naturarum in Christo relatio, [q]. utraque id, quod alterius proprium est, ita possidet, [u]t per essentiam eius fieri potest[a]). Cui notioni ube[rius] explicandae adhibitae sunt *propositiones idiomati[cae]* quarum tria numerant genera seu totidem modo[s] versos considerandi communicationem idiomatum. I. Genus propositionum *ἰδιοποιητικὸν*, quibus idiom[ata] naturarum dicuntur de concreto personae vel natu[rae] tres complectitur species: 1. *ἀντίδοσιν*, i. e. propo[sitio]nes, quibus de tota persona aliquid enuntiatur, q[uod] alterutri naturae convenit, v. c. Christus passus (Luc. 24, 26.); 2. *κοινωνίαν τῶν θείων*, i. e. enunti[atio]nes, quae de concreto naturae humanae propriet[ates] praedicant naturae divinae, v. c. Iesus aeternus est 8, 13. Matth. 9, 6.); 3. *ἰδιοποίησιν*, i. e. phrases, quibus *subiectum* est concretum naturae divinae, *p[rae]dicatum* idioma humanae naturae, v. c. filius Dei cruci affixus. (1 Cor. 2, 8.) II. Genere *apotelesm[atico]* eae continentur propositiones, quibus apotelesma[ta] actiones ad opus mediatorium spectantes tribuunt[ur] 1. vel toti personae, v. c. Christus nos a poena l[egis] liberavit (Gal. 3, 13.); 2. vel concreto naturae div[inae] v. c. filius Dei in terris apparuit, ut peccata m[undi] tolleret (1 Io. 3, 8.); 3. vel concreto naturae hum[anae] v. c. homo Iesus Deo salutis omnium caussa tanq[uam] pecuniam redemtoriam sese obtulit. (1 Tim. 2, [6.]) III. Genus *maiestaticum* s. *αὐχηματικόν* (*μετάδοσις*, [...] *τίωσις, δόξασις, ὑπερύψωσις*) effata continet, quibus abstracto naturae humanae praedicantur idiomata n[atu]rae divinae (*αὐχήματα*), v. c. humana Christi natura omniscia, omnipraesens (Matth. 28, 18. 20. Phil. 2, 9—11.); et tales propositiones, ipso praeeunte L[...]

ero, dissentientibus tamen nonnullis, nominarunt *stractivas* [d]).

Ioann. Damasc. III. c. 11 ff. Melanchth. Loç. th. de filio. 325 ff. Form. C. VIII. Chemnit. de duab. naturis in Christo. Gerhard L. th. III. 548. Calov. Syst. VII. 200 ff. Baumgarten *Glaubensl.* II. 90 ff. Morus Comment. in epit. II. 57 ff. Reinhard *Dogmat.* 557 ff. Neque tamen omnes in singulis rebus consentiant.

) Form. C. Sol. decl. VIII. 765. „Naturae in Christo eo modo unitae sunt, ut veram inter se communicationem habeant. 774. Humana natura inde quod cum divina personaliter unita est (deposito servili statu et humiliatione, iam glorificata et ad dextram maiestatis et virtutis divinae exaltata), praeter et supra naturales essentiales atque in ipsa permanentes humanas proprietates, etiam singulares supernaturales praerogativas maiestatis, gloriae, virtutis ac potentiae super omne, quod nominatur, non solum in hoc seculo sed etiam in futuro accepit. 776. Quae Chr. in tempore accepit, ea non secundum divinitatem, sed respectu humanae naturae accepit. 782. Christus etiam secundum assumtam humanam naturam omnia novit et potest. 783. Christus (homo) ubique esse potest, ubi Deus est; ita, ut omnia plena sint Christi, etiam iuxta humanitatem. 785. Homo ille, qui est filius Mariae, revera est et vocatur omnipotens aeternus Deus, qui aeternam habet potestatem, qui omnia creavit et conservavit (per communicationem idiomatum); propterea quod cum divinitate una sit persona et verus sit Deus. 787. Negamus, quod humanitas Christi in omnia loca coeli et terrae *localiter* extensa sit, quod tamen ne quidem divinitati tribui debet."

Form. Conc. VIII. 770. 773. — Ceterum attributa ἀνενέργητα *mediate* tantum cum natura humana communicata fuisse decretum est. Baumgarten *Polem.* II. 125.

Contra Osiandrum, qui ad divinam naturam, et Stancarum, qui ad humanam nat. solam munus mediatorium retulit (Walch *Religionsstreitigkeiten in der Evang. Luther. Kirche.* T. IV. c. 2. 140 ff. 171 ff.), hoc genus defensum est, ut toti personae *apotelesmata* tribui ostenderetur. Formula: *unus e trinitate passus est*, inde accepta est, repudiato autem Theopaschitarum errore, qui docuerunt, divinitatem passam esse. Gerhard L. th. III. 485.

Gerhard L. th. III. 545., coll. Form. Conc. 764. Morus Comment. in epit. II. 45 f.

§. 128.

Epicrisis.

Doctrinam istam probaturi theologi uti solent a[r]gumento hoc generali, quo docent, idiomata, qu[ae] scriptura s. Christum accepisse affirmat, v. c. Matth. [28,] 18. Phil. 2, 9—11. 1 Cor. 15, 24—27., ea non [se]cundum naturam divinam, quippe quae nullam ac[ces]sionem admittat, sed secundum humanam illum ac[ce]pisse, unde concludunt, idiomata naturae alterius [cum] altera esse communicata. *Deinde* ad ea scripturae effata provocant, quibus singula attributa et op[era] divina Iesu homini tribui videntur (§. 84.). H[i] inepte *denique* monuerunt, Apostolos de Christo loq[uen]tes interdum partim τὴν σάρκα et τὸ πνεῦμα eius di[stin]guere (Rom. 1, 3. 9, 5. 1 Petr. 4, 1.); partim form[ulis] uti, quarum aliae, ut Ἰησοῦς, υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, [pro]prie ad humanam eius naturam, aliae, velut κύ[ριος,] υἱὸς τοῦ θεοῦ, ad sublimiorem (messianam) eius di[gni]tatem potius referri possint. Quanquam autem for[mu]lae et enuntiationes istae sine omni arte et subtil[itate] philosophica a scriptoribus ss. usurpatae sunt, ne[gari] tamen nequit, iisdem ad literam intellectis sen[sum] quaedam doctrinae ecclesiasticae vere inesse, et, un[ione] naturarum in Christo posita, facillime communica[tio]nem etiam idiomatum inde derivari potuisse. Ve[rum] quum universa haec doctrina, qualis a theologis [per] tot discrimina rerum sensim stabilita est, nullius fr[uctus] sit ad veram virtutem consequendam, imo exempli [in] Christi ad imitandum nobis propositi vim quam ma[xime] debilitet; quum ea praeterea et sanae rationi et a[liis] quibusdam scripturae s. effatis indubitatis prorsus pugnet (§. 92.), qua de re integrae Christianorum fa[mi]liae et singuli multi, recentioribus praesertim temp[ori]bus, ab ea deflexerunt: subsistere haud dubitamus simpliciore illo doctrinae typo, qui ipsa in scriptura nobis clarissime exhibitus est (§§. 92. 93.), et hoc [...]

ſimum agamus, ut Ieſum Chriſtum, tot tantisque neficiis in genus humanum collatis, quatenus vere inae voluntatis interpres et ipſe plenus numine (τῷ ῳ), non ſine Deo talis et tantus nobis propoſitus eſt 123.), tanquam legatum vere divinum (Io. 17, 3.) tanquam prototypum hominum vera religione atque tute imbuendorum (Phil. 2, 7.), pia mente colamus ue illius exemplum ſummo ſtudio ſequamur.

Melanchthon Loc. comm. ed. a. 1521. init. p. 8 ſ. ed. Auguſti: „Non eſt, cur multum operae ponamus in locis illis ſupremis, de Deo, de unitate, de trinitate Dei, de myſterio creationis, de *modo incarnationis.* Quaeſo te, quid aſſecuti ſunt iam tot ſeculis ſcholaſtici Theologiſtae, quum in his locis ſolis verſarentur? — Iam ſi libeat ingenioſo mihi eſſe in re non neceſſaria, facile queam evertere, quaecunque pro fide dogmatis argumenta produxerunt, et in his quam multa rectius pro haereſibus quibusdam facere videntur, quam pro catholicis dogmatis. — Hoc eſt Chriſtum cognoſcere, *beneficia eius cognoſcere:* non, quod iſti docent, *eius naturas, modos incarnationis contueri.* Paulus in ep., quam Romanis dicavit, quum doctrinae Chr. compendium conſcriberet, num de myſteriis trinitatis, de modo incarnationis, de creatione activa et paſſiva philoſophabatur? — Praevidebat enim fore, ut relictis ſalutaribus locis, animos converteremus ad frigidas et alienas a Chriſto disputationes." Niemeyer *Popul. u. prakt. Theol.* 6. A. 330 ſſ. Schwarz *Grundr. d. kirchlichprot. Dogm.* 2. A. §. 112. — Cf. De Wette *Religion u. Theol.* 2. A. 251 ſſ. et quae in contrariam partem monuit Bretſchneider *Handb. d. Dogmat.* II. 169. — G. Ch. Müller *Vom Wahren u. Gewiſſen.* B. II. L. 1822. p. 224. „*So (als Führer und Vorbild aller Menſchen) will Chriſtus geehrt ſeyn, nicht, wie die Herrnhuter und Methodiſten thun, welche den Heiland zu Gott machen, an ihn alle Gebete richten, von ihm alle Hülfe und Seligkeit ganz ohne eigene Arbeit und Verdienſt erwarten, des höchſten Gottes kaum noch gedenken, ihn ſogar der Fürſprache des Sohnes bedürftig halten, um Gnade und Segen über das ſündige Geſchlecht auszutheilen, oder auch, wie das gemeine Volk in aller Welt es macht, daſs es Chriſtum als den Sündenträger und Seligmacher verehrt, und im thatloſen Glauben an ſein Verdienſt alle Rechtfertigung und Begnadigung zu erlangen hofft, und doch ihm nur die äuſsere Ehre erweiſt, bei ſeinem Namen ſich zu verneigen, ohne doch um ſeinetwillen das Fleiſch*

Reinhard statuit *Dogm.* 569.), et divinam suam maiestate pro liberrima voluntate, quando et quomodo ipsi visum f non tantum post resurrectionem suam et ascensum ad coe verum etiam in statu exinanitionis, manifestavit." Add. E XII. 625. Reiiciuntur errores *Schwencofeldianorum*, „q caro Christi per exalt. eo modo omnes proprietates divi acceperit, ut Christus, quatenus homo est; potentia, virt maiestate, gloria Patri et τῷ λόγῳ per omnia, in gradu et essentiae, omnino aequalis sit; ita, ut iam utriusque in naturae una sit essentia, eaedem proprietates."

c) Alii tres, vel quatuor, alii septem gradus numerarunt: c ceptionem, nativitatem, circumcisionem, ministerium, pa nem, mortem et sepulturam, quibus nonnulli descensum inferos addiderunt. Cotta l. l. 67. Bretschneider En. *d. dogm. Begr.* 3. A. §. 102.

§. 130.

Continuatio.

Statum *exaltationis* Iesu Christi doctores eccle stici in eo fuisse censuerunt, quod ab omni malo infirmitate liberatus usum virtutis et honoris natu divinae plenum atque perfectum susceperit. *Exa tionis subiectum* tota Iesu Christi persona, et secun humanam quidem naturam *a*), fuisse dicitur, et ca huius conditionis partim ad Iesum ipsum praemiis nandum (Phil. 2, 9 — 11.), partim ad homines summa eius dignitate atque officio peracto confirman referuntur. Item gradus exaltationis s. momenta st exaltati definiri solent quinque *b*): descensus ad inf (1 Petr. 3, 19. 20. 4, 6. [Eph. 4, 9.]), quo t Christi persona post sepulturam in Orcum abiisse, Sa nam devicisse, potestatem inferorum evertisse, et D bolo omnem vim et potentiam eripuisse traditur; resurrectio a mortuis (Matth. 28, 6 ff. Marc. 16. L 24. Io. 20.) cum corpore glorificato *d*), ascensio coelum (Marc. 16, 19. Luc. 24, 51. Act. 1, 9. [1 Pe 3, 22.]), qua ratione visibili ad nubes usque, dein

nsibili modo ad sedes coelestes evectus est, sessio ad xtram Dei (Act. 2, 33 ff. 3, 21. Phil. 2, 9. Hebr. 26.), qua cum patre imperium in res creatas obtiisse dicitur [e]), et reditus ad iudicium de vivis et mors instituendum. (Matth. 16, 27. 24, 30 ff. 25, 31 ff. Thess. 4, 14.)

) Gerhard IV. Cotta Diss. 79 ff.

) Alii ex loco Phil. 2. duos tantum numerarunt, alii quatuor, plurimi quinque. Bretschneider *Entw. d. dogmat. Begr.* 5. A. §. 103.

) Symbol. Apostol. art. 2. Symb. Athanas. 36 ff. Form. Conc. IX. p. 788 ff. „Credimus, quod tota persona, Deus et homo, post sepulturam, ad inferos descenderit, Satanam devicerit, potestatem inferorum everterit et Diabolo omnem vim et potentiam eripuerit. (Cf. §. 104. e.) Quomodo vero Christus id effecerit, non est, ut argutis et sublimibus imaginationibus scrutemur." Addit Quenstedt (Theol. did. pol. III. 576.), *causam finalem* huius descensus fuisse, ut λόγος ἔνσαρκος in τῷ ποῦ damnatorum suum *triumphum* ageret, et spiritibus damnatis in inferno victoriam suam manifestaret. Aliter Baumgarten *Glaubensl.* II. 330 ff. Doederlein Inst. Theol. Chr. II. 264. Schmidt *Lehrb. d. Dogmat.* 259. Reinhard *Dogm.* 281. Cf. Dietelmayer Histor. dogmatis de descensu Christi ad inferos. Ed. 2. 1762. Stäudlin *Dogmat. u. Dogmengesch.* 303 f. Schott Epit. 179. — Ex loco illo 1 Petr. 3, 19. recte explicato (cf. prae ceteris Pott Epistolae catholicae. Voll. II. Excurs. 3. ed. 2. Schmidt *Bibl. f. Kritik u. Exeg. des N. T.* I. 301 ff. Gabler *Journ. für auserles. theolog. Lit.* IV. 1802. 426 ff. 449 ff. Voll. V. 1803. 309 ff. 417 ff.) haec definitio repetitur, ut descensus Christi ad inferos ea sit animi eius, corpore soluti, actio, qua animis eorum, qui Deo immorigeri diluvio Noachico perierant, in orco versantibus doctrinam evangelii annunciavit (ἐκήρυξεν). Cf. Paulus *Der Denkgläubige.* I. 1. 1825. p. 28 f. Uberiorem huius descensus narrationem exhibet Evangelium Nicodemi (Birch Auctarium cod. Apocryphi N. T. Fabriciani. I. Havniae. 1804. 104 ff.). — Sententia de Iesu Christo servatore universi generis humani ideoque et eorum hominum, qui tempore mortis Iesu Christi iam diem supremum obierant, mytho isti originem dedisse videtur. De Wette *Bibl. Dogmat.* 258 f. Cf. Bertholdt Christolog. Iud. §. 34.

bus in terris functi essent, vacare opinati sunt. Homer. Ody. XI. Virg. Aen. VI. — Bauer *Bibl. Theol.* IV. 208 ff.

c) Marcus c. 16., Lucas 24., auctor cap. 21. Ev. Io. et Pau. Apost. 1 Cor. 15, 5 ff., Iesum tanquam genium coelestem f. apparuisse narrantes, traditionem mythicam, quippe qui nunquam cum Iesu post reditum in vitam convenissent, sec. videntur.

d) Diversas hac de re sententias exposuit Kuinoel Commenta in ll. N. T. historicos V. I. Ed. 3. ad Matth. 27, 50. V. p. reliquis quae Grunerus, medicus olim Ienensis, docte m. quam scite commentatus est duobus libellis super „Iesu C. morte vera, non simulata." H. 1805. — et quae, ut effice. Iesum Chr. non vere mortuum, sed animi deliquium pa. esse, disputavit Paulus *Histor. krit. Commentar üb. das N.* III. ad Matth. 27, 50 p. 810 ff. A. Henneberg *Philol. u. krit. Commentar üb. d. Gesch. des Begräbnisses, der Au. stehung u. Himmelfahrt Jesu* —, L. 1826. p. 137 ff. Om. omnis huius quaestionis cardo in eo vertitur, ut res ipsa facto posita et ratio eam indicandi atque enarrandi a test. inita recte discernatur. Quo facto, specie miraculosa h. eventus sublata, minime tollitur eventus ipse, reditus nim. Iesu Christi in vitam, quippe quem vel mythico isto velam exutum, praeeuntibus Apostolis (Act. 3, 15. 10, 40. Rom. 4, 1 Cor. 15, 14 ff. al.), tanquam insigne ipsius divinae provid. tiae rem Christianam egregie confirmantis atque promove. documentum pie amplecti liceat. (Cf. Köster *Immanuel. Charakteristik d. neutestamentl. Wundererzählungen.* L. 1. p. 291 f.) Neque tamen omnem religionis Chr. veritatem hoc solo facto pendere contendimus, haud ignorantes, verita. religionis doctrinae cuiusquam minime probari posse re qua. in facto posita, paucis tantum testibus cognita ab iisque c. pro aevi incultioris ingenio miraculi specie induta, sed illius argumento cum sanae rationis principiis bene conveni. (§. 51.). Accedit, quod Iesus ipse post reditum in vitam doc. nam suam nusquam huic rei, quasi fundamento, superstru. traditur. Cf. Matth. 28, 20. — *Briefe üb. d. Rationalism.* 28. 236 ff.

e) Historiam resurrectionis Christi in dubium vocarunt (Reimarus) in Lessing *Beiträge aus d. Schätzen der Wolfenb. B.* 5tes *Fragment.* Wolfenb. 1777. (Wünsch) in l. *Horus.* 1. 241 ff. Bahrdt *Ausführung des Plans u. Zwecks Jesu.* B. et X.; defenderunt Doederlein (*Fragmente u. Antifragment.* P. I. ed. 2. 1782.), Less *Auferstehungsgeschichte Jesu* —

Gött. 1779.), J. D. Michaelis (Erklär. d. Begräbniss- u. Auferstehungsgesch. Christi. H. 1783.), J. F. Plessing (Die Auferstehungsgesch. Jesu aufs neue betrachtet. H. 1788. II Voll.) al. Fuerunt inter theologos recentt., qui omnem de Iesu Chr. resurrect. narrationem tanquam mythum poeticum, sensu aliquo morali sive allegorico accipiendam esse putarent (Semler *Beantwortung d. Fragmente eines Ungenannten.* 2. A. H. 1780.) v. Eberhard *Geist d. Urchristenthums.* III. H. 1808. p. 122. „*Semler (in seiner Schrift: Beantwortung der Fragmente eines Ungenannten.) und schon vor ihm Spinoza erklären die Auferstehung Christi für eine geistliche, oder, wie es Semler nennt, für eine Begebenheit in der moralischen Welt. Nach ihm ist Christus, nachdem seine Feinde seinen Leib getödtet, in seiner Lehre wieder auferstanden. — Ist die Lehre auch gen Himmel gefahren? — Bei Spinoza liegt der geistliche Sinn nicht in der Person des Auferstandenen, sondern in dem Begriffe des Todes. Dieser soll kein leiblicher, sondern ein geistlicher und moralischer seyn, wie in der Stelle: lass die Todten ihre Todten begraben* (Epp. XXIII. p. 454.). *Die Menschen sind todt in einem sündlichen Leben und ihr Auferstehn ist ihre moralische Besserung. Wie kann aber Christus in diesem Sinne gestorben und auferstanden seyn? Ist er je in Sünden todt gewesen, um durch eine moralische Besserung wieder lebendig zu werden?*" — 119. „*Nach der allgemein verbreiteten Idee, dass alle Dinge auf der Erde ihr Urbild im Himmel haben, — musste Jesus als das Ebenbild des übersinnlichen Messias — sich der Erde entziehn und nach seinem Verschwinden von der Erde nur in der übersinnlichen Welt zu finden seyn; er musste auferstehen, gen Himmel fahren und zur Rechten Gottes sitzen. Diese Idee ist es, welche die Geschichtschreiber Jesu in ihren Evangelien nach der Weise und dem Glauben ihrer Zeit historisch ausgebildet haben, und der nach ihnen ein Theil des christlichen Lehrbegriffs geworden ist.*" Cf. Niemeyer Pr. de evangelistarum in narrando Iesu Chr. in vitam reditu dissensione variisque vett. eccl. doctorum in ea diiudicanda et componenda studiis. H. 1824. p. 2 s. Mythum historico-poeticum, e rebus in facto positis, quae pro visionibus et revelationibus habitae fuerint, effictum, praefert Kaiser *Bibl. Theol.* I. 253 ss. Verum recte contra monitum est, neque bene intelligi, quomodo Apostolis resurrectio Christi ea firmitate, qua eandem iis persuasam videmus, persuaderi potuisset, nisi Iesum vitae restitutum vere vidissent, neque fortitudinem illam et constantiam nobilem, qua Apostoli doctrinam Christi propagaverunt, ulla ratione explicari posse, nisi concedamus, Iesu Christi in

vitam reditum ipsorum animos antea fractos confirmasse. Paulus *Commentar üb. das N. T.* III. a. A. 869.

f) Enoch (Gen. 5, 24.), Moses, ex opinione Iudaeorum (Phil. Vit. Mos. sub fin. Ioseph. Arch. IV. 8. 48. et Samaritanorum recentt. v. Gesenius Anecdota Orientalia Fasc. I. Carmina Samaritana. L. 1824. 4. p. 104.), Elias (2 Reg. 2, 1-12.), Romulus (Flor. I. 1. Ovid. Metam. XIV. 815. Plutarch. Romul. c. 28., ubi de Romuli apotheosi ita praecipit: ἀπογνῶναι μὲν οὖν παντάπασι τὴν θειότητα τῆς ἀρετῆς ἀνόσιον, οὐρανῷ δὲ μιγνύειν γῆν, ἀβέλτερον.) aliique bene... excellentes viri (Cic. Nat. deor. II. 24.) in coelum sublati dicebantur, propterea quod locus aut tempus, quo mor... essent, ignorabatur.

g) Griesbach Opuscula acad. Ed. Gabler. Ien. 1825. ... p. 471 ff. Sylloge locor. N. T. ad adscensum Christi in coe... spectantium. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* III. 515. Paulus *Commentar.* III. 959 ff. Ammon Historia asce... Christi in coelum biblica, in Opusc. Gott. 1803. Hic iam ... a iactis Christianae ecclesiae fundamentis duas in ea de asc... sione Iesu Christi in coelum obtinuisse sententias demonst... conatus est, unam, quae in fide simplici abitus Christi ... gloriam coelestem subsisteret, alteram, quae variis tradition... exornata adspectabilem Iesu Chr. adscensum in coelum pr... baret. 54 ff. „Obtemperaverunt, inquit, hac in re Marcus ... Lucas Christianorum ex Iudaeis ingenio, quorum doct... Midraschici Messiae venturi receptionem coelestem prope ... thaniam in monte olearum eventuram esse, dudum vatic... V. T. portendi sibi persuasum habebant. Argumentati au... sunt tum e loco Ez. 11, 23., quo Schechinam domini (כְּבוֹד יְהוָה) ex urbe in montem versus orientem metropoleos profectam e... ibique substitisse dicitur; tum ex alio Zachar. 14, 4., quo pe... Schechinae in monte olivarum positum iri scribitur, qu... utrumque de adventu vel abitu Messiae explicari moris era... Schoettgen Hor. hebr. et talmud. II. p. 596. Veritatem n... rationis istius mythicae post Flattium *Magaz.* VIII. 55... denuo defendere conatus est G. L. Himly de Iesu in coel... ascensu. Argentor. 1811. V. quae contra monuimus, myth... historicum tuiti, in *Allg. Lit. Zeit.* 1812. N. 53. — Kaise... *Bibl. Theol.* I. 260 ff. *Briefe üb. d. Rationalism.* 258 ff. De Wette *Bibl. Dogmat.* 258. Planck *Gesch. des Christenthums.* Gött. 1818. II. 504 ff. — Quae de Christi ascensu ... coelum nuper commentatus est (argumentis quidem usus exegeticis plane reiiciendis) J. A. Brennecke l. *Biblischer Beweis*...

dass Jesus nach seiner Auferstehung noch 27 Jahre leibhaftig auf Erden gelebt, und zum Wohle der Menschheit in der Stille fortgewirkt habe. Lüneb. 1819. s. A. eod. a., in his refutandis multi scriptores versati sunt, quos rec. Bretschneider *Handbuch der Dogmat.* II. 212. Add. Mich. Weber *Gift und Gegengift* —. H. 1820.

Sectio 2.

: OPERE IESU CHRISTI SALUTARI SECUNDUM MUNUS PSI TRIBUTUM TRIPLEX AB EO PERACTO, S. DE BENEFICIIS ET MERITIS IESU CHRISTI.

§. 132.

Introductio.

Negotium (ἔργον, quod quidem Io. 4, 34. 17, 4. opere in vita terrestri a Chr. peracto dicitur) illud lutare, cuius perficiendi causa Iesum Christum in inc terram missum esse libri ss. docent, et quod poni- r in hominum salute restituenda et promovenda (Io. 3, i. 1 Io. 4, 9.), unde nomen σωτήρ = יֵשׁוּעַ (ἰησοῦς) [a]) latth. 1, 21. Luc. 2, 11. Io. 4, 42. Phil. 3, 20. 1 Io. 14.) ipsi inditum, appellatur *redemtio* (ἀπολύτρωσις), l opus redemtorium s. *officium mediatorium* a voce :σίτης (1 Tim. 2, 5. Hebr. 8, 6 ss. 9, 15. 12, 24. coll. al. 3, 19. 20. — 1 Cor. 11, 25. 2 Cor. 3, 6. 14.) de hristo usurpata, quatenus novum foedus Deum inter que homines suo sanguine sanxisse dicitur [b]). Idem unere triplici, *prophetico, sacerdotali* et *regio*, no- inibus e rebus sacris Iudaeorum repetitis [c]) opus illud olvisse perhibetur; quae partitio, quamvis argu- entis haud levibus impugnata sit [d]), tamen ita com- rata est, ut, quae ad illustrandam Iesu provinciam doctoribus ecclesiasticis proferri solent, haud incom- ode illi possint subnecti. Ceterum divisio ista magis t philologica quam logica, magis verborum quam rei lius, quippe quum tria illa nomina, si modo veram

eorum significationem in libris ss. exhibitam indagaveris, ad unam eandemque fere notionem facillime revocari possint.

a) H. Planck Pr. Quid consensus et differentiae inveniatur a- auctores N. T. in persona Christi τοῦ σωτῆρος adumbra- quaeritur. Gott. 1823. 4.

b) De varia μεσίτου et μεσιτείας notione cf. J. W. Schmid III. Jen. 1785 ss. Morus Commentt. in epit. II. Heinrichs Exc. II. in ep. ad Hebr. de voc. διαθήκη, μ- ἔγγυος cet. Henke Mag. VI. 1. *Von d. Absichten d. Jesu aus der Grundidee eines Bundesopfers.* Foedus De- hominibus dicitur promissio *unilateralis* s. promissio bon- cum conditione. Morus Epit. 160.

c) Gesenius *Commentar üb. den Iesaias.* I. 79. In ver- Iesaiae, inprimis c. 53. Chaldaica, quae ipsa aetate Christi fecta esse videtur, munus illud triplex Messiae tribuitur.

d) Post Socinianos (cf. Baumgarten *Pol.* II. 254 s.) ab Ernesti de officio Chr. triplici. Opuscc. theoll. 413 ss. G- ner Theol. dogm. 408 s. 428. 438. Zachariae *Bibl.* T- III. 559. Doederlein Iust. Theol. Chr. II. 552 ss. Pl- vulgarem scholae rationem, a Gerhardo primum accur- descriptam (Loc. theol. III. 577 ss.), Patribus nonnullis Euseb. Dem. ev. IV. 15. VIII et IX. passim, Ei. Hist. I. 3. Cyrill. Catech. X. 14. XI. 1. August. de civ. X. 6.), et Scholasticis (e. c. Thom. Aquin. v. Cramer Bossuet. VII. 591 ss.), iam probatam, itemque a Calv- (Inst. l. II. c. 15.) acceptam, defenderunt, prae ce- Quenstedt Theol. did. pol. III. 212 ss., Michaelis D- §. 130 ss. Morus Epit. 178. Eckermann *Handb. d.* *Gl.* III. 548 ss. Ammon Summa Th. Chr. 194 ss. E- Commentt. 512 s. — Alii, ut Hutterus in Comp. th- duplex I. Chr. officium statuerunt, propheticum sacerdotal- cludentes.

Ad munus propheticum refertur *amissae salutis oblatio*, m. sacerdotale eiusdem *acquisitio*, et ad m. regium *col- amissae salutis*.

§. 133

§. 133.

A. De munere prophetico.

Doctrina ecclesiastica cum epicrisi.

Munus Iesu Christi *propheticum* [a]), quo secun-m utramque naturam in statu exinanitionis *imme-ite* functus esse et in statu exaltationis *mediate*, per ctores nimirum ab ipso constitutos, in perpetuum igi traditur, doctores ecclesiastici in eo posuerunt, od doctrinam moralem atque evangelicam (*legem* et *ingelium* s. doctrinam de salute per ipsum impe-inda), unctus spiritu s. ad hoc doctoris munus sub-ndum (Act. 10, 38.) cum hominibus communicave-[b]). (Matth. 4, 17. c. 5—7. 11, 27. Luc. 4, 18— . Io. 1, 18. 3, 2. 3. 4, 34. 6, 45. 63. 9, 5. 14, 6. , 3. 18, 37. 1 Cor. 1, 30.) Addunt alii, quod et iracula patravit ad doctrinam istam commendandam latth. 11, 18 ff. Io. 5, 36. 10, 25.), et quod vaticinia, iorum eventus divinam ipsius muneris auctoritatem mprobarent, aequalibus edidit [c]). (Matth. 12, 40. , 22. 20, 19. 24, 6 ff. Luc. 13, 32. Io. 13, 36. 21, .) Quodsi propositiones istae, mystico et mythico, io involutae cernuntur, velamine exuuntur (§§. 44. . 50.), earum summa ad hoc recte referri potest: sum cognitione et viribus admirandis Deo providente istructum, religionis doctrina ab ipso allata et pro-igata, cui omni iure vis quaedam divina et veritas ibuitur (Io. 7, 17. Rom. 1, 16. 1 Cor. 1, 24. Eph. 1, 3. Col. 2, 3. 1 Thess. 2, 13.), de genere humano opti-ie et immortaliter meritum esse. Atque hoc quidem istitutionis beneficium non modo ipse Iesus, quum in ac vita versaretur, ita largitus est, ut melioris do-rinae institutionem animi morumque exemplo, quod nitandum hominibus proposuit (Io. 13, 15.), prae-antissimo, egregie illustraret; verum etiam, qui post isius discessum evangelium atque ecclesiae institutum

propagarent, doctores constituit, huic muneri apto ad quod strenue auspicandum illi singulari quodam eventu excitati perhibentur (Act. 2, 1 ff.), in quo explicando ac diiudicando in diversas partes abiisse theologos constat [d]).

a) Iesus, tanquam doctor, appellatur *προφήτης* Matth. 13, Luc. 4, 24. 24, 19. Io. 4, 44. 6, 14., *διδάσκαλος* Io. 3, 1. 2. 13., *φῶς* Io. 8, 12. 12, 46.

b) Calov. Syst. loc. th. VII. 443 ff. Gerhard L. th. III. 57; Baumgarten *Glaubensl.* II. 180.

c) Walch Breviar. theol. dogm. 440 ff. Seiler Theol. dogm. pol. 306 ff. Ammon Summa Theol. Chr. 195.

d) Diversas interpretum sententias recenset Ch. Th. Kuin Commentar. in ll. N. T. hist. Vol. IV. L. 1818. ad h. l.

§. 134.

B. De munere I. Chr. sacerdotali eiusque partitione.

Doctrina ecclesiastica.

Munus *sacerdotale*, et *mediatorium* sensu an[illegible] stiore dictum, Christo tribuitur, quia ab auctore [illegible] stolae ad Hebraeos summi sacerdotis nomine (ἀρχιερ[illegible] (c. 2, 17. 3, 1. 4, 14. 15. 5, 10. 6, 20. 7, 24—[illegible] 8, 1. 9, 11. cf. Levit. 16.) appellatus et quia ab [illegible] quoque scriptoribus sacris negotia ipsius formulis [illegible] sacerdotum Hebraeorum proprie significantibus denominata sunt (v. c. Rom. 3, 24. 25. 5, 10. 11. 11, [illegible] 2 Cor. 5, 18. 19. 1 Io. 2, 2. — 1 Petr. 1, 2. — [illegible] 2, 22. 1 Io. 1, 7. 3, 5. al.). Munus sacerdotale ea operis Christi pars dicitur, qua *θεάνθρωπος* partim m[illegible] sua se ipsum pro genere humano tanquam sacrifici[illegible] Deo obtulit, ut peccatorum remissionem hominibus [illegible] raret [*expiatio* [a]) hominum s. peccatorum homin[illegible] Hebr. 9, 12. 10, 10 ff.] hominesque Deo ita reconci[illegible] liavit, ut novae cuiusdam expiationis vel sacrificii qu[illegible]

scunque instituendi necessitas prorsus tolleretur (Hebr. 27. 9, 12.); partim vi huius oblationis *intercessione* e. pro hominibus redemtis apud patrem deprecando merita sua urgendo, salutis acquisitae eos participes ddit. (Rom. 8, 34. Hebr. 5, 7. 7, 24 ff. 1 Io. 2, 1.) [b]). ertium negotium sacerdotale muneri illi a nonnullis lditur *benedictio*, quae non solum in precatione verbis cta, sed in efficacissima omnis salutis expiatione pare oblatione et collatione ponitur, e locis (Marc. 10, 5. Luc. 24, 50.) non recte intellectis repetita [c]). Discrnitur praeterea in tractanda de munere Christi sacerdtali doctrina duplex eius *obiectum*, alterum *persole*, i. e. omnes omnium temporum et locorum homi-s (Rom. 8, 22 — 25. 1 Tim. 2, 6.), alterum *reale* omnia cuiuslibet hominis peccata. (Rom. 8, 1. 1 Io. 7.) Neque tamen praetereundum est, Iesum ipsum mquam dignitatem istam sacerdotalem sibi attribuisse, mque non nisi in epistola, argutiarum Iudaicarum enissima, in ipsum conferri [d])

a) *Expiare* iuxta Mosaicam legem et usum loquendi Iudaeorum est, administrare rem in facto positam, a Deo praescriptam, ritum certum, ut constitutam conditionem veniae peccatorum. Morus Epit. 156. Venia s. remissio s. condonatio peccatorum autem sensu biblico in universum significat poenam sublatam sive liberationem a poena, tanquam beneficium Dei cum homine in gratiam redeuntis. Cf. J. W. Schmid Commentt. III., quibus remissionis peccatorum notio biblica indagatur. Jen. 1795—97. 4. Flatt *Mag.* St. III. N. 6. St. IV. N. 3. C. Ch. Flatt *Philos. exeget. Untersuchung üb. d. Lehre von der Versöhnung der Menschen mit Gott.* Th. I. Gött. 1797. Th. II. Stuttg. 1798. I. 113 ff. II. 1 ff. Beck Commentatt. 427 f. De Wette *Bibl. Dogmat.* 262 f.

b) Calov. System. VII. 499 ff. Quenstedt Theol. did. pol. II. 523 ff. Gerhard L. th. III. 578.

c) Baumgarten *Glaubensl.* II. 207. 227. Seiler *Ueb. d. Versöhnungstod Jesu Christi.* 1782. Ei. Theol. dogm. pol. ad h. l. Add. Baumgarten *Polem.* II. 306.

d) Ziegler *Einleitung in den Brief an die Hebräer.* Gött. 1791. Ammon *Bibl. Theol.* III. 17 ff.

§. 135.

a. De expiatione.

Doctrina eccleſiaſtica.

Expiationem illam quum *ſatisfactione* [a]) *vicar* ab Ieſu Chriſto abſolutam eſſe contendunt, ipſum in centem et iuſtum a Deo omnium hominum loco ſu conſtitutum docent ad ferendas poenas, non a ſe p meritas, ſed alienas, quas peccatores, tum pro cu originis, tum pro omnibus actualibus peccatis, ſe debebant; hancque ſubſtitutionem factam eſſe eo co filio, ut, infinita huius perſonae dignitate totius g neris humani dignitatem longe ſuperante, huic p generi humano omnia, quae ſolus praeſtitit Chriſt Dei gratia imputari, et unicuique hominum, dum modo certa animi fiducia tantum beneficium amplex fuerit (Rom. 3, 22. 25. Gal. 6, 7. Tit. 2, 14.), ſ. Dei ſanctitate et iuſtitia, peccata remitti ſ. pecca a peccati poena liberi a Deo declarari poſſint. Sa factio igitur vicaria ſ. *meritum* Chriſti, ſenſu anguſt dictum, eſt complexus eorum omnium, quae Chri noſtro loco fecit et paſſus eſt ad avertendas a nobis p catorum poenas, et haec ſatisfactio hominum vice pl praeſtita duabus continetur partibus, altera *obedien* Ieſu Chriſti *activa*, ſ. perfectiſſima legis impletione virtute (Matth. 3, 15. Rom. 5, 19. Gal. 4, 4. Phil. 3. Hebr. 10, 7.), qua ſanctitati divinae ſatisfecit (ſat factio *legalis*), altera *obedientia paſſiva*, qua luen poenis peccatorum hominum, quae ipſi innocenti a I imputata ſunt [b]), inprimis morte ſua vicaria, iuſti divinae hominum loco ſatisfecit (Ieſ. 53, 4. Io. 1, 29. Matth. 20, 28. Rom. 5, 6—9. 2 Cor. 5, 19. 21. G 3, 13. Phil. 2, 8. 1 Petr. 2, 24. al.) (ſatisfactio *poena lis*). Omnino autem meritum illud *unum* (1 Petr. 3. 18. 1 Tim. 2, 5. Hebr. 10, 18.), *perenne* (Hebr. 7, 25. 9, 12. 25 ſſ. 10, 12. 14.), et *univerſale*, ratione hu-

ita et temporum et hominum et peccatorum, eorumque et poenae et culpae [c]) (Io. 3, 16—18. 1 Tim. 2, 1 Io. 2, 2 f. 2 Petr. 2, 1. Hebr. 2, 9. 2 Cor. 5, 14.). Rom. 3, 28. 5, 12—21. 1 Io. 1, 7.), recte dici ntendunt.

Conf. Aug. art. IV. 10. „Filius Dei — vere passus, mortuus — (est), ut reconciliaret nobis Patrem, et hostia esset, non tantum pro culpa originis, sed etiam pro omnibus actualibus hominum peccatis." Apolog. art. VI., inprimis 184 ff. XII. 253 ff. Catech. min. et mai. Art. II. Form. Conc. Epit. III. 584. Sol. decl. III. 684 f. „Iustitia illa, quae coram Deo fidei, aut credentibus, ex mera gratia imputatur, est obedientia, passio et resurrectio Christi, quibus ille legi nostra causa satisfecit et peccata nostra expiavit;" cet. 85.

Chemnitz Loc. th. II. 313 ff. Cotta Diss. de redemtione ecclesiae sanguine Iesu Chr. facta; in sua loc. th. Gerhardi ed. IV. 81 ff. Quenstedt II. 323 ff. Hug. Grotii l. de satisfactione Socinianis oppositus, cum Ioach. Langii additamentt. H. 1730. J. D. Michaelis *Gedanken üb. d. Lehre der h. Schrift v. Sünde u. Genugthuung.* Gött. 1779. 2. *A.* G. F. Seiler *Ueb. d. Versöhnungstod Jesu Christi.* 2 Thle. Erl. 1782. 2. *A.* Aliorum hac de re scripta rec. Bretschneider *Entwickl. d. dogmat. Begr.* 2. *A.* 605 ff. Ei. *Handb. d. Dogmatik.* II. 2. *A.* 228 ff.

a) Conf. Aug. art. IV. 10. (Chr.) „sua morte pro nostris peccatis satisfecit." Apolog. art. III. 93. VI. 190. VII. 201. Catech. mai. art. II. 495. „Ad haec passus, mortuus et sepultus, ut pro me satisfaceret, meamque culpam, quae mihi luenda fuerat, persolveret." Form. Conc. Sol. decl. III. 696. „Obedientia Christi — est perfectissima pro humano genere satisfactio et expiatio, qua aeternae et immutabili iustitiae divinae (quae in lege revelata est) satis est factum." — Verbo *satisfacere*, cui nullum in libris ss. respondet, Tertullianus (de pudicit. c. 9. 13., de patientia c. 2., de cultu femin. I. c. 1.) primus usus est, tum de „Christo peccata hominum omni satisfactionis habitu expiante", tum de iis, quae hominibus facienda sint ad Deum placandum; alio quidem sensu, quam quo apud scriptt. Romanos, cf. Cic. Verr. I. 31. Tacit. de mor. Germ. 21. et inde a sec. XI. apud theologos usurpatur. Vid. Münscher *Dogmengesch.* II. 240.

b) Conf. Aug. eiusdemque Apol., Catechismi et Artt. Smalcaldici Christum sua morte i. e. obedientia tantum passiva pro pecca-

tis hominum satisfecisse simpliciter docuerunt. Addidit Fo
mula Conc. Sol. decl. III. 684 s.: „Iustitia illa, quae cora
Deo fidei, aut credentibus, ex mera gratia imputatur, e
obedientia, passio et *resurrectio* Christi, quibus ille legi n
stra causa satisfecit, et peccata nostra expiavit. Quum en
Chr. non tantum homo, verum Deus et homo sit, in u
persona indivisa, tam non fuit legi subiectus, quam non s
passioni et morti (ratione suae personae) obnoxius; quia d
minus legis erat. Eam ob causam ipsius obedientia, non
tantum, qua Patri paruit in tota sua passione et morte, v
rum etiam, qua nostra causa sponte sese legi subiecit ea
que obedientia sua implevit, nobis ad iustitiam imputatu
ita, ut Deus propter totam obedientiam, quam Chr. *agen*
et *patiendo*, in vita et morte sua, nostra causa Patri suo pr
stitit, peccata nobis remittat, pro bonis et iustis nos repu
et salute aeterna donet." Divisionem eam obedientiae Chr
non esse satis exquisitam monuit Quenstedt Theol. did. p
III. 244.: „quia ob. *passiva activam* non excludit, sed inc
dit, utpote quae in media etiam morte Christi mirifice se
exseruit." Nonnulli ob. activam in N. T. libris tradi ne
runt v. J. A. H. Tittmann Pr. de obedientia Chr. ex A
Pauli sententia. L. 1812. 4. Alios rec. Bretschneider *E*
wickl. d. dogmat. Begr. 3. *A.* 627 s.

c) Apol. Conf. Aug. II. 80. „Totius mundi peccatum abst
(Chr.), sicut testificatus est Iohannes Io. 1, 29." XII. ..
„Oportuit enim sanctos in V. T. iustificari fide ex promiss
remissionis peccatorum, donandae propter Chr., sicut et s
cti in N. T. iustificantur. Omnes sanctos ab initio mu
sentire oportuit, hostiam et satisfactionem fore pro pecca
Christum. — Quum igitur in V. T. sacrificia non mererent
reconciliationem, nisi similitudine quadam (merebantur en
reconciliationem politicam), sed significarent venturum sa
ficium: sequitur, unicum esse sacrificium Christi applicatu
pro aliorum peccatis." Ad obiectiones, quae contra ea
universalitatem meriti Chr. propositae sunt e locis, in qui
πολλοί (quod quidem saepius cum v. *πάντες* permutatur) m
morantur (Matth. 20, 28. 26, 28. Rom. 5, 15—19.), aut ov
(Io. 19, 15.), sic responderunt: Mortuus est Christus pro om
bus *τελικῶς* s. finaliter h. e. Chr. effecit, ut omnibus pecca
condonari *possint*; mortuus est pro multis; non pro omnib
ἐκβατικῶς s. eventualiter, quia peccata non nisi *poenitentib*
et ad frugem redeuntibus condonantur. Attamen ipso prae
eunte Augustino (cf. Walch *Ketzergeschichte.* V. 180. ..
Wundemann *Dogmengesch.* II. 146.), haud pauci, non pr

omnibus Christum esse mortuum statuerunt, id quod saepius impugnatum est, a Semipelagianis (cf. Faustus de grat. I. 4.), Pontificiis, Nostris, Arminianis; damnatum etiam a Clemente XI., defensum contra a Calvinianis Particularistisque et Iansenistis. Baumgarten Polem. II. 198. Grapii Theolog. rec. controversa. III. 30 f. Marheinecke Institutt. symb. 140. — Sententiam in ll. symbolicis traditam, servatorem poenas ab hominibus promeritas tulisse, theologi postea ita accuratius definiverunt, ut eum *intensive*, non *extensive* poenas infernales luisse docerent. Calov. VII. 657. Hollaz III. 247.

§. 136.

Doctrina biblica.

Quodsi fontem dogmatis illius, notiones de sacrificiis, quae apud Hebraeos [a]), sicut apud alios populos incultiores, sacerdotum maxime studio commendatae propagatae, reperiuntur [b]), et dicta scriptorum ss., l dogma illud probandum allata, accuratius examinaveris, haud dubitabis, notionem illam de symbolica uadam ac vicaria peccata expiandi ratione Israelitis iature iam fuisse cognitam [c]) (Levit. 4, 3 ss. 16 — 21. , 11 — 13. 16, 21. 17, 11. cf. 1 Reg. 21, 29. 2 Reg. 4, 1 — 4.), quamvis haec ipsa Davidi et prophetis nonullis ad peccatorum veniam obtinendam non omnino ufficere visa sit (Ps. 32, 1 — 5. 40, 7 ss. 50, 8 — 15. ef. 1, 11 — 17. 66, 1 — 3. Ezech. 18, 21. 28. Hos. 6, . coll. Matth. 9, 13. Mich. 7, 18 ss.). Neque vero ntentia ea, cuius apud omnes fere gentes incultiores estigia reperiuntur [d]), quod Deus, salva iustitia, poeam ipsumque supplicium a reo in alium quendam eunemque innocentem transferre possit, apud Iudaeos inognita fuit (Ex. 20, 5. Ios. 7, 1 ss. 2 Sam. 12, 15 — 8. 21, 11 — 14. 24, 10 — 25. Ies. 43, 3. 53, 4 — 8. 0. 65, 7. Dan. 11, 35.), licet expiationis, Messiae iorte perficiendae, notio in V. T. libris nondum significata sit. Nihilominus haec sententia, celeberrimo illo aticinio (Ies. 53, 5.) [e]) in Iesum translato (Luc. 22,

37. Marc. 15, 28. coll. Ief. 53, 12. — Io. 12, 38. Rom 10, 16. coll. Ief. 53, 1. — 1 Petr. 2, 22—25. coll. Ie 53, 5. 6. 9. — Act. 8, 28—35. — Marc. 9, 12. Rom 4, 25. 2 Cor. 5, 21. 1 Io. 3, 5. — Matth. 8, 17. verba Ie 53, 4., alieno quidem fenfu iis fubiecto, ad Iefum tran feruntur), ab omnibus fere fcriptoribus ff., quippe q odium et ignominiam fupplicii Iefu Chrifto illati eo r movere ftuderent, maxime a Paulo f), ita affumta a que expofita eft, ut mortem Iefu Chrifti tanquam e piatoriam eandemque vicariam, velut poenam pecc torum hominum omnium (1 Io. 2, 1. 2.) ab ipfo fusc ptam (Matth. 20, 28. Io. 1, 29. Rom. 5, 6—9. 2 C 5, 21. Gal. 3, 13. 1 Petr. 2, 24. 1 Tim. 2, 6. Hebr. 28.), proponerent, et Iefum, tanquam agnum puru et immaculatum (1 Petr. 1, 18 ff. 2, 24. coll. Ief. 53, 7 a patre ipfo morti quafi victimam piacularem traditu fuiffe (Io. 1, 29. Rom. 3, 24 ff. 5, 8—10. 2 Cor. 5, 1 15. 21. Gal. 3, 13. Eph. 1, 7. 5, 2. Col. 1, 20. 1 Ti 2, 5.), fanguine fuo peccata mundi abluentem (1 Io. 7. 2, 1 ff.), docerent ipfique obedientiae five virtuti Ie vim quandam vicariam tribuere viderentur (Rom. 5, 1 19. 1 Petr. 1, 19. 3, 18. 1 Io. 2, 1. Hebr. 9, 14.); ep ftolae vero ad Hebraeos auctor quaecunque ad facrifi piacularia pertinent, a Chrifto in templo coelefti pera fibi fingeret (4, 14 ff. 6, 20. 7, 27. 8, 1 ff. 9, 13 ff. 1 1—10.). Iidem diferte affirmant, ob hanc folam Ie Chrifti mortem vicariam, quam ad fummum Dei er homines amorem referunt (Io. 3, 16. 1 Io. 4, 9. 10. Ro 3, 25 ff. 4, 25. 5, 6—19. 9, 31 ff. 1 Cor. 1, 18. 2, 5, 7. 2 Cor. 5, 19. Gal. 2, 20. 3, 13. Eph. 1, 7. 4 ff. 16—18. 5, 2. 25. Col. 1, 14. 20. 22. 1 Theff. 1 10. 1 Tim. 2, 6. Tit. 2, 14.), veniam peccatorum ho minibus, nullo ipforum facto aliave caufa intercedent a Deo concedi. (Rom. 3, 19 ff. Gal. 2, 21. Eph. 2, 8 Tit. 3, 5. al.) Aliis tamen locis, mortem Chrifti ii tantum vere falutarem fore, qui fiduciam in Chrifto col locaverint (Rom. 3, 25. Tit. 2, 14.), atque veniam pec-

torum, morte Christi paratam, homines strenuo ani-
um emendandi studio obstringere (Rom. 6, 10. 2 Cor.
14. 15. 1 Petr. 1, 17 ff. Hebr. 9, 14.), haud obscure
nificatur. Venia autem peccatorum a scriptoribus ff.
eo ponitur, quod Deus poenas a peccantibus prome-
as s. mala peccantibus propter legem violatam infli-
nda auferat atque eluat, eosque a peccati poena im-
ines declaret (Ps. 32. Matth. 9, 2. Marc. 2, 5. Luc. 5,
.). Ceterum poena, a qua per supplicium Iesu Christi
erati sumus, mors aeterna fuisse perhibetur (Io. 3,
—16. 36. 5, 24. 8, 51. Rom. 5, 12. 17. 18. 8, 10.
Cor. 15, 21 ff. 54. 1 Thess. 5, 10. 2 Tim. 1, 10. 1 Petr.
3. Hebr. 2, 14.), quo loco postremo Christus morte
a etiam diaboli potestatem fregisse dicitur.

a) Vitringa Observatt. sacr. 909 ff. Sykes *Ueb. d. Natur, Absicht u. den Urspr. d. Opfer, mit Anmerk. von* Semler. 1778. Michaelis *Mosaisches Recht*. IV. §. 187 ff. Flatt *Magaz.* St. III. N. 6. IV. 5. Bauer *Beschreibung d. gottesdienstl. Verfassung d. alten Hebräer*. L. 1805. I. 139 ff. De Wette Commentat. de morte Iesu Chr. expiatoria. 15 ff.

b) Cf. Herodot. II. c. 39. 46. Iul. Caes. de bell. Gal. VI. 16. Ovid. Fastor. VI. 162. „Hanc animam vobis pro meliore damus." — Pfanner Syst. theol. gent. c. 15. Meiners *Allg. krit. Gesch. d. Relig.* II. 6. — Eadem apud gentiles aeque ac Iudaeos de peccatis expiandis obtinuit sententia: *Χωρὶς αἱματεχχυσίας οὐ γίνεται ἄφεσις* (*τῶν ἁμαρτιῶν*). Hebr. 9, 22.

c) Flatt *Magazin*. III. 222. VI. 49. Stäudlin *Dogm. u. Dogmeng.* 375 ff. Ammon *Bibl. Theol.* II. 131 ff. De Wette *Bibl. Dogm.* 101. Gesenius *Commentar üb. d. Jesaias*. T. II. L. 1821. ad Ies. 53, 10. p. 189 ff.

d) Meiners *Krit. Geschichte d. Relig.* II. 68 ff. Kaiser *Bibl. Theol.* II. 126 ff.

e) De variis interpretum sententiis super hoc loco vid. Eichhorn *Allg. Bibl. d. bibl. Lit.* VI. 6. — Rosenmüller (*Leiden u. Hoffnungen der Propheten*. Ies. 52. 53.; in Gabler *Neuest. th. Journ.* B. II. St. 4. 1799.), De Wette (Comment. de morte I. Chr. expiat. 23 ff. 98 f.) et Gesenius (II. p. 11 f.), עֶבֶד יְהוָֹה nomen esse collectivum prophetarum exilio Babyl. oppressorum et civitate per Cyrum restituta, a contemtu et

contumelia vindicandorum laetiorique forte beandorum, ar mentis gravissimis demonstrarunt; coll. Ies. 42, 1 ff. 49, 7. 50 Act. 8, 34. Locus Ies. 53., ubi homo calamitosus se praebu dicitur piacularem victimam genti suae, cuius culpam ipse lus sustinuisset, quod voluerunt Martini (Commentati loc. Ies. 53. Rostochii. 1791. p. 67.) et De Wette (de mo Iesu Chr. expiatoria. p. 31. 32.), *figurate* (*symbolice*), tro vel *allegorice* non est ita interpretandus, quasi prophetae tenus tantum pro popularium salute se devoverint, qua docendi munere religiose administrando invidias, vexati mortemque adeo sibi contraxerint; sed ita potius accipien ut vicaria culpae alienae expiatio et insontium pro sont oblatio ad placandam divinam iustitiam ultricem cogite et vera substitutionis vicariae notio huic loco insit, quod dem placuit Rosenmüllero et Gesenio l. l. Cf. Iose de Maccabaeis. §§. 6. 17. Namque 1. imbecillitas antiqu hominum, non putans esse divinae iustitiae, quemquam minum sine culpa plectere, quodvis malum habebat pro p aut proprii, aut alieni peccati, quod iudex in alium de rit luendum, cf. Io. 9, 2. 2. Identidem in loco illo (v. c. c 5. 10.) dicitur vicarius reus nostrae culpae causa puniri, stros ferre dolores, pro nobis piaculi loco sese prae 3. Quanquam vero auctor huius loci, quemadmodum re prophetae, rectius omnino statuit de externo Dei cultu a mando, tamen haud est mirabile, eum artis disciplina omnis ignarum, retinuisse et sui et aliorum populorum nionem, qua Deus, nihil non expiari cupiens, cuiusc peccati poenam necessariam et inevitabilem, ab inso adeo, dicitur repetere. Quam opinionem adeo a N. T. ptoribus, etsi antiquatis iamiam sacrificiis, conservatam mortem Iesu translatam esse, posteaque fingendis mar sanctorumque meritis, quae pro bene facto maleficis in tari posse creduntur, occasionem dedisse constat. 4. Ista nio de vicaria peccatorum expiatione in V. T. ll. ff. fre ter sese nobis offert. Ex. 20, 5. patrum delicta in liberis stigantur. 2 Sam. 21, 1—14. poena antea neglecta a po repetitur. 2 Sam. 24, 10—25. Davidis crimen peste per dies grassante et LXX hominum millibus interfectis expia 2 Sam. 12, 15—18. Davidis impudicitia infantis morte lu Ios. 7, 1 ff. ob praedam ex opibus Iehovae dicatis ab Ac ablatam totus Iosuae exercitus hostibus caedendus conce Quin etiam Ies. 65, 7. in hominibus scelestis et ipsorum patrum culpa simul punitur. Etiam Dan. 11, 35. pii, sc. Maccabaei et Hasidaei, dicuntur insectationibus succubit

ut reliqui purgentur et Deo quasi dedicentur, i. e. illorum morte vicaria liberentur a culpa. Ies. 43, 3. Aegyptus, Aethiopia et Saba tanquam redemtionis pretium pro Israelitis offeruntur, scilicet ut Dei iustitia, cui Israelitis in exsilium missis nondum esset satisfactum, expleatur. 5. Quos De Wettius ad suam sententiam stabiliendam (p. 22.) affert locos, Prov. 21, 18., ubi, vocabula כֹּפֶר non proprie intelligendo, impii pios aerumnis perferendis excipere dicuntur, cf. Ies. 43, 3. 57, 1., hi nullius fere sunt ponderis. Plerique enim ex Hebraica gente lectores, sacrificiorum et vicariae mortis cogitationibus assueti, nihil fere nisi hoc in explicando loco isto memorabili Ies. 53. ante oculos habere potuerunt; atque eadem huius loci interpretandi ratio Apostolos quoque ad amplectendam de piaculari morte Iesu opinionem adegisse videtur. Quapropter et ipse Iesus simili ratione, locum illum respiciens mortem suam λύτρον ἀντὶ πολλῶν Matth. 20, 28. dixisse putatus est. Rectius tamen haec formula e seriori quodam sententiae alicuius a Christo pronunciatae interpretamento, mortem Chr. piacularem adumbrante (cf. Matth. 26, 28. et Eph. 1, 7. Col. 1, 14. usus vocis ἀπολύτρωσις), repeti videtur. Neque vero praetereundum est, vocabulum λύτρον nec apud Graecos nec in Vers. Alex. proprie de piaculis, sed de pretio quodam redemtionis dici, neque etiam Hebraica כֹּפֶר et פִּדְיוֹן hoc sensu usurpata legi. De Wette l. l. 98. Sententia de Messia, qui morte sua peccata hominum expiaturus esset (§. 120. b. not. *a*.), plurimis Iudaeis et ipsis Apostolis, quippe qui Iesum de morte sibi instante loqui aegerrime ferrent, ante supplicium ab ipso toleratum plane ignota fuisse videtur, cf. Matth. 16, 22. Marc. 9, 32. Luc. 18, 34. Io. 12, 34. De Wette l. l. 96 ss. *Allg. Lit. Zeit.* 1813. Nr. 117.

) Böhme *Die Religion Jesu Christi aus ihren Urkunden dargestellt.* H. 1825. p. 40 ss.

§. 137.

Continuatio.

Quanquam e locis iam commemoratis clarissime tet, doctrinae ecclesiasticae fundamenta et ipsa monta potiora in librorum ss. effatis nonnullis vere coneri *a*), haud tamen praetermittendum est, in iisdem ris alias quasdam hac de re formulas deprehendi ab i supra proposita plane abhorrentes, vel ei repugnan-

tes. Sic gratiam Dei remissionemque peccatorum Matt. 6, 12. 14 ff. animo placabili precibusque, et Act. 26, 1 fide Iesu Christo habita obtineri edocemur. Chri suapte sponte peccata remittit (Matth. 9, 2. 6.) eand que potestatem vel Apostolis tribuit. (Io. 20, 23. c. Matth. 16, 19.) In aliis locis venia peccatorum sin e resurrectione Iesu repetitur (Rom. 4, 25. 8, 34. 1 15, 17.), tanquam eventu illo solenni, quo Deus ex tionem a Christo praestitam confirmari voluerit (Rom. 10. 1 Petr. 1, 21. 3, 21. 22.); uno loco (Act. 5, 3 ab exaltatione Christi ad dextram Dei, et tribus a ab intercessione Iesu pro hominibus coram Deo der tur (Rom. 8, 34. Hebr. 7, 25. 1 Io. 2, 1.). Omni his doctrinae formulis illa praeferenda est, secund quam, praeeuntibus V. T. scriptoribus (Ps. 32, 4. I 1, 10—19. 43, 25. 55, 7. 58, 3 ff. 59, 12 ff. Ier. 3 34. Hos. 6, 1—6. coll. Matth. 9, 13. 14, 2—10. M. 6, 6—8. Ioel 2, 12. Prov. 21, 3.), qui Deum pec torum poenas ob reditum ad meliorem frugem re tere simpliciter docent, et in N. T., ab Ioanne bapt. (Matth. 3, 8. Marc. 1, 4.), a Christo ipso (Matth. 4, 6, 12. 9, 2. 22. Marc. 2, 5. 5, 34. 12, 33. Luc. 7, 10, 25 ff. c. 15. 18, 14. 24, 47. Io. 8, 11.) et ab A stolis (Marc. 6, 12. Act. 3, 19. 22, 16. 26, 18. H 10, 18. 1 Io. 3, 7.) fides et resipiscentia, cuius velut sy bolum baptisma aliquot locis adiicitur (Luc. 3, 3. 1, 4. Act. 2, 38. 10, 35.), tanquam unica remitten rum peccatorum conditio, requiritur, nulla quid expiationis cuiusdam mentione adiecta [b]). Acce quod cum natura atque indole universae religionis d ctrinae ab Iesu ipso propositae sententia de morte expiatoria haud bene conciliari posse videtur [c]). Na que reiectis quibusvis ritibus expiatoriis (Io. 4, 2 Iesus ipse supplicium nondum perpessus, quod quid statim ab initio muneris in se suscepti minime pra sagivisse videtur (Matth. 23, 13. 37. Luc. 19, 42. 28.) [d]), iam se *opus perfecisse* vitae ipsius terrest

πὶ τῆς γῆς) a patre iniunctum, diserte annunciavit o. 17, 4. 6.), et mortem adeo reformidavit. (Matth. , 39. 42. Marc. 14, 36. Luc. 22, 42. Add. Matth. 23, . 26, 24. Luc. 19, 42. 23, 28.) Post reditum autem vitam sola μετανοίᾳ veniam peccatorum impetranm esse a discipulis tradi voluit (Luc. 24, 27.). Nee minus sortem beatam in vita futura exspectandam animo pio proboque et servatis morum praeceptis uc. 10, 25—28. Matth. 19, 17. Marc. 10, 19.), mame a pie beneque factis pendere, sine ulla exceptione cuit (Matth. 21, 43. 25, 31—46.). Discipuli igitur st fata demum doctoris divini nonnulla ipsius allegoe et improprie dicta de morte sibi instante, quam pro veritate et in gratiam suorum subire ait (Io. 6, . 10, 15. 17, 19.), in hanc sententiam convertisse lentur, quum vel e V. T. locis quibusdam secundum orem docendi Hebraeis usitatum e) et ex opinionibus ac temporis apud Alexandrinos potissimum pervulgade λόγῳ ad instar sacerdotis et intercessoris homines m Deo reconciliante f), mortem Iesu explicarent, vel daicam superstitionem, cui pars Christianorum adherebat, de sacrificiorum perennitate ac necessitate pugnare vellent.

Ammon *Bibl. Theol.* III. 122 ff. Summa Theol. Chr. 188 f. *Bemerkungen üb. d. Nothwendigkeit des Todes Jesu aus rationalistischem Gesichtspunct betrachtet*; in Gabler *Theol. Journ.* B. III. St. 5. Wachler *Vers. einer Würdigung d. Lehre v. der Rechtfertigung.* Ibid. IV. 2. (Gubalke) *Darstellung d. verschied. Gesichtspuncte, aus welchen d. Tod Jesu betrachtet werden kann.* 1803. De Wette *Bibl. Dogm.* 262 ff.

1) Literarum ss. testimoniis confirmari nequeunt sententiae de culpa hominis *infinita*, de *valore infinito* passionis Iesu Chr., de necessitate *absoluta* passionis et mortis *θεανθρώπου*, de merito Christi hominibus condonato, de natura divina passionis participe facta, de satisfactione Deo praestita, de Christo eadem passo, quae homines pati debuissent, totam eius vitam expiatoriam fuisse. Bretschneider *Handb. d. Dogmatik.* II. p. 291.

b) Cf. quae, adhibita artificiosa quadam locorum supra ll. terpretatione et posito discrimine, scriptoribus N. T. qu... nondum cognito, inter veniae peccatorum *causam meritor...* et *conditionem sine qua non*, contra sententiam supra e... sitam in medium prolata sunt in Bretschneider *Handb.* *Dogm.* II. 2. *A.* p. 257 ff.

c) De Wette Commentat. 102.

d) Ammon *Bibl. Theol.* II. 378 ff.

e) Kaiser *Bibl. Theol.* 263. De Wette l. l. 96 ff. Ei... *Dogmat.* 199 f. Sic dictum illud de morte Christi expiat... quod Io. 1, 29. exstat, ab aliis quidem aliter explicatum Gabler Meletemata in l. Io. 1, 29. IV. Jenae. 1808—11. Paulus et Kuinoel ad h. l.), ab Ioanne bapt. plane ... sensu acceptum fuisse, quam qui ab evangelista post ... mortem, ab ipso pro expiatoria habitam (1 Io. 2, 2. Apo... 6. 9. 12.), illi tributus sit, facile intelligitur. Cf. He... *Neues Magaz.* VI. 505 ff. *Einfluss d. Todes Jesu auf die Le... art d. Apostel.*

f) Philo Quis rer. div. haer. 509. B. ed. Paris. Ὁ δ' αὐτὸς ... γος) ἱκέτης μέν ἐστι τοῦ θνητοῦ κηραίνοντος ἀεὶ πρὸς τὸ ἄφ... τον, πρεσβευτής τε τοῦ ἡγεμόνος πρὸς τὸ ὑπήκοον· ἀγάλλε... ἐπὶ τῇ δωρεᾷ, καὶ σεμνυνόμενος αὐτὴν ἐκδιηγεῖται φάσκων· ... εἱστήκειν ἀνὰ μέσον κυρίου καὶ ὑμῶν — Cf. 1 Tim. 2, 5. R... 8, 34. Hebr. 7, 25. — Ἐγὼ ἐπικηρυκεύσομαι τὰ εἰρηναῖα ... παρὰ τοῦ καθαίρειν πολέμους ἐγνωκότος εἰρηνοφύλακος ἀεὶ ... Cf. Rom. 5, 1. De profugis. 466. Λέγομεν γὰρ, τὸν ἀρχ... οὐκ ἄνθρωπον ἀλλὰ λόγον θεῖον εἶναι, πάντων οὐχ ἑκουσίων ... νον ἀλλὰ καὶ ἀκουσίων ἀδικημάτων ἀμέτοχον. Cf. Hebr. ... De vita Mos. II. 673. Add. III. 669. E. Quod Deus sit ... mut. 312 f. D.

§. 138.

Historia dogmatis.

Omnino quatuor constitui possunt numinis expiar... subsidia, inde a generis humani primordiis usque ad ... inter homines solita, quibus tum benevolentiam ei... dem sibi conciliare, tum eius iram averruncare p... sibi videbantur, scilicet sacrificia Deo oblata, apud Iu... daeos et gentiles usitata, cruciatus corporis, inter an... choretas monachosque omnium gentium variis mo...

scepti, bona, quae putabant ac vocabant, opera in clesiae et clericorum commodum facta, inde a rei ristianae primordiis a Christianis falso iactata, et vi- morumque emendatio, ab Iesu Christo in hunc usum mmendata (Luc. 16. al. §. 137.) atque sola cum re- cognitione de morali hominis Deique natura conci- nda. Quemadmodum vero scriptores ss. inprimis mor- n Iesu Christi cum sacrificiis vario modo comparatam veniam peccatorum parandam valuisse docent, re- diata quacunque in explicando modo atque ratione gmatis subtilitate et forma artificiosa: ita et anti- iores ecclesiae catholicae doctores, conservata dictio- illius figuratae, in N. T. conspicuae, ambiguitate [a]), ud diligenter anquisiverunt, quo potissimum sensu iculi instar Deo patri oblati mors Christi esset ha- nda, neque unum quoddam primarium vel consilium effectum eius commemoraverunt [b]). Quanquam non rte solum, sed etiam docendis hominibus et ad Deum rocandis Christum omnino meritum esse de genere hu- mo praeclare compluribus locis ostenditur [c]); haud uci tamen Patrum eccl., quippe qui daemonologiae diosissimi essent, in eo convenerunt, ut Iesu θεαν- ώπου [d]) mortem debitum aliquod redemtionis ho- num pretium fuisse existimarent, quod, quum esset bolo persolutum, ab eius imperio et potestate item- e a morte aeterna illos liberaret [e]). Inde a sec. IV V, de causa et necessitate mortis Iesu Christi aliis ter statuentibus, plerique Deo pretium redemtione utum esse censuerunt [f]); qua de re tamen sec. ad- c XII inter Petr. Abaelardum et Bernhar- m Claraevallensem disceptatum est, illo qui- m posteriorem, hoc priorem eamque antiquiorem de minibus per mortem Christi e potestate diaboli re- mtis sententiam defendente. Etsi satis mature iam mulae antiquae e re sacra repetitae cum formulis e re ensi depromtis, ad illas proxime accedentibus, con- ictae vel commutatae fuerant, et ipsa notio satisfactio-

his morte Iesu Christi Deo praestitae Patrum sententi huc referendis plus minusve substructa erat *e*); tam sec. XI demum Anselmus Cantuariensis prim subtiliorem illam de satisfactione, totius generis hum loco, iustitiae divinae praestita eiusque necessitate a soluta doctrinam proposuit *h*), quae, nullo quidem d creto publico sancita, paullatim ita invaluit, ut plu mis probata videretur. Doctores Scholastici, quor plerique Anselmum secuti sunt, neque de vi neque modo satisfactionis Deo praestitae omnino consenser sic, ut alii, Thomistae inprimis et Dominicani, *sa factionem superabundantem*, alii, Nominales, Sc stae et Franciscani, *acceptationem gratuitam* defe rent *i*); unde longa dissidia inter Thomistas et Scot eorumque asseclas exorta sunt, et usque ad Sacror instauratorum fere tempora continuata.

Hug. Grotius de satisfact. Iesu Chr. c. 10 ss. Petav Dogmat. theol. l. 12 et 13. 81 ss. T. VI. Cotta Hist. doctr. redemtione ecclesiae sanguine Iesu Chr. facta, diss. III. p missa Gerhardi L. th. T. IV. 81 ss. Ziegler Hist. d de redemtione s. de modis, quorum unus iam satisfact nomine haesit, inde ab eccl. primordiis usque ad Lu tempora. Gott. 1791. 4. rec. in Velthusen, Kuin. et R Commentatt. theoll. V. 227 ss. Münscher *Dogmengesch.* 219 ss. Wundemann *Dogmengesch.* II. 349 ss. Beck Co mentt. 531 ss. Stäudlin *Dogm. u. Dogmeng.* 594 ss.

a) Exempla proposuit Beck l. l. 533.

b) Plurimi varia mortis Iesu effecta complectuntur (v. c. Ire II. 20. IV. 2. Orig. c. Cels. VII. 342. ed. Spencer. A gust. de trin. l. IV.), vel alia aliis locis (v. Beck l. l. 53 commemorant.

c) Iustin. dial. c. Tryph. 228 ss. ed. Col. Iren. II. 14. Cle Strom. V. 647. VI. 769. Orig. c. Cels. I. 29. 32. 43. Li ctant. IV. 11. 13 s. — Orig. c. Cels. III. 465. Tati Or. c. Graec. 147 s. ed. Col. — Heubner Diss. hist. antiq dogmatis de modo tenendae salutis et iustificationis seu re pecc. a Deo impetr. instrumentis. Vit. 1805. 4.

d) De *Patripassianis*, qui ipsum patrem, a quo λόγον non di cernerent, mortem passum statuisse dicuntur, vid. Wa

Ka

Ketzergesch. I. 545 s. II. 55., et de *Theopaschitis*, qui trinitatem passam esse dixisse feruntur, v. Cotta IV. 118 s. Adversus hoc *Deum* (non deitatem) *in carne* s. θεάνθρωπον et corpore et anima pertulisse omnes cruciatus, in eccl. cathol. decretum est. Cf. Io. Damasc. de fid. orth. III. 26. — Commenta aliorum populorum, v. c. Indorum, Aegyptiorum de Diis mutilatis, vel occisis v. in Meiners *Krit. Gesch. d. Rel.* I. 342. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 270.

Gruner Dogm. 253 ss. 262 s. Beck l. l. 535 s. Wiggers *Pragmat. Darstell. d. Augustinismus u. Pelagianismus.* B. 1821. p. 354.

) Cf. prae ceteris Io. Damasc. de fid. orth. III. 27.

Semler *Einleit. zu* Baumgarten *Polem.* III. 282.

Lib. I. cur Deus homo. c. 9—25. Opp. ed. Paris. 1721. 74 ss. Schröckh *Kirchengesch.* XXVIII. 577 ss.

Satisfactionem *superabundantem* i. e. non modo vere sufficientem, sed etiam peccata humana eorumque poenas superantem ex *infinito* pretio sanguinis Christi repetierunt, praeeuntibus Augustino, Serm. 114., et Alex. Hales Summa univ. th. P. III. qu. 1. 4—7. Cramer - Boss. VII. 122. Io. Duns Scotus eumque secuti negarunt *infinitam* redemtionem, quae ne opus quidem fuerit, et sanguinem Christi, quem *sui gratia* patri obtulerit, non *ex se* sed *ex divina acceptatione*, quam *acceptilationem* etiam vocarunt, suffecisse statuerunt. Cramer l. l. VII. 598. Beck l. l. 539.

§. 139.

Continuatio.

Lutherus ceterique sacrorum emendatores se-
i XVI, quo certius et fortius foedis istis de vi et
cacia expiationum et indulgentiarum [a]) erroribus,
n inde a rei Christianae primordiis, in summum
ae religionis detrimentum, per publicam ecclesiae
ciplinam quam maxime divulgatis, occurrerent, eo
vius satisfactionem illam ab Iesu Christo praestitam
limendis et expiandis hominibus sufficere contende-
nt [b]). Eorum vero sententiae in libris symbolicis
c de re propositae seculo demum XVII exeunte per

theologos, Anselmi potissimum et Thomistarum de-creta secutos, redactae sunt in subtiliorem form... (§. 135.); quae deinde per universam fere Protest... tium ecclesiam probata et contra Socinianos [c]), Arm... nianos [d]) aliosque [e]), assumtis ex ipsa philosoph... Wolfiana adminiculis [f]), acriter defensa est. I... autem a medio seculo superiore plures ecclesiae evan... licae doctores accuratius eam examinaverunt, et g... vissimis argumentis denuo impugnatam [g]), alii ... ratione informare conati sunt. Nonnulli igitur ... *diate*, ut dicitur, veniam peccatorum morte I... Christi parari censuerunt [h]), quatenus eadem, vel t... quam pignore s. evento in sensus cadente benignum ... consilium peccata hominibus condonandi declarat... vel poenae exemplum constitutum sit, vel varia per ... supplicium a Christo toleratum ad virtutis studium ... citamenta hominibus oblata sint [i]). Alii *symb*... peccatorum remissionem hac morte adumbrari ma... runt, variis rationibus usi [k]). Alii denique, qui pr... intellexissent, notionem mortis Christi vicariae e li... ss. interpretationis ope penitus removeri non posse, ... quo quidem efficiendo nonnulli frustra elaborarunt, omnem hanc doctrinam accommodationi, vel ab I... eiusque discipulis [m]), vel ab ipso Deo necessitatibu... desideriis illorum temporum benigne consulente, ... pienter adhibitae [n]) tribuerunt. Ceterum ii que... theologi, pauciores quidem, qui formulam dogm... ecclesiasticam pressius sibi sequendam esse iudicaver..., singula huius doctrinae capita duriora variis m... mitigare haud dubitaverunt [o]).

a) Paulus *Geschichtl. u. rechtl. Prüfung des Jubeljahr-Abl...* *enthaltend zwei Jubelj. u. Ablassbullen vom P. Benedict* ... *u. Leo XII.* — Heidelb. 1825.

b) Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* I. 291 ff. 319 ff. Flatt *Magaz.* I. 219 ff.

c) *Sociniani* mortis Chr. vim in sola doctrinae confirmat... virtutumque commendatione posuerunt. Socini *Disp.* de Iesu

Chr. servatore. T. II. bibl. FF. Pol. Ei. Praelect. c. 15—29. Opp. T. II. Catech. Racov. 707 ff. — Praeter Hug. Grot. Defensio fidei catholicae de satisfactione Chr. adversus Faust. Socinum. Lugd. Batav. 1617. cf. Gerhard L. th. VII. 32 ff. Cotta Diss. 129 f. Baumgarten *Polem.* II. 174 ff. Flatt l. l. I. 96 ff.

i) *Arminiani* acquievisse iustitiam divinam in morte Christi, non exacte ei satisfactum esse, docuerunt, *acceptilationem*, neo aequalitatem valoris meriti Chr. et poenae luendae statuentes. Curcellaeus Inst. rel. Chr. V. 19. 14 f. Limborch Theol. Chr. III. 20 f. Hugo Grotius l. l. primus ad iustitiam Dei *rectoriam* provocavit, ita quidem, ut satisfactionem Deo, non peccatis hominum offenso, sed ordinis rerum moralis summo moderatori legisque divinae sanctitati praestitam esse doceret; ad quam sententiam, *acceptationis* notione iuridica confirmatam, theologorum recentiorum nonnulli plus minusve accesserunt. Cf. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 2. A. 332 ff. Ei. *Entw. d. dogm. Begr.* 3. A. §. 107.

) *Latitudinarii* in Anglia dicti. Henke *Kircheng.* IV. 439 f. *Anabaptistae*, *Mennonitae*, *Quakeri*, Dippel, Poiret mortem Christi ad emendandos homines potissimum valuisse primi docuerunt. Cotta l. l. 131 f.

) C. Carpov Oeconomia salutis N. T. s. theol. revel. dogmat. methodo scientifica propos.; Canz Compendium theol. purioris; Schubert Institt. theol. dogm. ad h. l.

) Cotta Diss. IV. 109 ff. Gerhard l. l. VII. 65 f. Henke *Kirchengesch.* III. 447 ff. (Töllner) *D. thätige Gehorsam Christi untersucht.* Bresl. 1768. *Zusätze zu s. Untersuchung d. thät. Geh.* Berl. 1770. *Nachlese* — in *Verm. Aufsätze.* II. 2. Eberhard *N. Apologie d. Socrates.* II. 310 ff. Schlegel *Kirchengesch. des 18ten Jahrh.* I. 280 ff. II. 435 ff. — Nuper doctrinam de satisfactione impugnarunt Löffler *Zwei Abhandlungen üb. d. kirchl. Genugthuungslehre.* Züllich. 1796. recus. in ei. *Kleine Schriften.* Weim. 1817. 244 ff. (Venia morte Christi parata ad peccata refertur a Christianis primis, antequam Christo nomen dederant, commissa, cui sententiae obstant 1 Io. 2, 1. 2. Hebr. 7, 24 ff. 9, 12. Rom. 5, 12—21. 1 Cor. 15, 21. 22. al.), auctor libri: *Christus u. d. Vernunft.* 541 ff. coll. *Krit. Theorie d. Offenb.* 289 ff. Hardmeier *Sechs letzte Predigten in Baireuth, oder letzte unverkennb. Bemühung, seine bisherigen Zuhörer zur allein wahren ewigen Rel. d. Vernunft zu führen.* 1800. Cannabich *Krit. alter u. neuer Lehren.* 97 ff.

h) Eberhard *N. Apol. d. Socrates.* I. 82 ff. II. 248 ff. Steinbart *System der Glückseligkeit.* 118 ff.

i) Morus Epit. 152 f. C. A. Schwarze *Ueb. d. Tod Jesu.* L. 1795. 197 ff. C. Chr. Flatt *Philos. exeg. Untersuchungen ü. d. Lehre v. d. Versöhnung.* I. 224. Ammon *Christl. Religionvorträge.* II. 85 ff. Stäudlin *Dogmat. und Dogmengesch.* 388 f. — Seiler *Ueb. d. Versöhnungstod Jesu Christi.* 2. 1782. — Nitzsch Pr. de consilio mortis Christi summo. V 1796. Ei. Proluss. II. de mortis a Iesu Chr. oppetitae necessit... morali. Vit. 1810. J. W. Schmid *Ueb. Chr. Relig.* 310 ff. — (Gubalke) *Darstellung d. verschiedenen Gesichtspuncte, a. welchen d. Tod Jesu betrachtet werden kann.* Brieg. 1803.

k) Flatt l. l. I. 102 ff. Stäudlin (*Gött. Bibl. d. theol. Lit.* p. 255 ff.) symbola iustitiae et benignitatis div., humanae emendationis proposuit; Kantius (*Relig.* 94 ff.) symb. su... tutionis s. permutationis veteris novique (indoli filii Dei sim... hominis. Cf. Eckermann *Theol. Beitr.* III. 3. p. 19... Flügge *Ueb. d. Einfluss d. Kant. Philos.* II. 354 ff. — Kr... *Der Widerstreit d. Vernunft mit sich selbst in d. Versöhnun... lehre dargestellt u. aufgelöset.* Züll. 1802. Ei. *Eusebiolo...* Königsb. 1819. p. 244 ff. — De Wette *Dogmat. d. Lut. Kirche.* 2. A. p. 145. Schleiermacher *Der Chr. Glau...* II. 297. „*Wohl kann man Christum — unsern genugthuen... Stellvertreter in dem Sinne nennen, dass er einestheils verm... seiner urbildlichen Würde die Vollendung der menschl. N... darstellt, anderntheils vermöge unseres Einsgewordenseins ... ihm Gott die Gesammtheit der Gläubigen nur in ihm sieht ... würdigt.*"

l) Henke Lin. fid. Christ. 152. Eckermann *Handbuch.* I. p. 624 ff.

m) Eckermann *Theol. Beitr.* I. II. 3. Cf. Gess *Briefe üb. einige theol. Zeit-Materien, bes. üb. d. Accommodations-Grun...* Stuttg. 1797. *Br.* 1. 4. 6.

n) Schott Epit. Th. Chr. Ed. 2. p. 222.

o) Morus l. l. 170. Seiler *Ueb. Sündenvergeb.* 1798. Storr *Christl. Dogm.* 599 f. 608. Reinhard *Dogm.* 401 ff. Scho... l. l. p. 216 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. §. 15... 2. A. p. 291 ff.

§. 140.

Epicriſis.

Ad diiudicandam univerſam de vi mortis Ieſu hriſti expiatoria doctrinam ante omnia inveſtigetur eceſſe eſt iuſta, quae rectae rationi probetur, veniae eccatorum a Deo impetrandae notio. Si quis autem riginem ſententiae vulgaris de remiſſione peccatorum, ua poenae peccati originalis peccatorumque actualium eternae poſitivae a Deo omninò tolli dicuntur, altius ıdagaverit; eam *Anthropopathiam* prae ſe ferre ſ. ab ominum vel moribus vel erroribus et ab humanae ırisdictionis ratione ad Deum, ſummum hominum ıdicem immutabilem et iuſtiſſimum, haud apte translıtam eſſe, neminem fugiet. Venia ſ. condonatio pecatorum, ex vulgari et biblica dicendi conſuetudine, ſt abolitio poenae peccatis contractae et reſtitutio beevolentiae divinae erga peccatorem. Qui poenarum bolitionem ſtatuunt proprie ſic dictam, nituntur poſſimum 1. *benignitate* Dei. At benignus eſſe Deus non oteſt, niſi ſimul ſit iuſtus; alioquin enim non perfectus, ed imbecillis et pravus eſſet. Et quanquam multa obis praebet beneficia immerita, tamen in tanta eius ıſtitia fas eſt putare, fore, ut aliquando, quod in hac erra fieri nequit, impar felicitatis et dignitatis ratio xaequetur; 2. *iuſtitia* Dei. Scilicet Deum non poſſe unire peccatores emendatos, propterea quod emenando animo deſierint eſſe digni poena. Veruntamen uoniam factum infectum fieri non poteſt et prioris itae delicta in ipſorum hominum voluntate poſita ſunt, editus ad virtutem mitigat quidem, ſed non tollit anecedentem culpam. 3. Sine condonatione poenarum egant, animos erigi poſſe ad vitam emendandam et oneſtatem amplectendam. Veruntamen, qui dilata nimi emendatione culpam, maturata mercedem ſuam ugeri cogitaverit, multo magis incitabitur ad virtutis tudium, legemque moralem multo auguſtiorem et

maiore obſervantia dignam putabit, quam qui ea vio-
lata ſubterfugere poenas, Deumque, legis auctorem,
interdum a ſuis ipſius legibus et a iuſtitia deſciſcere
poſſe opinatur. Praeterea experientia docet, perſu-
ſionem hominum de peccatorum remiſſione abſolut-
nequiſſimo quoque facillime obtinenda, maximum ſe-
per verae virtuti et probitati detrimentum attuli.
Nihilominus notio veniae peccatorum, dummodo cer-
quibusdam limitibus reſtricta fuerit, cum iuſtitia di-
vina bene conciliari ſanaeque rationi optime prob-
poſſe videtur. Deus iuſtiſſimus (§§. 70. 71.), quem-
admodum cum virtutis ſtudio bona, ita cum prav-
conſiliis factisque, quippe nullo modo a Deo ipſo i-
fecta reddi poſſunt, lege irrevocabili mala coniun-
Quicunque e vita turpi, qua poenas ſibi contraxit,
virtutem emerſerit, is eadem ratione ac proporti-
qua iam in virtutis ſtudio progreſſus fuerit, in grat-
cum Deo reverſus, ab eodem praemiis dignus iudic-
bitur. His autem praemiis ſumma poenarum et culp-
in vita prava contractarum minuetur atque elevabit-
et Deus, quem pro iuſtitia ſua virtutis ſtudium, q-
vires humanas excedat, nequaquam poſtulare imbe-
litatique eius innatae ultro condonare recte ſtatuim-
non e ſingulis quibusdam vitae momentis ac ſing-
quibusdam bene factis, ſed ex totius vitae tenore ho-
num dignitatem moralem aeſtimans, peccatori reſ-
ſcenti ſortem aeternam iuſta lance ponderatam et c-
ſtitutam tribuet, atque, prout vera virtus et cum h-
ſimul conſcientia melioris Deoque probatae conditio-
in animo peccatoris creſcent, ita, poenarum futurar-
metu mitigato, fiducia et ſpes laetioris ſortis ei rel-
tuentur [a]). Venia igitur peccatorum recte ponitur in
converſione gratiae divinae ad peccatorem reſipiſcent-
et poenae imminutione pro ratione dignitatis moralis in
univerſum iuſtiſſime definita. Probe tamen notandum
eſt, peccatorem, qui ad meliorem frugem redierit,
nullo modo ad eum beatitatis gradum pervenire poſſe,

m occupaturus erat, si legibus divinis pro virili e semper obtemperasset. Sententia iam proposita peccatorum remissione non modo cum idea Dei sanmi iustissimique et ipsis literarum ss. testimoniis rmata (Rom. 2, 6 ff.) (§§. 22. 72 f.) bene conit, verum etiam tantum abest, ut virtutis nervos dat, ut omnem legis moralis, ad quam solam omnis ninis culpa eiusque meritum diiudicari potest, severtem peccatori ob oculos ponat, quo citius et dilitius saluti suae consulens I. Chr. tanquam servaem, morali quidem sensu homines Deo reconcilianı, pie amplectatur (Eph. 4, 22—24.) [b]).

) Quae Bretschneiderus V. V. contra hoc argumentum proposuit (*Handb. d. Dogm.* II. 519.) e peccato originis repetita, plane concidunt, hoc dogmate ex idea Dei iustissimi ac sapientissimi diiudicato. V. §§. 117. 118.

) Löffler *Ueb. die Entbehrlichkeit des Glaubens an eine unmittelb. Offenbarung. Magazin.* VII. 32. *Kl. Schriften.* II. „*Der Zweck des Christenthums kann doch nur Freude an Gott, Zufriedenheit mit seiner Regierung in Absicht der Gegenwart und Zukunft, und Heiligung des Herzens seyn. Aber jene wird gewiss, wie auch die Erfahrung lehrt, sehr sicher bewirkt durch die Lehre von einem ewigen, allmächtigen, allweisen, gerechten und wohlwollenden Geist, dem Schöpfer, Erhalter, Regierer der Welt und Vater der Menschen; und diese, kann sie kräftiger geweckt und sichrer geleitet werden, als wenn der Mensch, ohne Rechnung auf ein fremdes Verdienst, nur zum Fleiss in der Heiligung und zur Strenge gegen sich selbst aufgefordert, und wenn davon sein Werth oder Unwerth in den Augen Gottes abhängig gemacht wird?*" *Allg. Lit. Zeit.* 1817. N. 144. „*Mögen die, welche die blutige Versöhnungstheorie fest halten und predigen, noch so sehr zur Besserung, als dem unerlässlichen Accessorio des seligmachenden Glaubens ermahnen, der Mensch, wie er ist, wählt das Leichtere und lässt das Schwerere im Gesetz dahinten, und ist dabei als Christ nicht besser, als der Hindu, der sich den schrecklichsten Expiationsceremonien seiner Religion mit fanatischem Eifer unterzieht ohne selbst auf seinen moralischen Charakter nur den geringsten Einfluss zu gestatten.*"

§. 141.

Continuatio.

Doctrina de venia peccatorum per ſatisfaction vicariam morte Ieſu Chriſti Deo praeſtitam homini parata in graviſſimas recentiore potiſſimum aetate currit reprehenſiones, partim ex origine dogma partim ex idea numinis recte conſtituta, partim iuſtis reatus et poenae notionibus atque ex ipſa ex rientia petitas. *Primum* enim haud perperam ob vatum eſt, omnem hac de re ſententiam comparati niti de ſacrificiis piacularibus, aevi rudioris commu tis, apud omnes fere gentes incultiores, inprimis a Hebráeos, uſitatis, iam ab ipſo Ieſu Chriſto reie (Io. 4, 23. coll. Pſ. 51, 18. 19. Mich. 6, 6—8.), u hunc ipſum dogma illud non tradidiſſe recte conclu (§. 137.). *Deinde* non intelligitur, quomodo p coeleſtis voluntate iuſtiſſima, eademque benigniſſi ad poenas infligendas ductus omnisque irae at offenſionis expers, niſi ſanguine et morte victimae moveri non potuerit, ut liberos ſuos, humanae qui imbecillitati obnoxios, at pia mente ipſi fidentes, m aeterna, alioquin ipſis deſtinata, exſolveret; et modo homines, natura quippe *finita* praediti, pecc *infinitam* culpam in Deum contraxerint, quae, piaculo infinito, elui non potuerit. Neque m liquet, cur Deus ipſe, ſecunda ſcilicet in Deo perſ innumerorum ſyſtematum ſolarium ſummus modera induto corpore humano, in hanc tellurem, tam e guam mundi partem, deſcendere decreverit, ut cr affixus ab Iudaeis, fatali quadam neceſſitate du ipſe ſeſe ſibi, tanquam piaculum *infinitum*, offerr et cur Deus, quo tempore ipſe ſui expiationem par cupiens cenſetur, non iam pro vere placato haberi p ſit. *Tum* per ſe patet, reatus et poenae ſicut me notiones neceſſario inhaerere *ſubiecto* peccanti at bene merenti, ita, ut nec alterius culpa in alter

emquam, praesertim innocentissimum, nec virtus et nitas moralis, qua unus aliquis insignis fuerit, in quos peccatores transferri possit. Poena enim est lum cum peccato coniunctum, quod ipsi homini pecti infligitur, et malum, quod innocens sentit, peram poena dicitur. Accedit, quod poenae post vitam esentem secuturae, sicut poenae naturales iam in hac peccata saepissime sequentes, per mortem Christi aime sublatae sunt, atque etiamnum, salva iustitia ina, sors tristissima post mortem peccatorem in vitiis severantem manet. (Rom. 2, 9.) Sin autem obentiam Christi passivam ad tollendas solas peccati ginalis poenas positivas valuisse statuimus [a]), haec tentia iisdem, quibus dogma de peccato originis, mitur difficultatibus. (§. 117.) Longa *denique* exrientia ostendit, quantum fiducia in piaculis qualiscunque collocata emendandi studio virtutisque seveati et verae pietati nocuerit, quippe quae hominem n nisi in suo ipsius pectore salutem suam quaerere beat.

Eberhard *N. Apologie d. Socrates.* II. 248 ff. (Bahrdt) *Apologie d. Vernunft, durch Gründe d. Schrift unterstützt, in Bezug auf d. Christl. Versöhnungsl.* Bas. 1781. Kant *Religion innerh. d. Grenzen d. blossen Vern.* 1794. 260 ff. Löffler *Von d. kirchl. Genugthuungslehre.* Herder *Von Rel., Lehrmeinungen u. Gebräuchen.* 297 ff. Tieftrunk *Religion d. Mündigen.* I. 337 ff. Niemeyer *Briefe an Christl. Religionslehrer.* II. 181 ff. F. Köppen *Darstellung d. Wesens der Philosophie.* 209 f.

a) Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 2. A. p. 291.

§. 142.

Continuatio.

Ratione habita argumentorum illorum (§. 141.), oc quidem dubitari nequit, *primum* doctrinam scriorum ss. de morte Iesu Christi peccata hominum exante opinionibus aequalium (Hebr. 9, 22.) multis de

sich tüchtig macht durch Verähnlichung mit Gott ... Christus, welche, obwohl unter göttlicher Leitung und Be... stigung, doch immer nur das Werk jedes Menschen selbst ... kann und soll."

c) Stäudlin *Dogmat. u. Dogmeng.* 588 f. — Cf. De W... *Rel. u. Theol.* 218 ff.

d) (Gabler) *Kurze Entwickl. der neutest. Begriffe v. d. A... ten des Todes Jesu aus d. Grundidee eines Bundesopfer...* Henke *Mag.* VI. 1 ff. De Wette *Bibl. Dogm.* 199 ff.

e) Notetur discrimen inter *mortem voluntariam* officii cau... petendam et inter *suicidium*, *αὐτοχειρίαν*.

f) Kant *Religion innerh. d. Gr. d. Vern.* 105.

Cf. quae de dogmate eccl. in institutione populari sap... tractando monuerunt: Schlegel *Ueb. d. nächsten Zwe... Todes Jesu, u. wie derselbe noch zu unserer Zeit zur Beru... d. Menschen in d. Vergebung der Sünden anzuwenden s...* Henke *N. Mag.* II. 118 ff. Döderlein *Religionsu...* XI. 118 ff. Niemeyer *Popul. u. prakt. Theol.* 6. A. ... Böhme *Wer trachtet seine eigene Gerechtigkeit aufzuri...* in Schuderoff *N. Jahrbücher f. Religiös. Kirchen- u. S...* B. VIII. H. 2. 1825. p. 150 ff. — Marezoll *Pred.: D... lösung d. Menschen durch Jesum;* in Ammon *Mag.* IV. p. 103 ff. Röhr *Predigten.* II. Bd. Neust. 1825. *Pr... Charfreit.* „*Wie sehr die rechte Feier des Todestages ... Herrn von einer richtigen Ansicht seines Todes selbst ab...* p. 70 ff.

§. 143.

b. De intercessione.

Doctrina ecclesiastica cum epicri...

Ad munus Iesu Christi *sacerdotale* praeter e... tionem morte vicaria peractam secundum aliquod ... cium peculiare referri solet, *intercessio* s. *depre...* qua meritis suis nixus apud patrem hominum ca... agere dicitur et quasi patrocinari, ut salutis ab ... comparatae participes fiant (§. 134.). Disting... doctores ecclesiastici intercessionem *generalem*, ... omnibus hominibus (Luc. 23, 34.), et *specialem*, ...

s fidelibus (Io. 17, 9. Rom. 8, 34. 1 Io. 2, 1.) su-
ıtam; *terrestrem*, in statu exinanitionis et quidem
lem (Io. 17, 9. Luc. 23, 34.), et *coelestem*, in statu
ltationis (Io. 14, 16. 16, 26 ff.) [a]), quam ipsam
ıque oralem esse nonnulli statuerunt, repugnantibus
ı ipsamque ad *regium* munus referentibus [b]). Dog-
illud, quod e N. T. locis nonnullis (Rom. 8, 34.
ır. 7, 25. 9, 24. 1 Io. 2. 1.) haud inepte repetitum
nostris contra Pontificiorum decreta de Sanctorum
recatione strenue defensum est [c]), cum notionibus
ıeo-Christianorum de λόγῳ et de Iesu Messia, Dei
li internuncio et administro eiusque sacerdote sum-
, in adyto templi coelestis pro hominibus deprecante
136.), arctissime quidem cohaeret, sed proprie ac-
ım doctrinae puriori de numinis natura et efficacia
22. 27. al. cf. Io. 16, 26. 27.) prorsus repugnat.
iciat igitur, remotis allegoriis et imaginibus Iudaicis
ıropopathicis, hoc tantum tenere: scriptorum ss.
tis, quae intercessorem Christum praedicant, sym-
ca quadam ratione amorem illum significari tener-
ım, quo Iesus Christus semper suos amplectatur.
benedictione, tertia quadam muneris sacerdotalis
e, ex Act. 3, 26. haud commode repetita, iam
ra (§. 134.) satis dictum putamus.

Libri symbolici, v. Apolog. art. IX. de invocatione Sanctorum. p. 229., hac ipsa reiecta, omnino „fiduciam in Christi intercessionem collocandam esse," docent, „quia haec sola habeat promissionem Dei." 227. „Si rex constituerit certum intercessorem, non volet ad se causas per alios deferri. Ita quum Christus sit constitutus intercessor et pontifex, cur quaerimus alios?" — Chemnit. de duabus natt. Chr. c. 24. (Chr.) „ostendit vultui Dei, quae stigmata pro redemtione nostra accepit." Similiter Calov. T. VII. 533. — Gerhard L. th. III. 578. IV. 183. Quenstedt II. 572. Baumgarten *Glaubensl.* II. 224.

Baumgarten *Polem.* II. 287 ff.

Gerhard l. l. XVIII. 106 f. 116 f. Bretschneider *Entw. d. dogm. Begr.* 3. A. 602 f.

§. 144.

C. De munere Iesu Christi regio.

Doctrina ecclesiastica cum epicrisi.

Regium munus (Matth. 2, 2.), quo Christus dextram Dei sublatus (Act. 2, 33. 7, 56.) fungi d. tur, complectitur omnes illos actus, quibus ad pat reversus, summa in terra coeloque potestate instru (Matth. 28, 18. Io. 17 2. Phil. 2, 9. Col. 1, 17 Hebr. 1, 4. 13. 2, 8.), ecclesiam potissimum ita bernat (Eph. 1, 22. 5, 23.), ut impios et incred ad saniorem mentem revocare non desinat, pios au et fideles in fide conservet ac post mortem vitae be participes reddat. Alterum negotium regium, q Christo tribuitur, iudicium est novissimum (§. 19 Regium munus dividitur, minus apte quidem, qu primum divisionis membrum reliqua non excludat, tria regna, 1. regn. *naturae* s. potentiae, i. e. con tium imperii, quod Deus in totam exercet rerum c tarum universitatem; 2. regn. *gratiae*, imperium, q ecclesiam gubernat; 3. regn. *gloriae*, quo homines vita defunctos sempiternae felicitatis participes r dit [a]). In iudicandis illis decretis et formulis Iuda rum de Messia notiones atque sententias vulgares 1 Cor. 15, 24.) facile agnoscimus [b]). Neque ta praetereundum est, hac de re quoque alium quend doctrinae typum in literis sacris nobis offerri sa rationi optime convenientem, secundum quem h regis ipsiusque Christi titulum saepe aversatus (Io. 6, 1 Matth. 16, 20.), regnum tantummodo sibi ipse vin casse spirituale s. morale traditur [c]) (Io. 18, 36. Mat 6, 10. Luc. 22, 25 ss. [§. 120. b. *f.*]). Confirma ea sententia partim idea numinis summi recte inform (§. 59.), exsistentiam et efficaciam Dei alicuius vica qualem Iudaei nonnulli Messiam fingebant (§. 82 plane secludente, partim universa ecclesiae histo siquidem permulta N. T., apocalypseos maxime lo

ae loca (v. c. 1, 7. 3, 3. 16, 15. 20, 4. 5. 22, 7. . 20. coll. Pf. 90, 4. 2 Petr. 3, 8.), de regno aliando in his terris per Christum constituendo vanas et iaticas pepererunt opiniones [d]), et, tum odii sacri ndi, tum dominationis affectandae ipsis ecclesiarum ctoribus patrocinium aliquod praebuit ista Christi m rege civitatem suam gubernante comparatio [e]). ibus bene perpensis, etiamsi recte statuamus, omne nus Christi regium in propheticum prorsus resolvi et prophetae s. doctoris divini nomine totum servatoris is inesse [f]); nemo tamen dubitabit, cum Paulo Apolo (Eph. 1, 22. 4, 15.) Iesum Christum, insignem ni veritatis amplificatorem auctoremque coetus ab o denominati (Act. 11, 26. 26, 28. 1 Petr. 4, 16.) [g]) ic in perpetuum bene cupientem, omni, qua par est, tate venerari.

) Calov. Syst. loc. theol. VII. 588 ss. Quenstedt II. 579 ss. Buddeus Comp. Th. dogm. 569. Baumgarten *Glaubensl.* II. 236 ss. Cf. Reinhard *Dogm.* 435 s.

) Bertholdt Christol. Iud. §§. 22. 30. 37. 38. 46. 49.

) Ammon *Bibl. Theol.* II. 336 ss. — De sapiente a Stoicis rege appellato v. Diog. Laert. in vita Zenonis. c. I. §. 64. Stobaeus Eclog. phys. et ethic. l. II. c. 7. Ed. Heeren. 122. 206. 222.

) Cf. prae ceteris Corrodi *Krit. Geschichte d. Chiliasmus.* 2. A. 1794. 4 Thle. Münscher *Entwickl. d. Lehre v. tausendjährigen Reich in den 3 ersten Jahrhunderten*, in Henke *Magazin.* VI. 233 ss. Beck Commentt. 568 ss. Bertholdt l. l. 193 ss.

) Henke Lin. fid. Chr. 188.

) Ammon Summa Th. Chr. 198. Praeiverat eandem sententiam J. A. Ernesti in diss. de officio Chr. triplici. in Opuscc. theoll. Lips. 1773. 421.

) De Christianorum nomine haud doctrinae, sed sectae nomine v. Lactant. Institt. div. IV. c. 7. et praeter Buddei, Heumanni aliorumque Commentatt. de origine nominis Christiani ll. a Fabricio in Biblioth. Antiq. 162. J. E. C. Schmidt *Bibliothek für Kritik u. Exegese des N. T.* I. 86 ss. Pott ad 1 Petr. 4, 16.

Caput III.

DE MODO SALUTIS PER CHRISTU CONSEQUENDAE.

Sectio 1.

QUA ILLUSTRANTUR DEI DECRETA DE SALUTE P. CHRISTUM PARATA HOMINIBUS IMPERTIENDA.

§. 145.

A. De praedestinatione.

Doctrina biblica.

Deus etsi pro benignitate sua (§. 72.) omnibus ac s gulis hominibus felicitatem vult largiri, et bene ab Iesu Christo repetenda omnibus destinasse dici (1 Tim. 2, 4—6.), plurimos tamen hac salute Christum parata carere passus est; neque enim no huius salutis ad omnes pervenit, neque omnes ben usi sunt. Prodiit inde dogma *praedestinationis* (πρ ορισμός a verbo προορίζειν Rom. 8, 30., quod v Vulg. *praedestinandi* verbo reddidit) nomine in eccl insignitum, sive sententia de decreto illo divino ab A stolo Paulo (Rom. 8, 30. 9, 8—24.)[a]) commemor quo ante orbem conditum Deus homines alios sal alios miseriae sempiternae destinasse dicitur. Effic ista sententia e permultis scriptorum ss. effatis, qui Deus Israelitas, et postquam propter Iudaeorum plu morum contumaciam evangelium repudiantium ipsum paganis oblatum erat (Matth. 8, 11. 12. 21, 22, 1—14. Rom. 11, 23—32.), Christianos, i inde ab aeterno elegisse[b]) (Deut. 7, 6—8. Matth. 31. Luc. 8, 10. 18, 7. Io. 6, 44. Act. 4, 12. 13, Rom. 8, 29 ff. 9, 11. Eph. 1, 4. 5. 11. 2, 8— Phil. 4, 3. 2 Thess. 2, 13. 14. 1 Petr. 1, 2.), mu homines vero improbitati deditos obdurasse vel ad m facta incitasse et reprobavisse traditur. (Ex. 4, 21. 7,

k..

f. 6, 9 ff. 29, 10. Matth. 13, 14 ff. Marc. 4, 12. Luc. 8, 24. Rom. 9, 15 ff. Eph. 2, 2. 1 Petr. 2, 8. Iud. 4.) uic sententiae, quae ex aevi rudioris perversis de efacia divina opinionibus (§. 108.) et e *Particularismo* o Iudaico, a quo ipsi Apostoli haud prorsus alieni isse videntur, prodiit, plane opposita sunt ea ff. ff. cta, quae partim Deo benignissimo (§. 72.) miseriam ccatoris cuiusvis curae esse demonstrant (Ezech. 18, . 33, 11. 14. Matth. 9, 13. Marc. 2, 17. Luc. 15, 10. t. 26, 18.), partim liberum hominis arbitrium suppondo (Eph. 4, 19.) ad salutem virtute parandam unumemque adhortantur [c]) (Ies. 1, 16 ff. Matth. 4, 17. 5, . Rom. 12, 1 ff. Eph. 6, 10 ff. al.), vel etiam salutem r Christum partam, hominibus quibusvis annunciann (Matth. 28, 19. 20. Io. 3, 16. 1 Tim. 2, 4. Tit. 2, ff.), iis omnibus esse destinatam, qui Christo fidem ent habituri, diserte affirmant. (Matth. 8, 11. 12. 11, . Marc. 16, 16. Io. 10, 16. Act. 2, 38 f. Rom. 11, 32. Tim. 2, 4 — 6. 2 Petr. 3, 9. al.) Quum autem evanium ad plurimos homines non pervenerit, iuvat eam oque doctrinae formulam in N. T. libris expressam ueri, qua omnium gentium homines, qui Deum reeantur ac probitati studeant, non habita ratione fidei um historicae (Rom. 2, 12 ff.), Deo acceptos esse ct. 10, 34. — Matth. 12, 42. Luc. 13, 29. Rom. 2, .), et unumquemque, pro modulo facultatis et oprtunitatis ad veram Dei cognitionem perveniendi ipsi ncesso, a Deo olim iudicatum iri, evidenter docetur. latth. 25, 21. 24 ff. Luc. 12, 38. 47. 48. Rom. 2, 6. . Gal. 6, 7. 8.)

c) Argumentationi in locis supra ll. allatae vera haec sententia supposita esse videtur: hominem, quod ad religionem virtutemque eius attinet, a superiore rerum ordine pendere, et hominem Christianum prae ceteris beneficia per religionem Chr. ipsi concessa Dei gratiae accepta ferre debere (9, 16.), Dei consilia autem ad homines impios et obstinatos relata omnino inexplicabilia esse (11, 33—36.). Nihilo minus Apo-

stolus ardore disputandi a vera illa sententia ad dicta *parti-cularismum* sapientia abreptus est, quibus et ipse sibi rep-gnavit (1 Tim. 2, 4.), et aliis effatis biblicis, v. c. Io. 3, 17. I. 1, 17. De Wette *Bibl. Dogm.* 2. *A.* §. 278. p. 250.

b) Verba ἐκλέγεσθαι = בָּחַר Deut. 7, 7. (ἐκλεκτοι, ἐκλογή) *deli-*e pluribus, ideoque *praeferre*, ὁρίζειν, προορίζειν, τάττειν, π-ετοιμάζειν, προγινώσκειν *decernere*, *constituere*, *praedestin-* maxime significant, ita, ut posteriora in bonam partem q-que sumta et de praedestinatione ad felicitatem aeternam u- pata τῷ ἐκλέγεσθαι respondeant (Gerhard L. th. IV. 150 nec nisi neglecto ss. ss. usu loquendi aliae significationes, m- res quidem, illis substitui possint. Verbum ἀποδοκιμάζειν= *probare* sensu supra definito nusquam in N. T. ll. legitur, a- LXX modo usitatum pro מָאַס. Notio reprobationis alio m- enunciata est, cf. Io. 3, 18. 36. 1 Thess. 5, 9. Rom. 9, 22. 11, 2 Tim. 2, 20.

c) Etenim, si facere *debemus*, colligitur, *posse* nos debita -cere. Kant *Relig.* 62 ss. 296 ss.

§. 146.

Historia dogmatis.

Antiquiores ecclesiae doctores in eo fere con-niunt, quod, praetermissa duriore ista de praedesti-tione formula in libris ss. significata, divinae gratiae iumenta ad vitam emendandam hominibus conced- omnemque eorum ad felicitatem aeternam destina- nem a praescientia divina repetunt. Seculo demum de praedestinatione in ecclesia disputari coeptum quum Augustinus praedestinationis decretum absolutum, cum aliis ipsius placitis de peccato or- nali, de defectu liberi arbitrii i. e. facultatis ad ver- pietatem Christianam sese aptandi, et de gratia di- supernaturali coniunctissimum, contra Pelagium fenderet *a*), qui vires et cognoscendi et probandi ciendique honesta quaevis sicut facultatem contraria trandi hominibus vindicans, eas a divina gratia t concessas esse, tum naturali maxime modo adiuvari cte docuerat *b*), *meritum* tamen quoddam homini

›mparanda sibi gratia divina nimium fortasse iactans [c]).
ostea alii, *Semipelagiani* dicti, et hac in re mediam
uandam viam tenentes, praedestinationem non a de-
:eto absoluto, sed a gratia divina coniuncta cum studio
umano pendere statuerunt [d]); alii vero Augustinum
cuti vel duriora, quam ipse Augustinus, placita pro-
osuisse dicuntur, unde seculis V, VI et IX *Praedesti-
ıtianorum* nomine singuli notati sunt [e]). Postquam se-
uentibus seculis Scholastici haud pauci ad Semipelagia-
›rum opiniones deflexerant, sacrorum emendatores,
›mmenta e placitis illorum profecta, velut de merito
thesauro bonorum operum al. strenue impugnando,
l Augustini, Petri Lombardi et Thomae
quinatis sententias tam prope accesserunt, ut ipsi
uriorem de praedestinatione formulam tueri videren-
ır [f]), quam a Zwinglio iam adumbratam [g]), a
alvino [h]) et Beza [i]) acriter defensam postea nostri,
bi ipsi quidem non omnino constantes [k]), deseruerunt.
ariis inde exortis controversiis, quae seculi demum
ıperioris ingenio mitiori cedebant, primum audita
ınt nomina *Universalistarum* (*hypotheticorum* et *cate-
›ricorum* s. absolutorum), *Supralapsariorum* et *Infra-
psariorum*, quorum decreta synodus Dordracena a.
618 et 19 probavit, quum alii Reformatorum coetus,
raesertim Arminiani, et Augustino et Calvino omnino
lversati essent [l]). In ecclesia Catholica seculo XVII de
raedestinatione aliisque doctrinae capitibus huc refe-
›ndis magna fuere dissidia, quae ne Clementis XI
uidem Bulla *Unigenitus* a. 1713 exstinguere potuit,
a, ut etiamnum Iesuitarum sive *Molinistarum* sententia
emipelagiana aeque ac doctrina *Iansenistarum*, Augu-
inum pressius sequentium, in ecclesia ista obtineat [m]).
octrina de praedestinatione, quae recentiore aetate a
ıeologis Lutheranis et Reformatis vel omnino non al-
us examinata, vel ad formulas quasdam universales
ısdemque mitiores revocata erat, novissime variis dis-
utationibus ansam praebuit [n]).

Vossii Hist. de controversiis, quas Pelagius et eius reliquiae moverunt, libri VII. Ed. 2. Amst. 1655. 4. Petav. de dogmatibus theologicis. T. III. 304 ss. Walch *Hist. d. Ketzereien.* Bd. IV. V. Cramer — Bossuet VI. 645 ss. VII. 630 ... Werdermann *Gesch. d. Meinungen v. Freiheit.* 99 ss. Wundemann *Dogmengesch.* II. 91 ss. 119 ss. 150 ss. Münscher *Dogmeng.* II. 283 ss. Wiggers *Vers. einer pragmat. Darstellung d. Augustinismus u. Pelagianismus.* B. 1821.

a) De praedestin. Sanctor. c. 9 s. Enchirid. ad Laurentium de fide, spe et caritate. c. 29. De civit. Dei. XV. 11. Contra Iulianum Pelagianum. V. 3. De correptione et gratia. c. 15. Ep. 107. „Liberum arbitrium ad diligendum Deum primi peccati granditate perdidimus." Cf. Contra duas epp. Pelagian. III. 8. „Sine gratia nisi ad peccandum valet liberum arbitrium, ad iustitiam nisi divinitus liberatum adiutumque non valet."

b) August. de gratia Chr. I. 3. 4. 7. Ep. ad Demetr. c. 1. 2. Symb. Pelag. apud Walch Bibl. S. V. 195 s. — Beck Commentt. 443.

c) Augustin. Ep. 90. „Id agebant isti damnabilibus disputationibus suis, ut non defendendo, sed potius in superbiam sacrilegam extollendo liberum arbitrium, nullum reliquerent locum gratiae Dei, qua Christiani sumus."

d) V. prae ceteris Walch *Gesch. d. Ketzereien.* V. 158 ss. 184 Wundemann l. l. II. 190 ss.

e) Rössler *Bibl. d. Kirchenv.* X. 245 ss. Schröckh *Kirch...* XVIII. 157 ss. XXIV. 5 ss. 119 ss. Wundemann l. l. 236 ss. 293 ss.

f) Lutherus de servo arbitrio. Vit. 1525. Cf. Planck *Ge... d. protest. Lehrbegr.* II. 111 ss. Melanchthon Loci com. Ed. Augusti. p. 38 s. „Homo per vires naturales nihil potest, nisi peccare. — Spiritus omnia necessario evenire ... cet iuxta praedestinationem." Planck II. 90 ss. In ... etiam Confessione Aug. sententiae illius durioris plura reperiuntur vestigia v. c. Art. II. „Vitium originis vere (est) peccatum damnans et afferens nunc quoque aeternam mortem his, qui *non renascuntur* per baptismum et *spiritum* ... Art. V. „Spir. s. fidem efficit, *ubi* et *quando visum est* Deo in iis, qui audiunt evangelium" —. Vid. Mich. Weber Prolegg. ad Conf. Aug. a. 1807 ed. p. XVI ss. F. Th. Richter *Ueb. d. Dogma d. göttl. Prädestination*; in Schuderoff's *N. Jahrbücher f. Relig., Kirchen- u. Schulwesen.* Bd. I. H. ...

1822. p. 288. De controvv. *Flacianis* atque *Synergisticis* vid. Baumgarten *Polem.* II. 765 ff.

g) Ad illsturiss. Cattorum principem Philippum sermonis de providentia anamnema. Tig. 1530. Fidei expositio ad Christianum regem. Cap. VI. Epistolarum edit. Basil. B. II. 108—10. al. J. F. Möller *Gesch. d. Bildung d. ref. Kirche u. ihres Lehrbegriffs*; in *Reformationsalmanach.* II. 95 ff.

h) Institut. rel. Chr. l. III. c. 21. „Praedestinationem vocamus aeternum Dei decretum, quo apud se constitutum habuit, quid de unoquoque homine fieri vellet. Non enim pari conditione creantur omnes, sed aliis vita aeterna, aliis damnatio aeterna praeordinatur. Itaque prout in alterutrum finem quisque conditus est, ita vel ad vitam, vel ad mortem praedestinatum dicimus." Omnino Calvino auctore *praedestinatio* est omnipotens Dei voluntas, qua, quidquid in rerum natura fit, immutabili consilio fieri id iussit, ita, ut cum Augustino consentiat, qui (Opp. T. IX. de praedest. p. 627.) „Dei voluntatem, ait, esse omnium rerum necessitatem." Reiecit itaque *putidam*, quam dicit, distinctionem divinae voluntatis ac permissionis, qua Deus recte putatur delicta quaedam non impedire, quamvis improbet, sic, ut nolente quidem eo, sed tamen concedente, fieri dicantur. Porro quaecunque fiunt, sine discrimine omnia, etiam male ac bene facta hominum, Deo auctore ac volente necessario fieri statuit ex summá eius potentia. Etsi enim *materiam* s. factum inobedientiae s. contumaciae oriri tradit ex Dei voluntate, *formam* vero peccati s. male faciendi propositum a cupiditatibus hominum procreari, tamen Deum, qui velit effectum, velle etiam caussam, necessario ei concedendum erat. Calvino, qui „non ideo Deum elegisse quosdam, docet, quia praevidit, illos futuros esse sanctos, sed sanctos factos esse, quia elegit illos," adstipulata est Confoederatio Belgica art. 16. et Synod. Dordrac. can. 6. 7. 9. Gerhard L. th. IV. 222 ff.

Theod. Bezae ad sycophantarum quorundam calumnias, quibus unicum salutis nostrae fundamentum, i. e. aeternam Dei praedestinationem evertere nituntur, responsio. 1588.

i) Ipsa Form. Conc., quum in rebus spiritualibus deesse homini liberum arbitrium statuit, damnato quovis Synergismo, simul vero gratiam divinam universalem defendit, reiecto decreto absoluto, sibi non constat. Cf. 619 s. 621. 797 ff. ed. Rechenb. Planck l. l. VI. 807 ff. Münscher *Lehrb. d. Dogmengesch.* 191 s. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 100 ff.

l) Walch *Einl. in d. Gesch. d. Religionsstreitigkeiten ausser der Luth. Kirche.* I. 451. III. 718 ff. Beck l. l. 457 f. — *Supralapsarii* absolutum decretum, quod Deo adfingunt, supra lapsum hominum ponunt h. e. docent, Deum, ut summam suae libertatem et maiestatem ostenderet, pro arbitrio suo decrevisse, ut alii homines servarentur, alii damnarentur, et propter hoc ipsum decretum arbitrarium lapsum hominum permisisse, ut alios servare, alios damnare posset pro arbitrio. *Infralapsarii* decretum de permittendo hominum lapsu praeponunt, et decretum alios servandi alios damnandi postponunt, sic docentes: Omnes facti sunt peccatores ideoque poenae digni per lapsum Adami, a Deo permissum. Deus pro iustitia sua omnes poterat damnare, sed pro benignitate sua libera alios vult servare, alios damnare. Sic electis donat fidem ut conditionem salutis, reprobatis denegat pro solo suo arbitrio, nec propter praevisam eorum contumaciam.

m) Marheinecke Institutt. symbolicae. 47.

n) Schulthefs *Exeget. theol. Forschungen.* B. II. St. 1. *Evangel. Lehre v. d. freien Gnadenwahl.* Zür. 1818. In refutandis quae contra Calvini sententiam proposuerat Bretschneider *Aphorismen üb. d. Union d. beiden evang. Kirchen.* Goth. 1819. acutissime versatus est, eamque sententiam, emendatam ac mitiore quidem forma expositam, tanquam sibi ipsi probatam commendavit Fr. Schleiermacher in *Theol. Zeitschrift, herausgeg. von* Schleiermacher, De Wette und Lücke. B. 1819. H. I. 1 ff. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1820. Nr. 219. 220., et quae contra monuerunt Ammon *Ueb. d. Folgerichtigkeit d. evang. Lehrbegriffs v. d. sittl. Unvollkommenheit d. Menschen u. seiner Erwählung zur Seligkeit.* L. 1820. Bretschneider *Die Lehre Calvins u. d. ref. Kirche von d. göttl. Vorherbestimmung dargestellt u. nach d. neuesten Vertheidigung derselben durch Hn. Dr. Schleiermacher beleuchtet*; in Schröter u. Klein *Oppositionsschrift.* IV. 1 ff. 1820. Sartorius *Die Luther. Lehre vom Unvermögen d. freien Willens zur Seligkeit; nebst einem Anhange gegen Hn. Dr. Schl.* Gött. 1821. Cf. De Wette *Ueb. d. Lehre v. d. Erwählung in Beziehung auf Hn. Dr. Schl's Abhandlung*; in *Theol. Zeitschr.* Heft II. 1820. p. 83—131. Parow *Beurtheilung d. neusten Streitschriften über die Calvinische Vorherbestimmungslehre*; in Böckel *Irenäus.* Bd. I. Heft 2. B. 1821. H. 3.

§. 147.

Doctrina ecclesiastica cum epicrisi.

Summma doctrinae, quae in ecclesia nostra, e Forula Concordiae, parum quidem in ea sibi constante ı. 146. *k.*), a theologis seculi XVII sensim stabilita t [a]), ad haec potissimum decreta referri posse vider: *Praedestinatio* s. *electio*, quae non simul ad bonos malos pertinet, sed tantum ad eos, qui ad vitam ternam consequendam electi et ordinati sunt, est actus luntatis divinae, quo homo peccator quivis per fidem Christum emendatus, si modo fidem usque ad finem tae servaverit, vitae aeternae ante secula destinatus t (Eph. 1, 4. Rom. 8, 30.), idque ex mera Dei gratia opter meritum Christi. (Eph. 1, 11. 2, 4 ff. 3, 11.) *eprobatio* contra est actus voluntatis Dei aeternus, quo minem ob meritum Christi suapte sponte reiectum, n ex decreto absoluto, mortis aeternae poena dignum dicavit. (Matth. 25, 41. Rom. 2, 5.) Unde patet, clesiam nostram non nisi *conditionatum* et electionis praedestinationis et reprobationis decretum [b]) contra alvinianos severiores defendere eiusdemque aeternitam atque immutabilitatem adversus Socinianos [c]) tueri. d doctrinam istam illustrandam postea distinctio facta t inter voluntatem *antecedentem*, qua Deus vult omnes omines salvos fieri, et *consequentem*, qua simul raonem habet conditionis, a qua effectus voluntatis penet, ab hominibus vel acceptae vel neglectae (§. 67.), temque sententia de *praevisione fidei* tanquam condiione electionis divinae. Quanquam formula ea non mni fundamento biblico destituta et mitior est, quam ententia ista de decreto absoluto, aeque scriptorum ss. ffatis nisa, quae quidem cogitari omnino nequit, nisi osito rerum ordine honestati prorsus repugnante (staait enim, vitae rationes hominum reprobatorum a Deo ipso, sanctissimo scilicet, ita esse institutas, ut illi non possint non peccare eoque indigni evadere vita beata) [d]);

minime tamen convenit ideae Dei ſanctiſſimi benigniſſimique (§. 72.), qui homines quosque benivolentia ſu complectens, felicitatem vitae aeternae alligare non p tuit, perſuaſioni de rerum quarundam geſtarum a ſcriptoribus certis narratarum veritate, quas pro diverſ ingenio alii aliter animo informant; praeſertim qu earum notitia ad pauciſſimos tantum pervenerit. Accedit, quod ſententia ea de decreto Dei condition ſi altius inveſtigetur, partim cum doctrina de pecc originali hominisque ἀδυναμίᾳ aperte pugnat, parti ad ſententiam iſtam duriorem de decreto Dei abſol eoque arbitrario omnino redit. Nam ſi homo ſal evadere nequit, niſi *reſiſtentia* eius *malitioſa* a pecc originis repetenda per ſpiritum ſ. devicta fuerit, is, q reſiſtere pergit, non ſua culpa, ſed ob divinum aux lium ex arbitrio divino ipſi denegatum ſalute aeter deſtituitur [e]). Acquieſcendum ideo videtur in eo d ctrinae biblicae typo, ſanae rationis praeceptis optin conveniente, quo Deus non ſolum iis, quibus religio Chriſtianae beneficium contigit, ſed etiam omnibus al omnium gentium hominibus pro opportunitate ad vera numinis cognitionem perveniendi ipſis conceſſa et p dignitate ipſorum morali, ſalva tamen tum divina ſcie tia, in quam temporis rationes omnino non cadunt, tu libero hominis arbitrio (§§. 65. 111.), ſortem aetern deſtinavit (§. 145.) [f]). Verum enimvero hominis ex ſiſtentia et deſtinatio non ex huius vitae cancellis me tienda et iudicanda eſt, et omnis divina praedeſtinat quae vox perperam in Deum translata eſt, quippe temporis plane exſortem, ſola cernitur facultate et opportunitatibus ad rationem excolendam aliis alio modo gradu in hac vita tributis. Ceterum iis quoque, qu divina providentia in hac vita parum curaſſe videri poſſit, in vita futura novum animi excolendi ſpatium fo dubitari nequit.

a) Form. Conc. Epit. XI. 617 ſſ. „Accurate obſervari oport discrimen inter *praeſcientiam* et *praedeſtinationem* ſive aeter-

nam electionem Dei. Praescientia enim Dei nihil aliud est, quam quod Deus omnia noverit, antequam fiant — simul ad bonos et malos pertinet; sed interim non est causa mali, neque peccati, — peccatum enim ex diabolo et ex hominis prava et mala voluntate oritur. Neque causa est, quod homines pereant; hoc enim sibi ipsis imputare debent. — Praedestinatio vero s. aeterna Dei electio tantum ad bonos et dilectos filios Dei pertinet, et haec est causa ipsorum salutis. Etenim eorum salutem procurat, et ea, quae ad ipsam pertinet, disponit. — In eo (evangelio) perspicue docetur, quod Deus omnes sub incredulitatem concluserit, ut omnium misereatur, et quod nolit, quenquam perire, sed potius, ut omnes convertantur et in Christum credant. — Damnationis impiorum causa est, quod verbum Dei aut prorsus non audiant, sed contumaciter contemnant, aures obdurent, et cor indurent, et hoc modo Spiritui S. viam ordinariam praecludant, ut opus suum in eis efficere nequeat. Quod igitur pereunt, neque Deus, neque ipsius electio, sed malitia eorum in culpa est. — In Christo electio aeterna Dei patris est quaerenda. Is in aeterno suo consilio decrevit, quod praeter eos, qui filium eius Iesum Christum agnoscunt et in eum vere credunt, neminem salvum facere velit." Cf. 621. „Reiicimus — errores, quod — non sola Dei misericordia et sanctissimum Christi meritum, sed etiam in nobis ipsis aliqua causa sit electionis divinae, cuius causae ratione Deus nos ad vitam aeternam elegerit." Sol. decl. XI. 798 s. 800. 802 s. — Aug. Hunnii Tractat. de providentia Dei et aeterna praedestinatione. Frcf. 1603. Leon. Hutter ἐξέτασις theol. de voluntate Dei circa aeternum praedest. decretum. Viteb. 1605. 4. Gerhard L. th. IV. 215 ff. Calov. Syst. Loc. th. X. 607 ff. Quenstedt Th. did. pol. II. 22 ff. „Ex praevisa fide meritum Christi finaliter apprehendente ad vitam aeternam electi sumus. Aliud est, eligi propter fidem, ceu causam promerentem sive promoventem, et aliud eligi sub conditione fidei, ceu medio et organo ληπτικῷ s. receptivo meriti Christo ab aeterno praeviso et in tempore divinitus donato et admisso: Non prius, sed posterius adserimus." p. 52. Hollaz Examen theol. p. 604. „Praedestinatio est aeternum Dei decretum de conferenda salute aeterna omnibus et singulis hominibus, quos Deus in Christum finaliter credituros esse, praevidit." Add. Baumgarten *Glaubensl.* I. 863. Seiler Th. dogm. pol. 205 s. Reinhard *Dogm.* 439 ff.

b) *Praedestinationis* notio, licet in libris ss. saepissime ad solam *electionem* relata fuerit, apud Augustinum tamen simul *re-*

probationem complectitur. Vid. de civ. Dei l. XV. c. 11., u[illegible] duas esse hominum societates contendit, alteram maloru[m] quos (Deus) praedestinaverit ad supplicium aeternum, a[lte]ram bonorum, quos praedestinaverit ad regnum aetern[um]. Neque etiam per rei naturam, electionis et reprobationis [no]tionibus recte finitis, altera sine altera locum habere pot[est]. Mosheim Dogmat. II. 243. „Quicunque enim eligit, is [e]dem etiam actu reprobat. Qui ex decem hominibus sep[tem] eligit, is reliquos tres reprobat. Patet ergo, decretum [re]probationis in decreto electionis latere." Cf. tamen, q[uae] in contrariam sententiam disputavit De Wette *Dogm. d.* [*ev.*] *luth. Kirche.* 133. 2. *A.* 114.

c) Socini Praelect. theoll. c. 13. Baumgarten *Polem.* p. 731 ff.

d) Kant *Vorlesungen üb. d. philos. Religionslehre.* L. 1817. [illegible] *„Ist die menschliche Seele als Intelligenz frei, denn als Ers[chei]nung gehört sie allerdings in die Reihe der Naturdinge: so m[uß] es auch von ihr abhangen, ob sie der Glückseligkeit würdig [oder] unwürdig seyn will. Die Lehre von der Prädestination [setzt] eine unsittliche Ordnung der Dinge voraus. Denn es wird [da]durch behauptet, daß schon die Umstände des Lebens so[lcher] Menschen auf die Art geordnet und zusammen gefügt w[ären], daß sie nicht anders als der Seligkeit unwürdig werden k[önn]ten. Wie verträgt sich das aber mit dem Begriffe von einem [gü]ten, weisen und heiligen Weltschöpfer und Regierer?"* C[ontra] Calvinum haec potissimum moneri possunt: 1. Omnis eius [sen]tentia profecta est e falsa notione omnipotentiae divinae, [qua] Deus non pro sapientia sua omnia procreare, sed ipse [per] sese solus et aliunde non pendens ita agere dicitur, ut [nul]lam summae suae potestatis particulam in naturam crea[tam] ullo modo possit transferre. Veruntamen quoniam attr[ibuta] Dei, nisi quatenus arctissime inter se cohaerent, sum[mae] virtutes putari non possunt; omnipotentia quoque a sum[ma] Dei sapientia, sanctitate atque iustitia non potest sec[erni]. 2. Calvini sententia repugnat notioni iustitiae, a Deo in [ani]mis humanis insitae. 3. Repugnat eadem sanctitati Dei, [quum] Deum ipsum statuit esse necessariam cuiusvis delicti cau[sam], qui tamen nihil aliud, nisi locum dedit delicto, cuius [vera] causa in voluntario motu ac consilio hominis quaeri d[ebet], cui soli culpa potest assignari. Quod Schleiermacher[us], cui adstipulatur De Wettius, negat, improbe factum q[uid]quam esse coram Deo (i. e. si Dei solius rationem habes) ac potius contineri ait in cogitatione hominis cuiusvis, q[ui]

se descivisse sentiat a summis Dei legibus; id quidem prorsus tollit sanctitatem et iustitiam Dei; nam Deus non potest improbare aut punire id, quod non est, nec hac ratione improbitas ac poena posset secerni a probitate et felicitate. 4. Abducit eadem nos eo, ut divinam quandam fati necessitatem esse statuamus, quo facto tollitur omne honestatis studium omnisque culpae contrahendae facultas, confunditque physicam et moralem naturam Dei ac delet spontaneum agendi motum, sine quo nulla est verae virtutis species. Discrimen enim, quod Calvinus esse vult inter Dei *praeceptum*, quod homines tanquam agendi regulam propositam esse sciant et intelligant, et *voluntatem*, quam neque intelligant neque explorare debeant, nullum prorsus est, si vitam hominum ipsam per se spectaveris, in qua leges morales omnes ex voluntate Dei profectae videri possunt ac debent. Et si verum est, quod testantur libri ss., Dei voluntatem id agere, ut sanctimoniae amore nos imbuat, non est credibile, eandem saepenumero contrarium facere et peccata iubere ac decernere. Occulta vero et incognita Dei voluntate posita atque concessa, quae quasdam legum moralium exceptiones constituerit, nervi omnes virtutis inciduntur, animusque ad sollicitationes obdurescit et affligitur. 5. Homines, qui electos sese esse opinantur, quos ipse Calvinus concedit esse posse etiamnunc quibusdam vitiis obrutos, aut qui ad emendandum animum quidquam afferre se posse diffidunt, in virtute colenda redduntur ignavi vel adeo ad summam rediguntur desperationem. 6. Schl. quidem Calvini sententiam ita temperat, ut omne genus humanum aliquando perventurum statuat in unum quendam proborum ac beatorum coetum, in eumque recipi eos quoque, qui, quasi perditi ac devoti, ex arbitrio Dei nobis videantur esse reprobati ac damnati; vitam enim futuram esse novum animi excolendi spatium, statumque damnatorum nihil esse nisi seriorem in Christi regnum receptionem. Veruntamen simplex et absoluta reprobatio vel neglectio naturae s. personae ratione praeditae, quae ipsa per se debet spectari, non aliarum rerum usibus temere subiici, omnino cadere non potest in perfectissimum huius mundi rectorem. Vid. Bretschneider *Die Lehre Calvins* —.

:) Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 104 f. Dubitationibus istis ut obviam irent Form. Conc. auctores, multa Dominum de hoc mysterio reticuisse et occultasse professi sunt, quae altius investigare nobis non liceat. Sol. decl. 811. „Quicquid enim scriptum est (ut Ap. Rom. 15, 4. testatur) in doctrinam nostram scriptum est, ut per patientiam et consolationem

scripturae spem habeamus. Quodsi nobis per scripturam consolatio illa enervatur, vel eripitur; certo certius est, sc. contra sententiam et mentem sp. s. explicari et intelligi." E[...] bus satis intelligitur, Krausium Pr. de Rationalismo et nostrae in doctrina de praedest. (Regiom. 1814. rec. in ei Opusce. theoll. 1818.) differentem haud destitutum fuisse [...] neis argumentis. Illi enim in diiudicandis et exponendis [...] versis iis doctrinae formulis, quae hac de re in N. T. [...] deprehenduntur, obscuro recti sensu ducti eam sequen[dam] putarunt, quae cum sana ratione maxime consentire v[ide]batur.

f) Morus Epit. Th. Chr. 128 s. Praeiverat Muhammedes [Ko]ran. Sur. II. 62.: Iudaei, Christiani et Sabaitae, si in De[um] crediderint et diem novissimum, rectumque fecerint, mer[ce]dem habebunt apud dominum suum sine tristitia et timore. „Hunc humanitatis sensum utinam omnium Christianorum [sy]stemata spirarent!" Ammon Summa Th. Chr. 208.

§. 148.

B. De gratia divina.

Doctrina biblica.

Ut homines salute per Christum oblata vere [po]tiantur, Deus ipse, testantibus scriptoribus ss., eos iuvare decrevit, quod favori et gratiae, qua voce [va]rio modo usi sunt *a*), singulari attribuunt. Quemmodum enim V. T. scriptores omnem animi emen[da]tionem sensusque pios et quae inde proveniunt, r[ecte] facta atque ipsas virtutes, a Deo auctore repetunt (Ps. 51, 12. Ps. 119. Ies. 11, 2. 32, 15. Ier. 31, 33. 32, [...] Ezech. 11, 19. 36, 26. 27. Ioel 3, 2 ss. Provv. 2, 9. [...] 27. 30, 7—9. Sap. 7, 21 ss. 8, 4. 8. 9, 13 ss. 10. S[ir.] 1, 7 ss. *b*); ita N. T. scriptores docent, homines Christianos, et Deo ipsi et Iesu Christo (2 Thess. 2, 16. 1 [...] 3, 3—5.) eiusque spiritui (Rom. 8, 9. Gal. 4, 6. Ph[il.] 1, 19.) et spiritui s. (§. 86.) varia in animos suos e[f]fecta salutaria debere, scilicet religionis Christianae cognitionem eamque profitendi consilium (Io. 6, 44. Act. 16, 14. 1 Cor. 1, 4—6. 12, 3. 2 Cor. 4, 6. Eph. 1,

ff. Phil. 1, 3—6.), *praeterea* animi immutationem angelii praeceptis convenientem (Io. 3, 5. 1 Cor. 6, . Eph. 2, 5. Phil. 2, 13. 2 Tim. 2, 25. Tit. 3, 4—), *tum* perseverantiam in fide evangelio praestanda que in virtute perficienda conspicuam (1 Cor. 1, 8. 3, 6, 19. 2 Cor. 1, 21. Eph. 3, 16 ff. Phil. 1, 9. Col. 10. 1 Thess. 5, 23. 2 Tim. 1, 14. 1 Petr. 5, 10.); finlas *denique* virtutes (Gal. 5, 22 ff. 1 Petr. 1, 22. 4, .) animique sensus et motus pios. (Rom. 8, 26. Eph. 18 ff.) Etsi scriptores ff. de efficacia illa, quam nusam subtilius explicuere, tanquam de *immediata* quam et mirifica loquuntur (Rom. 8, 9—16. 1 Cor. 3, —9. Phil. 2, 12 ff. 1 Thess. 5, 23.), prout consuelo fert hominum incultiorum, causas secundas et aesidia, quibus Deus utitur, haud respicientium: iltis tamen locis, quibus vel Deum per doctrinam angelicam operari (Luc. 8, 11 ff. Act. 20, 32. Rom. , 17. Iac. 1, 18. 1 Petr. 1, 22—24. 2 Petr. 1, 3.), l usos libero arbitrio homines efficaciae illi divinae epius obniti dicunt (Matth. 23, 37 ff. Act. 7, 51. Hebr. 8.), vel cohortationes ad vitam emendandam fidemie servandam afferunt gravissimas (§. 145.), *media-m* tantum et *naturalem* operandi rationem intelligere lentur.

) Voc. χάρις = חֵן tum ipsum Dei favorem indicat (v. c. Luc. 2, 40. Eph. 1, 6. 7. 2, 7.), sicut Christi (2 Cor. 8, 9. 13, 13.), tum eius effectus, beneficia divina (Io. 1, 16. 17. Rom. 3, 24. 5, 20.); inprimis de religionis Chr. regnique Messiani instituto dicitur, tanquam favoris singularis erga homines Christo fidem habituros documento (Rom. 5, 17. 6, 14. Gal. 2, 21. 5, 4. Tit. 2, 11. 1 Petr. 5, 12. Act. 13, 43. Hebr. 12, 15. 13, 9.), cuius doctrina ὁ λόγος τῆς χάριτος appellatur (Act. 14, 3. 20, 32. coll. 24.), de munere Apostolorum (Rom. 1, 5. 12, 3. 6. Gal. 2, 9. Phil. 1, 7.) et dotibus cum eo coniunctis (1 Petr. 4, 10.).

) Cf. Philonis hac de re sententiam in Stäudlin *Gesch. der Sittenlehre Jesu.* I. 499 f. 502 f. 507 f. uberius expositam.

§. 149.

Historia dogmatis.

Ex simplici hac doctrina, quam priorum quatu seculorum Patres ecclesiae fere omnes professi sunt, quidem, ut vim quandam Dei spiritusque divini ad tricem in fide virtuteque comparanda homini conced agnoscerent, neque tamen vires homini proprias li rumque eius arbitrium plane omitterent [a]), inde a culo V artificiosa quaedam et sterilis doctrina effecta cui subtilius informandae Augustini atque Pela controversiae occasionem praebuerunt; quum ille, l ambiguis et contrariis saepe formulis usus sit, ho nem facultate omni et voluntate recte faciendi desti tum per solam vim spiritus divini, modo supernatu operantis, ad bonam frugem redire posse [b]), co Pelagium acriter contenderet, qui, varias quidem g tiae divinae eiusdemque supernaturalis formas effe tuens, eam tamen ad vires hominis naturales doctri que evangelicae efficaciam maxime referebat [c]). O graviter oppugnato, inprimis in concilio Carthagine a. 418 h., placita Semipelagianorum, qui initia em dationis e viribus animo humano insitis, progre vero e gratiae divinae auxiliis repetere maluerunt haud paucis per multa secula probata fuerunt. E Sc lasticis alii Augustinum secuti sunt, novis finition ac distinctionibus, v. c. de gratia gratis data, grat faciente, de merito *congrui* et *condigni* [e]), decre eius amplificando, alii, ut *Scotistae*, ad Pelagium pr pius accesserunt [f]). Sacrorum emendatores Augu sententiam amplexi primo in eo fere omnes consen runt, quod hominem peccato originali (§. 115.) pr sus depravatum atque in mala quaevis pronum nisi spiritum s. iustitiam spiritualem consequi non posse cerent [g]), ita quidem, ut contra Fanaticos et Enth siastas eiusmodi spiritus s. operationes cum doctrina di vina semper et perpetuo coniunctas esse statuerent [h]);

i fundamento theologi seriores subtiliorem suam do-
ⁱinam de singulis gratiae divinae effectis et certo eo-
m salutisque ordine superstruxerunt. Postquam vero
[e Melanchthon [i]) aliique eum sequentes *syner-
ismum*, qui varias controversias movit [k]), tuiti erant,
rmulae concordiae auctores non omnino sibi consen-
ntes, qualicunque hominis *συνεργείᾳ*, de qua et in
lesia Catholica lites exortae sunt nondum compositae
. 146.) [l]), prorsus reiecta, gratiam divinam, *resisti-
em* quidem, gratiae *irresistibili* a Calvinianis defen-
: oppositam, in spiritualibus omnino omnia operari
Deum homines emendandos trahere diserte docue-
nt [m]); nec nisi aetas recentior ad saniora iudicia theo-
os revocavit [n]). Ceterum haec doctrina omni fere
o varia Fanaticorum [o]) et Mysticorum [p]) commenta
perit atque sustentavit.

) Dicta Patrum eccl. huc referenda rec. Münscher *Dogmen-
gesch.* II. 287 ff. Add. Gerhard L. th. V. 118. 122. VI. 231.
Stäudlin *Dogm. u. Dogmeng.* 350 ff. Beck Commentt. 625 ff.
A. Hahn *Ephraëm der Syrer üb. d. Willensfreiheit d. Menschen,
nebst d. Theorien d. Kirchenlehrer bis zu seiner Zeit, welche hier
bes. Berücksichtigung verdienen*; in Ch. F. Illgen *Hist. theol.
Abhandlungen.* II. L. 1819. N. 2.

Quod antiqui quidam doctores Graeci *τὸ αὐτεξούσιον* f. *προ-
αίρεσιν ἐλευθέραν* nominarunt, Latini dixere *liberum arbitrium*
(Tertull. de anima c. 21.), quo vindicari homini voluerunt
facultatem, bona malave sponte et sine coactu eligendi, ex
usu bene latino et civili, quem Tertullianus potissimum secu-
tus est. Doederlein Inst. Th. Chr. II. 757.

) De gratia Christi. I. 10 ff. De peccator. meritis et remiss. II.
4 ff. Ep. 217. Lib. de dono perseverantiae. Augustinus,
qui *prior* ita praeceperat: „Nostrum est credere et *velle*, il-
lius autem dare credentibus et volentibus facultatem bene ope-
randi per spiritum f." (Expositio quarundam propositionum
in ep. ad Rom. c. 60. 61.), postea demum ad sententias du-
riores progressus est v. c. in l. de gratia Christi. 24.: „non
lege et doctrina forinsecus, sed interna atque occulta mira-
bili ac ineffabili potestate operari Deum in cordibus hominum
non solum veras revelationes, sed etiam bonas *voluntates.*"

Contra 2 epp. Pel. III. 8. „Sine gratia nisi ad peccand[um] valet liberum arbitrium, ad iustitiam non nisi divinitus li[be]ratum adiutumque non valet." — Walch *Gesch. der Ke[tze]reien.* IV. 765 ff. V. 181 ff. Münscher *Dogmeng.* IV. 19[?] Wiggers *Pragmat. Darstellung d. Augustinismus u. Pelag[ia]nismus v. d. Anfange d. Pelag. Streitigkeiten bis zur 5ten ö[cu]men. Synode.* B. 1821. p. 244 ff.

c) Walch l. l. IV. 755 ff. Wiggers l. l. 220 ff.

d) Walch l. l. V. 161. Wundemann *Dogmeng.* II. 195 [ff.]

e) Meritum *de congruo* vocatur, quando homo suo arbitrio [ad] huius modi actiones, quibus aequum est et congruit, D[eum] moveri et flecti, ut vicissim benefaciat; meritum *de con[digno]* autem tribuitur iis, qui prima gratia et spiritu s. adiuti [ope]nis operibus salutem et praemia a Deo promereri dicu[ntur]. Thom. Aquin. Sent. I. 2. 9. Art. 5. Cf. Winer *Comp[ara]tive Darstell. des Lehrbegr. d. verschied. chr. Kirchenpart[eien].* L. 1824. p. 49. „*Ueber die Heilsordnung sprechen sich die [ka]thol. Symbole nicht bestimmt aus. Vergleicht man aber [die] Sätze mit den Bestimmungen der rechtgläubigen Dogmatiker, ergiebt sich folgender Lehrtropus: Der h. Geist regt den U[nge]besserten zuerst an; dieser giebt sich ihm willig hin und be[ginnt] durch eigenes Mitwirken ein neues Leben* (iustificatio pr[ima], meritum congrui); *dadurch bewogen flösst Gott dem Men[schen] die Gerechtigkeit ein* (iustificatio secunda); *nun vermag de[r] gute Werke* (meritum condigni) *zu thun und erwirbt sich durch das ewige Leben.*"

f) Cramer — Bossuet VII. 639 ff. Schröckh *Kirc[hen]gesch.* XXIX.

g) Aug. Conf. art. XVIII. Apol. I. 58. „Lutherus, volens [ma]gnitudinem peccati originalis et humanae infirmitatis de[cla]rare, docuit, reliquias illas peccati originalis non esse [in] natura in homine ἀδιάφορα, sed indigere gratia Christi [ut non] imputentur, item spiritu s., ut mortificentur." Quan[quam] Scholastici utrumque extenuant, peccatum et poenam, [qui] docent, hominem propriis viribus posse mandata Dei facere. VIII. 219. Praeterea in multis Lutheri libris ἀδυναμία spiritualis defenditur. Discernunt *iustitiam civilem*, car[na]lem s. operum, s. *iust. rationis* (Apol. II. 64.), cui homo [na]tura est aptus, et *iustitiam Dei*, spiritualem s. fidei. F[orm.] Conc. Sol. decl. II. 672. „Verum est, quod homo, etiam [ante] conversionem, sit creatura rationalis, quae intellectum et [vo]luntatem habeat: (intellectum autem non in rebus divinis

voluntatem, non ut bonum et salutare aliquid velit); sed tamen ad conversionem suam (ut saepe iam est dictum) prorsus nihil conferre potest." Aliis tamen locis non omnem hominis cooperationem in sua ipsius conversione diserte reiiciunt. Cf. Apolog. III. 83. „Fides *affert* spiritum s. et parit novam vitam in cordibus. — Spiritus s. accipitur fide. 85. Quum autem audito evangelio ex remissione peccatorum fide erigimur, concipimus spiritum s., ut iam recte de Deo sentire possimus, et timere Deum et credere ei." 92. 122.

Conf. Aug. art. V. 11. „Per verbum et sacramenta, tanquam per instrumenta, donatur spiritus s., qui fidem efficit, ubi et quando visum est Deo, in iis, qui audiunt evangelium scilicet, quod Deus non propter nostra merita, sed propter Christum iustificet hos, qui credunt, se propter Christum in gratiam recipi."

Melanchthon inde a secunda edit. Locor. th. a. 1535. typis expr. et in seqq. scriptis, praeter verbum et spiritum s., voluntatem etiam hominis, ut tertiam quandam emendationis causam cum illis concurrentem, admisit, Luthero palam non dissentiente. Idem in Conf. Aug. var. art. XX. haec professus est: „Efficitur spiritualis iustitia in nobis, quum *adiuvamur* a spiritu s. Porro spiritum s. concipimus, si verbo Dei *assentimur*." Planck *Gesch. d. prot. Lehrbegr.* IV. 554 ff.

Planck l. l. IV. 568 ff.

Ecclesiae Cath. doctores plurimi, decretis Concil. Trident. accommodate (Sessio VI. c. 5 s.), gratiam tantum cooperantem esse statuerunt. Doederlein Instit. Th. Chr. 740 ff. Marheinecke Institt. Symb. 44 s.

Form. Conc. Decl. art. II. 654 ff. 660. 667. 670 s. 678 s. Epit. 579. Cf. Quenstedt Theol. did.-polem. II. 185 s. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 554 ff.

Nuper sententiam duriorem prae ceteris impugnaverunt Eberhard (*Apologie d. Socrates.* I. 190. II. 587 ff.), Junckheim (*Von d. Uebernatürlichen in d. Gnadenwirkungen.* Erl. 1775.), Spalding (*Vom Werth d. Gefühle im Christenthume.* L. 1784.), Cannabich *Kritik alter u. neuer Lehren.* 95 ff. — Bretschneider l. l. 595 ff.

De Schwenkfeldii erroribus cf. Form. Conc. 581. 668. 678. Vid. Planck V. P. I. 203.

Morus Comm. in epit. II. 424 ff. 439. Beck l. l. 642 s.

§. 150.

Doctrina eccleſiaſtica.

Distinguunt in ſcholis theologicis, praeeunte ſ ptura ſ., *gratiam* Dei *in univerſum* (§. 73.) et grat *ſalutarem*, quae ad generis humani ſalutem per (ſtum reſtitutam refertur (Tit. 2, 11.), gr. *affect* ſ. voluntatis divinae propenſionem ad homines fe reddendos et gr. *effectivam* ſ. ipſam Dei efficaciam, (homines felices reddit. Quum autem vera homin licitas ſine animi emendatione prorſus eſſe neq gratia effectiva ſenſu quodam peculiari de divin homines emendandos efficacia dicitur, quae vel *un ſalis* (cf. Act. 14, 16. 17. 17, 24—29. Röm. 2. 15.), vel *particularis*, i. e. cum doctrina evan coniuncta eſt [a]). *Operationes gratiae* ſive ſpirit appellantur effecta ſingula, quibus Deus aut ſpir modo *ſupernaturali* (operationes *ſupernaturales*, mediatae, internae) et *naturali* (opp. *naturales*, diatae, externae) per media gratiae homines ad ut ſalutem ipſis oblatam cognoſcant, accipiant conſervent [b]). *Media* vero *gratiae* ſunt adminic quibuscum coniuncta eſſe putatur ſpiritus ſanc emendandos hominum animos efficacia, doctrina cet evangelica et ſacramenta. Omnes operation tiae ad quadruplex ſpiritus ſ. officium referu *elencticum* (ἐλεγκτικὸν) ſ. epanorthoticum (ἐπανο κόν), quo ſpiritus hominem vitioſitatis convincit 16, 8. 2 Tim. 3, 16.); *didaſcalicum* (διδασκαλ quo de modo et conditionibus peccatorum veniae ſequendae homines edocet (Io. 14, 6. 16, 13—1 *paedeuticum* (παιδευτικόν), quo ad animum emen dum hominis excitat (Rom. 8, 14. 2 Tim. 3, 1 *paracleticum* (παρακλητικόν), quo homines emen miſeria oppreſſos, ſpe vitae aeternae erigit. (Ro 16. 26.)

Conf. Aug. V. p. 11. Form. Conc. 809. 818. Calov. Syst. X. Gerhard L. th. I. 513 ff. Baumgarten (qui quidem, repugnante Form. Conc., facultatem sese applicandi ad gratiam homini tribuit) *Glaubensl.* II. 617 ff. 665 ff. 576 ff. Doederlein Instit. Th. Chr. II. 678 s. Seiler Theol. dogm. polem. 821 ff. — Storr de spir. s. in mentibus nostris efficientia, in Opuscc. th. A. Tittmann de opere Spir. s. salutari, in Opuscc. th. L. 1803. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* II. 543 ff.

Gratia *effect.* particularis nominari solet gr. *effectrix*, applicatrix, medicinalis, discernenda a gr. *forensi*, s. illo Dei actu, quem iustificationem appellant.

Libri symbolici, praeter Form. Conc., modum, quo sp. s. operari dicitur, haud describunt; cf. Aug. Conf. Art. XX. p. 18. „Quia per fidem accipitur sp. s., iam corda renovantur et induunt *novos affectus*, ut parere bona opera possint." Form. Conc. Sol. decl. 673. 680. *tractum* ex Io. 8, 44. et *agitationem* istam sp. s. effectionem appellat eamque simul ad hominis intellectum et voluntatem refert; quam eandem pro immediata et supernaturali habitam fuisse recte concluditur ex pluribus locis v. c. Epit. p. 580. „Verbo adest *praesens* sp. s. et corda hominum aperit, ut sicut Lydia Act. 16, 14. diligenter attendant, et ita convertantur sola gratia et virtute sp. s." Sol. decl. 663. „Spir. s. donat intellectum et cor hominis aperit — dat poenitentiam, operatur fidem — aufert durum lapideum cor et donat novum." 668. „Male docetur, quum fingitur, hominem non renatum adhuc tantum habere virium, ut evangelion amplecti eoque se consolari cupiat, et hoc modo humanam voluntatem, qualis *natura* est, in conversione aliquo modo cooperari." 672. „De *praesentia*, operatione et donis spir. s. *non semper ex sensu* — iudicari debet aut potest; sed — ex promissione Dei certo statuere debemus, quod verbum Dei praedicatum et auditum revera sit ministerium et organon sp. s., per quod in cordibus nostris *vere* efficax est et operatur." 677 s.

§. 151.

Continuatio.

Ut *gratiae* vel *statui gratiae* opposuerunt *naturam statum naturae*, i. e. conditionem hominis nondum spiritum s. conversi, in qua hominis indolem naturam peccato originali vitiatam carere putarunt omni

libero arbitrio, f. viribus ad emendationem animi doctr nae evangelicae confentaneam fufficientibus (§. 115.) ita accuratius etiam discrimen conftituerunt inter gr tiam *praevenientem* (praecurrentem, praeparantem, in cipientem, pulfantem, trahentem), quae impedimen converfionis removeat primosque motus et fenfus e citet falutares, gratiam *operantem*, quae converfio ipfam efficiat et abfolvat, et gr. *cooperantem*, quae cum voluntate et ftudio hominis renati ftatum an converfi et renovati confervet [b]). *Obiectum* gra praevenientis eft homo convertendus, gr. opera homo, qui convertitur, gr. cooperantis homo conver fed fanctificandus. *Actus paedagogicos* nomina iftas naturales hominis actiones, quibus locum apu dare poteft efficaciae gratiae divinae praevenienti alii ad cunctas gratiae praevenientis operationes nomen referre maluerunt. Ceterum gratiam eam *refiftibilem*, etfi non omnino *evitabilem* [d]) eande ab hominibus, qui vitiofitati iterum indulgeant, a poffe, contra adverfarios contenderunt [e]).

a) Form. Conc. Epit. I. 536. Sol. decl. II. 656. „Credim quod homo ad bonum prorfus corruptus et mortuus fit, i in hominis natura, poft lapfum, ante regenerationen, n tillula quidem fpiritualium virium reliqua manferit aut quibus ille ex fe ad gratiam Dei praeparare fe, aut ob gratiam apprehendere, aut eius gratiae (ex fefe et per fe) effe poffit, aut fe ad gratiam applicare aut accommod poffit. 662. Homo — naturalibus fuis viribus in rebus tualibus et ad converfionem aut regenerationem fuam inchoare, operari aut cooperari poteft; nec plus quam truncus aut limus."

b) Form. Conc. Ep. II. 580 ff. D. II. 666. „Quamvis aute nati eo usque progrediantur, ut bonum velint eoque de tur, et bene agere atque in pietate proficere ftudeant; t hoc ipfum non a noftra voluntate, aut a viribus noftris ficifcitur, fed fpiritus f. operatur in nobis illud velle e ficere." 673 f.

c) Form. Conc. II. 671. „Hoc Dei verbum homo etiam no ad Deum converfus externis auribus audire et legere p

In eiusmodi enim externis rebus homo adhuc, etiam post lapsum aliquo modo liberum arbitrium habet, ut ad coetus publicos ecclesiae accedere, verbum Dei audire, vel non audire possit." Cf. dicta sub l. a allata et F. C. p. 651. — „pro insita sua rebelli et contumaci natura Deo et voluntati eius hostiliter repugnat." Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* II. 555 ff. Baumgarten *Glaubensl.* II. 661. Seiler Theol. dogm. pol. 405. Reinhard *Dogm.* 485.

') Form. C. II. 662. 672. „Homo Deo sua voluntate reluctatur, donec ad Dominum conversus fuerit. — Et hac in parte multa est deterior lapide aut trunco, quia repugnat verbo et voluntati Dei." 679. — Baumgarten *Polem.* II. 569. 588 ff.

) Gerhard L. th. VIII. 168 ff.

§. 152.

Epicrisis.

Operationes gratiae *immediatas* et *supernaturales*, 1 olim nonnulli recte monuerunt, nec diserte pro- 'ſas esse in libris ff., nec necessarias, quum, quae ad mum emendandum valeant, omnia legibus naturae a o optime efficiantur, nec denique ita conspicuas, ut gnosci certo et intelligi possint. Accedit, quod liber- em et studium hominum impediunt, Mysticorum mia fovent et Deum ipsum auctorem arguunt peccaum ab hominibus non emendatis commissorum [a]). rum quum ipsi scriptores ff. multis in locis mediatos naturales gratiae divinae effectus significent aut commorent (§. 148.), sana tantummodo ratione et exientia confirmatos, in ea sententia acquiescendum censemus, Deum non modo virium humanae menet legis moralis animo quasi inscriptae (Rom. 2, 15.) universum, et modi, quo quisque his facultatibus tructus est, auctorem esse atque conservatorem, sed im fontem omnis illius efficaciae, qua Christiana reio primum intellecta ad recti studium animos excitat que spe ac solatio implet; denique ipsum Deum reu physicarum aeque ac moralium summum auctorem

et moderatorem, ad quem homo vera pietate imbutu supra caussarum intermediarum nexum exsurgens evel.. tur, largissime praebere opportunitates et incitamen quibus singuli hominis ad doctrinam illam cognosc dam eiusque beneficiorum fructum percipiendum ducuntur b). Omnis igitur de gratia divina disput rectius ad doctrinam de providentia Dei singular concursu refertur (§. 111.). Quod autem omni t pore tot homines non sua culpa verae religionis Cl stianae notitia vel plane caruerunt, vel manca at imperfecta tantum imbuti, ac proinde etiam eius fru destituti sunt: eius rei caussas Deus solus intell quippe quem huius vitae cancellis animi humani ef ciam haud circumscripsisse recte statuimus. Quem cunque pie veneratur, is, omissis quaestionibus busvis argutis atque inexplicabilibus, praesentissi quidem Dei vim et operam salutiferam in morali in physico rerum ordine exspectabit, neque ta ideo facultates et incitamenta ad animum emendan ipsi suppeditata temere negliget; vel de iis optim usum translatis, tanquam de singulari suo merito, riabitur c).

a) Iunckheim *Vom Uebernatürl. in d. Gnadenwirkungen.* 1775. Eberhard *Apol. d. Socrates.* I. 190 ff. II. 387 ff.

b) Henke Lin. fid. Chr. 216. Add. Niemeyer *Briefe an* *Religionslehrer.* III. Ep. 11 f. 21.

c) Niemeyer *Popul. u. prakt. Theol.* 6. *A.* p. 483 ff.

§. 153.

C. De iustificatione.

Doctrina biblica.

Quicunque saluti aeternae a Deo praedestinati gratia salutari adiuti ad Christum conversi sunt e fidem praestare coeperunt; eosdem Deus a peccato poenis immunes habere ac salutis aeternae partic

ıldere decrevit, quod Dei consilium dicitur iustifica-
), δικαίωμα, δικαίωσις. (Rom. 5, 16. 18) Pendet
item omnis haec doctrina e Pauli Apostoli maxime
fatis, e vera δικαιοσύνης θεοῦ (Rom. 1, 17. 2, 22.
i ff. 2 Cor. 5, 21.) et δικαιοσύνης ἐκ πίστεως (Rom. 9,
). 10, 5 f.) significatione [a]). Qua indagata, Aposto-
s haec praecipue contra Iudaeos de stirpe sua deque
o erga legem Mosaicam obsequio temere gloriantes
onere voluisse videtur: homines non propter genus ab
braham ductum, nec propter obedientiam legibus
osaicis praestitam (Rom. 3, 26. 27. Eph. 2, 8 ff.),
c ob sola facta qualiacunque (Rom. 4, 1—3. Eph.
8. 9), sed propter fidem, i. e. fiduciam et obedien-
m voluntati Dei eiusdemque promissis atque institutis
ıbitam (Rom. 4, 5. 24 f.), praecipue morte Christi
Rom. 3, 25 ff.) firmiter nixam (Gal. 5, 5.) et cum
imi emendatione atque amore coniunctam (Rom. 2,
}. 6, 4 ff. 8, 4—17. Gal. 5, 6.) [b]), iustos declarari,
καιοῦσθαι i. e. sensu quodam forensi, tanquam Deo
obatos a peccatorum culpa et poena absolvi (Rom. 4,
ff. coll. 3, 25. Act. 13, 38 f. 8, 33 f. coll. Matth. 12,
7.) eosque salute aeterna dignos pronuntiari. (Rom.
, 17. 5, 9. 10, 9. Tit. 3, 5. 7.) [c]). Itaque iustifica-
o, quatenus a Deo proficiscitur, f. obiective considera-
ır, est declaratio, hominem per fidem Christo expia-
ri habitam a peccatorum poenis absolvi et felicitate
eterna beari; subiective si consideratur, est hominis
ersuasio certa de remissione ista peccatorum felicitate-
ue aeterna vere obtinenda.

Ammon *Bibl. Theol.* III. 112 ff. Meyer *Entw. d. Paulin. Lehrbegriffs.* Altona. 1801. 212 ff.

a) De vario vocc. δίκαιος = צַדִּיק, δικαιοῦν = הִצְדִּיק (cf. Gesenius *Hebr. Wörterb.*) et cognatorum usu vidd. praeter Lexicogrr. N. T. Morus Commentatt. in Epit. II. 294 ff. C. G. Storr de v. δίκαιος in Opuscc. Acadd. I. 188 ff. Koppe Excurs. IV. ad Ep. ad Gal. Ed. 3. cur. Tychsen. p. 112 ff. Ei. Excurs. C. ad Ep. ad Rom. Ed. Ammon. 585 ff.

b) Ammon Summa Th. Chr. 232. Morales notiones dogma- mixtas esse in apostolica τῆς δικαιώσεως doctrina, dubita... prorsus carere videtur. Cf. F. E. Benecke *Vers. einer Darstellung d. bibl. Erlösungs - u. Rechtfertigungslehre.* Schröter u. Klein *Oppositionsschrift.* B. IV. H. 4. 5 Auctor huius comm. demonstrare conatus est, τὴν δικαι... iustitia interna s. sanctitatis studio contineri et τὴν πίστιν mentem ad Christi praecepta et mores accommodatam ... care, quod quidem usui loquendi, qui in N. T. ll. obtinet, ... bene convenit.

c) Knapp Diatribe in locum Paulinum, ad Rom. 10, 4—1... Mosaicum, Deut. 30, 11 — 14., quorum prior est de aete... salutis spe in nemine extra Christum redivivum collocanda: Script. var. argum. ed. 2. p. 541 ss. De Wette *Bibl. Dog.* p. 263.

§. 154.

Doctrina ecclesiastica.

Iustificationis notionem doctores ecclesiae nost... ad normam librorum symbolicorum [a]), sensu certo... *rensi* Pontificiorum sententiae de iustificatione qua... *physica* s. *hyperphysica* [b]) oppositam, ita definiver... ut esset actus Dei quasi iudicialis, decretum scil. quo sola benignitate ductus, propter satisfactionem... Christo praestitam, peccatorem credentem poenis a... vit et salutis aeternae participem futurum pronun... (Rom. 3, 24 ss. 5, 1 ss. 18. 8, 31. Eph. 1, 7. Col. 1, ... Commemorarunt porro iustificationis causam *efficien...* s. impulsivam internam, quae est Dei gratia *affec...* (§. 150.) (Rom. 3, 24. 5, 8. Eph. 2, 8.), causam *me-ritoriam* s. impulsivam externam, quae ponitur in s... factione Christi plenaria [c]) (Rom. 3, 25.) et cau... *apprehendentem* (ληπτικήν), fidem in Christo, impri... morte eius vicaria, collocatam (Rom. 3, 25. coll. ... 9. — 3, 24. 4, 5. Gal. 2, 16. 3, 14. Eph. 2, 8. ... (fides *salvifica* s. *iustificans*). Quanquam, discrim... posito inter iustitiam fidei s. externam et iustitiam vi... s. internam (§. 135.) [d]), sola fide, non operibus, h...

nes iustificari, praeeunte Paulo Apostolo (Rom. 3, -31. 4, 1—5. 16—25. 11, 6. 7. Gal. 2, 16. 3, f.), docuerunt: tamen alia quadam doctrinae forla haud neglecta (Iac. 2, 21—26.), fidem genuinam tutibus Christianis, tanquam fructibus mentis meris, carere non posse, diserte professi sunt e) Praeea iustificationem statuunt esse *perfectam, certam, ituitam, aequalem* apud omnes et, neglecta fide, rum *amitti* posse f), ita, ut *temporaria* propter em temporariam; nec nisi *plenaria* exsistat propter em *finalem.* Effectus denique iustificationis praeantur tum *immediati,* quos nonnulli iustificationis iectivae nomine complectuntur, in ea hominis conione positi, qua fit, ut impetrata peccatorum venia ideat atque certa spe salutis sempiternae sustentetur, n *mediati* s. remotiores, ad quos refertur ipsa vita ita aeterna g).

) Aug. Conf. art. IV. p. 10. „Docent, quod homines non possint iustificari coram Deo propriis viribus, sed gratis iustificentur propter Christum per fidem, quum credunt, se in gratiam recipi et peccata remitti propter Christum, qui sua morte pro nostris peccatis satisfecit. Hanc fidem imputat Deus pro iustitia coram ipso." Apol. III. II. 70. „Fides non ideo iustificat, aut salvat, quia ipsa sit opus per sese dignum, sed tantum quia accipit misericordiam promissam." 125. „Iustificare vero hoc loco (Rom. 5, 1.) forensi consuetudine significat reum absolvere et pronunciare iustum, sed propter alienam iustitiam, videlicet Christi, quae aliena iustitia communicatur nobis per fidem." Art. IX. p. 226. „Merita propitiatoris — aliis donantur imputatione divina, ut per ea, tanquam propriis meritis iusti reputentur, ut si quis amicus pro amico solvit aes alienum, debitor alieno merito tanquam proprio liberatur." Form. C. Sol. decl. 684 ff. 688. „Fide nobis Christi iustitia imputatur, unde remissionem peccatorum, reconciliationem cum Deo, adoptionem in filios Dei et haereditatem vitae aeternae consequimur. Quare vera et salvans fides in iis non est, qui contritione carent, et propositum in peccatis pergendi et perseverandi habent. Vera enim contritio praecedit; et fides iustificans in iis est, qui vere, non ficte poenitentiam agunt. Et caritas fructus est, qui veram fidem certissime et necessario sequitur. — Neque (tamen)

contritio, neque dilectio, neque ulla alia virtus, sed sola f… est illud unicum medium et instrumentum, quo gratiam … meritum Chr. et remissionem peccatorum — apprehe… possumus." Chemnit. Loc. th. II. 587 ff. 768 ff. Ex… men decrett. concil. Trident. P. I. l. VIII. Gerhard … th. T. VII. Buddeus Comp. th. dogm. 644 ff. B… garten *Glaubensl.* II. 789 ff. Seiler Th. dogm. pol. … Reinhard *Dogm.* 467 ff. — Planck *Gesch. d. pr…* *Lehrbegriffs.* I. 291 ff. 319 ff. II. 91. *Ueb. d. Bildung* … *unserer orthodox-symbolischen Lehrform v. d. Rechtfert…* in Flatt *Mag.* I. 219 ff. Eckermann *Handb. d. C…* IV. 35 ff. Heubner Hist. antiquior dogmatis de modo … tenendae et iustificationis. — Diss. p. I. et II. Vit. 1805.

b) Apolog. III. 120. Form. Conc. 697. „Reiicimus — err… quod in Prophetarum et Apostolorum dictis, ubi de iustitia … agitur, vocabula iustificare et iustificari non significent a p… tis absolvere et remissionem peccatorum consequi, sed p… infusam (per spiritum s.) caritatem, virtutes et opera, qua… promanant, reipsa et revera iustos effici." Iustificatio p… s. *hyperphysica* est actio Dei, qua hominem peccatorem … verbi sui convertit, illuminat et emendat, dicitur et … *gratiae* s. sanctitatis inhaerentis, aut *habitus infusus.* … plectitur itaque praeter remissionem peccatorum simul s… cationem et renovationem hominis. In iustificatione … mutatur hominis relatio versus Deum, in *physica* mutat… mus et emendatur. Chemnit. Exam. decrett. C. Tr. I. Schleiermacher *Der chr. Glaube.* II. 316.

c) Opposita est haec sententia Pontificiorum commentis de … *factionibus, bonis operibus, absolutione, indulgentiis* ad … nem iustificandum valentibus. Planck l. l. 56 ff.

d) Iustitia *fidei* est immunitas a peccatorum culpa et poen… fiduciam in Christo positam homini concessa; iust. *vitae* … gerrimum hominis, veniam peccatorum adepti, studium e… dandi animum ac vitam. Reinhard *Dogmat.* 474. — B… garten *Polem.* II. 615.

e) Conf. Aug. IV. 10. Apol. III. 100. Form. Conc. art. II. … 694 s. IV. 701. Gerhard Loc. th. VII. 242 ff. Negari … nequit, nostros saepius eo peccasse, quod fidem et vir… nimium seiunxerint, de quibus coniungendis ipse Paulus, … in locis nonnullis quamvis legem et omnis generis opera … temserit (Rom. 3, 20. 28. 4, 2 ff.), in aliis ab Iacobo Ap… multum dissensisse videtur, cf. Rom. 2, 7. Gal. 5, 6. Eph. …

10. Col. 1, 10. 1 Tim. 6, 18. Iac. 2, 21 ff., adeo, ut πίστις ex mente Pauli Ap. non sola fiducia sit, sed simul voluntatis motum quendam illi consentaneum complectatur. Nihilominus Iacobo hoc propositum fuisse videtur, ut sententiam, non satis definite a Paulo interdum enunciatam, refutaret vel rectius constitueret. Cf. Iac. 2, 21—24. et Rom. 4, 1—5. Gal. 5, 6 ff. De Wette *Bibl. Dogm.* I. 2. *A.* 269. Cf. Knapp Scripta var. arg. Ed. 2. p. 411 ff. „De dispari formula docendi, qua Christus, Paulus atque Iacobus de fide et factis differentes usi sunt, item de discrimine ἔργων νόμου et ἔργων ἀγαθῶν, deque dissidio Petri et Pauli Antiocheno." — Gieseler *Ueb. d. Bedeutung d. Lehre v. d. Rechtfertigung durch d. Glauben f. d. Sittlichkeit*, in Gieseler u. Lücke *Zeitschrift f. gebild. Christen d. ev. Kirche.* H. 2. Elberf. 1825. p. 1 ff.

) Seiler Theol. dogm. polem. 481 ff. Reinhard *Dogmat.* 477 f.

) Ibid. 478 f.

§. 155.

Epicrisis.

De omni hac doctrina haud aliter ac de dogmate) de expiatione et satisfactione, quocum arctissime naeret, iudicare licet (§. 140.). Prodiit enim sicut id, e notionibus aevi incultioris *anthropopathicis* et studio impugnandi atque refutandi opiniones certas, nae antiquandae videbantur; unde factum est, ut nnulla contineat, quae tempori quidem, quo priam exortum, et illi, quo a sacrorum emendatoribus ntra Pontificiorum decreta denuo defensum atque ncitum est, bene accommodata sunt, minime vero m purioribus evangelii praeceptis, quae perpetuo et ique valitura sint, conciliari possunt (§. 22. *e.*). aeterea neminem fugit, fervidiore hanc sententiam endi et accuratius constituendi studio factum esse, ut mines ad varios prolaberentur errores verae religioni nam maxime noxios. Non solum enim a multis, qui rmulam iustificationis forensem defendebant, virtutis udium, sine quo nulla prorsus esse potest vera religio

(Matth. 7, 16. 22, 36—40. 25, 34 ff. Marc. 12, coll. 1 Io. 5, 3. Ev. Io. 4, 24.), contemtum, damnatum est, verum etiam omne hominis Chri officium ad fidem historicam de Iesu meritis nuda eorum perceptionem prava multorum opinione re tum est [a]). Quodsi vero in simpliciori illo doct typo de venia peccatorum obtinenda, qui supra e ff. propositus est (§. 137.), acquieverimus; do de iustificatione summa, omissis quibusvis formul thropomorphisticis de actu quodam Dei forensi, satisfactione Deo praestita al., praeeunte ipsa scr f., ad hancce sententiam revocari potest: Homine singulis quibusdam recte factis operibusque op nec propter meritum quoddam iis attribuendum, sola vera fide i. e. animo ad Christi exemplum eiu que praecepta composito et ad Deum et sanctissi et benignissimum converso, ita, ut omnia cogit facta ad Deum eiusque voluntatem sanctissimam p ferant (§. 2.) (Io. 4, 23. 24. Act. 10, 35.), Deo probantur et benevolentiae Dei confisi spe bea futurae pro dignitate ipsorum morali iis conced certissima imbuuntur [b]). (Rom. 2, 6.) Verum conscientia tantum (Rom. 2, 15. 16. Gal. 6, 4. eiusmodi iustificatione certiores fieri possunt, et diligentius atque religiosius in animo emendando Deum pie convertendo elaborare perrexerint, eo persuasio de Deo studium ipsorum approbante illu sorte beata futura haud indignum iudicante laeta incrementa. Ceterum doctrina de iustificatione exposita non minus quam formula eius, doctoribu clesiasticis olim probata, quibusvis commentis de peccatorum per opera operata vel quavis alia rat obtinenda e diametro opposita est [c]).

a) Gerhard L. th. VII. 261. 301 ff. 330 ff. Grapii T recens controversa. IV. 35 ff. — Kant *Religion.* 3 Cannabich *Kritik alter u. neuer Lehren.* 115 ff. Wa *Versuch einer Würdigung d. Lehre v. d. Rechtfertigung*

Gabler *Theol. Journ.* B. IV. 229 ff. Löffler *Predigt: Wodurch wird der Mensch gerecht vor Gott?* in *d. N. Predigten.* Gotha. B. III. 1815. 27 ff.

Idem fere docuit Melanchthon in Prima adumbratione locorum th., quam denuo ed. F. T. Friedemann. Wittenb. 1823. §. 13. p. 15. et Miscellan. Crit. ab ipso Seebodioque editorum V. II. P. 2. p. 368. „*Iustitia gentium*, quae in ev. *pharisaica*, a Paulo iustitia legis, seu *servitus legis*, vocatur, est, qua facimus *externa operum simulacra*, *repugnante affectu.* — *Iustitia Christiana* est, qua *ultroneo spiritu ad bona rapimur*, *etiamsi nulla esset lex* — affectuum compos est, quin semper ex oculis Χριστοῦ pendet." Locor. th. p. 91. ed. Augusti: „Fides non aliud est, nisi fiducia misericordiae divinae, promissae in Christo adeoque quocunque signo. Ea fiducia benevolentiae seu misericordiae Dei cor primum pacificat, deinde et accendit velut gratiam acturos Deo pro misericordia, ut legem sponte et hilariter faciamus." (Cf. Cic. in libb. de republ. nuperrime detectis. I. 2. T. XVI. P. III. p. 3. ed. Schütz.) „Xenocrates, interrogatus, quid consequerentur eius discipuli, respondisse fertur: ut id sua sponte facerent, quod cogerentur facere legibus." Senec. ep. 95. de benefic. IV. 21. „Omnium virtutum ad animum tota aestimatio redit. Hic si in officio est, quidquid defuit, fortuna peccat."

Cf. quae nuper proposuit ad denuo commendandam doctr. de *iustificatione* De Wette *Rel. u. Theol.* 2. *A.* p. 258., quae de puriore huius doctrinae formula recte intelliguntur.

Ad animi affectionem supra descriptam redit omnis verae religionis *subiectivae* summum momentum (§. 2.), quod non in eo ponere licet, quod quis aliunde se pendere omnesque vitae rationes extrinsecus suspensas habere sentiat (*Gefühl oder Bewusstseyn absoluter Abhängigkeit*). Nam eiusmodi sensus etiam *atheo* esse potest, qui a naturae necessitate quadam omnino se pendere sibi persuaserit. Atque etiamsi quis a *Deo* se pendere sentiat, eidem non ob hunc solum sensum vera religio tribui potest, sed ea tantummodo huius virtus, quae animum demissum et humilem erga Deum prodit.

Sectio 2.

DE ORDINE SALUTIS.

§. 156.

De vocatione.

Doctrina biblica.

Modus, quo homines, Deo adiuvante, sal aeternam per Christum ipsis paratam consequi p ac debent, et qui e librorum ss. dicendi formulis ximé tropicis et saepe promiscue usurpatis non i commode describitur, a theologis dicitur *ordo sa* cuius primum veluti gradum appellant *vocationem* variis N. T. verbi *καλεῖν* (קָרָא) significationibus d vatam. Quo verbo scriptores ss. intelligi volunt tu vitam emendandam provocare (Matth. 9, 13. M 17. 1 Thess. 4, 17.), tum, quod saepissime fit, ad tem regni Messiani (1 Thess. 2, 12. 13. 1 Petr. 5. Rom. 8, 17. 29.), subinde cum epulis compar (Matth. 20, 16. 23, 3 ss.), vel omnino ad relig Christianae beneficia invitare (1 Cor. 1, 9. 1 Tim. 6. 2 Tim. 1, 9. 2 Thess. 2, 14. 1 Petr. 1, 15.), tum hanc ipsam religionem profitendam perducere (1 7, 17. 23. Gal. 1, 6. Eph. 4, 4. 1 Petr. 2, 21.), Christiani dicuntur *κλητοί* (Rom. 1, 7. 1 Cor. 1, 2. *κλῆσις* autem in genere invitatio ad religionem Chr nam eiusque beneficiorum oblatio. (1 Cor. 1, 26. 4, 1. 4. 2 Thess. 1, 11. 2 Petr. 1, 10.) Praeterea ipse ad hanc salutem per Christum invitare (1 Cor. 1. 1 Petr. 1, 15. 5, 10.), et quidem omnes hom (Matth. 28, 19. Mc. 16, 15. Luc. 24, 47. 1 Tim. 2. 2 Petr. 3, 9.), haud obscure traditur. Omnino vocationis vocabulum sensu biblico eam denotat efficaciam, qua homines quicunque ad religio Christianam profitendam eiusque beneficia amplecte invitantur vel etiam perducuntur.

Ammon *Bibl. Theol.* II. 164 ss.

§. 157.

Doctrina ecclesiastica cum epicrisi.

In ecclesia vocationis notio, quae *appropriative* s. quam opus peculiare spiritui s. tribuitur, ita con- ata fuit, ut actio sit spiritus sancti, qua homines itentur et excitentur ad beneficia a Christo parta per m consequenda. (Io. 3, 16. 2 Thess. 2, 12.) [a]). crimen posuerunt inter vocationem *immediatam* iraculosam, extraordinariam), cuiusmodi Paulo ostolo contigisse perhibetur (Act. 9, 1 ff.) [b]), et vo- ionem *mediatam* (naturalem, ordinariam), per ver- n Dei et sacramenta. Vocationis notione sensu quo- n latiore, quam quem libri symbolici exhibent [c]), stituta, ita, ut quemcunque modum complectatur,) Deus homines ad animi emendationem excitat, alii a in *propriam*, quae cum religione revelata, et *im- priam*, quae cum eventibus naturalibus et religione urali coniuncta est, diviserunt [d]). Vocationem, su angustiore dictam, *seriam*, *efficacem*, *inevita- m*, sed *resistibilem* esse contenderunt [e]), nec minus *versalem* [f]). De vocationis *universalitate*, quae, aliis alio modo definita, variis disceptationibus an- a praebuit, hoc potissimum tenendum est: vocatio- n, nisi improprie sic dictam, universalem recte ap- lari non posse, quippe quum rationis et conscientiae, amvis manca apud plurimos reperiatur, indoles ubi- nque una eademque sit (Rom. 2, 14—16. 26.) et ntilium etiam salutem Deum curare (Act. 10, 34. 35. , 24—29. Matth. 12, 42. Luc. 13, 29.) eosdemque iudicio divino haud exemtos fore doceatur (Rom. 2, ff.); vocationem vero sensu biblico et ecclesiastico plicatam perperam dici universalem. Namque ipsi iptores ss. *multos* quidem, neque vero omnes vocatos e (Matth. 20, 16. 22, 14.) multosque populos sibi sis relictos fuisse (Ps. 147, 19 ff. Act. 14, 16. 17, 30.), , quod historia omnium temporum confirmat, diserte

testantur. Ceterum iis, qui vere vocati sunt, officium incumbit, hoc beneficium grata mente agnoscendi ... que ad alios nondum vocatos quam latissime, m... quidem idoneo atque ingeniis moribusque vocand... accommodato, propagandi *g*).

a) Gerhard L. th. XI. 45. Galov. Syst. Loc. theol. X. ... Quenstedt Theol. did. pol. II. 662 ff. Seiler Theol. d... pol. 224.

b) Eiusmodi narrationes, quarum satis multae reperiunt... scriptis Patrum eccl., vitis sanctorum librisque asceticis ... Arnold *D. Leben d. Gläubigen.* H. 1701. Duttenh... *Gesch. d. Schwärmereien in d. christl. Kirche.* Voll. III. ... 1796—99. Kanne *Leben merkw. erweckter Christen.* V. 1816. 17.), a phantasiae vividioris ludibriis et ignorantia... fices et psychologiae recte repetuntur.

c) Conf. Aug. art. V. 11. „Per verbum et sacramenta, tan... per instrumenta, donatur spiritus s., qui fidem efficit, ... quando visum est Deo, in iis, qui audiunt evangelium sc. quod Deus non propter nostra merita, sed propter Chr. iustificet hos, qui credunt, se propter Chr. in gratiam re... Form. C. Sol. decl. II. 670. „Visum est Deo per hoc med... et non alio modo, nimirum per sanctum verbum suum, ... id vel praedicari auditur, vel legitur, et per sacramen... legitimum usum homines ad aeternam salutem *vocare*, ... *trahere*, *convertere*, *regenerare* et *sanctificare*."

d) Schmidt *Lehrb. d. Christl. Theol.* 290. Reinhard D... 493 ff. Bretschneider *Entwickl. d. dogmat. Begriffe* 672 f. — S. C. V. Wagner *Spuren d. Gottheit im an... nenden Zufalle. Wohlthätige Nahrung f. Zweifler u. D...* Voll. II. 2. A. B. 1818.

e) Reinhard l. l. 496 f.

f) Form. Conc. 804. „Non tantum praedicatio poenitent... verum etiam promissio evangelii est universalis, h. e. ad o... homines pertinet." 618. „Chr. vero omnes peccatores ... vocat et promittit illis levationem, et serio vult, ut omnes ... mines ad se veniant et sibi consuli et subveniri sinant." ... „Et hanc vocationem Dei, quae per verbum evangelii ... offertur, non existimemus esse simulatam." 807. „Prom... nem evangelii Chr. generaliter proponi curat." Defen... *universalitatem* vocationis *proprie* sic dictae, argumentis qu...

par...

parum idoneis, Gerhard IV. 185 ff. Calov. VIII. 168 ff. X. init. Quenstedt II. 662 ff. De Apostolis vel in America evangelium praedicantibus, vid. Herm. Witsius Miscellan. sacr. Trai. 1700. II. 400 ff. Gerhard l. l. IV. 185 ff. Baumgarten *Pol.* II. 575 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 2. *A.* 524 ff.

) Scripta huc referenda rec. Ersch *Handb. d. deutschen Literatur.* I. *Literatur d. Theologie.* 2. *A.* L. 1822. 187 ff. *Gesch. der Missionen.* V. prae cett. J. G. Knapp, Freylinghausen, Schulze u. G. Ch. Knapp *Neuere Gesch d. ev. Miss. in Ostindien.* H. 74 St. 1770—1825. 4. Cf. Röhr *Krit. Prediger-Bibl.* B. IV. H. 4. 1825. p. 705 ff. *Ueb. d. Missionswesen.* Dubois *Briefe üb. d. Zustand des Christenth. in Indien, in welchen d. Bekehrung d. Hindus als unausführbar dargestellt wird.* *A. d. Engl. übers. mit Anmerk. v.* D. A. G. Hoffmann. Neust. 1824. Cf. *Fünfter Jahrsbericht des ev. Miss. - Vereins in Leipzig.* 1825.

§. 158.

De illuminatione.

Secundum in illo salutis ordine locum obtinet *illuminatio*, cuius notio in literis ss. nusquam accurate de-ita est. Promiscue enim usurpantur vocabula illa pica φῶς, φωτίζειν, φωτισμός partim de institu-ne in universum, praesertim evangelica (Io. 5, 35. 12. Act. 26, 23. 1 Cor. 4, 5. 2 Tim. 1, 10. Io. 1, 9. h. 3, 9.), partim vero de cognitione religionis Chri-anae salutari atque efficaci. (1 Io. 1, 7. Eph. 1, 13. . Col. 1, 12. 2 Cor. 4, 4—6. Hebr. 6, 4. 10, 32.) que illuminationem theologi, sensu quidem *activo*, m et *passive* intelligitur [a]), sic definiverunt, ut esset eratio spiritus s., qua tum salutaris doctrinae evan-licae cognitio, tum potestas et facultas eam perspi-ndi et omnia ad eius normam exigendi in animo ho-nis *vocati* efficitur. (Io. 14, 21 s. 1 Cor. 2, 13. Eph. 17.) [b]). Discernunt theologi illuminationem *ordi-riam* (naturalem, mediam), quae sine miraculo effi-ur per adminicula consueta, praedicationem nimi-m et auditionem verbi divini, et *extraordinariam*

(supernaturalem, immediatam), qualis prophetis Apostolis contigisse dicitur (§. 37.). Neque vero om eodem modo partes et rationes huius illuminationis terpretantur, ita, ut pari quasi intervallo distet a v catione et a conversione. Ceterum totum huius l cuius necessitas olim contra *Enthusiastas*, lumen in num iactantes, strenue defensa est [c]), momentum redit: Deum hominibus opportunitates atque inc menta suppeditare ad religionis cognitionem saluta sibi parandam.

a) Gruner Dogm. 487. Illuminatio *passiva* est hominis co tio ea, in qua illum. *activa* gaudet.

b) Simili ratione, ad dicta libror. symb. accommodate [cf. C tech. mai. art. III. p. 497. „— verbum, quod spiritus s. velat et praedicat, et per quod pectora *illuminat* et ac dit, ut verbum accipiant, amplectantur, illi adhaerescant que eo perseverent." Form. Conc. Epit. II. 581. „Reiic Enthusiastarum errorem, qui fingunt, Deum *immediate*, que verbi Dei auditu et sine sacramentorum usu homine se trahere, *illuminare*, iustificare et salvare." Sol. decl. 808. (§. 45. *d*.) „Deus ordinavit, ut spir. s. electos per bum vocet, illuminet atque convertat;"] illuminationem finiverunt Calov, Quenstedt, Buddeus, Baumgar Seiler, Storr, Eckermann aliique; notionem eiu tiorem, praeeunte Moro Epit. 210., affert Reinhard *mat.* 499.: „illuminatio est ea Dei efficacia, qua hom ad religionis Chr. cognitionem perducit." De discepta ea, utrum *irregenito* tribui possit *illuminatio*, vid. Bau garten *Polem.* II. 667 f.

c) Artt. Smalc. P. III. Art. VIII. 333. „In hoc nobis est c stanter perseverandum, quod Deus non velit nobiscum a agere, nisi per vocale verbum et sacramenta, et quod, q quid sine verbo et sacramentis iactatur, ut spiritus, sit i diabolus." Form. Conc. epit. II. 581. Quibus positis, prophetarum inspiratio in dubium vocari potest. — Wal *Religionsstreitigk. ausser d. ev. Luth. Kirche.* V. 645 ff. — his nostris diebus ad sensum quendam internum tanquam vinitus ipsis suppeditatum (*innere Erfahrung*) provocant, singulari quadam Dei revelatione sibi praediti videntur, qui non sint *illuminati* religionem revelatam recte intell

gere nequeant (*Allg. Kirchen-Zeitung.* 1826. Nr. 6. p. 53 ff.), horum portentorum notas certas sanae rationi probare non potuerunt, et sacrarum literarum testimoniis perspicuis destituti (§§. 148. 152.), Enthusiastis adnumerandi sunt, qui Deum *immediate* homines illuminare fingunt. Jochmus *Gesch. der Kirchenreformation zu Münster und ihres Untergangs durch die Wiedertäufer.* Münst. 1825. Röhr *Krit. Pred. Bibl.* Bd. VI. H. 4. 1825. p. 656 ff. „*Alle — Gründe gegen das Treiben der W. suchten diese, wie alle christl. Schwärmer, durch das Gewicht von Bibelstellen niederzuschlagen, bei denen sie dieselbe Auslegungsweise anwandten, die uns neuerlich von Seiten unserer mystischen Frömmler und namentlich von Olshausen, Stier u. a. wieder empfohlen worden ist, und wenn man gegen sie die Sprache der Vernunft führte, so antworteten sie: — man müsse, um zur rechten christlichen Einsicht in die verhandelte Sache zu kommen, die ganze h. Schrift buchstäblich nehmen und dabei den Eingebungen des Geistes Gottes, den die Gläubigen, nicht aber die Ungläubigen (Gegner der W.) hätten, offen seyn.*" — Apol. Conf. Aug. VII. 202.

§. 159.

De conversione.

Illuminationem in ordine salutis excipit *conversio* ...*poenitentia*, sensu latiore dicta. Vocabulorum ἐπι-...έφειν, ἐπιστροφή (Act. 3, 19. 9, 35. 11, 21. 2 Cor. ...16. 1 Thess. 1, 9. al.), μετανοεῖν (pr. *post* factum ...*oere*), μετάνοια (Marc. 1, 15. Act. 2, 38. 17, 30. ...c. 24, 47. — Matth. 3, 2. 12, 41. Luc. 15, 7. 10. ..., 30. Rom. 2, 4. al.), quae tum conversionem ad re-...ionem Messianam, tum animi emendationem frequen-... indicant, significatione arctioribus circumscripta li-...itibus, conversionem eam esse volunt immutationem, ...a homo, dolorem sentiens propter peccata commissa, ...rum veniam per fidem Christi meritis habitam exspe-...it [a]). Duas in ecclesia nostra constituerunt conver-...nis partes, alteram *contritionem* [b]) (Ps. 51, 19. 147, ...Ies. 66, 2.), quae et *agnitionem* peccatorum et sen-...m *poenitentiae* stricte sic dictae complectitur [c]), al-...ram *fidem salvificam* [d]) i. e. certam illam persuasio-

nem de peccatis propter Christum nobis remissis vi-que beata post mortem futura (§. 154.), quae fides t. quam *specialis* supponit aliam *generalem*, qua univ-sae religioni Christianae assensum praebemus eam sequimur. (Act. 10, 43. 13, 2. 14, 22. 15, 9. Rom. 8. 16. Col. 1, 4. Eph. 2, 8. 4, 13. al.) Quum v. *fidei* vocabula parum definite in literis ss. usurpe- theologi nimiam posuerunt operam in natura fidei, tibus, generibus et rationibus subtilius constituendi- quo factum est, ut ἀκρίβεια logica et iudicium u- quaque sibi constans in finitionibus ipsorum desid- tur f). Quanquam Iesus ipse et Apostoli (Io. 3, 1 5, 38. 40. 11, 25 ss.) fidem soli auctoritati ipsorum buendam (§. 6.) poscere videntur, nostri tamen eorum effatis innisi (Matth. 6, 22. 23. 7, 22—27. 11—25. Luc. 8, 18. Io. 6, 63. 7, 17. 1 Thess. 5. 1 Io. 4, 1.) fidem *explicitam* contra Pontificios, *implicitam* s. *informem* i. e. cognitione destitutam nisi, quae ab ecclesia putantur vera, coeco assensu plexam tuentes, acriter defenderunt, tribus eius tibus confictis, *cognitione, assensu* atque *fiduci* Ceterum fides ista, quae sola auctoritate Iesu Mel atque ecclesiastica nititur, incultioribus quidem et- num salutaris esse potest, usquedum purioris instit- nis capaces reddantur; verum, ipsa teste scriptu (Io. 12, 36. 44.), a fide rationali in Deum, tanq sapientiae et sanctitatis archetypum per Iesum propositum (Matth. 5, 48. 1 Petr. 1, 15 ss. Luc. 6. 18, 18 s.), sensim seiungatur necesse est, siquide tanquam constans animi ad Deum eiusque volunt strenue sequendam conversi habitus simul verus et cus virtutis et salutis adiunctae fons in N. T. indic (Hebr. 11, 6. Rom. 14, 23. Gal. 5, 6. 13—25. Ia 14 ss.) Quo magis autem omnis sapientiae atque tutis constantia et felicitas hominum interna (Rom. 17. 15, 13.) a vera firmaque pendet fide, quae ha non fugit, sed quaerit, honeste factis voluntatem d

n colendo (Io. 3, 20. 21. 8, 32.); eo magis caven-
m est, ne incredulitatis eius (1 Cor. 2, 14.), quam
i scriptores ss. tanquam vitiositatis et miseriae huma-
e originem describunt (Ps. 14, 1. Rom. 2, 8. Tit. 1,
), scopulis illidamur [h]).

) Conf. Aug. art. XII. 12. „De poenitentia docent, quod lapsis post baptismum contingere possit remissio peccatorum, quocunque tempore, quum convertuntur. — Constat autem poenitentia proprie his duabus partibus: altera est contritio, seu terrores incussi conscientiae, agnito peccato. Altera est fides, quae concipitur ex evangelio, seu absolutione, et credit propter Christum remitti peccata, et consolatur conscientiam, et ex terroribus liberat. Deinde sequi debent bona opera, quae sunt fructus poenitentiae." Apol. 165 s. Artt. Smalc. P. III. art. III. 316 ff. Form. Conc. decl. 679. 711. Cf. Gerhard L. th. V. 204. Baumgarten *Glaubensl.* III. 595 ff. Ratione habita Dei convertentis et hominis convertendi discrimen posuerunt inter conversionem *transitivam* s. activam et *intransitivam* s. passivam. Reinhard *Dogmat.* 519. — Vid. quae monuimus *Art. Busse* in Ersch u. Gruber *Encyklopädie.* Vol. XIV. p. 143 ff.

) Ecclesia Romana, praeeuntibus Scholasticis, *contritionem* ab *attritione* ita distinguit, ut *attritio* sit dolor maxime ex poenarum infernalium metu servili conceptus, ideoque imperfectus, *contritio* dolor cum detestatione peccati et proposito non peccandi. Conc. Trid. Sess. XIV. c. 4. Alii aliter statuerunt. Gerhard l. l. VI. 273 ff.

) Varie disputarunt de poenitentia *subita*, *quotidiana* et *sera*, unde lis *terministica* ineunte sec. superiore exorta (Von Einem *Kirchengesch. des* 18*ten Jahrh.* II. 737 ff.), quae quidem rectius ad morum doctrinam referuntur. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* 2. *A.* II. 538 ff.

) Conf. Aug. IV. 10. „Docent, quod homines — gratis iustificentur propter Christum per fidem, quum credunt, se in gratiam recipi et peccata remitti propter Chr., qui sua morte pro nostris peccatis satisfecit." Apol. Art. III. p. 87. „Accipimus remissionem peccatorum neque per dilectionem, neque propter dilectionem nostram, sed propter Christum, *sola fide.*" — Melanchthonem (Loc. th. 433.) secuti nonnulli tertiam conversionis partem, *novam obedientiam*, addiderunt, permittente ipsa Apolog. Conf. Aug. 164. Vulgaris sententia

ecclesiae nostrae opposita est Romanae, hasce tres poenitentiae s. conv. partes statuenti: *confessionem oris*, *contritionem cordis*, *satisfactionem operis*. Cf. Confess. Aug. XII. Art. Smalc. III. 321 ss.

e) Lutheri opp. T. XXII. 706 ss. Apolog. 68 ss. „Illa fides, quae iustificat, non est tantum notitia historiae, sed est assentiri promissioni Dei, in qua gratis propter Christum offertur remissio peccatorum et iustificatio." Form. Conc. Epit. III. 583 ss. Decl. III. 682 s. IV. 701. Chemnit. L. th. II. 654 ss. Gerhard l. l. VII. 163 ss. Calov. Syst. X. 30. Quenstedt Theol. did. polem. II. 787 ss. Hollaz Exam. theol. acroamaticum. 1157 ss. Reinhard *Dogmat.* §. 140. Add. C. Chr. Flatt *Exeget. dogm. Bemerk. üb. d. Begriff* πίστις *in den Br. an d. Römer u. Galater*; in *Untersuchungen* ü. *d. Lehre v. d. Versöhnung*. II. 225 s. Omnino fidei notio universalis in ll. ss. tradita eo recte refertur, ut homo imbecillitatis suae sensu quodam ductus effatis a Deo repetitis assensum et obsequium praestet. Baumgarten-Crusius *Einleit. in d. Dogmat.* 68.

Cf. Leonh. Usteri *Entw. d. paul. Lehrbegriffs.* Zür. 1824. p. 47 ss. Paulus *Der Denkglaubige.* I. 1825. p. 169 ss.

f) Sic cognitio non recte dicitur pars fidei salvificae, nec haec ipsa fides conversionis s. poenitentiae. Schott Ep. Th. Chr. Ed. 2. p. 257.

g) Gerhard L. th. VII. 78 s. 91 s. Baumgarten *Polem.* II. 613 ss. — *Fiducia* recte distinguitur a *fide*, praeeunte Melanchthone Loc. 425.: „fiducia est motus in voluntate, necessario respondens assensioni." Consentiunt Chemnit. I. 676 ss. Gerhard VII. 73 ss. Ammon Summa Theol. Chr. p. 211. Aliter Toellner *Theol. Untersuchungen.* I. 1. 112. cf. Storr *Dogmat.* Ed. Flatt. 758 ss. Cf. Petr. Lombard. l. III. sentt. dist. 23. „Fides est *virtus*, qua creduntur, quae non videntur." Conc. Trid. Sess. VI. c. 8., fide scilicet explicita praecepta, hoc decrevit: „Fides *virtus* theologica princeps vocatur."

h) Ammon *Der Unglaube in seiner wahren Gestalt*; in *den Predigten zur Beförderung eines moralischen Christenthums.* T. II. Erl. 1802. 253 ss. Ei. Summa Th. Chr. 216. Not. c.: „Meditationes mere historicae in ipsa theologia positiva *semper* aliquid dubitationis relinquunt. Neque enim, ut Heynius monet egregie, si subtiliore iudicio utaris, ulla firmitas satis idonea inest argumento, quod vulgo adfertur, *per totam*

tiquitatem aliquid creditum esse; videndum enim est primo loco, *sitne recte creditum* (ad Homeri Il. T. VIII. L. 1802. p. 771.). Recti autem regula *rationi* inest, non *historiae*. Mirari itaque haud subit, vel Lutherum (l. l. 755 ff.) saepius de fidei suae infirmitate conquestum esse. At enimvero secutus erat vel in hac doctrina vestigia Augustini sui, qui, praeter historicam fidem, noverat nullam: *quod credimus*, docens, *debemus auctoritati*, *quod intelligimus*, *rationi*. De ordine l. II. c. 5."

§. 160.

De sanctificatione.

Conversionem in ordine salutis sequitur *sanctifica-* et *renovatio*, quas una eademque notione indefessi o probatae virtutis studii e conversione oriundi com-ehensas (sanctificationem *transitivam* et *intransiti-m*) [a]) fidei effectum *subiectivum* appellant, sicut iu-ficatio (§. 154.) fidei effectus *obiectivus* nominatur. ii vero alteram ab altera ita differre statuunt, ut san-ficatio sit seria hominis voluntas virtutem vere Chri-anam sibi comparandi, renovatio autem s. obedientia va sit confirmatio atque perfectio virtutis comparatae oenitentia quotidiana s. *stantium*) [b]), a qua *regene-tionem* nonnulli distinguunt, tanquam fidei et vi-um sancte vivendi donationem [c]). Libri symbolici clesiae nostrae, praeeuntibus libris ss. (cf. vocabula ιάζειν 1 Cor. 6, 11. Eph. 5, 26. 1 Thess. 5, 23., ἁγια-ιός Rom. 6, 19. 1 Thess. 4, 3., ἁγιωσύνη 2 Cor. 7, 1., ιος 1 Petr. 1, 15., ἀνανεοῦσθαι Eph. 4, 23., ἀνακαι-ῦσθαι Tit. 3, 5. Rom. 12, 2. — Col. 3, 10. Eph. 4, 4. — 2 Cor. 5, 17. Gal. 6, 15., παλιγγενεσία Tit. 3, 5. oll. Io. 3, 3 ss. al.), voces huc spectantes promiscue surpant, ut veram animi immutationem atque emen-ationem sensu religionis Christianae praeceptis accom-aodato significent [d]). Effecta sanctificationis in ll. sym-olicis bona dicuntur opera, i. e. facta hominis fide sal-ifica imbuti ex amore Dei et studio voluntati divinae

obsequendi profecta *e*), et probe distinguenda ab op-ribus mercenariis et operatis (Rom. 3, 28. 4, 5.) et op-ribus *supererogationis*, quae e *consiliorum evangeli-rum* (cf. Matth. 19, 11 ss. 21. 1 Cor. 7, 7. 38. 9, 1 observatione nasci *f*), iam satis mature creditum est Latius patet in s. s. usus verborum ἔργα ἀγαθά s. κα quibus tum omnia recte et honeste facta (Matth. 5, 26, 10. Rom. 2, 7. Eph. 2, 10.), tum inprimis ac nes e pietate Christiana profectae eamque refere (2 Thess. 2, 17. 1 Tim. 2, 10. Iac. 2, 17—20. He 13, 21. al.), interdum etiam opera benefica (Act. 36. 2 Cor. 9, 8.) significantur. Quo magis inde aevo medio potissimum opinio ista divulgata erat merito bonorum operum atque de absoluta eorum salutem assequendam necessitate, quod utrumque, mulis quidem maxime ambiguis enunciatum *h*), pius in controversiam vocatum est *i*): eo acrius sac rum emendatores aliique eos insecuti contra Pontifici Socinianos, Arminianos aliosque suam defenderunt tentiam *k*): Opera bona s. debita minime esse salu aeternae caussam efficientem eiusque conditionem p ximam, quippe quae sola fide salvifica compareti quum autem ex hac debeat prodire constans pietati virtutis studium, opera quoque bona ad salutem r quiri. (§. 154.) Ex omnibus istis disceptationibus ieiunis verborum concertationibus iam ea persuasio p deat necesse est: quum sanctitatis studium verae (§. 155.) fundamentum sit firmissimum, hac ipsa invicem illud optime adiuvari atque confirmari, ne nisi utroque arctissime coniuncto, veram religione animo, quasi spiritus divini templo (1 Cor. 3, 16. 19.), vere inesse posse. (§. 3.) *l*).

a) Hollaz III. 506. „Actus gratiae, quo Spir. s. hominem stificatum expulsis vitiis sanctitate inhaerente donat." Baum garten *Glaubensl.* II. 878 ss. Seiler Theol. dogm. pol. Reinhard *Dogm.* §. 143. Schott Epit. Th. Chr. 169 ss.

b) Reinhard l. l. 532.

Buddeus Comp. Theol. dogm. 599 ff. Eckermann Comp. Th. Chr. 228 ff.

Cf. Conf. Aug. art. XX. 18. Apol. III. 68. „Fides — quia in poenitentia consolatur et erigit corda, regenerat nos et affert spiritum f., ut deinde legem Dei facere possimus, videlicet diligere Deum, vere timere Deum, vere statuere, quod Deus exaudiat, obedire Deo in omnibus afflictionibus, mortificat concupiscentiam etc." 85. 90. 91. V. 168 ff. Catech. mai. III. 496 ff. 500 ff. Form. C. Epit. 589. Decl. 699.

Conf. Aug. XX. fin. Apol. III. 113. 121. 157 f. Form. Conc. Epit. 588 ff. Decl. 698 ff. 701. „Eorum operum, quae revera bona sunt, mater et fons est ipsa fides." Vid. quae docte et acute hac de re disputavit G. Ch. Knapp in Commentat. de dispari formula docendi, qua Christus, Paulus atque Iacobus de fide et factis differentes usi sunt — in Scr. var. argum. ed. 2. p. 412 ff.

Apol. 276. Gerhard L. th. VI. 159 ff.

Münscher *Dogmengesch.* II. 277 ff.

Cotta ad Gerhard. VIII. 149. Beck Commentt. 629.

De controvv. *interimisticis* vid. Planck *Gesch. d. Bildung des protest. Lehrbegr.* IV. 167 f. 480 ff., de controvv. *syncretisticis* vid. Walch *Einl. in die Rel. Streitigk. d. Luther. Kirche.* IV. 708 ff. Bibl. theol. II. 691 ff., de c. *pietisticis.* Von Einem *Kirchengesch. des XVIII. Jahrh.* II. 354 ff.

Gerhard l. l. VIII. 35 ff. Baumgarten *Polem.* II. 729. 755 ff.

Cf. Nitzsch *Theol. Studien.* I. 1816. p. 110. „*Niemand leugnet, dass es eine ethische Theogonie im Christenthume gebe; denn die Lehre von der Erneuerung und Besserung ist Lehre von der Gottwerdung des Menschen.*"

§. 161.

Unio cum Deo mystica.

Ordini salutis coronam quasi imponit *unio* cum [Deo] *mystica,* quam theologi plurimi antiquiores de [prae]*sentia* quadam substantiae divinae eiusque *appro[pin]quatione* ad pios atque fideles, vel saltem de modo [qu]odam peculiari, quo Deus in homine regenito ope[r]as eiusque salutem efficacissime curans cum eo con-

iunctus sit, intellexerunt [a]). Deducta est ista senter e variis formulis biblicis, quibus, notionibus Iud rum theocraticis accommodate (Ex. 25, 8. Lev. 26, Ps. 68, 17. 78, 60. al.), sensu tamen non in omn plane eodem, Deus, Christus, vel spiritus divinu hominibus esse, habitare, manere (Io. 1, 14. 6, 17, 23. 1 Io. 2, 6. 4, 12 s. Rom. 8, 9. 11. 1 Cor. 3, 2 Cor. 6, 16. Eph. 3, 17. Col. 1, 27. Gal. 2, 20.), Christiani in Deo sive Christo esse vel manere dicu (Io. 6, 56. 15, 7. 1 Io. 2, 6.), vel ipsi templum Dei pellantur. (1 Cor. 3, 16. 6, 19. 2 Cor. 6, 16. Eph 21 s. Hebr. 3, 6.) Praeterea huc referendi sunt ii l qui hominum cum Deo communionem aut coniun nem quandam commemorant. (Io. 17, 21 ss. 1 Io. 1. 1 Cor. 6, 17. 2 Petr. 1, 4. Hebr. 3, 14. 6, 4. — R 8, 23. Gal. 4, 5. 1 Io. 3, 1.) [b]). Verum quum ap pinquatio ea divinae substantiae, qua Deus propius cedere ad fideles quam ad alios fingitur, ideae or praesentiae (§. 63.) prorsus repugnet, nec ipsi scri res ss. eam diserte statuant, in morali potius cum coniunctione, a theologis recentioribus varie ad brata [c]), subsistendum esse putamus, quae quide animi humani cum divina voluntate consensus p ctus, quo ille ad Deum continuo conversus, ad m rem Dei imitationem in dies enititur, ita, ut quae que cogitet ac cupiat, et quaecunque homini acc rint, ad Dei voluntatem referat sanctissimam atque pientissimam. Qua sententia bene intellecta atque firmata, non est verendum, ne mysticorum et veter et recentiorum commenta de supernaturali et arcana in animis humanis efficientia, quae percipi qui non explicari aliis queat, itemque de sensibus sing ribus acrioribus et repentinis immediate a Deo com tis, et alia eiusmodi somnia [d]) hominibus cultior denuo probari possint.

a) Libri symbolici Deum in credentibus habitare simpliciter sent Form. C. Sol. decl. IV. 698. — Hollaz Examen

logicum. 932. Calov. Loc. th. X. 506. Quenstedt. Theol. did. polem. III. 618 ff. Baumgarten *Glaubensl.* II. 864 ff. Seiler Theol. dogm. pol. 264.

De controversiis inter theologos sec. XVII hac de re agitatis vid. Baumgarten *Pol.* II. 759. Walch *Rel. Streitigk. d. ev. Luth. Kirche.* I. 516 ff. II. 351 ff.

) Morus Comment. in Epit. II. 430 ff.

) Gruner Dogm. 519. Morus Epit. 232. Doederlein Instit. Th. Chr. II. 528. Reinhard *Dogm.* 537.

) Meiners *Beitr. zur Gesch. d. Denkart d. ersten Jahrh. n. Chr. Geb.* L. 1782. G. Arnold Hist. et descriptio theol. myst. Frcf. 1702. *Explication des maximes des Saints sur la vie intérieure par* Fr. de Solignac Fénélon. Paris. 1697. 12. Walch *Rel. Streitigk. ausser d. evang. Kirche.* T. V. c. 6. Corodi *Krit. Gesch. d. Chiliasmus.* III. 1. 270 ff. et aliis ll. Scripta fidem *Pietistarum*, *Herrnhuthianorum*, *Methodistarum*, *Swedenborgianorum* aliorumque Mysticorum illustrantia, quae rec. Beck Commentt. 663 f. Cf. supra §§. 157. *b.* et 158. *c.*

Cf. Reinhard *Dogm.* 556. „*Wenn man sich gewöhnt, von der christlichen Sinnesänderung und den daraus entspringenden Folgen deutlich zu denken und zu sprechen, so wird man nicht nöthig haben, mit dunkeln Bildern zu tändeln, die bei einer vernünftigen Erbauung ohnehin nicht geduldet werden können.*"

CAPUT IV.

ADMINICULIS SALUTIS PER CHRISTUM CONSEQUENDAE S. DE MEDIIS GRATIAE.

Sectio 1.

DE VERBO DEI.

§. 162.

Doctrina biblica.

signem illam immutationem atque emendationem, ae Deo adiuvante in animis hominum effecta salutis r Christum paratae eos participes reddit, solo verbi rini et sacramentorum auxilio, ab ecclesia suppedi-

tato et conservato, perfici posse, per sacrorum emendatores sancitum est [a]), unde adminicula seu media gratiae divinae appellata sunt. *Verbum Dei* (λόγος θεοῦ, ῥῆμα θεοῦ) in libris ss. non modo singula demum effata, promissa et mandata divina (Deut. 18, 19. 33, 6. Luc. 4, 4. Rom. 9, 9. al.), sed totam etiam religionis morumque doctrinam divinitus patefactam (Ps. 93, 5. 119, 11 ss. Hos. 4, 1., praesertim Christianam Luc. 11, 28. Io. 17, 17. Act. 11, 1. 12, 24. Rom. 10, 8. 2 Tim. 1, 13.), minime vero sacrum codicem, monumentorum huius doctrinae universum corpus, denotat; cum doctrina ipsa perperam commutato, variae excitatae sunt quaestiones vanae et inutiles. Unde exstitit *bibliolatria* ista, quae, stolide reiecta quavis alia institutione divina per rerum naturam et rectam rationem hominibus oblata et ab ipsis scriptoribus ss. commendata (Ps. 19, 2 ss. 119, 89 ss. Rom. 1, 19 ss. Deut. 12. Rom. 2, 14 ss. 10, 8.), soli literae biblicae inhaerens (Io. 6, 62 ss. Rom. 7, 6. 2 Cor. 3, 6.), ea quoque dicta, quae nihil valent ad homines erudiendos atque emendandos, imo verae virtuti nocent, tanquam divina effata inconsulto tueretur et superstitiose veneraretur. Sin autem eae tantummodo sententiae in libris ss. enuntiatae, quae vere divini sunt argumenti, *verbi divini* nomine insigniantur, iis omni iure, tanquam rebus divinitus effatis, vis quaedam efficax tribui potest homines salutari cognitione imbuendos atque emendandos. (§. 51.) (Iac. 1, 18. 1 Tim. 4, 16. 1 Petr. 1, 23. Hebr. 4, 12. 1 Cor. 1, 18.)

Ammon *Bibl. Theol.* III. 155 ss.

a) Artt. Smalc. P. II. art. IV. 329. H. l. quatuor modi commorantur, quibus „Deus consulit et auxiliatur nobis contra peccatum — primum verbum vocale, quo iubet praedicari remissionem peccatorum in universo mundo — secundo per baptismum, tertio per venerandum sacramentum altaris: quarto per potestatem clavium atque etiam per mutuum colloquium et consolationem fratrum." Cf. Catechism. ma-

art. XII. 500. „Remissio peccatorum fit per sacramentum et *absolutionem* ecclesiae." Apol. IV. 153. — „traditiones humanae — non sunt instrumenta, per quae Deus movet corda ad credendum, sicut verbum et sacramenta divinitus tradita." Form. Conc. Sol. decl. 818. „Pater neminem trahere vult absque mediis, sed utitur, tanquam ordinariis mediis et instrumentis, verbo suo et sacramentis."

§. 163.

Doctrina ecclesiastica.

Ex dictis illis ss. ss. supra allatis formula prodiit :lesiastica de *verbo Dei* tanquam doctrina divina in ris ss. comprehensa, quae ad animi emendationem :ctat atque salutem aeternam per Christum consequenm. Duabus illa partibus absolvitur, et *lege*, et *evan-'io* [a]). *Lex*, quae angustiore quidem significatu diur, quam quem literae ss. vocabulo νόμος subiiciunt, t leges Mosaicas omnes sine discrimine (Io. 1, 17. m. 3, 19. 2 Cor. 3, 6.), aut totam religionem Mocam (Rom. 10, 4.), aut totam doctrinam Christiam (Rom. 3, 27. Gal. 2, 19. 6, 2. Iac. 1, 25.), aut gulas leges Mosaicas (Io. 19, 7.) significantes, com-:ctitur omnia de moribus officiisque praecepta, quae V. et N. T. libris enunciata sunt, adiunctis poenam comminationibus. Contra adversarios legis eius-:e [b]) non satis perspicue definitae disputando doctos ecclesiastici usum legis triplicem posuerunt, *civilem* politicum, qui disciplinam externam spectat, *elen-:cum* s. paedagogicum, qui ad peccata agnoscenda imumque emendandum adducit, et *didacticum*, quo nnis emendati hominis vita regitur; itemque tres us partes constituerunt legem *caerimonialem* et *civi-m*, quae per Christum abrogatae sunt (Rom. 6, 14. al. 3, 19. 25.), ita quidem, ut quae etiamnum vant, non ut Mosaica, sed ethicis de caussis valeant, et *oralem*. *Evangelium* vero, quae vox in libris ss. nsu latiore usurpata saepissime doctrinam de Iesu Mes-

sia vel omnem doctrinam Christianam significat (Mar. 13, 10. Luc. 9, 6. 2 Cor. 11, 7. Ephes. 6, 15. Ph. 1, 27. al.), proprie dicitur ea doctrinae Christia[illegible] pars, quae de remissione peccatorum per Christum [illegible]tinenda agit.

a) Apol. Conf. Aug. II. 60. „Universa scriptura in hos [illegible] locos praecipuos distribui debet in legem et promissi[illegible] Alias enim legem tradit, alias tradit promissionem de Ch[illegible] videlicet quum aut promittit Christum venturum esse, et [illegible] licetur propter eum remissionem peccatorum, iustificati[illegible] et vitam aeternam. Vocamus autem *legem*, in hac disp[illegible] tione, *decalogi praecepta*, ubicunque illa in scripturis le[illegible] tur." III. 83., ubi similiter universa lex ad decalogum [illegible] fertur. — Form. Conc. decl. II. 670. V. De lege et ev[illegible] lio. 709 ff. 713. „Docemus, quod lex proprie sit doct[illegible] divina, in qua iustissima et immutabilis Dei voluntas re[illegible] tur, qualem oporteat esse hominem, in sua natura, c[illegible] tionibus, verbis, factis, ut Deo probari et acceptus esse [illegible] sit. Simul autem transgressoribus Dei iram et tempora[illegible] que aeterna supplicia lex denunciat. — Evangelium a[illegible] proprie doctrina est, quae docet, quid miserrimus ille [illegible] cator credere debeat, ut remissionem peccatorum apud De[illegible] obtineat." Chemnit. Loci theoll. II. 1 ff. 202 ff. G[illegible] hard L. th. II. 7. V. 217 ff. VI. 97 ff. Baumgarten G[illegible] *bensl.* III. 178 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* 2. *A.* 606 ff.

b) Antiquiores legis adversarii fuerunt Gnostici et Manic[illegible] legem Mosaicam non a bono Deo datam esse statuentes, [illegible] centiores sec. XVI, praeter Anabaptistas nonnullos, *An*[illegible] proprie dicti, tum duriores omnem legem auctore Agric[illegible] repudiantes (Planck *Gesch. d. prot. Lehrbegr.* V. p. 1 ff. [illegible] Nitzsch Proluss. de Antinomismo J. Agricolae. Vit. 18[illegible] J. Agricola's *Schriften vollständig verzeichnet von* B. K[illegible] des. Alton. 1817.), tum mitiores sec. XVII, ducibus A[illegible] Musculo et Sam. Crellio, civilem et paedagogicum [illegible] normalem legis usum admittentes. Walch *Einl. in di[e]* *Streitigk. d. Luther. Kirche.* IV. 229 ff. 240. *Pietistae* q[illegible] et *Herrnhuthiani* iis adnumerantur. Baumgarten G[illegible] *d. Rel. Parth.* 1135. Petri *Art. Antinomer*, in Ers[ch] Gruber *Encyklop.* B. IV.

§. 164.

Continuatio cum epicrisi.

Verbo illi divino vim quandam salutarem inesse uerunt theologi, partim *naturalem*, partim *super-uralem*, libris symbolicis quidem haud satis clare de re statuentibus. *Naturalem* eam efficaciam di-unt, quam communem habeat doctrina divina cum umento libri cuiuscunque recte scripti, eamque di-runt in *logicam*, *rhetoricam* s. *aestheticam* et *mora-*; *supernaturalem* autem s. hyperphysicam nomi-i voluerunt eiusmodi vim, quae diversa sit a natu-aliarum notionum ac sententiarum efficacia et re-debeat a singulari quadam spiritus s. operatione [a]), m posteriorem alii in *elevatione* posuerunt, alii in *u*, alii in *tractu* (Io. 6, 44.), alii *mystica* spiritus s. n verbo *unione* [b]). Ut formularum istarum abusui urrerent, vim verbi div. *essentialem* quidem, sed *inatam* tamen s. ordini certo adstrictam et *resistibi-* esse docuerunt. Verum enimvero quum nec sacri ptores, efficaciam verbi divini praedicantes (Rom. 6. 8, 2. 3. Phil. 4, 13. coll. Io. 6, 63.), quos ipsi orum emendatores secuti sunt, reiecta de verbo di-) *interno* varie appellato et explicato sententia [c]), rimen illud constituerint, nec sana ratione expe-tiaque duce notae, quibus vis illa naturalis a su-naturali discerni possit, deprehendantur, sola na-lis verbo divino efficacia recte vindicatur. Quae ere percipiatur, libris ss. diligenter quidem, at non cautione quadam uti debemus, ne quaecunque in is ss. leguntur, pro verbo divino temere accipiamus. o potius omnis diligentia collocanda est, ut eorum, e ad veram virtutem pietatemque conducunt, iusta ntia mens imbuatur et animus amore Dei sensuque i totus impleatur regaturque (§. 45.). Ceterum de versa huius dogmatis forma ecclesiastica, a theologis entioribus passim liberius reprehensa [d]), hoc potis-

fimum tenendum eft, eam disceptationibus vagis at ineptis originem fuam debere, nec ullis facrarum li rarum teftimoniis diferte confirmari.

a) Baumgarten *Glaubensl.* III. 166. Seiler Th. dogm. 292. 294.

b) *Elevationem*, qua vires naturales augeri dicebantur, de derunt Calixtus, Mufaeus (Introd. in theol. P. II. *tactum* fubftantia fpiritus f. in homine effectum, unde v. *phyficae analoga* dicta eft, Bertlingius, theol. Hel (*Deutl. Vorftellung, was d. Luth. Kirche v. d. Kraft d. h. S. lehre u. nicht lehre.* Danz. 1756. 4.), controverfia cum S: berto, th. Helmft., agitata famofus; *unionem* quandam *fticam* Calov. Syft. X. 1 ff. Quenftedt Theol. did. p. 926 ff., cf. Storr de efficientia fpir. f. in mentibus noftr Opufcc. theolog. Tub. 1788. De controverfia fec. XVII Herm. Rathmann, Gedanenfi, qui vim Sp. f. extrin accedentem cum libris ff. coniungi docuerat, v. Walch *in d. Rel. Str. d. Luth. Kirche.* I. 524. IV. 577 ff.

c) Apol. VII. 202. Artt. Smalc. P. III. Art. VIII. 331 ff. — eos, qui *verbum internum*, f. *vivum*, *lumen internum*, al nominibus appellatum, iactaverunt, recte referuntur ceteris *Schwenkfeldiani*, *Weigeliani*, *theofophi* auctore Boehme aliique myftici, et antiquiores, de quibus v. Pl *Gefch. d. prot. Lehrbegr.* V. I. Corodi *Krit. Gefch. d. liasmus.* III. 1. 2. Adelung *Gefch. der menfchl. Na* VII., et recentiffimi. — Maxime autem huc pertinent *keri* (G. W. Alberti *Nachricht von d. Religion, Gottesd Sitten u. Gebr. d. Quäker.* Hann. 1750.) et *Methodiftae* (H pfon *Leben* Joh. Wesley's, *Stifters d. Methodiften, einer Gefch. des Methodismus, mit Zufätzen von* Niem H. 1793. II. J. G. Burkhard *Vollft. Gefch. d. Metho* Nürnb. 1795.). — Beck Commentt. 661 ff.

d) Doederlein Inft. th. Chr. II. 715. Henke Lin. fid. p. 222 f. Morus Comment. in Epit. II. 400 ff. Rein *Dogm.* 554 ff. Ammon Summa Theol. Chr. 246 ff. B fchneider *Handb. d. Dogm.* II. 2. A. 615 ff.

Sectio 2.

DE SACRAMENTIS.

§. 165.

De ritibus sacris in universum.

Quum ipsa ferat natura hominis, maxime incul-
is, ut animi sensus et motus quosque acriores, in-
mis eos, qui ad numen colendum spectant, per actio-
quasdam externas exserat, et quum actus certi
inde iterati aptissimi sint ad eosdem sensus cum illis
el coniunctos in animo resuscitandos eique magis
gisque inculcandos: haud mirum est, omnes religio-
n conditores actus quosdam s. ritus sacros condidisse,
rum vinculo hominum multitudinem ad communem
dem religionis professionem consociarent. In omni-
igitur religionis institutis eiusmodi ritus reperiun-
, religionum istarum et populorum ingenio accom-
lati, tempori certe, quo primum constituti sunt,
s bene respondentes. Quemadmodum Iudaeis duo
it ritus prae ceteris multis solennes, alter *circum-
onis* (Gen. 17, 10 ff. Ex. 5, 25. Lev. 12, 3. Ios. 5,
), apud alias gentes etiam haud inusitatae [a]), alter
iae paschalis [b]) (Ex. 12, 21. 42. Lev. 25, 5. Num.
.): Christus quoque similes duo ritus doctrinae suae
unxit, alterum *baptismum*, tanquam initiationis
nne, alterum *coenam sacram*, tanquam ritum con-
aationis symbolicum. Ritus illi Iudaici cum Chri-
nis, *saeramentorum* nomine, cui nulla vox in libris
respondet, postea nominatis, a Patribus eccl. iam
id incommode comparati sunt [c]). Quo facto intelli-
ur, haec illis, sicut paganorum ritibus sacris, prae-
re, partim significatione eorum symbolica facile
elligenda, partim fine eorum morali, siquidem omnis
eris operati notio inde removenda est. (Io. 4, 19 —
. coll. Matth. 5, 23. 24. Act. 2, 38. — Matth. 6,
—18. 9, 14. 17. Marc. 2, 19 — 22.)

a) Ab Aegyptiis, qui genitalia, facerdotum et myftarum maxi primum καθαριότητος ἕνεκεν mutilaviffe dicuntur, circumc nis ritus ad Phoenices et Syros transiit, teftibus Herodot c. 102. 125. et Diod. Sic. I. 28. III. 31. Vid. De W Lehrb. d. hebräifch-jüdifchen Archäologie. L. 1814. §. 1 fcriptores ibi ll. De circumcifionis apud Hebraeos origine Gen. 17. Cf. tamen De Wette Kritik d. israelit. Gefch. I. 49 ff. Praeter alios populos noftrae aetatis etiam Co Habeffini, Chriftianam fcilicet religionem amplexi, hunc retinuerunt.

b) Agni quoque mactatio ab Aegyptiis (Herod. II. 41.) re eft; vid. Spencer de leg. Hebr. rit. I. 294 f.

c) Patres antt. circumcifioni et pafchati animi emendatio Chrifti mortem et baptismum coenamque facram refp opinati funt. Dial. c. Tryph. 204. Lactant. IV. 17. A ftin. de nupt. et concup. II. 11., de baptismo IV. 24., Dei XVI. 26. c. Fauft. VI. 3. XIX. 13. Noftris olim m placuit, facramenta V. T. dicere *typos facramentorum* Baumgarten *Glaubensl.* III. 288.

§. 166.

Sacramenti notio ex hiftoria illuftra

Sacramentum, quae vox e verfione vulgata, μυ ριον interdum ea reddente (Dan. 2, 18. 4, 6. Tob. 7. Sap. 2, 22. 1 Tim. 3, 16. Eph. 5, 32. Apoc. 17. in fermonem Latinum Patrum eccl. translata eft, ftior ecclefia vocavit rem cuiusvis generis arcanam, dictum aliquod obfcurum vel allegoricum, tum fy lum rei cuiusdam facrae, tum actionem certo confecratam et cum promiffione quadam folenni iunctam, maxime baptismum et facram coenam Verum quum vocabuli huius ufus apud Romanos ac Patres eccl. admodum varius fuerit atque m plex b), fieri non potuit, quin de vera notione, d tura et efficacia facramentorum diverfa exftiterint cia; nec nifi fenfim factum eft, Petro Lomba potiffimum auctore c), ut feptem in ecclefia cath numerarentur facramenta, et, praeeunte Tho

uinate, notio sacramenti certis limitibus circum- ieretur d), quibus etiamnum fere definitur in eccle- Romana e). Sacramentum enim in genere dixit *nem verbis iunctam solennibus, qua significatur et betur effectus gratiosus.* Emendatores sacrorum, Luthero ipso adstipulante, tria constituerant sa- menta, *absolutione* confitentium peccata seu *poeni- iae* sacramento duobus illis, *baptismi* et *sacrae ae* ritibus, adiuncto f), postea tamen reiectis *con- ationis, poenitentiae, ordinationis, matrimonii* et *emae unctionis* sacramentis, quippe quae nec libro- ss. auctoritate niterentur, neque natura sua et itate ad reliqua accedere viderentur, rectius in rio numero acquieverunt g).

Hoc sensu Tertullianus (Apologet. c. 47. de praescr. hae- et. c. 40., de anima c. 9. al.), vid. Semler Index Lat. Tertull. . v. et Hieronymus (Ep. 58. adv. Io. Hieros. et ep. 110.) otissimum, baptismum et coenam sacram sacramentorum no- nine primi appellavisse videntur. — Nominantur etiam τελεταί, ύμβολα, signa, signacula, mysteria, miracula. Suicer Theol. cclef. II. 382 ff. 1082. 1265. Gerhard L. th. VIII. 201 ff. — *leb. d. Sacramente*, in Ruperti *Theol. Mistellen.* B. II. u. II. 1817. 18.

Dicitur saepissime de pecuniae summa a litigantibus deposita, c iureiurando militum aut iureiurando quovis, v. Ernesti lav. Cic. h. v. Brisson. de verbor. significat. h. v. Gronov. d Gellii noct. Att. 16. 4. Schelius Diss. de sacr. in raevii Thes. T. X.

Sententiar. l. IV. 2 ff. Praeiverat Otto Bambergensis a. 1124. chröckh *Kirchengesch.* XXV. 227 ff. Eugenius IV. P. R. rimus numerum septenarium in synodo Florent. a. 1439 hab. ontra Armenios publice tuitus est. Causa, cur sacer ille nu- nerus, quem Graeca quoque ecclesia defendit, maxime pro- atus sit, inprimis a septem morbis animi sanandis repetita st. Schröckh XXIX. 40. 136 s. 217.

Summa Theol. P. III. qu. 60 s. Inter Scholasticos Thomam quin. maxime secutus est Hugo de S. Victore l. de sacra- nentis. Addidit Duns Scotus L. IV. Sentt. Dist. 1. quaest. 6.: acramentum ex virtute *operis operati* conferre gratiam, ita,

quod non requiratur ibi bonus motus interior. Cramer Boſſuet. VI. 741 ſ. VII. 702 ſſ.

e) Concilium Trid. magis *antithetice* quam *thetice* de ſacram decrevit, Seſſ. VII. De ſacr. in genere. Can. 1—8., v. Chemnit. Examen Conc. Trid. P. II. 276 ſſ. ed. 1707., unde Pontificiis in definiendo ſacramento omnino non convenit. Rectiſſime de ſacramentis eccleſiae Romanae ſcripſerunt Fr. Schramm Dogmata catholica de ſacramm. Heidelb. 1... Fr. Oberthür Sacramenta eccl. Chriſt. P. I. Ideae b... eccl. Dei. Voll. II. Salisb. 1799.

f) Lutherus Lib. de captiv. Babylon. in Opuſcc. Viteb. (Planck. I. 273 ſſ.) et Melanchthon. Apol. V. 167. 200. „Vere igitur ſunt ſacramenta, baptismus, coena L. et abſolutio, quae eſt ſacramentum poenitentiae. Nam ritus habent mandatum Dei et promiſſionem gratiae." — Gerhard L. th. VI. 215 ſ. Similiter Zwinglius matrim... Calvinus ordinationem interdum ſacramentis latius ſic adnumerarunt. Gerhard IX. 60. Duo tamen prima... minat Calvinus Inſt. IV. 18.

g) Auctor fuit ipſe Lutherus, Catechism. mai. de bapt. „Supereſt, ut de *duobus* quoque ſacramentis ab ipſo C... inſtitutis diſſeramus." 549. „Baptismus aeque et vi... ſignificatione ſua tertium quoque ſacramentum compre... quo poenitentiam appellare conſueverunt, quae propr... aliud eſt, quam baptismus, aut eius exercitium. Quid poenitentia dici poteſt aliud, quam veterem hominem ... adoriri animo, ut eius concupiſcentiae coërceantur, ac ... vitam amplecti? Quare vivens in poenitentia, in ba... verſaris" cet.

§. 167.

Continuatio.

Sacramenti notio e libris ſymbolicis eruta ... *ſacrum* deſignat *a Deo mandatum, cui adiun... gratiae divinae hominibus credentibus exhibendae* ... venia peccatorum continetur, *et promiſſio et colla...* Huic notioni Pontificii decreta ſua de ſacramentoru... ex opere operato derivanda *b*) et de charactere ... tatis certae indelebili per baptismum, confirmati...

rdinationem imprimendo c), Reformati autem foram de signo varie definito et alii alias opposuerunt entias finitionesque d). Nostri hasce notas seu racteres sacramento inesse docuerunt, actionem exam, mandatum Dei vel Christi in libris ss. diserte)ositum, materiam terrestrem et coelestem, gratiae nae promissionem eiusdemque collationem; unde et, duo tantummodo sacramenta ecclesiam nostram, odo sibi ipsa constare voluerit, admittere potuisse. qua enim, ab ecclesia catholica recepta, aut omnino sunt ritus, ut poenitentia et coniugium, aut ritus risto non praecepti, ut confirmatio baptismi, ex 8, 15. et 19, 6. perperam ducta, ordinatio et unctio ema, cuius argumentum frustra quaesitum est in 5, 14. coll. Marc. 6, 13. At vero definitio ista, ut ribus Christianorum familiis improbata e); ita et clesia evangelica non una eademque ratione propoatque explicata est, et plurimi theologi recentiores substiterunt, quod, doctrinae quidem biblicae accommodate, docuerunt, sacramentum omnino n esse sacrum a religionis Christianae auctoribus nter institutum, celebrantibus salutarem f). Rer ad plenam sacramenti administrationem recitatio orum institutionis, dispensatio symboli et acceptio, re differt a sacrificio, cuius vis, sicut nomen prodictum, in sacramentum haud cadit g). Ceterum tatem sacramentorum niti non moribus, fide vel itione ministri, sed institutione Dei, si eius forma etur, contra Pontificios nostri theologi sine ulla dutione affirmarunt h).

Conf. Aug. art. XIII. 13. „Sacramenta instituta sunt, non nodo, ut sint notae professionis inter homines, sed magis, ut int signa et testimonia voluntatis Dei erga nos ad excitandam t confirmandam fidem in his, qui utuntur, proposita." Apol. VII. 200 ss. XII. 253. „Sacramentum est caerimonia, vel opus n quo Deus nobis exhibet hoc, quod offert annexa caerimoniae promissio." XII. 267. „Caerimonia est quasi pictura verbi i. e. promissionis) seu sigillum, ut Paulus (Rom. 4, 11.) vocat

oſtendens promiſſionem." Add. III. 116. VII. 200. „Hi r habent mandatum Dei et promiſſionem gratiae. — Certo debent ſtatuere corda, quum baptizamur, quum veſcimur pore Domini, quum abſolvimur, quod vere ignoſcat nobis propter Chriſtum." Calov. Syſt. IX. 88 ſſ. Quenſtedt did. pol. II. 1031 ſſ. Gerhard L. th. VIII. 207 ſſ.

b) Conc. Trid. Seſſ. VII. can. 8. „Si quis dixerit, per ipſa legis ſacramenta, ex opere operato non conferri gratiam, ſolam fidem divinae promiſſionis ad gratiam conſequendam ficere, anathema ſit." Cf. Aug. Conf. XII. 13. „Damnant qui docent, quod ſacramenta ex opere operato iuſtificent, docent, fidem requiri in uſu ſacramentorum, quae credit mitti peccata." Bellarmin. de ſacramm. II. 1 ſ. Chem Examen Conc. Trid. II. 22 ſſ. c. de opere operato. Gerh l. l. 287 ſſ.

c) Conc. Tr. S. VII. c. 9. XXIII. 4. Gerhard l. l. 314 ſſ.

d) *Signa* divinae gratiae ſacramenta nominaverunt Zwing Comm. de vera et falſ. rel. Opp. T. II. 198. atque Calvi Inſt. IV. 14. 17., *ſigna allegorica* vitae ſpiritualis *Anabap* nonnulli. Cf. Zwinglii Conf. ad Carol. Imp. Opp. II. „Credo, imo ſcio, omnia ſacramenta tam abeſſe, ut gr conferant, ut ne afferant quidem et diſpenſent. Nam gr a ſpiritu divino datur, ita donum iſtud ad illum ſolum per Dux autem vel vehiculum ſpiritui non eſt neceſſarium. — libens admitto, ſacramenta dari in teſtimonium publicu gratiae, quae cuique privato prius adeſt." Catech. Heid „Sacramenta ſunt ſacra et in oculos incurrentia ſigna ac ob eam cauſam a Deo inſtituta, ut per ea nobis promi Evangelii magis declaret et obſignet: quod ſcilicet, n verſis tantum, verum etiam ſingulis credentibus, propter cum illud Chriſti ſacrificium in cruce peractum gratis remiſſionem peccatorum et vitam aeternam." Gerhar 251 ſſ. Ipſe Melanchthon in Apolog. Conf. XII „Sacramenta, ait, ſunt ſigna voluntatis Dei erga nos, tantum ſigna ſunt hominum inter ſeſe; et recte definiunt menta in N. T. eſſe ſigna gratiae. Et quia in ſacr. du ſignum et verbum, verbum in N. T. et promiſſio grati dita." Alii *ſigna* dixerunt *praebentia*, *exhibitiva*, neq mere *ſignificantia*. Gerhard l. l. 215.

e) *Sociniani* (Catech. Racov. VI. 3.), *Arminiani* (Conf. XXII. 3.), *Mennonitae* aliique caerimonias tantum eſſe, q Chriſtiani ab aliarum religionum cultoribus diſtinguere

statuerunt. Beck Commentt. 772. *Quakeri* sacramenta primis tantum Christianis, non posteris eorum, praescripta fuisse eademque, tanquam actiones animi internas, non externe perpetranda esse censent.

Morus Epit. 250. Doederlein Inst. th. Chr. II. 814.

Apol. Conf. A. XII. 255. „Theologi recte solent distinguere *sacramentum* et *sacrificium*. *Sacrificium* est caerimonia, vel opus, quod nos Deo reddimus, ut eum honore afficiamus." Cf. 268. „Accedit et *sacrificium* (ad sacramentum). Postquam conscientia fide erecta sensit, ex qualibus terroribus liberetur, tum vero serio agit gratias pro beneficio et passione Christi — ita fit caerimonia sacrificium laudis."

) Conf. Aug. VIII. 12. „Sacramenta et verbum propter ordinationem et mandatum Christi sunt efficacia, etiamsi per malos exhibeantur." Cf. Concil. Trid. Sess. VII. can. 11. „Si quis dixerit in ministris, dum sacramenta conficiunt et conferunt, non requiri intentionem saltem faciendi, quod facit ecclesia, anathema sit." Chemnit. Examen Conc. Trid. II. 27 ss. de intentione. Baumgarten *Pol.* III. 264 ss.

§. 168.

A. De baptismo.

Doctrina biblica.

Ut varia lavationum et lustrationum sacrarum ge-
ra apud gentes antiquas, inprimis orientales, in usu
runt [a]); ita vestigia earum apud Iudaeos etiam ex-
nt vetustissima Gen. 35, 2. Ex. 29, 4. 30, 18. 14, 7.
, 12. 13. Lev. 8, 6. 15. Num. 31, 24. 2 Reg. 5,
—14. Ezech. 37, 23. Zach. 13, 1. Iud. 12, 7. 8. [b]);
que dubitandum est, sub rei Christianae initiis,
iamsi de *proselytorum iustitiae* (גֵּרֵי הַצֶּדֶק), qui
cuntur, baptismo [c]), tanquam de ritu tunc temporis
iblice iam recepto, non satis constet [d]), Essenos saltem
scipulos suos immersione quadam sacra, velut initia-
onis ritu, ad interiorem suam societatem admisisse [e]).
nde Ioannis Baptistae, qui vitae morumque ratione
l Essenos proxime accessit, simile institutum, consilio
modo quidem diversum, attamen prophetarum effatis

nonnullis bene conveniens (Pſ. 51, 4. Ieſ. 1, 16 ſſ. 25. Zach. 13, 1. 2. Ieſ. 44, 3.) f), prodiiſſe vid quo eos popularium ſuorum, qui ipſum audirent, vitam emendandam adduceret eosque ſic bene p paratos regni Meſſiani prope inſtantis ſpe imbu (Matth. 3, 1 ſſ. Act. 19, 4.) Quo baptismo quum I ipſe, dubitante primum Ioanne, initiatus et omine q dam fauſto accedente (Matth. 3, 13—17. Marc 9—11. Luc. 3, 21. 22. Io. 1, 29 ſſ.), ad munus delatum inchoandum excitatus et confirmatus e ſimili ritu ſectatores ſuos a diſcipulis, de quibus i baptizatis nil conſtat, obſtringi iuſſit. (Io. 3, 22. 4, 1. 2.) Hunc ipſum ritum paulo ante abitum ex terris denuo ſancivit, hac lege, ut Apoſtoli omnes, q cunque ſe doctrinam, cuius ſumma continetur decre de Deo patre eiusque filio ſ. Meſſia, et de ſpiritu ſa (§. 80.), ſequi velle profiterentur, baptismo initiar (Matth. 29, 19. Mc. 16, 16.) Praecepto huic ma obſequentes diſcipuli et ſingulos et plures ſimul hoc lustraverunt (Act. 2, 41 ſſ. 16, 15. 32.), formula q dem uſi breviore (Act. 8, 37. 10, 48. 19, 5.), ſed ea, quam Chriſtus propoſuiſſe fertur, haud diffic concilianda. Quae de venia peccatorum antea c miſſorum (Act. 2, 38. Mc. 16, 16.) et de mentis r neratione ac renovatione (Eph. 5, 26. 27. Tit. 3, cum hoc ritu coniunctis ſcriptores ſſ. tradiderunt, non ſoli baptismo per ſe, ſed quatenus cum (§. 159.) et animi emendatione (Act. 2, 38.) coniun eſt, tribuiſſe recte iudicantur, coll. Io. 3, 6. Mc. 16. add. 1 Cor. 1, 17. Animi vero motus illi ſing res, a ſpiritus ſ. efficacia immediata repetiti, qui vel ante vel ſtatim poſt baptismum nonnullos agit fuiſſe legimus (Act. 2, 38. 8, 15 ſ. 10, 44 ſſ. 11, 1 15, 8. 19, 6.), ad ſenſum quendam acriorem et fer diorem imaginandi vim commode referri poſſunt.

a) Lomeier de vett. gentilium luſtrationibus. Zutph. 1 Ultrai. 1781. Mosheim ad Cudworth Syſtem. intell. 10

Ioach. Kühn de lotionibus Graecorum in Schlägeri faſc. novo diſſ. rarior. 164. Tychſen de rel. Zoroaſtr. apud ext. gent. veſtig. Comm. II., in Commentatt. Soc. Reg. Gott. XII. 14. Kleuker *Zend-Aveſta.* I. 49 ſſ. Meiners *Allg. krit. Geſch. d. Relig.* II. 101 ſſ. Interpretes N. T. ad Matth. 5, 6. Kaiſer *Bibl. Theol.* II. 146 ſſ. — De luſtrationibus in myſteriis Graecorum uſitatis vid. Potter *Griech. Archäologie, überſetzt v.* Rambach I. 856.

) Bauer *Gottesdienſtl. Verfaſſung d. Hebräer.* I. 591. Paulus *Commentar.* I. 280.

) Vox βαπτισμός in N. T. ll. quamlibet lotionem ſ. purgationem ſignificat (Mc. 7, 8. Hebr. 6, 2. 9, 10), et βάπτισμα tantum de ritu iſto, quo totum corpus aqua immergebatur, dictum eſt (Matth. 3, 7. Luc. 7, 29. al. Eph. 4, 5. Col. 2, 12. al.); attamen apud PP. latt. vocc. *baptismus*, *baptismum* et *baptisma* de ritu initiationis Chriſtiano promiſcue uſurpantur.

) Baptismi proſelytorum, a Philone, Ioſepho et Rabbinis quidem antiquioribus non diſerte commemorati, antiquitatem defenderunt Danz Diſſ. de bapt. proſelytorum in Meuſchen N. T. e Talmude illuſtrato. 233 ſſ. Buxtorf Lex. Talmudicum. 408. Ziegler *Theol. Abhandl.* Th. II. Gött. 1804. Abh. 3. *Ueb. d. Johannistaufe, als unveränderte Anwendung d. jüd. Proſelytentaufe; u. üb. d. Taufe Chriſti, als Fortſetz. d. Johannistaufe.* Ammon *Bibl. Theol.* III. 54. Add. Lightfoot, Schoettgen, Wetſtein, Kuinoel ad Matth. 3, 6. Recte contra monitum eſt, teſtimonia Rabbinorum ſeriorum, quippe qui origines rituum Iudaicorum iuſto altius repetere ſoleant, haud magni eſſe momenti. Negarunt baptismi proſel. antiquitatem inter recentiores Erneſti Vindic. arbitr. div. in rel. conſtit. §. 49. Opuſcc. th. 255 ſſ. Bauer *Bibl. Theol. d. N. T.* I. 276 ſſ. Paulus l. l. 278 ſſ. De Wette Commentat. de morte Ieſu Chr. expiatoria. 42 ſſ. Nuper media quaſi via ingreſſus, praeeunte Bauero (*Beſchreib. d. gottesdienſtl. Verfaſſung d. alten Hebräer. Als erläuternder Commentar üb. d. 5ten Abſchnitt d. hebr. Archäologie.* L. 1805—6. B. II. 388 ſſ.), E. G. Bengel (*Ueb. d. Alter d. jüd. Proſelytentaufe.* Tüb. 1814.) argumentis graviſſimis demonſtrare conatus eſt, baptismum proſelytorum, iam ante Chriſti tempora uſitatum, poſt civitatis Iudaicae excidium demum tanquam initiationis ritum ſolennem publice ſancitum fuiſſe. Bene monuit ad iſtam ſententiam quidem accedens, auctor Diſſ. de baptismatis origine et neceſſitate, nec non de formula baptismali, (J. G. Reiche) Goett. 1816. p. 59.: „Iam ante Chriſtum mos obtinuit, ut pro-

ſelytus circumciſione in foedus admiſſus, *lavaretur.* Ratio fu quia vel gentilis, qua talis, legaliter impurus (טָמֵא) eſſet, ſicuti omnes homines et res, impuritate quadam contami ex legis praeſcripto aqua luſtrabantur) vel, quod praeſe quia ſanguine cum circumciſione profuſo maculatus eſſet, e medica quadam cautione et cura. Non autem haec purg cum initiatione rem habuit, nec ulla ſimilitudo ei cum Ioa baptismo interfuit." p. 61.

e) Ioſeph. de B. Iud. II. 8. 7. cf. Archaeol. XVIII. 5. Ammon *Bibl. Theol.* III. 52 ff. Cf. Bengel. 82.

f) Cf. (Reiche) l. l. 72 ff.

§. 169.

Hiſtoria dogmatis.

Quanquam baptismo, quatenus coniunctus eſt c fide animique emendatione, ſumma in N. T. libris t buitur vis, tamen eccleſiae doctores iam antiquiſ huic caerimoniae ipſi per ſe mirificam quandam effi ciam ineſſe crediderunt, quo factum eſt, ut bapti ſaepius usque ad vitae exitum procraſtinati, neceſſ ad veniam peccatorum ſalutemque aeternam obtin dam defenderetur [a]). Maxime vero controverſiis cum Donatiſtis, qui lapſos per baptismum iteratum ſocietatem Chriſtianorum recipiendos et baptisma haereticis adminiſtratum pro irrito habendum eſſe c cebant, et cum Pelagianis, qui ſalutem hominis immerſionem iſtam ſacram tantum augeri ſtatueba effectum eſt, ut doctrina de baptismo biblica va commentis exornaretur, Auguſtino potiſſim auctore, qui abſolutam baptismi per ſe ſpectati ne ſitatem ad peccatum originis eiusque effecta toller vel ſaltem minuenda, et conſuetudinem recens na baptizandi, ſatis mature Chriſtianis coetibus pro tam [b]), ſuis decretis ſtabilivit [c]). Neceſſitatem ri eius contra plurimos adverſarios [d]) a Scholaſticis ſtr nue defenſam [e]) ſacrorum quoque emendatores ſua c firmarunt auctoritate. *Hypotheticam* enim bapti

:cessitatem tuiti, omnem illius vim pendere docue-
int f) a fide cum verbo coniuncta, quam quidem,
:l supernaturali quadam efficacia baptismo vindicata,
iam infantibus attribuebant g). Aliae superstitiones
)inionumque portenta, in ecclesia divulgata, velut
tus diabolo renuntiandi, Exorcismus h), ne nostris
idem temporibus animis rudiorum et libris liturgicis
ane excussa sunt. Ceterum ab ecclesiae nostrae pla-
tis olim probatis, a quibus theologi recentiores, ad
npliciores sententias biblicas reversi, fere omnes re-
sserunt, praeter Pontificios, baptisma delere culpam
poenam, infundere gratiam et prodesse ex opere
)erato itemque characterem imprimere indelebilem
ituentes i), dissentiunt Calviniani, qui baptismo nil
si symbolum regenerationis k), Sociniani l) et Ar-
iniani m), qui meram caerimoniam eamque utilem
esse opinantur, Quakeri, qui baptisma prorsus repu-
ant n) aliique. Neque defuerunt recentiori aetate,
ii per se apud Christianos nunc esse necessarium hunc
tum o), aut ad eos, qui parentibus Christianis nati
erint, pertinere p), omnino negarent.

Gerh. Ist. Vossii de baptismo diss. 20. Amstel. 1648. Opp. T. VI. Bingham Origines ecclesiasticae, in Opp. ex Angl. latine redditis. Ed. 2. H. 1751—61. 4. Antonii van Dale Hist. baptismorum tum Iudaicorum, tum Christianorum. — Amst. 1705. 4. Joh. Aug. Stark *Gesch. d. Taufe d. Taufgesinnten.* Leipz. 1789. Robinson *History of baptism.* Lond. 1790. L. Fr. Eisenlohr *Histor. Bemerk. üb. d. Taufe.* Tüb. 1804. — Münscher *Dogmeng.* II. 325 ff.

a) Non modo Patriarchas aliosque fideles, sed etiam ethnicos probos in orco baptizatos esse nonnulli opinati sunt, v. Herm. Past. IX. 18. Clem. Strom. II. 452. VI. 762 s. Cruentum tamen martyrum baptismum baptismi per aquam locum sustinere posse docent Tertull. de bapt. 16., Cyprian. Epist. 23. et Origenes Exhortat. ad martyr. 30.

b) Baptismi infantum inde a sec. IV usitatissimi, et *sponsorum*, qui simul *susceptores*, *ἀνάδοχοι*, *propatres* et inde a sec. VIII *patrini* et *matrinae* dicti, in baptismo *clinicorum* atque infantum origines habuisse videntur, primus mentionem fecit Ter-

tull. de bapt. 14. 18., ubi paedobaptismum improbavit. De fenderunt Origenes pluribus locis et Cyprian. Ep. 64. - J. G. Walchii Hist. paedobaptismi IV priorum seculorum in Miscc. sacris. Amstel. 1744. 4. Münscher *Dogmengesch.* II. 546 ff.

c) Augustin. ll. VII. de bapt. c. Donatistas. Ei. c. Iul. IV. 4: 45. VI. 14. de grat. et lib. arb. 44. de peccator. mer. et remiss. I. 26. 33. III. 5. et aliis ll.

d) Adnumerantur illis *Cathari*, *Petrobruysiani*, *Waldenses*, *Wiclefitae*, Hussus, Gersonus al.

e) Prae ceteris Thomas Aquinas (Summ. III. 69 ff. Cramer — Bossuet. VII. 714 ff. Schröckh XXIX. 160 ff.) baptismum ab omnibus peccatis et poenis liberare atque Dei gratiam et fidem cunctis impertire docuit, unde Pontificiorum formula prodiit.

f) Conf. Aug. art. IX. „De baptismo docent, quod sit necessarius ad salutem, quodque per baptismum offeratur gratia Dei, et quod pueri sint baptizandi, qui per baptismum oblati Deo recipiantur in gratiam Dei. Damnant Anabaptistas, qui improbant bapt. puerorum, et affirmant pueros sine bapt. salvos fieri." Apol. IV. 156. Artt. Smalc. P. III. Art. V. 329. Catech. min. 376 ff. „Operatur remissionem peccatorum, liberat a morte et a diabolo, et donat aeternam beatitudinem omnibus et singulis, qui credunt hoc, quod verba et promissiones p... licentur." Catech. mai. 534 ff. 540. „Fides aquae adhaeret creditque baptismum esse, in quo mera beatitudo et vita est, non aquae virtute, sed per hoc, quod baptismus verbo et ordinatione divina unitus et confirmatus est eiusque nomine nobilitatus." 539. „Haec baptismi virtus, opus, fructus et finis est, ut homines salvos faciat. Salvum fieri scimus nihil aliud esse, quam a peccati, mortis et diaboli tyrannide liberari, in Chr. regnum deferri, ac cum eo immortalem vitam agere." — Planck I. 293 s.

g) Praeeunte Augustino, qui credere infantes per virtutem sacramenti et responsionem offerentium opinatus est (de pecc. mer. et remiss. I. 19. 33. III. 5. al.) et Lutherus infantium fidem, a Deo per spiritum s. ipsis donatam, contra Anabaptistas, paedobaptismum omnino reiicientes, defendit Catechism. mai. 538—45., de capt. Babyl. cap. de bapt. et in Hos. cf. ... Veruntamen Opp. T. XV. *Anhang.* p. 227. (cf. Ukert *Leben Luthers* —. p. 23.) „ecclesia, inquit, potestatem habet in totum *non* baptizandi parvulos." In Formula concordiae

inter Saxoniae et Germaniae superioris theologos a. 1586 initae, fides infantibus collata ponitur in actione spiritus s., per quam talis affectio oritur in infante, qualis Deo placeat. — Chemnit. Exam. C. Trid. P. II. l. II. sect. 10. Gerhard L. th. IX. 262 ff. et Cotta 273. Quenstedt IV. 116. Baumgarten *Glaubensl.* III. 761. II. 449. — Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* II. 291.

h) De *renuntiatione* s. *abrenuntiatione* diaboli (ἀποταγή), cuius nulla in N. T. et Patrum Apostolic. ll. exstant vestigia, et quae e simplici promissione de peccatis, inprimis idololatria, vitandis prodiisse videtur, v. qui primus huius ritus mentionem fecit, Tertull. de spectaculis c. 1. „Quum aquam ingressi christianam fidem in legis suae verba profitemur, renuntiasse nos diabolo et pompae et angelis eius ore nostro profitemur." c. 5. 15. de idol. c. 18. De corona mil. c. 3. Pompa quaecunque ad idololatriam pertinebant, inprimis spectacula eorumque apparatum, significasse videtur. Ambros. de sacr. I. c. 2. Augustin. Hom. 3. ad neoph. Cyrill. Hieros. Catech. myst. I. init. Eisenlohr *Ueb. d. Ursprung u. ursprüngl. Sinn d. Entsagungsformel bei d. Taufe*, in Bengel *Archiv für Theol.* III. 2. *Exorcismus* Iudaicae originis sec. III, nisi forte antea (Augusti *Dogmengesch.* 350), adhibitus est haereticis in ecclesf. catholicam recipiendis, vid. Cypr. Ep. 70. Conc. Carthag. I. a. 256 h., postea varie exornatus a Patribus eccl. v. c. Gregor. Naz. Or. 40. 720. ed. Bened. August. Enarr. in Ps. 66. T. IV. 651. ed. Venet. Opus imperf. c. Iul. II. 20. T. X. 1001., a Scholasticis Petr. Lombard. IV. 6. Thom. Aquin. III. qu. 71. art. 5. 614. ed. Lugd. 1645., et inprimis a plurimis Nostrorum sec. XVI et XVII inepte defensus, improbante primo Aegid. Hunnio (Theses de abrogando Exorcismo. 1603. Germ. 1608.), sec. superiore demum pluribus in coetibus abrogari coepit. Von Einem *Kirchengesch d. 18ten Jahrh.* II. 250. Schlegel II. 215. Henke *Archiv f. d. neueste Kirchengesch.* II. 2. Novissimus exorcismi defensor exstitit Heidenreich *Monatsschrift f. Freunde d. Relig. u. Feinde d. Aberglaubens.* St. 4. 258., quem bene refutavit P. Fritsche, in Henke *N. Magaz* B. VI. — De aliis ritibus baptismo adiunctis v. Suiceri Thesaur. ecclef. s. v. βαπτισμός et Bingham Origines s. antiquitt. ecclesiast. in Opp. ed. 2. H. 1751—61. 4. Voll. IV.

i) Conc. Trid. Sess. VI. VII. Gerhard l. l. VIII. 296 s. 313 ff. IX. 172 ff.

k) Zwingli de vera et fals. rel. 204. Calvin. Inst. IV. 15. 2. Conf. Belg. Art. 34. Cf. Helv. A. II. c. 20. — „Obsignantur

haec omnia baptismo. Nam intus regeneramur, purificam[illegible] a Deo per spir. s. foris autem accipimus obsignationem [illegible] morum donorum in aqua, qua etiam maxima illa bene[illegible] repraesentantur et veluti oculis nostris conspicienda pr[illegible] nuntur."

l) Catech Rac. 530. F. Socin. Disp. de bapt. Rac. 1613.

m) Confess. 23. 5. Episcop. Disp. 29. th. 8. Limbor[illegible] Theol. Chr. V. 68.

n) Rob. Barclay Theologiae vere Chr. Apologia. Rot. 15[illegible] sect. 3 ss.

o) (C. Cph. Reiche) *D. Taufe d. Christen ein ehrw. Gebr u. kein Gesetz Christi.* B. 1774. Ei. *Ueb. d. Taufe d. Chr[illegible] zu näherer Erkl.* — B. 1774. — Jac. El. Troschel [illegible] *Wassertaufe d. Christen ein Gesetz Christi u. kein willk[illegible] Gebrauch.* B. 1774.

p) *Ueb. d. Taufe, eine freimüthige Untersuchung veranlasst d Vorgänge d. Zeitalters.* L. 1802. — *Schutzschrift für d.* [illegible] *behaltung d. Taufe.* B. 1802. Eisenlohr *Histor. Bemerk.* [illegible] *Taufe, veranlasst durch d. Schrift: Ueb. d. Taufe.* Tüb. 1[illegible]

§. 170.

Doctrina ecclesiastica.

Ex sententia ea, quae inde ab instauratis sa[illegible] sensim in ecclesia invaluit [a]), baptismus actus dic[illegible] solennis divinitus institutus, quo homini cum pec[illegible] originis nato et vivo [b]), nomen patris, filii et spir[illegible] s. profitenti, per aquam verbo Dei iunctam gratia di[illegible] offertur et applicatur. *Materia* baptismi *terrestri*[illegible] externa s. visibilis est aqua naturalis pura [c]), *coelest*[illegible] interna s. invisibilis, gratia divina, adiuvante spiritu (1 Cor. 6, 11.), baptizandis conferenda, unde bapti[illegible] sacramentum spiritus s. dictum est [d]). *Forma* bapti[illegible] *externa realis* ponitur in immersione corporis vel a[illegible] spersione et adfusione aquae (Ez. 36, 25.) [e]), aliis[illegible] ritibus, *forma externa verbalis* in pronuntiatione v[illegible] borum institutionis (Matth. 28, 19.), *forma inter* in coniunctione aquae cum verbo divino. *Obiect*[illegible]

ptismi esse dicuntur omnes homines, non solum
ılti, sed infantes etiam, *tum* quod ad eos quoque
tineat redemtio per Christum parta et salutis aeter-
extra ecclesiam non consequendae (Marc. 16, 16.)
missio cum baptismo coniuncta, *tum* propter man-
um Christi, qui omnes homines hoc ritu initiari
it. (Marc. 16, 15 f.) *Finis* baptismi est vel *in-*
ius, collatio gratiae divinae per regenerationem cum
coniunctam obtinendae (Gal. 3, 27.), quam spiritus
t in parvulis ratione quadam singulari operatur *f*),
externus, coniunctio cum corpore Christi i. e. eccle-
(1 Cor. 12, 13.) Baptismus, si recte administratus
it, quod quidem, necessitate urgente, etiam per
cum fieri potest (1 Cor. 1, 14. Act. 10, 48.), repeti
debet *g*), praesertim propter foedus cum Deo semel
um immutabile [Ies. 54, 10. (Eph. 4, 5.)], vel,
d rectius statuitur, quia nullum in N. T. ll. de repe-
lo hoc initiationis ritu exstat praeceptum.

Artt. Smalc. V. p. 529. „Baptismus nihil est aliud, quam ver-
um Dei cum mersione in aquam, seo. ipsius institutionem et
nandatum, sive, ut Paulus inquit (Eph. 5, 26.), lavacrum in
erbo, sicut et Augustinus ait: Accedat verbum ad elemen-
um, et fit sacramentum." Cat. min. de bapt. p. 576 f. Cat.
nai. de bapt. p. 537.

Melanchthon Loc. th. 427 f. ed. 1550. Prohibetur hac
initione, ne infantes nondum in lucem editi nec res inani-
natae qualescunque, ut campanae, fasciae, insignia cet., id
uod inde a sec. VIII in ecclesia Catholica factum est, simili
itu consecrentur. Bingham Origines f. antiquitt. ecclesiast.
T. IV. 156 ff. Gerhard l. l. 201 ff. Add. Form. Conc. Sol.
lecl. VII. p. 750.

Gerhard L. th. IX. 126 ff. Exempla rarissima arenae et vini.
. Harduini diss. de baptismo in vino, in Opp. sel. f. 223 ff.
Beza Opp. III. 196. perinde esse statuit, qui liquor, deficiente
qua, adhibeatur.

Baumgarten *Glaubensl.* III. 311. Eckermann *Handb.*
. *Chr. Gl.* IV. 500 ff. — Ab aliis materia coelestis in trinita-
is nomine f. etiam in verbo Dei posita est. Cf. De Wette
Dogm. d. ev. luth. K. 196.

e) Adſperſio, qua quidem vis huius ritus ſymbolica immin... decor auctus fuit, locum habuit primo in baptismo clinicor (Cyprian. Ep. 76. fin. Suiceri Theſ. eccl. v. κλινικ... eorum, qui vinculis detinebantur; inde a ſec. VIII in ecc... occidentali invaluit; in orientali immerſio adhuc conſer... eſt. Bingham Origines eccleſ. IV, 529.

f) Cat. mai. 541. „Citra fidem nihil prodeſt baptismus, ta... per ſeſe coeleſtis et inaeſtimabilis theſaurus eſſe negari poſſit." — Quenſtedt Theol. did. pol. IV. 116. „... baptismi *intermedius primarius* in infantibus eſt fidei et gr... foederalis collatio; in adultis credentibus fidei et gratiae ... firmatio et obſignatio — *ſecundarius* eſt Chriſtianorum a... tibus gentilium discretio, commonefactio de impuritate n... rali, recordatio amoris Chriſti, adhortatio ad novitatem vi... 148. „In infantibus operatio ſpir. ſ. plane occulta eſt." H... hanc infantum non *alienam* neque *habitualem* eſſe, c... Pontificios, neque *ſeminalem*, contra Reformatos Noſtr. ... nuerunt, ipſi fidem *realem*, *actualem*, *perſonalem*, ſubiec... *propriam*, *implicitam* et *directam* infantibus tribuentes, *flexam* et *explicitam* adultis. Gerhard l. l. 262 ſſ. Ba... garten l. l. II. 751. III. 449.

g) Cat. mai. 546. „Quanquam pueri non crederent, quod ... modo affirmandum eſt, tamen baptismus verus eſſet, n... quisquam eos rebaptizare debet. — Qua enim ratione ver... et inſtitutio Dei propterea irrita eſſe debebunt, quia nos ... recte utimur? Propterea dico: ſi non recte credidiſti ... tamen adhuc crede." Form. C. Sol. decl. II. 675. Re... dum duxerunt bapt. Van Dale Hiſtoria baptismorum, ... Iudaeorum, tum Chriſtianorum. Amſtel. 1705. 4. J. A. S... *Geſch. d. Taufe u. d. Taufgeſinnten*. L. 1789.

§. 171.

Epicriſis et purioris doctrinae adumbratio.

Formulae iſti theologis coetus noſtri antiqu... bus defenſae haud pauca ineſſe, quae cum purio... N. T. praeceptis a quavis ſuperſtitione abhorrent... conciliari nequeant, facile intelligitur. *Primum* ... tenendum eſt, quaecunque in N. T. libris de bapt... conſilio atque effectu propoſita ſunt, ad adultos tan...

omines spectare; *tum* vim eam supernaturalem et macam baptismo ipsi per se attributam neque rectae ranis, neque experientiae testimoniis confirmari, siquim fides qualiscunque apud recens natos, quippe ne quidem sibi conscios, locum habere non potest; *deque* necessitatem baptismi absolutam ex scripturae s. atis, quae eam in rem adducuntur, recte examinatis nime consequi [a]). Pertinent haec insuper ad eos um, qui primum transituri erant ad Christianorum rorum communionem, neque ea diserte testantur, um etiam hos omnes, qui iam nati essent in hac communione et educati, iussisse immersione sacra initiari. enimvero quum Iesus ipse tempus haud praefinive, quousque hic ritus Christianis observandus sit, ne ullos homines a Christianis parentibus natos ab eo hibuerit, et quum baptismus tanquam initiationis et enerationis symbolum omnibus omni tempore Chrinis salutaris esse possit (cf. Io. 3, 5. Eph. 4, 3—6. 25—27.) ideoque in omnibus fere ecclesiae Chrinae coetibus inde ab antiquissima aetate obtinuerit; cuique in societatem Christianorum recipiendo bamum semel esse subeundum, recte contendimus. caciam autem non nisi moralem huic ritui concetes, *externa* eius beneficia ad hoc potissimum refeda esse censemus, quod in civitatem Christianam per dem recepti in communionem adducuntur omnium um commodorum, quae haec societas offert ad senreligionis virtutisque in animis excitandos atque fodos; et reliquos eius fructus *internos* omnino pene existimamus ab animo ad religionem virtutemque e composito. (Io. 3, 3. Act. 2, 38. 22, 16. Rom. 6, i. Tit. 3, 5. Hebr. 10, 22. 1 Petr. 3, 21.)

Henke Lin. fid. Chr. 251. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* IV. 282 ff. Ammon Summa Th. Chr. 257 f.

Paulus Ap. ex Ioannis discipulis nonnullos quidem novo baptismo initiavit (Act. 19, 5 ff.); at Apollos quidam, qui non nisi bapt. ab Ioanne institutum noverat, neque a Paulo, ne-

que ab Aquila Christiano lavacro perfusus est (Act. 18, 24 ...
unde huic evangelii doctori, sicut Apostolis, de quorum ...
ptismo nil constat, melior institutio baptismi loco fuisse ...
detur.

§. 172.

Continuatio.

Ex supra (§. 171.) dictis is quoque locus, ... est de paedobaptismo, nova quadam collustratur l... Namque reiectis, quae olim probata fuerunt, ar... mentis parum idoneis, hac potius ratione eum de... posse opinamur. *Primum* nullum scripturae s. dict... baptismo infantum diserte adversatur; *deinde* more ... tiquo omnium fere coetuum Christianorum comme... tur; *praeterea* ecclesia, cum solenni modo par... in societatem Christianorum admittit, curam eorum ... ligionis institutione imbuendorum et ipsa suscipit et ... rentibus atque sponsoribus gravissime iniungit; o... *denique*, qui actui huic solenni intersunt, piis a... sensibus opportune admonentur officiorum suorum, ... parvulos maxime, gravissimorum. Addi huic infan... baptismo, qui tanquam initiationis ritus iteratione ... eget, suo tempore *confirmationem* [a]), quam di... summa cum gravitate et severitate administran... perquam utile est, imo necessarium, ut homo ad... scens perfecta religionis Christianae cognitione in... ctus semet ipsum exploret atque decernat, utrum C... stianorum societati, cui baptismate adscriptus est, ... tius sit nomen daturus, an ad aliam quandam acce... rus. Denique in caerimoniis cum baptismo coniun... (*ritualia*), quarum administratio nostra aetate, c... mento de absoluta baptismi necessitate iam profli... solis religionis doctoribus publicis reservanda est, ... ritu ipso peragendo ab usu aquae purae et formul... lennis, Matth. 28, 19. propositae, non recedendum ... per se patet. Levioris momenti sunt, quae, re... tandem aliquando Exorcismi more et formula, p...

ea servantur, nominis recitatio, crucis signum, pre-
, manuum impositio et benedictio. Ceterum religio-
doctores diligenter provideant, ut dignitas atque de-
his sacris operandis quavis ratione tempori et περι-
ίστασιν accommodata et conservetur et augeatur [b]).

) H. Stephani *Winke zur Vervollkommnung d. Confirmanden-Unterrichts.* Erl. 1810. H. W. Bödeker *Ueb. Confirmation u. Confirmanden-Unterricht. Ein histor. praktischer Versuch.* Gött. 1823.

) Henke *Eusebia.* B. II. St. 5. Niemeyer *Handb. f. Christl. Religionslehrer.* II. 512 ff. Döderlein *Religionsunterr.* XII. 547 ff. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* IV. 525 ff.

§. 173.

B. De sacra coena.

Doctrina biblica.

Alterius sacramenti, quod *sacra coena, euchari-*
ι, aliisque appellatur nominibus [a]), origo repetenda
ex actione quadam symbolica (cf. Act. 21, 11.), ab
u Christo inter epulas paschales [cf. de paschate (πά-
;, פֶּסַח, חַג הַמַּצּוֹת) Ex. 12, 7 ff. 23, 15. 18. 34,
. 25. Num. 9, 7. 13. 28, 16 ff. 2 Paral. 30, 16. 35,
.], quas paulo ante supplicium cum Apostolis cele-
ibat [b]), eo modo peracta, ut post preces solennes,
rtim panem in frusta fractum distribueret iis come-
ndum, tanquam corpus suum mox (pro suis 1 Cor.
, 24. Luc. 22, 19.) immolandum, partim vinum por-
geret ex eodem poculo in orbem bibendum, tan-
am sanguinem suum, quo novum foedus sanciretur [c])
latth. 26, 28. Marc. 14, 24. Luc. 22, 20. 1 Cor. 11,
. coll. Ex. 24, 1—8.) [pro multis Matth. 26, 28.
arc. 14, 24. — in peccatorum remissionem Matth. 26,
. [d]) — pro suis Luc. 22, 20.] effundendum. Narra-
ni huic brevissimae et inde obscuriori addidit Pau-
s Apostolus 1 Cor. 11, 24. eumque subsecutus Lucas
. 22, 19. mandatum Christi, quo memoriam ipsius,

morte sua novum foedus sancientis, hac coena sac… iterandam sui pie recolere iubentur, cf. Ex. 12, 14. Quanquam Christus cum solis familiaribus hac c… usus est, et Matthaeus, qui ex omnibus scripto… bus ss. solus interfuit, mandatum illud omnino sil… praetermisit, docet tamen idem Paulus, hanc coe… cum epulis [ἀγάπαις Jud. 12.] maxime coniunct… tribus fere inde a morte Iesu Chr. decenniis praete… ab omnibus Christi sectatoribus, Corinthi viventi… celebratam fuisse (1 Cor. 10, 15 ss. 11, 20 ss.), hoc … dem discrimine, ut, quae primum spectavit ad f… rum eventum, ea repetita ad praeteritum perti… cum spe futuri cuiusdam nexum (1 Cor. 11, 26.); … hoc epulum ritus a Christo omnibus ipsius culto… praescripti speciem in universa ecclesia sensim ind… videtur. Praeterea monuit Apostolus, omnes, … cunque huic coenae interfuturi essent, in comm… nem venire corporis et sanguinis Christi, i. e. … ac spretis et Iudaeorum et paganorum epulis … (Deut. 16, 2 ss. 1 Cor. 10, 20. 21.), soli religioni … stianae, per Christi mortem, tanquam sacrificium … derale sancitae, et novae familiae obstrictos … [1 Cor. 10, 16. a) 21. 11, 27. 29.], itemque … inter se amoris (1 Cor. 10, 17. 12, 13.) communi… spei, reditum Christi proxime instantem exspect… (1 Cor. 11, 26.), vinculo coniunctos. Postremum … natur Apostolus poenas divinas, in quibus e vu… tunc temporis opinione morbos et ipsam mortem nu… rat (1 Cor. 11, 30 ss.), omnibus iis, qui se ipsos … explorantes (1 Cor. 11, 28. 31.), neque corpus Chri… i. e. hanc coenam sacram, qua mortis Christi mem… celebratur (1 Cor. 11, 26.), ab aliis quibusvis ep… recte distinguentes (1 Cor. 11, 29.), modo indigno … fruantur.

a) In scriptura s.: δεῖπνον κυριακόν 1 Cor. 11, 20., τράπεζα … ρίου 1 Cor. 10, 21. (formula; κλάσις τοῦ ἄρτου Act. 2, 42., … huc referri solet, de epulis communibus in genere dicta …

videtur, vid. Act. 20, 11. Cf. tamen Kaiser Commentatio, qua Apostolos secundum Act. 2. die pentecostali s. coenam concelebrasse asseritur. Erl. 1820. 4., cui obstat tempus matutinum, quo App. convenerant. Act. 2, 15.), apud veteris eccl. doctores: εὐχαριστία, εὐλογία, προςφορά, θυσία, λειτουργία, σύναξις, μυστήριον etiam propter Catechumenos ab usu s. c. remotos sic dictum, κοινωνία, *sacra coena*, *oblatio*, *sacrificium*, *sacramentum altaris*, *missa*, *communio*. Suiceri Thesaur. eccl. sub vocc. istis. Gerhard L. th. X. 2 ff.

) Ex ritibus Iudaeorum in epulo paschali usitatis, modo ne serius instituti huc referantur, illustrari plurima commode possunt, quae in sacra coena instituenda locum habuerunt. Lightfoot Hor. Hebr. p. 474 ff. ed. Carpzov. Schoettgen Hor. Hebr. I. 226 ff. Bodenschatz *Kirchl. Verfassung d. Juden*. II. 269. Paulus *Commentar*. III. 543 ff. Cf. tamen Ruperti *Des h. Abendmahls ursprüngliche, bedeutsame u. würdige Feier*. Hannov. 1821. p. 57., ubi docetur, non omnes, quaecunque in libris talmudicis de paschate traditae sunt, caerimonias iam Christi tempore in usu fuisse. — Dav. Schulz *Die christl. Lehre v. h. Abendmahl nach d. Grundtext des N. T.* L. 1824. Joh. Schulthess *Die ev. Lehre vom h. Abendmahl, nach den fünf unterschiedlichen Ansichten, die sich aus den neutestam. Texten wirklich od. scheinbar ergeben*, L. 1824. Cf. prae ceteris p. 54. „*Dieses (zusammengebackene) Brot ist, was mein Leib, der aus vielen Gliedern mit mir vereinte Körper seyn soll und seyn wird. Dieses (diese vieles in Eines verbindende Speise) ist mein Leib d. i. die gesammte mit mir, dem Haupte, vereinte Körperschaft der Meinigen, das, was an eurer Statt ist — ein Symbol von Euch, die Ihr zusammen mein Körper seid.*" p. 108. „1 *Kor*. 11, 25. *Dieses, der Kelch mit Wein, ist der neue Bund in Euch als meinem Geblüte*. 10, 16., *der Bund, in welchem Ihr als meine Blutsverwandten mit mir zusammengefasst und begriffen seid*."

J. G. Worbs *Ueb. d. Bundes- u. Freundschafts-Symbole der Morgenländer zur Erläut. mehrerer bibl. Stellen*. Sorau. 1792. Panem et vinum iam antiquissimo tempore epulis solennibus et quidem foederalibus adhibita fuisse docet Gen. 14, 18. 19. Kaiser *Bibl. Theol*. II. 40 ff.

Haec verba, a ceteris scriptoribus ss. plane omissa, non ab Iesu ipso profecta videntur, sed serioris additamenti speciem prae se ferunt (§. 156.). Kaiser *Bibl. Theol*. I. 263. Schulz *Die chr. Lehre vom h. Abendmahl*. 275 ff.

e) Confirmatur mandatum illud praeterea Iustini M. testimonio Apol. I. 66., qui eadem verba in τοῖς τῶν ἀποστόλων μνημονεύμασι deprehenderat, nec minus repetitione epulae solennium apud Essenos usitata (Ioseph. B. Iud. II. 8. 4.) Sacrae coenae apud Christianos celebratae mentionem fecit Plin. Ep. X. 97. et Lucian. de morte Peregrini. §. 12. Süskind *Hat Jesus das h. Abendmahl als einen mnemon. Ritus angeordnet?* in Flatt *Magaz.* XI. 1 ff. Paulus *Commentar* ad Matth. 26, 26. — Quaesitum est, cur nulla fit mentio facta coenae s. in Ev. Ioann. Causa non liquet; nec dubitatione carere videtur eorum opinio, qui causam ponunt in eo, quod coetus illi, in quibus Ev. Io. primum usitatum fuit, sacrae coenae ritum nondum ascivissent. Kaiser *Theol.* I. p. 263. Hoc quidem certum est, locum Io. 6, unionem quandam mysticam cum Christo significare, nec huius ritus in ecclesiis Asiae minoris celebrati vestigia a scriptores ss. deprehendi. Cf. Eph. 4, 4—6., ubi coenae mentio desideratur. Vero simile videtur, Ioannem, qui cultum Dei spiritualem inprimis commendaverit, cf. 4, 23. 24. 6, 63., baptismi et sacrae coenae ritus tanquam externas parum curasse, nec nisi sub velamine quodam mystico ritus istos adumbrasse, Ev. 3. et 6. — Ex narratione Ev. Io., coll. 13, 1. 29. 18, 28. 19, 14. 31. apparet, Iesum eodem die, quo Iudaei agnum paschalem comederint, captum esse. Gabler *Ueb. d. Anordnung d. letzten Passahmahls* N. *Theol. Journ.* XIII. 441 ff. *Ueb. die Frage, ob Jesus* ... *lich d. Osterlamm gegessen habe?* ib. 472 ff. *Ueb. d. Anfang* ... *Passahfestes bei d. Juden*; ib. XIV. 433 ff. De Wette *Dogmat.* p. 205. Cf. Crome Probabilia haud probabilia L. 1824. 159 ff.

f) Ἀγάπαι et ἀγάπη de veterum Christianorum conviviis cum coena s. coniunctis dictae sunt. Tertull. in Apologet. c. 39. „Coena nostra de nomine rationem sui ostendit. Vocatur enim ἀγάπη, id quod dilectio penes Graecos est." Suiceri Thesaur. eccl. sub h. v. J. Th. F. Drescher Commentat. de veterum Christianorum Agapis. Giessae. 1824. Agapae modo ante, modo post eucharistiam celebrabantur. Recte monuit Mosheim Institut. histor. eccl. p. 58., antiquiores Christianos variis legibus vixisse, nec eodem ubique modo ista convivia celebrata fuisse. Cf. A. Kestner *Die Agape, od. d. geheime Weltbund d. Christen, von Klemens in Rom unter Domitians Regier. gestiftet.* Jen. 1819., qui magis ingeniose, quam vere, interiorem quandam eandemque clandestinam consociationem, quae inde ab exeunte sec. I inter Christianos

stiterit, voce ἀγάπη saepius intelligendam esse, censuit. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1820. Nr. 1 ff.

) Locum istum Paulinum, quem male Lutherus ita explicat: Nonne cum pane in eucharistia omnibus, qui illo vescuntur, simul datur corpus Christi? (Opp. XX. 1365.), non alium quendam admittere sensum, quam supra expositum, intelligitur e cc. 18. et 20.

§. 174.

Historia dogmatis.

Historia dogmatis de sacra coena haud levibus im-
ita est difficultatibus, partim e vaga sermonis Pa-
m eccl. ambiguitate, partim e multitudine et varie-
controversiarum, quae de hac doctrina aliisque ei
natis agitatae sunt, oriundis. Quae de sacra coena
N. T. libris traduntur, quum vel proprie accipi,
tropicum habere possint sensum, haud mirum est,
inde a rei Christianae primordiis de illorum ex-
atione et de modo coniunctionis symbolorum cum
pore Christi varie iudicatum esse. Ne ipsi quidem
iquiores ecclesiae doctores, quanquam plurimi cor-
et sanguinem Christi recte dici in coena s. adesse
ificaverunt, id uno eodemque sensu interpretati
t, aliis *realem* [a]), aliis *symbolicam* tantum prae-
tiam [b]) intelligentibus; plerique tamen in eo con-
erunt, quod sacramenti vim atque effecta per am-
iosam aliquam eloquentiam vel sermonis audaciam
iis extollerent laudibus, ita, ut, praesertim my-
ii tremendi nomine illi indito, tum lectores, tum
, qui postea coena s. fruebantur, horrore quodam
ro percellerent [c]). Quo factum est, ut a seculo
e IV, quum satis mature iam sacrificii notio ad coe-
n s. vario modo applicata esset [d]), sententia de my-
a quadam corporis et sanguinis praesentia eiusdem-
effectis, per leges rituales potissimum a Grego-
I. sec. VII ineunte propositas [e]) confirmata, plu-
is probaretur, et seculo tandem IX, **Paschasio**

Radberto auctore *f*), doctrina de praesentia ph·
sica, s. de substantia panis et vini per consecration·
in substantiam corporis et sanguinis Christi vere m
tata, proponeretur ac divulgaretur. Haec sente
contra adversarios haud paucos, quorum princeps
sec. XI Berengarius Turonensis *g*), strenue
sensa subtiliusque tractata, sec. XIII *transsubstant·
tionis* nomine barbaro publice stabilita est *h*); ut
nova amplior que huic sacramento accessit veneratio
Ex historia singulorum rituum cum eucharistia c·
iunctorum, qui temporis successu saepe mutati su
inprimis notanda sunt: 1. abrogatio *agaparum* sec.
demum effecta *k*); 2. usus coenae s. privatus et do·
sticus e consuetudine antiquissima mittendi symb
eucharistica ad absentes, aegrotos etiam atque ca·
vos *l*), sensim exortus, ex quo inde a sec. VII *mi*
prodierunt *solitariae*, vel privatae vel publicae,
mortuis institutae *m*); 3. consecrationis modus atque
tus varius, cui summa attributa est efficacia *n*); 4. c·
suetudo calicis usum laicis denegandi, propter n
tum, ne sanguis Christi temere effunderetur, inde
sec. XII exorta et contra *Waldenses* et *Hussitas* pr·
cipue concilii Constantiensis auctoritate a. 1415 in e·
clesia occidentali sancita *o*) et *concomitantiae* *p*) c·
mento firmata; 5. confessio privata, et auricularis
cta, cuius cum absolutione peccatorum coniunctae
stigia iam sec. III exeunte in ecclesia occidentali dep·
henduntur, sec. demum XIII publica auctoritate c·
firmata *q*).

Melanchthon Sententiae vett. aliquot scriptorum
coena domini bona fide recitatae. Vit. 1530. Oecolamp·
dius Dialogus, quid de euch. veteres tum graeci tum la·
senserint. 1530. Recentiore aetate formulae reformatae pr·
fidia e Patribus antiqq. quaesivit Rod. Hospinianus
Hist. sacramentaria. Genevae. 1681. Voll. II. f., Romano-c·
tholicae Anton. Arnauld et Petr. Nicole, quor·
priori maxime tribuitur opus: *La perpétuité de la foi*
l'église cathol. touchant l'eucharistie. Par. 1670—74. Voll. I·

4. (Vol. IV. et V. Euſ. Renaudot Par. 1711. 15. addidit), Lutheranae J. A. Erneſti in Antimuratorio, in Opuſcc. th. L. 1773. p. 1 ff. — Marheinecke Diſſ. SS. PP. de praeſentia Chriſti in coena Domini ſententia triplex ſ. ſacrae euch. hiſtoria tripartita. Heidelb. 1811. 4. F. Brenner *Geſchichtl. Darſtellung d. Verrichtung u. Ausſpendung der Euchariſtie, von Chriſtus bis auf unſere Zeiten.* Bamb. 1824. — Münſcher *Dogmengeſch.* II. 359 ff. Wundemann *Dogmeng.* II. 419 ff. Beck Commentt. 705 ff. et ſcriptores ibi ll.

Ignat. Ep. ad Smyrn. c. 7. Iuſtin. M. Apol. I. p. 66. Iren. adv. haereſ. IV. 18, 5. 33, 2. V. 2, 2 ſ. Fragm. II. 26 ſ. ed. Pfaff. Iren. λόγον cum pane et vino coniungi docet.

Clem. Al. Paed. l. II. c. 2. p. 151. ed. Par. Orig. in Matth. T. X. 462. Oberth. XII. 198. Comm. in Io. 411. Huet. *Figuram* corporis et ſanguinis nominat Tertull. c. Marc. IV. 40. add. I. 14. III. 19. de reſurrect. carn. c. 37. de orat. c. 6. Cypr. Ep. 63.

Prae ceteris v. Chryſoſt. Homil. II. XXIV. al. Cf. Kapp Diſſ. de Io. Chryſoſtomi ep. ad Caeſarium contra transſubſtant. teſte. Henke *Kircheng.* I. 511. Cyrill. Hieroſ. Catech. Myſtag. IV. Cyrill. Alex. Hom. IV. in Io. adv. Neſtor. c. 5. Gregor. Nyſſ. Serm. catechet. c. 37. Auguſtin. ad Neophyt. ſ. de manduc. agn. 2. de verb. domin. 33. Serm. 300. „Non minus reus erit, qui verbum Dei negligenter audierit, quam ille, qui corpus Chriſti in terram cadere negligentia ſua permiſerit."

Iuſtin. d. c. Tryph. 210. (Lange *Geſch. d. Dogm.* I. 188.) Iren. IV. 17. 18. Cypr. Ep. 63. Alii per coenam ſ. memoriam recoli ſacrificii morte Chr. Deo oblati docuerunt (Euſeb. Demonſtrat. evang. I. p. 38 ff. Theodoret. in ep. ad Hebr. Opp. T. III. 594. Auguſt. contra Fauſtum. XX. c. 18. 21.); alii vero ſacrificium illud coena ſ. celebranda iterari ſignificarunt v. c. Ambroſ. in Pſalm. 38. Hieronym. Ep. ad Hedibiam. 2. Cyrill. Alex. Homil. in coen. ſ. al. — *Verſuch einer Geſch. d. Dogma von d. Opfer d. Abendmahls vom erſten Jahrh. bis ans Ende des ſechsten*; in *Gött. Bibl. d. theol. Lit.* II. 159 ff.

Greg. M. Pont. Rom. Canon Miſſae in Muratori Liturgia Romana vetus, tria ſacramentaria complectens. II Voll. Ven. 1748. II. Lilienthal Schediasma hiſt. theol. de Can. Miſſ. Greg. L. B. 1740. '*Miſſa* proprie dicebatur actus ſacerdotis ſolennis, corpus et ſanguinem Chriſti Deo ſub ſpecie panis

atque vini offerentis. Ex decreto Conc. Trid. Sess. VI. cap. missa appellatur „sacrificium divinum, quo idem ille Chri... continetur et incruente immolatur, qui in ara crucis se... se ipsum cruente obtulit; nec non sacrificium propitiator... cuius oblatione placatus Dominus crimina et peccata, et... ingentia, dimittit, quodque non solum pro vivorum fide... peccatis, poenis, satisfactionibus et aliis necessitatibus, ... etiam pro defunctis in Christo, nondum ad plenum purg... rite offertur." Gerhard L. th. X. 297 ss. 446 ss. *Sacram...tum eucharistiae* et *sacrificium missae* ex sententia Pontif...rum essentialiter differre docet Catech. Rom. P. II. de e... sacram. 77. „Sacramentum enim consecratione perfic... omnis vero sacrificii vis in eo est, ut offeratur."

f) Pasch. Radb. Abb. Corb. vet. Lib. de corpore et sang. ...mini ab a. 831. separat. ed. 1528. 1616. optime in Martene Durand Coll. ampl. vett. scr. IX. 367 ss. Praeiverat s... sententia Io. Damasc. de fid. orth. IV. 13. 14. Rösler *... d. Kirchenvv.* VIII. 475. — Schröckh *Kirchengesch.* XX... 444 ss. Henke *Kirchengesch.* II. 56 ss. Alios laudat B... Commentt. 756. — Stultam *Stercoranistarum* altercatio... enarrat Pfaff Tract. de Stercoranistis medii aevi tam la... quam graecis. Tub. 1750.

g) Huius *Tractatum* de coena domini praesertim de transs...stantiatione primus reperit et e cod. Guelpherbyt. descr... G. E. Lessing, in *Beitr. z. Gesch. u. Lit. aus d. Herzog... bliothek zu Wolfenb.* Braunschw. 1775. 4. (F. A. Ebert *H... schriftenkunde.* L. 1825. p. 120 ss.) Accuratius argumen... eius exposuit Stäudlin in Ei. et Tzschirner *Archiv f. ...cheng.* Bd. II. St. 1. et Prr. III. sic inscr.: Liber Bereng... Tur. de s. c. adversus Lanfrancum etc. Gott. 1820 — 23. 4.

h) Hildebertus Turonensis († 1134) primus nomine *trans...stantiationis* usus est, v. c. serm. 98. Brev. Tract. de sacr. ... Stephanus Augustod. Tract. de sacr. alt. Bibl. PP. M... T. XX. p. 1782 s., et Petrus Blaesensis Ep. 140. B. PP. ... T. XXIV. p. 1053. verbo *transsubstantiare. Transsubst.* dog... quod a Concil. Lateranensi a. 1215. IV. can. 1. receptum ... Innocentio III. P. R., postea, reiectis *impanationis*, qua c...pus et sanguis Christi pani et vino indita sive inclusa, ... *consubstantiationis*, qua cum symbolis in unam substan... coaluisse dicuntur, commentis (Baier Diss. de impanat. ... consubst. Diss. eius theoll. Decade I. Henke *Kirchengesch.* II. 199.), vel miraculorum ope a Scholasticis comprobat... quaestionibus novis ineptissimisque ansam praebuit, v. c. ...

fiat pane in corpus Christi mutato, si bestiae, e. c. mures vescantur? Innocent. de myst. missae. IV. 21. Bonavent. in IV. Sent. 13. 2. Cotta ad Gerhard X. 213. J. G. Walch Hist. transsubstantiationis Pontificiae, in Miscellan. sacr. 205 ff. Schröckh XXVIII. 107 ff. XXIX. 42 ff. 162 ff. Cramer — Bossuet VII. 722 ff. — Adversati sunt isti sententiae de tr. Graeci, qui μεταβολὴν defendentes repudiarunt μετουσίωσιν. Vox μεταβολή, quamvis nonnunquam *substantialem* mutationem denotet, saepius tamen, imo plerumque *accidentalem*, nimirum qualitatum, conditionis aut status mutationem indicat. Suicer Thes. eccl. II. 347. Gerhard X. 250. J. A. Ernesti Opuscc. theoll. Anti-Muratorius. 28 ff. Kiesling Hist. concertationis Graecor. et Latinor. de transsubst. L. 1754. De aliis huius sententiae adversariis v. Cotta ad Gerhard X. 220. 256.

) Ad dogma illud stabiliendum *festum corporis Christi* ab Urbano IV. a. 1264 institutum, a Clemente V. a. 1311 denuo confirmatum esse constat. Gerh. X. 321 ff. 465. Schröckh *Kircheng.* XXVIII. 77 ff. — Mos flexis genibus sacramentum adorandi sec. XIV ineunte nondum obtinuit. Brenner l. l. p. 231.

) Concil. Laodic. 28. Conc. Carth. III. 50. Add. Bingham Origines eccl. VI. 504 ff.

) Iust. Apol. I. 85. Euseb. Hist. Eccl. IV. 44., ex quo loco simul patet, in more tunc temporis fuisse, ut sacerdotes quandam symbolorum consecratorum partem vel in ecclesia reponerent, vel domum secum deferrent, ut ista iubente necessitate frui possent. Unde communio *praesanctificatorum* originem traxit. Gerh. X. 111 f.

a) Gerh. X. 295 f. „Ipsi concilii Trident. patres definiunt missas *solitarias* esse, in quibus solus sacerdos sacramentaliter communicat, i. e. panem et vinum benedictum accipit, Cap. 8. Sess. XXII. In hancce classem referuntur partim illae missae *privatae*, quae ad privata altaria in angulis ecclesiarum, nemine praeter solum sacerdotem praesente, demurmurantur (*Winkelmessen*), partim vero omnes illae missae *publicae*, in summo altari celebratae, in quibus solus minister consecrans sacramentum hoc sibi porrigit, licet vel universus coetus ecclesiasticus, vel saltem magna eius pars adsit. Atque ex hac ministri consecrantis communione fructus in universum coetum praesentem redundare, contendunt ecclesiae Rom. socii." — Schröckh XX. 178 ff.

n) Conſecratio ſymbolorum prima (Matth. 26, 26.) erat bene-
ctio Iudaeis uſitata (1 Tim. 4, 4.). De ποτηρίῳ τῆς εὐλογ.
in coena paſchali apud Hebr. uſitato vid. Reland Ant
Hebr. 266. Gerh. X. 264 ſſ. Mox in locum illius ſucc.
invocatio ſpiritus ſ., quem μεταβάλλειν τὰ προκείμενα και
ἄρτον ποιεῖν σῶμα χριστοῦ Cyrill. Hieroſ. docet cat.
XXIII. Poſtea ipſi conſecrationis formulae et ritibus ei
iunctis, a Scholaſticis maxime, ea adſcripta eſt vis, ut
manus et carmina cuiusvis ſacrificuli corpus et ſanguis C
ſti vere effici diceretur, quae ſententia eccleſiae Catho
etiamnunc probatur. Bellarmin. de euchariſt. IV. 14 ſſ.
Beck 717 ſſ.

o) Conf. Aug. de abuſ. I. de utraque ſpecie. 21. Apol. X. 25
G. Calixti l. de communione ſub utraque ſpec. Helmſt. 1
Spittler Geſchichte d. Kelchs im Abendmahl. Lemg. 1780.
Beck 724 ſſ.

p) *Concomitantia* ſanguinis cum corpore in pane et conc. c
poris cum ſanguine in calice a Pontificiis ita explicatur,
obtineant, ſanguinem etiam in pane accipi et proinde
eſſe neceſſarium, ut ſpecies utraque in euchariſtia accipia
Catech. Rom. P. II. de euch. ſacram. 53. Noſtris concomi
tia nihil aliud olim fuit, quam adfixio corporis ad panem
vini ad ſanguinem, ita, ut duae ſubſtantiae in euchar
ſimul accipiantur, licet neutra in altera includatur. Ge
hard L. th. X. 88. 167.

q) Peccatorum omnium et ſingulorum enumerationem ſacer
eique ſoli faciendam praecepit primus Innocentius III.
Conc. Lat. IV. a. 1215 h. Prodiit inde confeſſio auricu
in eccleſ. catholica Conc. Trid. Seſſ. XIV. can. 6 ſſ. ſan
Add. Catech. Roman. Part. II. cap. 5. de poenitentiae ſa
mento et Bellarmin. l. III. de poenitentia. Summa
creti illius his theſibus continetur: 1. quod confeſſio requ
omnium et ſingulorum mortalium peccatorum, quae poſt
ligentem praemeditationem et diſtrictum examen in me
riam venerunt, ab omnibus, qui ad annos diſcretionis p
venerunt, quotannis certo tempore in aures ſacerdotis de
rationem; 2. quod ſimul circumſtantiae, quae peccati ſpec
mutant vel illud aggravant, in confeſſione ſint recenſen
3. quod ſpecialis illa enumeratio peccatorum iure divino
neceſſaria, ac proinde ſub ipſo ſalutis diſcrimine facien
adeo ut peccatum illud, cuius coram ſacerdote nulla fa
eſt confeſſio, non remittatur; 4. quod talis confeſſio ſit

ritoria, qua peccatum deleri et perexigua confusione illa, quam confitentes coram sacerdote patiantur, ingentem confusionem, quam aliquando in die iudicii passuri sint, redimi existimant; 5. quod ideo talis confessio coram sacerdote sit necessaria, quia sacerdotes constituti sunt spirituales iudices, ut de singulis et universis peccatis cognoscant, et pro mensura delictorum satisfactiones imponant, adeo ut quotquot sine absolutione sacerdotis moriuntur, Deo reconciliari haudquaquam possint. Gerhard L. th. VI. 279 f. Quum non satis definitum sit, quaenam peccata pro venialibus, quae pro mortalibus recte habeantur, nec ipsi sacerdotes, penes quos solos hac de re iudicium est, congruam poenitentiae actionem iniungere possint, nisi peccatis quibuslibet accurate cognitis, haud pauci Pontificiorum doctorum, praeeuntibus Scholasticis et annuente ipso Catech. Rom. P. II. c. 5. de poenit. sacr. N. LIV. p. 259. ed. Paris. 1688., praeceperunt, ut „sigillatim peccata *omnia* sacerdotibus detegantur." Bellarmin. l. III. de poenit. c. 9. al. — Gerh. l. l. 284 f. — Cf. Alex. Müller *Kirchenrechtl. Erörterungen.* 1ste Samml. Weim. 1823. p. 53 ff. *Ueb. d. Zwangsrecht gegen d. Beichtvater auf Revelation jedes Beichtgeheimnisses — mit bes. Rücksicht auf d. Gemeinschädlichkeit der Ohrenbeichte.*

§. 175.

Continuatio.

Disciplinae evangelicae instauratae auctores, quamin impugnandis reiiciendisque Pontificiorum opinioius de calicis usu laicis denegando, de sacrificio in na s. oblato, de transsubstantiatione et aliis, quas icilium Tridentinum postea denuo stabilivit [a]), inse convenirent, in diversas ipsi tamen abierunt parnovasque de s. coena sententias in medium protuint; unde gravissimae exortae sunt lites in ipsius ngelicae ecclesiae sinu, quae maxima et huic et vereligioni detrimenta attulerunt [b]). Nam quum therus praesentiam corporis et sanguinis Christi oena sacra *realem* quidem et substantialem, neque en *materialem* (physicam), credendam quidem, netamen intelligibilem (*hyperphysicam*) docuisset [c]), rolostadius, Zwinglius eiusque amici, se-

clusa mysterii cuiusquam notione, *symbolicam* tant… probarunt corporis et sanguinis Christi praesenti… non: una eademque ratione ex verbis institutionis … petitam d), et alii a quovis praesentiae et mandu… tionis oralis, Luthero probatae, commento reced… tes, sicut Casp. Schwenkfeld, *mysticam* aliq… corporis Christi perceptionem, non soli huic co… annexam, defenderunt e). Quo facto Lutherus e… que sectatores eo fortius propugnaverunt pro *sa…mentali* ac *reali* quidem corporis et sanguinis Chr… ab infidelibus et indigne utentibus etiam percipi… unione cum pane et vino in eucharistia exhibe… quam sententiam vel argumentis a communicatione i… matum (§. 127.), inprimis ab omnipotentia et o… praesentia cum humana Christi natura communicata deductis, confirmare studuerunt. Controversiis obitu Lutheri nondum sublatis, Calvini doctr… quae formularum novarum et ambiguarum artificio … tentias Zwinglii et Lutheri contrarias coniungeret. Reformatorum ecclesia summam nacta est auctorita… ita, ut in omnes huius ecclesiae formulas publ… paucis hic illic mutatis, reciperetur. Decreverat e… corpus et sanguinem Christi in coena f. non nisi n… quodam *spirituali* vere adesse atque exhiberi, ita, cum pane et vino, tanquam meris signis, res sign… non per signa ea nuda, neque per internam eleme… rum rationem, quemadmodum Lutherus voluit, … per singularem spiritus f. operationem et solam s… tualem manducationem cum solis hominibus electi… credentibus re vera communicentur g). Tantum … abfuit, ut Calvini formula dissidium funestum i… Reformatos et Lutheranos exortum tolleret, ut n… pareret disceptationes, inprimis lites *Cryptocalvi…cas*, sec. XVI exeunte crudeliter oppressas h), et … tionibus istis, quas Formula Conc. continet, ant… ticis et subtilioribus originem praeberet, quibus … sensus inter utramque ecclesiam male sedulo studio …

le confirmatus est. Praeter Reformatos, quorum rimi sensim redierunt ad Zwinglii sententiam, et ae Christianorum familiae, *Anabaptistae, Mennoni-* i), *Sociniani* et *Arminiani* k) et praeter alios My-os *Quakeri* l) ab ecclesiae Lutheranae formula recessunt; neque inter ipsos Lutheri sectatores recentiore issimum tempore defuerunt, qui ad simpliciorem formatorum sententiam accedentes m), vel solam *iectivam* et moralem quidem coenae s. efficaciam n), *obiectivam*, a praesentia corporis et sanguinis aut us personae Iesu Christi *operativa* maxime repeti-, defenderent o). Ceterum ritus illi usui s. coenae sim adiecti a sacrorum emendatoribus partim abro-, partim servati vel immutati sunt p). Ad poste-es referenda est confessio privata, quae, primum dem iam a Pontificiorum ritu deflexa, nuper a mul-Lutheranorum coetibus in publicam conversa, ab autem, quamvis fructu huius instituti valde du-, servata est q).

Transsubstantiationis dogma, quod Melanchthon in Apol. V. 157 ss., coll. Conf. Aug. X. 12. nondum impugnaverat, imo approbare visus erat, a Luthero demum diserte repudiatum est in Artt. Smalc. P. II. art. VI. p. 330. „De transsubstantiatione subtilitatem sophisticam nihil curamus, qua fingunt, panem et vinum relinquere et amittere naturalem suam ubstantiam, et tantum speciem et colorem panis, et non ve-um panem remanere. Optime enim cum scriptura s. congruit, quod panis adsit et maneat, sicut Paulus ipse nominat: Panis quem frangimus. Et: Ita edat de pane." Meus scilicet, ne etiam in hoc loco impugnarentur, et cum acramentariis, quos maxime invisos esse Pontificiis credebant, consentire viderentur, effecit, ut et Lutherus et Meanchthon ab initio ambigue hac de re loquerentur. Planck II. 115. — Conc. Trid. Sess. XIII. can. 1. 2. „Si quis dixerit, in sacrosancto Eucharistiae sacramento remanere substantiam panis et vini, una cum corpore et sanguine Domini . I. C., negaveritque mirabilem illam et singularem conversionem totius substantiae panis in corpus et totius substantiae vini in sanguinem; manentibus duntaxat speciebus panis

et vini, quam quidem catholica ecclesia aptissime *trans'stantiationem* appellat, anathema sit." Can. 4. „Si qui xerit, peracta consecratione in admirabili Euch. sacram. non esse corpus et sanguinem D. n. I. C., sed tantum in dum sumitur, non autem ante vel post, et in hostiis s. ticulis consecratis, quae post communionem reservantur, superfunt, non remanere verum corpus domini, anat. sit." Cat. Rom. P. II. cap. 4. qu. 22. 31. Chemnit. men Conc. Trid. P. II. 384 ff.

b) Rodolphi Hospiniani Historia Sacramentaria. Voll. Genev. 1681. Optime enarravit hist. harum controvers. Planck *Gesch. d. prot. Lehrbegr.* B. II. III. V. VI.

c) Singula Lutheri et adversariorum scripta, quae huc tinent, rec. Beck Commentatt. 741 ff. 725 f. Münsc *Lehrb. d. Dogmengesch.* 215. Dolemus quidem, virum magnum pugnando contra adversarios ad opiniones du et iudicia iniqua interdum fuisse abreptum; verum pra quam quod multum tribuendum est aevi incultioris in et moribus, plurimum indulgendum esse censemus sin bus illis animi viribus saepe luxuriantibus, sine quarum *γεία* magnum magni viri opus felici successu omnino ca set. Vid. Melanchthon Oratio in funere D. M. Luther in Declamatt. Phil. Mel. ed. Richardii. T. III. theol. gentor. 1570. 754 f. Oratt. select. ed. Friedemann. 1822. T. I. p. 88. „Sed aliqui non mali tamen conquesti asperiorem fuisse Lutherum, quam debuerit. Nihil d. in alterutram partem: Sed respondeo id, quod Eras saepe dixit: Deus dedit huic postremae aetati, propter borum magnitudinem, *acrem medicum.*" Cf. Heyne C Morbus ingenii humani, alios ad consensum in opinione pertrahendi, signis suis, caussis, effectisque notabilis. Acadd. T. IV. — Conf. Aug. art. X. „De coena Domi cent, quod corpus et sanguis Chr. *vere adsint et distri tur* vescentibus in coena Domini, et *improbant secus d tes.*" In edit. variata a. 1540 h. l. legitur: „quod cum et vino *vere exhibeantur* corp. et sang. Chr. vescenti coena Domini" omissa improbatione secus docentium Apolog. art. IV. 157 ff. Artt. Smalc. P. III. art. VI. Ca min. 580 ff. Catech. mai. 402 f.

d) Carolost. pronomen *τοῦτο* ad corpus Chr., quod in conspectu fuit discipulorum, *δεικτικῶς* referendum esse, cum verbis *λάβετε*, *φάγετε*, coniungendum perperam cen

Zw.

Zwinglius vocem ἐστί tropice per *significat* explicavit, cf. ei. epistola ad Matth. Alberum Rutling. Eccl. 1525. (1524.), Comm. de vera et falsa rel. 1525. et Subsidium de Eucharistia a. eod., repet. Jen. c. not. J. C. Cramer. 1720. aliaque eius scripta; Oecolampadius verba τὸ σῶμα et τὸ αἷμα de *symbolo* seu *figura corporis* et *sanguinis Chr.* interpretatus est. V. ei. l. de vera et genuina verborum Domini — expositione. Basil. 1525. Planck l. l. II. 215 ff. 261 ff. 274 ff. Omnino sacrorum emendatores in eo peccarunt, quod de singulis verbis, praesertim copula ἐστί, quae ne efferri quidem diserte potuit a Christo in sermone Syro-chaldaico (גופי הוא l. הָא גוּפִי cf. Exod. 12, 26. 24, 8.) acerrime disceptantes, universam totius instituti rationem ac significationem negligerent. Redditum quidem est in h. l. verbum ἐστί ab auctore versionis Syriacae, Peschito dictae. Veruntamen Syrus ita scripsisse videtur aut praeconcepta quadam opinione dogmatica ductus, aut studio illo, quo haec versio prae ceteris insignis est, abreptus, omnia, vel invito etiam linguae genio, ad verbum tansferendi, cuius exempla affert C. P. W. Gramberg *D. Lehre v. Abendmahl nach d. vorhand. bibl. Erzählungen*, in Schröter u. Klein *Für Christenth. u. Gottesgel.* B. II. H. 4. p. 651 ff. Add. Schulz *D. christl. Lehre vom h. Abendmahl.* p. 152.

Planck ib. V. 1. 88 ff. 210 ff.

Lutherus unionem sacramentalem eam dixit (Opp. T. XX. 1293. 94. ed. Walch.), qua variae per se panis et corporis essentiae (*Wesen*) ita coniunguntur invicem, ut simul dici recte queat, Christi corpus edi, dentibus conteri, faucibus deglutiri, neque tamen quis idem corpus videre aut manu arripere possit. Cf. Form. Conc. Ep. VII. 600. Calvinus, cuius sententiae adstipulantur Articuli Anglicani, Confessio Gallica, Belgica et Brandenburgica, unionem sacr. non ad veram refert corporis Christi cum pane coniunctionem, sed ad efficaciam potius illam mysticam, quam in panem exserat, ut eo animae nostrae nutriantur ad vitam aeternam. Instit. Chr. relig. l. IV. c. 17. fol. 489. et 495. Ed. Genev. 1592. Zwinglius, cuius vestigia ex parte premit Catechismus Heidelbergensis et Conf. Helvetica, sacramentaliter, inquit, edere, aliud esse non potest, quam *signum* aut *symbolum* edere (Opp. II. f. 215.); quapropter unionem sacram. eam intelligit, qua fide nostra cum Chr. coniungimur, pro beneficiis morteque, quam pro salute nostra perpessus est, gratiam ipsi referentes. Ibid. 582. 431. Zwingli's *sämmtl. Schriften im Ausz. Herausg. v.* L. Usteri u. S. Vögelin. Voll. II. Zürich. 1820. 157 f. Cf. Lim-

borch Theol. Chr. I. V. c. 71. 9. „Sententia Zwinglii f. in coena Domini, verum dari panem ac vinum eaque esse sym- bola ac *signa* corporis I. Chr. pro nobis fracti ac sanguinis nobis effusi. Sed Bucerus, Calvinus eorumque sequ. postea addiderunt: licet panis et vinum accipiatur membr. sensibus corporis, ipsum tamen corpus et ipsum sang. Chr. *illic esse praesens et exhiberi ac recipi fide.* Videtur illu. cogitatum a Bucero, qui pacis studio, ut Lutheran. Zwinglianos inter se conciliaret, excogitavit modos loq. ambiguos." Winer *Comparative Darst. d. versch. chr. L. begr.* — L. 1824. p. 78. *Anmerk* 2. Catech. Heidelb. q. 78. „Num ergo panis et vinum fiunt ipsum corpus et sa. Christi? Nequaquam: Verum, ut aqua baptismi in sang. Christi non convertitur, nec est ipsa peccatorum ablutio, *symbolum* tantum et pignus earum rerum, quae nobis in . obsignantur: ita nec panis coenae dominicae est ipsum c. Christi; quanquam pro ratione sacramentorum et usitata ritui s. de his loquendi forma panis Christi corpus appellatur. Omnipraesentiam alii *relativam*, alii *absolutam* (ubiqu. dixerunt, unde serius prodiit controversia *ubiquitistica*. Baumgarten *Gesch. d. Religionsparth.* 1205 ff. Pla. V. 2. 106 ff. 153 ff. 270 ff. Etsi nostri demonstrare conati omnipraesentiam corporis Christi sine expansione, exte. et diffusione cogitari posse et debere, vid. Cotta ad Ger. L. th. III. 548. X. 182., negari tamen nequit, ubiquitat. omnipr. corporis Christi localem in Lutheri disputationibus Apol. Conf. Aug. IV. 157., ubi Melanchthon, ut suam fir. sententiam, ad Romanae eccles. decretum de *corporali p. sentia* Chr. in coena s. diserte provocat), et uberius trac. a Formulae Conc. auctoribus (Epit. art. contr. 600. Sol. I 751. 56. 59.) vere traditam esse, eo potissimum consilio, ut *panationis* et *consubstantiationis* obprobrium, ab advers. formulae ipsorum haud iniuste inflictum, repellerent. M. contra Gerhardus L. th. X. 165., *consubstantiatio* quippe quae localem duorum corporum coniunctionem, in- dum utriusque corporis commixtionem denotet, qua panis . corpore et vinum cum sanguine in unam substantiam s. m. coalescere fingitur, in neutra significatione ecclesiae pr. „Non est statim, inquit, consubstantiatio, quando duae . stantiae sibi sunt praesentes, sed quando duae substantiae . *sico* et *naturali modo coexistunt.* At res coelestis et res terr. in sacra coena physice et naturaliter sibi non sunt prae- tes." — Theologi recentiores omnipr. corporis Chr. sic . nire malunt, ut sit vis ea, ubicunque coena s. celebratur, c.

randi. Reinhard *Dogm.* 600. Verum et eiusmodi circumscripta limitibus notio neque cum sanae rationis praeceptis, neque eum ipsius scripturae s. effatis conciliari potest. Planck II. 511. VI. 762 ff. Stäudlin *Dogmat.* 547. — Henke *Kircheng.* III. 441.

t) Calvini Confess. 1559. Consensio mutua in re sacrament. ministrorum eccl. Tigurinae et J. Calvini, 1549. Inst. Rel. Chr. IV. c. 17. §. 11. ed. Genev. 1592. fol. 489. „Duabus rebus constat sacrum Coenae mysterium: corporis signis, quae ob oculos proposita res invisibiles secundum imbecillitatis nostrae captum nobis repraesentant; et spirituali veritate, quae per symbola ipsa figuratur simul et exhibetur. — Dico, in Coenae mysterio per symbola panis et vini Christum vere nobis *exhiberi* adeoque corpus et sanguinem eius, in quibus omnem obedientiam pro comparanda nobis iustitia adimplevit." §. 18. „Ceterum si oculis animisque in coelum evehimur, ut Christum illic in regni sui gloria quaeramus: quemadmodum symbola nos ad eum integrum invitant, ita sub panis symbolo pascemur eius corpore, sub vini f. distincte eius sanguine potabimur, ut demum toto ipso perfruamur. Nam tametsi carnem suam a nobis sustulit et corpore in coelum ascendit, ad dexteram tamen Patris sedet, h. e. in potentia et maiestate et gloria Patris regnat. Hoc regnum nec ullis locorum spatiis limitatum, nec ullis dimensionibus circumscriptum, quin Chr. virtutem suam, ubicunque placuerit, in coelo et in terra exserat: quin se praesentem potentia et virtute exhibeat, quin suis semper adsit, vitam ipsis suam inspirans, in iis vivat, eos sustineat, confirmet, vegetet, conservet incolumes non secus ac si corpore adesset, quin denique suo ipsius corpore eos pascat, cuius communionem spiritus sui virtute in eos transfundit. Secundum hanc rationem corpus et sanguis Christi in sacramento nobis exhibetur." 19. „Ceterum his absurditatibus (dum sub corruptibilia huius mundi elementa corpus Chr. reducitur, vel infinitum esse dicitur, vel in pluribus simul locis ponitur) sublatis, quicquid ad exprimendam veram *substantialemque* corporis ac sang. Domini communicationem, quae sub sacrae coenae symbolis fidelibus exhibetur, facere potest, libenter recipio; atque ita, ut non imaginatione duntaxat aut mentis intelligentia percipere, sed ut re ipsa frui in alimentum vitae aeternae intelligantur." 31. „Christus praesens illis non videtur, nisi ad nos descendat. Quasi vero si ad se nos evehat, non aeque potiamur eius praesentia. Ergo tantum de modo quaestio est; quia Christum ipsi in pane locant, nobis autem non ducimus fas esse, eum e coelo detrahere." 32. „Fide nos ista

corporis participatione non minus laute affluenterque pascim quam qui Christum ipsum e coelo detrahunt." Calvin. d coena, apud Hospinian. II. 178.: „Fatemur, ait, om nos quum juxta Domini institutum fide sacramentum recipim *substantiae* corporis et sanguinis Domini vere fieri partici In Form. Conc. (Sol. decl. art. VII.) Calvini sententiam h probe traditam esse, docuit Planck *Gesch. d. protest. L. begr.* VI. 732 ff.

h) Planck V. II. VI. 416 ff. Henke III. 526 ff. 541 ff.

i) *Anabaptistae* et *Mennonitae* coenam s. non nisi caerimon esse ecclesiasticam docent, memoriae mortis Christi recoler inservientem. Gerhard X. 164.

k) *Sociniani* et *Arminiani* eucharistiam esse ritum *mnemon* a Christo praeceptum, contendunt, Zwinglii decretis ad tientes, nisi quod pronomen τοῦτο, in institutionis for usurpatum, ad fractionem panis et effusionem vini refer Catech. Rac. c. 5. Confess. Remonstr. c. 23.

l) *Quakeri* usum coenae s. plane reiiciunt: „Figura aliquan ecclesia Apostolica imbecillium causa celebrata, sed veluti bra, ubi substantiam affecuti sumus, cessans et hodie Chr nis minime incumbens." Barclay Apolog. theol. vere C thes. 13. §. 6 ff.

m) Chr. Aug. Heumann, theologus Gotting., Reforma doctrinam defendit libro memorabili, quem post mortem demum edidit Sack: *Erweis, dass d. Lehre d. ref. Kir. Abendmahl d. wahre sey.* Eisl. u. Wittenb. 1764. Unde ha re controversia exstitit. Beck 753.

n) Gruner Institt. theol. dogm. 581. Cannabich *Kri prakt. chr. Religionslehre.* III. 1813. 228 f. — Paulus *mentar.* III. 557. Kaiser *Bibl. Theol.* II. 58 ff. (No coenae explicatio nuper proposita in l.: *Das heil. Ab mahl v.* Dr. Hr. Stephani. Landsh. 1811. 2. *A.* 1825. coena illa pro epulo quodam foederali, vox σῶμα pro נבה Rabb., corpore paschali, s. agno paschali, cibo foederali, tur — et philologicis et historicis premitur difficultatibus quibus v. *Allg. Lit. Zeit.* N. 51. 1813.) — Plurimorum th gorum recentt., coetui Luth. addictorum, scripta dogma huc referri possunt, v. c. Henke Lin. fid. Chr. 23 Stäudlin *Dogm. u. Dogmengesch.* 527 f. Ammon *W schaftl. prakt. Theol.* 269. J. E. C. Schmidt *Lehrb. d. D* 358. L. Th. Kosegarten *Des Herrn Abendmahl.* 2. *A* 1802. F. H. C. Schwarz *Grundriss d. kirchl. protest. D*

§. 164. — Kantius quoque (*Relig. innerh. d. Grenzen d. Vernunft.* 292 s. add. Tieftrunk *Censur d. protest. Lehrbegr.* III. 299 ss.) peculiarem quandam Dei operationem cum s. c. coniungi negavit. — G. A. Ruperti in l.: *Des h. Abendmahls ursprüngliche, bedeutsame u. würdige Feier.* Hannov. 1821. verbis institutionis s. c., quae negat solummodo ad memoriam mortis I. pertinere, vindicat significationem quandam spiritualem, mystico-allegoricam, qua perceptio Christi ipsius adumbretur. („*Ihr Jünger, nehmet mich ganz in euch auf! Tretet von jetzt an mit mir in die genaueste Vereinigung!*" p. 139.)

Scriptiunculas istas, quibus Jo. Gottfr. Scheibel nuper sententiam Lutheranam denuo commendare simulque periculà ecclesias evv. consociandi impugnare studuit (*Das heil. Opfermahl —. Predigt.* Bresl. 1821. *Das Abendmahl des Herrn. Bibellehre u. histor. Untersuch. mit Bezug auf zwei Recens. u. die Union.* Ib. 1821.), bene explosit Jo. David. Schulz l. *Unfug an heil. Stätte, oder Entlarvung Hrn. J. G. Scheibel's.* L. 1822. Contra quem denuo insurrexit J. G. Scheibel l. *D. Abendmahl d. Herrn. Historische Einleitung. Bibellehre u. Gesch. derselben.* Bresl. 1823., argumentis gravioribus tamen haud allatis. Docte et subtiliter denuo in verum effatorum scripturae s. super coena s. sensum inquisivit D. Schulz l. *D. Chr. Lehre v. h. Abendmahl nach d. Grundtexte des N. T.* L. 1824., ubi huius ritus significatio symbolica recte defenditur. Cf. Wachler u. Schulz *Theol. Annalen. Dec.* 1825. p. 1025 ss. Joh. Schulthess *D. ev. Lehre v. h. Abendmahl.* L. 1824. Alia hac de re scripta cum supra ll. rec. Bengel *Neues Archiv f. d. Theologie.* II. 3. St. Tüb. 1824. Formulam Lutheranam, mystica quadam ratione exornatam, nuperrime commendare studuit Th. Schwarz *Ueb. d. Wesen des h. Abendmahls. Freimüthige Worte an beide ev. Confessionen.* Greifsw. 1825. p. 56. „*Die höhere chemische Vermischung des geistl. Worts u. des ird. Brots u. Weines zu einem Dritten, welches Leib u. Blut Christi ist, kann nur möglich gemacht werden durch die Allmacht Gottes, u. ist ein unergründliches Mysterium. — Er (der Heiland) hat sich mit dem Herzen in dieser Darbietung vermählet, wie ein Bräutigam mit der Braut, nachdem der Segen über sie gesprochen ist, u. also göttliche Art in unsere Leiblichkeit gepflanzet, so dass wir seines Fleisches und Blutes wurden.*" Cf. §. 173. *b.*

Zachariae Doctrinae Chr. inst. 529. Reinhard *Dogmat.* 600. 4. *A.* Storr *Dogm.* 710. T. W. Hildebrand *Versuch üb. d. Sinn u. d. Verheissung Christi bei d. Stiftung d. Abendmahls.* Freib. 1816.

p) Planck II. 55 ff. 144. 350 f.

q) Scripta hac de re l. Beck 761 f. Bretschneider Entw. d. dogmat. Begr. 3. A. 782.

§. 176.

Doctrina ecclesiastica.

In ecclesia Lutherana, praeeunte Formula Co... haec sententia, reiecta quavis alia doctrina tunc te... poris cognita [a]), subtilius explicata atque compro... est, qua sacram coenam esse docuerunt *fruitionem* p... et vini solennem ab ipso Iesu Christo eum in finem p... scriptam, ut, qui hac coena utantur, *sub, in* ... *cum* pane atque vino benedicto, per unionem *sa...mentalem* haud intelligibilem vero fruentes Chr... corpore et sanguine, mortis ipsius memoria celebr... peccatorum veniam consequantur et in fide pietate... confirmentur. Additum est, in hac coena s. corpus ... sanguinem Christi *vere* et *substantialiter* adesse, id... vi verborum institutionis, adeo, ut corpus et san... Christi non tantum spiritualiter per fidem, sed ... etiam, neque tamen *capernaitice* (Io. 6, 26.), ... supernaturali et coelesti modo sumatur [b]), a quibusc... que hac coena, vel etiam indigne, fruentibus, id q... Calviniani improbant. Distinxerunt theologi in ... sacramento ulterius explicando et res *invisibiles* (... lestes), quae sunt corpus et sanguis Christi, et ... *visibiles* (terrestres) [c]) (elementa, species, *στοιχ... σύμβολα, τύπους*), panem, et quidem azymum (... *tas*), et vinum [d]). Formam huius sacramenti *in...nam* posuerunt in rei visibilis cum invisibili comm...nione, formam *externam* in actionibus singulis, qui... peragitur, s. tribus hisce actibus sacramentalibus, *c...secratione*, scilicet *declarativa*, non *effectiva* (cons... *destinationis*, non *unitionis*), cuius duo momenta d... cernuntur, preces et verba institutionis, *distributi...* (*δόσει*), et *acceptione* (*λήψει*), quae absolvitur ...

nis manducatione et sequente vini bibitione e). Quo
to repudiantur, quas ecclesia Romana probavit,
natio et *adoratio* symbolorum, *asservatio* panis
charistici et *circumgestatio* eiusdem. Quanquam
ite docent, eucharistiam saepius et a pluribus simul
aedibus sacris esse celebrandam, tempus tamen haud
finitur f) et singulis aegrotis etiam usus huius sacra-
enti domesticus conceditur, verum a publicis eccle-
e doctoribus administrandus g). Ceterum admittien-
s esse ad coenam s. iudicat ecclesia, quicunque *con-
matione* in societatem Christianorum recepti, fide et
imo bene praeparato (1 Cor. 11, 26.), *confessi* prius
ccata h) et *absoluti*, ad hoc sacramentum pie cele-
andum accesserint. Quibus positis, infantes i) et
ente capti et peccatores manifesti atque obstinati k)
e meritoque excluduntur.

Conf. Aug. X. de abus. I. 21. Apol. IV. 157 ss. Artt. Smalc. P. III. art. VI. 330. Cat. min. 380. Cat. mai. 402. Form. C. Epit. a. VII. 597 ss. Sol. decl. VII. 724 ss. Chemnit. L. th. III. 402 ss. Calov. Syst. L. th. X. 184. Quenstedt Theol. did. pol. II. 1181 ss. Gerhard L. th. X. 165 ss. Baumgarten *Glaubensl.* III. 555 ss. J. A. Ernesti Repetitio et adsertio Luther. sententiae de S. C. Opp. theoll. 135 ss. Add. Morus Comm. in epit. II. 580 ss.

) Cotta ad Gerh. X. 165 ss. Baumgarten *Glaubensl.* III. 575 ss.

) Manducatione Capernaitica „corp. Chr. dentibus laniari, et instar alterius cuiusdam cibi, in corpore humano digeri" significatur. Form. Conc. Epit. 604. „Tametsi participatio illa ore fiat, tamen modus spiritualis est." Ib. Sol. decl. 756. Unde manducatio corporis et sanguinis Christi in coena s. exhibiti *oralis* a Lutheranis defensa est. — Omnino haec tria trium coetuum de s. coena verba notanda sunt: *transsubstantiatio*, *unio*, *figura*.

) Iren. adv. haer. IV. 34., eucharistiam duabus rebus constare, terrena et coelesti, primus monuit.

) Pro azymis, a Christo adhibitis, ecclesia antiquior diu pane fermentato, sec. VIII et IX autem ecclesia occidentalis primum

non fermentato usa esse videtur, neque tamen constanter sec. XI, quo, ecclesia graeca quidem panis fermentati retinente, placentulae istae orbiculares, *hostiae*, *oblatae* di coeperunt usurpari. Dallaeus de cultibus religiosis L norum. Genev. 1641. 4. Bingham Antt. eccl. VI. 26 Gerhard X. 30 ss. Beck 726 s. Morem panes rotundos hibendi eosque in frusta frangendi antiquiorem (Bingh l. l. 570 ss.) restituerunt plerique *Calviniani*, quorum eccle licet et azymi in eucharistia usus iis liber sit, fermentato plerumque utuntur, itemque *Sociniani*. Gerhard X. 2 In ecclesia evangelica pro vino aqua temperato, quo eccl. quior usa est, et graeca et romana, haec quidem iussu C Trid. (Sess. XXII. c. 7.), etiamnum utitur, variis de causis cuit merum adhiberi. Gerhard. X. 59 ss. Commemora *ὑδροπαραστάται*, h. e. qui mera aqua in eucharistia uteba apud Theodoret. Haeret. fab. p. 208. coll. Epiphan. h ref. 46. *Aquarios* nominavit Augustin. haeres. 64. Ob dolem huius ritus symbolicam praeferendum est vinum rubr quali Christum esse usum probabile est.

e) Form. Conc. Sol. decl. VII. p. 750. „Ad visibilem actione coenae Dominicae requiritur: consecratio, seu verba instit nis, distributio et sumtio, seu externa, quae dicitur, ora manducatio benedicti panis et vini, item corporis et sang Christi perceptio."

f) Gerhard X. 416. „Quamvis vero circa tempus pasch et quidem vespera diei, institutio huius sacramenti facta sit, quaquam tamen hoc ipso ad certum anni ac diei tempus ad nistratio eiusdem alligata censeri debet, sicut olim *Tessar catitae*, *Quartadecimani* et *Paschalitae* statuerunt, diem de mum quartum Martii (rectius mensis Nisan) ad coenae do nicae usurpationem requirebant; sed quoties vere pius co latione in hoc mysterio proposita indiget, seque probare p toties citra superstitiosum temporis discrimen ad illud acce et potest et debet." In ecclesia primitiva, apostolicae vic. inter crudelissimas adversariorum vexationes, singulis fere bus Christiani coena s. utebantur; postea singulis diebus do nicis (Augustin. de eccles. dogm. c. 53.), alii tribus fe praecipuis. Concil. Lateranense sec. XIII, praeside Innoce tio III h., coenae s. usum ad festum diei resurrectionis Chr. adstrinxit. Lutherus in catech. min. praefat. 564 mai. 560. crebriorem s. coenae usum commendavit.

g) Aug. Conf. Art. XIV. p. 13. „De ordine ecclesiastico doce quod nemo debeat in eccl. publice docere, aut *sacramenta* ad

miniſtrare, niſi rite vocatus." Cf. Artt. Smalc. de poteſtate et iurisd. epiſcopor. 353. „In caſu neceſſitatis abſolvit etiam Laicus et fit miniſter ac paſtor alterius."

) Confeſſio peccatorum, quanquam pro inſtituto mere humano recte habetur, nullis Ieſu Chr. Apoſtolorumve effatis ſancito, a ſacrorum emendatoribus, ſicut abſolutio non eſt abolita. Minime tamen ad eam requiritur enumeratio omnium vel ſingulorum delictorum. (Conf. Aug. de abuſ. IV. 27. „Confeſſio in eccleſiis apud nos non eſt abolita. Non enim ſolet porrigi corpus Domini, niſi antea exploratis et abſolutis." Apolog. Conf. Aug. VI. 181.) Confeſſioni et abſolutioni *privatae* temporis ſucceſſu plurimis in eccleſiis Lutheranis *publica* vel addita vel ſubſtituta eſt.

) Coenam ſ. et infantibus concedere, quod, ſec. III iam uſitatum, ipſe Auguſtinus vel neceſſarium eſſe ad ſalutem aeternam conſequendam, ex Io. 6, 50. duxit (ep. 109. de pecc. mer. et rem. I. 27.), in eccleſia occidentali ſec. XII abrogatum eſt; in eccl. orientali autem haec euchariſtia infantum manſit.

) Gerhard X. 381 ſ. Baumgarten III. 580 ſ. cf. Luth. Catechism. mai. 562 ſ. — Teſte Luca (ev. 22, 20. 21.), etiam Iudas Cariotenſis coenae ſ. a Chriſto inſtitutae interfuit. Cf. tamen Io. 13, 30.

§. 177.

Epicriſis.

Quanquam formula illa Lutherana ad proprium rborum inſtitutionis ſenſum propius accedere vider, et myſtica quadam rerum inviſibilium adumbraone, quae ad excitandos fovendosque ſenſus pios in imis rudiorum potiſſimum haud inepta eſt, admom ſeſe commendat, graviſſimis tamen impugnata eſt gumentis, partim philoſophicis, partim philologicis, gerrime refutandis. *Primum* fieri non potuit, ut iriſtus, vivus adhuc, corpore et ſanguine integro, m ſuis coenae accumbens, corpus et ſanguinem re et ſubſtantialiter iis porrigeret, et ut diſcipuli, ſum praeſentem coenae accubantem contuentes, tale

quid, nulla quidem inusitati cuiusdam sensus verbor aut mysterii alicuius mentione adiecta, eum el sibi fingerent. Iesum autem non in omni hoc loco prie locutum fuisse, patet e Luc. 22, 20., ubi cal novum foedus appellasse perhibetur. Accedit, Apostoli, quibus lege Mosaica strenue interdictum sanguine vesci (Lev. 17, 10 ss. coll. 3, 17. 7, Gen. 9, 4. Deut. 12, 16. 23. al.), sacro quodam rore perculsi eiusmodi epulas Thyesteas repudi fuissent, si vero sanguine et corpore summi benefac ipsis vescendum erat [a]). *Deinde* cogitari nequit, pus et sanguinem Christi etiamnum in coena s. vere hiberi, quia, ex ipsorum formulae istius defenso sententia, Christo ad dextram Dei exaltato nec co terrestre nec sanguis animalis esse potest; sin a aliud quoddam corpus, glorificatum, quod dicitur attribueris (§. 130.), nihilo minus eo fit clarum, modi corpus, ubicunque eucharistia celebratur, adesse vel saltem operari posse; namque commen illud de unione sacramentali plane incomprehensa vero credenda, ad Scholasticorum somnia omnino gandum est [b]). *Denique* manifestum est, exhibitio veri et substantialis corporis et sanguinis Christi in coena plane nullius frugis esse, quippe quum eiusm effectus supernaturalis nec experientia percipi qu nec aliud quicquam, quam quod simplici panis et usu, efficiatur. Quae quum ita sint, per se patet, Christo, qui sapientissime cultum Dei internum demque rationalem praecepit (Io. 4, 24. 6, 63. Rom 1. 1 Thess. 5, 21.), sententiam istam omnino attri non posse, nisi luculentissimis scriptorum ss. testimo confirmata fuerit.

a) Schulz *Die chr. Lehre v. heil. Abendmahl.* L. 1824. p. Animus ingenuus et qui nondum omnem humanitatem e non potest non ingenti horrore perfundi, incidens in eam c tationem, ut sibi vescendum sit carne ac sanguine cuius que hominis, nedum summi benefactoris, amici, mag

itaque discipuli Christi non sine cunctatione ac vehementi contradictione, quam aliis in rebus miris ac novis sibi visis prae se ferre non dubitarent, fructum tam flagitiosum et inauditum, tanquam legem, imponi sibi passuri fuisse videntur. Quum vero in sacra coena instituenda nihil eos offenderet ac miros haberet, cogitasse videri debent de fructu, qui, quanquam sub imagine oblatus, tamen animo, non corpore perciperetur. — Praeterea quod Iudaeis eo tempore gravi lege interdictum erat, ne sanguine vescerentur, ne iis quidem licebat, qui e paganorum numero inter Christianos recepti essent. Iam vero si in s. c. instituenda Apostolis verus sanguis bibi visus esset, necesse erat, ut hunc usum a ceteris secernerent, quantumque Christi sanguis vetito potu distaret, ostenderent, vel leviter saltem significarent. Veruntamen nusquam in N. T., ubi communes Christianorum epulae, quibuscum s. c. usus coniungi soleret, commemorantur, ne minimum quidem additur, quod indicet, corpore gustari sanguinem et corpus Christi; imo potius de animo Christi suscipiendo, de voluntate eius per discipulos propaganda, de memoria eius inter suos non interitura narratur ac praecipitur; quemadmodum etiam Ioannes Iesum ipsum nihil aliud commemorantem exhibet, nisi beneficia sua hominibus tributa, sed quae sub sensus non cadant, nec nisi animum ad omnem virtutem excolendum spectent (Ev. 6, 63.).

Cic. de nat. deor. I. c. 26. „In Deo quid sit *quasi corpus*, aut *quasi sanguis*, intelligere non possum; ne tu quidem; sed non vis fateri." Ib. III. 16. „Ecquem tam amentem esse putas, qui illud, quo vescatur, Deum credat esse?" — Schulz l. l. p. 5. „*Mit Gott und göttlichen Dingen, mit der Geisterwelt, vermögen wir nimmer auf sinnliche Weise, nur mittelst unseres lebendigen Geistes, welcher göttlichen Ursprungs und göttlicher Art ist (Apostelg. 17, 28. 29.), in Berührung und Gemeinschaft zu kommen (1 Cor. 2, 14.).*" — p. 69. „*Die Vorstellung von einem — zu geniessenden* leiblichen *Christus erscheint als ein unchristlicher, zumal ganz unevangelischer Reliquiendienst.*"

§. 178.

Continuatio.

E singulis librorum ss. effatis de s. coena diligenter examinatis facile intelligitur, Luthero sancte sertae a se verborum proprietatis opinionem illusisse;

non tam enim sententiae, his verbis expressae, curi[...] indagator, quam nudorum verborum potius, et sen[...] quem ipse subiecerat his verbis, pertinax def[...] fuit [a]). Paulus Apostolus, qui solus narrationem evangelistis traditam de hoc ritu brevissimam p[...] commentatus est, pane et vino in eucharistia no[...] diserte affirmat (1 Cor. 11, 26 — 28.), et verba iuncta de eo, qui indigne hac coena utitur: ἔνοχος ἐ[...] τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ κυρίου — μὴ διακ[...] τὸ σῶμα τοῦ κυρίου — (vv. 27. 29.), nullo n[...] nexum quemquam *substantialem* inter corpus san[...] nemque Christi et inter symbola declarant, sed si[...] citer e signo aut symbolo rei cuiusdam contemt[...] ipsius rei signatae contemtum recte concludi signifi[...] *Praeterea* Christus ipse, apud Ioannem (Ev. 6, [...] 63.), omnem fructum carnis et sanguinis sui pr[...] acceptum repudiavit, seque dictione ista alleg[...] duriore (comm. 50 ff.) intimam tantum doctrinae [...] perceptionem intelligi voluisse [b]), aperte testatu[...] Argumentum *denique*, quod e κοινωνίᾳ τοῦ αἵματος κ[...] σώμ. τοῦ χρ. 1 Cor. 10, 16 ff. commemorata pet[...] iam supra dictis (§. 173.) refutatum est, et si pre[...] urgeretur, paganos quoque Diis suis vere frui a[...] probaret. Zwingliana vero formula, omnia ref[...] ad vivam significationem et piam Christi expia[...] contemplationem, simplicitate facilique intellectu [...] dem admodum commendabilis est, hoc tamen [...] laborat, quod non omnem huius instituti sensum s[...] bolicum comprehendit atque adumbrat, quippe q[...] cur symbolis in coena s. exhibitis vescendum sit, pa[...] explicat.

a) Henke Lin. fid. Chr. 249.

b) Schulz l. l. p. 163 ff.

§. 179.

Conclusio.

In tanta opinionum et superstitionum diversitate, implicatur et depravatur huius coenae vera ratio, olennitas peculiaris, iam videndum est, quae significatio ex universis scriptorum ss. effatis, *symbolicam mnemonico-practicam* huius instituti indolem satis spicue demonstrantibus, eucharistiae etiamnum recte sit attribui. 1. Panis in frusta fractus et vinum e e ampliore in calicem effusum signa seu figurae sunt poris Christi necati et sanguinis eius effusi ideoque abola mortis, quam subiit in commodum cultorum rum (ὑπὲρ ὑμῶν, ὑπὲρ πολλῶν), praesertim ad doctrin salutarem ipsis propositam confirmandam. 2. Vin effusum simul symbolum referens sacrificii alius foederalis, vel potius sanguinis victimarum, quo dera sanciri solebant et quo ipsum religionis Mosai- institutum sub foederis nomine sancitum est (Ex, 8. Hebr. 9, 19—23.), non solum inaugurationem igionis recens institutae ob oculos ponit (Hebr. 13, .), sed etiam omnes huius coenae participes ad prondam religionem Christianam initiat atque obstringit. Praeterea symbolis in eucharistia exhibitis mors risti tanquam insigne quoddam sacrificium piaculare ponitur, in locum omnium ante usitatorum expianis rituum suffectum, quo, doctrina Christi solenni- sancita, nova quaedam hominibus ad veniam peccorum obtinendam via aperta est. 4. Ipsa autem ceptio symbolorum mortis Christi in s. coena praeipta haud obscure indicat, in societatem seu communionem quandam, qui ea fruuntur, venire Christi ius mortem perpessi, ita, ut Christum, morali quam ratione coena utentibus praesentissimum, h. e. iversam eius doctrinam exemplo et morte ipsius conmatam, quasi in se recipiant (1 Cor. 10, 16 ss. Io. 56. 63.) [a]). — 5. Coena illa solennis non nisi con-

iunctim cum aliis celebranda[b]) praeclarissime adu… brat aequalem omnium mortalium coram Deo, le… moralis summo auctore atque vindice, condition… mutui amoris vinculum, quo Christi cultores inpr… inter se coniunguntur. (1 Cor. 10, 17.) — 6. … supra dictis consequitur, hunc ritum et nostra ae… ab omnibus Christianis vario cum fructu salubri … celebrari posse, dummodo animo bene praepara… eum accesserint. (1 Cor. 11, 27.)

a) Paulus *Heidelb. Jahrb.* 1824. *Nov.* p. 1054.: „*Seine le… liche Gegenwart benutzen nannte Jesus nach J… 53—57. orientalisch das Essen seines Leibes und Blutes. … das orientalische Bild, eine Buchrolle zu essen, für den Be… ihren Sinn ganz in sich aufzunehmen (Ezech. 3, 1. Apok. … etwa mit dem Latinismus:* Ciceronem in succum et sang… convertere."

b) *Privata* quae dicitur communio, a Luthero ipso impr… (Artt. Smalc. P. II. a. II. 307.), a theologis recentioribus … peram commendata (Doederlein Inst. Theol. Chr. II. … nemini nisi aegrotis recte conceditur, verum sic instituend… familiae, propinqui aut amici huic ritui celebrando inte… Reinhard *Dogm.* 604.

§. 180. a.

Continuatio.

Est ergo sacra coena solennis *fruitio* panis et … tanquam symbolorum mortis Christi, quam qui … brant huius mortis et omnis meriti Christi, ma… vero disciplinae et exempli eius, modo solenni adm… ad veram in Deum et Christum pietatem et ad hum… tatem erga alios excitantur atque obstringuntur, et … veniae peccatorum felicitatisque aeternae, summ… indefesso virtutis studio parandae, imbuuntur. … panis et vinum in eucharistia exhibita signa non sol… *significantia* recte dicuntur, sed etiam signa s. symb… *exhibitiva*, quippe quae morali quadam ratione, tot… Christum, qualis et quantus fuit doctor ille div…

ctrinam suam morte obsignans, fruentibus repraesenit, et officium illum strenue sequendi gravissime iis ungunt (Io. 6, 56.), ita, ut ad illius exemplum pro quod verum atque honestum est, vel mortem subire id timeant a). Haec explicatio tum verbis institunis, tum ceteris N. T. praeceptis purioribus optime ivenit. Commendatur praeterea eo, quod magister sapientissimus, si alium quenquam sensum mysticum bis ab ipso pronunciatis a discipulis tribui voluisset, psum diserte monere haud omissurus erat. Etsi vero ritus, quatenus vel vera vel symbolica quadam poris humani manducatione et sanguinis humani itione continetur, recentioris aetatis hominum iudiac moribus non aeque consentit, quam populorum iquiorum opinionibus atque institutis; tamen et tra aetate, dummodo sapienter et aevi cultioris inio accommodate institutus fuerit b), in usum moraoptime converti potest. Quare valde optandum est, frequentior huius sacramenti usus, cui tam gravia int ad pietatem humanitatemque incitamenta, saniore us instituti explicatione et administratione, nec miprocerum exemplo, hoc sacramento saepius utenn, denuo commendetur. Ceterum quum illa opinum quarundam diversitate vis et fructus sacrae nae minime periclitetur, et quum ipsa scriptura s., mittente providentia divina, brevissime tantum et curius, de hoc ritu praeceperit; dissensus a vulgari iua sententia, modo ne finis sacramenti moralis nino negligatur, nemini opprobrio esse potest c).

a) Ruperti V. Cl. l. supra (§. 175. n.) l. eandem fere sententiam amplexus est.

b) Quum fuerint, qui communionem calicis valetudini infestam esse demonstrarent, v. Gruner *Almanach für Aerzte, fürs Jahr* 1785. p. 87 ss. 1785. 159 ss., videndum est, ut pericula inde metuenda praecaveantur et avertantur, v. c. usus calicis, e quo per fistulam vinum sugitur, in nonnullis ecclesiis conservatus, abrogetur. De *fistulis eucharisticis*, iam sec. VIII. in

ecclesia occidentali usitatis v. J. Vogt Historia fistulae euc-
risticae. Brem. 1740. Ed. 2. 1771. *Curiositäten.* B. IV. S.
524 ff. *Die Abendmahls-Röhrlein*, ubi varia hac de re sc
laudantur.

c) Reinhard *Dogm.* 4. *A.* p. 591. Bretschneider *H.*
d. Dogm. 2. *A.* 714.

§. 180. b.

De consociandis ecclesiis Lutheranis et Reformatis.

Quum excolenda ratione humana et philosop- itemque scripturae s. interpretatione res eo perve- ut prudentiores ecclesiarum Lutheranae et Reform. sodales sibi persuaserint, religionis Christianae m- mum momentum esse in moribus ad bene honest- vivendum regendis et ad Christi exemplum et div- nam pie conformandis, iidemque perspexerint, va- esse in retinendis istis de praesentia Christi substa- (§. 178 ff.) et de decreto absoluto (§. 147.) sente- futilium olim controversiarum altricibus, pertina- et quum praeterea fere nullum amplius inter istos co- nisi quod in sacra coena celebranda positum est, di- men gravioris momenti intercedat a); non solum o- bile est, sed etiam facile perficiendum, ut funes- illud inter Lutheranos et Reformatos discidium tan- aliquando prorsus tollatur, et utrique communi E- gelicorum vel Protestantium nomine inter se consoc- tur. Qua de re quum nuper etiam inique ac pers- a nonnullis iudicatum sit, quae vel ad hominis Ch- stiani officium, vel ad consilii prudentiam pertine- iam paucis exponemus.

I. Ac primum quidem officii est illud discidi- componi et aboleri. Est enim ex falsa verborum, q- bus Christus in instituenda s. coena usus est, interpr- tatione coortum, et pertinacia quadam et rixandi li- dine eorum, quibus sacrorum emendatio sec. XVI c-
ke-

r, inprimis Lutheranorum, auctum et confirma-
. Idem consilio, quo Iesus Chr. s. coenam insti-
, memoriae ipsius, quippe omnium hominum aman-
ni (Io. 15, 13.), celebrandae mutuumque inter Chri-
ios amorem augendi (1 Cor. 10, 17.) primarioque
istianae religionis praecepto (Matth. 22, 38. 39. Io.
34. 35. 1 Cor. 13. 1 Tim. 1, 5.) prorsus adversa-
Itaque iam Melanchthon, cuius et sanior et
or erat de his rebus sententia, editione Augustanae
fessionis mutata (§. 176.) coniunctionem inter illos
us diffidentes perficere studuit, nec post eum de-
unt homines pii ac sapientes, qui diversis tempo-
is, ut illud discidium tolleretur, elaborarent [b]); id
d inde a reformationis sacrorum tertiis secularibus
celebratis in compluribus Germaniae partibus feli-
imum habuit successum [c]).

II. Utilem vero esse huiusmodi consociationem, fa-
intelligitur. Non solum enim hac ratione tum ve-
im discordiarum stirpes ac semina interficiuntur,
i novis discidiis obviam itur; sed etiam multa,
ie ex iis ad sacrorum administrationem, ad scholas
itam domesticam permanabant incommoda, tollun-
; denique ecclesia evangelica adversus pontificiae
toritatis abusum, Iesuitarum machinationes alio-
ique inscitiae patronorum tenebricosos ac malevolos
ores defenditur ac munitur.

III. Haec vero consociatio hac potissimum ratione
ineri potest, ut s. coena, quantum id per externam
lesiarum formam et constitutionem fieri potest, ad
stinam simplicitatem et caerimoniam, reiecta simul,
ie illam praecedere solet, confessione *privata*, redu-
ur. 1. Itaque primum, ad externam formam quod
net, commendandus est panis idonei et esculenti
, pro illis panicellis aut pastillis, qui barbaro *obla-*
um nomine sec. demum XI in ecclesia occidentali
ulgati sunt. Isque panis frangendus est in frusta;
quidem ritu, consentientibus auctoribus biblicis,

primarium huius caerimoniae symbolum contine (1 Cor. 11, 24.); denique adhibendum est distri tioni s. coenae dictum aliquod N. T., quo ipsa c troversiarum de his rebus olim agitatarum mem prorsus obliteretur. 2. Deinde magnopere in eo borandum est, ut in dies magis magisque illustr rectiusque perspiciatur coenae s. vera et praecipua quae posita est in memoria Iesu Christi pie recol in recordatione doctrinae eius et mortis propter e susceptae vividius excitanda, itemque in proposit tae ad leges divinas exigendae, idque, quod veru rectum et iustum sit, vel cum vitae periculo defend augendo et corroborando. 3. Quum autem nec I ipse nec Apostoli ad s. coenam recte celebrandam tum aliquod dogma necessario credendum vel su fuerint, vel requisiverint; praeterea, quum ex *Protestantismi*, in rebus divinis humana auctorita mini imponere aut mentem praestringere debeat, minus ipse, quid scriptura s. praecipiat, explorare quid religionis ac virtutis officia postulent, intel possit; denique s. coenae utilitas moralis non ex quam decreto super sensu verborum, quibus i Christo instituta est, pendeat [d]): nemini licet (stianis certum aliquod dogma obtrudere, sed potiu et fas est, varietatem sententiarum, modo ne fini ius sacramenti moralis prorsus pervertatur aut obl tur, in hac causa placide sedateque tolerare. 4. stremo ut illa Lutheranorum ac Reformatorum co ciatio perficiatur, necesse est, ut ea a summis r ecclesiasticarum praesidibus populo studiose com detur, et quantopere vel Christi praeceptis, vel hu nitatis officiis respondeat, a verbi divini ministr *presbyteriis* explicetur, ita tamen, ut eorum off vitetur, qui vel imbecillitate ingenii, vel animi a stiis oppressi nondum potuerunt ad meliorem harum rum intelligentiam evolare. Ceterum cavendum est e clesiarum antistibus, ne forte ex illa utriusque part

testantium consociatione *iura pastoralia* detrimenti
d capiant; ideoque curandum, ut pecunia pro audi-
ie confessionis peccatorum et absolutione hucusque
r Lutheranos ecclesiae ministris persoluta (in qua
sdam indulgentiarum a Pontificibus Romanis ven-
rum reliquias agnoscas), aliis modis iisque libera-
ibus et magis decoris resarciatur. 5. Denique reli-
rum caerimoniarum, quae apud Lutheranos, quippe
Pontificiorum ritus propius accedentes, frequentius
isu, apud alios aliter institutae et administratae fue-
t, ut v. c. aut in altaribus coena s. celebretur aut
nensis ligneis, mensa sacra tapetibus ornetur, lam-
es et candelae accendantur, quo quidem tempus hu-
coenae a Christo institutae haud inepte significatur,
ba institutionis non recitentur sed decantentur, ut
um crucis, imagines aliaeque res externae adhi-
ntur etc. *e*), summa sit libertas, ita, ut eas vel
stituendi vel retinendi vel etiam reiiciendi singulis
ibus, auctore quidem uniuscuiusque Presbyterio,
ltas iure meritoque concedatur (Io. 8, 32. Gal. 5, 1.).
nino autem in eiusmodi rebus, quae ad cultum re-
nis externum pertinent, iudicandis constituendis-
videndum est, ut ad s. s. decreta, quae Deum
ite potissimum pura piaque colendum esse praeci-
at, proxime accedatur et ecclesiae antiquissimae
ma simplicior magis magisque revocetur. Ceterum
sociatio illa, non nisi formula doctrinae publica ad
am doctrinae biblicae simpliciorem conformata et
ndata, optime firmari poterit *f*); ita, ut in neces-
is tantum, s. in iis religionis praeceptis, quae ab
ipso recte repetantur, utriusque sit unitas, in dubiis
abus libertas in omnibus vero caritas stabiliatur.

Quae praeterea intercedunt inter Lutheranos et Reformatos differentiae in formulis certis pertinaciter retinendis, ea levissimi sunt momenti et sic commode tolluntur: Pro verbis in *oratione dominica* apud Lutheranos usitatis: *Vater unser!*, quibus Lutherus in Catechismo haud dubie propterea usus est,

ut parvuli eo facilius formulam Germanicam Latinae (P... *noster!*) supponerent, rectius dicitur cum ipso Luthero ... bliorum locum Matth. 6, 9. et Luc. 11, 2. ita vertente: ... *Vater!* — In *precatione septima*, ubi Lutherus et in L... et in Catechismo ἀπὸ τοῦ πονηροῦ *vom Uebel*, Reforma... tem *vom Bösen* et rectius quidem vertunt, cf. Eph. 6, 16. ... 2, 15. Io. 13, 2., quum sub imagine Satanae complexu... moralis aeque ac physici, significetur, sensus, sive *vom B...* sive *vom Uebel* dicas, eodem fere redit. — Discrepant... tem illa, qua Lutherani ad exemplum Pontificiorum pr... ptum decalogi Mosaici secundum (Ex. 20, 4. Deut. 5, ... Deo imagine haud repraesentando perperam omiserunt. e decimo (Ex. 20, 17. Deut. 5, 21.), scilicet ut numerum ... cimum aequarent, duo fecerunt, verbis scripturae f. ad ex... plum Reformatorum restituendis tolli debet. Wifs Di... unitate Evangelicorum praecipue in Hassia Electorali ... cienda. Hannov. 1822. 4. p. 24 ff.

b) De Philippo Magnanimo, Hassiae Landgr., qui a. 15... dissidentes ad consensum coniunctionemque revocare ... v. Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* II. 515 ff. III. 1. ... Notentur prae ceteris Dav. Paraeus, Theol. Heidelb. ... nicum f. de unione et Synodo Evangelicorum concilian... ber votivus. Heidelb. 1614.), Geo. Calixtus (De toler... Reformatorum consultatio —. Helmst. 1697. 4.) eiusde... filius Fr. Ulr. Calixtus (Via ad pacem inter Prote... restaurandam. Helmst. 1700. 4.), Leibnitius (Kapp *Sa... einiger vertr. Briefe des Frhrn.* v. Leibnitz *u. des Berl. ... pred.* Jablonski, *auch and. Gel., bes. üb. d. Vereinig. d. ... ther. u. Ref. Relig.* L. 1747. Henke *Kirchengesch.* IV. ... 4. *A.*), Phil. Jac. Spener (Consilia theoll. P. I. 102 ... Chr. Matth. Pfaff (*Gesammlete Schriften, so zur Vere... d. protestirenden Kirchen abzielen*, H. 1725. II.), Jo. Alph... Turretin (Or. de componendis Protestantt. dissidiis in ... cidatt. III. 329 ff.). Nec minus iusta laude celebrentur ... Principum Brandenb. et Borussiae irenica, miti cum sap... tia coniuncta, Electt. Ioannis Sigismundi, Frider... Wilhelmi Magni, et Regum Friderici I., Frider... Wilhelmi I., Friderici II. Magni et Friderici W... helmi III., cuius consilio sapientissimo de consociandis ... clesia Lutherana et Reformata ut felicissimus bono cum ... successus contingat, nemo est, quin exoptet. Vid. e... gium Regis Aug. Edictum hac de re promulgatum d. 27. S... 1817., rec. in Schulz *Die chr. Lehre v. Abendmahl.* L. 1... p. 325 ff.

Scripta, quae consilia ac tentamina componendi Protestantium dissidia illustrant, rec. Pfaff Hist. lit. theol. II. 181 f. Beck Commentt. 152. Add. G. J. Planck *Ueb. d. Trennung u. Wiedervereinigung d. getrennten christl. Hauptpartheien, mit einer kurzen histor. Darstellung — der Versuche, die zu ihrer Wiedervereinigung gemacht wurden.* Tüb. 1803. Schröckh *Kirchengesch. seit d. Reformation.* VIII. 1808. 221 ff. F. S. G. Sack *Ueb. d. Vereinig. d. beiden protest. Kirchenparteien in der Preuss. Monarchie.* B. 1812. Discrimen olim positum inter unionem *absorptivam, temperativam* et *conservativam*; nuper de consociatione *rituali* et *dogmatica* quaesitum. *Dogmaticam* prae ceteris commendarunt Bretschneider *Aphorismen üb. d. Union d. beiden evang. Kirchen in Deutschland, ihre gemeinschaftl. Abendmahlsfeier u. den Unterschied ihrer Lehre.* Gotha. 1819. Von Coelln *Ideen üb. d. innern Zusammenhang d. Glaubenseinigung u. Glaubensreinigung in d. evang. Kirche.* L. 1824. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1824. Nr. 219. p. 85. „*In wie fern es bei Vereinigung der beiden protestant. Kirchen, in Ansehung des Glaubensbekenntnisses, auf Uebereinstimmung in denjenigen Lehren ankommt, wodurch sie früher getrennt waren: so scheint, um eine sich hierauf beziehende Glaubenseinigung zu begründen, nichts mehr erfoderlich zu seyn, als dass die unirten Kirchen, wie es in der Vereinigungsurkunde der luther. und ref. Confessionen im Baierschen Rheinkreise bestimmt ist,* a) *keinen andern Glaubensgrund erkennen, als die h. Schrift;* b) *das h. Abendmahl für ein Gedächtniss Jesu und der Vereinigung mit ihm erklären;* c) *hinsichtlich der Prädestination und Gnadenwahl sich überzeugt bekennen, dass Gott alle Menschen zur Seligkeit bestimmt hat und ihnen die Mittel nicht vorenthält, derselben theilhaftig zu werden. — Ungleich wichtiger müsse es seyn, in den Verehrern Jesu, als des Stifters der christl. Kirche, einen wahrhaft christl. Sinn zu wecken, zu stärken, zu erhöhen, als sie durch das Bekenntniss neuer Glaubensformeln zu vereinigen.*" Paulus *Der Denkglaubige.* I. 1825. p. 34. „*Erst seit die Regierungen, welche das Theologischwissenschaftliche zu studieren keine Pflicht haben, auch die darin entstehenden Unterschiede und neuen Behauptungen, sowie in andern den Staat noch viel näher betreffenden (z. B. ob Stahlianismus oder Brownianismus das rechte Lehrsystem sei) Wissenschaften, den öffentlichen Discussionen der Männer von Fach überliessen, seitdem dann die herrschgierigen Berather dadurch sich nicht mehr wichtig machen konnten; seitdem man daher auch durch die Lehrformeln und die Absolution des Geistlichen selig zu werden, sich nicht mehr bereden liess; sah auch der denkglaubige Theil der*

sogenannten Laien klar, dass es **vor Gott** *auf* **biblisch-christliches einfaches**, *aber* **herzlich besserndes Lehren und Leben**, *nicht aber auf* **dialektisches Meinen** *ankomme, und dass die luth. u. ref. Kirchen keinen Grund haben, wegen blosser Auslegungen eines einfachen und von Jesu nicht für geheimnissvoll erklärten* **Ist** *länger in unprotestantischer Sonderung zu beharren.*"

c) Ecclesiae Lutheranae et Reformatae bene feliciterque n… consociatae sunt, quae summa harum praesidum et an… tum, nec minus reliquorum sociorum, laus est, in Regni … russici partibus nonnullis (Böckel *Ireneon.* Bd. I. II. … 1821 f.), in toto Magno Ducatu Nassoviensi a. 1817. (Stäudlin u. Tzschirner *Archiv für Kirchengesch.* P. IV. p. …; in Principatu Hanoviensi (*Die Synode v. Hanau. Nach Actenstücken.* Hanau. 1818.), in Regni Bavarici parte transrhenana (*Kurze Nachricht v. d. Verhandlungen d. prot. General-Synode zu Kaiserslautern vom 2. bis 16. Aug.* 1818. Speier. 1818. *Vereinigungsurkunde.* ibid. 4.), in Ducatu Anhaltino-Bernburgensi (Krummacher *Ueb. d. Wiedervereinigung der b… Confessionen in d. evang. Kirche.* Bernb. 1820.), in Duc. Waldeccensi et Pyrmontano a. 1821. (Wachler u. Schulz … *theol. Annalen. Febr.* 1823. *Theol. Nachr.* p. 38 ff.), in Magno Ducatu Badensi (*Evang. Kirchenvereinigung im Grossherzogthum Baden nach ihren Haupturkunden u. Documenten.* Heid. 18… Solennia huius consociationis celebrata sunt d. 28. Oct. 18… in Magni Duc. Hass. parte Rhenana a. 1822. (*Allg. Kirchenz.* 1823. Nr. 5. et Böckel *Ireneon.* V. II. Heft 1. p. 63 ff.)

Impugnarunt huiusmodi consociationem Cl. Harms i… 95 *Thesen.* 1817. Ammon *Bittre Arznei.* 1817. Cui respo… Schleiermacher *An Hn. Ob. Ammon üb. seine Prüfung … Harmsischen Sätze.* B. 1818. — Ammon *Antwort auf d. … schrift des Hn. D. Schl.* L. 1818. Schleiermacher *Zug. zu seinem Schreiben an Hn. Ob. A.* B. 1818. — J. A. H. Tittmann *Ueb. d. Vereinigung d. evang. Kirchen.* L. 1818., contra quem praeter alios insurrexerunt Alb. K. de Marées *Gegen eine Tittmannische Verunglimpfung in s. Schrift* —. De… 1818. et auctor l. *Trauriger Kampf des Hn. D. Tittmann … d. Vereinigung d. ev. Kirchen* —. *Von einem Laien.* H. 1818. — Sententiam antea propositam denuo defendit Ammon *Ue… d. Hoffnung einer freien Vereinigung beider protest. Kirchen. E… Glückwünschungsschreiben an d. Hn. Antist. D. Hess.* L. 1818. — Commendarunt studia irenica, nuper agitata, Blanc *An meine Mitbürger üb. d. Kirchenvereinigung.* H. 1817. C. F. Cram… *Ueb. d. Vereinigung d. evang. Confessionen u. ihre feste Begr…*

dung, mit bes. Rücksicht auf den Preuss. Staat. Königsb. 1818. Bretschneider l. supra n. b. laud. Cf. Röhr Neueste Predigerliteratur. B. II. H. 1. 1819. 39 ff. Schröter u. Klein Für Christenthum u. Gottesgel. B. II. H. 3. 4. Böckel Irenеon —, ubi plurima hac de re scripta recensentur. Friedemann Pr. de summa Chr. doctrinae atque rationis humanae in rebus necessariis et immutabilibus consensione, optima diversarum partium conciliatrice. Wittenb. 1821. 4. Germanice vertit F. A. Beck. L. 1824. — Auctor l. Briefe üb. die Union d. beiden evang. Kirchen. Essen. 1823. — Von Goelln Ideen —. F. L. Koch Der evangel. Verein. B. 1824.

) Reinhard Dogmat. §. 161.

) Aug. Conf. Art. VII. „Ad veram unitatem ecclesiae satis est, consentire de doctrina evangelii et administratione sacramentorum. Nec necesse est, ubique esse similes traditiones humanas seu ritus aut caerimonias, ab hominibus institutas. Sicut inquit Paulus: Una fides, unum baptisma, unus Deus et pater omnium", etc. (Eph. 4, 5. 6.) Calvini Instit. Chr. rel. 506. Ed. 1592. „Quod ad externum actionis ritum spectat, in manum accipiant fideles, necne; inter se dividant, aut singuli, quod sibi datum fuerit, edant: calicem in diaconi manu reponant, an proximo tradant; panis sit fermentatus, an azymus; vinum rubrum, an album, nihil refert."

) Von Goelln Ideen —. p. 72 f.

Caput V.

De Ecclesia.

§. 181.

Doctrina biblica.

hristiana religio et omnia, quae ea continentur salu- per Christum obtinendae adminicula ut conserven- r, propagentur et ad omnis generis homines, quippe ui sine institutione aliorum aegerrime ad veram re- gionem eniti posse videntur, propius admoveantur, otime prospectum est *ecclesia* Chr. instituta, cuius no- o biblica non tam e Vetere Testamento, aristocratiam rtam *politico-ethicam theocraticam* pro ecclesia sub-

ſtituente (Ex. 28, 1 ff. 33, 7.) [a]), quam e Novo Te
derivari debet [b]), cuius e ſolo fonte omnis doctrina
eccleſia, eius inſtitutis ac iuribus ex lege Proteſtanti
recte repetitur ac derivatur. Ieſus autem primus,
rum civilium et ſpiritualium ordine recte ſepa
(Matth. 20, 23 ff. 22, 15 ff. Io. 18, 36.), rationis id
de eccleſia ſeu de civitate mere ethica ad moralem v
Dei legislatoris et iudicis ſupremi cultum promov
dum atque confirmandum ſtabilita [c]), partim regni c
leſtis et ſocietatis intimae inter Deum hominesque
Chriſtum inſtituendae (Io. 17, 21.) imagine ſigni
tam, v. c. Matth. 5, 8 ff. 11, 12. 28 — 30. 12,
13. Luc. 17, 20. 21., partim diſtinctius adumbra
(Matth. 16, 18. 18, 17. 18. 26, 28. 28, 18. 19. c
Io. 4, 23 ff. 17, 20 ff.) ſuis efficiendam conſtituend
que propoſuit [d]). Quam magiſtri divini ſentent.
Apoſtoli ita amplexi ſunt, ut, ſeclusis rebus polit
recens converſos in ethicam quandam ſocietatem ac
ſciplinam reciperent (Act. 2, 1. 41 ff.), quae temp
ſucceſſu in multos diviſa eſt coetus ſingulares, laxi
quodam ſimilis cultus religioſi et mutui amoris vinc
coniunctos. Atque eccleſia ea, licet magiſtratibus
vilibus praeſtaret obedientiam (Rom. 13, 1 ff. Tit.
1 ff.), tamen in religionis cultu externo (Act. 15, 2
1 Cor. 14, 1 ff.), diſciplina (1 Cor. 5, 3 ff.) et inſti
tione publica moderanda (Act. 6, 2 ff. 15, 22 ff.)
ipſius uſa eſt legibus, non ab uno alterove Apoſt.
qui ceteris praeſuerit [e]), nec magis a ſolo Apoſtolor
coetu, ſed a plurimorum eccleſiae ſociorum conſe
repetendis. (Act. 15, 6. 22.) Omnino autem eccl
ex N. T. libris ita definiri poteſt, ut ſit ſocietas eor
veri Dei cultorum, qui baptiſmo initiati religion
Ieſu Chriſti profitentur.

a) Vitringa de ſynagoge vetere, Franeq. 1696. Leucopetr.
1726. 4.

b) Verba קָהָל, עֵדָה, מִקְרָא, quae a LXX ἐκκλησία vertunt
coetum hominum omnino ſignificant, item concionem

22, 23. 26, 12. — Ps. 1, 5. 7, 8. Num. 28, 18. 25. 1 Sam. 19, 20. ἐκκλ. τῶν προφητῶν.), praesertim concionem civium Israeliticorum rite convocatorum (Ex. 12, 3. 6. 47. 16, 1 ff. Lev. 4, 15. 8, 3 ff. Num. 27, 17. Ios. 22, 16. al.). De voce ἐκκλησία a verbo ἐκκαλέω evoco, convoco, eligo, vid. Suiceri Thesaur. eccl. et Biel Thes. philol. h. v. Ammon *Bibl. Theol.* III. 190 s. Dicitur ἐκκλ., sicut apud Platon. Apol. Socr. c. 12. Xenophont. de republ. Athen. c. 1. §. 9. Aelian. Var. Hist. IV. 10. V. 12. XIII. 37. Lev. 8, 3. Iud. 21, 8.; *a*) de quovis coetu, maxime populi, convocato Act. 19, 32. 39.; *b*) de coetu s. conventu eorum, qui Deum verum colunt Act. 7, 38. Hebr. 2, 12.; *c*) de universa societate Christianorum Matth. 16, 18. Gal. 1, 13. 1 Cor. 10, 32. 12, 28. Act. 20, 28. Eph. 1, 22.; *d*) de singulis Christianorum coetibus Act. 8, 1. 13, 1. Rom. 16, 4. 5. 1 Cor. 1, 2. 16, 9. 19. al. (Huc referri potest locus apud Matth. 18, 17., qui quidem serius additus esse videtur. De Wette *Christl. Sittenlehre.* I. B. 1819. 219 ff.); *e*) de congregatione coetus alicuius 1 Cor. 11, 18. 14, 19. 3 Io. 6., quae Iac. 2, 2. συναγωγή et Hebr. 10, 25. ἐπισυναγωγή nominatur. Metaphorice domus Dei 1 Tim. 3, 15., corpus Christi Eph. 4, 15. 16. 5, 23. et sponsa Christi Apoc. 22, 17. appellatur.

Kant *Relig.* 140 ff. Stapfer de natura, conditore et incrementis reipublicae ethicae. Bern. 1797. Stäudlin in *Gött. Theol. Bibliothek.* I. 600 ff. III. 241 ff. Ei. *Dogmatik.* 476 f. Böhme *Die Relig. Jesu Chr. aus ihren Urkunden dargestellt.* H. 1825. p. 134 ff. *Vom Geiste der Rel. Jesu Chr. in ihrem Verhältnisse zur Kirche.* 155. „*Die Kirche Christi ist geordnet als der für alle Menschen gültige und geeignete Gottesstaat.*"

) Ziegler *Versuch einer pragmat. Gesch. d. kirchl. Verfassungsformen in d. 6 ersten Jahrh.* L. 1798. Noesselt de una Dei in coelis terrisque familia ad illustr. loc. Eph. 3, 15. al., in Pott Sylloge commentatt. V. III. Eckermann *Handb. der Chr. Glaubensl.* III. 762 ff. G. Ch. F. Lücke Commentat. de ecclesia Christianorum apostolica. Gott. 1813. 4. — Dubitatum est de Iesu consilio ecclesiam tanquam rempublicam externam constituendi. At locus ille Io. 4, 25. cum eiusmodi consilio Christi, qui fundamenta saltem instituti illius externi ipse iecisse videtur, satis commode conciliari potest. Namque sermo ibi est de tollendo cultu religioso Hierosolymis et in monte Garizim celebrato. Vid. tamen Planck *Gesch. der Christl. kirchl. Gesellschaftsverfass.* Hann. 1803. I. 13. Ei. *Ueb. die Wiedervereinigung der getrennten Christl. Hauptpartheien.* Tüb. 1803 ff. Lücke l. l. 87 ff. De Wette *Bibl. Dogmat.* 2. *A.* p. 228.

e) V. inprimis Artt. Smalc. De poteſt. et primatu Papae. ... Calvini Inſtit. rel. Chr. l. IV. c. 6. De primatu Romanæ dis; et capp. ſſ. Commentum de Primatu Petri, quod m... iam ab epiſcopis Romanae eccleſiae divulgatum (Schr... *Kirchengeſch.* VIII. 144. 167.), etiamnum a Pontificiis c... ditur, fluxit e locis Matth. 16, 18. Io. 21, 15 ſſ. Minim... men his dictis, quippe quae Petrum ſpectant ut doct... non ut gubernatorem et principem, ſingularis quaeda... gnitas illi conceſſa probari poteſt. Imo aequales eſſe ipſe Chriſtus voluit (Matth. 18, 2 ſſ. Marc. 9, 34 ſ. Matt... 27. 28.), neo fuit Petro ulla praerogativa et auctoritas ... (Gal. 2, 7—14.), nec quod in recenſendis Apoſtolis fort... gis, quam conſilio primus nominatus eſt (Matth. 10, 2.), omnino principem fuiſſe demonſtrat. Praeterea Petrum... mae diu verſatum eundemque primum ibi epiſcopum ... argumentis indubitatis hiſtoricis evinci nequit. Schr... II. 150 ſſ. Beck 782. 84. Cf. tamen Bertholdt *Einl.* i... *A. u. N. T.* V. 2684 ſſ. Commentum vero illud, quo Pe... epiſcopatus ſui iura et ipſam auctoritatis Apoſtolicae pr... gativas ad epiſcopos Romanos, tanquam ipſius ſucce... transmiſiſſe confingitur, omni fundamento deſtituitur. ... prae ceteris E. S. Cyprian *Ueberzeugende Belehrung* v... *ſprung u. Wachsthum des Pabſtthums.* 6. *A.* Hof. 1769. ... Febronii (Jo. Nic. ab Hontheim) de ſtatu eccleſiæ legitima poteſtate Rom. Pontificis l. ſingul. Voll. IV. (... 1763—74. 4., et quae recentius hac de re ſcripta l. B... ſchneider *Handb. d. Dogmat.* II. 2. *A.* 808. Add. Pau... *Sophronizon.* H. III. *Beilage* III. *Von d. Glaubwürdigk... Stollbergiſchen Geſchichte d. Religion Jeſu Chriſti.*

§. 182.

Conſtitutio eccleſiae primaevae.

Haec quidem ſocietas, ut Ieſum Meſſiam et ...ctorem ſummum (Matth. 23, 8.) totiusque reipubl... Chriſtianae caput (Eph. 1, 22. 4, 15 ſſ. Col. 1, 18.) ...nerata eſt, et Apoſtolos tanquam principes eius leg... coluit, ita ſingulis coetibus epiſcopos [a]) vel presb... ros (Act. 20, 17. 28. Tit. 1, 5. 7.) et diaconos pr... fecit (Act. 6, 2 ſſ. 16, 8 ſſ. 1 Tim. 3, 8 ſſ.), quo... aliis, in quibus et evangeliſtae et prophetae numera... ſunt (Eph. 4, 11.), more iam apud Iudaeos recep...

itutionis publicae, aliis oeconomiae ecclesiasticae issimum negotia demandata erant, ita quidem, ut rimi utroque negotio promiscue fungerentur [b]). In *trina* evangelica tradenda id maxime egerunt Apoi eorumque socii, ut de summa et de fine eius moconsentientes (Luc. 24, 47.), *unitatem* moralem [c]) profitenda nova religione mutuumque omnium amoi vehementer commendarent atque confirmarent (Io. 34. 17, 20 ff. 1 Io. 3, 14. Rom. 12, 4 ff. 15, 5 — 1 Cor. 12, 12 ff. Gal. 3, 28. Eph. 4, 3 ff.), quamin describenda Messiana Iesu provincia (Io. 1, 1 ff. . 1, 15 ff. Hebr. 1, 2 ff. — §. 82 ff.), et in aliis busdam sententiis proponendis, libertate evangelica i (Gal. 5, 1. coll. Io. 8, 32.), diversis uterentur raibus atque argumentis [d]), eodemque modo de riticultuque externo constituendis (Act. 15, 20. 1 Cor. . Gal. 2, 11 ff.) pro sua quisque opinione et pro ulorum coetuum, pari inter se auctoritate gaudenn, necessitatibus statuerent. *Disciplina* ecclesiaa Apostolis adeo iam curae fuit, ut infirmos quii magna cum indulgentia ad meliorem frugem redudos reliquis commendarent (Rom. 14, 20. Gal. 6, 1. im. 2, 25. Tit. 3, 10.), morum licentiam castigat (1 Cor. 11, 6. 17 ff.) et eorum fugere consuetudii iuberent, quorum vel doctrina vel vita indigna t religione (1 Tim. 6, 5. 2 Tim. 3, 5. Tit. 3, 10. hess. 3, 14 f. 2 Io. 10 f.), homines sceleratos autem qui religionem Christianam deseruissent, more Iuorum (Io. 9, 22. 16, 2.), ecclesia excluderent (1 Cor. . 16, 22. 1 Tim. 1, 20.) [e]). Omnino vero tenena est, ecclesiae primaevae conditores fundamenta tum iecisse (Phil. 3, 13.) huius societatis, ad altioi indies perfectionis gradum evehendae (Eph. 4, 11—), prout temporum, locorum et singulorum coetuum ones postulaverint [f]).

Gablerus in Commentt. de episcopis primae ecclesiae Christianae eorumque origine. Jen. 1805., ut sententiarum discor-

diam de primaevae ecclesiae episcopis penitus tolleret, d... eorum classes fuisse contendit, quorum alteri quidem fu... inferiore loco, iique presbyteri dicti, superiore loco a... episcopi per excellentiam nominati. Cf. quae contra m... Lücke de eccles. Christianor. Apostolica. 109 ff.

b) Varias de munere presbyterorum sententias item docte e... navit Gablerus Pr. Examinatur Forbigeri Sentent. presbyteris aetate Apostolorum. 1811. 12. 4. Reiecta de... bus presbyterorum classibus, *regentium* (laicorum) et *d... tium* (clericorum) sententia, Calvino (Institutio chr. re... c. 5. §. 8. et c. 4. §. 1.) et Salmasio (de foenore trape... rum. 407 ff.) olim probata, G. medium quasi tenens inter... nionem vulgarem, omnes presbyteros vere fuisse doctores ... clesiae nec modo rectores, atque sententiam a Vitringa ... synagoge vetere. II. cap. 2. et 5), Forbigero (de mune... ecclesiast. aetate Apostolor. L. 1776. 4.), Ziegléro (*Vers... progmat. Gesch. d. kirchl. Verfassungsformen.* L. 1798.) ... que defensam, qua institutionem populi Christiani non ... nuisse ad ipsam muneris presbyterorum rationem et nec... tem affirmatur, ipse demonstrare conatus est: haud pa... fuisse aetate Apostolorum presbyteros, ab ipsis quidem ecc... constitutos, qui non docerent, quum neque idonei plures ... sent ad docendum, nec defuissent alii, sive Apostoli eoru... socii, sive prophetae. „Sed hoc improbans Paulus Ap. ... addit II. 12) decrevit, ut in posterum *omnes* presbyteri ... διδακτικοί (ad docendum idonei) propter ψευδαποστόλ... ψευδοδιδασκάλους, ne horum errores ac impiae fraudes ... serperent. (1 Tim. 3, 2)" Cf. Eichhorn *Einleit. in d.* ... III. 1. p. 589 f. Lücke de eccles. Christianor. Apostolica. Omnino ad solvendam quaestionem illam haud praeter... est, in ecclesia Apostolica munus docendi non certis hom... ita demandatum fuisse, ut reliqui omnes eo prohiberentur, ... potius, quicunque spiritu f., i. e. sancto quodam fervore ... tus sibi aliisque videretur, in concionibus Christianorum ... facere et doctoris negotio fungi poterat. Nec minus hoc t... dum est, singulis ecclesiae primae institutis non unam ea... que speciem inter singulos Christianorum coetus fuisse. — ... diaconorum aeque ac diaconissarum (Rom. 16, 1.) officium ... tinebat inprimis cura pauperum ac miserorum, collec... distributio eleemosynarum et alimentorum. Omnino s... semper laus erit ecclesiae primae, quod, omnibus om... ordinum membris eadem iura concedens, singularem et ordinatam pauperum et miserorum curam susceperit. De ... quis ecclesiae ministris, seriore quidem aetate constitutis,

quorum numero fuere Presbyterissae (πρεσβυτερίδες), Lectores (ἀναγνῶσται), Cantores (ψάλται), Pedissequi (ἀκόλουθοι), Exorcistae, Ianitores (θυρωροί), v. J. Ch. Greiling *Ueb. d. Urverfassung d. apostol. Christengemeinen.* Halberst. 1819. p. 22 ff. Schöne *Geschichtsforschungen üb. d. kirchl. Gebräuche u. Einrichtungen d. Christen.* Vol. III. B. 1822. p. 77 ff.

Ex *unitate* ea *morali* mature prodiit *unitatis externae* institutorum et decretorum, etiam episcopatus, commentum (Henke Hist. antiquior. dogmatis de unitate eccl. in Opuscc. acad. Lips. 1802.), quod tot tantaque scelera et *inquisitionis* monstrum nefandum (cf. §. 50. *h.*) peperit.

Sammlung abweichender Vorstellungen d. neutestam. Schriftsteller üb. einen u. denselben Gegenstand.* L. 1803.

Vid. libr. nostr. *D. Pastoralbriefe des Ap. Paulus neu übers. u. erklärt.* I. Gött. 1810. ad h. l.

Ziegler l. l. 5 ff. Ammon Summa Th. Chr. 278. Greiling l. l. 95 ff.

§. 183.

Doctrina ecclesiastica.

Quum temporis successu de singulis religionis ac ologiae Christianae capitibus lites et controversiae ortae essent gravissimae, et ipsa societatis Christianae cidia exstitissent, nominis ecclesiae inde a sec. II antior invaluit usus, ita, ut ecclesiae, inprimis eccle- catholicae nomine, adserta quidem eiusdem *uni-* e [a]) eorum tantum Christianorum societas intelligeur, qui normam doctrinae profiterentur, aut plurimis ibatam, aut publica quadam auctoritate sancitam [b]), ua qui recederent, Haeretici appellabantur. Emenores vero sacrorum coëtui ab ipsis constituto eccle- nomen vindicantes [c]), reiectis Pontificiorum de inatione divina per omnia tempora ecclesiae tribuenda usque *infallibilitate* commentis [d]), hancce ecclesiae ionem, haud tamen usquequaque sibi constantes, posuerunt: esse eam congregationem sanctorum, in evangelium recte doceatur et sacramenta rite ad-

ministrentur [e]), ita, ut ea sola dispenset adminic.. gratiae ad salutem aeternam adipiscendam necessaria. Quibus positis Pontificiorum decretum, quo extra ec siam nullam esse salutem asseritur [g]), unde liberali institutionis oppressio et omnium quorumcunque h sentientium nefandae exsecrationes horribilesque ve tiones exstiterunt, Reformatores quoque amplexi docuerunt: unam et catholicam dici ecclesiam, n propter rituum aut traditionum unitatem, aut polit rerum externarum, sed quia homines continet, totum orbem sparsos, qui de evangelio consenti eundem spiritum s. et eadem sacramenta hab Damnata summa pontificis Romani in ecclesiam p state [i]), ecclesiae ipsi facultatem tribuerunt, min vero cum civili potestate, quae ad iustitiam extern spectat, commiscendam [k], tum ministros, a coelib necessitate iniuste ipsis iniuncta (Gen. 1, 28. Matth. 15. 1 Cor. 9, 5. 1 Tim. 3, 2, Tit. 1, 6. 1 Tim. 4. cf. Matth. 19, 12. 1 Cor. 7, 38.) liberatos [l]), voca eligendi et ordinandi, tum caerimonias atque ri sicut omnem disciplinam ecclesiasticam, ad evan praecepta temporumque rationes accommodate im tandi [m]). Quum vero sacrorum emendatores nec ec siae nec regiminis ecclesiastici satis definitam iustam proposuissent notionem, adeo, ut *idealem* et *empiri* ecclesiae notionem male confunderent, variae po inde prodierunt disceptationes de ratione, quae in civitatem sive summos imperantes atque ecclesiam tercedere debeat, constituenda, de *iure circa sacra*, *iure sacrorum* [n]), de *iurisdictione ecclesiastica* et diversis ecclesiae regendae formis, quarum tres po mum distingui solent, *systema hierarchicum* [o]), a P testantibus quidem reiectum, quod civitatem eccl subiiciendam esse praecipit; *systema territoriale* quod huic sententiae, varie quidem explicatae, inn tur: cuius est regio, eius est religio, et quo eccle civitatis legibus omnino regi debere statuitur; et s

collegiale q), cuius summa eo maxime redit, eccle-
ı et civitatem, tanquam instituta fine et disciplina
ırsa, ita mutuo vinculo coniungi debere, ut, ratione
ita huius diversitatis et observatis singularum iuri-
, intercedente quidem iurium collatione, ab unius
ıdemque, principis nimirum eiusdemque episcopi r)
ımi, summo regimine pendeant.

Ignatius Ep. ad Philedelp. c. 3. 4. Hermas Pastor. II. 9. III. 27. Add. Constitutt. App. II. c. 25—30. Canon. App. 24. 34. 38. Cyprian. de unitate ecclesiae. Ep. 66. „Ecclesia est plebs sacerdoti adunata. Unde scire debes, episcopum esse in ecclesia et ecclesiam in ep., et si qui cum episcopo non sint, in ecclesia non esse, quando ecclesia, quae *catholica una* est, scissa non sit, sed cohaerentium sibi invicem sacerdotum glutino copulata." Tantum vero abest, ut Cypr., qui hierarchiam episcopalem tuebatur, monarchiae Romanorum epp. patrocinetur, ut ei strenue adversetur. V. Epp. 73. 74. 75.

Notionem ecclesiae *catholicae* iam expressam deprehendimus apud Iren. adv. haeres. I. 10. III. 3. 4. IV. 35. 36. Tertull. de praescr. haer. c. 21. 32. 35. Clem. Al. Paedag. I. 6. Strom. VII. 16. 17. al. Uberius catholicae ecclesiae nomen explicat Cyrill. Hierosl. Catech. XVIII. §. 23. Schmidt *Abhandl. üb. d. Entstehung d. Kathol. Kirche*, in *Bibl. f. Kritik u. Exeg. des N. T.* II. St. 1. 1798. Planck *Gesch. der Christl. kirchl. Gesellschaftsverf.* I. 100.

Negat utraque pars, alterius esse veram ecclesiam. Catech. Rom. P. I. qu. 14. Artt. Smalc. 335. „Nequaquam largimur ipsis, quod sint ecclesia, quia revera non sunt ecclesia." Singula librorum symbb. decreta de iure ecclesiae collegit H. Stephani *Kan. Recht d. protest. K. in Deutschland.* Tüb. 1825. p. 49 ff.

) Artt. Smalc. P. II. art. IV. 316. „Mentiri — Pontificii regni proprium est." Marheinecke *System d. Katholicismus.* II. 147 ff. — (F. A. Blau) *Krit. Gesch. d. kirchl. Unfehlbarkeit.* Fr. 1791. Th. Freykirch (Werkmeister) *Freimüthige Unters. üb. d. Unfehlbarkeit d. Kath. Kirche.* Gött. 1792.

) Conf. Aug. art. VII. 11. „Nec necesse est, ubique esse similes traditiones humanas, seu ritus aut caerimonias, ab hominibus institutas." Apol. art. IV. 144. „Ecclesia non est tantum societas externarum rerum ac rituum, sicut aliae politiae; sed prin-

cipaliter est societas fidei et Sp. s., in cordibus, quae tar habet externas notas, ut agnosci possit, videlicet puram ev. gelii doctrinam et administrationem sacramentorum co. taneam ev. Christi." 149., ubi discrimen positum inter e. siam Chr. et regnum Pontificium. Artt. Smalc. P. II. a 535. Catech. mai. art. III. 499. Form. Conc. epit. 616. vin. Inst. rel. Chr. l. IV. c. 1. §. 9. „Ubicunque Dei ve sincere praedicari atque audiri, ubi sacramenta ex Chr. stituto administrari videmus, illic aliquam esse Dei eccl. modo ambigendum est."

f) Catech. mai. a. III. 497. „Spiritus s. — singularem in m communionem (scil. Christianorum) obtinet; haec mat haec quemlibet Christianum parturit ac alit per verbum, sp. s. revelat et praedicat, et per quod pectora illumi. accendit." 498. 500. „Extra hanc Christianitatem, ubi evangelio locus non est, neque ulla est peccatorum re quemadmodum nec ulla sanctificatio adesse potest." Cf. IV. 146. „Mali tantum nomine in eccl. sunt, non re, vero re et nomine."

g) Decretum illud primus uberius tractavit Cyprian. L. de tate eccles. passim, Lactant. Inst. div. IV. 30. In alter nibus cum Donatistis studiosius exornatum est, v. Augu bapt. c. Don. IV. 1. c. ep. Parmen. II. 13. de unit. eccl. Denuo sancitum est Concil. Trid. Sess. V. decr. de pecc. Catech. Rom. art. 9. qu. 15. Marheinecke *System de. tholicismus.* 170 ff.

h) Conf. Aug. art. II. 10. „Certissimum est, quod prom lutis pertinet etiam ad parvulos. Neque vero pertinet ad qui sunt extra ecclesiam Christi, ubi nec verbum nec sa menta sunt, quia regnum Christi tantum cum verbo et sa mentis exsistit." Apol. 156. Catech. mai. 503. „Quic extra Christianitatem sunt, sive gentiles, sive Turcae, sive daei, aut falsi etiam Christiani et hypocritae, quanquam tantum et verum Deum esse credant et invocent; neque ta certum habent, quo erga eos animatus sit animo, neque quam favoris aut gratiae de Deo sibi polliceri audent au sunt: quamobrem in perpetua manent ira et damnatione. que enim habent Christum dominum, neque ullius spiri donis et dotibus illustrati et donati sunt." Add. Symb. naf. init. et fine. — Calvin. Inst. rel. Chr. l. IV. c. 1. § „Extra eius (eccl.) gremium nulla est speranda pecca missio, nec ulla salus."

i) ...

) Artt. Smalc. P. II. a. IV. de Papatu. 312 ff. 341 ff. — Marheinecke *System d. Katholicismus.* II. 319—426. Ei. Instit. symb. 26.

) Artt. Smalc. de potestate et primatu Papae. 351 ff. „Quum autem iudicia Synodorum sint ecclesiae iudicia, non Pontificum, praecipue regibus convenit, coërcere Pontificum licentiam, et efficere, ne ecclesiae eripiatur facultas iudicandi et decernendi ex verbo Dei." — „Evangelium tribuit his, qui praesunt ecclesiis, mandatum docendi Evangelii, remittendi peccata, administranda sacramenta; praeterea iurisdictionem, videlicet, mandatum excommunicandi eos, quorum nota sunt crimina et resipiscentes rursum absolvendi. Ac — liquet, hanc potestatem iure divino communem esse omnibus, qui praesunt ecclesiis, sive vocentur Pastores, s. Presbyteri, s. Episcopi. — Ubicunque est ecclesia, ibi est ius administrandi Evangelii. Quare necesse est, ecclesiam retinere ius vocandi, eligendi et ordinandi ministros. Et hoc ius est donum proprie datum ecclesiae, quod nulla humana auctoritas ecclesiae eripere potest." Cf. Apol. IV. 149. „Ecclesia non consistit in hominibus ratione potestatis vel dignitatis ecclesiasticae vel secularis — consistit in illis personis, in quibus est notitia vera et confessio fidei et veritatis." — Conf. Aug. de abus. VII. 38 s. Apol. XIV. 294. Artt. Smalc. 333. — Planck *Gesch. d. protestant. Lehrbegr.* IV. 40 ff.

Conf. Aug. de abus. II. 21 ff. Apol. 256 ff. Artt. Smalc. 354. Calixt. de coniugio clericorum. Ed. Henke. Helmst. 1783. Reinhard *Dogm.* 645 s. Nihilominus coelibatum verbi divini ministris eccl. ev. denuo commendarunt Fessler *Ansichten von Relig. u. Kirchenthum.* II. 546 ff. et auctor l. *Aphorismen zur Erneuerung des kirchl. Lebens.* B. 1814. 120 ff., sanae rationis et librorum ss. praeceptis aeque adversati. — Calumnias Pontificiorum contra dignitatem legitimam *ministerii* eccl. ev. prolatas nuper docte refellit Bretschneider *Ueb. d. Rechtmäfsigkeit des ev. Lehramts u. d. Weihe zu demselben;* in *Journ. f. Pred.* Bd. LXVIII. St. 1. 1826. p. 1 ff.

1) Artt. Smalc. de potest. et primatu Papae. p. 353. „(Vera eccl.) certe habet ius eligendi et ordinandi ministros. Idque etiam communissima ecclesiae consuetudo testatur. Nam olim populus eligebat pastores et episcopos." Form. Conc. Sol. decl. X. 791. „Credimus, quod ecclesia Dei quibusvis temporibus et locis pro re nata liberrimam potestatem habeat, in rebus vere

Evangelici, in Obſervv. iur. eccl. H. 1783. Fuerunt, qui, [illegible] Thom. Hobbes in l. *Leviathan*, omne ius ſacrorum ma[illegible] tui politico *in ſolidum* vindicarent, eccleſiae nihil relinquen[illegible] quod vitium *caeſareopapiae* nomine notatur. Gerhard L. [illegible] XIII. 215.

q) Syſt. *collegiale* primus condidit et tuitus eſt Chr. M. Pfa[illegible] *Akadem. Reden üb. d. ſowohl allgem. als auch deutſche pr[illegible] Kirchenrecht.* Frankf. 1747. Inde ſingulae eius ſententiae recentiora iuris eccl. compendia v. c. Boehmeri, Step[illegible] nii, irrepſerunt, ita tamen, ut ſyſtematis territorialis p[illegible] cipiis immixtae tantum viderentur. Singulari vero ſtudio [illegible] que conſtantes et defenderunt et copioſius exornarunt [illegible] Greiling (*Hieropolis.* Magd. 1802. *Urverfaſſung d. Ap[illegible] Chriſtengemeinen.* Halb. 1819. Cf. Röhr *Neueſte Pred.[illegible] Lit.* II. 1819. 77 ff.), Boll (*Vom Verfall u. d. Wiederhe[illegible] Religioſität.* Neuſtr. B. II. 1810.), Schuderoff (*Grun[illegible] zur ev. prot. Kirchenverfaſſ. u. Kirchenrechte.* L. 1817.), [illegible] quidem ſyſtema *confraternitatis* illud appellari voluit. [illegible] bene adumbravit (Schleiermacher) *Pacificus ſin[illegible] Ueb. d. liturgiſche Recht ev. Landesfürſten. Ein theol. B[illegible] ken.* Gött. 1824. (*Heidelb. Jahrb.* 1825. VI. p. 548. „*Die [illegible]ſterhafte Art der Darſtellung, ſo wie die ſcharfſinnige [illegible]wicklung der Gründe für die Selbſtſtändigkeit der Kirche, [illegible] ſchafften dieſer Schrift bald einen auſserordentlichen Bei[illegible]* Cf. Auguſti *Nähere Erkl. üb. d. Majeſtätsrecht in k[illegible] beſ. lit. Dingen.* Farnkf. a. M. 1825. — Cenſuram trium [illegible]rum ſyſtematum ſuccinctam inſtituit Zachariae *Ueb. d. [illegible]heit d. Staats u. d. Kirche.* 1797.

r) Primus inter principes epiſcopatus titulum ac praerog[illegible] ſibi ipſe vindicavit Conſtantinus Imp., qui apud Euſe[illegible] in Vita Conſt. M. l. IV. c. 24. his verbis epiſcopos quosdam [illegible] quens inducitur: ἀλλ' ὑμεῖς μὲν τῶν εἴσω τῆς ἐκκλησίας, [illegible] τῶν ἐκτὸς ὑπὸ θεοῦ καθισταμένος ἐπίσκοπος ἂν εἴην. Cf. [illegible] ſimus Hiſt. eccleſ. l. IV. c. 36. Socrates Hiſt. eccle[illegible] prooem. Verum omnis narrationis ſeries et facta Conſta[illegible] ſatis luculenter demonſtrant, eum non ſolum iurium ma[illegible] corum, ſed et collegialium adminiſtrationem ſibi arroga[illegible] que, nec repugnante quidem populo, perfunctum eſſe.

§. 184.

Continuatio.

Disceptationibus maxime infructuosis factum est, ecclesiae multiplex descriptio et divisio [a]) a theolo-, quippe qui notionem ecclesiae historicam a philo-hica haud satis secernerent, in medium proferretur. : distinxerunt 1. ecclesiam *visibilem* (externam), ae complectitur quoscunque homines religionem ristianam profitentes, probos et improbos (Matth. 13, ll.) [b]), et *invisibilem* (internam), quae eos tantum nprehendit Christianos, qui, licet in variis coetibus persi, per religionem Christianam vere emendati it; 2. eccl. *universalem* et *particularem* [c]); 3. *veram* *falsam*, etsi omnes, quaecunque fuere ecclesiae ticulares, se *veram* esse ecclesiam gloriantur; 4. *pu-n*, quae nullis depravata est hominum additamentis itrariis et *impuram* (corruptam); 5. *militantem* s. l. invisibilem, quatenus in his terris cum multis ad-sariis dimicat (Eph. 6, 12. 1 Tim. 6, 12.), et *umphantem* s. coetum beatorum coelitum (Apoc. 12, ; 6. *syntheticam* s. singulorum ecclesiae membrorum iam, et *repraesentativam*, cui illi tantummodo ad-nerantur cives, qui auctoritate publica legati, saluti lesiae prospiciunt. Virtutes ecclesiae suae easdem stri tribuunt, quas Pontificii, esse eam *apostolicam*, *ictam*, *catholicam* et *unam*, neque tamen omnes in idibus istis explicandis consentiunt [d]). Notas eccle-e constituerunt has, puram doctrinae institutionem legitimam sacramentorum administrationem. Re-ntiores quatuor proposuerunt ecclesiae characteres, *iversalitatem* et *immutabilitatem*, quod quidem ad iculos fundamentales attinet, *puritatem* et *libertatem*, immunitatem a quavis vi externa. Ad iura ecclesiae, atenus potestas legum ferendarum ei tribuitur, re-ri solent, ius *confessionis* et *fidei*, ius *reformandi*, *acrorum*, i. *regiminis*, i. *sacerdotii* et ius *correctio-*

nis ſive diſciplinae eccleſiaſticae [e]). Ceterum eccleſia noſtra appellata eſt *evangelica*, quippe quae una cum Zwinglii et Calvini ſectatoribus, reiectis traditionibus et quavis auctoritate humana, doctrina evangelica vere divina certam fidei normam contineri docet.

a) Gerhard L. th. XI. 106. Cottae annot. — „patet, distinctionem eccleſiae in *viſibilem* atque *inviſibilem* non eſſe divisionem generis in ſpecies, quaſi duas ſpecie fingeremus eccleſias ſibi oppoſitas, uti perperam nobis adfingunt eccleſiae Romani ſocii; ſed eſſe duntaxat *limitationem ſubiecti* ſecundum *diverſos* ſuos *ſtatus*. Quemadmodum ſcilicet — in eodem homine duplex datur relatio, *exterior* nempe, qua alios hom... atque *interior*, qua Deum reſpicit; ita et de toto aliquo c... hominum, qui in certum doctrinae ſanctioris typum con... tiunt, h. e. de eccleſia vere enuntiari poteſt, eandem qu... formam externam *viſibilem*, quoad internam vero *inviſi*... eſſe. Prout *viſibilis* eſt, definitur congregatio ſ. coetus h... num vocatorum, qui amplectuntur verbum Dei ſacramentis utuntur. Prout *inviſibilis* autem eſt, definitur coetus pie... dentium atque ad vitam ſempiternam infallibiliter praede... torum (ſ. electorum)." Cf. Bretſchn. *Entw.* 5. *A.* 740... Gerh. XXIII. 69 ff. Baumgarten *Glaubensl.* III. 5... Schott Epit. Theol. Chr. ed. 2. p. 312. Primus diſerte ... tionem fecit eccleſiae *inviſibilis* et *viſibilis* Baſilius M. ... mil. 1. in pſ. 26.

b) Gerh. XI. 50 ff. Nunquam defuerunt, qui omnes pecca... eccleſia eiici vellent, ut *Novatiani*, *Donatiſtae*, *Mele*... *Waldenſes*, *Huſſitae*, recentiore aetate *Anabaptiſtae*, ex... etiam *Herrnhutiani*. Beck Commentt. 785 ſ.

c) Planck *Abriſs d. dogmat. Syſteme unſerer verſchied. Ch... Hauptpartheien.* Gött. 1796. Marheinecke Inſtitut... bolicae. 1812.

d) *Apoſtolica* dici ſolet, quatenus ab Apoſtolis condita eſt Eph... 20., vel quatenus cum doctrina Apoſtolorum conſentit; *ſa*... quia Chriſtiani a profanis ſeparati probitatis ſtudio modo ... lari obligati ſunt (Eph. 5, 26. Tit. 2, 14. 1 Petr. 2, 9.); *ca*... *lica*, quatenus vel in articulis doctrinae fundamentalibus c... ſenſum poſtulat, vel pro indole et deſtinatione ſua ad t... terrarum orbem pertinet; *una*, quatenus Chriſtiani de doc... evangelica et adminiſtratione ſacramentorum conſentiunt (§... Conf. Aug. a VII. p. 11. Gerh. XII. 2 ff. 50 ſ. Haud ...

quidem dictum est (**Löffler** *Neues Magazin f. Prediger.* VIII. 273.), Protestantes *ecclesias* habere, non *ecclesiam.* At vero ecclesiae illae singulares, etiamsi non pacti cuiusquam socialis vinculo tenentur, tamen quoniam doctrinarum quarundam fundamentalium consensu inter se coniunguntur, ad unam ecclesiam pertinere recte dicuntur.

V. prae cett. **Bretschneider** *Handb. d. Dogmat.* II. 2. *A.* p. 814 ff.

§. 185.

Uberior doctrinae biblicae explicatio.

Ecclesiae notio ex historia deducta nostris tempous recte sic definiri posse videtur, ut appelletur sociequaevis singularis hominum, qui religionem Chrinam secundum certam quandam doctrinae formulam blice profitentur. Non solum huius religionis doctri-, ab ipsis scriptoribus ss. obscurius saepe enuntiatae oles, sed etiam sanae rationis humanae nisus ad damenta cuiuslibet fidei historicae ei obtrusae inquida atque examinanda, et ipsa ingeniorum diversitas rovidentia divina sapienter instituta effecerunt, ut inde a rei Christianae primordiis, quod Christus e praevidit (Matth. 10, 34.), magna opinionum de igione Christiana varietas et haud multo post eccleetiam singulae essent diversae[a]) (eccl. *particulares*). cedit, quod ipsi religionis auctores ad examinandam ctrinam ab iis traditam homines quosvis excitaverunt . 5, 39. 1 Cor. 10, 15. 1 Thess. 5, 21. 1 Io. 4, 1.); quod non modo omnium gentium homines, qui um revereantur ac probitati studeant, eidem acceptos e (Act. 10, 35.), sed etiam unumquemque Deo vitae ne rationem redditurum esse, diserte docuerunt. om. 14, 12.) Quae quum ita sint, dubitari nequit, mes ecclesias, utpote quae, ipso Deo moderante, ex Christiana prodierint, eodem iure, dummodo ne iura officia universis hominibus debita violent ac pervert, inter homines frui debere, nulla praerogativa

cuiquam concessa, nec ulli homini potestatem deneg… dam esse, illi ecclesiae sese adiungendi, quae mi… quam aliae superstitionem fovens incitamenta ad ve… pietatem et probitatem maxime efficacia cum pur… doctrinae formula coniuncta sociis suis exhibe… Quo magis autem quaevis ecclesia particularis … *Christiana* reipublicae civilis, quacum coniuncta … legibus et praesidibus, si modo legibus vere di… haud adversantur (Act. 5, 29.), obedientiam prae… eiusque consilia adiuvabit, eo magis summis re… publicarum moderatoribus officium ac necessita… cumbit, tum ecclesias, quae conditionibus istis … temperant, aequali cum studio, sublato omni … sectarum discrimine, tutandi [c]), tum easdem, via… dem et ratione ab iis ipsis constituenda, ad alti… perfectionis gradum enitentes utiliter adiuvandi. … versa quidem et reipublicae et ecclesiae est ratio, di… sus finis proximus [d]) s. *immediatus*; altera quipp… societas hominum ad consequendam securitatem … temque externam (κοινὴν σωτηρίαν) sub communi … quo imperio consociatorum, altera vero societa… hominum eandem religionis Christianae formulam … sitentium ad salutem internam aeternamque prom… dam constituta. Quum autem sana religio ext… quoque civium felicitatis optima sit altrix et cu… ecclesiam et rempublicam arctissimo inter se vin… contineri, facile intelligitur. Imo et rectae rat… et religionis Christianae praeceptis optime conve… videtur ea ratio inter ecclesiam atque republ… intercedens, secundum quam utraque eosdem *sum*… fines sibi propositos esse iudicans, veram omnium … vium virtutem atque salutem (1 Tim. 2, 2—5. 4, … salva tamen conscientiae libertate [e]), amice iu… viribus efficere studet [f]). Inprimis autem ii, … vel civitatem, vel ecclesiam regunt, suo ipso… exemplo veram virtutem religionemque commend… necesse est.

Ut praetermittamus dissensiones inter ipsos Apostolos, Iudaeo-Christianos et Ethnico-Chrr., iam primis seculis haud defuerunt sectae a coetu maiori separatae v. c. *Nazaraei*, et *Ebionitae*, *Gnostici*, *Manichaei* al. Beck 822 f.

Historia docet, haud paucos, qui ecclesiam suam deseruerint, vel phantasiae ludibriis et opinionibus praeiudicatis, vel vitiis, v. c. prava lucrandi cupiditate ductos, ad ecclesiam etiam minus perfectam transiisse, id, quod licet non approbandum, aeque tamen concedendum est (Fr. Köppen *Philos. d. Christenthums.* 1813. I. 169 ff.); modo ne eiusmodi apostatae ecclesiam relictam fictis criminibus obruant et falsis laudibus eam, quam amplexi sunt, extollentes, alios quosque ad suas partes pertrahere studeant, cuius rei nuper exemplum praebuit L. E. von Haller *Schreiben an seine Familie, worin er ihr seinen Rücktritt in d. katholisch-apostolisch-römische Kirche ankündigt.* Lucern. 1821. Cf. Tzschirner *D. Uebertritt des Hn. v. Haller zur kathol. Kirche beleuchtet.* L. 1821. *Ed.* Köhler *Glaube, Unglaube u. Abergl. unserer Zeit. Beiträge zur neuesten Religions- Kirchen- u. Ketzergesch. des Südens.* Dresd. 1825. p. 65 ff.

Notetur Friderici magni Borussorum regis praeclare hac de re dictum, quod exstat in: *Mémoires pour servir à l'histoire de Brandenbourg.* Ed. 2. 1751. II. p. 144.: „*Toutes ces sectes vivent ici en paix, et contribuent également au bonheur de l'Etat; il n'y a aucune réligion qui sur le sujet de la morale s'écarte beaucoup des autres; ainsi elles peuvent être toutes égales au Gouvernement, qui conséquemment laisse à un chacun la liberté d'aller au Ciel par quel chemin il lui plait. Qu'il soit bon citoyen, c'est tout ce qu'on lui demande. Le faux zèle est un tyran qui dépeuple les provinces, la tolérance est une tendre mère qui les rend florissantes.*" Add. Fr. Aug. Schmelzer, collegae coniunctissimi, Diss. de exacta aequalitate inter utriusque religionis consortes per imperium Germanicum. Goett. 1785. p. 6. „Inde (ex arctissimo inter rempubl. et eccles. vinculo) *ius* illud descendit maiestaticum (summae inspectionis) *circa sacra*, vi cuius imperans determinare potest, *quae in ecclesia respectum habent ad reipublicae salutem vel ad tutelam publicam.* Huic fundamento innituntur iura illa imperii civilis negativa, impediendi scilicet et cavendi, ex institutis ecclesiae ne quid respublica detrimenti capiat. Etnim tantum abest, ut omnis religio civiliter indifferens sit: ut potius dentur aliae, quibus finis rerumpublicarum, i. e. felicitas ex-

terna, valde impeditur: aliae vero, quibus mirifice adiuva. Sic v. c. ea religio non poterit reipublicae non inimica ac ... esse, quae fato cuncta regi docet, quae haeretico fidem ... esse servandam tradit (vel quae a pontificis cuiusdam ext... arbitrio unice pendet): periclitatur quoque salus publica p... ciosissimis illis dogmatibus, de *probabilismo morali*, *pr... philosophico*, *intentionalismo*, *reservatione mentali* rel., cu... modi a Iesuitis proposita sunt (v. Baumgarten *Gesch. d. ... ligionsparth.* 730 s.), quae aliaque huius generis principia ... bas excitant innumerisque flagitiis, exitium reipublicae m... tibus, ansam praebent. Ea vero religio, quae asserit Deum, mundi auctorem, qui, quae nos gerimus, audit ac v... qui res humanas curat, cunctasque nostras actiones liberas ... arbitrio diiudicat; quae honeste vivendum, neminem lae... dum, suum cuique tribuendum tradit, quae virtutis ac pie... studio Deum colendum esse praecipit, quae dolendum es... peccata, ab iisque resipiscendum docet, quae nexum hanc ... et futuram vitam statuit, vi cuius virtutem salus, malitiam ... infortunium sequatur: ea profecto non potest non legibus praesidio et externae quoque felicitatis optima promotri... Consequitur omnes religiones, quae in principiis istis f... mentalibus nihil aberrant, absque periculo in una repu... simul exerceri posse, civesque, cuilibet harum religionum dictos, *aequali iure ac protectione* tutos esse debere. Reinhard *Moral.* III. §. 346. Krug *System d. prakt. ... losophie.* I. Kgsb. 1817. 524 ff. 28. — Wilhelm *Me... Aphorismen üb. Rel., Kirche u. Staat.* Gött. 1817.

d) Conf. Aug. de abus. art. VII. de potestate ecclesiast. p. ... Luther *Unterricht, dass geistlich u. weltlich Regiment unterschieden werden sollen.* Opp. X. 294 ff. 578 ff. Id. ... *legung des 2ten Kap. Joh.* Opp. V. p. 1741 ff. „*Die zwei ... gimente sollen bis ans Ende der Welt nicht in einander ... menget werden, wie zu der Zeit des A. T. im jüdischen ... geschahe; sondern von einander gesondert und geschieden ... ben, soll man anders das rechte Evangelium und den re... Glauben erhalten. — Wirds gemenget, so wird nichts d... Denn alsbald wenn der Fürst sagt: hörest du, Prediger, ... mir so und so — so ists gemenget. Wiederum wenn ein P... ger auch fürgibt: hörest du, Obrigkeit oder Richter, du ... Recht sprechen, wie ich will; so ists auch Unrecht. — ... die Fürsten solches in einander mengen wollen, wie sie ... jetzt thun, so helfe uns Gott gnädiglich, dass wir nicht ... leben, auf dass wir solch Unglück nicht sehn; denn da ...*

illes in der christlichen Religion zu Trümmern fallen. Wie lenn unter dem Pabstthum geschehen ist, da die Bischöfe zu weltlichen Fürsten geworden sind. Und wenn jetzt die weltichen Herren zu Päbsten und Bischöfen werden, dass man hnen predige und sage, was sie gern hören, so prediget zu der Zeit der leidige Teufel." Greiling *Hieropolis, ein Versuch üb. d. wechselseitige Verhältniss des Staats u. d. Kirche.* Magd. 1802. 33 ff. Fr. Ancillon *Ueb. d. Staatswissenschaft.* B. 1820. p. 138. *„Zweck des Staats ist die Beschützung der Freiheit Aller durch gesetzmässigen Zwang."*

Luther. de captiv. babyl. eccl. T. II. Lat. f. 273. „Neque papa, neque episcopus habet ius unius syllabae constituendae super Christianum hominem, nisi id fiat eiusdem consensu. — Clamo fidenter, Christianis nihil ullo iure posse imponi legum, s. ab hominibus, s. ab Angelis, nisi quantum volunt; liberi enim sumus ab omnibus." Opp. X. Hal. 453 ff. *Von weltl. Obrigkeit. „Ueber die Seele kann und will Gott niemand lassen regieren, denn sich selbst alleine. Darum wo weltliche Gewalt sich vermisset, der Seele Gesetze zu geben, da greifet sie Gott ins Regiment und verderbt und verführt nur die Seele. — Weil es denn einem jeglichen auf seinem Gewissen liegt, wie er glaubt oder nicht glaubt, und damit der weltlichen Macht kein Abbruch geschieht, soll sie auch zufrieden seyn und ihres Dings warten, und lassen glauben sonst oder so, wie man kann und will, und niemand mit Gewalt dringen. — Wenn dein Fürst oder weltlich Herr dir gebeut, mit dem Pabst zu halten, oder so oder so zu glauben, oder Bücher von dir zu thun, sollst du also sagen: Lieber Herr! ich bin euch schuldig zu gehorchen mit Leib und Gut, gebietet mir nach eurer Gewalt Maass auf Erden, so will ich folgen. Heisst ihr mich aber glauben, und Bücher von mir thun, so will ich nicht gehorchen; denn da seid ihr ein Tyrann und greifet zu hoch, gebietet, da ihr weder Recht noch Macht habet."* Bretschneider *Luther an unsere Zeit.* Erf. 1817. 121 ff. Conf. Aug. de abus. VII. 39. Apol. 297. Haec et similia Lutheri effata his nostris temporibus in memoriam revocari debent contra eos, qui vel tecte vel palam *Papismi* speciem quandam ecclesiae Protestantium obtrudere videntur, v. c. Ig. Aurel. Fessler *Liturgische Versuche.* Riga. 1823. Fr. Theremin *Die Lehre v. göttlichen Reiche.* B. 1823. p. 107 ff. 117. 133 ff. Cf. *Theol. Annalen.* Dec. 1823. 951 ff. — Cf. N. Funk *Gesch. d. neuesten Altonaer Bibelausgabe nebst d. vorzüglichsten wider sie erhobenen Beschuldigungen.* Altona. 1823. Von Coelln *Ideen über*

Glaubenseinigung u. Glaubensreinigung. L. 1824. p. 4:
A. Neander *Allg. Gesch. der chr. Relig. u. Kirche.* I. B. :
p. 281 ff. „*Das monarchische Princip der Kirchenverf*:
widerstreitet dem Geiste des Christenthums."

f) Gottl. E. Schulze *Leitfaden d. Entw. d. philos. Prin*
d. bürgerl. u. peinl. Rechts. Gött. 1815. 150 f. Ammo:
d. Vereinigung d. höchsten Staats- u. Kirchengewalt, nac
testant. Grundsätzen, in *Krit. Journal d. neuesten theol.* -
ratur. I. 1813. 105 ff.

§. 186.

Continuatio.

Neque tamen impedit ista ecclesiarum plur. atque diversitas, quo minus in eo conveniant, ut c: unum eundemque profiteantur atque colant reli auctorem Iesum Christum, et bonis, quae eiu doctrinae debentur, communibus frui nitantur. propter summopere optandum est, ut non tam de nandis vel confundendis ecclesiis, quae doctrinae mulas defendunt plane sibi oppositas, quam de m quadam consensione inter singulos harum eccles sodales efficienda et confirmanda sedulo iam cog ut, quicunque Christo nomen dederint, quant ceteroquin diversi, concordiae tamen mutuae stud simi sint et maneant *a*). Non solum scripturae s. e: Matth. 13, 30. Luc. 9, 54 ff. 2 Tim. 2, 24 ff. 2 1, 24. al., sed etiam natura ecclesiae et consilia eos quoque eiusdem socios, qui a formula public cepta dissentiant, humaniter ferre atque tractare ecclesiam et civitatem iubent. Haec *tolerantia*, q dicitur, recentioris aevi progenies nobilis (§. 185. c quo magis vel ipsae Protestantium ecclesiae, ea negl delictis gravissimis sese contaminaverunt (§. 90. c. et novissimis adeo temporibus monstra horrenda, q iam penitus debellata videbantur, novis viribus structa contra veram religionem exsurgere coepe eo diligentius atque religiosius tuenda est et al

ndum tamen, ut eadem iura et praerogativae, quae cclesia evangelica catholicae ecclesiae sociis confuerint, a Catholicis invicem nostrae ecclesiae, pe quae etiamnum tanquam haeretica ab illis natur, haud denegentur [d]); nec minus in eo elandum, ut simul omnes eiusdem reipublicae cives, unque religionis formae addicti sint, aequabili er patriae teneantur amore ac studio. Quod ut iatur, necesse est, ut dies festi, quales temporis et iblicae rationes iam flagitant, rite instituantur, ab ibus civibus, salva quidem conscientiae libertate, aliter celebrandi.

Steudel *Ueb. Religionsvereinigung.* Stuttg. 1811. Köppen *Philos. d. Christenthums.* I. 179 ff.

Voltaire *Traité sur la tolérance.* 1763. Rousseau *Lettres écrites de la Montagne.* Opp. ed. Bip. XII. 52. „*La religion Protestante est tolérante par principe, elle est tolérante essentiellement; elle l'est autant qu'il est possible de l'être, puisque le seul dogme qu'elle ne tolère pas, est celui de l'intolérance.*" Basedow *Bertachtungen üb. d. wahre Rechtgläubigkeit und Toleranz.* Altona. 1766. Teller *Valentinian der erste, od. d. Religionsfreiheit d. Unterthanen.* B. 1791.

Calvini Expos. errorum Serveti — ubi docetur, iure gladii coërcendos esse haereticos. 1554. Bezae l. de haereticis a magistr. civ. puniendis. 1554. Cf. Henke *Kircheng.* III. 92 ff. 481 ff. Quam perverse quamque parum constanter ipse Lutherus hac de re interdum iudicaverit, docuit Bretschneider *Worte Luthers an unsre Zeit.* 130 ff.

Planck *Ueb. d. gegenw. Lage u. Verhältnisse d. kathol. u. protest. Parthei in Deutschland.* Hannov. 1816.

§. 187.

Continuatio.

Quod vero *internam* attinet ecclesiae constitutio- et administrationem, cuius suprema inspectio et eratio in plurimis ecclesiis Protestantium ad iudicia llegia ecclesiastica *(Consistoria)*, a sola principum

et ſummorum magiſtratuum, quaſi *ſummorum ep[...]porum*, auctoritate pendentia, delata eſt [a]), nem[...] rei peritum fugiet, etiamſi respublica civilis et e[c]cleſiaſtica vinculo quidem feliciſſimo coniungi poſſe [vi]deantur (§. 185.), fines tamen certos, iura, offi[cia,] adminiſtrationem utriusque longe diverſa eſſe, ita[, ut] nullo modo coaleſcere poſſe videantur. Quamo[do] nuper ſtudioſius quaeſitum, quo pacto iura *colleg[ialia]* quae ad communem eccleſiae finem obtinendum et [pro]movendum proprie referenda ſint (§. 184.), im[pri]mis ius *reformandi*, et quae inde a reformatione ſacr[orum] penes ſummos civitatum rectores fuerunt, eccleſiae denuo reſtitui poſſint ac debeant. Quae quum n[egari] nequeat, eccleſiae primitivae propria fuiſſe (§. 1[..]), eademque eccleſiae, tanquam ſocietati in ipſa civ[itate] rite conſtitutae, omnino deberi eique ab Reform[atori]bus vere vindicata eſſe [b]); quum praeterea hi[ſtoria] doceat, iura iſta collegialia tempore emendationis ſ[acro]rum vel temere occupata fuiſſe a principibus Prot[eſtan]tibus, vel a ſingulis tantum doctoribus ordini[bus] provincialibus ad eos ſponte delata: iam ipſi prin[cipes] ſapientiſſimi de via et ratione cogitarunt, iura quantum per temporis ac reipublicae rationes [fieri] queat, eccleſiae reſtituendi. Quod ut commode [effi]ciatur, eccleſiae conſtitutionem et adminiſtrationem normam certam *repraeſentativam* conformari d[ebere] recte intellectum eſt, ita, ut per ſingulos ſingulo[rum] coetuum ſocios *Presbyteria* conſtituantur, praeter v[erbi] divini miniſtros viros aliquot ſapientia Chriſtiana ſignes, a reliquis eiusdem coetus ſodalibus eligendo[s] complectentia, atque *ſynodi* ſubinde convocentur [non] ſolum clericorum et theologorum doctiſſimorum, [ſed] etiam Laicorum, qui dicuntur, a Presbyteriis dele[ga]dorum, qui de ſalute eccleſiae conſulant. Ex [his] ſynodis denique deligenda et conſtituenda ſunt colle[gi]ea eccleſiaſtica, e viris eccleſiaſticis et laicis (Act. 1[5,] 22.) compoſita, quae tutante ac moderante princi[pe]

rebus ecclesiasticis, prout progressus in excolenda .one recteque iudicando scripturae s. usu facti postu-erint, cognoscant et consulta ac decreta sua, ne nova iedam hierarchia inde oriatur, principi approbanda ue exsequenda transmittant [d]). Ex ipsius ecclesiae ura et luculentis scripturae s. praeceptis, quaenam tes sint civitatis huius ethicae eiusque antistitum, le intelligitur. *Primum* quidem curare debet ec-ia, ut omnibus, quicunque ipsi adscripti sunt, reli-nis doctrinae recte cognoscendae opportunitas detur, d fit tum probis religionis doctoribus eligendis, time vocandis et inaugurandis *(ordinandis)* (Act. 6, 1 Tim. 4, 14.), tum scholis instituendis, conser-dis et emendandis. Doctores publica auctoritate stituti *(ministerium ecclesiasticum)*, a sacrificulorum otio pariter atque nomine abhorrentes [e]), docendo bo divino administrandisque sacramentis a Christo unice obstricti sunt. (Matth. 28, 19. cf. 2 Tim. .) Quo munere sancto sic fungi eos necesse est, ut, moribusque cum doctrina ab ipsis tradita consen-tibus, religionem denuo commendent et conscien-hominum moralem excitando atque acuendo verae atis virtutisque incrementa quam maxime augere leant. (Matth. 5, 13—16. Luc. 12, 47. 48.) Ce-m sicut eos cognitione religionis, dono docendi et endi [f]) et vitae integritate (1 Cor. 4, 16. 11, 1. im. 3, 1 ss.) inter alios eminere decet [g]), ita sub-debent cum reliquis magistratui civili, neque ea estate praediti sunt, qua Apostoli a Christo instructi dicuntur Matth. 16, 19. Luc. 11, 52., et quae *estas clavium* appellatur [h]).

J. H. Boehmer Ius parochiale. Sect. III. c. 1. G. L. Böhmer Principia iuris canonici. §. 41. Wiese *Grundsätze des protest. Kirchenrechts.* 4. *A.* Gött. 1819. §. 360 ss. — In antiqua ecclesia, teste Cypriano (Epp. 5. 14. 31.) populus neque ab iudicandis controversiis, neque ab eligendis episcopis removebatur. Sec. IV Constantino M. et successoribus eius summus

quidam episcopatus attributus est; v. Zosimus Hist. eccl. ... c. 36. et Eusebius de vita Constantini. l. c. 44 f. Temp... decursu autem omnis ecclesiae potestas, in summum relig... Christianae detrimentum, ad episcopos et papam Roma... transiit, quibus per sacrorum emendatores, quod ad ecc... evangelicas attinet, feliciter erepta, maxima ex parte vel ... ad principes vel summos magistratus rediit.

b) Aug. Confess. de abus. VII. p. 42. „Licet episcopis seu ... ribus facere ordinationes, ut res ordine gerantur in eccle... Tales ordinationes convenit ecclesiis propter caritatem et ... quillitatem servare eatenus, ne alius alium offendat, ut or... et sine tumultu omnia fiant in ecclesiis. Verum ita, ne ... scientiae onerentur, ut ducant res esse necessarias ad sal... ac iudicent se peccare, cum violent eas sine aliorum ... sione. — Talis est observatio Diei Dominici, Paschatis, ... tecostes, et similium feriarum et rituum." Ben. Carp... ICti. Iurisprudentia ecclesiastica s. consistorialis. L. ... Lib. II. tit. 15. definitio CCXLVII. „Non consultis in Sy... verbi divini ministris, nec convocatis ecclesiae ordinibus ... pienda haud est a principe et magistratu mutatio vel abr... rituum ecclesiasticorum." Huc referendum esse ius circa ... *liturgicas* docuit Bretschneider *Eine alte Stimme ... liturgische Recht u. das* ius in sacra *überhaupt, in Verglei... mit einigen neuern Stimmen hierüber;* in Br. u. Schr... *für Christenth. u. Gottesgel.* VIII. H. 3. 1825. p. 456 ff. ... hac de re scripta nuper in utramque partem edita rec. W... et Engelhardt *N. krit. Journ. d. theol. Lit.* Bd. IV. ... 1825. p. 162—201.

c) Spener *Theol. Bedenken.* III. Art. 1. dist. 5. §. 20. ... *sehe ich nicht, wir mögen es bemänteln, wie wir wolle... was Weise wir's verantworten können, dass wir den ... Stand von allen denjenigen* officiis *und Pflichten, so ihnen ... göttlicher Ordnung und Exempel der ersten Kirchen ge... ausgeschlossen haben, daraus mehr Ungemach entstehet, ... wenigem sich ausführen lässet."*

d) V. prae ceteris *Entwurf d. Synodal-Ordnung f. den K... verein beider ev. Confessionen im Pr. Staate.* 1817. Schle... macher *Ueb. d. für d. protest. Kirche d. Preuss. Staats ... richtende Synodalverfass.* B. 1817. Schuderoff *Grun... zur ev. prot. Kirchenverfass. u. zum ev. Kirchenr.* L. ... Bretschneider *Dogm.* II. 811 ff. Greiling *Ueb. d. verfassung d. apostol. Christengemeinen od. bibl. Winke f. ... Synoden.* Halberst. 1819. Schaaf *Ueb. d. Pflichten u. ...*

hältnisse d. ev. Presbyterien in d. Preuss. Staate. Magd. 1819. Röhr *Neueste Prediger-Lit.* Bd. I. Heft 4. B. II. H. 1. 88 ff. Bäumer *Die Presbyterial-Verfassung in ihrer Begründung u. in ihrem Werthe dargestellt.* Hamm. 1823. — *Schreiben eines Landgeistlichen an einen Staatsrath üb. Synoden u. Synodalverfassung.* B. 1817. Fr. von Bülow *Ueb. d. gegenwärt. Verhältnisse d. christl. ev. Kirchenwesens in Deutschl., bes. in Beziehung auf d. Preuss. Staat.* Magd. 1818. 126 ff. — *Verhandlungen d. westphäl. Provinzialsynode üb. Kirchenverfassung u. Kirchenordnung.* Lippst. 1819. f. Zimmermann *Grundzüge einer ev. Kirchenverfass.*; in ei. *Monatschrift f. Predigerwissenschaften.* B. I. H. 1. u. 2. Darmst. 1821. Cf. Friedr. Jacobs *Vermischte Schriften.* I. Goth. 1823. p. XXVI. „*Wenn die Staaten auf Religion ruhen sollen, weil die Grundfeste aller Macht zuletzt Sittlichkeit ist, Sittlichkeit aber ohne Religion keinen dauernden Gehalt hat, so fällt in die Augen, dass der Staat, welcher die Bildung der Geistlichkeit vernachlässigt, und indem er sie darben lässet, hemmt, die Säulen seiner eigenen Macht untergräbt und die Sicherheit seines Daseyns durch Verletzung der heiligsten Pflicht gefährdet.*"

Niemeyer *Pop. u. prakt. Theol.* 6. *A.* 392 ff. Löffler *Neue Predigten. Dritte Samml., nebst Beantwortung d. Frage: Ob und in welchem Sinne die protestant. Geistlichen Priester sind.* Gotha. 1813. Ei. *Magaz. f. Prediger.* VIII. St. 1. 65 ff. *Ueb. d. Gebrauch d. Worts Priester von protest. Geistlichen.* Cannabich *Kritik d. prakt. Christl. Religionslehre.* L. 1813. III. 188 ff.

Melanchthon Orationes selectae. Ed. Friedemann. V. I. Wittenb. 1822. III. De artibus dicendi ad omne genus doctrinae necessariis. p. 28 ff. Luther *An die Rathsherrn aller Städte Deutschlands, dass sie christl. Schulen aufrichten u. halten sollen.* Opp. T. X. p. 545 ff. Ed. Walch. „*Obwohl der Glaube und das Evangelium durch schlechte Prediger mag ohne Sprachen gepredigt werden; so gehts doch faul und schwach, und man wirds zuletzt müde und überdrüssig und fällt doch zu Boden. Aber wo die Sprachen sind, da geht es frisch und stark, und wird die Schrift durchtrieben, und findet sich der Glaube immer neu, durch andere und aber andere Worte und Werke.*" Friedemann *Schulreden.* Wittenb. 1822. p. 22 ff.

L. Hüffel *Ueb. d. Wesen u. d. Beruf des evang. christl. Geistlichen.* Th. I. Giess. 1822.

Ex usu loquendi ecclesiastico perantiquo, non biblico, omnis

disciplinae ecclesiasticae publicae administratio nominata officium clavium, sive *solvendi ligandique.* (Artt. Smalc. Nomina deducta sunt e Matth. 16, 19. (coll. 18, 18. Luc. 11. Ies. 22, 22 ff. vid. Gesenius ad h. l.), ubi Petro potestas ditur, in regno coelesti s. novo religionis instituto, pr bendi aut permittendi, quodcunque illi visum fuerit. I mis vero, ratione habita dicti Io. 20, 23., quo Apostolis testas conceditur, non satis quidem definita, peccata solv a Nostris potestas clavium sive solvendi ligandique dict de facultate *absolvendi* homines, peccata confessos, ma ante coenae s. usum. Recte tamen theoll. recentiores Reformatis hanc absolutionem dixerunt mere *declarativ conditionatam*, non *collativam* et *iudiciariam.* Gerh VI. 274 ff. 304. X. 411. (Walch Bibl. th. I. 131.) Ba garten *Glaubensl.* III. 264 f. Morus Comment. in ep 678 ff. Reinhard *Dogmat.* 657. Bretschneider E *d. dogmat. Begr.* 3. *A.* 777 ff. Cf. tamen Conf. Aug. de IV. 27. „Docentur homines, ut absolutionem plurimi fa quia sit vox Dei, et mandato Dei pronunciatur. Ornatur testas clavium, et commemoratur, quantam consolati afferat perterrefactis conscientiis, et quod requirat I fidem, ut illi absolutioni tanquam voci de coelo sonanti damus, et quod illa fides in Christum vere consequatu accipiat remissionem peccatorum." Apolog. IV. 158. 181 ff. G. Wernsdorf Diss. de absolutione ministri ec non mere declarativa. Viteb. 1716. 4. Walch Bibl. th. 769 f. Ei. *Rel. Streitigk. d. Luther. Kirche.* II. 486. IV. In eccl. antiqua usque ad sec. XII. haec formula usitata quae eadem etiamnum in eccl. graeca obtinet: *Deus f. stus absolvat te!* Vid. Morin. de administr. sacr. pc l. VIII. c. 8. Versus finem sec. XII. demum formula, q tenet eccl. cath.: *Ego te absolvo!* invaluit. Thom. Aq Opusc. ed. Paris. 1634. p. 375 ff. de forma absolutionis. Petri *Art. Absolution* in Ersch u. Gruber *Encykl die.* I. 180 ff.

§. 188.

Continuatio.

Deinde provideat ecclesia necesse est, ut, opp sis superstitionibus atque erroribus perniciosis, pro gatis pravis hominum consuetudinibus et diremtis li

s obviis, cultus Dei internus moralis (Io. 4, 23 ff.
m. 12, 1 ff.) purus et incorruptus commendetur et
vetur novaque in dies capiat incrementa [a]). Doctri-
: puritas quum per formulas publicas sive libros sym-
icos (§. 21.), quibus religionis doctores obstringan-
, optime servari visa sit, neque tamen ulla humana
tituta omnino perfecta et omni tempori et cuivis re-
n externarum conditioni apta reperiantur; videat
lesia, ne, formulas iam antiquandas pertinaciter
inendo [b]), vel animos hominum, qui veri norma
erna unice regi et ad cultum Dei moralem excitari
lunt [c]), servili iugo oneret (Act. 5, 29. 39.), vel
piae cuidam licentiae fraena laxet. Verum autem
igionis ac virtutis studium cum *positivis* fidei reli-
sae formulis non esse necessario coniunctum, sed eos
ius, qui illas mordicus teneant, nihilo secius vitiis
nique nequitiae indulgere posse, ita, ut ipsas for-
las illas ipsorum pravitati praetendere audeant, reli-
num *positivarum* historia satis demonstrat. *Tum* ec-
sia prospicere iubetur cultui sacro externo rite insti-
ndo (Marc. 2, 27.), et, religionis, sacrorum et ec-
iae natura et vi et consiliis iam rectius intellectis,
e immutando atque emendando [d]). *Denique* curare
ortet ecclesiam, servata tamen singulorum conscien-
: libertate, ut vita quoque et mores cum veris doctri-
Christianae praeceptis bene congruant, id, quod
ime efficitur partim iusta religionis institutione moni-
que gravibus, tempori accommodatis, partim exem-
; probis, eorum potissimum, qui ecclesiae praesunt,
minus institutis piis, quibus tum morum deprava-
ioni ac licentiae frena iniiciantur, tum paupertati,
ltorum vitiorum adiutrici, et miseriae cuivis succur-
ır et prospiciatur. Quae nuper, quum *excommu-*
atio [e]) minor, quae dicitur, a sacrorum emendato-
us quidem, licet scripturae s. auctoritate haud di-
e commendetur, conservata et ministris ecclesiae
missa, in desuetudinem venisset, de revocanda in

eccleſiam ſeveriore diſciplina in medium prolata ſunt, ea neque eccleſiae neque civitatis rationibus, ut nu[…] quidem ſunt, ſatis conveniunt, quia etiam ipſius ſc[ri]pturae ſ. dictis (Matth. 13, 29. 38. 7, 1. 2. Rom. 14. 10. 13.) aperte adverſantur. Unde intelligitur, r[eli]gionis doctoribus et eccleſiae antiſtibus nihil niſi […] ac poteſtatem quandam ſpiritualem, minime vero iu[di]cialem et poenalem, recte concedi a).

a) Ammon Summa Theol. Chr. 281. Johannſen *Die F[…] d. ev. Kirche in der ev. K.*; in Schröter u. Klein *Für C[…]ſtenth. u. Gottesgel.* II. 2. 1819. p. 251 ſſ. Quum noſtris te[m]poribus *conventicula*, quae dicuntur, ab hominibus my[…] et fanaticis et laudentur et celebrentur, videndum eſt, quid detrimenti eccleſia inde capiat. H. Eſcher *Die M[…]niſchen Brüderſchaften der Jeſuiten u. die Conventikel d. H[…]huter.* Zür. 1822. J. L. Mezger *Briefe üb. d. Werth rel. […]vat-Verſammlungen auf Veranlaſſung d. neueſten rel. Kon[…]tikeln im Kanton Schafhauſen. Nebſt einem Anhang üb. d. […]ſten Schwärmerſcenen zu Wildenſpuch im Kanton Zürich.* Aa[…] 1823. *Allg. Kirch. Zeitung.* 1825. Nr. 153. *Auch eine St[…] üb. rel. Conventikel.* Notetur Reſcriptum praeclariſſ. a Sur[…] Miniſterio Regni Boruſſ. ad Conſiſtoria eccleſiaſtica miſſu[m] hominum fanaticorum aut myſticorum, *Separatismo* indu[l]tium, moliminibus ſtrenue opprimendis d. Berol. d. 24. 1825. typis expreſſ. in *Allg. Lit. Zeit.* 1826. Nr. 24.

b) Noſtra aetate, religionis Chriſtianae fontibus eiusdemque [de]cretis accuratius examinatis atque diiudicatis, facile int[elli]gitur, libros ſymbolicos multis in locis doctrinae biblicae [pu]riori aperte repugnare. (Cf. vitia ll. ſymb. nonnulla n[…] in Ammon *Wiſſenſchaftl. prakt. Theol.* 287. et l. l. p. […] Ne igitur diſſidium inter religionem *eſotericam* et *exote[ricam]* progreſſu literarum indies augeatur, libri ſymbolici ve[…] temporis meliorisque cognitionis rationes emendandi, ve[l ea]tenus tantum pro norma fidei, cui religionis doctores ob[li]gantur, declarandi atque habendi ſunt, *quatenus* errores que abuſus eccleſiae Romanae reiiciunt eosque ſcripturae ſ. ſatis refutant (Schleiermacher *Ueb. d. eigenthüml. W[…] u. d. bindende Anſehn d. ſymbol. Bücher*; in *Reformationsa[…]nach.* II. 376 ſſ.), vel *quatenus* omnino cum puriore do[ctri]nae biblicae formula conveniunt; reliqui eorum argume[…] quantum fieri poterit, conſervato uſu quodam ſymbolico, […]

verae religionis ideae sub singulis thesibus latentes a modo eas significandi et enunciandi bene distinguuntur. Quemadmodum enim sacrorum emendatores sec. XVI., quippe qui contra decreta synodorum et singulorum doctorum ecclesiasticorum insurgerent, non nisi iure suo usos esse recte statuimus; ita et nostris temporibus vestigiis eorum insistendum est. Act. 5, 29. Atque ita factum est, ut ii ipsi, qui nunc acerrimos fidei symbolicae defensores esse se iactant, plus minusve a librorum symbolicorum argumento deflexerint, neque omnibus et singulis, quae in iis continentur v. c. de daemonologia, fidem adhibeant. Nec minus ecclesiarum proceres, qui religionis doctores inaugurandos libris symbolicis obstringunt, eiusmodi fidem coecam, quam ipsi aspernantur, illis iniungere possunt. Ut formulae isti iurandi in libros symbolicos: *quia* (consentiunt cum s. s.) substitueretur verior ac mitior: *quatenus* —, Spenerus potissimum auctor fuit. Bretschneider *Handbuch der Dogmatik.* II. 2. *A.* p. 816 ss. — In terris nonnullis v. c. Badensibus (*Badische Kirchenrechtsinstruction.* Carlsruhe, 1804. p. 19. 508.), Vinariensibus, in Regni Bavariae parte transrhenana al. religionis doctores, id, quod Fridericus Wilhelmus, magnus ille Elector, decreto iam d. 1. Dec. a. 1660 edito in terris Brandenb. sanciverat, Fridericus I. rex, lege data d. 1. Ian. 1713 confirmaverat, scripturae s. simpliciter obstringuntur, quod maxime commendandum. Niemeyer *Die Univers. Halle nach ihrem Einfluss auf gelehrte u. prakt. Theologie.* 1817. rec. in ei. *Akadem. Predigten u. Reden.* H. 1819. p. CXIV. „*Neue symbolische Schriften? Wozu? Es würde doch nur Menschenwerk! Haben wir nicht völlig genug an dem göttlichen Wort? Die früheren waren nothwendig zum Bekenntniss der Lehre gegen die herrschende Kirche, die uns der Irrlehre anklagte. Aber hätten wir sie entbehren können, es wäre in die unsrige des unwürdigen und nutzlosen Streitens weit weniger gekommen. „Trinkt, sagte Luther, doch vielmehr aus dem Brunnen selbst, als aus den Flüsslein, die aus dem Brunnen geleitet sind.“ Keine Beschränkung der Lehrfreiheit! Wohl aber stetes Empfehlen, Fördern, Halten auf Lehrweisheit. Nach dieser zu fragen, sie zu bewachen sei ein Hauptgeschäft aller, welche die Lehrer der Kirche prüfen und die Aufsicht über sie führen sollen.*“ Sententiam contrariam de verbi divini ministris et scholae magistris nostra aetate librorum symbolicorum argumento severe obstringendis, denuo proposuit Fr. v. Bülow *Ueb. d. gegenw. Verhältnisse des chr. ev. Kirchenwesens* —. 100 ss., ita tamen, ut academiae doctoribus docendi

libertatem ullo modo coërcendam esse negaret. Cf. quae co- tra hanc sententiam diximus in *Allg. Lit. Z.* 1818. Nr. 176. E reliquis hac de re scriptis vv. prae ceteris: Weland. Brastberger *Beantwortung der Preisfrage, ob es recht die Erklärungen v. Jesu Lehre zu Glaubensartikeln zu mac- Herausg.* von Salzmann. 1787. Hufeland *Ueb. das R. protest. Fürsten, unabänderl. Lehrvorschriften festzusetzen.* 1788. Ritter *Philos. Beweise, dass unabänderl. Lehrvorsc- ten weder festgesetzt werden können noch sollen*; in Hen. *Magaz.* III. 556 ff. Ib. IV. 56 ff. *Ist es in den jetzigen Ze- schicklich u. vernünftig, einen prot. Lehrer auf symb. Bü- zu verpflichten?* Büsching *Unterfuchung, wann und d. wen der freyen evang. luther. Kirche d. symb. Bücher zuerst gelegt worden?* B. 1789. A. G. Masch *Die Rechte des Ge- sens bei d. Lehrvortrage in d. Protest. Kirche.* H. 1791. (Eberhard) *Ist die Augsb. Conf. eine Glaubensvorschrif- Luther. Kirche?* H. 2 Hefte. 1795. 97. Garve *Vermischte sätze.* 1800. 266 ff. Henke *Beurtheilung d. Schriften üb. Preuss. Religionsedict, bes. abgedr. aus der Allg. Deutschen bliothek.* B. 114. 115. Kiel. 1793. Ei. *Eusebia.* III. 249. C Ammon *Ueb. d. Verpflichtung auf d. symbol. Bücher.* N. *Theol. Journ.* II. 369 ff. add. XI. 148. Niemeyer *Brie- Christl. Religionslehrer.* I. 157 ff. *Briefe üb. d. Rationalis-* 443 ff. Schuderoff *Ansichten u. Wünsche, betreffend das testant. Kirchenwesen.* L. 1814. Klein *Besteht die luth. K noch?* in Schröter u. Klein *Für Christenthum u. Gott-* II. 2. 1819. p. 203 ff. *Rechtfertigung d. Protestanten des rischen Rheinkreises üb. Beseitigung d. symb. Bücher als L norm*; in Paulus *Sophronizon.* Bd. IV. H. 4. 1822. p. Ib. VI. 1. 1824. p. 128 ff. Dr. Gurlitt *Gegen einen Ve- von mystischer Ketzermacherei in Hamburg.* Krug *Die- chenverbesserung u. die Gefahren des Protestantismus.* L. p. 81 f. — Meyer Commentatio librorum symbolicorum ecclesiae nostrae utilitatem et subscriptionis eorundem histo- exponens. Gott. 1796.

c) Greiling l. l. 108 ff. Henke *Magaz.* III. 556 ff. IV. Ammon Summa Theol. Chr. 282.

d) Henke *Eusebia.* P. I. — Beck Commentt. 803. — Ca- dum est, ne novaturiendi pruritu aliisve de caussis novi ec- siae ritus obtrudantur, qui cum vero Dei cultu spirituali demque simplicissimo conciliari nequeunt, cuiusmodi n commendarunt G. C. Horst (*Mysteriosophie, od. üb. die edlung d. protest. Gottesdienstes durch die Verbindung eine-*

fach-erhabenen innern Acts des Cultus mit der Predigt. 2 Thle. Frankf. 1817.) aliique, neve eiusmodi revocentur institutiones liturgicae, quae cultioris ingenio seculi repugnant. Tzschirner de sacris eccl. nostrae publicis caute emendandis. Commentatt. III. 1815. 4. p. XLVIII. denuo typis expr. in ei. *Memorabilien f. d. Studium u. d. Amtsführung d. Predigers.* B. V. St. 1. 1816. „At enim vero, quae tempus abolevit, nunquam eadem redeunt, et frustra laborant semper, qui sui temporis homines ad praeteritorum temporum sententias, mores et instituta revocare student. — Quae autem in hominum nostrorum animos revocari nequeunt, ea nec liturgiae immiscenda sunt; nam sacra publica, ut alliciant homines et teneant, religioni eorum convenire debent. — Quaeque aetas suam habet religionem eamque ob causam sua quoque habere debet sacra; sacris mutandis non mutatur religio, religione autem mutata, sacrorum mutatio insequatur necesse est. — Procul absint ab iis illotae hominum temerariorum manus, non emendationem, sed conversionem iis parantes, nec sequamur eos, qui, res divinas sensibus magis quam animo admovendas iudicantes, spectacula malunt in ecclesiis agi, quam voces graves audiri. Transeant ad sacra peregrina, qui ea admirantur, revereantur Deum praesentem, sacerdotis formula e coelis devocatum, adorent in genua strati beatam virginem et imagines sanctorum, osculentur martyrum ossa, tingantur aqua lustrali, delectentur thuris suffitu, et, si iis placet, ad rosarii legem precum formulas decantent. At sacra nostra intacta sinant, nec caerimonias cum ecclesiae nostrae decretis, tum ingenio seculi repugnantes obtrudere nobis laborent." Omnino omnis cultus Dei externus publicus recte ponitur in concionibus (Rom. 10, 13—17.), precibus (Matth. 6, 7—13.) et hymnis sacris (Matth. 26, 30. Eph. 5, 19. Col. 3, 16.). *Jen. Allg. Lit. Zeit.* EB. 1816. Nr. 84. p. 283. „*Der Name Prediger giebt dem Geistlichen die wahre protestantische Hauptbestimmung, dass er predigen, d. h. die reine Lehre Jesu verkündigen soll. Was die jetzt so manchen theol. Kopf beschäftigende Liturgie — bei manchem Prediger ein Ersatz seiner geistesschwachen Predigten — betrifft, so sollte man nicht gegen Luthers Willen alle Protestanten auf eine zu lange Zeit binden wollen, durch welchen Zuschnitt nur das Fortschreiten im Nothwendigen und Höhern gehemmt werden möchte. Wenn man, wie die poetische Mystik, in den Gebräuchen fast alles findet, um die Menschen zu dem Anschauen des Göttlichen zu führen, und die Predigt im ächt Lutherischen Geiste für unwesentlich*

hält: dann sehen und hören wir Farcen und heuchlerisch mystisches Geheul, das der tief und hohl Athem holende S... cher am wenigsten in klare Ideen zu bringen vermag, ... dem jeder vernünftige Christ, im Geiste Christi, abhold ... muss, wenn nicht unsere Tempel dem Katholicismus, ... heidnischen Baalsdienste, der die Menschen nicht für Le... und Sterben besser macht, wieder geöffnet werden sollen. — Die Religion ausser Beziehung zur Moral zu ... tzen, heisst dem Christenthum seinen wahren Nerv, ... Reich Gottes herbeizuführen, zerschneiden. Statt kraft... ler, tugendhafter Menschen, die für Gott, Religion und ... gend ihr Leben jeder Gefahr opfern, werden wir schwärmerische Schwachköpfe haben, die Teufel und Gespenster fü... ten, und vor mystischem Rauche den Tag nicht sehn. ... Prunkgottesdienst wird euern Jesuitismus nicht verste... wir heiligen mit klaren Worten unsern verständigen Lut... indem wir das im klaren Bewusstseyn stehende göttliche ... fühl Jesu zu erreichen trachten. Um das Herz der Mens... für Religion und Sittlichkeit zu erwärmen, muss in Sch... und Kirchen, als Bildungsanstalten der Mensch... heit, der Grund zu ihrer Aufklärung und Veredlung ge... und durch ein sittliches Leben überall geweckt werden."

e) Excommunicationem *maiorem*, qua quis societate Chri... norum prorsus excludebatur, summis periculis damn... obnoxius, civilem tantum poenam esse docuerunt sacror... emendatores, *minorem* exc., quae peccatores manifest... contumaces a s. coena prohibet, donec emendentur, ve... et Christianam appellantes. Artt. Smalc. III. art. IX. 355. Planck *Gesch. d. prot. Lehrbegr.* IV. 50 ss. — Schleiermacher *Reden üb. d. Religion.* 3. *A.* B. 1821. p. 188. „... *evang. Kirche wird gegen solche Menschen, die irgend jem... für ketzerisch halten und mit dem Banne belegen möc... keine andere Pflicht anerkennen, als die Gemeinschaft ... ihnen zu unterhalten, damit sie um so eher durch gege... tige Verständigung auf die richtigen Wege können zurück... leitet werden. — Es läge darin die Anmassung eines A... sehns, welches unsere Kirche niemandem zugesteht."*

f) Vid. prae cett. Küster, Neumann u. Tiebel *Grundli... einer künftigen Verfassung d. protest. Kirche im Preuss. Sta...* B. 1815. J. Schuderoff *Ueb. Kirchenzucht. Mit bes. Hins... auf d. protest. Kirche.* L. 1809. Boll *Von d. Verfall u. d. W... derherstellung der Religiosität* —. Voll. II. 1810. Pösch... *Ideen üb. Staat u. Kirche, Cultus, Kirchenzucht u. Geistlichke...*

Nürnb. 1816. Kirchhof *Auch einige Gedanken üb. d. Wiederherstellung d. prot. Kirche.* L. 1817. Hic tamen per ironiam ecclesiae disciplinam severissimam commendasse videtur. Gafs *Ueb. d. Wesen d. Kirchenzucht u. üb. d. Möglichkeit ihrer Herstellung in d. protest. Kirche.* Bresl. 1819.

Lactant. Institutt. V. c. 20. „Non est opus vi et iniuria, quia religio cogi non potest; verbis potius, quam verberibus res agenda est." Luther. Opp. X. Ed. Walch. *Ordnung d. Gottesdienstes.* 285. „*Die, bei denen weder Gesetz, noch Ordnung, noch Vermahnen, noch Treiben (zum Gottesdienste) hilft, die lasse man fahren, dafs sie williglich und frei lassen im Gottesdienste, was sie unwillig und ungerne thun. Gott gefallen doch gezwungene Dienste nicht; und sind vergeblich und verloren.* X. *Wie man sich zum h. Abendmahle bereiten soll.* 2667 f. 70. „*Man lernet daraus, wie gar fein man die Leute mit Zwang Christen und fromm machen kann, nämlich, dafs eitel falsche Heuchler, unwillige und gezwungene Christen daraus geworden sind. — Gott hat das Predigtamt nicht dazu gestiftet, dafs es ihm soll sichere, faule Prediger, und unwillige gezwungene Christen machen. Und wer nicht willig und gern ein Christ ist, oder zum Sacrament geht, der bleibe nur weit davon, und fahre, wohin er fährt, Gott mag keinen gezwungenen Dienst haben.*" Niemeyer *Die Universität Halle in ihrem Einfluss auf Theol.* 1817. recus. in ei. *Akadem. Predigten u. Reden.* H. 1819. p. CXVII. „*Kirchenzucht, im alten Sinne des Worts, mufs nicht zurückkehren; irre ich anders nicht ganz in der Einsicht in die Lage unserer zum Theil grofsen, unübersehbaren Gemeinen, in das jetzige Verhältnifs der Stände, und ihre unabänderliche Stellung gegen einander. Unvermeidlich würde sie führen zur Herrschsucht, zu einer in das Innerste des häuslichen Lebens eindringenden Späherei, zum lieblosen Richten, zur Heuchelei. Was hilft es euch, die ihr davon das Heil hofft, wenn noch so viele eure Kirchen besuchen, eure Predigten hören, das Abendmahl feiern und das Herz ferne bleibt von Gott? Jenes könnt ihr annöthigen oder erzwingen; diesem wehrt keine Gewalt.*" Fr. von Bülow *Ueb. d. gegenw. Verhältnifs d. christl. evang. Kirchenwesens* —. 1818. §. 91 ff. Fritzsche *Freimüthige Bemerkungen üb. die Frage: ob die Kirchenzucht — anwendbar sei? Mit entgegengesetzten Bemerk. begleitet v.* Brescius. Frankf. a. d. O. 1818. Gaupp *Ueb. d. Verhältnifs d. protest. Kirche zum Staat.* Glog. 1820. 59 ff. Cf. Friderici Magni dictum memorabile (*Mémoires pour servir à l'histoire de Brandebourg. nouv. édit.* T. II.

1751. p. 142.): „*La religion ne détruit pas les passions d[illegible] les hommes, et les gens d'église, de quelque opinion qu'[illegible] soient, sont toujours prêts à opprimer leurs adversaires, qu[illegible] ils se croient les plus forts.*"

De controversiis super institutione Presbyteriorum in B[illegible] varia a. 1822 motis vid. prae cett. Gieseler u. Lücke Z[illegible] *schrift f. gebildete Christen.* Heft I. Elberfeld. 1823. p. 12[illegible] H. II. 1823. p. 125 ff. Paulus *Sophronizon.* B. VI. H. 1. 1[illegible] p. 59 ff. *Der Presbyterialstreit in Baiern, oder: Will d.* [illegible] *Baier. Landeskirche nicht mündig werden?*

THEOLOGIAE DOGMATICAE

PARS IV.

e rebus post mortem futuris.

CAPUT I.

DE VITA POST MORTEM SPERANDA.

§. 189.

Introductio.

Jt vitae humanae vera ratio atque dignitas constet oralis, et homo beneficiis per religionem Christianam si oblatis frui queat, immortalis sit necesse est, i. e. ı factus, ut animus eius morte a corpore separatus, i conscius, in aeternum esse pergat eaque sorte frua-r, in qua sit iusta huius vitae merces. Immortalitis animi ac Dei cogitatio arctissime iuncta omnis vee religionis fundamentum est primarium [a]). Sed opiio ea, licet cum ipsa animi natura et cum summis ominis viribus atque desideriis intimo cohaereat nexu, omnia, quaecunque agit, tolerat speratque, vi sua ficiat, nulla tamen nititur demonstratione geometrica, ec clara scientia, quippe quae hominibus a providena ipsa denegata videatur, sed mera fide, quae quiem argumentis et *historicis* et *philosophicis* (theoretiis et practicis) (§. 194.) ad summam evidentiam evehi otest. Quo magis autem haec persuasio facit ad veam religionem, virtutem et tranquillitatem, eo diliientius in animis hominum excitari atque confirmari ebet, adiuvante potissimum religione Christiana, ut-

pote quae vitam hominis terrestrem atque post mort… futuram nexu arctissimo iungi docet. Negari ta… nequit, doctrinam de animi immortalitate, quae li… bris ss. cum Christologia maxime coniuncta prop… est, variis involutam esse imaginibus, quas ad p… et seculi ingenium, cui accommodatae fuerint, revo… et cum puriore doctrinae biblicae typo verisque rati… ideis recte componere res maximi est momenti.

Kant *Kritik d. prakt. Vern.* 263 ff. Schmidt *Philos.…* *mat.* 47 ff. Jacob *Allg. Religion.* 67 ff. (Sintenis) … *zon, od. üb. meine Fortdauer im Tode.* VI Voll. 3. A. L. 18… 1815. J. P. F. Richter *Das Kampanerthal, od. üb. die* … *sterblichkeit d. Seele.* L. 1797. Thiele von Thielen… *Alfred u. Ida. Briefe üb. Fortdauer u. Wiedersehn.* 2. A. L. … Krug *Eusebiologie.* Kgsb. 1819. p. 114 ff. Christiani *Gewissheit unserer ewigen Fortdauer.* Kopenh. 1821. J. H. v. Autenrieth *Ueb. d. Menschen u. seine Hoffnung einer* … *dauer vom Standpuncte d. Naturforschers aus.* Tüb. 1825.

a) Pherecydes Syrus cf. §. 14. a. teste Cicerone (Qu… Tusc. I. 16.) primus docuit, animos hominum esse sem… nos. Cf. Platon. Tim. IX. 325. Phaedr. X. 318. ed. B… πᾶσα ψυχὴ ἀθάνατος —. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 291 f. … aliis inventum hoc Thaleti tribuitur, vid. Diog. Laer… 24.; Herodotus tamen II. 123. ait, primum Aegyptio… docuisse; Pausanias IV. 32., Chaldaeorum et Indorum … pientes. Neque vero praetereundum est, notionem *imm…* *litatis* s. *perpetuitatis* animorum saepe non satis explic… deprehendi, ne apud ipsos quidem philosophos veteres, interdum temporis diuturnitatem vel longam annorum se… pro immortalitate fingerent. Quemadmodum Cicero (T… quaest. I. c. 31.), „Stoici, inquit, usuram nobis largiur… tanquam cornicibus; diu mansuros aiunt animos, sem… negant."

§. 190.

Doctrina V. T. de vita post mortem futura.

Quum immortalitatis notio, quamvis obscura … que imperfecta, apud plerasque gentes, rudiores eti… reperiatur a), haud mirandum est, vestigia eius a…

ore iam aetate apud Hebraeos quoque deprehendi [b]), ppe qui, ficut alii populi incultiores [c]), viros non-los probos a Deo in fedes coeleftes receptos effe fibi cerint. (Gen. 5, 24. 2 Reg. 2, 11.) Verum fenten-ifta de homine morti fuperftite, licet Aegyptiis co-ta atque probata fuerit [d]), nullo tamen tempore re-one Mofaica aperte declarata et publice fancita eft, in dubium eam vocatam legimus Eccl. 3, 19. 20. tamen 12, 7.), et quaecunque hac de re obfcurius ta ex aetate antiquiore in V. T. exftant, opiniones runt fingulorum tantum virorum fapientum pro-is. His adnumeranda funt, quae de animis mor-rum (רְפָאִים) in Orco (שְׁאוֹל) [e]), fede quidem tri-fima [f]) (Gen. 37, 35. Num. 16, 30. Iob. 7, 9. coll. 4 ff. — 10, 20. 26, 4. Pf. 6, 6. 23, 4. 30, 10. 49, 88, 11 ff. Ez. 32, 21 — 32. Ief. 38, 18.) congre-is et vitae quadam perennitate fruentibus, tradita t. (Gen. 25, 8. 37, 35. 49, 33. Iob. 10, 21. 11, 8. 23. 38, 17. Pf. 63, 10. 94, 17. 115, 17. Prov. 9, 21, 16. 30, 16. Ief. 14, 9 ff. [g]) 38, 11. Ez. 31, 16. 32, 21 ff. Hof. 13, 14. cf. Sir. 14, 16. 17, 27 f. 18, 38, 16 ff. 41, 1. 3. 4.) Inde ab exilii Babylonici pore, e Zoroaftris fortaffe commentis [h]) fenten-de mortuorum, inprimis Israelitarum, refurre-ne [i]) prodiit [Ez. 37, 1 — 14. Ief. 26, 14. 19. [k]) . 12, 2. 13.], quae notionibus Meffianis, v. c. de fia magni regni conditore et vivorum mortuorum iudice, nec minus Maccabaeorum forte triftiffima firmata atque exornata, in fidem Iudaeorum, prae-im Pharifaeorum (Act. 23, 6 ff. 24, 15.), publicam im fenfimque translata eft. (2 Macc. 7, 9. 11. 14. coll. 12, 43 ff. 15, 12. 14.) [l]). Nihilominus pu-em etiam immortalitatis ideam in Apocryphis (Sap. 5 f. 2, 22 — 24. 3, 1 ff. 5, 15. 6, 18. 19.) et a ilone [m]) adumbratam reperimus, ad quam, Sad-aeis omnem vitam futuram negantibus [n]) (Act. 23, 8. Matth. 22, 24.), Effeni propius accefferunt,

qui ſtatuerent, animas pias ſtatim poſt mortem, a cor-poris quaſi carcere liberatas, in beatas ſedes tran-, impias vero in ſpeluncas ſubterraneas ad poenam lu-dam detrudi *a*).

Flügge *Geſch. d. Glaubens an Unſterblichkeit, Auferſt. Gericht u. Vergeltung.* 1794. Th. I. Abſchn. 4. 5. Thym *krit. Darſtellung d. jüd. Lehre v. einer Fortdauer nach d. ſoweit ſich Spuren davon im A. T. finden.* B. 1795. J. E. Schmidt *Entw. einer Geſch. d. Glaubens an Vergeltung u. ſterblichkeit bei d. Juden.* 1797. Bauer *Theol. d. A. T.* Ammon *Bibl. Theol.* III. 222 ff. E. Simon *Geſch. d.* *bens älterer u. neuerer nichtchriſtl. Völker an eine Fortdau. Seele nach d. Tode.* Heilbr. 1803. C. T. Struve Hiſt. d. nae Graecorum ac Romanorum philoſophor. de ſtatu a rum poſt mortem. Alton. 1803. Kaiſer *Bibl. Theol.* I. De Wette *Bibl. Dogm.* §. 113. 178 ff.

a) Knapp Comm. ſuper origine opinionis de immortalitate morum ap. nationes barbaras atque a cultu veri Dei aliena ei. Scriptis var. arg. Ed. 2. p. 79 ff. Flügge l. l. 211 ff.

b) Scriptores, qui hac de re iam ſatis illuſtrata in utram partem disputaverunt, l. Beck 845 ſ. Bretſchnei *Handb. d. Dogm.* II. §. 167.

c) De Wette l. l. p. 90.

d) Herod. II. c. 123. Plutarch. de Iſide et Oſir. 145. Porphyrius de abstinentia. IV. §. 10. Horn *Bibl. Gnoſis.* De Wette 89.

e) Bährens *Ueb. den Scheol d. Hebräer.* H. 1786. Von Zo *Ueb. d. Schattenreich d. frühern Juden, in deſſen Magaz. f. Interpretat.* I. St. 1. Meyer de notione Orci ap. Hebr. commentat. Lubec. 1793. Ammon *Ueb. d. Todtenreich d. Hebräer*, in Paulus *Memorabilien.* IV. St. 9.

f) Cf. Homer. Odyſſ. XI. 488 ff. Cic. Tuſc. quaeſt. I. 16 Von Zobel l. l. 52 ff.

g) Geſenius *Commentar üb. den Jeſaia.* I. 476. ad h. l. *Bewohner der Unterwelt, ſonſt als empfindungslos geſch. (ſ.* De Wette *Bibl. Dogm.* 2. *A.* §. 114.), *wie ſie auch bei Aegyptiern in Amenthes dumpf ſchweigend der Auferſtehung ren (ſ.* Creuzer Commentatt. Herodott. 307. Ej. *Symb.* I. 404 ff. V. Hammer *Lehre der Aegypter von d. Unter: Fundgruben.* V. 275 ff.), *erſcheinen hier, ähnlich den Sch*

der Griechen (V. Zobel *Magaz. f. bibl. Interpretation.* Bd. I. St. 1, S. 24.), *belebt, und selbst ihre Lebensverhältnisse fortsetzend, was schon ein kleiner Schritt zur Vervollkommnung der Vorstellung ist. Etwas Aehnliches nur Ezech.* 31, 16. 17."

) Feuel *Ueb. d. Lehre d. Alten, besonders d. Magier, von Auferstehung*; in Hissmann *Mag. f. die Philos.* II. 357 ff. *Zend-Avesta im Kleinen.* II. 129 ff. Flügge II. 250 f. — J. G. Rhode *Die h. Sage od. d. gesammte Religionssystem der Baktrer, Meder u. Perser, od. d. Zendvolks.* Frankf. 1820. N. XIV. p. 416 ff. „*Von Sosiosch, dem künftigen Erlöser der Menschen, von der Auferstehung der Todten und dem Weltgericht, von dem Kometen Gurzscher, dem Ende der Erde in Feuer*" —. 463. „*Dass die Erwartung eines Weltheilandes, zu einer Zeit, wo das Menschengeschlecht seiner am meisten bedürfte, alter Volksglaube war, beweist nicht allein die Art, wie davon in den Zendschriften, als einer allgemein bekannten Sache, gesprochen wird, sondern auch, dass sie in den Schriften und dem ganzen Religionssystem der Hindu liegt. Freilich ist sie hier ganz anders ausgebildet, aber doch in Bestimmung des Zwecks, der Erlösung der Menschen aus der Macht der Teufel und des Bösen, und der Wiederbringung des Guten, völlig dasselbe. Bei dem Zendvolk ist dieser Erlöser ein Mensch, durch welchen Ormuzd wirkt; bei den Hindu ist es eine Avatar, eine Menschwerdung der Gottheit (des Vischnu) selbst, welche das Werk vollführen wird.*" Commenta ista de resurrectione mortuorum et de iudicio extremo apud plurimos Orientis populos pervulgata, inde ad Iudaeos, ab aliis quidem aliter efficta, transiisse, satis probabile est.

De resurrectione iustorum s. prima vid. Flügge I. 286 ff. Bertholdt Christologia Iudaeor. 176 ff. Gesenius *Commentar üb. den Jes.* I. 805. ad Ies. 26, 19. „*Nachdem man einmal angefangen hatte, die messianischen Hoffnungen und Vorstellungen ins Uebersinnliche hinüberzuziehn, und damit über den gewöhnlichen Lauf der Dinge hinauszugehn, brachte man die Lehre des Zend-Avesta von der Auferstehung der Todten damit in Verbindung, um sich das Räthsel über das häufig für immer unglückliche Schicksal der verstorbenen Frommen zu lösen und diese an den Freuden des messianischen Reichs Theil nehmen zu lassen. Daher lässt die jüdische Dogmatik seit dem Exil nicht alle Todte auferstehn, Fromme und Gottlose, wie der Parsismus lehrt, sondern nur die Frommen, und erst nach dem messian. Reich folgt die zweite Auferstehung des ganzen Menschengeschlechts.*"

k) Gesenius l. l. ad h. l.

l) Ioseph. de bell. Iud. II. 8. 14. coll. VII. 8. 7. Arch. XVIII. 1. 3. Stäudlin Doctrinae de futura corporum exanimatorum instauratione ante Christum historia in Commentatt. theol. a Velthus. — edd. I. 268 ff. Similem de resurrectione sententiam ipse professus est Ioseph. Bell. Iud. III. 7. 5., de vero horum verborum sensu varie disceptatum est. Non aliter statuere Talmudici et Rabbini. Vid. Targum Hieros. mit. Gen. 35, 34. et Lightfoot et Wetstein ad Matth. 23 ff. Add. Flatt *Etwas üb. d. Lehren der Pharisäer vom Zustande nach d. Tode*; in Paulus *Memorabilien.* St. 2. Paulus *Commentar.* III. 284 ff.

m) De somn. 586. Τούτων τῶν ψυχῶν αἱ μὲν κατίασιν ἐνδησόμεναι σώμασι θνητοῖς, ὅσαι προςγειότατοι καὶ φιλοσώματοι· αἱ δ' ἀνέρχονται διακριθεῖσαι πάλιν κατὰ τοὺς ὑπὸ φύσεως ὁρισθέντας ὁρισμοὺς καὶ χρόνους· τούτου αἱ μὲν τὰ σύντροφα καὶ ἤθη τοῦ βίου, ποθοῦσαι, παλινδρομοῦσιν αὖθις· αἱ δὲ πολλὴν φλυαρίαν αὐτοῦ καταγνοῦσαι, δεσμωτήριον μὲν καὶ τύμβον καλέσαν τὸ σῶμα, φυγοῦσαι δ' ὥςπερ ἐξ εἱρκτῆς ἢ μνήματος, κούφοις πτεροῖς πρὸς αἰθέρα ἐξαρθεῖσαι μετεωροπολοῦσι τὸν αἰῶνα. ἄλλαι δ' εἰσὶν καθαρώταται καὶ ἄρισται, μειζόνων φρονημάτων καὶ θειοτέρων ἐπιλαχοῦσαι, μηδενὸς μὲν τῶν περιγείων ποτὲ ὀρεχθεῖσαι τὸ παράπαν, ὕπαρχοι τοῦ πανηγεμόνος, ὥςπερ μεγάλου βασιλέως ὀφθαλμοὶ καὶ ὦτα, ἐφορῶσαι πάντα καὶ ἀκούουσαι· ταύτας δαίμονας μὲν οἱ ἄλλοι φιλόσοφοι· ὁ δὲ ἱερὸς λόγος ἀγγέλους εἴωθε καλεῖν, προςφυεστέρῳ χρώμενος ὀνόματι. Stahl in Eichhorn *Bibl.* IV. 877 ff. Schreiter *Philo's Ideen üb. Unsterblichkeit, Auferstehung u. Vergeltung*; in Keil u. Tzschirner *Analekten.* St. 2. 1815.

n) Ioseph. Bell. Iud. II. 8. 14. Arch. XVIII. 1. 4. Cf. Paulus *Commentar.* III. 280 ff. Apud Graecos et Romanos nulla huius opinionis vestigia exstant. Cf. Aeschyl. Eumenid. 631. ἅπαξ θανόντος οὔτις ἐστ' ἀνάστασις. Plin. Hist. nat. VII. c. 5. resurrectionem a numine ipso effici posse negat. Paulus resurrectionis mentione facta ab Atheniensibus irrisus est. Act. 17, 32.

o) Ioseph. Bell. Iud. II. 7. et 8. 11. cf. Archaeol. XVIII. 1. Stäudlin *Gesch. d. Sittenlehre Jesu.* I. 446 ff. 461.

§. 191.

§. 191.

Doctrina N. T.

Duplex in N. T. libris continetur sententia de animum perennitate, altera simplicior, quae omissis amentis istis de Orco s. Hade, statim a morte homi- ad vitam futuram ducit (Matth. 10, 28. 19, 17 ss. 32. Luc. 16, 25. 23, 43. 46. Io. 4, 14. 11, 25. t. 7, 59. 2 Cor. 5, 1—8. Phil. 1, 23. 1 Io. 2, 17. br. 4, 1. 9, 27.), altera, imaginibus referta et Iucis accommodata notionibus, de resurrectione cor- is et piorum et impiorum hominum in reditu Mes- prope instante exspectanda (Matth. 22, 30 s. Luc. 35 s. Io. 6, 28 ss. 6, 40. Rom. 8, 11. 1 Cor. 6, 14. 3—14. 35—48. 51 ss. Phil. 3, 21. 1 Thess. 4, ss.) [a]). Etsi fuerunt, qui Iesu dicta nonnulla, praetim Io. 5, 28 ss., de vitae moralis institutione inter- tantes [b]), non tam ab Iesu ipso, quam ab Apostolis trinam de resurrectione corporis propositam esse tenderent; negari tamen nequit, eam et his et aliis, ae Iesu ipsi tribuuntur, effatis, si modo accuratius aminata fuerint, re vera significari [c]). Ex Apostolis ulus, Pharisaicam disciplinam pressius secutus, solus erte atque copiose hunc locum explicat, ita, ut cernat mortuos, quorum corpora cum animabus ex co ad mundum superiorem revocatis denuo con- igenda vitae restituentur praestantiora et nobiliora Cor. 15, 35 ss.), et superstites Christo redeunte futu- , quorum corpora mutationem subitura esse ostendit. Cor. 15, 51. 1 Thess. 4, 16 ss.) Ceterum nonnullis locis vel duplicem mortuorum resurrectionem olim uram commemoravit (1 Cor. 15, 23 ss. 1 Thess. 4, . 17. cf. Apoc. 20, 4. 5.) [d]), et omnis huius ctrinae, cui tamen Phil. 1, 23. repugnare vide- , argumentum gravissimum e Christi reditu in am, non satis commode quidem [e]), repetiit (Rom. 11. 1 Cor. 15, 12 ss. 1 Thess. 4, 14.), omnino

autem perfectissimam fore docuit vitae aeternae con-ditionem. (1 Cor. 13, 8—13.)

a) Ammon Summa Th. Chr. 289 f. Augusti *Die kathol. E- neu übersetzt u. erklärt.* II. Lemg. 1808. 171. — Sent prior cum posteriore hac ratione conciliari posse videtur. illa conditionem animae ante resurrectionem indicari st. mus. Iudaei enim seriores duas Orci sub tellure siti p. constituisse putantur, *Geennam* et *Paradisum*, in quo pi animae versari dicebantur, donec resurrectione in coelum herentur. Luc. 16, 19 f. 23, 43. 1 Petr. 3, 19. 4, 6. Iosep Iud. II. 8. 11. Zioni in Parascha Bereschit. f. 11. Ka *Bibl. Th.* I. 278. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* 370 ff. — Verum quum Paulus nec Geennae nec Par mentionem fecerit, et Christum, ad quem se statim post tem sublatum iri sperat, in coelo ad dextram Dei versar. cuerit Rom. 8, 34. Eph. 1, 20. cf. Act. 7, 55. Hebr. 8, 1. loco supra l. Phil. 1, 13. add. 2 Cor. 5, 1—8. (Hebr. 1. 34. 12, 22 ff. Apoc. 6, 9—11. 7, 13—17.), idem etiam cuisse videtur, animas piorum Christi cultorum, resurrec haud obnoxias, a morte statim in coelum s. conditionem b simam transire, licet hanc sententiam professus sibi ipse constiterit.

b) Ammon *Bibl. Theol.* III. 257 ff. Ei. Opuscc. theol. 53 ff. Eichhorn *Bibl. der bibl. Lit.* VI. 997 ff. Pa *Commentar.* IV. ad Io. 5, 28. 29.

c) De Wette *Bibl. Dogm.* 2. *A.* §. 245.

d) Bertholdt Christol. 176 ff. Sententiam ab Iudaeorum nione ista plane diversam de iterata quadam mortuorum re- rectione et duplici singulis subeundo iudicio proposuit Ka Monogrammata theol. Chr. dogmaticae. Erl. 1819. p. 175. et exegeticis et philosophicis argumentis usus parum pro- babilibus. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1820. N. 289.

e) Christus corpore minime immutato in vitam rediisse di. Io. 20, 27. Cf. tamen Knapp Scripta var. arg. Comment De nexu resurrectionis Iesu Christi e mortuis et mortuorum illustranda varia N. T. loca, inprimis 1 Cor. 15, 12—29. Ed. p. 300 ff.

§. 192.

Historia dogmatis.

Ambiguitate ista et diversitate sententiarum, quae
immortalitate animorum in N. T. libris propositae
:, potissimum factum esse videtur, ut in ecclesia
istiana mature iam duo prodierint opinionum ge-
ı, nunquam postea plane exstincta, alterum eorum,
literis scripturae s. inhaerentes, imaginibus Iu-
orum servatis varieque exornatis, futuram hominis
ditionem omnem ad sensus revocarent, *Chiliastis* [a])
ime probatum, alterum eorum, qui liberius philo-
antes et placito de naturarum *emanatione* ex summa
dam et perfectissima natura nitentes, simpliciter
tum ad illam, materia deposita, exspectarent, a
sticis et Origene cum sectatoribus varie exposi-
.. Inter quae medium fere tenentes plerique theo-
ecclesiae catholicae locum hunc subtilius tracta-
t, haud satis quidem illi definitis rerum notionibus.
nque reiecto Chiliasmo duriore, carnis resurrectio-
ı, iam inde a rei Christianae primordiis nonnullis
robatam (1 Cor. 15, 12.) [b]), firmissime tenuerunt,
conditione autem animae a corpore separatae ad
rrectionem usque futura varia vel ex vetustis de
opinionibus repetierunt, vel nova finxerunt com-
ta, quae homiletarum grandiloquentia, clericorum
erstitionibus et hierarchiae exstruendae ac confir-
ıdae studio mirifice exornata sunt atque commen-
ı. Huc referri possunt opiniones de statu medio
norum a corporibus seiunctorum [c]) variisque ani-
um receptaculis [d]), de igne purgatorio [e]), cum
us mature coniuncta sunt alia commenta de preci-
et donis defunctorum in usum offerendis; de invo-
one sanctorum, qui apud Deum iam versantes in-
edere pro viventibus putabantur, et de animabus
mortem in terra apparentibus. Praeterea etiam
nigratione futura animi in alia corpora (μετενσωμά-

τωσις, μετεμψύχωσις) f) et de somnio eius diuturni (ψυχοπαννυχία), diversis temporibus cogitatum ei Sacrorum emendatores, plurimis quidem horum c mentorum repudiatis, non prorsus tamen hunc l perpurgarunt, quo factum est, ut partim nova e varia hac de re spargerentur somnia, partim doct scholarum theologicarum publica diversis ac gravil argumentis impugnaretur, nec nisi recentiori a sensim emendaretur h).

Dav. Blondel *Traité de la créance des pères, tou: l'état des ames après cette vie* —. Charenton. 1651. o. Ba garten Hist. doctr. de statu animarum separat. H. Teller Fides dogmatis de resurrectione carnis per q priora secula. H. et Helmst. 1766. Corrodi *Gesch. d. liasmus.* Münscher *Dogmengesch.* II. Wundeman Flügge *Gesch. d. Lehre v. Zustande d. Menschen nach d. in d. Christl. Kirche.* 2 Thle. L. 1799. 1800. (Voll. III. e libri: *Gesch. des Glaubens an Unsterbl.*) Augusti Dog 532 ff. Beck 830 ff. 914 f.

a) Defensoribus Chiliasmi (§. 144. n. c.) antiquissimis non Cerinthus, Papias et Nepos, episc. Aegypt., cui genes gravissimus exstitit adversarius, adnumerandi fun rum etiam Iustinus, Irenaeus et Tertullianus. ipsa ecclesia nostra praeter Anabaptistas nonnulli Chilias crassioris vel subtilioris exstiterunt laudatores, de quib Beck 570.

b) Vid. Münscher *Dogmengesch.* II. 467 ff. et scriptores l. Beck 860 ff. — Vogel Progrr. II. de resurrectione c Erl. 1822.

c) Ernesti de vett. PP. opinione de statu medio anim. a seiunctorum. Lectt. in ep. ad Hebr. 338 ff. Münscher II. 422 ff. — Sententia illa ex Iudaeorum seriorum comm de Hade progressa plurimis Patribus usque ad sec. IV pr fuit. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 2. A. 571 ff.

d) Distinguuntur inde ab aetate theologiae scholasticae par (coelum), *limbus* patrum (sinus Abrahami), *limbus inf* locus *purgatorii*, atque *infernus* (Geenna). Gerhard L. XVII. 178 ff.

e) Dogma de igne purgatorio, locis 2. Macc. 12, 43. 1 Cor. 3 male defensum, Clementis Alex. maxime et Orig

auctoritate commendatum, et per Augustinum atque Gregorium M. confirmatum, Concil. Florentino a. 1439. sancitum est. — Doctrinae de purgatione quadam animarum, post mortem futura, ab aliis populis creditae (Flügge II. 255. 293. 555.), nec Iudaeis serioribus incognitae (2 Macc. 12, 44.) vestigia apud Platonem etiam reperiuntur, Phaed. c. 29. 62. Gorg. 168 ff. ed. Bipont. cf. Virg. Aen. VI. 741 ff. Tennemann *Syst. d. Platon. Philos.* III. 121 ff.

(Conz) *Schicksale d. Seelenwanderungshypothese unter verschiedenen Völkern u. in versch. Zeiten.* Königsb. 1791. Platner *Aphorismen.* I. 635 f. Beck 846 f. — Sententiae isti quodammodo faverunt philosophi nonnulli recentiores, G. Ephr. Lessing (*Erziehung d. Menschengeschlechts.* B. 1780.), J. G. Schlosser *Gespräche üb. die Seelenwanderung.* L. 1782. — Similem sententiam nuper defendit Grävell *Das Wiedersehn nach d. Tode. Als Anhang zu dessen Werke: Der Mensch.* L. 1819. 35 ff. De metemps. doctrina Indis probata vid. Fr. Majer *Brahma.* L. 1818. 58 ff.

Io. Calvini l. Psychopannychia inscriptus, a. 1534 contra Anabaptistas primum editus. Gerhard XVIII. 1 ff. Baumgarten *Pol.* III. 453 ff. Flügge III. 2. 333 ff. Cf. Reinhard *Dogm.* 661.

Beck 866 f. Flügge 365 ff. Münscher *Lehrb. d. Dogmengesch.* 220.

§. 193.

Doctrina ecclesiastica.

Numero novissimorum (ἐσχάτων) i. e. omnium re-
ı, quae ad extrema hominis et futura spectant, ad
ıtuor reducto, *mortem* scilicet, *mortuorum resur-*
ionem, *iudicium extremum* et *mundi interitum* a),
lesiae nostrae theologi docuerunt b), mortem *natura-*
, a morte quippe *spirituali* atque *aeterna* distin-
ndam, esse separationem animi et corporis eam,
e utriusque unionem prorsus solvat, eandemque
sum protoplastorum poenae loco secutam esse
. 114. 117.) c). Animi corpori superstitis peren-
ıs probatur tum ex animae et corporis diversitate

(Gen. 2, 7.), tum ex Iesu effato, eam interfici non p... (Matth. 10, 28.), tum e promissione diserta, eam ... Deum esse reversuram. (Eccl. 12, 7. Luc. 23, 43. ... 7, 59. Phil. 1, 23.) Corpus ab anima disiunctum ... rumpi quidem, neque tamen in nihilum redigi tradi... itemque animam neque exstingui, neque dormire, ... que in limbo aut purgatorio versari, quod e l... 2 Macc. 12, 43. 1 Cor. 3, 15. perperam ducitu... sed in coelum statim vel infernum abire; denique ... finem huius mundi omnes mortuos, pios et im... (Dan. 12, 2. Matth. 25, 32.), Christo auctore in vi... revocatum iri (Iob. 19, 25 ff. Ies. 26, 14. 19. Ez. ... 5—10. Hos. 13, 14. Dan. 12, 1—3. [c]) Matth. ... 31. Io. 5, 28. 1 Cor. 15, 12 ff.), ita, ut corpora ... minum antea defunctorum numero et substantia ead... futurae tamen vitae accommodata [f]), cum anim... suis denuo coniungantur, eorum vero, qui extr... die essent superstites, corpora in augustiorem form... mutentur. Argumenta proposuerunt tum possibilit... quam dicunt, *physicae* et *moralis*, ex divina o... potentia, ex ipsa rei notione rationi non repugnan... ex analogia naturae depromta, tum *necessitatis*, u... teger homo restitutus vitae anteactae mercedem ... possit, et *veritatis*, ex scripturae s. dictis, e mo... resurrectione Christi petita [g]).

a) Gerhard L. th. XVII. 7 ff. Baumgarten *Glauben*... 678. Bretschneider *Entw. d. dogm. Begr.* 3. *A.* 784...

b) Quenstedt Theol. did. pol. II. 1689 ff.

c) Form. C. Sol. decl. I. 641. Et piorum regenitorumque ... poena dicta est a plurimis theologis (Gerh. XVII. 54. R... hard 653.), dissentientibus tamen nonnullis, praeeunte ... lanchthone Apol. IV. 194. „Neque iam in morte cr... tis, postquam fide terrores mortis vicit, ille aculeus ... sensus irae, de quo Paulus dicit: aculeus mortis peccatum ... potentia vero peccati lex. Illa potentia peccati, ille sensu... vere est poena, donec adest; mors sine illo sensu irae n... poena." Buddeus Comp. Th. dogm. 315. Seiler T... dogm. pol. 692.

) Artt. Smalc. P. II. art. II. 307 ff. — Cf. Ammon Summa theol. Chr. p. 290.; ubi 1 Petr. 4, 6. de animorum $\kappa\alpha\vartheta\alpha\rho\iota\sigma\mu\tilde{\omega}$ post mortem futuro intelligitur, rectius tamen ad mortem in vita terrestri obitam referri videtur.

) Dicta supra allata, praeter Iob. 19, 25 ff., quo certissima Iobi spes sanitatem recuperandi significatur, et Dan. 12, 1—3., ubi resurrectio mortuorum vere commemoratur, de morte quasi politica penitus sublata et de restitutione reipublicae minus recte explicantur. Vid. Gesenius *Commentar üb. d. Jesaia* ad 26, 19.

) Symb. Athanas. (Chr.) „inde (de coelo) venturus est iudicare vivos et mortuos, ad cuius adventum omnes homines resurgere habent cum corporibus suis et redditurі sunt de factis propriis rationem, et qui bona egerunt, ibunt in vitam aeternam, qui mala, in ignem aeternum." Conf. Aug. art. XVII. Catech. mai. art. III. 501. „Exspectamus, ut haec nostra caro, cum omnibus suis sordibus et vitiis, abolita et sepulta putrescat, verum praeclare et magnifice iterum prodeat et exsurgat a mortuis ad perfectam et absolutam sanctitatem, nova atque immortali vita animata." Form. Conc. I. 649. Cf. tamen Catech. min. petit. VII. 375. „Oramus — ut tandem, quum hora mortis venerit, felicem vitae exitum nobis largiatur nosque — ex hac miseriarum valle *ad se in coelum recipiat.*" — Baier Comp. Theol. posit. 334. „Recipient etiam sexum et partes seu membra omnia, quae in hac vita habuerunt, licet non ad veterem usum redintegrandum, tamen ad integritatem corporis organici. ‚Piorum autem corpora in ipsa resurrectione reddentur gloriosa, et si forte in hac vita membris quibusdam privati fuerint, tunc illa recipient." Gerhard XIX. 44 ff. Morus Epit. Th. Chr. 292. „Subiectum, cui resurrectio et mutatio in melius attribuitur, est idem illud corpus, quo nunc utimur; et id, quod fiet, eidem subiecto accidet eritque destructae rei instauratio, et eiusdem rei mutatio, non alius plane rei procreatio (cf. Dissertt. p. 170. Scherzeri Colleg. Antisocin. 1209.). Inde veteres maluerunt $\dot{\alpha}\nu\dot{\alpha}\sigma\tau\alpha\sigma\iota\nu$ $\sigma\alpha\rho\kappa\dot{o}\varsigma$, quam $\sigma\dot{\omega}\mu\alpha\tau o\varsigma$, dicere, et resurrecturum dixerunt $\sigma\tilde{\omega}\mu\alpha$ $\tau o\tilde{\upsilon}\tau o$ $\mu\dot{\epsilon}\nu$, $\dot{\alpha}\lambda\lambda'$ $o\dot{\upsilon}$ $\tau o\iota o\tilde{\upsilon}\tau o$, sive corpus numero idem: et Aquileiense symbolum verbis, *credo resurrectionem carnis* (quae symb. Apost. continet), addidit *huius* carnis." Similiter Rufinus v. symb. eius in opp. Hieronymi ed. Francof. IV. 68. Pro *identitate* corporum vitae restitutorum *totali*, a theologis antiquioribus defensa (Gerhard L. th. VIII. 407. Calov. XII. 123. Quenstedt IV. 604.), Budde us Institutt. th. dogm. p. 480.

„Iustitiae divinae hoc postulat ratio, quum iniquum foret, alind, et non illud ipsum, quo improbi peccarunt, cor... puniendum sit; — dubia eum non morabuntur, qui expende... apud Deum non esse ἀδύνατον πᾶν ῥῆμα Luc. 1, 37.", re... tiores non nisi *id. partialem* admiserunt. Baumgarten *Glaubensl.* III. 707. Michaelis *Dogm.* 2. *A.* 729 ss. Se... Theol. dogm. pol. 381. Doederlein Inst. th. Chr. II. 4... Reinhard 665. al.

g) Gerhard XVIII. 285 ss. XIX. init. Morus Comm. in ... II. 696 ss. Doederlein *Religionsunterr.* XI. 315 ss.

§. 194.

Epicrisis.

Ad diiudicandas istas sententias iam videndum ... sana ratione duce, quibus argumentis in universum ... ctrina de animi immortalitate recte superstrui queat ... I. Argumentum *historicum* e consensu plerorum... populorum et philosophorum petitum hoc tantum ... clarat, rationem humanam facillime evehi posse ... hanc opinionem [b]). Etsi autem fuerunt, qui imm... talitatem animi in dubium vocarent, vel omnino ... garent [c]), minime tamen potuerunt de interitu ani... certa atque indubitata argumenta afferre. II. A... menta *philosophica* sunt: 1. *theoretica: α. metaph...* quae animi humani vires atque effecta non e corp... quadam materie, sed ex animi substantia indiv... omnisque solutionis experte derivanda esse dem... strant [d]); *β. teleologica,* deducta partim ex anal... omnis rerum naturae, in qua nihil interire, imo ... ipsa morte novam vitam ordiri cernimus, partim ... accurata contemplatione et totius naturae humanae ... maiorem indies perfectionem enitentis, et omnium ... facultatum atque desideriorum [e]); *γ. theologica* ex ... et vera Dei idea, cum totius mundi, tum homin... creatoris, conservatoris et gubernatoris sanctissi... iustissimi, benignissimi et sapientissimi depromta ... 2. *practica* seu moralia, quae indolem hominis mo...

a spectant, praesertim legis moralis conscientiam, ae virtutis studium in infinitum et concentum aequaiorem felicitatis cum virtute in altera vita flagitat *g*). s argumentis, praesertim theologicis et moralibus, ae non sicut reliqua probabilitatem tantum, sed summ etiam evidentiam habent, bene examinatis facile elligitur, ea cum scripturae s. praeceptis purioribus que simplicioribus valde congruere et haec potissim affirmare: *primum* arctissime cohaerere hanc am cum futura, ita, ut haec illam continuo excipiat, quisquam intercedat status medius; *deinde* animum m sensu et sui ipsius conscientia ideoque novo qualinque organo tanquam corpore eodemque subtiliore tructum, siquidem mentes finitae sine spatii limitibus corporali natura vix cogitari possunt *h*), post moru corporis terreni fore superstitem.

) Ammon Summa Theol. Chr. 292 ff. Niemeyer *Briefe an Christl. Religionslehrer.* III. *Br.* 22. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. *s. A.* 349 ff.

) Cic. Quaest. Tusc. I. 13. „Omni autem in re consensio omnium gentium *lex naturae* putanda est." Ibid. c. 14. „Natura ipsa de animorum immortalitate tacita iudicat." — Seneca Ep. 117. „Quum de animarum aeternitate disserimus, non leve momentum apud nos habet consensus hominum, aut timentium inferos, aut colentium." — Flügge l. l. I. II. Meiners *Ueb. d. Meinungen uncultivirter Völker üb. d. Natur d. menschl. Seele u. üb. Fortdauer nach d. Tode*, in Flügge II. 211 ff. Meiners *Allg. krit. Gesch. d. Religionen.* II. 743 ff. — Oporin. Hist. crit. de immort. animae. Hamb. 1735. Dan. Wyttenbach Diss. quae fuerit vett. philos. inde a Thalete et Pythag. usque ad Senecam sententia de vita et statu animorum post mortem corporis. Amst. 1786. Ei. oratio de immortalitate animi, in Opuscc. varii argum. Lugd. et Amst. 1821. V. II. 493 ff. Struve Hist. doctr. Graecor. ac Rom. philosophorum de statu animorum post mortem. Alt. 1803. Cf. prae cett. Platonis Phaedon, Phaedrus, Timaeus et ll. de republ. passim. *Vers. einer kurzen hist. krit. Uebersicht d. Lehren u. Meinungen unserer vornehmsten neuen Weltweisen v. d. Unsterblichkeit d. Seele.* Altenb. u. L. 1796. — Joh. Hugo Wyttenbach *Tod u. Zukunft. In einer Anthologie von Aus-*

sprüchen älterer u. neuerer Dichter u. Philosophen. 2 A. L. 1821.

c) Negarunt immortalitatem animorum tum veteres quidam, Epicurus, Dicaearchus et *Stoici* nonnulli (Tiedemann *Geist d. speculativen Philosophie.* I, 392 ff. 491 f.), tum recentiores philosophi *Materiarii* plerique, ut De La Mettrie auctor l. *Système de la nature* al. Schlegel *Kirchengesch. des XVIII. Jahrh.* I. 261 ff. — Beck Comment. 837. Argumenta immort. in dubium vocavit Wieland *Euthanasia, drei Gespräche üb. d. Leben nach d. Tode. Veranlasst d.* D. J. K. W...s (Wötzel's) *Gesch. d. wirkl. Erscheinung seiner Gattin nach ihrem Tode.* L. 1805. *Sämmtl. W.* Vol. XL. 145 ff. ed. Gruber Cf. (Hecker) *Bemerkungen üb. Wielands Euthanasia. Zur Beruhigung für diejenigen, welchen die Hoffnung eines künftigen Lebens u. d. Vereinigung mit den Ihrigen theuer ist.* L. 1810. — Quum omnis de immortalitate animi persuasio a sola fide pendeat (§. 189.), et quaecunque in hac vita nobis offeruntur vel iucundissima, fluxa sint et mutabilia, neque unquam certa eorum nobis sit et stabilis possessio, non est, quod miremur, dubitationes philosophis haud raro nasci. Verum quo fortius quis ad veram virtutem et sapientiam enisus fuerit, eo minus eiusmodi dubitationibus perturbabitur; vel si quae forte animo inhaeserint haud profligare videbit, tum modestiam in iudicando, tum humanitatem in censendis aliorum opinionibus prae se ferens, ut vitam suam honeste actam cum dignitate ad finem usque perducat, et providentia divina de ipso, morti non elapsuro, statuta placide exspectans. Cf. Cic. Quaest. Tusc. I. c. 38. 39. Add. Reil *Entwurf einer allgem. Therapie.* H. 1816. Kap. *Euthanasie, od. v. d. Hülfen, erträglich zu sterben.* ... *Mensch soll rechtschaffen handeln — die Unsterblichkeit ... der feste Glaube an Fortdauer unserer Persönlichkeit ist der feste Anker, der im Todeskampfe nicht sinken läßt.*" — Müller *Vom Wahren u. Gewissen.* L. 1822. B. I. *Der Glaube an Unsterblichkeit.* 259 ff. Cf. Schleiermacher *Der christl. Glaube.* II. 624.

d) Ioseph. de B. Iud. VII. 8. 7. Mendelssohn *Phaedon üb. d. Unsterbl. d. Seele. 5. A. Herausgeg. v.* Friedländer. B. 1814. 132 ff. Jerusalem *Betr.* I. 232 ff. Reimarus *Wahrh. d. natürl. Rel.* 6. u. 10. Abh. Heidenreich *Betr. üb. d. Philosophie d. natürl. Rel.* II. 134 ff. Cf. Krug *Metaphysik.* 397 ff.

Add. supra ll. J. F.. Jacobi *Alles in d. Natur lebt.* L. 1798. 4. *A.* Herder *Ideen zur Geschichte d. Menschheit.* I. 280 ff. Platner *Aphorismen.* 2. *A.* I. 625 ff. Bode *Allgem. Betr. üb. d. Weltgebäude.* 206 ff. Ch. G. Schmidt *Rel. u. Theol. nach ihrem Wesen u. ihrem Fundament.* I. Stuttg. 1822. p. 405 ff.

Cic. Tusc. I. 49. „Nihil in malis ducamus, quod sit vel a diis immortalibus, vel a natura parente omnium constitutum. Non enim temere nec fortuito sati et creati sumus; sed profecto fuit quaedam vis, quae generi consuleret humano; nec id gigneret, aut aleret, quod, quum exantlavisset omnes labores, tum inciderent in mortis malum sempiternum."

Cic. de senectute. c. 23. Lactant. de vita beata. c. 5. 9. 10. Kant *Kritik d. pr. Vern.* 219 ff. Ei. *Relig.* — 191 ff. Jacob *Beweis f. d. Unsterbl. aus d. Begr. der Pflicht.* 2. *A.* Züll. 1794. Ei. *Allg. Rel.* 67 ff. Dedekind *Dokimion.* Hann. 1797. 104 ff. Fichte *Bestimmung d. Menschen.* I. 3. Lib. nostr.: *Versuch, die philos. Religionslehre in Predigten darzustellen.* Hamb. 1801. *3te Pred.: Unser Gewissen ist uns Bürge der Unsterblichkeit.* — Bouterwek *Lehrb. d. philos. Wissenschaften.* I. 1812. 195 ff. Gerlach *Religionsphilos.* H. 1818. §. 119 ff. Krug *Syst. d. prakt. Philosophie.* III. *od. Philos. Religionsl.* L. 1819. p. 114 ff.

Cic. Quaest. Tusc. I. 22 ff. Less Opuscc. theologici et homil. arg. I. 256 ff. II. 537 ff. Herder *Ideen.* I. Bd. 5. Sententias veterum de corpore animae post mortem futuro vid. in Cudworth Syst. intell. 1026 ff. et in contrariam partem loca indicata in Mellin *Wörterb. d. krit. Philosophie.* IV. 89 ff.

Cf. de organo quodam duplici animae a Neoplatonicis tributo Platner *Philos. Aphorismen.* I. 627 ff. Opinionem similem, praeeuntibus Origene (Münscher *Dogmengesch.* II. 510.), Leibnitio aliisque (Gerhard L. th. XVI. 28 ff. n.), recentiore aetate probarunt J. Casp. Lavater *Aussichten in die Ewigkeit.* I. *7ter Brief,* Schott Epit. theol. chr. dogm. Ed. 1. p. 125. „Corpore, inquiens, humano subtilius idemque nobis invisibile contineri animi nostri involucrum s. organon, cuius usum animus et in hac vita terrestri faciat et statim post mortem libertate maiori sit facturus." J. P. Fr. Richter *Abhandl. üb. d. Magnetismus,* in *Museum.* I. 1 ff. J. G. D. Ehrhart *Ueb. d. christl. Auferstehungslehre.* Ulm. 1823. al. Vid. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 577 f.

§. 195.

Continuatio.

Tantum vero abest, ut *resurrectio* corporum c sanae rationis praeceptis bene conciliari queat, plurimis gravissimisque impediatur difficultatibu. *Primum* enim dubitari nequit, quin haec opinio e nc nibus mancis et imperfectis hominum incultiorum oi. nem traxerit, quippe qui, iusta numinis divini i. destituti, vitam post mortem futuram e sola vitae te stris natura sibi fingere soleant; quo fit, ut apud com tes gentes barbaras, itemque in Zoroastrica discip e cuius fonte Iudaei ipsi hausisse videntur, eadem deprehendatur (§. 190.). *Tum* resurrectio corpo in ll. N. T. tradita, quae inde ab ipsa apostolica a (Act. 17, 32. 1 Cor. 14, 12. 2 Tim. 2, 17.) haud eis improbata fuit [b]), tam arcte coniuncta cernitur opinionibus de Messia mythicis et cum narration Iesu in vitam restituto (1 Cor. 15, 12 ff.), ut non ratione ac mythi isti iudicari et explicari possit: qu obrem ipsi antiquioris formulae defensores recenti parum quidem constanter, omnium scripturae f. torum huc pertinentium (v. c. 1 Thess. 4, 16., κέλευσμα καὶ φωνὴ ἀρχαγγέλου, σάλπιγξ θεοῦ, com morantur), sensum proprium admittere dubitaru *Deinde* non intelligitur, quomodo particulae huius poris in tot alia et ipsa humana corpora disperse mutatae colligi possint et restitui [d]), et quid hoc ip corpus restitutum faciat ad mercedem factorum in futura exspectandam, quippe quum corpus illud perperam nec recte agere potuerit. *Praeterea* Deo ctissimo benignissimoque aperte non convenit, quod mini, qui sine corpore vitam veram degere nequeat, multa demum annorum millia hoc corpus reddere fi tur. *Denique* doctrina ecclesiastica, quae novam qu dam coniunctionem animae hac vita defunctae c corpore mortuo ineundam tantopere urget, non so

mnipotentiam ac sapientiam divinam parum curare letur, sed variis etiam superstitionibus atque ineptissmis quaestionibus opportunitatem praebuit, quibus, missa puriore sententia, aeque in ll. ss. tradita, facile persederi potest[e]). His et aliis ducti rationibus haud e levioribus, vel Iesum, ubi doctrinam de resurrtione proposuisse perhibetur, popularium opinionis indulsisse, vel potius discipulos ipsi tanquam Messe, cuius provinciam (cf. Io. 18, 36.) e vulgaribus daeorum commentis atque certis eiusdem effatis allericis atque obscurioribus perperam iudicarent [f]), ısmodi sententiam ex suis subiecisse censemus; neque bitamus, doctrina de resurrectione corporum ad sentitiam universalem ei substratam revocata eademque ıquam imagine reviviscendi post mortem (1 Cor. 15, .) proposita [g]), in simpliciore illa N. T. de immortaate institutione (§. 191.) acquiescere, qua animum st mortem statim novam in alio rerum ordine initum esse vitam eandemque veram et actuosam edocemur.

) J. G. D. Ehrhart *Ueb. d. christl. Auferstehungslehre.* p. 1 ff.

) Epiphan. Haeres. 22. Minucius Felix. c. 11. Tertull. Apologet. c. 48. Cf. Kortholdt Paganus obtrectator. 145 ff. Ammon Summa Theol. Chr. 299 s. — De Io. Philopono, qui sec. VII doctrinae publicae adversatus nova olim datum iri corpora contendit, a cuius sententia ipse Augustinus haud multum abfuit Sermon. de tempore, serm. 147., vid. Cave Scriptorum ecclesiasticorum historia literaria. Oxonii. 1740. f. l. 567. Walch *Ketzergesch.* VIII. 762 ff.; de adversariis recentioribus v. Flügge III. 2. 365 ff. Beck 864 ff.

) Morus Praelectt. in epit. II. 762. Doederlein Inst. theol. Chr. 299. Schott Epit. theol. chr. Ed. 2. 191. n. l. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 384.

) Luther ad Io. cc. 18—20. Opp. T. VIII. p. 989. ed. Walch. *„Einen fressen die wilden Thiere, den andern frisst das Schwert; dieser lässt ein Bein in Ungarn, jener wird mit Feuer verbrannt; den verzehren die Würmer in der Erde, jenen die Fische im Wasser —. Da wills schwer seyn, zu glauben, dass der Mensch wiederum leben soll, und des Menschen Glieder, die so weit von einander zerstreut, zu Aschen und Pulver gemacht werden, ihn*

Feuer, Wasser, Erde, wiederum zusammen kommen sollen. — *Wenn mans nach der Vernunft ausrechnen will, so läſst ſ. ansehn, als sei dieser Artikel, von der Auferstehung der To... entweder gar nichts, oder doch ganz ungewiſs.*"

e) A. Th. Hartmann *Blicke in d. Geist d. Urchristenthums.* ... feld. 1805. Abh. 2. *Ueb. d. Wiederkunft Jesu zum Weltgeric... d. aus dieser Lehre entstand. Träumereien.* Ammon l. l. ...

Quae contra argumentationem supra expositam acute, ut ... nuper commentatus est Bretschneiderus V. Cl. (*Hand. Dogm.* II. 425 ff.), cui adsentit H. A. Schott V. Cl. (Comm... tarius exegetico-dogmaticus in eos I. Chr. sermones, qui de re... eius ad iudicium futuro — agunt. Jen. 1820. p. 416 f.), ea... nime respiciunt doctrinae de resurrectione originem et ind... mythicam, eademque sententiis nituntur v. c. de corpore *en... se*, de *statu* quodam animae a corpore separatae *intermedio* ... animae quovis organo destitutae vita vera atque actuosa, qua... tionibus idoneis evinci nequeunt. Ceterum quicunque in eius... rebus, quas ipsa providentia divina vel sagacissimis hominibus ... condi voluit, penitius investigandis ultra simplicissima fidei ... giosae momenta sapere posse sibi videtur, suo utatur iudicio, ... enim impedimus; et hanc veniam petimus damusque vicissi...

f) De Wette *Bibl. Dogm.* 198.

g) Ammon Summa Th. Chr. 303. Add. Kant *Rel.* —, 19...

CAPUT II.

DE SORTE HOMINUM POST MORTE... EXSPECTANDA.

§. 196.

Doctrina biblica.

Doctrina de iudicio divino mortuis instante, Hebr... antiquioribus nondum cognita, sub exilii Babylo... tempora demum a prophetis, quippe qui vexatione... ethnicis populo Israelitico inflictas aegerrime ferr... ita exculta est, ut horribilem aliquando futurum d... annunciarent, quo gravissimam a populi sui inim... vindictam Iehova esset exacturus. (Ies. 34, 1 ff. 65, 1...

, 22. Ioel 3, 17. Mal. 3, 2. Dan. 7, 9 ff. 22, 27. Iu-
h 16, 20 ff. Sap. 3, 7. 8. 18. 5, 15—23.) E locis
propheticis et poeticis, cum idea Messiae connexis,
:trina Iudaeorum seriorum, qualis et in N. T. libris
ımbratur, nata est, qua resurrectionem secundam
poc. 20, 12. 13.) cum iudicio extremo a Messia in-
uendo (Matth. 25, 31 ff.) coniunctam fore tradunt.
ae Iudaei nonnulli de priore quadam resurrectione,
solos Israelitas pertinente finxisse videntur, ea a Paulo
. in aliquot N. T. locis, ambigue tamen et parum
ıstanter, et ab Apocalypseos scriptore ad Christianos
nsferuntur, ita, ut primum resurrectio Christianorum
ἀνάστασις τῶν δικαίων (Luc. 14, 14. coll. 20, 36.), *ἡ ἀν.
τρώτη* (Apoc. 20, 6.)] exspectanda sit (1 Cor. 15, 23.
. 1 Thess. 4, 16.), et postea, regno demum millenario
;hristo cum Christianis peracto (Apoc. 20, 4. 5. coll.
Tim. 2, 12.), resurrectio secunda reliquorum homi-
n cum iudicio extremo coniuncta[a]). Duplex tamen
le iudicio post mortem futuro in libris N. T. exstat
randi typus; alter, secundum quem Iesus ipse et Apo-
li, ex iustissima Dei ipsius iudicis sententia statim post
rtem exspectanda, virtutem praemio divino, scilicet
nitionis et virtutis incremento (Matth. 5, 8.[b]) 1 Cor.
8—13. 1 Io. 3, 2.), societate cum Christo et coeli-
us ineunda (1 Cor. 15, 40 ff.) et omnis generis felici-
: aeterna (Matth. 25, 46. Io. 3, 16. 36. Rom. 5, 21.
or. 4, 17. 1 Io. 2, 25.), gradibus diversa (Matth. 25,
ff. Luc. 19, 16—19. Rom. 2, 6. 1 Cor. 3, 14. 15.
or. 5, 10. 9, 6. Gal. 6, 8. 1 Petr. 1, 17.), fruituram
, improbitatem vero poenam sempiternam nullo modo
ıgere posse, simpliciter docuerunt (Matth. 5, 3—7.
11 ff. Luc. 16, 22 ff. Io. 3, 17 ff. Act. 7, 59. Rom. 2,
-10. Gal. 6, 7—9. Hebr. 9, 27. Apoc. 14, 13.); ita
dem, ut multis ex locis N. T., vitam beatam aeternam
. a sola fide religioni Chr. habita pendere, satis pateat
15, 22. Act. 10, 35. 14, 17. 17, 24—29. — Luc.
47 ff. coll. Matth. 25, 14—30. Rom. 2, 5—16. Gal.

6, 7. 8.) [c]); alter, qui formulis et allegoriis Iudaicis adventu Messiae mortuos resuscitaturi atque sub iudici vocaturi (Matth. 25, 31 ff. Io. 5, 21—29. 6, 39. 40. 11, 23—26. Act. 17, 31. Rom. 14, 9. 10. 1 Cor. 2 Cor. 5, 10. 2 Thess. 1, 6. 7. 2 Tim. 4, 1.) et ac rationi humani iudicii accommodatus est. Hinc quod commemorantur nubes, quibus Messias veh (Matth. 24, 31. 26, 64. coll. Dan. 7, 13.), Archang cum tuba (1 Thess. 4, 16.) et omne satellitium angelo (Matth. 25, 31. 2 Thess. 1, 7.), convocatio omnium minum (Matth. 13, 41. 24, 31.) et defunctorum et huc viventium, qui quidem aeque mutabuntur ac du mortui (1 Cor. 15, 15. 1 Thess. 4, 15. 17. coll. Ph. 21.), tribunal iudicis (Rom. 14, 10.), libri censura aperti et inspecti (Apoc. 20, 12 ff.), singulorum exa atque sententia pronunciata (Matth. 25, 31 ff.), qu coelestis regni gaudiis, epulis coelestibus (Matth. 8. Luc. 22, 18. 30.), digni ac fruituri declarabuntur (M 25, 33.), impii autem cum diabolis (§. 104.) flamma infernarum suppliciis aeternis tradentur. (Matth. 25. Mc. 9, 48. 2 Thess. 1, 9 ff.) Praeterea iudicio ill quod, statim post Hierosylymorum excidium (Matth 29. Mc. 13, 24 ff. Luc. 21, 5 ff. 27.) instituendu prope instare [f]) diserte monent (Matth. 16, 28. 24. Io. 21, 23. 1 Io. 2, 18. Rom. 8, 19 ff. 1 Cor. 15, 5 2 Cor. 5, 4 f. Phil. 3, 20. 1 Thess. 1, 10. 4, 15— 1 Tim. 6, 14. Tit. 2, 13. Hebr. 10, 25. 37. 1 Petr. 4. 2 Petr. 3, 10—12. 1 Io. 2, 18. Apoc. 22, 7. 12. peracto, mundum hunc igne interiturum [g]) alium oriturum esse (Matth. 19, 27—30. 24, 3. 29. Act. 21. 2 Petr. 3, 3 ff. Apoc. 20, 11 ff. 21, 1.), no Hierosolymam in novam terram e coelo demissum (Apoc. 21, 2 ff. Hebr. 11, 10. coll. Tob. 13, 18— Gal. 4, 26.) et Messiam Deo patri imperium redditu esse (1. Cor. 15, 24.) perhibent. Haud obscure ta significatur, aevo iam Apostolico doctrinam illam my fuisse involutam. (2 Petr. 1, 16.)

Eise

Eisenmenger *Entdecktes Judenthum.* II. 950 ff. Schoettgen de fynedrio coelesti, in Horis hebr. et talmud. I. 1225 ff. *Beschreibung d. Weltgerichts nach dem Talmud,* in Schmidt *Bibl. f. Krit. u. Exegese d. N. T.* II. 1, 72 ff. Bauer *Theol. d. A. T.* 296 ff. 420 ff. Ei. *Theol. d. N. T.* I. 119 ff. II. 102 ff. IV. 413 ff. Ammon *Bibl. Theol.* III. 264 ff. Hartmann *Blicke in d. Geist d. Urchristenthums.* Düffeld. 1802. 86 ff. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 266. De Wette *Bibl. Dogm.* 178 f. 195 ff. 230 f. Keil *Allgem. Ansicht d. Stelle Matth.* 25, 31—46. *aus d. grammat. histor. Gesichtspunkte,* in *Analekt.* St. 3. 177 ff. Qui quidem hoc loco non de iudicio universali, sed de iudicio in eos, qui Christo nondum nomen dederint, sermonem esse demonstrare conatus est; cui sententiae calculum adiecit De Wette *Bibl. Dogm.* 273. Cf. tamen quae contra eandem monuit Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 420 ff. — Paganorum varias hac de re opinationes collegit Pfanner Syst. theol. purioris. Basil. 1679. 445 ff. Zoroastris doctrinam de resurrectione mortuorum cum iudicio quodam extremo coniuncta enarrat Kleuker *Zend-Avesta.* II. 128 ff. J. G. Rhode *Die heil. Sage u. das gesammte Religionssystem d. Baktrer, Meder u. Perser od. d. Zendvolks.* Frankf. 1820. N. XIV. p. 416 ff. *Von Sosiosch, dem künftigen Erlöser d. Menschen; von d. Auferstehung d. Todten u. d. Weltgericht; von d. Kometen Gurzscher, dem Ende d. Erde im Feuer; d. Bekehrung Ahrimans, d. neuen Erde u. ewiger allgemeiner Glückseligkeit.*

a) Bertholdt Christologia Iudaeor. §§. 35. 41.

b) Formula dicendi: ὄπτεσθαι τὸν θεὸν in V. T. libris de hominibus dicitur, quibus Deus apparuisse perhibetur (Gen. 32, 30.), in N. T. ll. quasi consortium Dei beatissimum, et, absque metaphora, accuratior Dei cognitio cum summa felicitate coniuncta hac formula intelligi videtur, v. 1 Io. 3, 6. coll. 2. 3 Io. 11. et locum Matth. supra l.

c) Nihil repugnant dicta Marc. 16, 16. Io. 3, 16. 14, 6., quippe quae ad eos tantum referri possint, qui doctrinam Christianam ipsis annunciatam pertinaciter reiecerint, nec magis Petri Apostoli effatum illud Act. 4, 12. commemoratum: οὐκ ἔστιν ἐν ἄλλῳ οὐδενὶ ἡ σωτηρία, quod non nisi alium quendam Messiam exspectandum esse negat. Ne Iudaei quidem ethnicos ad unum omnes ad aeterna supplicia damnasse censendi sunt. Bertholdt Christologia Iudaeor. p. 224 ff. — Böhme *Die Religion Jesu Chr.* V. p. 207 ff. „*Es gibt für den Zustand des sittlichen Weltwesens eine ewige göttl. Entscheidung.*"

d) Nominatur κρίσις simpliciter Luc. 10, 14. Hebr. 9, 27. (postea *novissimum* et *ultimum* iudicium dictum, Augustin. de civ. Dei. XX. 5.); κρίσις μεγάλης ἡμέρας Iud. 6., ἡμέρα τῆς κρίσεως Matth.

10, 15. 11, 22 f.. 1 Io. 4, 17., ἡμέρα δικαιοκρισίας τοῦ θεοῦ Rom. 5., ἐσχάτη ἡμέρα Io. 6, 39., ἐκείνη ἡμέρα Matth. 7, 22., ἡμέρα ... 1 Thess. 5, 2., ἡμέρα Ἰησοῦ χριστοῦ Phil. 1, 6. 1 Cor. 1, 8., und... ventus Iesu Chr. ad iud. illud instituendum ἡ ἀποκάλυψις τοῦ ... 2 Thess. 1, 7. 1 Cor. 1, 7. 4, 15., ἡ ἐπιφάνεια χριστοῦ 1 Tim. ... 2 Tim. 4, 1. Tit. 2, 13., ἡ ἐπιφάνεια τῆς παρουσίας αὐτοῦ 2 Th... 8., et saepius ἡ παρουσία simpliciter Matth. 24, 3. 1 Cor. 15, 23. ... 2, 28. 1 Thess. 5, 13. et ἡ παρουσία τῆς τοῦ θεοῦ ἡμέρας 2 Petr. 3. ...

e) Interpretes plurimi [vid. prae ceteris Schott Commentari... egetico-dogmaticus in eos Iesu Christi sermones, qui de re... eius ad iudicium futuro et iudicandi provincia ipsi dema... agunt. Jen. 1820. p. 98 ff., quo loco V. Cl. voculam εὐθέως M... 24, 29. (cf. Mc. 15, 24. ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις) a graeco inter... ev. Matthaei, ab ipso auctore literis hebraicis aut syro-cha... exarati, pro voce hebr. פִּתְאֹם, quae ab Alex. plerumque ve... ἐξάπινα, παραχρῆμα, ἄφνω, ἐξαίφνης, cf. Ies. 48, 3. Num. Ies. 29, 5. 30, 13. Iob. 22, 10. Ios. 10, 9. Mal. 3, 1., uno tamen Iob. 5, 3. εὐθέως, perperam positam esse vult] dicta illa ... evangelistis allata alia ad civitatis Iudaicae excidium, a... iudicium extremum referenda esse opinati sunt; ita, ut haec ... quippe quae ad res et tempora plane diversa pertineant, ab ... prete separari et in certum ordinem redigi debeant. Verum ... candidum interpretem haud fugiet, narratores istos, qui ... plane diversas, quae legendo separari debeant, confudisse, ... modo significaverint, modo unum idemque eventum vere ... brasse, scilicet civitatis Iudaicae excidium cum iudicio ex... coniunctum propeque exspectandum, omnemque oratione... Christo adscriptam ad homines tunc temporis viventes, q... experturi essent rem annunciatam, nulla quidem postero... temporis posteri mentione adiecta, fuisse conversam. Vid. ... l. supra l. in *N. Theol. Annalen. Jul.* 1821. p. 500 ff.

f) Eckermann *Theol. Beitr.* B. II. 194 ff. Böhme *Ueb. d. ... Lehre v. d. Wiederkunft des Messias*, in Keil u. Tzschir... *Analekten f. d. Studium d. exeget. u. syst. Theol.* I. St. 2. 18... Similiter Lutherus diem novissimum proxime instare ... enunciavit, de qua re v. Gerhard L. th. XIX. 244 f.

g) De Stoica mundi ἐκπυρώσει v. Interpp. ad. Cic. de nat. d... II. c. 46. „Nostri putant —, ut ad extremum omnis mu... ignesceret, quum humore consumto, neque terra ali p... neque remearet aether, ita relinqui nihil praeter ignem; a... rursum animante ac Deo renovatio mundi fieret, atque ... ornatus oriretur." Senec. Nat. quaest. III. 28. M. Anton... de se ipso. X. 7. Alias paganorum veterum hac de re senten... affert Pfanner Syst. theol. pur. 419 ff.

§. 197.

Hiſtoria dogmatis.

Imagines biblicae de Chriſto iudicii inſtituendi cauſa)parituro, cogitationi vividiori et ingenio hominum in- ıltiorum accommodatiſſimae, Patribus plerisque, quo- ım haud pauci duplicem Chriſti adventum, ſimul vero ıplex eius iudicium, tum Iudaeorum iam peractum, ım omnium hominum olim exercendum, diſtinxerunt, theologis ſerioribus adeo probatae fuerunt, ut in forma ıius iudicii futura accuratius definienda et ſplendidius ɔſcribenda, vaniſſimo quidem conatu, ſummam collo- ırent operam. Origenes tantum et qui eum ſecuti ınt, imagines iſtas, quibus ſplendor iudicii illius in bris ſſ. exornatur, non proprie ſed allegorice explican- ıs eſſe opinati, Chiliasmo reiecto, paulo ſaniores de re- ɔvatione quadam mundi et ſorte piorum et impiorum ntentias in medium protulerunt. Ceterum de *fine* *undi* et *conſummatione ſeculi*, de *reſtitutione rerum* *nnium* (ἀποκαταστάσει) [a], de *loco coeli atque inferni*, *damnatione ethnicorum*, de *viſione Dei beatifica* [b] iisque rebus huc ſpectantibus varie diverſis temporibus dicatum atque disceptatum eſt. Quum ſacrorum emen- ıtores, puriore huius doctrinae formula, aeque in libris propoſita, haud bene intellecta, dogma illud non ab nnibus commentis rationi repugnantibus purgaſſent, re- ntiori demum aetati relictum fuit, omnem hunc locum, ıucis tantum improbantibus, iuſtae interpretationis et ıiloſophiae luce colluſtrare. Neque tamen de diuturni- te poenarum infernalium, de quibus olim iam disputa- ım eſt, theologi recentiores omnino conſentiunt, aliis ıterna impiorum ſupplicia, aliis poenas damnatorum, ıum ſe ad meliorem frugem receperint, finitas vel ſal- m mitigatas ſtatuentibus (poenas vel *abſolute*, vel *hy- ɔthetice* vel *relative* aeternas) [c].

Cf. prae ceteris Gerhard XIX. XX. Buddeus Inſtitutt. Theol. dogm. 483 ſſ. Corrodi III. IV. Beck Commentarii

historici decretor. rel. Chr. 870 ff. Münscher Dogmengesch. II. 350 ff.

a) Dietelmair Commenti fanatici de ἀποκαταστάσει πάντων historia antiquior. Norimb. et Alt. 1796. Bertholdt Christolog. Iudaeorum. p. 215. J. F. Winzer Pr. de ἀποκαταστάσει πάντων in N. T. scriptis tradita. I. et II. L. 1821. 4. Bene docuit auct. Cl. vocabula ἀποκατάστασις et ἀποκαθιστάναι non *perficiendi*, *restituendi* notionem habere. In N. T. libris ff. ἀποκαταστ. πάντων, cf. Matth. 19, 28. Act. 3, 21. Rom. 8, 19. 2 Petr. 3, 7-13. Apoc. 21., intelligi videtur novus rerum physicarum et moralium ordo, in novo terrarum orbe post destructionem huius mundi exspectandus. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. a. A. 4..

b) Veterum dicta de visione Dei rec. Gerhard L. th. XX. 3.. 387 ff. 487 ff. Beck 890 f. Sacris instauratis, denuo quaesitum est: num beati divinam essentiam *intuitive* sint conspecturi? num corporeis oculis et quidem *glorificatis*? an per speciem intelligibilem? num ad Deum videndum aliquod gloriae lumen requiratur? Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. a. A. 457 ff.

c) Bretschneider l. l. 482 ff.

§. 185.

Doctrina ecclesiastica.

Quum librorum symbolicorum auctores eam iudicii extremi notionem animis informassent, ut id vere et proprio sensu futurum esse statuerent, plerique theologi aetate propriores vestigia eorum prementes, iudicium exspectandum esse docuerunt *adspectabile* idque *universale* (Act. 17, 31. Rom. 2, 5. ff.), quo Dei filius secundum utramque naturam (Io. 5, 27.), comitantibus omnibus Angelis (Matth. 25, 31.), administris Apostolis (Matth. 19, 28.) et sanctis omnibus (1 Cor. 6, 2 ff.), ad normam legis et evangelii (Io. 12, 48. Matth. 25, 34.), sententiam pronunciaturus esset de Angelorum (1 Cor. 6, 3. 2 Petr. 2, 4. Iud. 6.) et hominum (Matth. 25, 32. 2 Cor. 5, 10.) sorte futura; ceterum de tempore huius iudicii nil certi tradere oracula divina (Matth. 24, 36.), locum autem in aëre poni, per quem beati Christo redeunti admoti fuerint (1 Thess. 4, 17.), sibi persuaserunt. Distinguere solent in hoc iudicio *primum* causae cognitionem

Matth. 25, 35. 42. 1 Cor. 4, 5.), *deinde* sententiae promulgationem et exsecutionem (Matth. 25, 46.), qua piis electis Christus vitam aeternam et perpetua gaudia ...iturus est; impios ac diabolos aeternis suppliciis mactarus. Discernunt praeterea bona et mala (poenas) in ...ta futura distribuenda, *privativa* et *positiva* (poenas ...mni et p. *sensus*), *externa* et *interna*. Peracto iudi...o instare dicitur finis seculi et consummatio mundi per ...nem (Ps. 102, 27. Iob. 14, 12. Ies. 34, 4. 65, 17. Matth. ..., 3. 29. 2 Petr. 3, 7. 10. Apoc. 20, 11.), ita, ut omnis ...rum universitas [a]), exceptis tamen Angelis et homini...is, aboleatur et in nihilum redigatur (Apoc. 20, 11. ...uc. 21, 33.), idque eo consilio, ut Dei gloria manifeste...r (1 Cor. 15, 24.); aliis destructionem s. dissolutionem ...stematis solaris [b]), aliis immutationem et exornationem ...re totius mundi [c]), sive telluris [d]) tantum statuentibus. ...e rerum conditione posthac exspectanda (2 Petr. 3, 13.) ...varias theologi abierunt sententias [e]).

Symb. Athanas. fin. p. 4. (Christus) „inde (e coelis) venturus est iudicare vivos et mortuos. Ad cuius adventum omnes homines resurgere habent cum corporibus suis; et reddituri sunt de factis propriis rationem; et qui bona egerunt, ibunt in vitam aeternam, qui vero mala, in ignem aeternum. Haec est fides catholica, quam nisi quisque fideliter firmiterque crediderit, salvus esse non poterit." Conf. Aug. art. XVII. „Docent, quod Christus apparebit in consummatione mundi ad iudicandum, et mortuos omnes resuscitabit, piis et electis dabit vitam aeternam et perpetua gaudia, impios autem homines ac diabolos condemnabit, et sine fine crucientur. Damnant Anabaptistas, qui sentiunt, hominibus damnatis ac diabolis finem poenarum futurum esse. Damnant et alios, qui nunc spargunt Iudaicas opiniones, quod ante resurrectionem mortuorum, pii regnum mundi occupaturi sint, ubique oppressis impiis." Catech. mai. art. II. 495. „Donec nos (Christus) in die novissimo prorsus ab hoc pravo seculo, diabolo, morte, peccatis liberatos separet ac segreget." — Apolog. III. 134 s. „Sicut autem iustificatio ad fidem pertinet, ita pertinet ad fidem vita aeterna. — Postea opera, quia placent Deo propter fidem, merentur alia praemia corporalia et spiritualia. Erunt enim discrimina gloriae sanctorum." Form. Conc. VI. 724. — „in beata illa resurrectione — quemadmodum Dominum

a facie ad faciem intuebuntur; ita virtute inhabitantis Spiritus Dei, sponte, sine ulla coactione, absque omni impedimento, puri prorsus ac perfecti, maximo cum gaudio voluntatem patris coelestis facient, et in Deo in omnem aeternitatem laetabuntur." Melanchthon Loc. th. de resurrect. mortuor. 58. Quenstedt II. 1798 ss. Gerhard XX. Buddeus Com. institt. th. dogm. 286 ss. Baumgarten III. 709 ss. Reinhard *Dogm.* 678 ss.

a) Gerhard IX. p. 112. 129 ss. Calov. XII. 165 ss. Quenstedt Th. did. pol. IV. 640. al.

b) Baumgarten *Ev. Glaubensl.* III. 724 ss. Carpov. Th. revel. dogm. IV. 1044. Morus (Epit. p. 302.) hoc ambigu manere putavit, sitne Deus mundum penitus deleturus et in nihilum redacturus; an dissoluturus et dissolutum instauraturus mutaturusque in alium meliorem.

c) Storr *Dogmat.* 462. 470.

d) Michaelis *Dogmat.* 609. Doederlein II. 900 s. Reinhard 684. Schott Ed. 2. §. 108. p. 192. Cf. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 2. A. 450. „*Wenn man auch eine objective Umänderung der Sinnenwelt nicht denken wollte; so muss doch für den Auferstandenen, wenn ihm neue Sinne gegeben werden, eine neue Welt entstehen, wenn sich auch die Objecte der Sinnenwelt nicht verändern.*"

e) Gerhard L. th. XX. 98 ss. Baumgarten *Glaubensl.* III. 724 s. — Beck Commentarii. 911 s.

§. 199.

Epicrisis.

In hac doctrina, quae a literis dictorum e scripturis ss. ad singulas res probandas adhibitorum haud multum abhorret, nonnulla quidem insunt, quae rudiorum animos metu salutari perstringere et numen tanquam iudicem forensem oculis quasi obiicere *a*) queant; nihilominus tamen iisdem fere et gravioribus etiam laborat difficultatibus, quam quibus doctrina illa de resurrectione. Namque *primum* formula illa, cuius origo ab Iudaeorum seriorum commentis ac mythicis puriorum doctrinae involucris ducitur, huic ipsi ab iisdem scriptoribus ss. propositae plane repugnat, quippe quum nu-

lsit causa, cur is, cui sors iam statim post mortem sua ntigerit, denuo iudicatum ducendus sit. *Deinde* persua-), quam scriptores ss. magistro divino tribuunt quamque si prae se ferunt, de reditu Messiae visibili proxime ex-ectando (§. 196.), nonnullis illius effatis (Io. 3, 18. uc. 16, 22 ss. Io. 18, 36, al.) plane repugnat neque eventu mprobata est. Recte inde concluditur, omnem istam ersuasionem de eiusmodi reditu Messiae s. filii Dei ad iu-cium instituendum ex oratione certa prophetica et tro-ca, ad imagines de Messia Iudaeis usitatissimas compo-:a, qua Iesus rem Christianam aliquando victricem et lversariorum poenas futuras forte adumbravit [b]), a scipulis sensu quidem proprio perperam intellecta, :odiisse, nec nisi ratione quadam symbolica iam a nobis l vulgi usum posse transferri, ita quidem, ut omnis iec narrandi forma ad eam sententiam universalem ei ibstratam revocetur, qua quemlibet hominem doctrina hristi imbutum ad vera huius praecepta accommodate dicium olim subiturum ac sortem vitae futurae nactu-ım esse statuimus. *Postremo* negari nequit, iudicii lessiani proprie intellecti exspectationem, a primis inde :clesiae Christianae temporibus, variis superstitionibus naticis ansam praebuisse, unde plurimum detrimenti :pit vera virtus atque religio. Quibus argumentis bene erpensis subsistere licet in simpliciore scripturae s. sen-ntia supra exposita (§. 196.), quae optime convenit ım rationis idea numinis sanctissimi, statim a morte iam sortem hominibus probis, aliam improbis iustis-mo rerum ordine per gradus tribuentis. Ad mundi ero consummationem quod attinet, ipsa huius terrarum bis historia eiusdemque naturae contemplatio, novam uandam telluris immutationem tempore divinitus finito spectari posse [c]) docet.

a) Henke Lin. fid. Chr. 190 s. Ammon Summa Theol. Chr. 308.

b) Confirmatur haec sententia eo, quod evangelistae effata Iesu de civitatis Iudaicae excidio et de iudicio extremo (Matth. 24. et 25. et ll. parall.) non nisi obscurius et inter se commixta tradide-

runt. Krummacher *Ueb. d. Geist u. d. Form d. ev. Geschicht.* L. 1805. 404 ff., qui evangelistas, quae Iesus locis temporibus que diversis elocutus fuerit, h. l. coniunxisse coniicit. Cf. Schott Progr. Quo sensu Iesus apud Matthaeum c. 24., Marcum c. 13, Lucam c. 21. adventum suum in nubibus coeli futurum nunciaverit, inquiritur. Jen. 1815., rec. in ei. Opuscc. II. Jen. 18 Auctor ipsis verbis, quae in ll. ll. exstant, hunc sensum inesse demonstrare studuit: „inde a tempore eversionis Hierosolymarum causam Iesu Chr. de adversariis suis victoriam splendidissimam esse reportaturam, inter gravissimas rerum commutationes in hoc terrarum orbe futuras, atque omnes tum intellecturos, Iesum esse Dei filium et legatum, religionem ab conditam auxilio Dei et Christi gaudere efficacissima, poenis gravissimis adfici, quicunque causae eius sanctissimo adversi fuerint, salutem contra verissimam omnibus religionis Chr. sectis veris eiusdemque adiutoribus exspectandam." At evangelistas h. l. improprie se loqui minime significant; omnis narrationis forma et verba ev. Matth. 24, 35. 36. proprie eos loqui voluisse docent. Accedit, quod rei Christianae victoria splendidissima, quae cum παρουσίᾳ Messiae atque interitu mundi quodammodo componi potuerit, ipso Hierosolymorum excidii tempore minime reportata est. Libro recentius conscripto: Commentarius exegetico-dogmaticus in eos Iesu Christi sermones qui de reditu eius ad iudicium futuro et iudicandi provincia demandata agunt. Jen. 1820., ipse de sententia supra exposita destitit et, praeter vaticinium Iesu Christi de civitatis Iudaicae excidio, doctrinam quoque de reditu Iesu visibili ad iudicium hominibus instituendum olim exspectando ll. ll. ab Iesu ipso traditam esse demonstrare conatus est. (Cf. §. 196. not. d.)

c) E scriptoribus, qui, physicis et geologicis rationibus ducti, persuaserunt, vel totum mundum vel terram nostram aliquando immutationem subituram esse, cf. praeter Cic. de nat. deor. II. c. 46. Seneca Quaestiones natt. III. c. 28. Minut. Felix. c. 34. Antonin. X. c. 7., Kant *Vom Ende aller Dinge* in *Verm. Schriften.* I. 422 ff. III. 249 ff. Ei. *Phys. Geogr.* Ed. Rink. I. 255 ff. Bode *Betr. üb. d. Weltgebäude.* 19 Ammon *Wissenschaftl. prakt. Theologie.* §. 299. Ballenstedt *Die Urwelt, od. Beweis v. d. Daseyn u. Untergang v. mehr als einer Vorwelt. 2te Abtheil. 2. A.* Quedl. 1818. 44 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 446.

§. 200.

Continuatio.

De poenis damnatorum, missis imaginibus ac no-
mibus ex aevi rudioris ingenio explicandis, hoc po-
simum tenendum est, peccatoribus post mortem secun-
m rationem iustissimam gravissimam inflictum iri mala
adibus diversa (Rom. 2, 5 ff. 2 Cor. 5, 10. Gal. 6, 7,
Act. 17, 31. — Matth. 10, 15. 11, 22—24. Luc.
, 12.), quae non solum ad dignitatis moralis iacturam,
de factorum conscientiam et reliqua scelerum detri-
enta interna referri debeant, sed etiam ad poenas ex-
rnas et *positivas* (§. 70.). De diuturnitate vero harum
enarum ita censemus, *primum* Deum miserrimam pec-
torum conditionem, qui post mortem poenis affecti
imum emendaverint et de quorum sorte futura neque
us ipse neque Apostoli quidquam definiverint, eodem
odo mitigaturum esse, quo ad meliorem mentem re-
erint atque in animi perficiendi studio strenue per-
cerint [a]), cf. (§. 140.) Luc. 15, 7, 10. 1 Tim. 2, 4.
Petr. 4, 6.; *deinde* hominem improbum, etsi poenis
ae futurae emendatus in aliam eandemque mitiorem
ierit conditionem (§. 140.), nunquam tamen vitae
restris male actae recordatione liberatum iri, neque
atitate iis parem fore, qui honeste vixissent [b]). Unde
et, poenas infernales recte dici, sensu quidem diverso,
aeternas et *non aeternas*. Felicitas beatorum, (qui
idem post mortem continuo praeceptis divinis optime
rem gerere perrexerint), e locis nonnullis N. T. ra-
ni excultae probatis ita definiri potest, ut, remotis
lis terrestribus (Rom. 8, 21. 23. 1 Cor. 15, 26 f. 55 f.
hess. 1, 7. Hebr. 4, 9 f.), cernatur, gradibus quidem
ersis (Matth. 10, 15. 11, 22. 24. 25, 14 ff. Luc. 19,
— 19. Io. 14, 2. Rom. 2, 6. 1 Cor. 3, 14. 15. 2 Cor.
6. 1 Petr. 1, 17.), in cognitionis, virtutis atque pie-
s, nec minus efficaciae et iucunditatis incremento in
ernum augendo [c]) (Matth. 5, 8. 1 Cor. 13, 10. 12.

1 Io. 3, 2.), organi novi d), quo animus, terr[illegible] corporis vinculis solutis, instructus fuerit, praest[illegible] (1 Cor. 15, 40. 44.), societate cum Christo et coelit ineunda (Matth. 8, 11. Phil. 1, 23. 2 Tim. 2, 11.) ipso amicorum, quibuscum sapientia, amore et vi[illegible] coniuncti fuerint, consortio in vita futura iterand[illegible] (Io. 16, 22. 17, 24. Hebr. 12, 22 ff.) Religionis d[illegible] res autem omnino hoc agant, ut, quod omnium con[illegible] verissimum est, hominibus persuadeant, aeternae v[illegible] redditos eos tali semper gavisuros esse sorte, qua a[illegible] ipsorum indoles moralis digna reperiatur, deinde, vitam vere divinam atque beatam iam in his terri[illegible] choantes, poenas infernales internas multo magis metuere discant, quam cruciatus quosvis externos, [illegible] imaginatio aevi rudioris finxerit, et ut de ipsa vit[illegible] tura nec cupidius quaerentes, nec acrius alterca[illegible] hanc vitam linquentes sibi optima quaevis augure[illegible] spe sua firmissime reposita in Deo et iustissimo et [illegible]nignissimo.

a) Ibid. cf. Lactant. sententia (de ira div. c. 21.): hanc m[illegible] in aeternum adversus eos, qui peccant in aeternum; e[illegible] peccare desinant, iram Dei mortalem facere. — Quo m[illegible] recta hominis conscientia *moralis* in ipsius animo exculta f[illegible] eo minus homo sibi ipse consentiens alia quadam via et ra[illegible] v. c. expiatione et satisfactione vicaria, quam solo verae h[illegible] statis studio felicitatis participem se fore sibi persuadebit.

b) Niemeyer *Popul. u. prakt. Theologie.* 6 A. H. 1823. p. [illegible] *„Auch der, welcher sehr spät bemerkt, dass er auf einem [illegible] wege ist, hat sich selbst durch den ersten Schritt der [illegible] kehr dem richtigern Wege zum Ziele genähert. Nur [illegible] eine solche Seligkeit nie mit der verglichen werden, [illegible] die Folge einer frühen, bewährten Tugend, und [illegible] thatenreichen Glaubens, und auch diesem allein [illegible] die Lehre Jesu ganz entscheidend versprochen ist. Denn [illegible] dieser haben nur die eine höhere Seligkeit zu erwarten, [illegible] mit Standhaftigkeit im Glauben und guten Werk[illegible] ihre Lebenszeit dem Trachten nach den höchsten Gütern ge[illegible]met haben."*

c) Morus Epit. p. 298. „Beata vita — erit cum occupatione progressione (qua progressione et occupatione quid intell[illegible]

naturae beatius exiſtimari poteſt?); non autem cenſebitur mera remunerationis fruitione; omnium minime vero ſuavitatum arbitrariarum otioſa perceptione: quaſi ibi tantum bene ſit alicui, ubi fruitur, ubi accipit; non vero et ibi, ubi diſcens virtutemque exercens agit ipſe atque occupatur."

Bouterwek *Lehrb. d. philoſ. Wiſſenſchaften.* 2. *A.* I. 193.

Doederlein *Religionsunterricht, fortgeſ. v.* Junge. XII. 72 ff. Ammon l. l. 316 ſ. „Utut facile ſubſcribamus eorum ſententiae, qui inter hunc mundum et futurum χάσμα μέγα ἐστηριγμένον eſſe putent (Luc. 16, 26.), quo omne viventium atque vita functorum commercium plane intercludatur; in hanc tamen opinionem ſumus proclives, generationum ſeriem continuam, iuſtae retributionis naturam, pii et germani amoris indolem, ipſumque regni divini ordinem, ad meliora aequabiliter progredientem ſpei dulciſſimae de amicis olim reviſendis admodum favere." — Engel *Wir werden uns wiederſehn* —. 2. *A.* L. u. Gött. 1788., quem refutare ſtuduit J. G. Münch *Werden wir uns wiederſehn nach dem Tode? In Hinſicht auf Kant's Unſterblichkeitslehre beantwortet.* Bair. 1798. aliisque ſcriptis. Ribbeck *Predigten vom Wiederſehn in der Ewigkeit.* 2. *A.* Magdeb. 1792. Hanſtein *Wir werden uns wiederſehn. 5 Predigten.* B. 1815. Thiele v. Thielenfeld *Alfred und Ida. Briefe über Fortdauer u. Wiederſehn.* 2. *A.* L. 1818. 361 ff. 365 ff. — Contrariae ſententiae patrocinatus eſt Wieland l. *Euthanaſia* ſupra l., et ex parte etiam Grävell *Der Menſch.* 2. *A.* 1818. Eiusd. *Das Wiederſehn nach d. Tode. Anhang zu deſſen Werke: Der Menſch.* L. 1819. — Cf. Bretſchneider *Handb. d. Dogm.* II. 2. *A.* 464. „*Es iſt unbeſtreitbar, daſs es auſser der ſinnlichen Unterſcheidung der verſchiedenen Individuen, die hier ſtatt findet, noch mannigfaltige Arten geiſtiger Unterſcheidungen geben kann, die wir noch gar nicht kennen, und daſs alſo der Verluſt unſeres jetzigen ſinnlichen Erkenntniſsvermögens das Wiedererkennen nicht unmöglich macht. Alle Demonſtrationen dieſer Unmöglichkeit ſind ein wahrhaft unbeſcheidenes Ueberſchreiten unſeres Wiſſens, ob man gleich damit hauptſächlich die Hoffnung des Wiederſehns hat beſtreiten wollen.*"

INDEX
RERUM ET VERBORUM.

Numerus paginam, litera annotationem paragrapho subiectam d

HALIS
typis expressum in officina Gebaueriana.

